SOCIETATEA DE STUDII CLASICE
DIN REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

STUDII CLASICE

XVI

EDITURA
ACADEMIEI
REPUBLICII
SOCIALISTE
ROMÂNIA

SOCIETATEA DE STUDII CLASICE
DIN REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

STUDII CLASICE

XVI

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
1974

Adresa redacției: Societatea de studii clasice din Republica Socialistă România,
Str. I. C. Frimu 11, București 22.

SOCIETATEA DE STUDII CLASICE
DIN REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

STUDII CLASICE

XVI 1974

SUMAR

Pag.

COMUNICĂRI ŞI STUDII

NOTE ŞI DISCUŢII

STUDIILE CLASICE ÎN LUME

STUDIILE CLASICE ÎN ROMÂNIA

CULTURA ANTICĂ ŞI ÎNVĂŢĂMÎNTUL

CRONICĂ

IN MEMORIAM

MODELUL EMPIRIC, EPICURIAN, AL DIALECTICII

DE

ION BANU

I

În literatura contemporană consacrată vechiului atomism persistă convingerea în virtutea căreia concepţia atomistă a lui Epicur şi a adeptului său roman Lucreţiu nu se deosebeşte radical de cea a filozofilor din Abdera. Cînd, în 1968, Pierre-Maxime Schuhl vorbeşte de actualitatea lui Epicur [1], alocuţiunea sa densă în idei şi stimulativă, ca oricare din expunerile sale, nu cuprinde printre valorile gîndirii epicuriene pe care le consideră actuale, una care, inexistentă la Democrit, ni se pare esenţială. Este, credem, aceea referitoare la *modalitatea de a fi* a atomului, modalitate prin care antecedentul modelului modern de atom este în cugetarea filozofului atenian, iar nu în aceea a filozofilor abderitani, fără a uita fireşte cinstirea ce li se cuvine în privinţa lansării principiului de atom ca atare.

Excelentul cărturar şi istoric al filozofiei care a fost Dan Bădărău nu credea nici el că e cazul să fie relevată vreo deosebire între cele două viziuni atomiste din antichitate. După părerea sa, ,,atomul grecilor e inert, mort şi pus în mişcare din afară"[2].

Expresia ,,atomul grecilor" ne tulbură. Considerăm că tocmai în privinţa determinaţiilor notate de autorul român şi nu numai a lor, atomismul lui Epicur şi al lui Lucreţiu marchează semnificaţii adînc novatoare în raport cu cele din concepţia atomiştilor din secolul V î.e.n.

Modelul abderitan vizează în adevăr o entitate amorfă, inertă, simplă, un termen-limită absolut al structurii materiei, structură considerată ultimă şi ca atare, la nivelul datului atom, susceptibilă să fie epuizată de mintea noastră.

Credem însă că — în interiorul cîmpului unor constante teoretice ale atomismului antic — viziunea epicurian-lucreţiană e principial diferită de cea democritică. Ajungem la această concluzie interogînd din nou vechile texte. E vorba de texte cunoscute, dintre care fiecare în parte n-ar justifica mulţumitor punctul nostru de vedere, dar care, luate în totalitatea, interdependenţa lor structurală şi capacitatea lor de a-şi potenţa astfel semnificaţiile, duc neîndoielnic la un rezultat nou, independent de măsura în care acesta a putut să se legitimeze ca atare în conştiinţa propriului lor autor.

---

[1] P. M. Schuhl, *Actualité de l'épicurisme*, în Revue philosophique de la France et de l'étranger, nr. 2, 1968. Communication inaugurale présentée au Congrès de l'Association Guillaume Budé, avril 1968.

[2] Dan Bădărău, *G. W. Leibniz — viaţa şi personalitatea filozofică*, Bucureşti, Editura ştiinţifică, 1966, p. 242.

II

a. *Părţile atomului.* După cum se ştie, modelul democritic prevede un atom simplu care, presupus a constitui ultima limită a divizibilităţii corpului material, este el însuşi „ultima parte", nesusceptibil deci de a avea părţi subordonate. Or, iată ce relatează Simplicius : „Epicur, spre deosebire de Democrit, deşi consideră că atomii sînt indivizibili, admite totuşi că pot fi constituiţi din părţi" [3].

Caracterul de „limită" ultimă al atomului abderitan suferă de o dublă tară nondialectică. Prima, de a presupune că substanţialitatea materiei atinge undeva în interior un *punct terminus* care odată atins este şi punctul în care ea însăşi se epuizează ; a doua, de a conferi astfel anatomiei materiei un punct de istovire, unde s-ar isprăvi în amorf.

Gîndirea lui Epicur nu se lasă uşor descifrată în această temă. Vom vedea mai jos în ce privinţă şi pentru ce anume. Dar deocamdată, aici şi mai jos, reţinem dintre enunţurile ei nu uşor conciliabile între ele, doar pe cele care marchează *deosebiri* în raport cu modelul democritic. Nu uităm, fireşte, că şi pentru Epicur atomul este a-tom, aşadar un punct final al divizibilităţii materiei şi oricum e neliniştitor faptul că în scrisori Epicur nu vorbeşte de părţi. Totuşi avem temeiuri puternice să nu punem la îndoială spusele lui Simplicius. Un prim argument : afirmaţia asupra părţilor atomului se regăseşte la Lucreţiu care se ocupă chiar de *numărul* părţilor infraatomice.

Iată enunţul romanului asupra părţilor : „Înlănţuite, / şi alte părţi asemenea, şi altele / în ceată deasă împlinesc făptura / atomului. Aceste părţi, fiindcă / prin ele însele nu pot să existe, / neapărat că trebuie să fie / legate strîns într-un întreg din care / nimic să nu mai poată să le smulgă"[4]. De asemeni : „Atomii / constau din trei sau din puţin mai multe / părţi minime"[5].

În conformitate cu cercetările moderne asupra lui Lucreţiu, ştim că acesta dezvoltă idei epicuriene. Putem admite că nu odată aduce vederi originale în sprijinul tezelor maestrului său, că în domeniul moralei şi al problemei religioase dă opiniilor atenianului o rigoare şi, implicit, o forţă militantă şi o destinaţie, altele decît pot fi observate la Epicur, dar niciodată nu-l contrazice, iar lucrul e cu atît mai evident în teoria ontologică. Alt fapt : Epicur afirmă că între atomi „există diferenţe de mărime"[6] deşi nu pot avea „orice mărime". Evident, teza deosebirilor de dimensiuni concordă cu aceea a unui atom *compus* iar nu cu aceea a unui atom absolut simplu. Apoi : în paragraful 56 al Scrisorii către Herodot, filozoful *Grădinii* proclamă : „refuzăm a admite subdiviziunea la infinit". Nu se poate crede — spune el în acelaşi loc — că „într-un corp mărginit există particule

---

[3] Simplicius, *Physica*, 925, 10.

[4] Lucreţiu, *Poemul naturii* (*De rerum natura*), I, versurile 901—908, trad. T. Naum, Bucureşti, Ed. ştiinţifică, 1965 (în continuare vom folosi aceeaşi versiune).

[5] *Ibidem*, II, 712—714.

[6] Epicur, *Scrisoarea către Herodot*, 55 (aici şi mai jos utilizăm textul în limba română al scrisorilor lui Epicur din ediţia : Diogenes Laertios, *Despre vieţile şi doctrinele filozofilor*, trad. C. I. Balmuş, Bucureşti, Editura Academiei, 1963).

nesfîrşite în număr, oricît de mici ar fi". Dacă vrem să conciliem semnificaţiile acestor enunţuri cu cele pe care le pun în lumină argumentele enumerate adineaori, atunci urmează să acceptăm că punctul de vedere respins în paragraful 56 de către Epicur este acela al subdiviziunii atomului *la infinit*, fără însă a se exclude posibilitatea ca atomul să aibă părţi *în număr finit*, ca aşadar atomul să fie *în-mod-limitat-compus*, aşa cum spune şi Lucreţiu.

Ar rezulta prin urmare că deşi atomul e „culmea micimii", adică acel concept prin care redăm limita extremă a capacităţii unei cîtimi de materie de a fiinţa în mod *separat*, el nu este ultima limită a *complexităţii* materiei. Că deci principiul ultim e complex, nu simplu. În timp ce la Democrit atomul este minima posibilitate de *fiinţare* a materiei în ordinea ei descrescîndă, la Epicur-Lucreţiu dimpotrivă el pare a fi maxima condiţie a părţilor materiei de a păstra coeziunea indestructibilă, incompatibilă cu separarea. Dincolo de această limită, în direcţia crescîndă ce duce către corpurile perceptibile, coeziunea absolută dispare, părţile se pot separa.

Un argument indirect: Epicur combate ideea finităţii universului: „universul e infinit, căci ceea ce-i finit are o extremitate, iar extremitatea unui lucru se înţelege în raport cu altul deosebit de el, dar universul nu este considerat în raport cu altceva"[7]. În concepţia sa, atomii sînt în număr infinit, vidul e infinit, lumile sînt infinit de multe, mişcarea atomilor e eternă [8].

Ne dăm seama de faptul că situaţiile logice nu sînt absolut identice. Nu ignorăm nici împrejurarea că în aceste ultime cazuri problema este diferită de aceea pusă de părţile atomilor. Ştim că pentru vechii greci infinitatea universului, spre exemplu, nu părea să contrazică tendinţa lor unanimă, prejudicială — în sensul de a fi primordială faţă de orice judecată — de a gîndi principiile ultime drept absolute şi/deci finite. Infinitatea spaţiului era luată drept un atribut „empiric" — cum se poate vedea şi din menţionatele rînduri din paragraful 41 — în timp ce finitudinea principiilor era presupusă a fi condiţia *sine qua non* a *conceptului de* ἀρχή (principiu). Unii admiteau deci finitatea universului, ca Parmenide ori Aristotel, alţii infinitatea lui, dar *toţi* consideră că *Principiul* ontologic ca atare este de ordinul absolutului, al unor determinaţii încheiate, al unei simplităţi nesusceptibile de depăşire şi, în acest sens, de ordinul finitudinii.

Cînd aşadar, ca în aceste pagini, ne ocupăm de caracterul complex ori simplu al atomului, problema este aceea a notei de „finit" ori nu din *conceptul* de atom, iar nu a realităţii empirice. Dar faptul că în această a doua problemă, de ordin empiric, Epicur — împotriva marelui său predecesor imediat, Aristotel — *preferă* teza universului *infinit*, iar aceasta se află coroborată cu celelalte infinitudini menţionate, pledează parcă în sensul unei anumite repugnanţe *faţă de orice gen de finitudine.*

El pare să resimtă această repulsie atît în planul „empiric", cît şi în acela al principiilor ontologice. Teoria sa asupra atomului ca entitate ultim-compusă este neîndoielnic ambiguă, fapt care, reanalizat mai jos, se va dovedi instructiv. Dar, în acest moment consemnăm că adoptînd determinaţia atomului „de a avea părţi", el dă glas unei anumite pro-

[7] Epicur, *op. cit.*, 41.
[8] *Ibidem*, 41–42, 43, 45.

pensii, resimțită în mod confuz și contradictoriu, de a nega atributele de punct terminal *absolut* și de *amorfism* al presupusei bariere inferioare (interioare) a structurii materiei.

b. *Greutatea atomilor.* ,,Atomii — spune Epicur — nu au nici o altă însușire perceptibilă în afară de formă, greutate și mărime și de ceea ce în mod firesc se leagă de formă''[9].

După cum se știe, ideea de greutate a atomilor nu a lipsit cu totul din concepția școlii din Abdera. Dar nu i se acorda prea mare importanță. Semnificația ei la Democrit e minoră, fiind legată de comportarea *exterioară* a atomului, cum era cazul și cu figura atomului. Întrucît Democrit refuza atomului orice volum, greutatea era un simplu semn distinctiv între atomi, un factor care determina doar căderea atomului în vid, ceea ce putea, în mod fortuit, să provoace schimbarea poziției atomului sau modificarea ordinei dintre atomi.

Acceptînd faptul că atomul este compus din părți, că așadar posedă o complexitate internă, Epicur trebuia să acorde atomului și greutate, ca atribut corolar al complexității sale. Interioritatea sa nefiind negată ca în cazul atomului democritic ci expres afirmată, aceasta *impunea* și ideea de *volum*.

Iată ce spune Marx referitor la aceeași chestiune : ,,Democrit consideră proprietățile atomului numai în raport cu constituirea deosebirilor din lumea fenomenală și nu în raport cu atomul însuși. Reiese mai departe că Democrit nu consideră greutatea drept proprietate esențială a atomului... Mărimea, forma, greutatea, combinate așa cum o face Epicur, reprezintă diferențe pe care atomul le are în sine ; forma, poziția, ordinea, (la Democrit, n.n.) sînt diferențe pe care el le are în raport cu altul. În timp ce găsim la Democrit, așadar, determinări pur ipotetice pentru explicarea lumii fenomenelor, la Epicur ni se înfățișează consecințele care decurg din principiul însuși (al atomului — n.n.)''[10].

Lucrețiu reia ideea epicuriană : ,,Căci, dacă ei (atomii — n.n.) mereu prin vid colindă, / neapărat că trebuie să fie / ...duși de greutatea lor...''[11].

Așadar, determinația greutate-volum, coroborată cu aceea a părților subatomice, amplifică viziunea asupra unui atom complex, a unui atom avînd micul său univers lăuntric, gîndit așadar de Epicur altfel decît de către Democrit.

c. *Mișcarea intrinsecă.* Se știe că problema originii mișcării în universul material fusese lăsată deschisă, dacă nu escamotată, de către Democrit : atomul său n-are izvor lăuntric de mișcare și totuși mișcarea există în interiorul *masei* de atomi ! Epicur spune că atomii ,,sînt dotați cu mișcare''[12], iar Lucrețiu precizează că se constată ,,Mișcările materiei, ascunse / și nevăzute... / Mai întîi se mișcă / atomii de la sine...''[13].

---

[9] Epicur, *ibidem*, 42.
[10] K. Marx, *Deosebirea dintre filozofia naturii la Democrit și filozofia naturii la Epicur*, în vol. *Marx-Engels, Scrieri din tinerețe*, București, Ed. pol., 1968, p. 50.
[11] Lucrețiu, *op. cit.*, II, 122–124.
[12] Epicur, *op. cit.*, 59.
[13] Lucrețiu, *op. cit.*, II, 189–197.

E infinit probabil că atît Epicur cît şi Lucreţiu asociază ideea de greutate, poate şi pe aceea de „părţi", cu cea de dinamism propriu, de mişcare „de la sine", cum spune Lucreţiu, deci *interioară*, proprie atomului[14]. Dar toate acestea urmează a fi privite în conexiune cu o altă notă caracteristică, cea mai importantă, care include semnificaţiile tuturor celorlalte şi la care trecem acum.

d. *Esenţa.* În opoziţie cu atomul democritic care, în fapt, e gîndit doar ca fenomenalitate şi, fără a avea vreo esenţă, e totuşi — în mod antinomic şi rebarbativ sub raport atît ontologic cît şi logic — capabil să genereze esenţele lucrurilor, modelul epicurian implică o *esenţă proprie fiecărui atom.* Chestiunea de a şti în ce fel anume, de la o atare esenţă care pare să fie aceeaşi pentru toţi atomii, aşadar de la un universal unic şi absolut, se poate ajunge la varietatea speciilor, la multitudinea universalelor, rămîne marele mister al vechiului atomism greco-roman. Dar oricum, e mai raţional în această problemă conceptul atomist care include principiul esenţei, decît acela care îl exclude. Consemnăm : dacă partea „cea mai mică" a materiei posedă o esenţă, înseamnă că, la Epicur altfel decît la Democrit, nu există nici o entitate materială lipsită de esenţialitate.

Marx observă: „Epicur a obiectivat în conceptul de atom contradicţia dintre esenţă şi existenţă şi în felul acesta a creat ştiinţa atomisticii, în timp ce la Democrit... se fixează doar latura materială şi se emit ipoteze pentru nevoile empiriei"[15].

e. *Devierea.* 1. *Ca tensiune internă generatoare de mişcare.* În sistemul lui Democrit atomii sînt consideraţi ca avînd în mod spontan o mişcare verticală, de simplă cădere în gol, cădere care are caracter necesar atîta timp cît nici o frînă nu intervine spre a o contracara. Epicur afirmă însă că astfel toţi atomii, avînd în vid o viteză egală, nu s-ar întîlni niciodată spre a da acele agregate de atomi care sînt lucrurile. Atomilor le este deci proprie o mişcare de *deviere* (παρέγκλισις, clinamen) de la verticală. Despre aceasta textele rămase de la Epicur nu ne spun nimic dar avem relatări ale altora, ca Stobaios (în *Eclogae physicae et ethicae*, I) şi, mult mai devreme, Cicero, în repetate rînduri (*De natura deorum*, I, 25 şi 26 ; *De finibus bonorum et malorum*, I, 6 şi I, 8 ; *De fato*, X).

O primă raţiune a modificării astfel introduse de Epicur este menţionată de Cicero în termenii următori : „.....Căci el (Epicur) e de părere că, în virtutea greutăţii lor, aceste corpuri indivizibile şi solide se mişcă de sus în jos în linie dreaptă : aceasta este mişcarea naturală a tuturor corpurilor. Apoi însă, ca om iscusit, s-a gîndit că dacă toţi atomii s-ar mişca de sus în jos şi, după cum am spus, în linie dreaptă, atunci nici un atom nu s-ar întîlni vreodată cu altul; şi atunci, născocind, a declarat că atomii deviază puţin de tot, cum nici nu s-ar putea mai puţin (declinare dixit atomum perpaulum, quo nihil posset fieri minus). De aici se nasc împletirile, acuplările şi înlănţuirile atomilor între ei..."[16].

---

[14] „Epicur considera motorul mişcării ca fiind imanent corpului" spune Em. Toth, în nota de la p. 442 a ediţiei citate din *De rerum natura.*

[15] Marx, *op. cit.*, p. 52.

[16] *De finibus bonorum et malorum*, I, 6.

contradictoriu, reducerea unui complex fenomen social-psihic la factorul atomic are şi o altă valoare pozitivă. În viaţa socială filozoful constată existenţa libertăţii de voinţă, dar pentru el, ca atomist determinist, este un postulat faptul că evenimentele sociale sînt guvernate şi ele, ca şi cele cosmice, de cauze care-şi impun în mod imperios consecinţele. Dar nu ştim de ce şi cum „pe de o parte" există determinismul, iar „pe de altă parte" libertatea. Ele ne apar ca respingîndu-se, ca străine unul de cealaltă. Filozoful îşi propune să depăşească dificultăţile — care la nivelul experienţei sociale *nemijlocite* sînt de nedezlegat — printr-un efort teoretic, acela care în mod speculativ a dus la construirea conceptului, *mijlocit*, de atom. Acesta e *gîndit* de el ca principiu care e susceptibil să absoarbă în sine multitudinea — reală ori presupusă — de factori, să unifice într-un concept unic diversitatea fenomenală cu discrepanţele ei. Aduce multiplul la unitate, cele contrare la acord, ceea ce — în ciuda artificialităţii soluţiei ca atare — e, dialectic, preferabil multiplului pulverizat şi opac faţă de unitate, ca şi contradictoriului ce e ostil concordanţei.

f. *Calitatea.* Complexitatea intimă a atomului lui Epicur—Lucreţiu a cîştigat mereu amploare prin seria de atribute menţionate mai sus; ea devine şi mai semnificativă prin tema funcţiei calitative îndeplinite de dinamismul atomului. Este un dinamism generator de calităţi şi de schimbări calitative. Nu interesează faptul că, aşa cum spuneam, fondul tezei epicuriene este nesatisfăcător spre a lămuri problema genurilor, diversităţii universalelor. Altceva ne reţine atenţia în acest moment.

Democrit recunoscuse varietatea obiectuală a calităţilor lucrurilor materiale şi a schimbărilor calitative. În concepţia lui Democrit calităţile iau naştere şi se schimbă în funcţie exclusiv de cele trei condiţii — forma, ordinea şi poziţia atomilor — cu alte cuvinte în funcţie de însuşiri de ordin exterior, fenomenal, ale atomului. Era o naivă *reducere* a esenţialităţii la fenomenalitate. Epicur a simţit că o asemenea soluţie este nesatisfăcătoare, că deosebirile dintre esenţele lucrurilor ce aparţin unor specii diferite nu pot lua naştere din simple deosebiri de ordin geometric sau topic. Epicur se orientează deci şi aici către esenţialitate (esenţa atomilor), deşi în mod vag, aproximativ.

Enumerînd însuşirile perceptibile ale unui corp, anume „formele şi culorile, mărimile şi greutăţile", adică cele „cunoscute prin senzaţie", ele — spune Epicur — au rolul lor în privinţa constituirii „naturii permanente a corpului"[22]. Pînă aici vorbeşte elevul lui Democrit. Dar, adaugă discipolul, „nu-i ca şi cînd (corpul) ar fi format din gruparea lor la un loc (în acelaşi fel cum ar fi compus un agregat mai mare din particulele însele. . .)"[23]. Mai este ceva care aparţine *integralităţii* „corpului care capătă atributul"[24]; ansamblul atributelor sensibile menţionate nu dau „natura lucrului întreg căruia îi aparţin, căruia, considerîndu-l ca un întreg, îi dăm numele de corp şi fără de care corpul nu poate fi conceput"[25]. Oricare din însuşirile sensibile menţionate — care la Epicur poartă numele semnificativ de „accident" (συμπτώμα) „n-are natura acelui întreg, numit de

---

[22] Epicur, *op. cit.*, 69.
[23] *Ibidem.*
[24] *Ibidem.*
[25] *Ibidem*, 70.

noi corp, căruia îi aparţine, nici a proprietăţilor permanente care întovărăşesc întregul"[26]. E un „ceva" calitativ care intervine dincolo de „accidente". În adevăr, spre a genera calităţile lucrurilor, atomii intervin cu determinaţiile lor originare şi generatoare, deosebite de acele calităţi. Aceste determinaţii nu sînt, cum se afirmă mereu în istoriografie, numai „forma, greutatea şi mărimea", ci „în afară de acestea şi de proprietăţile legate în mod necesar de formă"[27]. Nicăieri nu ni se spune care sînt aceste proprietăţi; dar nu putem rezista gîndului că ele nu sînt de ordin fenomenal, ordin fenomenal epuizat întotdeauna în textele vechilor atomişti prin cele trei determinaţii democritice la care se adaugă „mărimea" epicuriană. Comentînd textul, Aram Frenkian notează: „În orice caz, după Epicur, corpul nu este format din suma calităţilor sensibile pe care le are, ci este ceva în plus faţă de acestea"[28]. Credem că Epicur ia atitudine contra părerii lui Democrit după care esenţialitatea s-ar reduce la agregarea unor însuşiri fenomenale. El ştie că acest agregat trebuie depăşit, ca unul care este de domeniul „accidentului", în timp ce noi căutăm o „concomitenţă perpetuă", adică — evident — ceva de ordinul cvalifierii esenţiale.

Enunţul lui Epicur, pe cît revendică de manifest transmutarea principiului lui Democrit, pe atît este de eliptic cînd e vorba de a se şti către ce anume urmează să fie operată transmutaţia. Repetăm că problema temeiurilor în virtutea cărora s-ar putea ajunge de la esenţa atomică omogenă la cîmpul universalelor, cu caracter eterogen, îl depăşeşte. Dar ştie cel puţin că specificitatea calitativă a unui lucru angajează ansamblul însuşirilor lui atît sensibile *cît şi extrasensibile*, non-„accidentale", adică esenţiale.

În timp ce schimbarea calitativă era raportată de Democrit exclusiv la anumite modificări mecanice, conform cugetării lui Epicur trebuie, spre a o înţelege, să avem în vedere atomul aşa cum e dat de modelul ce include — conform celor spuse mai sus — principiul *esenţei*, întemeiat pe conceptul de structură, legată la rîndul ei de greutate, volum, de o *activitate interioară, generatoare, complexă, cu caracter tensional.*

III

O apreciere de ansamblu a celor de mai sus: „Spre deosebire de Epicur, la el (Democrit n.n.) atomul este numai o ipoteză fizică, un mijloc auxiliar pentru lămurirea faptelor"[29]. Conceptul de atom al lui Leucip şi Democrit — a cărui însemnată superioritate asupra conceptelor materialiste anterioare am analizat-o în altă parte[30], — începuse prin a fi o genială intuiţie, dar rămăsese la nivelul unui gen de expedient teoretic

[26] *Ibidem*, 71.
[27] *Ibidem*, 54.
[28] A. M. Frenkian, n. 211, cartea a X-a din Diogenes Laertios, *Vieţile şi doctrinele filozofilor*, Ed. Academici, Buc., 1963, p. 791. Ne miră faptul că A. Frenkian, ale cărui comentarii sînt întotdeauna atît de precise, se referă, în nota 185, p. 785, dată la paragraful 54, doar la *formă, greutate* şi *mărime*, trecînd însă cu vederea peste „proprietăţile legate în mod necesar de formă". Acestea i se par, probabil, lipsite de însemnătate.
[29] Marx-Engels, *Ideologia germană*, în *Opere alese*, vol. 3, Bucureşti, Ed. pol., p. 131.
[30] *Democrit şi istoria unor categorii ale materialismului şi dialecticii*, în Cercetări filozofice, Bucureşti, nr. 6, 1960.

care era destinat să reducă la o entitate universală, voită a fi absolut simplă şi constantă, nu numai varietatea materială a lumii, dar şi complexitatea ei dialectică. Simplitatea extremă e pură negativitate. De aici un concept atomist care nu e chiar lipsit de atribute, dar e redus în mod paradoxal la fenomenalitate, la inertitate antidialectică.

Conceptul epicuriano-lucreţian aspiră parcă să nege ceea ce am numit caracterul antidialectic al vechiului concept. Fiecare din textele la care ne-am referit — privitoare la părţile, greutatea, autodinamismul, devierea şi specificitatea calitativă a atomului — fiecare, spunem, luat aparte, grăieşte, dar prea puţin şi o face în mod prea inconsistent spre a putea îndreptăţi concluzia noastră. Dar toate împreună, prin caracterul lor convergent, dau semnificaţii care se susţin reciproc, se confirmă una pe alta şi, prin sporul de potenţă pe care astfel îl dobîndesc, justifică teza asupra unui concept atomist nou. El gravitează în jurul atributelor de depăşire a epuizabilităţii amorfe a materiei, de depăşire a nonesenţialităţii, a inertităţii, a simplităţii ei noncontradictorii, a determinismului rigid şi absolut, a neantului calitativ şi se apropie astfel de un principiu explicativ, susceptibil să dea socoteală nu numai de materialitatea esenţială dar şi de autodinamismul creator de forme şi întemeiat pe contradicţie dialectică, al materiei.

Sub ce formă este aici prezent dialecticul, aceasta rămîne încă de văzut. Dar faptul că neagă vechiul model prin tot sau aproape tot ce fusese în el nondialectic, aceasta e pentru noi neîndoielnic.

Referindu-ne la problema ontologică, credem că spre a ajunge aici gîndirea epicuriană a beneficiat de faptul că a venit după marele moment Platon—Aristotel şi că a ştiut să profite de el, nu întorcînd spatele celuilalt mare moment, democritic, ci înglobîndu-l.

Epicur reinstituie, contra lui Platon şi a lui Aristotel, principiul abderitanilor, atomul, drept principiu material universal şi structura atomică drept mod de organizare a întregii realităţi. O structură formală, în cadrul căreia varietatea calitativă a realului şi ordinea proprie acestuia ascultă de imperativul unui sistem de raporturi de ordin matematic, geometric. Aici par a se întîlni cantitativismul şi geometrismul lui Democrit cu teoria numerelor şi formelor geometrice din *Timaios* şi mai ales din ἄγραφα δόγματα, profesate de Platon în ultimii săi ani. Însă, pe linie democritică iar nu platoniciană, spiritul matematic-geometric creşte şi la Epicur din experienţă — chiar dacă o experienţă speculativizată — şi se păstrează în imperiul fizicalului pur. El ştie aşadar să reziste acelei exuberante şi fanteziste magii a figurilor şi numărului prin care platonismul rămăsese tributar în mod nemijlocit pitagorismului şi, mijlocit, dogmelor mito-magice ale orientului apropiat.

În problema raportului fenomen-esenţă, Epicur ascultă însă pe Aristotel iar nu pe Democrit.

Ce însemnase oare, sub acest raport, atomul, pentru Democrit? Este oare *substanţă materială perceptibilă*, redusă la un asemenea grad de micime încît devine practic imperceptibilă — fără ca să-şi fi pierdut deci atributul teoretic al perceptibilităţii — ori e cumva punctul matematic, *entitate logică* incompatibilă cu dimensionalitatea, dar care, printr-o inadvertenţă evidentă, e totuşi susceptibilă ca prin însumare să constituie

linia, deci extensiunea spațială, cum cred pitagoricii? Probabil că pentru Democrit distincția nici nu s-a pus, cele două semnificații, contradictorii, rămînînd aglutinate într-una singură. A fost deci posibil ca esența, principiu calitativ, să poată fi redusă la un simplu *quantum* (reamintim că atributele de figură, poziție și ordine nu sînt decît modalități *topice* ale quantumului). Esențialitatea pare a fi aici stația terminus a fenomenalității; calitatea e în adevăr afirmată a fi un produs al agregării cantitative — importanța teoretică a enunțului e indubitabilă — dar nimic din felul în care e conceput cantitativul nu permite înțelegerea, oricît de vagă, a genezei, din cantitativ, a specificității calitative. Pe de o parte Democrit afirmă că realitatea (ἐτεῇ) „în sine" o are doar atomul, fenomenalitatea nefiind decît modul acestuia de manifestare „pentru noi" (νόμῳ — literal „după convenție")[31], iar pe de altă parte, esențialitatea pare a fi stația terminus a fenomenalității. Scrutate cu severitate, cele două concepte se anihilează deci unul pe altul, evident fără voia filozofului. Este o farsă pe care i-o joacă viziunea nedialectică asupra atomului. Intuind contradicția dialectică dintre esență și fenomen, el dorește s-o suprime, condus de instinctul său formal-logic eleat. Rezultatul e o rezolvare *sui generis* a relației contradictorii : prin suprimarea, involuntară, a relatelor...

Aici intervine lecția aristotelică, însușită însă de un atomist și aplicată deci antiaristotelic.

Aristotelic : identitatea lucrului, cvalifierea lui, e inseparabilă de ființarea lui materială. Nu există materie fără formă, oricît de departe am merge cu secționarea materiei. Nu există în mod concret un cantitativ pur — materia primă aristotelică e o abstracție, de mare valoare teoretică, dar nu altceva decît o abstracție. Fenomenul și esența sînt contradictorii, dar ele *sînt*, în orice lucru, oricît de redus. Atomul epicurian este construit în spiritul principiilor aristotelice de unitate între materie și formă (unitate materială și diversitate calitativă a lumii), de unitate contradictorie între fenomen și esență.

Antiaristotelic : calitatea lucrului epicurian nu are un caracter autonom și primordial în lucru în raport cu materialitatea lui, ca la Aristotel, ci invers. Prin tezele epicuriene asupra structurii, dinamismului și energetismului intern al atomului, este negată concepția aristotelică după care materia e pasivă și inertă. Dialecticianul din Stagira apăruse aici inferior propriei sale capacități dialectice. Se pare că Epicur s-a pătruns de spiritul dialecticii lui Aristotel într-un mod care — în soluționarea unei probleme de seamă a teoriei materiei — îl înalță pe un plan superior aceluia al autorului „Fizicii". Materia atomică, așa cum o vede Epicur, este activă și dinamică, nu pasivă și inertă, ἐνέργεια aristotelică aparține materiei, nu formei ; în concepția lui mișcarea, izvorîtă din lăuntrul materiei iar nu din afara ei, este *ea* generatoare de schimbări calitative ; altfel decît la Aristotel, deși nu știm cum anume, materia pare a fi subînțeleasă aici ca fiind prin sine generatoare de „formă", cum s-ar spune, contra lui Aristotel, dar păstrîndu-i limbajul. Surprinzătoare reîntoarcere la Democrit și utilizare fructuoasă, atît a abderitanului cît și a stagiritului, a unuia contra celuilalt, a unuia în beneficiul celuilalt. Atomul democritic, în

---

[31] Referitor la semnificația democritică a termenilor ἐτεῇ și νόμῳ, v. studiul nostru despre Democrit, menționat mai sus, p. 136—137.

măsura în care ajunsese să facă volatile atît esenţa cît şi fenomenul, obţinuse astfel un gen de unificare a lor. Unificare pe plan materialist, dar exclusiv *negativă*. Dualitatea aristotelică se instituise pozitiv, înclinînd însă idealist balanţa către domeniul formei, prezumată a fi, în lucru, primordială. Lui Epicur îi revenise misiunea de a păstra unitatea democritică dintre fenomen şi esenţă, să-i dea pozitivitate aristotelică, schimbînd însă în chip materialist, democritic, înclinarea balanţei în favoarea materiei, devenită *ea* primordială, atît în lucru, cît şi ca principiu.

Teza lui Aristotel asupra caracterului inert al materiei impunea recursul fideist la un prim motor divin. Dimpotrivă la Epicur, strădania de a găsi un izvor interior al mişcării materiei se îndreaptă împotriva „primului motor" divin, după cum constată M. A. Dînnik[32]. Principiul devierii atomice este opus înţelegerii fataliste a necesităţii din natură. Or, universul aristotelic fusese gîndit în spiritul unei ordini fataliste, finaliste, prin care s-ar acorda formei pure, divine. Prin acelaşi joc, conceptul aristotelic de ordine universală, întemeiată pe raporturi constante, e reţinut de Epicur în beneficiul ştiinţei şi în detrimentul gîndului democritic al dansului atomic cosmic cu caracter absolut fortuit, iar conceptul, atît de drag lui Democrit, al cauzalităţii materiale e reluat în folosul ştiinţei şi în paguba prejudecăţii fideiste aristotelice.

Dar trebuie adus încă o dată în cîmpul atenţiei noastre Platon.

Principiul unei esenţe complexe, contradictorii, nu este, după cum am văzut, democritic. El nu este nici aristotelic : forma tinde, prin entelehie, la suprimarea contradicţiei dintre στέρησις şi εἶδος, contradicţie care, dealtfel, e exterioară formei. Dimpotrivă, prin deviere, atomul epicurian „tinde" să instituie contradictoriul. Principiul caracterului complex şi contradictoriu al esenţei, al εἶδος-ului luat ca gen, ca universal, este principiul pe care-l adoptă Platon în dialogurile sale de bătrîneţe, în special în *Sofistul*[33]. Este oare hazardată ipoteza unei filiaţii Platon — Epicur în această temă ? Filiaţie care — e poate de prisos s-o mai spunem — trece prin transmutaţia, complicată, impusă de celelalte amintite ascendenţe, democritică şi aristotelică, făptuită prin opţiunea materialistă a atomistului *grădinii*.

IV

Prin cele spuse pînă acum, am urmărit gîndirea atomistă a celor doi filozofi printr-un unghi de privire deliberat-unilateral : acela ce tindea să pună în lumină caracterul modificat al concepţiei lor despre atom şi semnificaţia *pentru noi* a modificării.

Ne reîntoarcem însă acum pentru a le asculta spusele în ansamblul contextului *lor*.

„Trebuie — spune Epicur — să refuzăm a admite subdiviziunea la infinit în părţi tot mai mici, pentru a nu face ca toate lucrurile să fie fără

[32] *Istoria filozofiei*, vol. I, trad. din limba rusă, Bucureşti, Editura ştiinţifică, 1958, p. 133.

[33] V. Ion Banu, *Platon heracliticul*..., Bucureşti, Ed. Academiei, 1972, p. 83 sq.

consistență.... Avînd de-a face cu lucruri finite, trebuie să respingem ca imposibil mersul la infinit prin subdiviziuni din ce în ce mai mici"[34].

Vădit, rațiunea epicuriană refuză să admită principiul unei divizibilități la infinit a materiei, principiul infinitului mic. Nu este vorba aici de imposibilitatea practică a divizibilității infinite ci de una teoretică, logică : divizibilitatea la infinit ar fi incompatibilă cu *existența* lucrurilor.

Ca atare este instituită drept premisă a existenței acea limită *logică* la care ajungem dacă „împingem micimea cît mai departe cu putință"[35].

S-ar părea că gîndul e limpede.

E limpede, dar tot atît de discordant cu sine însuși.

Din momentul în care limita de micime este *extrema* micime cu putință, ea este *una* singură ; dar atunci cum pot oare atomii să *difere prin mărimea* lor? Lucrețiu va explica de ce trebuie să aibă mărimi diferite : ca să poată genera deosebirile calitative dintre lucruri, ei trebuie să aibă forme diferite, iar ca să aibă forme diferite, ei trebuie să aibă un număr diferit de părți subdivizionare ; în adevăr, după ce vorbește despre aceste părți, el adaugă : „...Încearcă de le pune (părțile — n.n.) / cînd jos, cînd sus, le mută de la dreapta / la stînga, fel și chip, și vezi ce formă / îi dau aceste așezări atomului. / De vei voi să capeți alte forme / va trebui și alte părți s-adaugi. / Ce va urma? O nouă așezare / a părților tot alte părți va cere,/ de vei voi să capeți alte forme"[36].

Rezultă din cele de mai sus o nouă incongruență : dacă instituim, sub raport logic, o *ultimă subdiviziune*, cum e posibil oare să presupunem ultima subdiviziune ca fiind la rîndul ei compusă din părți? Înțelegem că cei doi atomiști aveau nevoie de determinația subdiviziunii spre a justifica deosebirile de formă. Epicur, probabil, iar Lucrețiu în mod explicit, nu au rămas nepăsători față de dificultatea ivită aici. Lucrețiu — dezvoltînd gîndul epicurian — spune : „.......atomul / pe care nu-l vedem cu ochii este / o culme — cea din urmă — a micimii. / Aceasta n-are părți, fărăndoială : / făptura ei nu poate fi mai mică /....Deci dar atomii sînt solizi și simpli, / ei sînt compacți : acele părți mărunte / se țin în ei legate strîns, ei însă / nu s-au format nicicum din îmbinarea / acelor părți. A lor simplicitate / eternă este — aceasta li-i tăria[37] !"

Așadar atomii au părți dar acestea sînt inseparabile, prin urmare, sub acest raport, atomii nu au părți (adică n-au părți *separabile*) ci se prezintă în mod compact.

Dificultatea e doar aparent înlăturată. Atomistul roman explică de ce anume e *necesar să presupunem* că atomii trebuie să fie socotiți totodată simpli și compuși. Dar lămuririle sale rămîn întru totul deficitare atunci cînd e vorba să dea socoteală de fundamentul *logic* al acestei condiții contradictorii, de concordanța ei cu premisele epicurian-lucrețiene ale teoriei atomului. Dacă putem merge *cu gîndul* la diviziuni mai mici decît atomul, atunci aceste diviziuni devin ele „atomare" deci ultime și nu putem motiva conceptul de atom, iar dacă nu putem merge cu gîndul spre „părți", atunci motivarea ce ni s-a oferit e fără sens.

---

[34] Epicur, *op. cit.*, 56.
[35] Epicur, *op. cit.*, 59.
[36] Lucrețiu, *op. cit.*, II, v. 714—722.
[37] Lucrețiu, *op. cit.*, I, v. 893—914.

Apoi însăşi chestiunea numărului părţilor componente ale atomului. Lucreţiu crede că dă un răspuns : trebuie să presupunem existenţa părţilor divizionare (s-a arătat de ce anume), dar ele nu trebuie să fie decît „puţine", căci dacă ar fi „multe" atunci „Ar trebui ca unii dintre dînşii (atomii — n.n.) / să aibă o mărime nesfîrşită"[38].

„Mult", „puţin", ori „trei sau puţin mai multe părţi", cum consemnează Lucreţiu, sînt noţiuni cantitative de o penibilă imprecizie, care în cazul lui „trei sau puţin mai mult" atinge desăvîrşitul arbitrar !

Dar cea mai semnificativă discordanţă logică e alta. Teza conţinutului atomului, a complexităţii lui de esenţă, dată nu numai în părţile lui componente, ci şi în greutatea, dinamismul, tensiunea dintre forţele sale lăuntrice opuse, este anevoie de conciliat cu teza — dezvoltată sumar de Epicur în *Scrisoarea către Herodot* şi pe larg de către Lucreţiu — în virtutea căreia atomul trebuie presupus a fi limita logică inferioară extremă a oricărei fiinţări ; sau, cum spune Lucreţiu, „Corpurilor li s-a pus o margine / ce îngrădeşte şi-ntr-un fel şi-n cellalt / tot ce există........"[39].

Prin dubla „margine" Lucreţiu are în vedere, fără îndoială, caracterul de „limită ultimă" al atomului şi numărul limitat al formelor atomilor.

De o parte deci argumente dialectice împotriva caracterului epuizant al atomului (greutatea), a simplităţii lui (părţile), a inertităţii lui (opoziţia dintre mişcările interne), a subordonării lui fatale şi totale faţă de necesitate (devierea), a finitudinii lui fenomenale (esenţă — calitate) şi, de altă parte, această barieră a „marginei", — ţiuitoare expresie a mecanicităţii ! — care proclamă, abrupt, oprirea, sleirea oricărei progresiuni „dincolo", a oricărei procesualităţi.

Contradicţia este între ceea ce filozoful intuieşte că nu poate omite şi ceea ce se crede obligat să afirme. El intuieşte faptul că ceea ce numeşte finit este şi nu este finit, că ceea ce numeşte limită a divizibilităţii are şi nu are acest caracter.

Alarmat parcă de o atare dublă atribuţiune contradictorie care i se pare iraţională pentru că sfidează principiul logic al noncontradicţiei, el încearcă o ieşire din impas. O face, închipuindu-şi că dacă va da o valoare cantitativă mică unuia din termenii contradictorii, atunci, *ipso facto*, acel termen s-ar comporta ca unul care „aproape că" n-ar exista : subdivizibilitatea *este*, dar e *una* singură, e deci „puţină" aşadar e ca şi cînd n-ar fi, iar indivizibilitatea e salvată ; părţile sînt, dar „*numai trei*", ori „*puţin mai multe*", deci în număr atît de mic încît parcă dispar, salvîndu-se deci şi simplitatea.

Clinamen — atît de interesant pentru o viziune atomistă întemeiată pe autodinamism şi tensiune internă între forţe opuse — este la Epicur o deviere foarte mică, „cum nici nu s-ar putea mai puţină"[40]. În această privinţă Lucreţiu ia măsuri restrictive şi mai severe : din drumul vertical atomii se abat atît de puţin încît nu se poate şti „nici în care loc" şi „nici în care clipă" o fac[41]. Un fapt ce se întîmplă într-o măsură cantitativă atît de mică şi într-un mod atît de redus încît e insezisabil pe

---

[38] *Ibidem*, II, v. 708—709.
[39] Lucreţiu, *op. cit.*, II, v. 750—752.
[40] V. *supra*, textul Cicero, p. 11.
[41] V. *supra*, *ibidem*.

plan spaţio-temporal este practic neglijabil sub raportul capacităţii de a contracara simplitatea, omogenitatea noncontradictorie şi cvietismul pe care cată să-l *aibă* Principiul ultim.

Împotriva lui Democrit, urmaşul său atenian dă curs argumentului care se împotriveşte finitudinii, indivizibilităţii, dar, întocmai ca şi precursorul său din Abdera, el reafirmă în ultimă instanţă indivizibilitatea. Pare să caute un punct de sprijin *empiric* — finitudinea practică a divizibilităţii materiale — pentru soluţionarea unei dificultăţi din alt plan, cel al *inteligibilului* : caracterul contradictoriu al finitudinii în cadrul cuplului finit-infinit. Ca autentic filozof antic lui i se pare că atributul de infinit-complex contravine conceptului de Principiu — ἀρχή — al atomului, anihilîndu-l.

Conflictul intim ce tulbură în această temă pe Lucreţiu se pune singur sub reflector, trădînd parcă tocmai dilema de mai sus. Cînd ne gîndim la atom cugetarea pare trasă în două sensuri opuse. Apare de la sine supoziţia conform căreia — spune el — „Chiar corpurile cele mai mărunte / din infinite părţi ar fi făcute / fiindcă jumătatea jumătăţii / ar mai avea şi ea o jumătate" — şi replica : „nimica n-ar mai pune-atunce capăt / fărămiţării. Dară între lucrul / cel mai mărunt şi universul mare / ar mai putea fi vreo deosebire ? / Nici una ! Căci, oricît ar fi acesta / de infinit, şi cele mai mici corpuri / ar fi alcătuite deopotrivă / din părţi tot infinite..."[42].

Iată în fond o pledoarie dialectică ce anticipează surprinzător cugetarea fizică şi totodată ontologică modernă în virtutea căreia, din punctul de vedere consemnat de poetul filozof, nu există în adevăr nici o deosebire între univers şi atom. Succesul dialecticii e cu atît mai deplin cu cît Lucreţiu nu găseşte nici un argument contra ipotezei pe care o formulează. E însă succesul dialecticii, nu al lui Lucreţiu. Dovadă, replica lui : aceasta nu e posibil, „căci dreapta raţiune protestează şi nu admite ca spiritul nostru să poată crede aşa ceva" („Quod quoniam ratio reclamat uera, negatque credere posse animum")[43]. Supus unei dimensiuni de gîndire străine de dialectică, el nu se poate acomoda *principiilor* de divizibilitate infinită ori de inepuizabilitate din conceptul de atom şi caută o modalitate de ieşire din impasul contradicţiei. În acest scop atît el cît şi Epicur recurg la procedeul menţionat, ce constă în faptul de a reduce la cantitate funcţia cvalifiantă a dialecticului (după ce aceasta s-a lăsat afirmată).

După cum transmutaţia intensităţii cantitative într-o nouă cvalifiere exprimă dialecticul, tot astfel reducerea empiristă a calitativului la un simplu quantum exprimă nondialecticul.

Cei doi filozofi atomişti merg însă mai departe deoarece chiar şi aşa contradictoriul nu a fost cu totul suprimat. Ei comprimă deci quantumul „deviator" pînă la punctul în care poate fi presupus a echivala cu neantul.

Folosind un atare chip mecanic al calităţii, soluţia de ansamblu, ea însăşi, ne apare ca un gen de schiţă mecanică, empirică a ceea ce am numit dialectica finitului şi infinitului, a divizibilului şi indivizibilului.

---

[42] Lucreţiu, *op. cit.*, I, v. 919—930.
[43] *Ibidem*, I, 930—933.

Concluzii similare se impun dacă examinăm textul lui Lucrețiu referitor la devierea atomică din punctul de vedere al problemei raportului dintre necesitate și libertate în genere, al implicației lui etice în special.

Vom asista la o operație multiplă, graduală, care, în mintea lui Lucrețiu are neîndoielnic destinația de a da o explicație cauzală rațională faptelor, dar în care noi distingem reacții empiriste în modul de a aborda atît raționalitatea cît și cauzalitatea.

Punctul de plecare al meditației lui Lucrețiu în tema menționată este de domeniul etic-social și are un caracter manifest ideologic, critic. Împotriva fatalismului etic, propagat de stoicii anteriori — și care avea să fie reformulat cu acuitate de către Seneca — autorul ,,Naturii lucrurilor" proclamase principiul libertății ,,voinței care s-a smuls destinului"[44].

În concepția lui, formula constrîngerii inextricabile are caracter teologic, fiind un instrument prin care religia ia omului inițiativa și-i impune astfel supunerea servilă față de zei. Atomistul roman afirmă aici așadar etica libertății umane în genere, devenită totodată și manifest al filozofiei ateiste militante.

Dar acestei duble atitudini urmează să i se dea o fundamentare teoretică. În numele principiului în virtutea căruia ,,nimic nu se naște din nimic" (de nilo fieri nil posse) și a funcționării sale în cadrul monismului atomist, Lucrețiu va începe prin a reduce un fenomen spiritual — totodată patetic și ideatic — la un fenomen pur fizical : entitatea atomică. Aceasta, cum s-a arătat, a putut, formal, să satisfacă anumite cerințe ale științei dar este în același timp, prin conținut, o suprimare de tip mecanicist-materialist a specificului calitativ propriu spiritualității. Acest act este asociat intim unui al doilea, unde reducția spiritului la material se accentuează — prin subterfugiul unui ușor dar nelegitim transfer de determinații. Libertatea de voință este posibilă pentru că există acea ,,foarte mică abatere a atomilor". Dar de ce deviază atomii? Pentru că în atom are loc o ,,întrerupere a lanțului cauzal", așadar un act de libertate. Cauza libertății e deci devierea, iar cauza devierii e libertatea! Lucrețiu intră într-un cerc vicios, căci altminteri nu poate ajunge la acea fundamentare strict *fizicală* a libertății spiritului, fundamentare ce i se pare salutară sub raport teoretic.

Mai departe. Lucrețiu ne cere să recunoaștem în același timp principiul necesității, tradus în mișcarea verticală, și faptul unei anumite libertăți a deplasării, tradus în deviere. Sînt oare, acestea, *două* mișcări? Așa ar trebui, căci altminteri nu există *clinamen*. Am avea deci de o parte necesitatea, de altă parte contradictoriul ei, non-necesitatea. Dar Lucrețiu nu poate îngădui principiului contradicției — pe care neîndoielnic îl consideră irațional — să se insinueze în sistemul său teoretic. Spre a-l evita, el va argumenta astfel : dacă devierea ar constitui o mișcare propriu-zis *alta*, atunci ar trebui prezumată intrarea în joc a unui factor, *altul* decît cel legat de căderea corpului. Dacă însă devierea e ,,mică", ,,nu mai mult decît minimum posibil" (nec plus quam minimum), atît de mică, încît să nu poată fi situată într-un spațiu determinat, ori într-un timp determinat (nec regione loci certa, nec tempore certo), atunci devie-

[44] V. *supra*, p. 13.

rea există doar atît cît trebuie ca să ne îngăduie a vorbi de o preschimbare a mişcării (tantum quod momen mutatum dicere possis). Este acelaşi procedeu ca în celelalte cazuri : deosebirea calitativă dintre mişcări este tradusă în termeni de cantitate, iar aceasta din urmă comprimată pînă la acel prag de micime la care ar echivala cu nimicul. Nu mai avem deci strict vorbind o a doua mişcare, devierea a devenit cumva intrinsecă mişcării de cădere verticală. Ea fiinţează ca act de negare a acesteia, deci ca factor de libertate, dar ,,propriu-zis *nefiind*'', nu implică existenţa unei alte cauze decît cea care prezidează căderea şi nu mai ocupă nici poziţia de termen contradictoriu ! Avem, spre a se ocoli dialectica opuselor, o reducere empiristă de tip democritic a inteligibilului la sensibil : libertatea intrinsecă a atomului e transformată într-o eliberare de vertical (,,de necesitate'') a atomului, atît de mică încît ,,privind cu ochii'' nici n-am vedea-o, dar nici n-am putea afirma că nu e. (Reducţia empiristă şi, prin consecinţă, autoritatea empiriei îi par filozofului a fi temeiuri atît de bune încît nici nu-şi dă seama de grava inadvertenţă pe care o comite : oare devierea, chiar ,,mare'' fiind, ar putea fi vizibilă în condiţia unui atom declarat *oricum* invizibil ? Ce putere doveditoare are deci argumentul invizibilităţii ?) Micşorarea ,,atît de mult'' a devierii, încît să fie exonerată de răspunderea cauzalităţii proprii, aminteşte de anecdota cu fecioara căzută în păcat şi în scuza căreia se invoca faptul că pruncul, fruct al păcatului, era mic-mititel !

În locul soluţiei în virtutea căreia libertatea şi necesitatea, luate ca procese sociale infinit progresive, fiinţează inexorabil, în mod esenţial-*unitar*, una prin cealaltă şi potrivit comandamentelor celeilalte, fără ca o atare reciprocitate să aibă vreun raport cu volumul uneia sau alteia, în gîndirea lui Lucreţiu libertatea e considerată ca *hiatus* al necesităţii, hiatus care, fericit şi fructuos din punct de vedere etic ar fi, ontologic, mic pînă la indeterminabilitate, deci nesusceptibil să afecteze esenţa necesităţii.

Ceea ce aşadar începuse să fie o înclinare către o soluţie logică sintetică, virtual dialectică, a contradicţiei existenţei sociale isprăveşte într-un gen de schemă, aparent logică dar în fond empiristă a raporturilor cercetate, deci o reducţie mecanicistă a dialecticului.

A reieşit din ansamblul celor spuse mai sus că interpretul dialectician modern constată, din punctul său de vedere, fireşte, o ambiguitate în teoria elenisto-romană a atomului ca principiu al structurii materiei. Sub variate aspecte, atomul vizat de modelul în cauză pare să fie şi să nu fie finit, simplu şi angajat în necesitate. El pare să fie şi să nu fie a-tom, adică să aibă şi să nu aibă propria sa identitate.

Intenţia multilateral deliberată a celor doi filozofi de a modifica vechiul model, abderitan, e indubitabilă. Insatisfacţia lor faţă de ansamblul determinaţiilor democritice ne-a apărut — nouă — ca avînd un caracter *convergent*, *univoc*. Este insatisfacţia faţă de ceea ce numim caracterul nondialectic al modelului vechi, o nemulţumire care a fost resimţită în conştiinţa lor ca un act critic; o condamnare certă a despotismului politico-religios şi a înlănţuirii spiritului, poate şi o reprobare a tipului eleatic de gîndire. E cu totul problematic însă dacă ei au cu adevărat,

în mod intrinsec, conştiinţa caracterului *unitar*, *sintetic* al ansamblului notelor noi pe care le propuneau; iar dacă da, în ce măsură. Dar e sigur că ceea ce, pe planul teoriei lui Epicur-Lucreţiu asupra atomului, ne apare nouă a fi *o viziune revoluţionar-nouă*, *încărcată de valori dialectice*, pentru ei *nu* a avut acest caracter.

În nici un caz nu a avut Epicur conştiinţa amplitudinii inovaţiilor sale. Cînd, în scrisoarea către Herodot, îşi propune să ofere rezumatul doctrinei sale atomiste, să consemneze adică ceea ce i se pare important printre inovaţiile pe care le aduce, *el nu consemnează nici teza părţilor şi nici pe aceea a devierii*, două determinaţii, care nouă ni se par dimpotrivă a fi dintre cele mai revelatoare şi faţă de care urmaşul său roman îşi va spori notabil interesul. Pentru Epicur teza părţilor era un corectiv destinat să motiveze deosebirile de formă dintre atomi iar devierea un amendament sortit să justifice mai bine agregarea atomilor şi rolul atomismului ca bază a eticii sale. Determinaţii de ordin *tehnic*, de amănunt!

Concluzia impusă de cercetarea felului în care au căutat cei doi filozofi să dea o fundamentare logică a fiecăreia din inovaţiile propuse urmează a fi formulată astfel: *sensul acestor inovaţii este pentru noi încărcat de valori dialectice, mai ales potenţiale, sau cel mult vag-actualizate; relevă o conştiinţă căreia îi repugnă viziunea eleatică şi dibuie căutînd „altceva", dar care în mod nemijlocit nu izbuteşte să ne dea altceva decît un* **model empiric al procesului dialectic ce se lăsase, fugar, întrevăzut.**

Un caz din cele multe din istoria filozofiei cînd conţinutul filozofic, implicaţiile sale şi capacitatea de germinaţie ulterioară transgresează, chiar în chip considerabil, forma în care ne este dat şi volumul pe care-l are în conştiinţa filozofului.

V

Epicur este unul din exponenţii gîndirii stadiului elenist din dezvoltarea filozofiei antice greceşti. Am rezervat o altă lucrare cercetării componentelor (valenţe de convergenţă) ale structurilor stadiale ale gîndirii filozofice greceşti, proprii fie ansamblului ei, fie celor trei faze — veche, clasică şi elenistă — subordonate ansamblului. Nu vrem să repetăm aici cele deja spuse. În privinţa lui Lucreţiu, deşi fiu al unei alte culturi şi al altui secol, credem — din motive care aici nu pot fi arătate — că aparţine unei structuri stadiale de istorie a filozofiei ce nu cuprinde dimensiuni (valenţe de convergenţă) semnificativ-deosebite de cele proprii elenismului. Făcînd deci voit abstracţie de diferenţe, ne luăm libertatea, în limitele de aproximaţie pe care le îngăduie tema din aceste pagini, să vorbim de o structură oarecum comună.

Se pune acum chestiunea de a şti cum trebuie apreciată sus-menţionata soluţie epicurian-lucreţiană sub unghiul de privire concret-istoric.

Neîndoielnic, soluţia aceasta ni se prezintă ca una în care întrevedem o tensiune — între dialectic şi nondialectic; un conflict în care nondialecticul, pe cît se pare, cheamă în sprijinul său normele logicii formale aristotelice, temător de caracterul „iraţional" al dialecticii.

După cum am arătat în altă parte [45], una din valenţele de convergenţă ale întregii gîndiri filozofice greceşti constă, atunci cînd acceptă sau doar asimilează sub forma practicii teoretice dialecticul, în neputinţa de a găsi soluţia *teoretică* susceptibilă să lămurească raportul dintre logic şi dialectic şi deci să le armonizeze într-un singur tot teoretic.

Dar această notă, proprie întregii perioade, funcţionează în moduri diferite în cele trei etape subordonate. În etapa veche (preclasică), filozofii înclină în mod unidimensional fie către una, fie către cealaltă dintre cele două modalităţi. În atare condiţii chestiunea unei soluţii sintetice nici nu se poate pune.

În etapa clasică — cazul Platon din faza cea mai înaltă a cugetării sale este întru totul caracteristic — cunoscîndu-se regulile logicii, filozoful care totodată descoperă dialecticul dar e străin de cunoaşterea *teoriei* instituirii dialectice a logicii poate, în situaţie optimă, să ne dea practica unei atare încadrări [46].

La Epicur şi Lucreţiu — în faza elenistă şi în transmutaţia romană a acesteia — intruvabilitatea soluţiei este asociată unei stări în virtutea căreia, în numele logicului, al ,,raţiunii'', spune Lucreţiu, dialecticul ce fusese descoperit este ca şi retras şi în ultimă instanţă acoperit, pus într-o matrice empiristă, mecanicizat. Comparînd raportul din platonismul senectuţii (*Sofistul-Philebos*) între dialectica identitate-diferenţă şi teza existentului-bine suprem, cu raportul din noul atomism între identitatea-indivizibilitate a atomului şi varietatea structurală minimalizată pe care o îngăduie indiviziunea, vom avea întreaga măsură a regresului marcat de drumul ce duce de la dialectica platoniciană (altminteri deloc integrală) la *qui-pro-quo*-ul dialectico-empirist (totuşi nu steril) din lucrările lui Epicur şi Lucreţiu [47].

Din punctul de vedere al specificului structural de gîndire filozofică elenist-roman, caracterul empirist al matricei dialecticii poartă amprenta Tot-ului structural, se acordă aşadar cu celelalte note ale modelului respectiv.

Să consultăm aceste note, relaţiile infrastructurale de care se pătrunde prin ele empirismul modelului dialecticii; s-o facem urmărind schiţa tabloului structural al etapei filozofice eleniste, propus de noi în alt text şi reprodus în figura de mai jos.

Faptul că în cadrul sistemului Epicur-Lucreţiu principala funcţie a atomului este aceea de a fundamenta libertatea umană imprimă noului atomism o destinaţie în cadrul căreia funcţiile ontologică şi gnoseologică pierd din interesul ce-l prezentau *în sine*. Acelaşi lucru se întîmplă cu tematicile onto şi gnoseologice din celelalte sisteme filozofice ale elenismului. Din dimensiuni ale filozofării ele devin, în epocă, dimensiuni ale fericirii umane (sau ale nefericirii). În atomism ori în stoicism acest rol funcţionează disimulat în timp ce în scepticism dobîndeşte un caracter exploziv; în numele fericirii aici ele sînt sacrificate. Aşa fiind dialectica infraatomică, atît cît persistă dintr-însa în limitele modelului empiric,

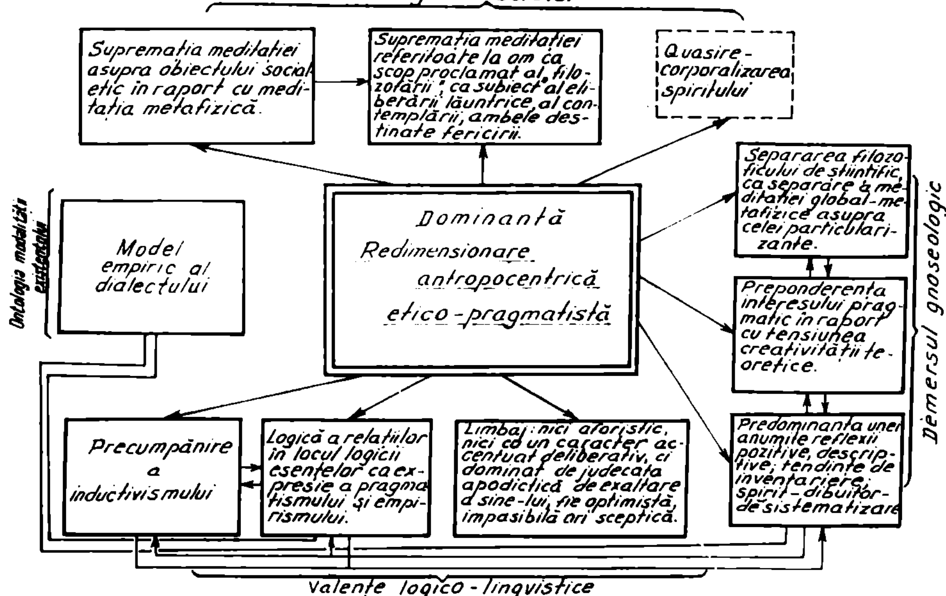
---

[45] *Platon heracliticul*..., p. 177 sq.

[46] V. *Platon heracliticul*..., p. 178.

[47] În privinţa teoriei structurii materiei, sistemul lui Epicur-Lucreţiu este *el* acela care anticipează ştiinţa modernă, iar nu cel platonician.

se valorizează aproape numai în plan uman, ca dialectică a libertății, necesității și contingentului. Toate acestea poartă pecetea pauperizării filozoficului, în concordanță cu nota general-elenistă de declin al creativității teoretice. Ea slăbește, îngăduind astfel preocupărilor de ordin pragmatic, etic, să se reliefeze. Sînt mulate după valența *dominantă* a structurii

în cauză, valență în virtutea căreia asistăm la o redimensionare antropocentrică a filozoficului [48]. Regretul de care, prin urmare, e cuprins metafizicianul „pur" e astfel compensat, în sfera valorilor, de satisfacția dobîndită de cel consacrat antropologiei filozofice.

Pe de altă parte însă regăsim tendința generală, structurală, de quasirecorporalizare a spiritului în sentințele potrivit cărora problema libertății umane este transpusă în termenii atributelor atomului material. Cît privește tendința empiristă generală am insistat îndeajuns asupra măsurii în care domină întreaga teorie a atomului la ambii gînditori de care ne-am ocupat; mecanicismul modelului atomic este o expresie a empirismului „de epocă", precum și a declinului forței teoretice.

În sprijinul tezei după care dimensiunile în care e gîndit atomul nu au un caracter izolat, epicuriano-lucrețian, ci general, intrinsec spiritului filozofic al timpului istoric (în speță elenisto-roman) poate fi adus ca martor un text al lui Cicero, filozof ulterior lui Epicur, dar mult mai bătrîn decît Lucrețiu. La prima vedere Cicero nu face altceva decît să respingă ceea ce am numit mai sus „potențialul dialectic" al atomismului *Grădinii*. Dar aceasta numai la prima vedere. În fond critica ciceroniană implică

[48] Paul Nizan spune că declinația atomului este și „o lege etică: atomul este, într-un anumit sens, modelul individului autonom" (*Les matérialistes de l'antiquité*, Paris, Ed. Soc. Internationales, 1936, p. 96, n. 1).

acceptarea soluţiei finale, epicuriene, soluţie mecanicistă; ca şi cînd Epicur ar fi procedat faţă de dialectică, faţă de sine, în modul preconizat de oratorul roman!

Cicero începe prin a reproşa epicurianului roman Velleius un enunţ al maestrului său Epicur constînd în a afirma despre zei că „nu au corp, ci ceva în genul unui corp; că nu au sînge ci ceva în genul sîngelui"; această poziţie ar trebui respinsă pentru că, se subînţelege, e *contradictorie* [49]. Or, întăreşte Cicero atacul, mai sînt şi alte cazuri cînd Epicur cade în contradicţie. De pildă în chestiunea devierii atomului. Ştim, spune Cicero, că într-o frază disjunctivă, unde avem o afirmaţie şi o negaţie, doar una din două trebuie să fie adevărată. Epicur, vorbind despre deviere, gîndeşte însă într-un fel analog cu cel care enunţînd fraza „*mîine Epicur va trăi ori nu va trăi*" ar admite nu doar două posibilităţi ci şi o a treia (că s-ar putea ca mîine Epicur totodată să trăiască şi să nu trăiască). Din textul lui Epicur, despre care noi nu ştim nimic dar pe care Cicero, cu siguranţă, îl avea în faţă, reieşea neîndoielnic — după cum am arătat mai sus şi cum sugerează Cicero — că devierea *este şi nu este* o mişcare aparte, că *este şi nu este* conformă principiului de necesitate a căderii verticale. Atare fraze epicuriene sînt sub aspect formal expresii riguroase ale principiului dialectic al dublei predicaţii contradictorii (A este şi nu este B).

„Se poate închipui o mai mare absurditate?" exclamă Cicero [50].

Ei bine — ironie a situaţiei! — s-ar părea că exclamaţia fusese adresată sieşi de nimeni altul decît de însuşi Epicur (şi după el Lucreţiu). Căci ei sînt evident preocupaţi să evite „absurditatea" şi drept urmare suprimă în ultimă instanţă unul din predicatele contradictorii. Ca să ajungă la forma *A este B*, ei sînt convinşi că atunci cînd se vorbeşte despre deviere, trebuie să fie suprimată predicaţia „este o mişcare aparte", precum şi predicaţia „este neconformă necesităţii". De aici modelul empiric ce singur li se pare „ne-absurd", adică „logic".

Cicero ar fi rămas nemulţumit chiar dacă ar fi observat această retractare. Pentru orator lucrurile sînt simple [51]. Pentru filozof ele nu sînt. Cei doi gînditori, grec şi roman, simt tensiunea „logico-dialectică", îi surprindem zbătîndu-se între o obscură aspiraţie de a escalada nondialecticul şi neputinţa teoretică — *tabu*! — de a o face.

În ultimă analiză ei, cu toată profunzimea cugetării lor pozitiv-conflictuale, grea de sarcină dialectică şi de altă parte Cicero ce ia lucrurile simplu ajung la concluzii care, într-un sens, coincid. Coincidenţă teoretică aflată sub imperiul unei structuri mentale subiacente, istoric determinată.

Dar, modelîndu-se după măsura veacurilor lor, gîndirea celor doi atomişti răzbate totodată osmotic dincolo de ea şi ajunge la noi ca să ne vestească startul, nu al atomismului ca atare, ci al atomismului *modern*.

---

[49] Cicero, *De natura deorum*, I, 25.

[50] *Ibidem*.

[51] Obiectivitatea ne cere să amintim totuşi că Cicero e partizan al divizibilităţii *infinite*: „Ne illud quidam physici, credere aliquid esse minimum" (Nu e fizician (autentic) cel ce crede că o (parte) oarecare ar putea fi cea mai mică), în *De fin. bon. et mal.*, I, 6.

UN SENS POSIBIL AL SPERANȚEI ÎN MITUL PANDOREI

DE

SIMINA NOICA

Dacă sensurile speranței la Hesiod ar fi cele de amăgire, de consolare vană, așa cum apar în puținele cazuri cînd o invocă el, atunci soluția mitului Pandorei ar fi simplă și lipsită de orice adîncime (cum s-a și sugerat adesea), astfel că nu ar justifica întîrzierea comentatorilor, de-a lungul veacurilor, asupra acestui mit.

Totuși, cei mai mulți interpreți au simțit ceva mai adînc aici, chiar dacă s-au oprit la litera legendei, ori nu au ajuns întotdeauna să dea o soluție clară.

Vom începe prin a indica pe scurt datele mitului, raportate la vechiul ciclu indo-european de legende „alimentare", apoi cele mai de seamă interpretări ale lui odată cu începutul veacului. Numai că, echivocul tulburător al conceptului de speranță, așa cum reiese din legenda aceasta, pare să nu poată fi luminat altfel decît pe linia adîncită a conceptului și a funcțiilor lui în viața spirituală greacă, așa cum se va vedea ulterior.

★

Hesiod s-a oprit de două ori asupra legendei Pandorei și, de fiecare dată, a însoțit-o cu cea a lui Prometeu. Vom lăsa-o de-o parte pe aceasta din urmă, cît și tratarea ambelor mituri din Teogonia, întrucît ele nu prezintă nici o contingență cu conceptul de *elpis*. În schimb, vom stărui asupra unui singur episod, cel al pithosului Pandorei în care a rămas închisă speranța.

Iată, pe scurt, datele mitului.

Zeus, amăgit de Prometeu în urma sacrificiului de la Mecone [1] și încă o dată mîniat pe titan care-i furase focul, spre a-l da pămîntenilor, își pune în gînd să se răzbune, lovindu-i pe oameni. Într-adevăr, la porunca lui, Hefaistos plăsmuiește din argilă o frumoasă întruchipare omenească. Împodobită de zei cu toate darurile, Pandora [2], căci de ea va fi vorba, e călăuzită de Hermes pe pămînt. Epimeteu, căruia îi fusese adusă, uluit, uită de sfaturile fratelui și primește „cutia", vicleanul dar al zeilor. Și iată că, dintr-odată, răul se abătu asupra pămîntenilor : „Seminția oamenilor trăia înainte vreme de o parte și la adăpostul relelor, al trudei aspre și al dureroaselor boli (90 — 92). Dar femeia, prinzînd cu mîinile capacul uriaș al pithos-ului, le-a dat drumul afară, copleșindu-i astfel pe oameni cu tristele griji. Singură *Elpis* a rămas acolo în încăperea de netrecut, sub buza vasului, și nu a zburat afară ; căci ea, Pandora, a și pus capacul prin voia lui Zeus, cel care poartă egida și adună norii. De atunci, fără de număr, durerile rătăcesc printre oameni : pămîntul e plin de rele, plină și marea !

[1] *Teogonia*, vs. 535 și urm.

[2] Pandora = „darul tuturor zeilor"; dar și alte interpretări.

Bolile, unele ziua, altele noaptea, năpădesc în voie oamenii, aducîndu-le suferințe pe tăcute (σιγῇ), căci Zeus, înțeleptul, le-a lipsit de glas. Astfel — conchide cu pietate Hesiod — nu e chip să scapi de voința lui Zeus" (vs. 105).

Legenda aceasta, de timpuriu îmbinată cu cea a lui Prometeu, dar și cu cea a primei femei, trimite către un vechi mit ,,alimentar" a cărui mai durabilă urmă a constituit-o faimosul *pithos*, cu un conținut ce avea să ducă la o simbolistică progresivă [3]. Mitul e foarte vechi și face parte dintr-un patrimoniu al legendelor indo-europene din ciclul pe care G. Dumézil l-a numit ,,de l'ambroisie" [4]. De pildă trimiterea unei creaturi feminine ca soție unui dușman ar reaminti sosirea lui Vishnu, deghizat, la demoni; pithosul ar fi echivalentul vasului conținînd nemurirea din Mahâbhârata și Bhâgavata-Purana [5], iar episodul Pandorei reia pe cel al ,,logodnicei fatale" deși s-a văzut în ea și o imagine umanizată a pămîntului roditor[6].

În linii mari e vorba de o legendă comună tuturor popoarelor indo-europene, pe care M. Guarducci [7] o rezumă astfel:
,,Subiectul acestui ciclu este cearta dintrei zei și demoni cu privire la un aliment care dă nemurirea. Zeii care au reușit să-și procure alimentul prețios (cel mai adesea o băutură) și-l văd răpit de demoni; atunci un zeu deghizat în femeie sau o zeiță se duce la dușman și — prin viclenii — parvine să recupereze obiectul litigiului". Pornind de la aceste elemente se poate înțelege mai bine simbolismul pithos-ului Pandorei: el conținea la origine alimentul prețios răpit zeilor. Conținutul abstract dat de Hesiod pithos-ului arată că în epoca lui distanța de mitul primitiv era mare [8].

Dar, puținele informații pe care le avem asupra unor astfel de tradiții îndepărtate cît și lipsa unor explicații în poemul lui Hesiod au dus pe cercetători să-și pună o serie de întrebări în legătură cu mitul acesta. Pandora hesiodică, spunea cîndva A. Lesky [9], a adus nu numai oamenilor în genere o mulțime de rele, dar și filologilor.

De unde vine faimosul pithos? Iată una din primele întrebări pe care și le-au pus exegeții mitului acestuia.

Despre pithosul, devenit în mod abuziv ,,cutia Pandorei" [10], Hesiod nu spune nimic prea limpede; el se mulțumește s-o arate pe Pandora

---

[3] R. Trousson, *Le thème de Prométhée dans la littérature européenne*, Genève, 1964, p. 71.

[4] G. Dumézil, *Le festin d'immortalité. Etude de mythologie comparée indo-européenne*, Paris, 1924.

[5] Cf. M. Guarducci, *Il mito di Pandora*, *Studi e Materiali di Storia delle Religioni*, III 1927, p. 19—20.

[6] Vezi L. Séchan, *Pandora, l'Eve grecque*, BAGB, XXIII, 1929, p. 5 și S. M. Adams, *Hesiod's Pandora*, C.R., 1932, p. 193: ,,The original Pandora is undoubtedly Ge...". Ar putea fi citate echivalente, în afară de poemele indiene, și în Thrymskridha germanică, în mitologiile celtă, slavă etc. (cf. G. Dumézil, *op. cit.*, p. 99).

[7] În *Il mito di Pandora*, p. 14.

[8] Vezi R. Trousson, *op. cit.*, p. 71.

[9] În *Motivkontamination*, Wiener Studien, 1934, p. 22.

[10] După J. E. Harrison, *Pandora's Box*, J.H.S., XX, 1900, p. 99, e vorba de un *pythos* și nu de o *pyxis*. Primul autor care să vorbească despre o ,,cutie" a Pandorei a fost Erasmus, reluat de L. G. Gyraldus și A. Alciatus, iar voga acestor autori pare să fi răspîndit denumirea greșită. Vezi H. Rousseau, *Les métamorphoses de Pandore*, Revue des Sciences Humaines, CIII, 1961, p. 332. După D. și E. Panofsky (*Pandora's Box*, London, 1956, p. 17), Erasmus ar fi înlocuit pe pythos cu pyxis întrucît ar fi remodelat-o pe Pandora după imaginea Psychei ce avea de dus o pyxis în Hades.

ridicînd cu amîndouă mîinile largul capac al vasului (vs. 94). Dar de unde venea acesta? Îl adusese Pandora cu ea? În general se admite că acel pithos ar fi fost un obiect din casa lui Epimeteu [11]; anume, un pithos întocmai voluminoaselor vase descoperite datorită săpăturilor arheologice din Creta sau de la Troia. Acestea, cufundate în pămînt pînă la o anumită înălţime, slujeau la păstrarea cerealelor sau a vinului [12].

După R. Trousson [13], fără-ndoială Prometeu furase vasul de la Zeus, iar Hesiod nu ar fi menţionat faptul, pur şi simplu pentru că auditorii săi erau la curent cu astfel de povestiri tradiţionale.

Vase de felul acesta aşază şi Homer în lăcaşul lui Zeus, drept reflectare olimpică a unei locuinţe pămîntene (*Il.* XXIV, 522—528). Pithos-urile olimpice, după conţinutul lor, sînt înrudite cu pithosul găsit de Pandora la Epimeteu; iar Zeus, păstrînd într-unul relele şi în celălalt lucrurile bune, le da oamenilor cînd dintr-unul, cînd din celălalt, dar cel mai adesea din amîndouă, amestecînd binele şi răul în soarta oamenilor [14].

Dacă am îmbina cele două versiuni, cea homerică şi cea hesiodică, afirma A. Severyns [15], ar rezulta că ar fi existat o legendă potrivit căreia unul din cele două vase — cel al relelor — ar fi fost răpit din palatul lui Zeus, pentru ca regele zeilor să nu-l poată folosi împotriva oamenilor. Hoţul e uşor de identificat: e Prometeu. Vicleanul personaj ar fi îngropat pithos-ul în casa-i, povăţuindu-şi fratele să-l ţină bine închis.

Dacă pînă acum mitul pithos-ului propriu-zis nu a ridicat vreo problemă mai deosebită (neavînd nici o contingenţă directă cu subiectul urmărit de noi), în schimb, dacă începem să ne întrebăm asupra „conţinutului" său, lucrurile par să se complice cu adevărat.

De bună seamă Hesiod pierduse amintirea tradiţiei „alimentare" a vasului care conţinea *amrta*, alimentul sacru răpit zeilor. Şi-atunci ce se afla în pithos? Numai suferinţe şi griji ca într-unul din vasele lui Zeus, sau bune şi rele ca în amîndouă?

Aici pare a fi, după majoritatea cercetătorilor, punctul de plecare în interpretarea mitului Pandorei. Încă din antichitate s-au pus nenumărate întrebări în privinţa conţinutului pithos-ului. Fiecare interpret a întîrziat asupra lor, fie cu soluţii categorice, fie dînd un caracter enigmatic lucrurilor, ceea ce echivalează în fapt cu a lăsa problema mai departe deschisă.

Nu vom intra în detaliul acestor chestiuni, totuşi nici nu le putem trece cu vederea. Le vom examina prin urmare, în linii mari, spre a putea încerca la rîndul nostru, dacă nu o rezolvare, cel puţin o punere în alţi termeni a problemei. Căci, prin valorificarea sensurilor homerice ale elpisului, pe linia adîncită a conceptului şi a complexităţii funcţiilor lui, am putea încerca un nou răspuns.

---

[11] Cf. L. Séchan, *op. cit.*, p. 12, A. Severyns, *Prométhée héros de conte populaire*, Nouvelle Clio, V, 1953, p. 159, G. Dumézil, *op. cit.*, p. 98, M. Guarducci, *op. cit.*, p. 27, R. Trousson, *op. cit.*, p. 1, Trencsény-Waldapfel, *Untersuchungen zur Religionsgeschichte*, cap. *Pandora-Mythen*, Budapesta, 1966, p. 58.

[12] Vezi Trencsény-Waldapfel, *op. cit.*, p. 58 şi A. Lesky care vorbeşte despre un pithos aşa cum era el în viaţa cotidiană: „o ladă cu provizii, în care omul păstrează ce-i trebuie pentru viaţă" (*op. cit.*, p. 25), D. şi E. Panofsky, *op. cit.*, p. 7 şi H. Fränkel, *Drei Interpretationen aus Hesiod*, în *Festschrift Richard Reitzenstein*, Göttingen, 1931, p. 17 şi urm.

[13] *Op. cit.*, p. 12. Vezi şi E. Panofsky, *op. cit.*, p. 8.

[14] Cf. Trencsény-Waldapfel, *op. cit.*, p. 58.

[15] În *Prométhée héros de conte populaire*, p. 159.

Ultimul interpret care să fi stăruit îndelung asupra mitului Pandorei, Trencsény-Waldapfel, împarte problemele în legătură cu mitul în trei mari grupe şi anume:

1) Există cercetători care iau în considerare o deteriorare a textului tradiţional, căutînd să-l îndrepte prin corecturi mai mult sau mai puţin îndrăzneţe;

2) alţii care vor să dea valabilitate unei logici ireproşabile;

3) şi, în sfîrşit, o a treia categorie, a celor ce găsesc nepotrivită exigenţa de astăzi a consecvenţei logice într-o povestire arhaică.

În prima direcţie, Ed. Lisco [16], interpret de la începutul secolului, pare să meargă cel mai departe. După părerea sa, Hesiod nu cunoştea nici numele Pandorei, nici motivul pithos-ului. În *Lucrări şi Zile* s-ar repeta în esenţă doar mitul misogin al *Teogoniei* despre prima femeie, prototipul mitologic al soţiei dăunătoare vieţii bărbatului. Numai ulterior s-ar fi adăugat de către un interpolator o altă poveste, în care nu mai e vorba despre prima femeie, ci despre o ,,anumită femeie'' care ar fi deschis capacul pithos-ului. Mai tîrziu s-ar fi adăugat la această interpolare o alta, şi anume atît de stîngaci, încît din însăilarea a două povestiri care nu se potriveau, sfîrşitul primei şi începutul celei de a doua ar fi căzut. În final, Lisco consideră că ar fi inutil să se caute o consecvenţă într-un text atît de contaminat. Deşi Lisco îl urmează în principal pe prestigiosul Kirchhoff [17], Trencsény-Waldapfel manifestă rezerve faţă de o asemenea critică radicală.

Wilamowitz [18] a afirmat de asemenea, în comentariul său, caracterul lacunar al relatării hesiodice, îndărătul căreia trebuie să fi stat o expunere amănunţită.

Tot în legătură cu caracterul lacunar al mitului, F. Teggart [19] pretindea că versurile 90 şi 94 dau impresia a fi prescurtarea unei povestiri ce nu avea nimic de a face cu Prometeu şi Pandora, în vreme ce J. Kühn [20], mai puţin radical, admite că povestea Pandorei e rotunjită în ea însăşi şi că Hesiod adaugă povestea cu pithosul pentru că voia să facă lămurită printr-un singur exemplu comportarea aducătoare de rău a femeii.

Pe linia interpretării ce caută să dea valabilitate unei logici ireproşabile, se înscrie exegeza franceză încă din 1909, prin articolul lui P. Girard [21] despre mitul Pandorei. Poziţia sa fermă în interpretarea mitului, deşi avea să fie sistematic contestată de P. Waltz [22] în anul următor, în aceeaşi revistă, a fost urmată de nenumăraţi cercetători.

Ceea ce arăta Girard, în primul rînd, era că elpis, rămînînd închisă în pithosul din care scăpaseră toate relele, reprezintă un *bine*. Apoi, el explica prezenţa ei printre rele prin faptul că pithosul conţinea şi lucruri bune şi rele. Înţelepciunea ţărănească a lui Hesiod n-ar fi putut vedea

16 *Quaestiones Hesiodeae criticae et mythologicae*, Göttingen, 1903, p. 27–38.

17 *Hesiodos Mahnlieder an Perses*, 1889.

18 U. von Wilamowitz-Moellendorf, *Hesiodos Erga*, 1928, p. 51.

19 *The Argument of Hesiods Works and Days*, Journal of the History of Ideas 8, 1947, p. 48 şi urm.

20 *Eris und Dike. Untersuchungen zu Hesiods Erga*. Würz. Jahrbuch. f.d. Altertumswissenschaft, 2 1947, p. 269.

21 *Le mythe de Pandore dans la poésie hésiodique*, REG, 1909, p. 217–230.

22 *A propos de l'Elpis Hésiodique* REG, 1910 XXIII, p. 49.

speranța, în mijlocul primejdiilor ce-l amenințau pe om, decît ca pe o binefacere. Pentru a dovedi că elpis e un bine, Girard invocă, în afara a două versuri din Hesiod însuși (498 și 500), texte din Semonide din Amorgos (fr. I vs. 6), din Teognis (1135), Pindar, Eschil. Dacă în două din aceste pasagii nu poate fi nici o îndoială că elpis e un bine, în schimb, pentru marea majoritate a lor dovezile aduse nu ar fi suficiente, după P. Waltz[23].

Pentru acesta din urmă, elpis nu e încă speranța cea bună, ci doar o îngrădire a neutrului *așteptare*, un soi de preștiință a destinului de neînlăturat al omului.

Prin urmare, speranța ca prevedere a inevitabilului sfîrșit e mai degrabă un rău; iar Zeus i-ar fi cruțat pe oameni de răul acesta sugerînd Pandorei să închidă vasul în clipa în care *elpis* era la gura lui. Iată părerea net opusă a lui P. Waltz care e și cea a lui O. Gruppe, exprimată doar cu cîțiva ani în urmă [24]. Pentru acesta din urmă Pandora și pithosul pe care-l deschide ar simboliza erorile și relele cărora omul le cade victimă. Primele desemnate colectiv prin termenul de *elpis* rămîn în vas, în vreme ce următoarele scapă, împrăștiindu-se pe pămînt.

Dar să revenim la cea de-a doua afirmație a lui P. Girard, cum că prezența speranței printre rele nu se poate explica decît prin faptul că pithosul conținea și lucruri bune și rele [25]. În sprijinul ei Girard invocă textul lui Babrios și cel al lui Philodem, filozoful epicurean de la începutul secolului I î.e.n.

În fabula transmisă sub numele lui Babrios e vorba de un pithos conținînd numai lucruri bune. Ele își iau zborul, ca și în mitul hesiodic, urcîndu-se la cer, în vreme ce speranța rămîne mai departe închisă [26].

În schimb la Philodem (în *Despre pietate*) vasul deschis de Epimeteu (iar nu de Pandora) conținea numai rele (πίθος τῶν κακῶν). Prin urmare, Girard trage concluzia că în pithos-ul hesiodic bune și rele se aflau amestecate laolaltă. Că ar fi fost așa, o poate confirma și o epigramă din *Antologia Palatină*, atribuită lui Makedonios. Totuși nu reiese nicăieri în Hesiod că pithosul închidea amestecate și bune și rele, se opune P. Waltz. Iar Girard ne rămîne dator cu o lămurire, va relua după mai bine de 50 de ani problema Trencsény-Waldapfel: „de ce Hesiod ne vorbește numai de rele și despre unicul bun rămas, speranța?"

La părerea lui Girard că speranța e un bine, s-au alăturat o serie întreagă de cercetători. Dintre ei, L. Séchan,[27] de pildă vorbește „de la

---

[23] Raliat la părerea lui Albert Lebègue din *Notes de mythologie grecque* (Annales de la Fac. des lettres Bordeaux, 1885, p. 244) după care speranța e un rău.

[24] În *Griechische Mythologie und Religionsgeschichte*, vol. II, München, 1906, p. 1024–1025. La fel și G. Gadamer, *Prometheus und die Tragödie der Kultur*, p. 77 și K. von Fritz, *Pandora, Prometheus, and the myth of the ages*, Rev. of Religions, 1947: „But the melancholy observation could hardly fail to be made that this one good that remains is a precarious good, since hope is often deceptive. From this observation it is not very far to the suspicion that hope might not be a true good after all, but rather an evil, since it deceives man about his real position in the world. In this way hope could get into the box of evils".

[25] Și că speranța e deci un bine. E și părerea lui J. Weizsäcker art. *Pandora*, din W.H. Roschers *Ausführliches Lexikon der griechischen u. römischen Mythologie*, t. III, Leipzig, 1847–1902, p. 1520–1530.

[26] Încă din secolul trecut, în *Parerga și Paralipomena*, Schopenhauer era de părere că legenda e rău înțeleasă și interpretată încă de Hesiod. Pithos-ul nu conținea decît lucruri bune!

[27] *Pandora, l'Ève grecque*, p. 14.

consolation de l'espérance", iar F.G. Welcker de un bine de care Zeus ne-ar fi privat [28].

Contra acestora, aşa cum am văzut, P. Waltz, care-l continuă pe A. Lebègue, demonstrează că elpis e o „preştiinţă" a destinului şi deci un rău de care zeii ne-au cruţat, lăsîndu-l închis în pithos. Departe ca elpis să se identifice cu speranţa, tocmai prin reţinerea ei ca prizonieră, zeii ne îngăduie încă să sperăm. Dacă Zeus ar fi acordat oamenilor prezenţa acelei elpis-preştiinţa, viaţa le-ar fi devenit de netrăit căci n-ar mai fi avut înaintea lor decît nenorocirea implacabilă.

Pe aceeaşi linie, da rcu mici modificări, apar şi interpretările lui P. Mazon [29], R. Schaerer [30] şi R. Trousson [31].

Pandora a răspîndit relele în lume, spune Mazon, şi a aşezat speranţa printre muritori. De atunci, oamenii lucrează şi trudesc, jucării ale unei iluzii care le răpeşte perspectiva destinului ce-i aşteaptă pe toţi : suferinţele şi moartea. Într-un anumit sens, ea e încă un bine la Hesiod : „c'est parce qu'ils ignorent l'avenir, c'est parce qu'ils peuvent toujours espérer que les hommes arrivent à supporter la vie de labeur et de misère que le Ciel leur a faite. Mais, en réalité ce bien n'est qu'un bien illusoire, un appât par lequel les hommes sont pris au piège de la vengeance divine".

Pentru R. Schaerer speranţa e, dacă nu un rău, cel puţin însoţitoarea inevitabilă a relelor. Acestea, ieşind din pithos, dau năvală asupra oamenilor neputincioşi care au în stăpînire doar speranţa. Dar *elpis* fiind un bine amăgitor (deci tot un rău) nu le aduce altceva decît o perspectivă întîrziată a morţii, o îndepărtare vremelnică de continua obsesie a sfîrşitului.

Un alt interpret pe linia celor de mai sus e şi H. Türk [32] care are meritul de a fi reunit şi comentat seria impresionantă de interpretări ale mitului pînă la vremea sa. El semnifică elpis-ul ca speranţă şi teamă şi ar vrea, invocînd pe Goethe, s-o vadă respinsă din punct de vedere al omului prometeic.[33] Explicaţiile sale vor să dea mitului o unitate logică necondiţionată : speranţa e un rău, ca şi celelalte lucruri din pithos, şi după cum eliberarea lor e o descătuşare a blestemului, aşa închiderea ei e o blocare a efectului nefast. Prin faptul că speranţa rea, amăgirea, rămîne din fericire închisă în pithos, ea lasă liberă oamenilor ascensiunea către o existenţă mai înaltă şi firească. Această frumoasă interpretare, comen-

---

[28] În *Griechische Götterlehre*, vol. I, p. 758 şi 765—768. Pentru alţii, dacă Pandora închide pithosul şi vrea să păstreze speranţa prizonieră înseamnă că ea vrea ca de atunci încolo să domnească desperarea : M. Croiset, *Le mouvement religieux en Grèce du 8-ème au 6-ème siècle av.n.è. Le mythe de Pandore.* Revue des Cours et Conférences, 1914, p. 65—71 ; S.M. Adams, *Hesiod's Pandora* C.R., 1932, p. 193—196.

[29] Nota la Hesiod, p. 72.

[30] *L'Homme antique et la structure du monde intérieur*, Paris, 1958, p. 74.

[31] *Op. cit.*, p. 71. Urmează întocmai pe Waltz şi Mazon.

[32] *Pandora und Eva. Menschwerdung und Schöpfertum im griechischen und jüdischen Mythus*, Weimar, 1951.

[33] Vezi şi F. Martinazzoli : *Lo sdoppiamento di alcuni concetti morali in Esiodo e la* ΕΛΠΙΣ, Stud. Ital. Fil. Class., XXI, 1946, p. 15 : pentru el elpis e : „*il timor del futuro*, l'unico tra gli affani che avrebbe potuto esser utile all'umanità, ma che l'umanità — sventata e cieca — non possiede o non possiede abbastanza, quanto Esiodo vorrebbe. Amara ironia, ch'è prettamente esiodea".

tează A. Lesky[34], are singurul dezavantaj : de a nu fi cu putință în legătură cu versurile lui Hesiod [35]. Din toate aceste „gînduri adînci" nu se află însă nici un cuvînt la poetul din Askra, iar cu logica povestirii, continuă Lesky, se ajunge abia acum în impas : neîndoielnic omenirea în cea mai mare parte a ei e dominată de o astfel de speranță. Cum acționează însă elpis din conținătorul în care e închisă?

Ce vastă margine de arbitrar își rezervă aplicarea aparent consecventă a logicii, acolo unde e vorba de interpretarea unui text arhaic, se poate vedea cel mai bine, după Trencsény-Waldapfel, la H. Fränkel [36]. Iată ce înseamnă după acesta faptul prizonieratului speranței.

În imaginea homerică ieșirea din vasul de provizii era desigur identică cu realitatea împlinirii ; iar cu speranța pe care Hesiod o vede ca o „iluzie goală" (498) sînt vizate dorințele și nostalgiile care nu se împlinesc niciodată. În timp ce toate relele se avîntă după voia lor spre a se realiza, speranței îi este luat darul realizării. Atunci cînd încearcă să treacă pragul spre realitate, cade asupra ei capacul și rămîne închisă. După Fränkel speranța care rămîne în vas exprimă dorința care nu se împlinește niciodată. Prizonieratul speranței și eliberarea relelor sînt acte complementare. Înainte nu exista decît fericire fără dorință, acum însă există dorințe neputincioase și nefericirii de orice fel îi e dată o deplină putere să ne lovească. Răul, cînd își face apariția, vine pe tăcute ; el n-are nevoie de cuvinte spre a se anunța și justifica. Speranța însă — și așa trebuie întregită aici prin contrast — e numai un gînd interior, o spusă (comp. λόγος) plină de sens, doar înștiințare și lămurire a dorințelor, dar fără capacitatea acestora de a deveni reale (comp. ἔργον).

Iată dar — am putea spune comentîndu-l pe Fränkel — o speranță care e totuși *gîndită*, care are un caracter reflectat, de spusă către sine a omului, în vreme ce răul are un caracter irațional. Speranța ca gînd pare așadar un bine prin contrast. Dacă nu rațională, în interpretarea lui Fränkel, ea ne apare totuși ca ceva de ordinul gîndului și al reflexiunii.

Un gînd asemănător e valorificat de Kerschensteiner (p. 161 și urm.) : „Speranța tinde către lumină, dar se oprește în pragul eficienței fără să se realizeze".

Trencsény-Waldapfel respinge însă interpretarea lui Fränkel. Oricît de plăcută poate fi o asemenea suită de idei, ea constituie totuși, după părerea sa, un exemplu izbitor pentru cît de mult se poate rătăci o interpretare de text în direcția unei omiletici profane.

Unele exagerări apar și la E. Schwartz [37], care crede că la Hesiod, ca și în fabula esopică din prelucrarea tîrzie a lui Babrios, s-ar fi găsit βίος în pithos, adică tot ceea ce au nevoie oamenii pentru întreținerea vieții. Prin urmare, femeia, ridicînd capacul, ar fi scăpat toate cele bune, rămînînd închisă doar speranța. Nicăieri n-ar fi spus că „boala" și „truda" ar fi venit peste oameni din vasul deschis de femeie. Cu îndreptățită ironie observa E. Meyer [38] că o asemenea reconstituire ar fi încă mai bună decît povestirea lui Hesiod, dar din păcate ea nu e de găsit la poetul din Askra.

---

[34] În *Motivkontamination*... p. 22.
[35] Vezi recenzia lui Lesky la cartea lui Türk în Gnomon, IX, 1933, p. 172 și urm.
[36] *Dichtung und Philosophie des frühen Griechentums*, p. 131.
[37] E. Schwartz (134—148). V. Tr.-W.
[38] E. Meyer, *op. cit.*, p. 72.

Înainte de a trece la o a treia categorie, a celor ce găsesc nepotrivită exigenţa de astăzi a consecvenţei logice într-o povestire arhaică, amintim pe doi dintre cei mai importanţi comentatori, care ajung însă — cam în aceeaşi perioadă de timp — la opinii total opuse. E vorba de Wilamowitz-Moellendorf [39] şi T. A. Sinclair [40]. Pentru primul intenţia legendei era să arate că speranţa a rămas printre oameni. Ea îi va amăgi adesea, dar chiar şi atunci ea reprezintă o „mîngîiere" fără de care nu se poate trăi. Sinclair crede dimpotrivă că speranţa a rămas închisă pentru că e o binefacere care e interzisă oamenilor. Situaţia lor e desperată, neputîndu-se aştepta la altceva decît să-şi cîştige pîinea cu sudoarea frunţii.

Cel mai de seamă interpret din cadrul celei de-a treia categorii e fără-ndoială Albin Lesky. Chiar dacă se înscrie, pînă la un anumit punct, pe linia celor ce urmăresc o consecvenţă logică perfectă, istoricul din el sfîrşeşte totuşi prin a considera că mitul Pandorei nu e pur, iar consecvenţa logică nu se poate obţine decît prin împletirea a două legende.

Lesky consideră speranţa drept un bine. Pentru el este cît se poate de discutabil faptul de a face pe Eschil primul interpret greşit al lui Hesiod [41]. Prometeu, în piesa cu acelaşi nume, (250) sădeşte în oameni ca φάρμακον al vieţii lor τυφλαὶ ἐλπίδες în sensul unui bine, căci ele fac cu putinţă, în existenţa chinuită a omului, trăirea mai departe. A. Lesky e de părere că autorul lui *Prometeu* nu poate fi pus în opoziţie cu Hesiod, dar că ar fi de considerat şi la acesta din urmă speranţa drept un bine consolator rămas omului în nesfîrşita-i mizerie.

Dar cu un asemenea răspuns nu se ajunge la o rezolvare. „Cu intelectul n-o scoatem la capăt" [42] afirmase cîndva însuşi Wilamowitz. Lesky se vede nevoit să dea o soluţie în afara mitului hesiodic. Pentru el e limpede că în povestea Pandorei *s-au încrucişat două motive*. E vorba în primul rînd de recipientul relelor cărora Pandora urmează să le dea drumul, dar există la bază şi reprezentarea unui conţinător ce închide în el lucruri bune: pithos-ul acela care în viaţa cotidiană reprezintă o ladă de provizii în care omul păstrează cele necesare vieţii. Printr-o reunire a ambelor serii de reprezentări, pe care Lesky nu o poate desemna altfel decît drept o *contaminare*, s-a născut forma stranie, logic de nedezlegat, a poemului hesiodic.

Şi Lesky pune în joc acea fabulă a lui Babrios, potrivit căreia Zeus închisese într-un pithos toate bunurile. La ridicarea capacului ele îşi iau zborul rămînînd închisă numai *elpis*. Acum omul se poate lăsa mîngîiat de făgăduinţele ei. Faptul că această povestire figurează în Babrios nu e un motiv pentru Lesky de a o lăsa de-o parte drept un bun tardiv. El presupune dintru început, într-o culegere de acel soi, că există ceva vechi lîngă ceva nou. În acest context ar căpăta semnificaţie şi un loc din Teognis întrucît, chiar dacă acolo nu revine motivul pithos-ului, se istoriseşte totuşi ceva despre speranţă care a rămas pe pămînt ca unic bun. Desfăşurarea e perfect paralelă: singură Elpis zăboveşte ca zînă bună printre oameni, în vreme ce toate celelalte, Pistis etc. s-au înălţat în Olimp. De atunci lucrurile stau prost în lumea aceasta; numai speranţa ne-a rămas

---

[39] *Hesiodos Erga*, p. 51.
[40] *Hesiod, Works and Days*, 1932, p. 14.
[41] A. Lesky, *Motivkontamination*...
[42] V. *Hesiodos Erga*, p. 51: „Mit dem Verstande kommen wir nicht durch".

spre a ne păstra în ea. Speranța un bine și întîrzierea ei printre oameni o binecuvîntare, așa vede Lesky această reprezentare, care s-a încrucișat la Hesiod cu cealaltă, a pithos-ului relelor.

Încă P. Friedländer [43] presupusese îndărătul lui Hesiod o concepție mai veche, în care conținutul pithos-ului era alcătuit doar din lucruri bune, concepție ce se apropie de cea a lui Lesky cu contaminarea celor două motive. A încerca restabilirea amănunțită a unei asemenea expuneri ar fi — potrivit lui Lesky — un joc inutil; totuși cu locul homeric (Il. 24, 527) în care e vorba de cei doi pithoi din palatul lui Zeus, unul cu bune și altul cu rele [44], s-ar putea obține cel mai îndepărtat punct de plecare al celor două fire ale tradiției motivelor, împletite laolaltă de Hesiod.

Ideea că poetul ar fi unit povestiri diferite într-un mit e acceptată și de Otto Lendle [45]. Pentru el legătura pithosului trebuie făcută cu necesitatea de a munci, din prima parte a poemului, și nu cu legenda femeii originare. Faptul că vasul era plin de rele și-ar găsi chiar o justificare: Perses trebuia scos din inacțiune și deci nu era cazul ca pithosul să conțină lucruri bune. În schimb trebuia să închidă speranța ca un rău, dar nu ca un rău de la sine ci unul în puterea omului. Cu acest mit, Hesiod ar fi vrut să vorbească direct fratelui și tovarășilor săi de aceeași mentalitate, îndemnîndu-i să nu se bizuie pe speranța goală.

La Lendle pithos-ul devine, prin urmare, un element moralizator. Totul se va reduce la o funcție protreptică și educativă: muncește fără speranță, căci e amăgitoare. Există și o altă față a ei; dar în legătură cu aceasta e chipul ei rău.

În afara unor asemenea soluții categorice, sînt de găsit și unele păreri oscilante, nesigure, ale acelor interpreți ce șovăie în a da o rezolvare, sau pur și simplu nu înțeleg ce a vrut Hesiod cu mitul acesta. „I must confess that I am still unable to understand Hesiods ideea that Hope remained in Pandora's jar", afirmă Fr. Solmsen. Sau, iată-l pe W. Nestle declarînd în cartea sa *Vom Mythos zu Logos*: „Die Stelle mit der Elpis Erg. 96 f. gestehe ich nicht erklären zu können".

Deși prin această trecere în revistă a celor mai de seamă exegeți ai mitului am relevat adesea unele puncte de vedere ale lui Trencsény-Waldapfel, le vom relua în încheiere, spre a pune accentul pe interpretarea finală. Procedăm astfel întrucît una din ideile, pe care le emite cu acest prilej, ne va oferi ulterior un punct de plecare în legătură cu o nouă problemă, pe care o vom numi a „speranței hesiodice retrospective" și pe care o vom deriva dintr-o anumită viziune a „timpului ciclic", proprie poetului din Askra.

Pentru Trencsény-Waldapfel va rămîne caracteristică, în ultimă instanță, stăruința speranței, în ciuda tuturor dezamăgirilor [46]; așa cum într-un mit arab ramura de mirt verde era singura care să amintească de paradis. Hesiod nu putea valorifica speranța decît în felul acesta și anume

---

[43] *Herakles*, 1907, p. 39 și urm.

[44] De cele două vase amintește și Picard, în *Le péché de Pandora*. Acceptînd reunirea lor într-un singur motiv la Hesiod, el dă explicații asemănătoare, atribuind însă mitului o origine pregreacă.

[45] Otto Lendle, *„Die Pandorasage" bei Hesiod*. Textkritische und motivgeschichtliche Untersuchungen, Würzburg, 1957.

[46] *Op. cit.*, p. 74.

arătînd că ea stăruie în ciuda tuturor dezamăgirilor. Chiar în situaţia atît de greu de îndurat a vîrstei de fier, elpis e cea care-l consolează pe poet cu gîndul unui viitor mai bun şi tot ea dă plugarului gîndul reuşitei în ciuda greutăţilor; numai că omul nu trebuie să se sprijine doar pe ea (v. 498—500).

După această lungă trecere în revistă a principalelor interpretări aduse mitului Pandorei, cît şi a nesfîrşitelor discuţii contradictorii pe care le-a ridicat, în cadrul lui, conceptul de *elpis*, observăm că, în fapt, întreaga complexitate a problemei s-ar putea reduce la numai cîteva întrebări privind îndeosebi *echivocul* conceptului. Iată-le :

De unde vine faimosul pithos? Şi ce conţinea el în fapt? lucruri bune, rele, amestecate? Iar dacă în pithos se găseau numai rele, cum se face că se afla printre ele speranţa?

Faptul că relele au zburat afară, iar ea a rămas înăuntru, la gura pithos-ului, e un rău sau un bine?

Dar la urma urmei ce e *elpis* însăşi, e un lucru *bun* sau unul *rău*?

În ultimă instanţă, pentru majoritatea interpreţilor, problema a ajuns să se închidă în simpla formulare a acestei din urmă întrebări : este speranţa un *bine* sau un *rău*? Căci, mai ales în funcţie de răspunsul dat acestei alternative s-au împărţit exegeţii mitului (după cum s-a văzut) în două tabere opuse.

Dar, fie că s-a pus în joc întreg arsenalul unor instrumente filologice, care să împlinească textul în căutarea unei consecvenţe logice, fie că s-a recurs la schematizarea lucrurilor prin simpla punere a problemei în termeni de etică (bine/rău), nu s-a putut ajunge la o soluţionare a ei. Căci unii cercetători, luînd prea în serios aşa-zisul caracter lacunar al textului, ori efortul de validare a unei logici ,,ireproşabile'', se opresc de fapt la litera legendei şi ajung astfel să se încurce în chiar datele ei. Dar nici înverşunarea altora în a pune accentul pe calificarea bună ori rea a speranţei, nu poate fi în măsură — aşa cum vom vedea — să pună ordine în lucruri.

Prin urmare, fie într-un caz, fie în celălalt, problema continuă să rămînă deschisă. Şi, în ciuda atîtor prestigioase încercări de soluţionare, concluzia pesimistă [47] lansată de un Wilamowitz, stăruie încă.

Dar iată că îndelunga noastră întîrziere în examinarea, pînă la detaliu, a problemelor pe care le ridică conceptul de elpis în legenda Pandorei ar putea să-şi obţină justificarea.

Vom încerca la rîndul nostru, dacă nu o rezolvare, cel puţin o punere în alţi termeni a problemei.

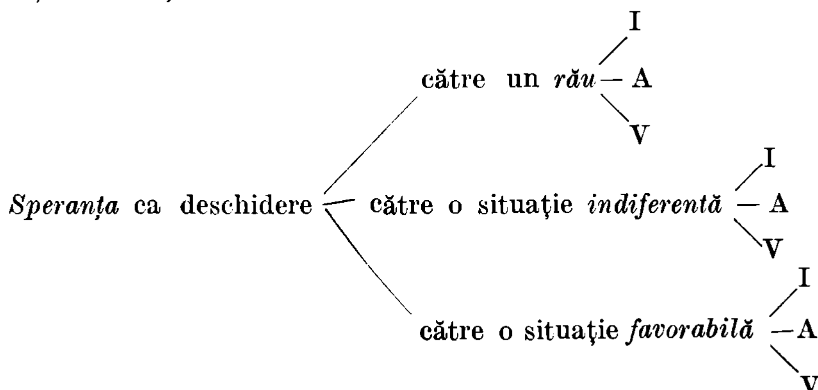
Oricum, soluţia mitului va trebui căutată altundeva decît în detaliile lui exterioare şi fără-ndoială dincolo de formula simplistă — un bine/ un rău — sub care s-a dat seama de atîtea ori de conceptul elpis. În ultimă instanţă, nu calificarea drept bună ori rea a speranţei are importanţă şi nici măcar faptul de a o considera drept ,,iluzie amăgitoare'', ci *relevarea funcţiilor ei.* Numai o totală punere în lumină a mănunchiului de funcţii

[47] ,,Mit dem Verstande kommen wir nicht durch''.

proprii speranței ne-ar putea demonstra că nu avem de-a face, în cazul acesta anume al mitului Pandorei, cu un concept schematic, univoc, ci — ori cît de ciudat ni s-ar părea — cu unul de *o neașteptată complexitate.* Și-atunci, cum și-ar putea afla rezolvarea echivocul acela obsesiv al speranței, dacă nu pe linia adîncită a conceptului, prin cufundarea în bogăția sa originară? Cu alte cuvinte, va fi necesară o deplasare a accentului pus de obicei pe *natura* speranței către *funcțiile* ei. Intenționăm ca printr-o valorificare a sensurilor homerice ce ne redau un orizont unitar al conceptului de speranță, dar totodată o mare diversitate a funcțiilor lui semantice, să sugerăm o nouă structură mitului, mult mai plină și mai densă.

Dar să reluăm deocamdată, în cîteva cuvinte, termeni care ne rețin la Homer [48].

Conceptul homeric al speranței ne apare ca un fenomen originar complex care, întocmai lui *thaumazein*, poate determina o întreită deschidere a vieții sufletești și spirituale : către o situație *favorabilă* (cum a sfîrșit prin a fi speranța la moderni), către o alta *indiferentă* (neutră), în sfîrșit către o a treia, la care ne-am aștepta cel mai puțin : către un *rău.* Iar fiecare din aceste accepții ale ramificației tripartite (Rău-Neutru-Bine) se desfășoară la rîndul ei (ca într-o pagină de psihologie), după modul Intelectiv, Afectiv și Volitiv :

Așadar, ființa întreagă a omului, rațională și afectivă, se poate manifesta prin conceptul homeric al speranței.

În consecință, o soluționare a problematicii mitului Pandorei nu era de încercat decît ținîndu-se seama de o asemenea *complexitate* a unui concept, ce totalizează pur și simplu ființa umană. E limpede, deci, că nereușita exegeților în a da o rezolvare e determinată în primul rînd de o nesocotire a conceptului. El trebuia integrat în altă viziune decît cea a simplității afective și cercetat la nivelul de adîncime al situației lui originare. Oprindu-se la litera legendei, ori invocînd o speranță simplificată, univocă, fără o cufundare în bogăția primordială a conceptului, exegeții mitului Pandorei au rezolvat fie în mod simplist (speranța e un bine? e un rău?) fie enigmatic (oare ce a vrut Hesiod?).

Or, e de la sine înțeles că nu se poate opera cu o formulă schematică de tipul bine/rău asupra unui concept de complexitatea celui valorificat

[48] Într-un prim capitol al unei lucrări cuprinzătoare despre „elpis", am dezvoltat pe larg cele de mai jos.

de noi. Iar o a doua confuzie constă în faptul că acest tipar etic anume nu era de natură să fie aplicat conceptului de speranță homeric sau hesiodic, întrucît el aparține abia lumii postclasice sau creștine. O asemenea perspectivă invocată de exegeza modernă e în chip evident inadecvată și nu poate determina decît o falsificare în înțelesul lucrurilor.

Oricum, nu avem dreptul să punem accente moderne unor situații proprii lumii homerice. Iată poate greșeala de interpretare care rezultă din nesocotirea conceptului : s-au emis judecăți asupra unui concept originar, punîndu-se în joc elemente de rezolvare derivate.

Este neîndoios că nu se poate aduce o soluționare în problematica unui concept antic privindu-l din unghiul unei perspective moderne. Astfel s-a ajuns la concluzii deformante, pe baza conceptului unei speranțe univoce : fie dorință a binelui, fie amăgire, care e înțeleasă ca un rău.

În interpretarea noastră însă (care ține seama de caracterul de plinătate al conceptului tradițional) dacă speranța e o deschidere către un bine, atunci ea nu e dorința simplă a binelui pe cale afectivă, ci e vorba de o atitudine complexă a omului : binele e *dorit*, *gîndit*, *voit*, *planificat*. Iar dacă punem în discuție răul, atunci e un rău *direct* și nu unul indirect. Pe cînd în interpretarea obișnuită a speranței ca rău, supremul rău e îndulcit, e o iluzie a binelui („speranța amăgitoare !"), un soi de bine travestit. În analizele noastre deci „deschiderea către un rău" are cu totul altă semnificație, fiind o deschidere directă, fără intermediul iluziei[49].

În sfîrșit, spre a putea ieși din impasul la care ne-a dus „echivocul" unor astfel de concluzii deformante, nu ne rămîne decît să punem în joc bogata structură a conceptului de speranță, și o vom face pornind de la nivelul de adîncime al unei situații originare. Căci speranța nu e un concept de la sine înțeles în gîndirea greacă, și tocmai această diversitate de sensuri ne duce înapoi către un orizont unitar, către stratul adînc al unui demers fundamental al omului.

Așa cum arătam într-un capitol anterior al lucrării amintite, pînă și nesiguranța atestărilor lingvistice din jurul rădăcinii *elp-* a conceptului, poate lăsa loc presupunerii unei ascendențe legate de o funcție spirituală, e adevărat elementară, totuși definitorie pentru om : *trezirea la viață*, în sensul *deschiderii unui orizont*. Chiar rostirea radicalului *elp-* ne părea, prin simpla natură onomatopeică, ca o *pîlpîire* de viață (vezi lat. *palpitare*), un adevărat fonem al vieții ce stă să se deschidă. Identificam în „elp-ul" acela nu doar o simplă intrare a omului în starea de veghe, de trezie, ci o tresărire fundamentală de viață.

Este aci ceva de dinainte de *thaumazein* ; căci mai înainte de a te mira sau de-a fi uimit („admiration" la Descartes), în fața obiectului, trebuie să te deschizi către el. Iar o asemenea deschidere e fundamentală spiritului și într-un sens vieții. Nu e neapărat o deschidere către bine (cum a sfîrșit prin a fi speranța la moderni, o simplă „emoție" printre altele), ci o deschidere nedeterminată.

Iată ce rămîne de fapt în pithos-ul Pandorei după ce toate relele și-au luat zborul : tocmai *demersul acela originar* exprimînd *deschiderea fundamentală a ființei umane* către viață și faptă.

---

[49] Fapt care ne-a obligat dealtfel să atribuim verbului speranței, în asemenea cazuri, echivalențe pur și simplu antinomice.

Şi chiar rămînerea speranţei în stratul *ultim* al lucrurilor pare solidară cu sugestia cuvîntului de a denumi un demers originar. Pandora nu va lăsa capacul nici peste speranţa de bine, nici asupra celei amăgitoare (rea), ci ea va reţine în pithos un simplu act de viaţă : tresărirea originară a vieţii spiritului. Nimic altceva decît deschiderea pură şi simplă, care fie că va urma să trimită către un bine, fie către un rău, e totuşi ceva ,,bun'', ca fiind de esenţa vieţii spirituale.

Întreaga bogăţie a conceptului homeric se poate astfel sedimenta în legendă. Căci ceea ce rămîne în pithos e ceva de ordinul *întregului*, în măsură să refacă întreg conţinutul de lucruri bune sau rele. Din ceva firav, rezidual, se poate reface întreg destinul omului : fie ca fiinţă tragică, ce are conştiinţa răului, îşi acceptă destinul rău, e conştientă de el, fie ca fiinţă optimistă, apolinică, biruitoare.

Acest ultim strat rămas în pithos, *elpis*, poate deci reface totul : fie soarta omului de a fi lovit de rele, fie cea de-a triumfa asupra răului. Şi chiar dacă deschiderea aceea de viaţă ar ajunge să sfîrşească în deznădejde, e tot un bine căci orice deschidere e mai bună decît o blocare a fiinţei umane.

Interpretarea noastră dă, prin urmare, ,,restului'' din pithos un caracter de plinătate. Nu rămîne ceva rezidual, ci un act de viaţă în măsură să reintegreze totul şi pe linie întunecoasă şi pe linie luminoasă. În fapt noi nu facem altceva decît să umplem cutia Pandorei cu ambivalenţa aceasta. Căci nu condiţia de ,,rest'' contează, şi nici calificarea univocă a speranţei către care trimitea acea perspectivă anacronică asupra lucrurilor.

Putem afirma acum că speranţa nu e un concept de la sine înţeles în gîndirea greacă. Abia prin relevarea funcţiilor ei a putut fi valorificată acea structură complexă în măsură să totalizeze fiinţa umană. Căci speranţa e însuşi omul : fie conştiinţa lui catastrofică, fie afirmarea lui activă, pînă la triumf.

Într-o asemenea concepţie, am putea spune că omul este o *fiinţă elpidică*; nu în sensul că ,,speră'' (aşa cum se spune că este o fiinţă raţională), ci în sensul *că-şi deschide un orizont*. Înainte de a fi fiinţă raţională e o fiinţă ,,orizontică''. Iată o adevărată definire a omului ce s-a şi dat desigur.

Dar speranţa greacă mai arată că deschiderea, aparent către viitor, poate fi şi către prezent sau chiar trecut. În sensul acesta *fiinţa elpidică* spune mai mult decît ,,fiinţa = către viitor'', căci omul evocă şi rumegă trecutul — aşa cum arătăm în lucrarea noastră — la fel de mult pe cît trăieşte în viitor sau prezent.

Şi iată că în felul acesta, deplasînd accentul de pe natura speranţei pe funcţiile ei, ajungem să punem în discuţie o adevărată problemă de antropologie. Căci nu speranţa interesează în ultimă instanţă, ci *omul elpidic*. Şi astfel mitul se înnobilează. Enigma care s-a propus cititorului ar putea deveni o pagină adînc semnificativă din punct de vedere al vieţii spirituale greceşti.

O asemenea ,,soluţie'' le anulează în fapt pe toate celelalte. Nimeni nu are dreptate. Căci dezlegarea mitului nu e dată la nivel sentimental sau antropologic comun, ci la un nivel antropologic adînc, cînd omul şi spiritul îşi fac intrarea în lume.

În acest sens se poate vorbi de *gravitatea* conceptului antic de speranţă şi chiar a speranţei hesiodice din pithos-ul Pandorei, faţă de *uşurătatea* unei simple emoţii reziduale, care putea lesne fi trecută pe lista relelor cuprinse în pithos.

Chiar dacă Hesiod nu s-a gîndit la sensul acesta grav al conceptului de elpis, ar fi de neînţeles că a făcut din el un ,,principiu'' care să ţină în cumpănă toate relele, dacă nu l-ar fi simţit drept un univers de *posibilităţi*.

S-ar putea spune, în această perspectivă, că ceea ce rămîne în pithos, după ce s-au răspîndit în lume toate relele, este un pithos încă. Căci după ce s-a golit, pithosul a rămas totuşi plin, aşa cum omul care a pierdut tot păstrează încă tot omenescul lui.

MÜNZEN ALS MITTEL POLITISCHER PROPAGANDA: ANTIOCHOS IV. EPIPHANES VON SYRIEN[1]

VON

J. G. BUNGE
(Chevetogne)

Wie wohl kaum ein Seleukide vor ihm hat Antiochos IV. Epiphanes (175–164 v. Chr.) die Münzen seiner Reichshauptstadt Antiocheia zum Mittel systematischer politischer Propaganda benutzt[2], deren Motive jedoch bislang nur unzureichend erklärt werden konnten. Im vorliegenden Artikel soll daher der Versuch gemacht werden, Motivation, Evolution und Chronologie der einzelnen Etappen dieser Propagandapolitik anhand einer Analyse der Tetradrachmen des Ateliers von Antiocheia[3] zu erhellen. Eine Beschränkung auf die eben genannten Emissionen empfiehlt sich deshalb, weil man nur in Antiocheia — offensichtlich unter dem Einfluß des Königs — eine gelenkte und zielstrebige Entwicklung verfolgen kann, die dann allerdings in unterschiedlichem Maße auch auf die übrigen Ateliers des Reiches eingewirkt hat.

I

Antiochos IV. kam im Herbst 175[4] unter recht eigenartigen Umständen zur Macht, Umstände, die seine ganze elfjährige Regierung markieren sollten. Als ihn in Griechenland die Nachricht von der Ermordung seines Bruders Seleukos IV. Philopator erreichte, eilte er unverzüglich nach Kleinasien, wo ihm Eumenes II. von Pergamon bereitwillig militärische und finanzielle Mittel zur Verfügung stellte[5]. Antiochos legte das

---

[1] Mein Dank gilt den Direktoren der Münzsammlungen von Den Haag und Paris für die freundliche Zustellung von Gipsmodellen der hier abgebildeten Münzen. Zu besonderem Dank weiß ich mich Herrn Dr. Otto Mørkholm verpflichtet, der die Güte hatte, diesen Artikel durchzusehen.

[2] Die Benutzung von Münzen zu Propagandazwecken setzt alsbald nach dem Tode Alexanders d. Gr. ein, vgl. hierzu ausführlich R.A. Hadley, *Deified Kingship and Propaganda Coinage in the early Hellenistic Age* (*323–280 B.C.*), Diss. Univ. Pensilvania, 1964 (Ann Arbor, 1965).

[3] Vgl. hierzu die grundlegende Arbeit von O. Mørkholm, *Studies in the Coinage of Antiochus IV of Syria*, Hist. Filos. Medd. Dan. Vid. Selsk. 40, nr. 3 (1963).

[4] Vgl. BMC 35603, Rev 10 (ed. A. J. Sachs-D. J. Wiseman, *A Babylonian King List of the Hellenistic Period*, Iraq 16 (1954), 202–211, hier 208. Zum Folgenden vgl. J. G. Bunge, Theos *Epiphanes*, (*Zu den ersten fünf Regierungsjahren Antiochos IV. Epiphanes*), Historia, 23 (1974), 57–85.

[5] OGI 248; vgl. M. Holleaux, *Un prétendu décret d'Antioche sur l'Oronte*, REG 13 (1900)-258–280 (= *Etudes*, II, 127–147); O. Mørkholm, *Antiochus IV of Syria*, Classica et Mediaevalia. Dissertationes VIII, Kopenhagen, 1966, 41 ff.

Diadem an [6] und zog nach Antiocheia, um den Mörder seines Bruders zu beseitigen und an seiner Statt den Thron zu besteigen. In der Reichshauptstadt fand er jedoch unerwarteterweise bereits weitgehend etablierte Verhältnisse vor. Heliodoros hatte selbst nicht das Diadem angelegt, sondern einen Sohn Seleukos IV., Antiochos Σελεύκου[7], formell zum König ausrufen lassen, wohl um in seinem Namen die tatsächliche Macht auszuüben. Auch die Witwe des Ermordeten, Laodike, hatte sich offenbar mit den neuen Verhältnissen abgefunden. Antiochos IV. sah sich also unversehens in die Rolle eines Usurpators abgedrängt! Anstatt nun seinen kleinen Neffen einfach zu beseitigen bewies Antiochos nicht nur ein hohes Maß an politischer Klugheit, sondern auch seine Anhänglichkeit an die Dynastie, indem er die Witwe seines Bruders heiratete und seinen Neffen adoptierte und zum Mitregenten machte [8]. Auf diese Weise vermied er geschickt einen offenen Familienzwist, der von den sicher noch sehr zahlreichen Anhängern Seleukos IV. und seiner Söhne hätte entfacht werden können, ohne doch seinen einmal ausgesprochenen Anspruch auf den Thron aufzugeben.

War so dem *Recht* fürs erste Genüge getan, blieb doch das Problem einer Integration Antiochos IV. in den *Herrscherkult* der Dynastie [9]. Seit Seleukos I. galt Apollon offiziell als Ahnherr und Schutzgott der Seleukiden und unter seinem Schutz stand daher auch der kleine Antiochos Σελεύκου. Antiochos IV. stand also vor der nicht leichten Aufgabe, sein eigenes Königtum durch den Rückgriff auf einen anderen *Schutzgott* zu legitimieren. Warum seine Wahl dabei auf Zeus Olympios fiel, wissen wir nicht [10]. Tatsache ist jedenfalls, daß Zeus für Antiochos zeitlebens jene Funktion ausübte, die bisher Apollon erfüllt hatte [11]. Nur so läßt sich m.E. die vielfach bezeugte und auch schon in der Antike aufgefallene [12] Vorliebe des Königs für einen bestimmten Gott erklären. Sie hat mit „Religion" im modernen Sinn nur wenig zu tun, sondern erwuchs aus jener Verquikkung von Politik und Religion, die wir Herrscherkult nennen. Wenn Antiochos daher den Kult des olympischen Zeus auf vielfältige Weise förderte, dann dürfte er letztlich dabei sich selbst mehr im Auge gehabt haben als den Gott. Man wird sogar schließen dürfen, daß im Reich selbst der Kult

---

[6] Wie aus OGI 248, 15 eindeutig hervorgeht, war Antiochos bereits *vor* seinem Einzug in Antiocheia König. Diese Tatsache erklärt. m.E. weitgehend sein Verhalten seinem Neffen und seiner Schwägerin gegenüber.

[7] Zur Identität dieses Seleukos-Sohnes vgl. ausführlich O. Mørkholm, *The Accession of Antiochos IV of Syria*, ANS MN 11 (1964), 63—76.

[8] So Mørkholm *aaO* 74.

[9] Vgl. ausführlich Bunge, *Theos Epiphanes*, und ders. *Der „Gott der Festungen" und der „Liebling der Frauen" (Zur Identifizierung der Götter* in Dan 11, 36—39*)*, JSJ, 4 (1973), 169—182.

[10] Zeus galt schon zu Lebzeiten Alexanders d.Gr. als dessen göttlicher Vater. Da sich nun auf einigen Münzbildern Antiochos IV. gewisse Angleichungen an das Portrait Alexanders finden, so etwa die Anastole auf jenen Exemplaren, die die Apotheose des Königs darstellen (vgl. die bei Mørkholm, *Studies*, Plate VIII abgebildeten Stücke der ANS und des BM), ja die bildliche Darstellung der Apotheose selbst (vgl. H.P.L'Orange, *Apotheosis in Ancient Portraiture*, Oslo, 1947, 19ff), wird man in der Wahl des Zeus als Schutzgott vielleicht einen direkten Rückgriff auf Alexander sehen dürfen. Daß Antiochos dem großen Makedonen auch in politischer Hinsicht nachgeeifert habe, ist von W.W. Tarn, *The Greeks in Bactria and India*, Cambridge, 1951, 183ff behauptet worden, wird jedoch von Mørkholm, *Antiochus IV of Syria* 172ff. mit guten Gründen bestritten.

[11] Vgl. ausführlich Bunge, *Theos Epiphanes*, 76ff.

[12] Vgl. Bunge, *Der „Gott der Festungen" und der „Liebling der Frauen"*, 169ff.

des Königs stets in irgendeiner Form an den Kult des Gottes gebunden war [13]. Für unser Thema ist nun von Bedeutung die Feststellung, daß der rein politische Kampf des Königs um die Legitimierung und Anerkennung seines Herrschaftsanspruches auch seinen höchst eigenartigen Niederschlag auf den Münzen des Hauptateliers von Antiocheia gefunden hat.

II

Die ersten sieben Jahre Antiochos IV. waren außenpolitisch von *einem* großen Thema beherrscht: dem *Konflikt mit Ägypten*. Die Bedeutung des sich schon sehr früh als unausweichlich abzeichnenden Zusammenstoßes mit Ägypten kann m.E. gar nicht zu hoch veranschlagt werden[14]. Denn auf Jahre sollten so die Kräfte des Reiches in fruchtloser Weise in den Westen gebunden werden, während der König den Kernländern des Ostens erst nach 168 seine Aufmerksamkeit zuwenden konnte.

In welcher Weise und ob überhaupt zwischen der Ermordung Seleukos IV. und den ägyptischen Plänen einer Wiedereroberung der ehemaligen ptolemäischen Provinz Koilesyrien ein Zusammenhang besteht, ist völlig ungewiß. Jedenfalls mußte Alexandreia die Vormundschaftsregierung in Antiocheia sehr gelegen kommen, da sie in jedem Fall eine Schwächung des Seleukidenreiches bedeutete. Das unverhoffte Erscheinen Antiochos IV. hingegen und die kluge Art, in der er sich mit den bestehenden Verhältnissen aussöhnte, dürften kaum in das Konzept der ptolemäischen Politik gepaßt haben.

Die ersten Münzen Antiochos IV., der bei seiner Thronbesteigung etwa 40 Jahre alt gewesen sein dürfte [15], unterscheiden sich noch nicht von dem herkömmlichen seleukidischen Typus [16]. Das Portrait des Königs ist sehr fein gearbeitet, stark idealisiert, aber doch nicht ohne individuelle Züge, wie ein Vergleich mit dem bekannten Portrait des Königs aus Ake-Ptolemais zeigt [17]. Antiochos erscheint hier als junger, kraftvoller Herrscher, mit einer energischen, ausgeprägten Nase und hoher, leicht gewölbter Stirn. Die Rückseite führt den traditionellen Apollon-Typus weiter, die Legende beschränkt sich auf das einfache ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΝΤΙΟΧΟΥ. In diesen ersten Emissionen spiegelt sich deutlich die Situation des Kö-

[13] Dies dürfte vor allem in den von Antiochos gegründeten oder neugegründeten Städten (vgl. V. Tscherikower, *Die hellenistischen Städtegründungen von Alexander dem Grossen bis auf die Römerzeit*, Philologus, Suppl. 19 (1927) 51ff und 176, mit den Korrekturen von Mørkholm, *Antiochus IV of Syria* 116ff) der Fall gewesen sein, da ihm hier ja in jedem Fall die Ehren des Ktistes zustanden. Ein typisches Beispiel für die Verquickung von Zeuskult und Herrscherkult bietet Judäa, vgl. 2 *Makk* 6,2 und 7! Zum Verhältnis zwischen Herrscherkult und Götterkult im allgemeinen vgl. Ch. Habicht, *Gottmenschentum und griechische Städte*, Zetemata 14 (2. Auflage 1970) 195ff.

[14] Vgl. zum Folgenden ausführlich Bunge, *Theos Epiphanes*, 67ff.

[15] Vgl. Mørkholm, *Studies* 62 (aufgrund des Portraits von Ake-Ptolemais).

[16] S. Tafel I, Abb. 1 (Aus Coll. de Luynes, vgl. E. Babelon, *Les Rois de Syrie* etc. Paris, 1890, Nr 514).

[17] S. Tafel I, Abb. 2 (Aus Coll. de Luynes, vgl. Babelon *aaO* Nr 523); Zum mutmaßlichen Aussehen Antiochos IV. vgl. Mørkholm, *Studies* 57—67. Vergleichbar sind m.E. die Kopfform (Hinterkopf), die relativ hohe, etwas gewölbte Stirn und die gerade Nase. Keines dieser Charakteristika kehrt in den später verwandten Kopfmodellen wieder.

nigs zu Beginn seiner Herrschaft wider. Antiochos ist wohl im Besitz der Macht, hat aber einen Sohn seines Bruders als Mitregenten akzeptieren müssen. Vorerst besteht weder Veranlassung noch Handhabe, den eigenen Herrschaftsanspruch auf Kosten des kleinen Antiochos Σελεύκου zu betonen. Dazu bedarf es erst eines Anstosses von außen.

III

Welche Rolle Alexandreia auch immer bei der Ermordung Seleukos IV. gespielt oder nicht gespielt haben mag, bereits anläßlich der πρωτοκλήσια des jungen Ptolemaios VI. Philometor im Frühjahr 174 wurde Antiochos unmißverständlich klar, daß Ägypten bald seine bislang gewahrte Zurückhaltung hinsichtlich der Provinz Koilesyrien aufgeben würde [18]. Antiochos, der sich zu diesem Zeitpunkt in der phoinikischen Metropole Tyros aufhielt, zog daraufhin mit einem Heer an der Küste entlang in Richtung auf die ägyptische Grenze bis Joppe, bog dann aber nach Jerusalem ab [19]. Diese Machtdemonstration scheint ihren Eindruck nicht verfehlt zu haben, jedenfalls hielt Alexandreia seine Angriffspläne noch für einige Jahre zurück. Antiochos war nun jedoch gewarnt und traf seine Vorkehrungen. Im unruhigen Judäa, wo es aus alten Zeiten noch eine starke Ptolemäerpartei gab, setzte er kurzerhand den oniadischen Hohenpriester Jason ab und verlieh das Amt einem unwandelbar treuen Seleukidenanhänger, Menelaos aus dem Hause Bilga [20]. Judäa kam ja wegen seiner Brückenstellung eine Schlüsselposition im herannahenden Konflikt mit Ägypten zu, die es rechtzeitig zu sichern galt. Auch anderwärts scheint Antiochos wichtige Posten neu besetzt zu haben [21].

Die sich seit dem Frühjahr 174 ungünstig verändernde politische Lage findet alsbald auch ihren Niederschlag auf den Münzen Antiochos IV. Der König war 175 bei seinem Einzug in Antiocheia vielen als Retter der Dynastie und des Reiches erschienen, und im Hinblick auf die feindselige Haltung Ägyptens, die Syrien zum Verhängnis hätte werden können, bestand dieser Eindruck gewiß zu Recht. Appian berichtet, das dankbare Volk habe damals dem König den Namen 'Επιφανής verliehen [22]. Es ist dies die außerhalb des Seleukidenreiches übliche Kurzform des Kultnamens Antiochos IV., der in seiner vollen, im Reiche selbst üblichen, Form Θεὸς 'Επιφανής lautet [23], „hilfreich erschienener Gott"! Ob Antiochos diesen Namen nun vom „dankbaren Volk" oder vielmehr von seinen Parteigängern verliehen bekam, er definiert jedenfalls in sehr

---

[18] Zu den 2 *Makk* 4,21 erwähnten πρωτοκλήσια und ihrer Datierung vgl. Bunge, *Theos Epiphanes* 69ff. (s. bereits ders., *Untersuchungen zum zweiten Makkabäerbuch*, Diss. Bonn, 1971, 639f).

[19] 2 *Makk* 4,21–22.

[20] 2 *Makk* 4,23ff; vgl. V. Tcherikover, *Hellenistic Civilisation and the Jews*, Philadelphia, 2. Aufl., 1961, 170ff.

[21] Vgl. *Dan* 11,21f. Dazu Bunge, *Theos Epiphanes*, 61.

[22] Appian, *Syr* 234.

[23] Zu den verschiedenen Epitheta des Königs vgl. ausführlich Mørkholm, *Studies* 68ff.

zutreffender Weise sein Regierungsprogramm einer Restauration des durch die Niederlage von Magnesia stark angeschlagenen Reiches [24].

Angesichts der zunehmenden Spannungen zwischen Ägypten und Syrien, da alles darauf ankam, daß das Reich von *einer* festen Hand regiert wurde, gab Antiochos seine zunächst gewahrte Zurückhaltung, die ihm die Existenz des kleinen Antiochos Σελεύκου und seiner Anhänger auferlegte, auf. Im Bruch mit der ehrwürdigen Tradition der Dynastie ersetzte er auf dem Revers seiner antiochenischen Tetradrachmen den alten Schutzgott Apollon durch Zeus Olympios und fügte zudem noch der Münzlegende seinen Kultnamen Θεὸς 'Επιφανής bei. Dann verschwand auch das zwar stark idealisierte, aber doch nicht jeder Individualität bare Portrait des Königs zugunsten einer gänzlich neuen Darstellung, von „superhuman beauty... characteristic of the deified ruler“ [25]. Tatsächlich haben wir es jetzt nicht mehr mit einem Bildnis des Königs zu tun, sondern mit einer „representation of a god or a hero“ [26], worauf auch die Sterne an den Diademenden hindeuten [27]. Unzweifelhaft haben wir es hier mit der ersten einer ganzen Reihe spektakulärer Propagandamaßnahmen Antiochos IV. zu tun, die darauf abzielten, die Person des Königs auf Kosten seines kleinen Mitregenten und aller etwaigen Ansprüche der Anhänger Seleukos IV. zu exaltieren. Von untergeordneter Bedeutung ist dabei die Frage, ob Antiochos etwa einen ganz *bestimmten* Gott oder Heros zur Darstellung bringen wollte, bzw. ob er sich selbst mit irgendeinem Gott des Pantheons identifiziert hat, wie oft angenommen worden ist [28]. Mir scheint die Annahme am wahrscheinlichsten, daß Antiochos der Bevölkerung seines Reiches einfach ein *Idealbild* des gottbegnadeten Herrschers vorlegen wollte, voll Kraft, Schönheit und zeitloser Jugend, gleichsam eine „Ikone“ des Βασιλεύς 'Αντίοχος Θεὸς 'Επιφανής. Was sich da auf den Münzen widerspiegelt ist also nichts anderes, als die künstlerisch-anschauliche Seite des rein politischen Kampfes des Königs um die Anerkennung seines Herrschaftsanspruches [29]. Da dieser Kampf im Zeitalter der Blüte des Herrscherkultes notwendig auch mit „religiösen“ Mitteln geführt werden mußte, griff Antiochos nun zur offenen Propaganda für seinen eigenen Schutzgott Zeus Olympios, und scheute sich sogar nicht, seinen divinisierenden Kultnamen auf die Münzen zu setzen. Die letztgenannte Neuerung drückt dabei nur in Worten aus, was durch das neue „Portrait“ des Königs ohnehin schon überdeutlich gemacht worden war.

---

[24] Zum politischen Programm Antiochos IV. vgl. Tarn, *The Greeks in Bactria and India* 183 ff, dazu die kritischen Bemerkungen von Mørkholm, *Antiochus IV of Syria* 172ff. Ausführlich auch F. Kiechle, *Antiochos IV. und der letzte Versuch einer Konsolidierung des Seleukidenreiches*, Geschichte in Wissenschaft und Unterricht, 14 (1963) 159–170.

[25] Mørkholm, *Studies* 58. Mørkholm *aaO* 37 datiert die Einführung des neuen Kopfmodells ins Jahr 173/2. Im Hinblick auf den von mir „Theos Epiphanes“ angenommenen Zusammenhang zwischen den πρωτοκλήσια im Frühjahr 174 und der Einführung des neuen Bildes wäre ein etwas früherer Zeitpunkt vorzuziehen.

[26] Mørkholm, *Studies* 58.

[27] S. Tafel I, Abb. 3 (Bibliothèque Nationale, Paris vgl. Babelon *aaO* 533). Mørkholm, *Studies*, Plate II (A 4–P 14 Copenhagen, new acquisition) stellt einen Übergangstyp dar: nur das Revers ist ersetzt, das Protrait hingegen geblieben.

[28] Vgl. Bunge, *Theos Epiphanes*, 771.

[29] In dieser Verquickung von reiner Machtpolitik und „Religion“ scheint mir auch die tiefste Wurzel für den späteren Konflikt des Königs mit den Juden zu liegen. Ich beabsichtige dieses Thema demnächst ausführlicher zu behandeln.

IV

Über das Verhältnis zwischen Syrien und Ägypten in den Jahren unmittelbar nach 174 ist uns wenig bekannt. Beide Staaten fühlten den Konflikt unausweichlich herannahen und trafen ihre Vorkehrungen. Als im Laufe des Jahres 170 deutlich wurde, daß ein Ausbruch des Krieges unmittelbar bevorstand, beeilten sich beide Seiten, Gesandtschaften nach Rom zu schicken, um sich dort gegenseitig der Kriegstreiberei anzuklagen [30]. Die Republik aber war 171 in einen kräfte- und zeitraubenden Krieg mit Perseus eingetreten und konnte sich vorerst nicht zu einem Eingreifen im Osten entschließen. Noch während beide Gesandtschaften einander in Rom verklagten brach der 6. Syrische Krieg aus.

Antiochos hatte, offenbar in Erwartung des Krieges, im Juli/August 170 seinen Mitregenten Antiochos Σελεύκου beseitigen lassen [31]. Hintergründe und Motive dieses Mordes sind weitgehend im Dunkel geblieben, doch wird man m.E. die Vermutung nicht von der Hand weisen können, daß Epiphanes Ägypten jeden Vorwand einer Intervention zugunsten des kleinen Königs nehmen wollte [32]. Welche Rolle das Argument der verwandtschaftlichen Beziehungen zwischen den beiden Königshäusern in diesem Krieg spielte, ersieht man aus der Tatsache, daß Antiochos später seine Interventionen in Ägypten mit dem Hinweis auf seine Pflichten als Onkel des jungen Ptolemaios Philometor rechtfertigte [33].

Wie dem im einzelnen auch sei, die offenbar völlig ungenügend vorbereiteten ägyptischen Truppen vermochten Antiochos nicht standzuhalten und der König lag, nach einer ergebnislos verstrichenen Waffenruhe im Frühjahr 169, im Sommer d.J. vor Alexandreia. Der weitere Verlauf des Krieges ist bekannt. Wie O. Mørkholm [34] überzeugend nachgewiesen hat, dachte Antiochos nie an eine Annexion Ägyptens, sondern scheint vielmehr die Errichtung einer Art *Protektorat* im Sinn gehabt zu haben. Doch sollten auch diese mehr hegemonialen Bestrebungen [35] am Widerstand Roms scheitern. Durch den vollständigen Sieg über Perseus am 22.Juni 168 endlich zum Eingreifen im Osten in der Lage, wies Rom den zum zweiten Male siegreich vor Alexandreia stehenden König im Sommer d.J. aus Ägypten aus. Militärisch ungeschlagen, mußte Epiphanes dem diplomatischen Druck der Republik weichen.

Die Vorbereitungen auf den Ägyptenfeldzug [36] und die beiden glänzenden Siege finden natürlich wieder einen beredten Ausdruck auf den Münzen dieser Jahre. Interessant ist für uns vor allem die Art und Weise, in der Antiochos seine Siege feiern läßt. Der Münzlegende wird

---

30 Mørkholm, *Antiochus IV of Syria* 71.

31 BMC 35602 Rev 12.

32 Bunge, *Theos Epiphanes*, 60.

33 Vgl. Mørkholm, *Antiochus IV of Syria* 84.

34 Mørkholm, *aaO* 95.

35 So H. Braunert, *Hegemoniale Bestrebungen der hellenistischen Großmächte in Politik und Wirtschaft*, Historia 13 (1964) 80–104, hier 96f.

36 Vgl. die „Propagandamünzen" dieser Jahre, besprochen von Mørkholm, *Studies* 22ff.

TAFEL I

Abb. 1

Abb. 3

Abb. 2

Abb. 4

TAFEL II

Abb. 5

Abb. 6

zunächst als weiteres Epitheton der Titel Νικηφόρος beigefügt [37]. Eigentlich ein Epitheton des Zeus, bezieht sich der Titel in diesem Fall jedoch auf Antiochos selbst. Darauf deutet eine geringfügige Modifikation des Revers hin, die O. Mørkholm [38] beobachtet hat: die kleine Nike auf der Hand des Zeus, die bislang ihren Kranz dem Gotte dargereicht hatte, wendet sich nun plötzlich um und kränzt den Namen des Königs. Man wird diese Änderung wohl nur als den ikonographischen Ausdruck der Überzeugung des Königs werten können, den Sieg *aus der Hand des Gottes* erhalten zu haben. Wie sehr sich der König seinem Schutzgott gegenüber verpflichtet weiß, geht noch aus folgender Beobachtung hervor. Die eben geschilderte Modifikation des Revers entwickelt sich in drei Etappen. 1) Statt des Portraits des Königs erscheint zunächst ein herrlicher *Zeuskopf* [39]. Die kleine Nike steht noch dem Gotte zugewandt, die veränderte Fußstellung des Thronenden weist aber die eben beschriebene Münze als Vorstufe zur folgenden Phase aus. 2) Auch hier statt des Portraits des Königs ein Zeuskopf [40]. Die Nike hat sich nun jedoch umgewandt und kränzt den Namen d.i. die Person des Königs. 3) Das Portrait des Königs ersetzt wieder den Zeuskopf, während die Göttin den Namen des Königs kränzt [41]. Der Symbolismus dieser einzelnen Phasen scheint mir durchsichtig zu sein. Als bedeutsam festzuhalten ist daher die Tatsache, daß Antiochos durch seine ägyptischen Siege offenkundig das besondere Verhältnis, in dem er sich zu Zeus sah, in glänzender Weise bestätigt fand.

Sowohl die Annahme des Epithetons Νικηφόρος als die eben beschriebenen Modifikationen des Münzbildes markieren eine weitere Phase in der glorifizierenden Selbstdarstellung des Königs. Als Propagandamaßnahmen sind diese Neuerungen wiederum als Reflexe der zeitgenössischen politischen Szenerie zu werten. Seit der Ermordung Antiochos' Σελεύκου im Sommer 170 war Antiochos wohl unbeschränkter Herr in seinem Reiche, doch bedeutete die Existenz eines weiteren Seleukos-Sohnes, Demetrios, in Rom nun eine eher noch größere Bedrohung seines Herrschaftsanspruches, zumal nach dem peinlichen Zwischenfall von Eleusis. Tatsächlich hat Rom diesen Kronprätendenten trotz seines heftigen Drängens zwar niemals gegen Antiochos eingesetzt. Doch wird der Senat diese Zurückhaltung kaum aus Zuneigung zu Antiochos geübt haben, sondern einfach aus der kühlen Überlegung heraus, daß Demetrios als Faustpfand wertvoller war, denn als — womöglich erfolgloser — Konkurrent des in seinem Reiche sehr beliebten Königs [42]. Vor diesem Hintergrund verlieren die Bemühungen des Königs um eine möglichst vorteilhafte Selbstdarstellung viel von ihrer Ungewöhnlichkeit.

---

37 Die seit E.R. Bevan, *A Note on Antiochus Epiphanes*, JHS 20 (1900) 26—30 (hier 28, unter Berufung auf das Epitheton „Nikephoros") verbreitete Ansicht, Antiochos habe sich mit Zeus identifiziert, ist von Mørkholm, *Studies* 58ff endgültig als unbegründet abgewiesen worden.

38 Mørkholm, *Studies* 30ff.

39 Tafel I, Abb. 4 (Bibliothèque Nationale, Paris, vgl. Babelon aaO 544).

40 Vgl. Den Haag, inv. nr. 7062 (abgebildet bei Mørkholm, *Studies* Plate V).

41 S. Tafel II, Abb. 5 (Den Haag, inv. nr. 7056).

42 Vgl. O. Mørkholm, *A Posthumous Issue of Antiochus IV of Syria*, NC 1960 25—30.

bringt [56]. In unübertrefflicher Weise hatte sich hier Antiochos als „hilfreich erschienener Gott“, ja sogar als „Retter Asiens“ [57] feiern lassen!

Als Krönung seines Werkes war wohl der 165 beginnende Versuch einer Wiederherstellung der seleukidischen Autorität im Osten des Reiches gedacht. Daß dieser Versuch ohne dauernden Erfolg blieb, lag wohl kaum am Können des Königs, sondern an der Tatsache, daß er mitten im Feldzug vom Tode ereilt wurde.

VI

Dieser Überblick über die Entwicklung des Münzbildes Antiochos IV., das von der Hauptmünze in Antiocheia herausgegeben wurde, sollte deutlich machen, daß hier in erster Linie Politik mit den subtilen Mitteln der Propaganda getrieben wurde. Der jeweiligen politischen Situation entsprechend wurde dem Volk ein bestimmtes Bild seines Herrschers präsentiert. Am meisten frappiert dabei wohl die mit der Zeit immer unverhülltere Hervorkehrung des göttlichen Wesens des Königs. Sie geht von einer einfachen Idealisierung über die Schaffung einer ganz unpersönlichen „Ikone“ des Βασιλεὺς 'Αντίοχος Θεὸς 'Επιφανής bis hin zur bildlichen Darstellung der Apotheose des lebenden Herrschers. Ich habe dieses Phänomen auf vorrangig machtpolitische Notwendigkeiten zurückzuführen versucht, d.h. auf den Kampf des Königs um die Legitimation und Anerkennung seines Herrschaftsanspruches angesichts lebender Erben Seleukos IV. Es ist aber nicht zu übersehen, daß in der Art und Weise, wie dies im Bruch mit zahlreichen traditionellen Gepflogenheiten der Dynastie geschieht, auch etwas von jener Eigenart der Persönlichkeit des Königs durchbricht, eben jenem phantastischen Zug, der ihm den Spottnamen 'Επιμανής eingetragen hat. So mag diese Studie auch als Beitrag zur Psychologie einer der faszinierendsten Herrschergestalten des Hellenismus dienlich sein.

---

[56] In den Zusammenhang der Speiel in Daphne gehört mit Sicherheit auch die schöne Apollon-Münze, sowie mutmaßlich die Emission eines Gold-Staters (vgl. Mørkholm, *Studies* 30).

[57] Vgl. OGI 253, 2.

DES CARPATHES À LA PROPONTIDE [1]

PAR

LOUIS ROBERT

(Paris)

VI. UNE INSCRIPTION ET LES BAINS D'AUGUSTA TRAJANA

A une quinzaine de kilomètres au nord-ouest de Stara Zagora, l'antique Augusta Trajana, se trouve une station thermale, Starozagarski Bani [2]. Lors des travaux récents de captage dans cet établissement on a trouvé en 1965 une intéressante inscription de 12 lignes, qui a été publiée par D. Nikolov dans la revue bulgare *Archeologia* 1968, pp. 43—48, avec un fac-similé soigneux [3].

Ἀγαθῆι τύχηι.
Ὑπὲρ τῆς τῶν αὐτοκρατόρων νείκης καὶ αἰωνίου διαμονῆς Μ. Αὐρηλί-
ου Ἀντωνείνου καὶ Λ. Αὐρηλίου Οὐήρου καὶ Φαυστείνης Σεβ(αστῆς) καὶ τοῦ
σύνπαντος οἴκου αὐτῶν καὶ ἱερᾶς συνκλήτου, ἡγεμονεύοντος Τουλ-
λίου Μαξίμου πρεσβ(ευτοῦ) Σεβ(αστοῦ) ἀντιστρατήγου, Θεαῖς Νύμφαις καὶ
τῇ λαμπροτά-
τῃ Τραιανέων πόλει Οὔλπιος Ἱερώνυμος Νεικομηδεὺς ἀρχιερώ-
μενος κατεσκεύασεν ἐκ τῶν ἰδίων λουτρῶνα καὶ τὰ δύο ἀποδυτή-
ρια καὶ τὸ φριγ(ι)δάριον καὶ τὸ Νυμφαῖον ἐκ θεμελίων σὺν παντὶ τῶι
κόσμωι αὐτῶν καὶ τοῖς ἀγάλμασιν καὶ τὸ ὑδρεῖον καὶ τὸ ὕδωρ τὸ
ψυχρὸν εἰσήγαγεν, συναρχιερωμένης αὐτῶι τῆς γυναικὸς Οὐαλε-
ρίας Φροντωνίμης, καὶ παρέδωκεν συντετελεσμένα πάντα ἐπ(ὶ) στε-
φανηφόρων [4].

Le gouverneur de Thrace Tullius Maximus était connu déjà par des monnaies de nombreuses villes, dont Augusta Trajana. C'était comme ici sous le règne de Marc Aurèle et de Lucius Verus, entre 161 et 169 [5]. L'éditeur propose de dater l'inscription de 162—163.

---

[1] Voir les études précédentes dans cette revue, tome IX (1967), 107—119 : I, *Une famille thrace dans une inscription d'Athènes*; II, *Une dédicace à Serdica*; III, *Un relief funéraire en Macédoine*; IV, *Un épisode numismatique apocryphe de l'histoire des rois thraces*; X (1968), 77—85 : V, *Sur quelques fragments de décrets à Istros* (cf. *Bull. Épigr.* 1973, 303, sur le chapitre III du livre de I. Stoian analysé là).

[2] Elle est déjà mentionnée par C. Jireček, dans son ouvrage toujours intéressant, *Das Fürstenthum Bulgarien* (1891), 415, dans la note 1 de la page 15, où sont énumérées les stations thermales à cette époque.

[3] *Inscription relative à l'édification d'un établissement de bains près de Stara Zagora.* Cet article a été signalé *Bull. Epigr.* 1968, 345, où l'on a fait prévoir la présente publication.

[4] La ligne 12 est gravée en tout petits caractères au-dessous de la ligne 11, qui remplissait pratiquement le bas du cadre de l'inscription.

[5] Cf. A. Stein, *Die römischen Reichsbeamten von Thracia* (Sarajevo, 1920), 28—29 ; E. Groag dans *PW* s. v. *Tullius* (1943), n. 44. Dans ce dernier article, on exclut le début de cette période.

L'auteur des travaux aux Thermes d'Augusta Trajana était alors grand-prêtre du culte impérial. Il porte l'ethnique de Nicomédie. C'est un nouveau témoignage, s'ajoutant à beaucoup d'autres inscriptions, de l'afflux des Grecs de Bithynie dans les villes thraces, entre le Danube et la Propontide, à partir de Trajan [6]. Il est intéressant de constater que ce titulaire d'une charge très importante dans la cité de Thrace ne se présente pas comme un citoyen de cette ville ; résidant à Augusta Trajana, il a gardé son ethnique « Nicomédien ».

Sa femme est associée à sa charge en qualité de grande-prêtresse, comme il est normal ; elle participe à la libéralité et à l'honneur. Selon l'éditeur, elle s'appelait Φροντονίμη. Le nom me paraît impossible à accepter. Il me semble clair que le lapicide ou l'éditeur [7] a commis une confusion des plus faciles entre un *mu* et un double *lambda* ; la femme s'appelait Φροντωνίλλης, ***Frontonilla***, nom correct et connu.

L'inscription, placée au-dessus de la porte d'entrée, a le mérite d'énumérer les parties des Thermes. Il y avait une salle de bains, λουτρών, et deux pièces pour le déshabillage, τὰ δύο ἀποδυτήρια. Φριγ(ι)δάριον est, comme l'éditeur l'a vu, un mot nouveau, transcription de *frigidarium*. Il faudra introduire dans les dictionnaires ce mot venu de Rome [8]. Mais il ne faut pas croire avec l'éditeur qu'il a pris une place vacante, c'est-à-dire qu'un mot de ce sens n'existait pas en grec [9]. Une inscription de Stratonicée, à Lagina [10], mentionne le travail d'un revêtement de plaques de marbre polychrome, (ἐσκ)ούτλωσαν δὲ καὶ λίθῳ ποικίλῳ, dans un portique d'un édifice thermal, στοὰν [τοῦ Ἁδρια?]νίου [11] βαλανείου ; ce portique était attenant à un édifice ou à une pièce, τὴν πρὸς ΤΟΥΣ ΧΡΟΛΟΥΣΙΩ [12]. On avait évoqué : « peut-être πρὸς τῷ Ἁδριανείῳ » ;

---

[6] Cf. par exemple après T.R.S. Broughton dans *Econ. survey of Ancient Rome*, IV (1938), 874—875, E. Gren, *Kleinasien und der Ostbalkan* (Uppsala, 1941), 18, note 58 ; maintenant les index des volumes de *IGBulg.* aux ethniques de Nicée, Nicomédie, etc. ; pour les marbriers de Nicomédie en Thrace, provisoirement *Hellenica*, XI—XII, 35—36, pour la σύνοδος Νικομηδέων λιθοξόων à Nicopolis de l'Istros. Nous avons expliqué, Jeanne Robert et moi, *Bull. Epigr.* 1967, 375, une intéressante inscription funéraire de Philippoupolis, qui montre dans la ville, à côté d'artisans et de petits commerçants qui ont honoré de couronnes le défunt, deux groupements de Nicéens et de Nicomédiens. A cette occasion, nous avons rappelé la présence de Nicéens et de Nicomédiens à Philippoupolis même, à Serdica et à Nicopolis de l'Istros. D'autre part, il est intéressant de noter, à la fois dans le vocabulaire politique de la Bithynie et dans celui des villes de la côte roumaine et bulgare du Pont-Euxin, ces mots rares que sont les termes élogieux δημοφίλητος et δημοσώστης ; voir *Bull. Epigr.* 1963, 263, p. 176. *Ibid.*, p. 177, le mot ἀνεξοδίαστος, « inaliénable », dans les inscriptions funéraires, commun surtout à la Bithynie et à la Thrace ; indication précise des localités et des références.

[7] L'inscription étant reproduite en fac-similé, on ne peut décider d'où vient l'erreur. Il en sera de même plus loin pour la ligne 11.

[8] Sur la nécessaire insertion des mots transcrits du latin dans les dictionnaires grecs voir les réflexions de Ad. Wilhelm, *Wiener Studien*, 46 (1929), 227—232, à propos du Liddell-Scott-Jones. Le Supplément en a tenu compte en principe (cf. p. VI), mais très imparfaitement.

[9] «Pour le local avec le bassin à l'eau froide, il n'y a pas de mot identique en langue grecque. C'est pour cela qu'est employé le mot latin *frigidarium* avec une terminaison grécisée ». Si j'ai pu utiliser, ici et ci-après, non seulement le résumé en français, mais le texte bulgare détaillé, c'est grâce à la traduction que m'a fournie une de mes auditrices grecques de l'École des Hautes Études, Mme Catherine Asdracha.

[10] J. Hatzfeld, *Bull. Corr. Hell.* 1920, 90, n. 20, l. 11—13, d'après une copie de J. Chamonard.

[11] Restitué par Ad. Wilhelm, *Philol. Woch.* 1922, 23—24 ; d'où *SEG*, IV, 241.

[12] Copie de J. Chamonard.

correction violente. Ad. Wilhelm a su y reconnaître, à bien moindres frais: πρὸς τῷ ψυχρολουσίῳ [13]. Cela ne fait pas de doute, même si la vérification n'est pas possible [14]. Le nom de cette pièce entre dans une famille de mots variés, attestés largement, et, à l'occasion, dès le Ve siècle [15], ψυχρολουσία, ψυχρολουτεῖν, ψυχρολουτρεῖν, ψυχρολούτης. Ce dernier mot est connu précisément par sa transcription en latin, déjà chez Sénèque, sous la forme *psychrolyta*. Si ψυχρολούσιον n'est connu encore que par une inscription, c'est un hasard; j'ai plusieurs fois attiré l'attention sur la différence entre un *hapax*, originalité et découverte d'un auteur, et un *hapax* de hasard, surnageant après les grandes pertes subies dans la transmission du vocabulaire technique et administratif comme du vocabulaire familier. L'existence de ψυχρολούσιον et la relative fréquence ancienne des mots de cette famille met en mesure de mieux apprécier l'introduction de cet autre *hapax*, la transcription de *frigidarium*, dans cette province de Thrace proche de la région de frontière linguistique.

Les constructions offertes par le Nicomédien aux Nymphes et à la Ville comprenaient aussi un Nymphée [16]. Pour lui, comme pour toutes les autres constructions, le travail a été fait ἐκ θεμελίων, depuis les fondations (ce ne fut pas une réparation ou une reconstruction), et il a comporté, outre le gros œuvre, « toute la décoration » (chapiteaux, moulures, stucs ou plaques de marbre, etc.) et les statues retrouvées en si grande abondance dans certains édifices thermaux et qui offrent toute sorte de types divins, mythologiques et de personnifications. Le ὑδρεῖον, réservoir, est identifié par l'éditeur [17], comme les autres pièces, et il a donné un plan de l'ensemble de cet édifice rectangulaire.

Le grand-prêtre mentionne spécialement qu'il a fait construire une canalisation d'eau froide, τὸ ὕδωρ τὸ ψυχρὸν εἰσήγαγεν, «il a fait venir de l'eau froide »[18]. Cela indique que l'eau minérale était trop chaude pour le bain, comme il arrive souvent. Dans la station des Bains Royaux de Prousa en Bithynie, une épigramme du VIe siècle p. C. est toute consacrée à célébrer ce fait que l'eau est naturellement à la température convenable et qu'elle n'a ni à être réchauffée ni à être refroidie, οὐδὲ ῥόου ψυχροῦ

---

[13] *Loc. cit.*; d'où *SEG*, IV, 241; d'où Liddell-Scott-Jones s. v.

[14] Jeanne Robert a constaté que le mauvais estampage, dont on a la partie droite, ne permettait pas de vérification à ces lignes.

[15] Voir le Thesaurus et Liddell-Scott-Jones.

[16] L'éditeur y voit « un édifice indépendant, qui se trouvait au sud du bâtiment du bain ».

[17] « Le captage, τὸ ὑδρεῖον (pièce n° 6), se trouve au nord du grand bassin. Il se présente comme une fosse carrée souterraine, construite contre la principale source minérale. Elle avait beaucoup d'arcs, qui s'appuyaient sur des colonnes de briques ». Un témoignage récent sur un ὑδρεῖον à Éphèse (*Bull. Épigr.* 1960, 346; 1965, 340; *Jahreshefte*, 45 (1960), *Beiblatt*, 25): γραμματεὺς γενόμενος τοῦ δήμου ἐκ τῶν ἰδίων καθ'ἃ ὑπέσχετο τὸ ὑ[δ]ρεῖον τῇ γλυκυτάτῃ πατρίδι κατεσκεύασεν. D'autres à Sébastè de Phrygie (*SEG*, VI, 181), à Balboura (*Bull. Épigr.* 1959, 414), à Ancyre de Galatie: τοῦ ὑδραγωγίου καὶ ὑδρίου τοῦ — (*Arch. epigr. Mitt. Österr.* 1885, 115, n. 67; E. Bosch, *Quellen zur Geschichte der Stadt Ankara im Altertum* (Ankara 1967), p. 369, n. 306); sans parler de l'ὑδρεῖον d'un Sarapieion à Délos (*I. Délos*, 2620). A Didymes, *I. Didyma*, 140 et 327; dans 262, l. 6, ὑδρεῖα suivi de lettres, non expliquées, est sans doute à transformer en ὑδρεγδοχῖα.

[18] Il n'y a pas à s'arrêter sur les explications confuses de l'éditeur selon qui « τὸ ὕδωρ τὸ ψυχρόν sont deux substantifs qui ne sont pas unis par une copule », etc. Il nie qu'ils signifient « eau froide » et les fait dépendre du verbe κατασκευάζειν, construire.

éloge ou de cet auto-éloge : au IVe siècle, à Laodicée du Lycos, le vicaire d'Asie Skylakios fit élever un édifice en douze mois ; à Constantinople, Proclus, préfet de la Ville, érigea au cirque l'obélisque de Théodose en trente deux jours [27]. C'est « au plus vite », τάχιστα, que fut élevé, vers 382, le rempart d'Anemourion en Cilicie, et pour un tel objet la rapidité était requise [28]. Au IIe siècle, à Thyatire en Lydie, un commissaire, chargé du revêtement en marbre d'une partie de l'Hadrianeion [29], « a remis le travail achevé dans les six mois », ἀποκαταστήσαντα τὸ ἔργον τέλειον ἐν μ[ησὶ]ν ἕξ; l'expression est tout à fait comparable [30]. A Ephèse, le grand-prêtre d'Asie Titus Flavius Montanus « acheva le théâtre et le consacra au cours même de sa grande-prêtrise », τελειώσαντα τὸ θέατρον καὶ καθιερώσαντα ἐν τῇ ἀρχιεροσύνῃ[31].

A Antioche de Pisidie, une construction en bois fut réalisée par un *munerarius*, pour les combats de gladiateurs et les chasses, en deux mois : *[in]tra duos men[ses a]mphitheatrum ligne[u]m fecit* (L. Robert, *Gladiateurs dans l'Orient grec*, p. 140, n. 92, d'après W. M. Ramsay). A Corinthe, J. H. Kent, *Corinth*, VIII 3 (1966), n. 153, il est dit d'un agonothète : *omnib [us aedificiis Cae]sareon novatis co[eptam stoam? cito peregit*; le *cito* correspond à peu près au τάχιστα d'Anemourion.

Il est tout naturel que cet édifice thermal ait été dédié aux Nymphes par Hiéronymos. L'éditeur ne parle pas de trouvailles antérieures. Il en est cependant fait mention dans le Corpus de Bulgarie de G. Mihailov, *IGBulg.*, III 2 (1964), 1663—1664, aux Starozagorski bani. Le n° 1663 est le rappel d'une indication de D. Zontchev [32], qui a parlé des bains antiques et d'une inscription illisible de 11 lignes couverte de calcaire [33] ; on n'y pouvait lire que θεοῦ Σεουήρου ἔγγονον et constater que la ligne 3 avait été martelée ; Zontchev reconnaissait Sévère Alexandre ; G. Mihailov n'exclut pas Elagabal. Le n° 1664 [34] attestait à ces bains le culte des dieux de la santé, Asclépios et Hygie : Καπετωλεῖνος Ἀσκληπιῷ, Ὑγιῇ δῶρον ἔθηκα. Cette dédicace fut trouvée, dit le lemme, « una cum anaglypho trium Nympharum inscriptione carente ». Il doit s'y ajouter le relief signalé par D. Nikolov : « pendant les fouilles on a trouvé un fragment d'une petite plaque des trois Nymphes ».

Il faut faire intervenir ici, pour le culte des Nymphes à ces Thermes, une autre catégorie de documents. Depuis longtemps — et je pourrais le faire dans la suite de ces études 'balkaniques' — je voudrais montrer que, chaque fois que les monnaies de villes de Thrace et Mésie représentent les Nymphes ou les Charites, il y avait des sources thermales, avec établisse-

---

[27] *Laodicée du Lycos*, 340—342.

[28] *Bulletin Épigraphique* 1973, 480.

[29] *IGR*, IV, 1290 : ἐργεπιστάτην σκουτλώσεως οἰκ[οβα]σιλικοῦ (pour cette restitution et ce terme, cf. *Bull. Épigr.* 1973, 475, à la fin) τοῦ ἐν τῷ Ἁδρι[αν]είῳ.

[30] J'ai cité ce texte dans *Laodicée du Lycos*, 342, n. 1, et fait attendre « une indication semblable méconnue » dans l'inscription d'Augusta Trajana.

[31] *Ephesos*, II, *Theater*, n. 61 B.

[32] *Bull. Inst. Arch. Bulg.*, 12 (1938), 349—353.

[33] Les termes « sub fonte in piscina feminea thermarum » doivent s'appliquer à la construction de l'époque turque.

[34] Publié par V. Dobrouski.

ment, non point nécessairement dans la ville, mais sur le territoire [35]. Ainsi encore à Anchialos les concours en l'honneur des Nymphes, Nymphaia, sont ceux qui honoraient, en leur séjour, les Nymphes des Bains d'Aytos, Aytoski bani, *Aquae Calidae*, à 17 kilomètres au nord-ouest de la ville, mais sur son territoire [36].

Deux bronzes d'Augusta Trajana à l'effigie de Crispine montrent les trois Nymphes, dont deux portent des cruches ; sur les têtes des déesses et entre elles, on a représenté les sommets de trois arbres [37]. Ce sont les Nymphes de Starozagorski Bani, celles de l'établissement thermal, à 15 km. de la ville antique d'Augusta Trajana et de la ville moderne de Stara Zagora, et les arbres évoquent le parc de la station antique au flanc de la Sredna Gora ; ils contribuaient au pittoresque que signale pour aujourd'hui le guide touristique. Sous Crispine, on a célébré par cette émission quelque addition ou transformation des édifices.

Une autre émission de la ville figurait les trois déesses nues [38]. Il n'importe qu'on les appelle Nymphes ou, parce qu'elles sont nues, Charites. F. Imhoof-Blumer avait fort bien, à son ordinaire, traité de la question [39]. J'ajouterai autre chose. Si les Nymphes sont normalement les déesses des sources, thermales ou non, il n'est pas moins vrai que les

---

[35] Je l'ai indiqué avec quelque détail, à propos de la numismatique et des bains de Germè de Mysie, dans *Villes d'Asie Mineure*[2] (1962), 398, note 1. J'ai cité Marcianopolis, Anchialos, Deultum, Apollonia du Pont, Bizyè, Hadrianopolis, Plotinopolis, Trajanopolis, Pautalia et enfin Augusta Trajana.

[36] Voir mes observations à ce sujet *Rev. Phil.* 1959, 223—225 ; *Bull. Épigr.* 1965, 1. Cf. aussi *Studii Clasice*, 9 (1967), 116—119, pour l'identification d'une monnaie de Philadelphie de Lydie parmi les nombreuses monnaies trouvées dans la source (pour l'ensemble, voir *Rev. Phil.*, *loc. cit.*, 224, n. 4).

[37] F. Imhoof-Blumer, *Nymphen und Chariten auf gr. Münzen* (1908), p. 188, n. 501, et Pl. XII 2. Ce sont des exemplaires de Löbbecke et de Berlin, déjà publiés et reproduits en planches.

[38] F. Imhoof-Blumer, *loc. cit.* : « *Kat. Brit. Mus. Thrace*, 177, 2 (publié en 1877) ist eine Münze von Augusta Traiana mit... den drei nackten Göttinnen beschrieben ; von diesen scheinen die beiden äusseren Blumenbüschel zu tragen ».

[39] *Loc. cit.*, 183—184, au sujet de monnaies de Marcianopolis : « Pick nomme le groupe Charites [dans le Corpus des monnaies], mais il remarque postérieurement *Jahrbuch arch. Inst.*, XIII, 149, n. 31, que sans doute la plus grande partie des images monétaires de Thrace dans lesquelles on voit ordinairement les Charites, paraissent représenter des Nymphes, car celles-ci apparaissent à l'occasion nues dans d'autres monuments. La trouvaille sur l'Èbre supérieur, que signalait Dobrusky, *Bull. Corr. Hell.*, 21 [1897], 119 sq., contient effectivement une série de reliefs votifs thraces sur lesquels les Nymphes sont représentées nues (n. 1—12), tantôt les trois de face, tantôt celle du milieu vue de dos, soit enlacées ou dansant, souvent avec des cruches à leurs pieds. De l'examen des types rassemblés comme Charites dans ma collection de moulages il ressort que les figures ici décrites de Marcianopolis sont à exclure comme étant sûrement des Nymphes ; leurs attributs, cruche et couronne, ne permettent là-dessus aucun doute. Seul le type n. 588 n'est pas, pour l'ordonnance et l'attitude, à distinguer des représentations connues des Charites. Mais cet accord dans la figuration des Charites et Nymphes, apparentées entre elles, se montre aussi dans les reliefs votifs mentionnés ci-dessus, avec même la vue de dos de la figure centrale dans un groupement de trois Nymphes demi-nues, qui tiennent devant elles des vasques en coquille. Aussi rien ne s'oppose à l'idée que le trio de déesses nues sur des monnaies d'autres villes de Thrace, Deultum (Alexandre et Mamea), Hadrianopolis (Tranquilline) et Trajanopolis (Caracalla), sont à rapporter aux Nymphes ; ne s'y oppose même pas le fait que dans les deux dernières villes on a frappé au type des Nymphes vêtues (Hadrianopolis au temps d'Antonin le Pieux, Trajanopolis de Marc Aurèle et Septime Sévère) ; car ces types de Nymphes se présentent comme les plus anciens. Le fait qu'une des figures nues d'une pièce de Trajanopolis laisse couler de l'eau par terre (n. 504) parle précisément pour la nouvelle interprétation ». *Ibid.*, 195, en tête du catalogue des Charites : le groupe des trois déesses nues est ordinairement pris pour les Charites ; « mais, après ce qui fut dit plus haut

Charites, déesses nues, sont tout aussi normalement considérées comme les patronnes des établissements de bains. J'ai eu à réunir de nombreux témoignages sur « les bains des Charites »[40]. Les épigrammes tardives qui décrivent des bains les associent normalement aux Charites. Ces divinités peuvent y résider avec les Nymphes ou bien il n'est question que d'elles. Des bains s'appellent « le bain des Charites », ὄντως δὴ Χαρίτων λουτρὸν τόδε; ce sont les Charites qui confèrent à un bain sa χάρις[41]. Les types des deux triades se sont d'autant plus confondus [42] que les deux groupes de déesses avaient les mêmes fonctions dans les bains. Un très bel exemple sur mosaïque avec inscription du Bas-Empire dans un bain sur la côte de la Cilicie Trachée dans la région de l'Antre Corycien, *Bull. Epigr.* 1974, 612.

Les Charites — ou « Nymphes nues » — sur la monnaie d'Augusta Trajana à Londres sont donc, de toute façon, les déesses des « Bains de Starazagora ». Il y a plus. L'image du droit est celle de l'impératrice Faustine la Jeune. Dès lors, la monnaie est à mettre en relation avec l'inscription de Hiéronymos, dont la dédicace aux Nymphes et à la Ville est placée sous l'invocation du salut de Marc Aurèle et de sa femme Faustine la Jeune, comme de Lucius Verus [43]. Je n'hésite pas à conclure que l'émis-

---

et comme les attributs des déesses ne sont pas toujours décisifs et que pour plusieurs des localités en question le culte des Nymphes et des Charites est également attesté [on peut légitimement admettre le culte des unes et des autres en toute ville grecque], il n'est pas exclu que l'une ou l'autre des représentations, surtout parmi les tardives du IIIe siècle, soit à rapporter aux Nymphes ». — Les reliefs des Nymphes de Bourdapa, publiés par Dobruski, sont repris, quand il y a une inscription, dans G. Mihailov, *IGBulg.*, III 1 (1961), n. 1338 — 1368, avec photographies Pl. 160—173, où l'on voit le mélange des deux types de la triade; vêtues, de face, et nues, soit dans la pose classique des Charites soit toutes les trois de face. Près des figures nues sont le plus souvent placées des cruches d'où coule l'eau, ce qui n'arrive pas pour les Nymphes vêtues. Il est à noter que quatre des reliefs des Charites ou Nymphes nues portent expressément une dédicace aux Nymphes : 1342, Νύφαις εὐχήν (avec la disparition du *mu*, qui, courante et très ancienne, a mené au toponyme Nif; cf. *Opera Minora*, IV, 395; I. I. Russu, *Studii... ist. veche*, 13 (1962), 229, a cru voir un *nu* intercalé après l'*upsilon*; c'est une erreur); 1345, Κυρίαις Νύνφαις; 1346, Νύμφες; 1356, Κυρίαις Νύμφαις. Cf. G. Kazarow, *PW* s. v. *Thrake, Religion* (1936), 509 : à Burdapa, « teilweise erscheinen die Göttinner im Charitentypus »; cf. aussi 511; il n'a pas connu les développements de F. Imhoof-Blumer. Aux *Aquae Calidae* d'Aytos, sur le territoire d'Anchialos, la dédicace [Κυ]ρίες Νύφες (sur cette forme sans *mu* voir ci-dessus), *IGBulg.*, I, 380 et Pl. 206, est gravée sur « un relief représentant les Nymphes sous la forme des trois Grâces » (*Rev. Phil.* 1959, 223). Du même lieu la dédicace « aux Nymphes d'Anchialos » n. 381 est ornée d'un relief avec les Nymphes vêtues. Sous Maximin, une émission d'Anchialos figure ces Nymphes vêtues, *Rev. Phil.* 1959, 224.

[40] *Hellenica*, IV (1948), 78—81. J'ai renvoyé aussi à deux articles de M. Rubensohn.

[41] Voir les textes cités intégralement *loc. cit.* Depuis lors une épigramme du Bas-Empire sur mosaïque dans un bain de l'Osroène, à Sultan Tepe, entre Karrai et Édesse, *Bull. Épigr.* 1955, 234 : [Νύμφ]ων καὶ Παφίης Χ[αρί]των δ'ἅμα λοῦτρον ἐτύχθην, | [λυσί]πονον καμάτων, ἀκεσώδυνον, ἄλκαρ ἀνίης, | [αἰὲ]ν εὐφροσύνῃ μεμελημένον; Panakia, déesse de la Santé, y réside.

[42] Une base de Magnésie du Méandre (*I. Magnesia*, 252; *Hellenica*, IV, 65, n. 3) devait être placée à une fontaine. L'inscription mentionne « le flot ininterrompu des Nymphes », Καλλιπαρθένιος πηγὴ ἀέναος, νᾶμα Νυμφῶν ἀνέκλειπτον. Or, un dessin incisé représente trois femmes nues se tenant par les épaules; deux d'entre elles tendent une fleur; Ad. Wilhelm, *Jahreshefte*, 4 (1901), *Beiblatt*, 35—36, a remarqué que le mot ἀέναος était une addition. O. Benndorf, *ibid.*, note 12, expliquait que « bien que la femme du milieu soit elle aussi de face, il ne fallait pas méconnaître le groupe connu des Charites; il est intéressant qu'ici aussi, comme souvent par ailleurs à époque tardive, il tienne la place des Nymphes aux fontaines et dans les bains; cf. O. Jahn, *Europa*, 38 sqq. ».

[43] Après ce que j'ai dit ci-dessus, cela n'a pas d'importance qu'à Augusta Trajana le type des déesses nues ne soit pas postérieur à celui des déesses vêtues (voir à la note 39 une phrase de F. Imhoof-Blumer), mais antérieur.

sion fut frappée à l'occasion de l'inauguration des bâtiments construits par le Nicomédien pendant sa charge de grand-prêtre. Ainsi la numismatique d'Augusta Trajana se joindra aux données de l'épigraphie pour l'histoire des bains de Stara Zagora et une monnaie reçoit de la nouvelle inscription son explication complète et sa date [44].

VII. DE PÉRINTHE À APAMÉE, CYZIQUE ET CLAROS

1. UNE INSCRIPTION DE PÉRINTHE

Il y a quelques années, nous sommes allés à trois reprises sur le site de Périnthe [1]. C'est, contre la côte de Thrace, un site typique d'une colonie grecque : on dirait d'une île escarpée [2], placée parallèlement à la côte, si une mince langue de terre ne la rattachait au continent [3]. La carte marine donne une bonne image de cet établissement avec son port abrité [4]. L'agglomération moderne s'étend sur le continent, l'isthme et le flanc nord de la colline ; son nom, Eregli, perpétue le nom d'Hérakleia que porta Périnthe à partir de la Tétrarchie, tout comme Eregli de la mer Noire perpétue Hérakleia du Pont, Benderegli la Pontohérakleia. Les deux photographies montrent à la fois l'assiette de la presqu'île, de la ville antique et aussi la disposition des maisons modernes ; l'autre versant de la colline tombe abrupt sur la mer, se défend de lui-même et ne supporte pas de constructions, en sorte que la ville antique se présentait au regard

---

[44] Sur ce lien entre monnaies et inscriptions, je me bornerai à renvoyer à nos récentes considérations *Bull. Épigr.* 1973, 379, sur les monnaies d'Éphèse avec dieux-fleuves et les travaux d'adduction d'eau, dont la relation fut établie par O. Benndorf et confirmée et développée par J. Keil.

[1] Cf. *Opera Minora*, IV, 241 (avec S. Lando, alors professeur de littérature française à l'Université d'Istanbul) ; 261 (en 1963 ; observations sur le site et révision de trois inscriptions) ; 277 (en 1964, avec notre ami Nezih Fıratlı, conservateur au Musée des Antiquités d'Istanbul). Pour certaines des révisions, voir *Bull. Épigr.* 1972, 286 (pour d'autres inscriptions de Périnthe, voir aussi *ibid.*, 286 *a*).

[2] A propos du siège de Périnthe par Philippe II en 341–340, Diodore, XVI, 76, évoque très précisément le site de la ville et la disposition des maisons sur la pente : Συνεβάλλετο δὲ τοῖς πολιορκουμένοις ἡ φύσις τῆς πόλεως πολλὰ πρὸς τὴν τῶν ὅλων νίκην. Ἡ γὰρ Πέρινθος κεῖται παρὰ θάλασσαν ἐπί τινος αὐχένος ὑψηλοῦ χερρονήσου σταδιαῖον ἐχούσης τὸν αὐχένα. Τὰς δ'οἰκίας ἔχει πεπυκνωμένας καὶ τοῖς ὕψεσι διαφερούσαις. Αὗται δὲ ταῖς οἰκοδομαῖς ἀεὶ κατὰ τὴν εἰς τὸν λόφον ἀνάβασιν ἀλλήλων ὑπερέχουσι καὶ τὸ σχῆμα τῆς ὅλης πόλεως θεατροειδὲς ἀποτελοῦσι. Il développe les conséquences pour le siège, les maisons formant des remparts derrière les vrais remparts une fois occupés à grand-peine.

[3] Brève description exacte chez le géologue A. Viquesnel, *Voyage dans la Turquie d'Europe, Description physique et géologique de la Thrace* (1868), II, 149 : « Erekli... est adossé à un monticule qu'une langue de terre réunit au continent ; cette petite ville se compose de 130 maisons, la plupart grecques ; on y compte 20 boutiques et plusieurs hans [on était sur la route de Salonique à Constantinople]. Le monticule battu par les flots de tous côtés, excepté du côté de la terre, offre une altitude de 30 à 40 mètres et supporte cinq moulins à vent. On y voit des vestiges de ruines anciennes, entre autres les beaux restes d'un théâtre. À l'époque de notre passage, on faisait des fouilles pour en prendre les matériaux en marbre blanc. Cet acte de vandalisme s'exécutait sans aucune opposition de la part des autorités ». Sur ce dernier point, cf. G. Seure, *Bull. Corr. Hell.* 1912, 538 : « à Périnthe, où depuis de longues années la population les exploite comme carrières de pierre, les cimetières n'ont jamais fourni que des épitaphes romaines » : cet archéologue aurait voulu rechercher la nécropole grecque.

[4] La carte anglaise est reproduite par E. Oberhummer dans *PW* s. v. *Perinthos*, 803–804, en pleine page.

de même façon que la ville moderne. Le sommet offrait un point d'observation excellent et sur le continent et sur la mer de Marmara[5]. La planche 1 fut prise d'assez loin pour montrer le site de la presqu'île ; elle fournit un assez bon commentaire au σχῆμα θεατροειδές de Diodore. Au premier plan, la vaste étendue des champs de céréales — blé et maïs — dont j'aurai à parler plus loin. La planche 2, prise de bien plus près, fait voir à peu près l'ensemble du site antique, détaille davantage les constructions modernes et surtout montre le golfe qui détermine la presqu'île et offrait abri aux navires contre tous les vents sauf de l'Est[6].

Dans l'été 1964, on nous signala une inscription conservée dans le camp militaire, au bas de l'extrémité nord-est de la presqu'île, c'est-à-dire à gauche sur mes photographies. Nezih bey obtint du commandant l'aimable autorisation d'y avoir accès et de la photographier en toute tranquillité après l'avoir déplacée[7]. C'était un autel de marbre blanc. Je donne, planche V, une des photographies que j'ai prises. On lit :

Ἀγαθῆι [τύχηι]
Τὸ συνέδρ[ιον]
3 τῶν Φιλαπαμέω[ν]
τὸν βωμὸν
τῇ Ὁμονοίᾳ
εὐτυχῶς.

L'écriture incite à dater cette dédicace de l'association des Philapameis à la Concorde de l'époque impériale avancée, avec notamment les *upsilon* barrés et le *phi* débordant la hauteur de la ligne. Qu'il y ait une ligature, ligne 3, dans le nom de l'association, entre le *mu* et l'*epsilon*, ne vient pas — ce me semble — d'un goût précis pour la mode de la ligature, mais du désir de faire loger dans une ligne un nombre de lettres bien supérieur à celui des autres lignes ; à mesure qu'il avançait dans cette ligne, le lapicide serrait les lettres. L'ensemble est composé de façon harmonieuse, chaque ligne offrant un sens complet ; les lignes sont « découpées » très logiquement.

Récemment Z. Taşlıklıoğlu a publié cette inscription[8] avec de petites inexactitudes[9] et le commentaire reste à faire[10].

---

[5] Cf. A. Viquesnel, *loc. cit.*, 149 : « Le moulin à vent, placé sur le mamelon le plus élevé et le plus oriental, a servi de signal aux officiers russes » ; cf., sur l'autre signal pour triangulation, p. 152, la tour de l'horloge de Rodosto. Cf. Prokesch von Osten (titre à la note 25), 361 : «der Ausblick von dieser Küste ist wunderschön ».

[6] Voir plus loin une autre photographie d'ensemble planche 3.

[7] Je l'ai signalé *Opera Minora*, IV, 277 (*Annuaire du Collège de France, 65e année*, 1965).

[8] *Trakyada epigrafya arastırmaları* (Istanbul, 1972), pp. 122—124, n. 8, et fig. 81. Le titre complet dans *Bull. Épigr.* 1972. La pierre avait été alors transportée dans le jardin de l'école. On savait qu'elle avait été trouvée au cap Mola ; c'est l'extrémité de la presqu'île, où se trouve le camp militaire. Cet éditeur a donné ces dimensions : hauteur 94 cm. ; largeur, en haut 36 cm. et en bas 50 cm. ; épaisseur 31 cm. ; lettres de 3 cm.

[9] Ligne 3, τῶν φιλαπαμ[ειῶν]. Ligne 5, τῆι Ὁμονοία[ι]. Les premières lettres — l'article — ne sont pas nettes sur la photographie publiée. Sur mes photographies, on voit très clairement qu'il n'y a pas un *iota* adscrit à la fin de l'article, mais un *êta* dont les deux hastes verticales sont isolées, la barre horizontale ne les rejoignant pas, mais flottant entre elles, selon une mode qui peut affecter cette lettre.

[10] Cf. *Bull. Épigr.* 1972, 286. Sous ce même numéro, pp. 424—425, observations sur les inscriptions de Périnthe-Héraclée publiées là par ce savant et dont au moins quatre sur dix

L'autel fut dédié à la Concorde, Homonoia, par un groupe qui s'intitule les Philapameis, les amis d'Apamée ou des Apaméens. Le terme *synedrion* est d'un large emploi pour des associations de nature diverse. Φιλαπαμεύς est ici un *hapax*, composé comme d'autres termes bien connus ; ainsi, sans parler de φιλορώμαιος, les mots de la politique d'époque classique φιλολάκων, φιλοθήβαιος, φιλαθήναιος. Il suffit de voir les dictionnaires. Pour le dernier terme, il faut ajouter aux textes littéraires l'épitaphe athénienne, au Phalère, d'un Μέλας Ἀλεξίωνος Ἀσπένδιος φιλαθήναιος[11]. Celle-ci d'ailleurs rappelle à l'époque impériale cette épitaphe d'un Nicomédien, Reginus fils de Pollion, qui périt à Korykos, sur la côte de la Cilicie Trachée, mordu par un crabe ; il déclare qu'il « aimait Korykos, ville navarque », φιλήσας Κώρυκον τὴν ναυαρχίδα[12]. Les inscriptions apportent des mots de ce type qui montrent bien qu'on pouvait en créer un, pour exprimer l'attachement à telle ou telle ville, de façon illimitée [12a]. A Alexandrie d'Egypte un petit fonctionnaire romain, *uiator consulum praetorumque*, était *philalexandreus* [13]. Le généreux Romain établi à Kymè, L. Vaccius Labeo [14], avait comblé la ville éolienne de ses générosités [15]; il avait construit un bain pour les *neoi*, en avait assuré l'entretien par la donation de domaines et il avait réparé le gymnase. En récompense, « comme il est de règle pour ceux qui ont rendu les plus grands services au peuple », on lui décernait, avec toute une série de statues et de portraits, un temple dans le gymnase qui avait été l'objet de sa libéralité [16] et les titres de « fondateur et bienfaiteur ». Le personnage repoussa le temple et le titre de fondateur [17]. Dans la proclamation des couronnes, l. 31—32, et dans les inscriptions des quatre portraits, l. 38—39, il est désigné par cette formule pleine : Λεύκιον Οὐάκκιον Λευκίω υἱὸν Αἰμιλία Λαβέωνα φιλοκύμαιον εὐεργέταν. Il était officiellement « ami de Kymè ». Un peu

---

n'étaient pas inédites comme il l'a cru. *Ibid.*, n. 286 *a*, pp. 425—427, observations sur quatre brèves inscriptions publiées par M. Vickers, *Class. Rev.* 1972, 175, d'après les copies du général anglais Koehler et de ses compagnons en 1799.

11 *IG*, II ², 8393. J. Kirchner la date du Ier siècle p. C.

12 *MAMA*, III, 672 : Ῥηγεῖνος Πωλλίωνος Νεικομηδεύς, φιλήσας Κώρυκον τὴν ναυαρχίδα, δηχθεὶς ὑπὸ παγούρου κεῖμε ἐνθάδε σὺν αὐτῇ. Sur *nauarchis* et sur la marine de Korykos à l'époque impériale et au Bas-Empire, cf. mes observations *J. Savants* 1973, 172, note 43.

12a On pourra conclure aussi à l'existence d'un adjectif φιλαίτωλος d'après l'anthroponyme *Philaitôlos*, nom d'un archonte à Delphes, au temps de la domination étolienne à Delphes, à la fin du IIIe siècle ; sa naissance, avec l'imposition de ce nom 'politique', se place déjà à la pleine époque de cette domination.

13 *CIL*, III *Suppl.*, 6589 ; *IGR*, I, 1075, copie de P. Jouguet. L'inscription était bilingue, mais seul le texte latin est conservé pour la partie qui contient ce mot. Le mot est enregistré dans Liddell-Scott-Jones.

14 Cf. J. Hatzfeld, *Les trafiquants italiens dans l'Orient hellénique* (1919), 111, 297, 298. Je ne suis pas d'accord sur la façon d'apprécier les honneurs décernés à ce « particulier » et à ce « Romain ».

15 Je renvoie seulement, après *CIG*, 3524, à Schwyzer, *Dial. gr. ex. epigr.*, 647. La pierre, après avoir été dans la collection royale au Cabinet des Médailles, est au musée du Louvre. Cet établissement m'en a fait faire une excellente photographie pour publication dans mes études sur les enterrements publics (cf. *Antiqu. Class.* 1966, *Enterrements et épitaphes*, 413—416, pour le transport du cercueil prévu dans ce texte) et le culte des évergètes.

16 Il ne faut pas oublier qu'à cette époque (ici début de l'Empire ; le phénomène remonte plus haut), le gymnase est, comme je l'ai marqué plusieurs fois, comme une seconde agora.

17 Sur ce refus et sa tradition à l'époque julio-claudienne, voir M. P. Charlesworth, *Papers Br. Sch. Rom.* 1939, 1—11 : *The refusal of divine honours, an Augustan formula.*

plus tard, une dame romaine de Corinthe reçoit des honneurs de la confédération lycienne et de villes de la Lycie [18]. Un décret de Patara lui donne la qualité de φιλολύκιος[19] : φιλολύκιος οὖσα καὶ ἀνατεθεικυῖα τὸν ἑαυτῆς βίον εἰς τὴν πάντων Λυκίων εὐχαριστίαν, « étant amie des Lyciens et ayant consacré sa vie à plaire aux Lyciens et à s'attirer leur reconnaissance à tous ».

A Périnthe nous avons une association constituée « d'amis d'Apamée » et qui manifeste son activité en cultivant « la concorde » avec cette ville. Clairement, cette Apamée n'est pas la ville de Syrie sur l'Oronte, ni celle de Phrygie à Dinar, mais celle de Bithynie, le port sur l'autre rive de la Propontide [20], la Myrlea classique, détruite et refondée comme Apamée [21], devenue colonie romaine sous le nom de *Colonia Iulia Concordia Apamea* [22]. La ville était sur la côte, tout près de la moderne Mudanya qui sert de port à Brousse [23].

Ces relations de Périnthe avec Apamée sont intéressantes. Elles marquent bien les relations d'intérêts et de commerce entre les deux rives de la Propontide, qui ont des activités complémentaires. Le paysage de Périnthe est plat et nu. Il n'y a pas de bois, comme on le voit bien par les cartes de la végétation [24]. Toute cette côte et son arrière-pays thrace, c'est la région du blé, des céréales, des cultivateurs [25]. Près de là Rodosto

---

[18] Voir *Opera Minora*, II, 840—858 (*Revue Ét. Anc.* 1960).

[19] Voir *ibid.*, 842.

[20] Sur des citoyens d'Apamée que l'on doit lui attribuer, et non à une autre ville homonyme, voir mes remarques dans *Bull. Corr. Hell., Suppl. 1, Études Déliennes*, 442, n. 40.

[21] Cf. mes *Monnaies antiques en Troade*, 33—34 ; J. Grandjean, *Bull. Corr. Hell.* 1971, 292, n. 46.

[22] Corpus de son monnayage dans E. Babelon et Th. Reinach, *Recueil général des monnaies grecques d'Asie Mineure*, I 2 (1908), pp. 245—246, 249—264 ; E. Bosch, *Colonia Iulia Concordia Apamea sikkeleri*, extrait du *Tarih Dergisi*, 1 (1950), 2 (1952), 5 (1953).

[23] L'essentiel sur le site est donné par G. Perrot, *Exploration archéologique de la Galatie et de la Bithynie* (1872 ; voyage en 1861), 12 : « La ville antique se trouvait à un kilomètre environ vers le sud-est de Moudania, sur la route de Gheumlek [Kios, au fond du golfe] ; c'est du moins à peu près à cette distance que se rencontrent dans un même alignement, sur la plage, les restes de deux môles qui formaient le port d'Apamée et, sur la pente de la colline, le théâtre à 400 mètres environ du rivage. Ce théâtre a joué de malheur ; il a été découvert par hasard l'an dernier et le capitan-pacha a ordonné aussitôt qu'on le déblayât ; mais ce n'était pas, on se l'imagine aisément, dans une intention de curiosité scientifique. Il fait construire en ce moment à Moudania un quai et un môle ; il avait besoin de pierres ; ce monument, très bien conservé, se présentait à point pour lui en fournir. On a retrouvé en place, à ce qu'il paraît, presque tous les gradins en marbre blanc et une partie du mur de la scène ; mais, à mesure que les blocs antiques étaient dégagés de la terre qui les avait cachés et sauvés jusque là, on les emportait à Moudania où ils étaient équarris et retaillés suivant les besoins de la construction. Tout ce qu'on distingue maintenant, c'est l'emplacement du théâtre ; les blocs enlevés ont encore laissé sur le sol une empreinte qui elle-même s'affacera bientôt ». P. 13, une inscription latine honorifique provenant de l'orchestra du théâtre (elle a donné pour la première fois le nom de la ville) « avait été emportée, par ordre du capitan-pacha, à l'arsenal de Constantinople ».

[24] Les deux cartes de la végétation en Turquie que j'utilise sont une carte de la Direction Générale de la Carte au 1 : 800.000 et une carte de la Direction Générale des Forêts au 1 :2.000.000. Cf. *Hellenica*, XI—XII, 286 ; *J. Savants* 1973, 180, n. 67. Il y avait un peu d'oliviers, il y a cinquante ans, autour de la ville ; cf. E. Fickendey, cité ci-après 73 et n. 28.

[25] Cf. par exemple Prokesch von Osten, *Denkwürdigkeiten und Erinnerungen aus dem Orient* (1837), 358, à environ 20 milles de Rodosto, « die Spitze von Erekli, des Perinthus der Alten » ; 363, sur Périnthe : « die Landschaft rings ist kahles Ackerland, aber ein ehrwürdiges Ansehen geben ihm die Erdkugel, die alle Hügel im Umkreise von Herakleia krönen » ; 364 : « das Gestade trägt keinen Baum ».

sera au moyen-âge le grand port d'exportation des blés [26]. Ma photographie, planche 3, évoque bien, plus encore que la planche 1, les champs de blé devant le site de Périnthe. Une autre ressource de cette partie de la Thrace, ce sont les pâtures et les troupeaux. Elle est matérialisée par la photographie planche 4 : un parc à moutons, une *mandra*, en turc *ağil*, entre Périnthe et Salymbria (Selivri). Il est significatif de l'absence du bois et de la présence de bovins que nous ayons vu à Eregli-Périnthe sécher contre des murs du *tezek*, de la bouse de vache pour le chauffage [27].

Le contraste est brutal avec la région d'Apamée. Une zone de culture intense de l'olivier s'étend, en Mysie et en Bithynie, depuis l'embouchure du Rhyndakos sur la Propontide, par Mudanya (Apamée), Gemlik (Kios, Prousias sur mer) et tout le bassin du lac de Nicée jusque, à l'est de Nicée, au cours du Sangarios (Sakaria) à Lefke-Osmaneli (Leukai)[28]. « Les contrées de collines du golfe de Gemlik portent les forêts d'oliviers les plus étendues sur la mer de Marmara ; là aussi la côte sud est occupée de la façon la plus dense. Les centres principaux de culture sont Gemlik, Mudania et Triglia »[29]. Les collines qui séparent Mudanya-Apamée de la plaine de Brousse sont couvertes d'oliviers. Moltke, allant de Constantinople à Brousse en 1836, était frappé du contraste. « Je traversai jusqu'à Brussa une région qui, lorsque depuis des mois on n'a rien vu d'autre que les déserts de la Roumélie, apparaît doublement séduisante. Tout est ici cultivé, moins en blé qu'en vignes et en mûriers. ... Pour ces derniers,

---

[26] Il suffit de renvoyer à W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Age*, I, 243 (sous les Comnènes et les Anges), 285 (l'empire latin) ; II, 177. L'auteur mentionne « Héraclée (Erekli) » avec Rodosto, p. 285 ; cf. 431 (Héraclée assignée comme résidence aux Génois par Michel Paléologue). Cf. *Hellenica*, II, 137, pour l'attribution à la région de Rodosto et d'Héraclée-Périnthe de l'épitaphe à Venise, *CIG*, 7019. Ad. Wilhelm, *Serta Kazaroviana* (1950), 46, a adopté cette provenance et il a donné des renseignements sur le sort ultérieur de cette inscription : vue en 1915 à Vienne dans la collection Karl von Reininghaus et, peu d'années après la mort de ce possesseur (29 octobre 1929), entrée au Kunsthistorisches Museum de la ville. Il a approuvé (« einleuchtende Lesung ») ma correction de l'épitaphe de Panion *IGR*, I, 811 : ἐνπορίῳ pour ἐνσορίῳ *Hellenica*, II, 134 — 136, reprenant mon article dans *Istros*, I.

[27] Sur ce produit, voir mes *Lettres byzantines*, 19—38 (*J. Savants* 1961, 115—134). La nécessité de ce moyen de chauffage dans les villages des régions dépourvues de bois entraîne la nécessité de l'élevage de bovins, même étiques, comme aussi, dans les régions de l'Est de l'Asie Mineure, la chaleur animale qu'apportent ces bêtes dans la maison même où elles vivent avec les paysans ; cf. U. Planck, *Die ländliche Türkei, Soziologie und Entwicklungstendenzen* (Frankfurt a. Main, 1972), 107—108. Naturellement, on peut joindre à cela bien des observations de ce genre pour les pays sans arbres. Mais il est particulièrement frappant de lire la même double observation pour une région des Alpes du Dauphiné il y a deux siècles. Dans le livre de N. Broc, *Les montagnes vues par les géographes et les naturalistes de langue française au XVIIIe siècle* (Paris, Bibl. Nationale, 1963), 227, je lis ce témoignage d'un minéralogiste français, Dhellancourt, sur la vallée de la Romanche en 1785 : il y a « disette extrême de bois dans tous ses environs, où les habitants mêmes ne brûlent que de la fiente de bestiaux desséchée », et, l'hiver, les montagnards « n'ont d'autre ressource pour se soustraire au froid... que de se réunir dans les écuries ou les étables avec les bestiaux ». Cela rejoint la phrase du sociologue U. Planck et ce que j'avais extrait des récits de voyage dans la Turquie Orientale (Arménie) d'un officier français, le comte de Cholet, sur l'action conjuguée du *tezek* et des « effluves animales » (*Lettres Byzantines*, 31).

[28] Nous sommes passés plusieurs fois — et parfois souvent, ainsi de Nicomédie par Yalova à Gemlik et Brousse — à travers toute cette région. Voir la carte de E. Fickendey, *Der Ölbaum in Kleinasien* (Leipzig, 1922) et pp. 22—23 (cf. ci-après, page 73). En allant de Mudanya à Brousse, c'est à travers les oliviers que la route monte jusqu'au col.

[29] E. Fickendey, *loc. cit.*, 22.

leurs grandes feuilles d'un vert clair couvrent largement au loin les champs. L'olivier forme ici des bois considérables, mais il est planté. Toute la contrée richement cultivée rappelle fort la Lombardie, notamment la région de collines de Vérone »[30]. Moltke unit là dans un même tableau toute la région entre Mudanya et la ville de Brousse, y compris la plaine de Brousse. Le territoire d'Apamée, c'étaient les collines au sud de la ville, et elles sont couvertes d'oliviers. Dans une monographie sur la région de Brousse [31], un géographe américain, après une longue étude, a donné, p. 358, un croquis expressif de « l'utilisation du terrain » dans la région depuis Cyzique et sa péninsule jusqu'à l'est de Brousse et de

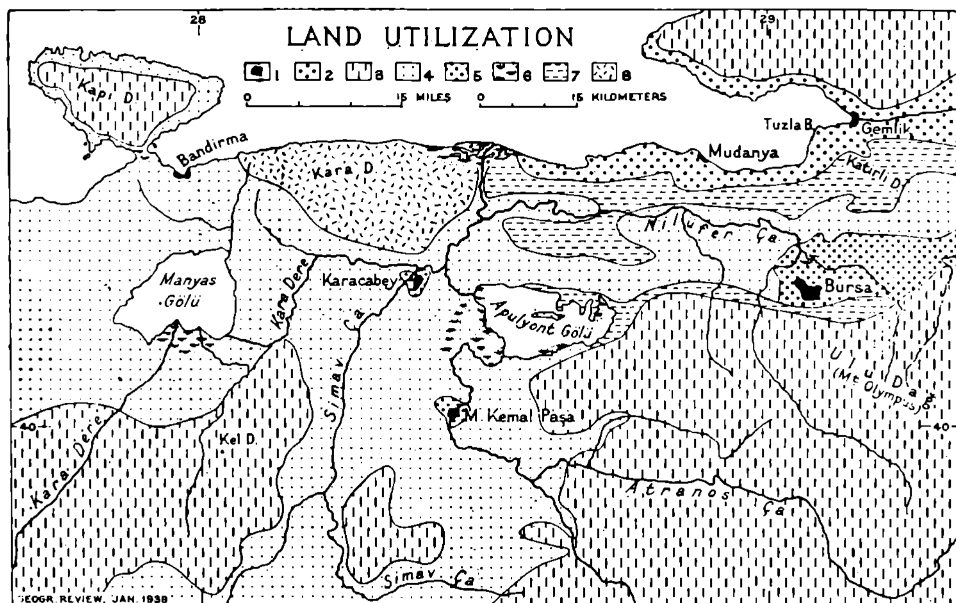

Fig. 1—Land utilization map of Bursa region. Key: 1, urban centers; 2, olive culture dominant; 3, forests dominant; 4, the granary; 5, fruit and truck; 6, swamps; 7, pasture; 8, thorny pasture.

Gemlik, depuis le cap du massif au nord de Gemlik (Kios) jusque profond dans la Mysie, jusqu'au delà de l'Atranos Çay et du Simav Çay. Pour la région qui nous occupe ici [32], du sud au nord, après les immenses forêts de l'Olympe et des massifs mysiens au sud, après les vergers de Brousse aux pêches célèbres et aux mûriers, après une bande céréalière à peu près à la hauteur du fleuve Nilüfer, après une étroite bande de pâturages,

[30] *Briefe über die Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839*, 6e édition par Gustav Hirschfeld (Berlin, 1893).

[31] C. L. Stotz, *The Bursa region of Turkey*, tiré de *Geographical Review* 1939, 81—100, et inséré dans *Readings in the geography of the Mediterranean region, A selection of articles from the Geographical Review* (New York, 1943), pp. 357—376. Je le cite d'après les pages du volume. Je donne ici la photographie de cette carte.

[32] Pour celle de Cyzique, voir la section suivante, note 21.

tout le versant nord des collines de Mudanya est consacré à l'olivier [33]. C'est cette région qui devait approvisionner Périnthe en huile [34].

Le croquis cartographique de Stotz que je reproduis ici montre très bien les capacités agricoles de l'étroit territoire d'Apamée (Mudanya). Avant la plaine de Brousse, qui appartenaît évidemment au territoire de Prousa, le territoire d'Apamée — quelle qu'ait été son étendue, à l'est vers Kios (Gemlik) et à l'ouest vers l'embouchure du fleuve de Simav, — ne comprenait que l'étroite bande des collines; avec les oliviers sur le versant nord, vers la mer, et les pâturages sur le versant sud vers la plaine de Brousse. Deux discours de Dion de Pruse montrent bien comment Apamée était une petite ville et combien les relations étaient étroites entre les deux villes voisines [35]. C'est pourquoi les habitants des deux cités, condamnés à vivre les uns près des autres, ne peuvent se payer le luxe de se détester. Une phrase, dans 39, 30, donne un détail précis sur ce que chaque ville tire de l'autre. « Les conditions du pays, de la mer, des montagnes les unissent de toute façon, même s'ils ne le veulent pas, et les obligent à user les uns des autres »[36]. Les gens de Prousa ne peuvent ni importer ou se déplacer par un autre port, ni exporter leurs produits. Les Apaméens ont besoin du bois de Prousa et de beaucoup d'autres choses [37]. Cela se commente par la carte. Il n'y a pas de bois sur le territoire d'Apamée; les Apaméens s'en procurent, pour leurs maisons, leurs navires et leurs barques de pêche et tous leurs usages, depuis Prousa, adossée à l'Olympe et aux inépuisables forêts de cette montagne jusqu'au territoire d'Hadrianoi. Apamée devait dépendre pour son blé aussi de sa voi-

---

[33] C. L. Stotz, *loc. cit.*, 364 : « last but not least », « il y a le paysage d'oliviers, qui occupe le versant maritime de la côte depuis la frontière Est de la région jusqu'au delta du Simav Çay. Là presque tout le sol est employé à la production des olives. La plupart des vergers [d'oliviers] sont soignés au point que le sol entre les arbres est labouré chaque année. Là où l'on permet à la végétation naturelle de surgir, des graminées, des pavots et beaucoup de plantes à bulbes poussent à profusion entre les vieux arbres protégés ».

[34] C'est le marché d'huile de Périnthe, avec ses mesures officielles, qui servait de siège à une association de porteurs de Périnthe, Dumont-Homolle, *Mélanges*, 378, n. 66 : ἡ τέχνη (association professionnelle) ἡ τῶν σακκοφόρων τῶν ἀπὸ τῆς ἐληρᾶς τὸ ἄγαλμα σὺν τῷ βωμῷ κατεσκεύασεν ἐκ τῶν ἰδίων εὐτυχῶς. Dumont-Homolle écrivaient : τῶν σακκοφόρων, τῶν ἀπὸ τῆς Ἐληρᾶς, avec une virgule et avec une majuscule au dernier mot. Naguère encore, D. Detchev, *Thrakische Sprachreste* (1957), 166, a découvert dans Ἐληρα un nom de lieu dans la langue thrace (cf. mes *Noms indigènes dans l'Asie Mineure*, 197, n. 1). Mais J. H. Mordtmann, *Ath. Mitt.*, 6 (1881), 125, écrivant ἐλ[α]ηρᾶς, avait bien vu qu'il s'agissait des porteurs stationnant « bei der Normal-κοτύλη (ἐλαηρᾶς) », d'où, avec ἐλαηρᾶς, E. Ziebarth, *Das gr. Vereinswesen* (1896), 102; F. Poland, *Gesch. des gr. Vereinswesens* (1909), 86 (« am Normalölmass »). Il faut ajouter qu'il n'y a pas, comme on l'a fait, à introduire un *alpha* oublié. Le mot est correctement formé et il faut l'ajouter au dictionnaire de Liddell-Scott-Jones, d'où il est absent comme de son Supplément. Pour les adjectifs s'ajoutant aux termes de mesures pour l'huile et le vin, cf. à Phocée la dédicace par un agoranome, τὰ μέτρα (ἐ)ληρά τε καὶ ο(ἰ)νηρά (E. Preuner interprétant une copie de Cyriaque d'Ancône; cf. *Rev. Phil.* 1939, 186, n. 3; *Opera Minora*, II, 1339); à l'Emporium Piretensium, *IGBulg.*, II, 695, ξέστης ἐλη(ρός), ξέστης οἰν(ηρός). Je restitue ainsi ce dernier mot au lieu de οἴν(ου); cf. à Chios *Bull. Epigr.* 1958, 383, avec rapprochements; à Thasos *ibid.*, 334; à l'Agora d'Athènes sur une cruche, *Hesperia* 1948, 191, οἰνηρὸς δίκαιος.

[35] XXXIX, Ἐν τῇ πατρίδι περὶ τῆς πρὸς Ἀπαμεῖς ὁμονοίας; XL, Πρὸς Ἀπαμεῖς περὶ ὁμονοίας.

[36] Καὶ μὴν τά γε τῆς χώρας καὶ τὰ τῆς θαλάττης καὶ τὰ τῶν ὀρῶν ἐξ ἅπαντος ὑμᾶς εἰς τὸ αὐτὸ συνάγει καὶ μὴ βουλομένους, καὶ ἀναγκάζει χρήσασθαι ἀλλήλοις.

[37] Ἐκεῖνοί τε γὰρ δέονται τῆς παρ' ὑμῶν ὕλης καὶ ἑτέρων πολλῶν, καὶ ἡμεῖς οὐκ ἔχομεν οὔτε εἰσαγαγέσθαι δι' ἑτέρου λιμένος οὔτε ἐκπέμψαι τὰ γιγνόμενα παρ' ἡμῖν.

sine d'abord. Elle vivait exclusivement de la mer (pêche et navigation) et de ses oliviers. L'huile était son principal — ou plutôt son unique — moyen d'échange. Notons que Prousa, qui n'est déjà plus dans le domaine de l'olivier, en avait besoin. Toujours, et plus encore dans les périodes de brouille et de haine entre les deux cités voisines [38], Apamée, pour écouler son huile et pour acheter son blé, se tournait vers la côte nord de la Propontide et d'abord vers Périnthe.

Les Philapameis ont dédié l'autel à la Concorde, Homonoia. Il s'agit évidemment de la Concorde entre leur patrie et Apamée; c'est là-dessus que veillera cette divinité. Sans vouloir parler ici de la Concorde entre les citoyens [39], ni de la Concorde des Hellènes adorée à Platées avec Zeus Eleuthérios par la Confédération des Hellènes [40], ni des monnaies d'Homonoia entre villes [41], je n'alléguerai que les statues d'Homonoia dédiées pour célébrer l'entente retrouvée entre deux villes [42] ou les textes qui, sur la base de la statue d'une ville élevée par une autre, emploient le terme ὁμόνοια [43]. Ainsi entre Lacédémone et Élis [44], Athènes et Thespies [45], Delphes et Chéronée [46], Tlos et Xanthos [47], Mopsueste et Anazarbe [48],

---

[38] Les témoignages sur ces exécrables rapports mutuels se trouvent tout au long des deux discours.

[39] Il en est question à peu près dans chaque décret pour des juges étrangers, ce qui témoigne de l'état de discorde auquel on cherche à porter remède; cf. ma brève étude d'ensemble *Les juges étrangers dans la cité grecque* dans *Xenion, Festschrift für Pan. J. Zepos* (Athènes, Fribourg, Cologne, 1973), I, 765—782.

[40] Cf. provisoirement *Opera Minora*, I, 361, note 27; II, 1190, n. 29; IV, 93—94. Tout récemment D. J. Geagan, *Trans. Am. Phil. Ass.*, 103 (1972), *Hadrian and the Athenian Dionysiac Technitai*, a publié ou rassemblé une série d'inscriptions fragmentaires d'Athènes mentionnant *The priest of the Homonoia of the Hellens at Athens*, pp. 152—155 et 156—158, avec renvois à diverses rubriques du *Bulletin Épigraphique* ou d'ailleurs. Peu après encore a été publiée une inscription de Platées très intéressante au IIIe siècle a.C., *Athens Annals Arch.* 1973 (*Bull. Épigr.* 1974, 268).

[41] Leur sens et leur portée ont été embrouillés comme à plaisir. Je ne puis suivre D. Kienast, *Jahrbuch für Num.*, 14 (1964), 51—64: *Die Homonoiaverträge in der römischen Kaiserzeit*. De même je repousse tout le système de J.-P. Callu, *La politique monétaire des empereurs romains de 238 à 311* (1969), 29—33, qui, de manifestations temporaires et occasionnelles de « concorde », tire un permanent et imaginaire « vaste réseau d'alliances, progressivement installé d'Auguste à Gallien » et « couvrant l'Asie Mineure », système « d'alliances », et permanentes.

[42] J'ai préparé le commentaire du décret d'Antioche du Pyrame qui scelle son entente avec Antioche du Kydnos (Tarse) en érigeant un autel à Homonoia dans le sanctuaire d'Athéna; cf. *Comptes Rendus Acad. Inscr.* 1951, 256—259 et *Opera Minora*, IV, 117, où il faut corriger un lapsus, ligne 17—18: Antioche du Pyrame pour Antioche du Kydnos; le texte dans F. Sokolowski, *Lois sacrées d'Asie Mineure*, n. 81.

[43] J'exclus les assez nombreuses statues d'une ville élevées par une autre ville sans que le mot Homonoia y figure.

[44] *I. Olympia*, 316: Ὁ δᾶμος ὁ Λακεδαιμονίων τὸν δᾶμον τὸν Ἀλείων, τὸν συγγενῆ, ὁμονοίας. Le génitif est le génitif de cause, qui n'est pas rare comme l'a bien montré E. Nachmanson, avec ἀρετῆς, εὐνοίας, etc. et sans ἕνεκεν ou χάριν.

[45] *IG*, VII, 1784: Ὁμό(νοια) Θεσπιέων καὶ Ἀθηναίων.

[46] *Sylloge*[3], 816: Ὑπὲρ ὁμονοίας Δελφ[ῶν καὶ] Χαιρωνέων Ὀνησίφ[ορος] Σωστράτου Δελφός, ἐ[παγγει]λάμενος τῇ πόλει, ἐκ τ[ῶν ἰδί]ων Ἀπόλλωνι Πυθίωι.

[47] *TAM*, II, 555: Ξανθίων ἡ πόλις ἡ τοῦ Λυκίων ἔθνους μητρόπολις Τλωέων τὸν δῆμον τὸν συγγενῆ ἐπὶ τῇ διηνεκεῖ ὁμονοίᾳ. L'adjectif tend à prouver que la concorde ne fut pas troublée, alors que souvent l'invocation à la concorde témoigne d'une discorde antérieure.

[48] R. Mouterde, *Syria*, 2 (1921), 280—282, n. 11, à Mopsueste: Τὴν Ὁμόνοιαν Μοψεατῶν καὶ Ἀναζαρβέων Κλαυδιανὸς Κύρου, θέσει δὲ Θαυμάστου, τὴν ἐξ ὑποσχέσεως στήλ(η)ν.

Antioche de Pisidie et Lystra[49] ou Tavium[50]. Ainsi l'association des Périnthiens en relations avec Apamée de la Propontide dédiait un autel à la Concorde pour le bon maintien des heureux rapports[51]. Il me semble clair que la dédicace à la Concorde est en même temps une allusion au nom de la ville d'Apamée à cette époque : Colonia Julia *Concordia* Apamea.

2. UNE INSCRIPTION À PÉRINTHE

La concorde, *homonoia*, apparaît dans une autre inscription de Périnthe, qui est un autre témoignage épigraphique sur les relations entre Périnthe et la côte sud de la Propontide et qui fut naguère entendue à contresens dans une publication à grande audience, la *Realencyclopädie*, article *Prostatès* de Hans Schaefer en 1962 dans le Supplément IX[1].

Selon ce savant, col. 1303, « Périnthe élevait pareillement à un Romain une statue en souvenir de ses mérites ; comme le décret le formule, τὸν τῆς ὁμονοίας τῶν πόλεων προστάτην (*IGRR*, I, 797). Apparemment ce Grec pourvu du droit de cité romaine avait joué un rôle de conciliateur ("eine vermittelnde Rolle") dans des différends entre Périnthe et des villes grecques voisines».

C'est une série de contresens qui s'enchevêtrent. L'inscription se présente ainsi d'après l'édition alléguée.

Τὸν λαμπρότατον καὶ ἁγνότατον
ἡγεμόνα Μ. Οὔλπιον [Σε]νεκίωνα Σα-
τουρνῖνον, τὸν τῆς ὁμονοίας τῶν
πόλεων προστάτην, ἡ λαμπροτάτη
μητρόπολις τῆς Ἀσίας νεωκόρος
Κυζικηνῶν πόλις, διὰ τῆς περὶ αὐ-
τὴν εὐεργεσίας, ἐπιμεληθέντος
τῆς ἀναστάσεως τοῦ ἀνδριάντος
Μ. Αὐρηλίου Ἀμερίμνου σειτοφύλακος
τῆς πόλεως.

---

[49] *OGI*, 536 : Τὴν λαμπροτάτην Ἀντιοχέων κολωνίαν ἡ λαμπροτάτη Λυστρέων κολωνία, τὴν ἀδελφήν, τῷ τῆς Ὁμονοίας ἀγάλματι ἐτείμησεν.

[50] *J. Rom. St.* 1912, 84 : Τὴν λαμπροτάτην καὶ σεβασμιωτάτην Ἀντιοχέων κολωνίαν, ἀδελφήν, Σεβαστὴ (je mets une majuscule) Τρόκμων Ταουία ἐτείμησεν τῷ τῆς Ὁμονοίας ἀνδριάντι.

[51] Périnthe eut officiellement des monnaies d'Homonoia avec Nicomédie, Ephèse et Smyrne ; c'est une série qui se place toute entière sous Gordien III : E. Schönert, *Die Münzprägung von Perinthos* (1965), pp. 268—270, n. 914—918 ; les pages de commentaire, 22—23, sont à discuter.

[1] Il faut signaler dans cet article des erreurs de provenance ou autres. Col. 1296, pour un προστάτης τῆς πόλεως, l'auteur cite l'inscription *MAMA*, VI, 266, comme « in Syrien » ; c'est une inscription honorifique de la ville d'Akmonia dans la Phrygie du Nord. Col. 1296 et 1301, il cite à deux reprises une inscription de Philippes, à l'appui de deux sens : « so... in Philippi : L. Robert, *Rev. Phil.* 65, 141 : ἡ γερουσία στρατηγὸν Μακεδόνων . . . προστάτην τῆς πόλεως », « und vielleicht gehört in den gleichen Sinnbezirk die von L. Robert, *Rev. Phil.* 65 (1939), 141, publizierte Inschrift aus Philippi : ἡ γερουσία . . . στρατηγὸν Μακεδόνων . . . γενναῖον ὑπέρμαχον καὶ προστάτην τῆς πόλεως ». L'auteur a tiré ces mots grecs d'une page sans regarder la page même où ils sont reproduits. Dans ce chapitre, pp. 136—150 : *Inscriptions de Philippes publiées par Mertzidès* (*Opera Minora*, II, 1289—1303), L. Robert montre précisément que cette inscription, comme une belle série d'autres de même origine, est un faux grossier, un de ces *monstra Mertzidiana* dont parlait Mommsen (cf. encore P. Perdrizet, *Comptes Rendus Acad. Inscr.* 1903, 64, note 5), et que dénonce « l'absurdité du formulaire ».

Le texte est emprunté au recueil des *Inscriptions et monuments figurés de la Thrace* de Dumont-Homolle, *Mélanges d'archéologie et d'épigraphie*, p. 378, n. 64 *a*. Il était connu là par une copie du plus ancien des épigraphistes : « Cyriaque d'Ancône, *Cod. Vat.*, 5250 et copie communiquée par M. Léon Renier »[2]. Le soin apporté à la copie par Cyriaque — et sans doute aussi la clarté et la bonne conservation de l'inscription — est manifestée par cette note de l'éditeur : « M avec le signe de l'abréviation au-dessus, l. 2, 9 ». Cependant il m'apparaît que dans cette inscription honorifique la préposition διὰ n'était pas suivie du génitif, avec le sens de « grâce à, par, par le moyen de », mais de l'accusatif signifiant : « à cause de ». Il me semble que l'on est acculé à corriger : διὰ τὰς περὶ αὐτὴν εὐεργεσίας, « à cause de ses bienfaits envers elle ».

Ce qui apparaît dès l'abord, c'est que la statue ne fut pas élevée par la ville de Périnthe, mais par celle de Cyzique, « la très brillante ville des Cyzicéniens, métropole de la province d'Asie, néocore ». Celui qui eut le soin de l'érection de la statue était un citoyen de Cyzique, « sitophylaque de la ville »[3], qui vint pour cela à Périnthe. Arthur Stein l'a heureusement retrouvé [4] dans une inscription de Cyzique même [5], où il était éphébarque [6].

Comme sur la ville, il y eut erreur sur le personnage. M. Ulpius Senecio Saturninus n'est pas un Grec ayant reçu la cité romaine. L'inscription elle-même le dit : il était ἡγεμών, c'est-à-dire gouverneur (de la province

---

[2] Cf. l'introduction à ce Corpus pp. 309—310 : « Les textes pris du manuscrit de Cyriaque d'Ancône conservé au Vatican, n° 5250, ont été copiés pour ce travail par M. O. Riemann, membre de l'École d'Athènes et de l'École de Rome ».

[3] Cyzique étant seule nommée dans l'inscription, le génitif τῆς πόλεως après σειτοφύλακος ne peut se rapporter qu'à cette ville.

[4] *Römische Reichsbeamte der Provinz Thracia* (Sarajevo, 1920), 60, note 1.

[5] *CIG*, II, 3665 (*IGR*, IV, 154, pour le seul intitulé). Voici l'intitulé de cette liste d'éphèbes, catégorie de documents bien représentée à Cyzique, où le gymnase a fourni et de telles listes et des stèles avec pieds et avec noms d'éphèbes (pour cette catégorie, voir *Études Anatoliennes*, 201 ; *Bull. Épigr.* 1972, 287): Ἱππαρχούσης Αὐρηλίας Ἰουλίας Μενελαΐδος (sur des femmes hipparques éponymes à Cyzique, cf. *Bull. Épigr.*, *loc. cit.*) ἡρωΐδος (défunte ; la charge est exercée à la suite d'une fondation (tel est le cas pour l'hipparque Claudius Chaireas de *IGR*, IV, 155, ἥρωος, τὸ ζ' et 153, ἥρωος, τὸ ια') ou d'une contribution de la famille), θυγατρὸς Αὐρ. Μενελάου ἀσιάρχου, ἀγομένου ἀγῶνος Ἀδριανῶν Ὀλυμπίων, ἐφηβαρχοῦντος τῆς λαμπροτάτης μητροπόλεως τῆς Ἀσίας Ἀδριανῆς νεωκόρου φιλοσεβάστου Κυζικηνῶν πόλεως Μάρκου Αὐρ. Ἀμερίμνου, ὑπεφηβαρχοῦντος τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Μάρκου Αὐρ. Φαυστείνου, οἵδε ἐφήβευσαν. Pour le titre de *philosébastos* porté par une ville, voir *Laodicée du Lycos*, 283, 288—289 (Laodicée du Lycos, — tantôt avec néocore, tantôt remplaçant ce titre, —Éphèse, avec néocore, — comme seul titre à Tralles, Nysa et Aphrodisias) ; à Cos, un personnage est le prêtre du Peuple Philosébaste, φιλοσεβάστου Δήμου Κῴων ὁ ἱερεύς (*Ant. Class.* 1966, 427, n. 0 ; on a précisé Κῴων parce que l'inscription était érigée dans un dème, à Hippia).

[6] « Cette inscription et par suite aussi celle qu'a transmise Cyriaque, où Amerimnus est nommé dans un poste vraisemblablement plus haut, paraît émaner du temps d'après Sévère Alexandre ; car l'ἱππαρχοῦσα Aurelia Julia Menelaïs est désignée comme fille de l'asiarque Aurelius Menelaos, qui est connu comme stratège de Cyzique par des monnaies de Sévère Alexandre (voir Hasluck, *Kyzikos*, 305 ; Münsterberg, *Beamtennamen*, 66), mais a déjà revêtu la charge de stratège aussi plus tôt ». Il faut ajouter une remarque sur les noms romains. Amerimnos et son frère Faustinus, Marci Aurelii, peuvent tenir la cité romaine depuis Commode ou Caracalla. L'hipparque Ménélaïs et son père Ménélaos, avec le simple nom Aurelius — et dans ce contexte, avec le contraste des deux Marci Aurelii —, ont eu la cité romaine par la Constitution Antoninienne de 212, et l'inscription est nécessairement postérieure à cette date. Le règne de Sévère Alexandre répond bien à cette condition.

de Thrace)[7]. Il reçoit en même temps les titres de 'clarissime', λαμπρότατος, et de 'très intègre', ἁγνότατος, ce qui est une qualité essentielle du gouverneur et juge, très souvent mise en relief dans la titulature par les inscriptions honorifiques [8]. D'ailleurs l'édition même des *IGR* renvoie à une autre inscription de Périnthe [9], où il est honoré aussi avec son titre n. 796 :

Μ. Οὔλπιον Σε-
νεκίωνα Σατουρ-
νεῖνον, πρεσβ(ευτὴν)
Σεβ(αστοῦ) ἀντιστράτη-
γον, τὸν τειμη-
τὴν καὶ ὑγιέστ[α]-
τον, ἡ βουλὴ
διὰ πᾶσαν ἀρε-
τὴν, τὸν ἑαυτῆς
εὐεργέτην.

M. Ulpius Senecio Saturninus était donc *legatus Augusti pro praetore*. Il lui est accolé l'épithète de ὑγιέστατος, qui a été mise en doute [10],

---

[7] Ἡγεμονεύοντος (τῆς ἐπαρχείας), disent en foule les inscriptions et les monnaies des villes de la province. Cf. *Hellenica*, X, 19, n. 1, pour l'inscription de Périnthe *IGR*, I, 787 : *hégémôn* et *hiéromnémôn* n'y sont pas des dignitaires d'un thiase dionysiaque, comme on l'a cru et soutenu à l'occasion, mais le premier est le gouverneur de la province et le second le magistrat éponyme de la ville.

[8] Pour ce sens de ἁγνός, ἁγνότατος, employé sous l'Empire pour des magistrats de caractère assez varié dans les villes (agoranomes, trésoriers, secrétaires, etc. ; dans *Opera Minora*, I, 607, note 6, ἁγνεία d'un agonothète qui distribue les prix) et fréquemment aussi pour des fonctionnaires romains, il suffit de renvoyer (déjà P. Foucart, *BCH*, 1886, 97, pour les deux catégories à propos d'une inscription d'Éphèse, où le terme est fréquent, et encore dans les récentes publications), à E. Williger, *Haghios* (*Relig. gesch. Vers. Vorarb.*, 19 (1922), 66—68 ; R. Münsterberg, *Jahreshefte*, 18, *Beiblatt*, 307 (spécialement pour les monnaies, en interprétant une légende monétaire à Sébastè de Phrygie) ; mes *Hellenica*, IV, 39—40 ; XI—XII, 550 ; XIII, 42 ; C. B. Welles, *Excav. Doura-Europos*, IX 3, 35, n. 24 (pour les magistrats romains). Les exemples sont très nombreux dans tout le monde grec de cette époque (cf. *Bull. Épigr.* 1972, 199), de Corinthe et Rhodes à la Cappadoce, à Pompeiopolis et à Chypre et ils persistent au Bas-Empire (ainsi Hanton, *Byzantion*, IV, 59). Les noms de personnes en Ἁγν- sont variés d'origine et de sens ; cf. E. Williger, *loc. cit.*, 68—72 ; pour le nom théophore Ἁγνόδωρος, cf. Letronne, *Œuvres choisies*, III 2, 54 (de Déméter ou de Korè) ; L. Ziehen, *Archiv Relig.*, 24 (1926), 47—48 (pour les mystères d'Andania et la déesse Hagna) ; P. Perdrizet, *Cultes et mythes du Pangée*, 54—55 (sur un mercenaire Hagnothéos, où il veut reconnaître un adepte du culte de Sabazios). Mais lorsqu'à Athènes, dans une liste d'éphèbes du IIe siècle p. C., on trouve un Ἅγνος Φιλοτίμου, *IG*, II², 2063, l. 16, ce sont deux noms dont chacun évoque une qualité d'un magistrat, l'un l'intégrité et l'autre la générosité. Sur des paires de noms ainsi apparentés par le champ sémantique, voir des exemples dans J. et L. Robert, *Hellenica*, IX, 66 ; *Bull. Épigr.* 1958, 179 ; 1962, 225 ; 1966, 492 ; aussi *Rev. Phil.*, 1959, 229, n. 4 ; *Monnaies grecques*, 25 avec la note 1 ; *Stèles funéraires de Byzance*, p. 162. J'ai cité cet exemple d'interprétation pour montrer comment j'envisage une étude sur l'anthroponymie athénienne à l'époque impériale (*Annuaire Collège de France 73e année* (1973), 474).

[9] « Cf. titulum n. 799 ». Le chiffre est un lapsus ; le n. 799 concerne un agoranome ; le n. 796 honore notre gouverneur. Je reproduis le texte plus complet (mais il était déjà restitué facilement sauf les lignes 5—7), d'après la copie de E. Kalinka, *Jahreshefte*, 23 (1926), *Beiblatt*, 160—161, n. 100 ; je l'ai reproduite *Rev. Phil.* 1936, 118 (*Opera Minora*, II, 1197).

[10] La première édition et copie était due à Aristarchis dans la revue du Syllogue Philologique de Constantinople. Pourvoyant ὑγιέστατον d'un point d'interrogation, Th. Homolle, *loc. cit.*, 378, n. 64, notait pour les lignes 5—7 : « la lecture est certainement fautive ». Dans *IGR*, R. Cagnat écrivait : « Ita traditur. Forsitan [ἐπι]στ[ά]τ[η]ν vel tale quid, ut nos monet Haussoullier ». A. Stein discutait : « Haussoullier will ὑγιέστατον als verschrieben ansehen für [ἐπι]στ[ά]τ[η]ν o.ä. Dann könnte aber auch τειμ[η]τὴν schlecht überliefert sein ; es bedeutet sonst *censitor* und würde hier vielleicht den *legatus Augusti ad censum accipiendum* bezeichnen. Doch war dies Senecio Saturninus offenbar nicht, sondern er war Statthalter, wie wir aus den anderen Inschriften ersehen ».

mais qui est irréprochable. C'est un synonyme de ἁγνότατος, et il est courant pour de hauts fonctionnaires [11]. Auparavant on eût attendu aussi une épithète[12]. A. Stein avait renvoyé d'autre part sur le personnage comme gouverneur de la Thrace à des inscriptions honorifiques de cette province le nommant ἡγεμ[ονεύ]οντος τῆς Θρᾳκῶν ἐπαρχείας— —[πρεσβ. Σεβ.] ἀντισ(τρατήγου) à Serdica [13], ἡγεμονεύοντος τῆς Θρᾳκῶν ἐπαρχείας à Augusta Trajana [14] et il a placé sa charge sous Sévère Alexandre[15].

Ainsi c'est le gouverneur de la Thrace qui était intervenu pour « la concorde des villes ». Il ne s'agit pas, dans cette inscription gravée par Cyzique, de « villes voisines de Périnthe ». Il ne s'agit pas non plus de villes voisines de Cyzique.

Certes Arthur Stein a émis une conjecture sur la provenance. « Un témoignage sur son gouvernement en Thrace [de Senecio] serait fourni aussi par l'inscription de la base *IGR*, I, 197 = Dumont-Homolle, 378, 64 *a*, si Périnthe se laissait établir avec certitude comme le lieu d'érection de la statue. L'inscription paraît avoir été copiée à Périnthe par Cyriaque d'Ancône ; mais la pierre pourrait aussi avoir été transportée là facilement depuis Cyzique. Dans ce cas on devrait admettre que Senecio Saturninus devint plus tard proconsul d'Asie et que dans cette charge il fut honoré d'une statue par les Cyzicéniens »[16].

Je ne m'insurge certes pas, en principe, contre des hypothèses impliquant le voyage d'une pierre ; j'ai décelé un grand nombre de pierres errantes et nous en avons enregistré plus encore dans le Bulletin Épigraphique et ailleurs. Selon G. Seure [17], « le pays de Sélymbria et de Périnthe n'est pas, comme la Chersonèse, sujet aux importations qui compliquent si fort les questions d'origine ; les relations maritimes avec l'Asie sont nulles, la navigation étant purement côtière. Apportés par mer, les monuments ne proviennent donc que de la côte thrace ; par terre, ils ne peuvent guère, vu l'état des chemins, être amenés de bien loin ». Cependant nous avons récemment montré qu'une inscription du gymnase

---

[11] Je l'ai montré, à propos de ce texte même et avec une série d'exemples, *Rev. Phil.* 1936, 119 (*Opera Minora*, II, 1198). Un bon lien avec la justice est bien marqué encore par exemple à Arneai, *TAM*, II, 774, l. 18—20 : ὑγιῶς καὶ δικαίως καὶ πιστῶς ; à Rhodes, *Studi Ciaceri*, 4, l. 12 : δικαιοσύνᾳ καὶ ὑγιότατι.

[12] Après avoir renvoyé sur le personnage à *Pros. Imp. Rom*, III, p. 462, n. 568, R. Cagnat, *loc. cit.*, entendait : « M. Ulpius Senecio Saturninus videtur fuisse leg. Aug. pr. pr. ad census accipiendos ». Cf. A. Stein dans la note précédente. La lecture est assurée par la copie de Kalinka mentionnée à la note 9 ; cet éditeur ne dit rien sur l'interprétation.

[13] *IGR*, I, 559. Maintenant *IGBulg.*, II, 488. L'inscription émane de la ville de Serdica, qui honore l'empereur Sévère Alexandre. Elle fut trouvée à Mezdra, dans la région du moyen Oescus ; carte à la fin du volume.

[14] *IGR*, I, 754. Maintenant *IGBulg.*, III 2, 1590. L'inscription nomme en tête, dans la formule ὑπὲρ τῆς διαμονῆς, Sévère Alexandre et Julia Mamaea. Sur la place du personnage parmi les gouverneurs sous Sévère Alexandre, G. Mihailov renvoie, en plus de A. Stein, à U. Instinsky (1938).

[15] Le même savant a relevé, après E. Groag, qu'il n'était pas question de lui dans une inscription de Thessalonique malgré Ch. Avezou et Ch. Picard (1912) ; cf. *Rev. Phil.* 1936, 118, n. 2 (*Opera Minora*, II, 1197).

[16] A la fin de la note 1 sur M. Aurelius Amerimnos et l'inscription éphébique de Cyzique *CIG*, 3665 (note traduite ci-dessus n. 5), A. Stein conclut : « Cela aussi parle pour le fait que Senecio Saturninus dans l'inscription érigée par Cyzique est à considérer comme proconsul d'Asie ». Je ne comprends pas le poids de l'argument.

[17] *Bull. Corr. Hell.* 1912, *Antiquités thraces de la Propontide*, 536.

de Cyzique, avec la mention, que nous avons reconnue, d'une femme hipparque éponyme, avait échoué sur la côte nord de la Propontide, en un village situé à quelques kilomètres de Büyük Çekmece, le lieu et le golfe à l'ouest de Salymbria-Selivri [18]. Mais cette hypothèse pour la pierre copiée à Périnthe par Cyriaque d'Ancône n'est pas seulement peu séduisante parce qu'aujourd'hui encore ni une des nombreuses inscriptions de la province d'Asie ni tout autre document ne nous ont fait connaître Senecio Saturninus comme proconsul d'Asie, et que le gouverneur de l'Asie, dans une inscription érigée par Cyzique, n'est pas ἡγεμών[19], mais ἀνθύπατος, mais encore elle rend l'inscription proprement incompréhensible. Si la pierre était érigée à Cyzique même, que signifierait donc l'expression τῶν πόλεων? Il n'est pas possible alors de donner un contenu à ces deux mots. Il aurait fallu évidemment nommer la ville ou les villes avec qui fut rétablie la concorde avec Cyzique. Parler, avec H. Schaefer, «de villes voisines» n'a pas de sens.

Tout est clair et même lumineux si Cyzique éleva la statue de Senecio Saturninus, sur la base inscrite, à Périnthe même, où la copia Cyriaque d'Ancône. Périnthe est la capitale de la province de Thrace, la résidence du gouverneur [20]. Cyzique, ville de l'Asie, ayant à remercier le gouverneur de la Thrace, érige la statue nécessairement en cette ville de Périnthe. Elle doit bien clairement dire son propre nom, que l'on n'attend pas en cet endroit; elle le dit. L'autre ville, avec qui fut rétablie la concorde, n'a pas besoin d'être nommée; c'est la cité même où est érigée cette base avec statue; c'est Périnthe, où tous les passants la lisent et la comprennent, à la différence de savants modernes. Quel fut le rôle du gouverneur de la Thrace? Il a présidé à la concorde entre les deux villes, le lieu de sa résidence et la grande ville d'Asie juste en face, de l'autre côté du bassin de la Propontide. Il a ménagé par ses bons offices, par son autorité auprès de la ville sa capitale, par son impartialité envers la ville de la province en face, le rétablissement après des difficultés et des brouilles.

Nous saisissons là, comme dans l'inscription précédente relative à Apamée de Bithynie, les rapports entre les deux rives de ce lac qu'est la Propontide. Comme Apamée, Cyzique pouvait fournir à ses voisins du nord l'huile des oliviers de la presqu'île et de la côte [21]. Mais la ville ne

---

[18] *Bull. Épigr.* 1973, 287.

[19] Sur l'emploi de ἡγεμών cf. *Opera Minora*, II, 845, note 6.

[20] Voir par exemple A. Stein, *loc. cit.*, 110, après C. Patsch; cf. E. Schönert, *Die Münzprägung von Perinthos* (1965), 9—10.

[21] Voir E. Fickendey, *Der Ölbaum in Kleinasien* (Leipzig, 1922), la carte à la fin du volume et p. 22—23: «En suivant la côte vers l'ouest depuis le golfe de Gemlik [golfe de Kios, avec les régions de Gemlik et de Mudanya; voir la section précédente], ce n'est que dans des vallées abritées, comme près de Kurschunly au Kara-Dagh et de Panderma, que se trouvent des oliveraies, jusqu'à ce que nous arrivions au domaine d'exploitation plus important d'Erdek. La presqu'île d'Erdek est, notamment sur la côte sud à l'ouest, richement couverte de plantations; de même s'étendent largement des oliveraies sur la côte sud de la baie d'Erdek dans le nahiye d'Edinschik. De là jusqu'aux Dardanelles l'olivier disparaît presque complètement, car la culture en est exclue par les vents froids du nord et du nord-est, qui y ont accès sans obstacle». Cf. *Études Anatoliennes*, 204; 205 avec la fin de la note 4; le voyageur au printemps n'oublie pas, en allant de Bandırma à Erdek, le tapis des coquelicots sous les bois d'oliviers. On a vu plus haut quel était le caractère du territoire de Périnthe: céréales, moutons. Sur la carte de Fickendey, pour la côte nord de la Propontide, il n'y a que de toutes petites taches d'un vert pâle, et non foncé, à Silivri, Eregli et Rodosto; cf. p. 21:

manque pas de terres à blé ; le très vaste territoire de Cyzique à l'époque impériale a des plaines à céréales, jusqu'aux lacs (notamment le lac Manyas) et au-delà ; elle a un vaste « pays de laboureurs »[22]. Aussi peut-on penser d'abord que Cyzique n'avait pas besoin des blés de la côte thrace et du continent. Mais un pays agricole n'est pas à l'abri des mauvaises récoltes et des années ou des périodes de disette. Cyzique pouvait avoir besoin dans l'antiquité d'un accès par Périnthe au grenier à blé du continent, ce grenier auquel Rodosto servait d'exutoire au moyen-âge et à l'époque moderne. Ce qui m'amène à énoncer cette idée, c'est le titre de fonction qu'Amerimnos a jugé bon de mentionner dans l'inscription. Il avait été envoyé par sa patrie pour faire élever la statue honorant le gouverneur à Périnthe pour son efficace entremise et « ses bienfaits envers la ville », ἐπιμεληθέντος τῆς ἀναστάσεως τοῦ ἀνδριάντος. Pour cette mission, la ville de Cyzique avait choisi celui qui avait alors une haute fonction dans l'approvisionnement en blé, sitophylaque. Il me paraît alors naturel de penser qu'Amerimnos avait eu à négocier le rétablissement de la concorde avec Périnthe et qu'un des objets — ou l'objet principal — de cette entente consistait en un accord sur l'approvisionnement de Cyzique en blé de la Périnthe thrace. On peut penser aussi que le transport maritime de blé directement du port de Périnthe au port de Cyzique était bien plus facile que des transports routiers depuis l'intérieur de la province d'Asie dans le cas de mauvaises récoltes sur le territoire de Cyzique.

J'ajouterai un mot sur un nom qui atteste des rapports entre les deux rives de la Propontide et que j'avais déjà signalé à ce point de vue[23]. A Panidon, près de Périnthe, à l'époque chrétienne, on lisait l'épitaphe d'un « Pierre, surnommé Kyzikès », Πέτρος ὁ καὶ Κυζικῆς[24].

3. UNE INSCRIPTION DE PÉRINTHE À CLAROS.

C'est en remploi, dans une maison byzantine à l'est des Propylées, qu'a été trouvée dans les fouilles de Claros une stèle de marbre blanc, qui portait une dédicace des Périnthiens, ici Planche VI.

La stèle est moulurée en haut et en bas. Hauteur, 72 cm. ; largeur, 81 cm. ; épaisseur, de 24 cm. (en bas) à 22 cm., 5 (en haut). Sur la surface supérieure, deux trous de goujon.

« Des plantations isolées se trouvent dans le voisinage de Constantinople... La présence d'oliviers est connue aussi sur les îles des Princes, près de Silivri, Eregli et Rodosto ; de plus grandes plantations n'ont pu se développer cependant que sous la protection du Tekir-Dagh et du Kuru-Dagh », c'est-à-dire bien plus à l'ouest, là d'où se détache la presqu'île de Gallipoli.

[22] Voir par exemple *Études Anatoliennes*, 205 (avec la note 4) et 206. Voir la carte des cultures de C. L. Stotz (référence à la section précédente, note 31, et avec la carte ici reproduite). C'est en céréales qu'est marquée toute la région au sud de Cyzique et de Bandırma, tout autour du lac Manyas et jusqu'aux forêts du Kel Dağ, et aussi, plus au sud-est, dans toutes les plaines du Simav Çay et de l'Atranos Çay, les vergers ne se trouvant que juste autour des villes de Karacabey et de Mustafa Kemal Paşa.

[23] *Hellenica*, II, 152. J'ai aussi indiqué là très brièvement, contre A. Stein, que l'inscription pour le gouverneur de Thrace provenait bien de Périnthe. Cela n'a pas été connu de H. Schaefer, pas plus que ce qu'avait dit A. Stein, et ne l'a donc pas empêché de faire des contresens.

[24] Dumont-Homolle, *loc. cit.*, p. 140, n. 86 *b*.

Il y a des traces de couleur rouge dans les lettres, surtout dans les quatre premières lignes ; pour les dimensions des lettres, voir ci-après. Sur le côté gauche, on a commencé à graver un texte de Phocée : Φωκαέων. Ἐπὶ πρυτάνεως Κλαρίου Α, et on s'est arrêté au lieu de continuer Ἀπόλλωνος.

Sur 14 lignes sont gravées les deux parties d'un même texte.

Περίνθιοι μ' ἀνευρόντες ἔσ-
τησαν διὰ Λ. Ἀγιδίου Ῥούφου ἀρχι-
ερέος καὶ Ἐπιγένους Ἥδυος, Νεικίου Νεικίου,
Ἀπολλοδώρου Ποπλίου, Λατεινίου Βάσσου.
vacat
Ἐπὶ πρυτάνεος Κοσκωνίας Μύρτου, ἱερέος δὲ Γ. Ἰουλίου
Ἀγαθοκλέους διὰ βίου καὶ προφήτου κατ' ἔτος, γραμματευ-
όντων Ἀλεξάνδρου τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ Οὐαλερίου Ἀσιατι-
κοῦ *vac.* οἱ πεμφθέντες ὑπὸ Περινθίων κατὰ χρησμὸν
Ἀπόλλωνος Κλαρίου ὑμνήσοντες τὸν θεὸν *vacat*
Λ. Ἀγίδιος Ῥοῦφος νέος, Π. Ἀγίδιος Καπίτων, Μίκκαλος
Διογένου, Φιλήμων Ἐπιγένους, Ἀσκλᾶς Ἰουλιανοῦ,
Ἑρμογένης Νεικίου, Βάσσος Ἀπολλοδώρου, Ἀντωνεῖ-
νος Συμμάχου, Μᾶρκος Λατείνιος· *vacat* γράψαντος
τὸν ὕμνον μελοποιοῦ Κοίντου Ἀππατίωνος.

La seconde partie donne d'abord, selon l'habitude dans cette très nombreuse catégorie d'inscriptions, l'intitulé des magistrats et prêtres de Colophon, qui datent l'inscription et l'authentifient. Le prytane éponyme annuel de Colophon est ici une femme comme il arrive plusieurs fois. Elle porte le nom de *Cosconia Myrton*. Elle apparaît aussi dans un texte de la ville de Bargasa dans la Carie Orientale gravé sur l'ante Est des propylées, édifice que l'on appelait tripylon[1] ;

Βαργασηνῶν.
[Ἐπὶ] πρυτάνεως Κοσκωνίας
[Μύρ]του, ἱερέως δὲ καὶ προ-
[φήτ]ου Γ(αίου) Ἰ(ουλίου) Ἀγαθοκλέους,
[γραμ]ματέων δὲ Ἀλεξάνδρου
[τοῦ] Ἀλεξάνδρου καὶ Λ(ουκίου) Β(αλερίου) Ἀσιατι-
[κοῦ]. Κατὰ χρησμὸν τοῦ θεοῦ παῖ-
[δε]ς οἱ ὑμνήσαντες τοὺς θεοὺς
τὸ ε', κτλ.[2]

---

[1] Pour ce nom, voir *Opera Minora*, IV, 222.

[2] On peut voir la photographie de l'inscription à partir de la ligne 4, et donc toute la suite, dans *La Carie*, II, pl. 34, 2. Pour le dernier patronyme, le nom carien Θυσσος, voir *Le sanctuaire de Sinuri*, I, pp. 18—19 ; *Noms indigènes dans l'Asie Mineure*, 456, note 6 (Mylasien honoré à Milet) ; *Ann. Br. Sch. Ath.*, 52 (1957), 73, n. 10, l. 9 (à Idyma) ; *Labraunda*, III 2 (1972), n. 43, l. 4 (grand-père d'un Mylasien). Le même chœur d'enfants est venu 5 fois à Claros ; on peut penser à des consultations annuelles comme il arrive pour d'autres villes.

Naturellement les autres fonctionnaires ou prêtres sont les mêmes : les deux secrétaires et celui qui est à la fois prêtre à vie et prophète pour l'année. Mais, pour ce dernier, il n'y a pas la précision διὰ βίου pour la première charge et κατ'ἔτος (« cette année ») pour la seconde, qui était annuelle [3].

Il ne semble pas que l'on puisse actuellement fixer de façon sûre la place de Cosconia Myrton à l'intérieur du IIe siècle de notre ère. Cependant il semble que cette prytane puisse se placer en tête de la série et le prêtre à vie Gaius Julius Agathoclès venir avant les autres prêtres si abondamment attestés, et que la femme prytane puisse être identifiée avec une Smyrnienne de l'époque de Domitien. A Smyrne, une dédicace à Domitien (le nom est martelé), datée de 83 par les noms des consuls, fait connaître comme stéphanéphore éponyme de cette ville une Cosconia Myrton [4] : ἐπὶ στεφανηφόρου Κοσκωνίας Μύρ(τ)ου. La copie de Galland, connue par Spon, notre seule source, donne dans le dernier mot un *pi*, qui a été aisément corrigé en un *tau*. C'est la même personne que nous retrouvons comme éponyme sur des monnaies de Domitien à Smyrne : ἐπὶ στε(φανηφόρου) Μύρτου θυγατρὸς τοῦ δήμου[5] ou ἐπὶ Μύρτου[6]. Chez les numismates comme dans C.J. Cadoux [7], elle est appelée 'Myrtos'. Mais le nom féminin est bien plutôt au neutre, Myrton, et Myrtos ne semble pas exister, du moins comme nom de femme [8]. Le dictionnaire de Pape et Benseler citait cette inscription de Smyrne pour Myrtos, en indiquant d'ailleurs que Karl Keil préférait tirer de la copie Μυρτίου. Mais les monnaies de Smyrne comme les deux inscriptions de Claros montrent bien que le nom de la femme n'est pas *Myrtion*, mais *Myrton*, et ce nom est régulièrement formé. Pape et Benseler allèguent pour *Myrtos CIG*, 2817, qui est une inscription d'Aphrodisias. Celle-ci honore Αὐρ. 'Αμμίαν Δημέου τοῦ Χρησίμου Μύρτον. Il est prouvé que c'est un accusatif neutre par la phrase, l. 32, τὴν γνώμην ἣν ἡ (l'article parce que la personne a déjà été nommée) Μύρτον διετάξατο. On a par exemple une *Myrton* à Chios [9], une autre de Myndos à l'époque hellénistique [10]. Il serait fort possible et même normal qu'une grande dame citoyenne de Smyrne ait été prytane éponyme à Colophon, ou aussi bien

---

[3] Dans une liste de Chios (65e prytanie d'Apollon) le prêtre, si souvent nommé, Gaius Julius Zôtichos est en même temps prophète. Dans un texte de Laodicée de la 60e prytanie d'Apollon, un peu avant 128, le prêtre, bien connu lui aussi, Marcus Ulpius Artémidôros, est prophète en même temps que prêtre, ἱερατεύοντος καὶ πρ[οφητεύ]οντος (une partie du texte dans *Laodicée du Lycos*, p. 299, n° 1). De même il est ἱερέως καὶ προφήτου dans l'inscription d'Héraclée de la Salbakè publiée par nous dans *La Carie*, II, p. 202, n. 137 (même année).

[4] *CIG*, 3173; *IGR*, IV, 1393 *b*.

[5] Sur le titre de fils ou fille de la ville, voir en dernier lieu *Laodicée du Lycos*, pp. 317–321.

[6] Ainsi *BMC Ionia*, pp. 250–252, n. 133–142; R. Münsterberg, *Beamtennamen*, p. 105.

[7] *Ancient Smyrna* (1938), index p. 425 et pp. 189, 195, 249.

[8] Ce nom de plante féminin a donné un nom masculin Μύρτος attesté, semble-t-il, par l'épitaphe d'un coiffeur à Philadelphie de Lydie, J. Keil et A. von Premerstein, *Erste Reise in Lydien*, n. 59 : [Δ]άφνος [Μ]ύρτου [κ]ουρεύς (sur les mentions de κουρεῖς dans les épitaphes, voir *Hellenica*, X, 99, n. 4 ; *Bull. Épigr.* 1958, 301, p. 265 ; 1962, 355). Nous avons ici un de ces cas, signalés plus haut, p. 71, note 8, où les noms du père et du fils ont un rapport de sens : laurier et myrte.

[9] Décelée comme second nom dans *Bull. Épigr.* 1969, 432, avec parallèles.

[10] W. Peek, *Gr. Vers-Inschr.*, 1079. Cf. *Bull. Épigr.* 1951, 55, p. 143, pour cette épigramme funéraire. En tête, Μύρτον Εὐβούλου Μυνδία χρηστὴ χαῖρε.

qu'une dame de Colophon ait été stéphanéphore éponyme à Smyrne, et le rapprochement paraît très tentant [11]. Notre série de ce type d'inscriptions de Claros ne semble pas remonter sensiblement avant les années qui précèdent 115. Mais si l'on place notre femme prytane en tête de la série, il semble qu'on puisse faire la jonction avec la documentation de Smyrne (éponyme en 83) et que les charges dans les deux villes puissent se placer dans la jeunesse et la maturité de cette femme sans que nous soyons obligés de lui attribuer une longévité remarquable; ces riches évergètes ont fait les générosités qui leur valent les honneurs sans être nécessairement avancés en âge.

Cette seconde partie se poursuit par l'énumération des chanteurs qui, en remerciement de l'oracle rendu et en conformité avec une prescription de cet oracle, ont exécuté un hymne. Ils sont, comme souvent, au nombre de neuf, chiffre sacré [12]. D'après de nombreuses inscriptions de Claros, ce sont des jeunes gens, éphèbes, ἠίθεοι. Ici il n'y a point, comme il arrive, un chœur de jeunes filles. L'hymne avait été composé par un poète, appelé ici μελοποιός, qui était lui-même un Périnthien [13].

C'est le type régulier de ce que nous pouvons appeler exactement, non pas 'proscynème', mais « mémorial de la consultation officielle de l'oracle » ou, pour un grand nombre, « procès-verbal de l'exécution du chant de l'hymne demandé par l'oracle »[14]. Mais en tête il y a ici une partie originale, et même unique, qui contient une allusion énigmatique. Cinq délégués ont consacré à Claros un objet accompagnant la stèle. Cet objet prend lui-même la parole, suivant la tradition archaïque, qui n'a jamais cessé d'être en usage: με ἀνευρόντες.

Ces cinq délégués sont distingués en deux groupes par la copule καί, les quatre derniers venant après le personnage principal nommé en tête. Trois d'entre eux ont des noms grecs; le dernier a un nom romain. Ligne 4, il paraîtrait obvie de retrouver les *tria nomina*, en coupant Λ(ουκίου) Ἀτεινίου Βάσσου, car Ateinius est un nom latin attesté. Mais il y a un rapport clair avec le jeune chanteur de la ligne 13. Or, à cette ligne, si Μᾶρκος Λατείνιος ne fait pas difficulté, on serait surpris par les deux *praenomina* — le second en abrégé — Μᾶρκος Λ(ούκιος) Ἀτείνιος.

Le premier des délégués s'appelle *L(ucius) Agidius Rufus*, et le nom latin *Agidius* est connu par ailleurs. Il est archihiereus, ce qui s'entend du culte impérial. Avec cette éminente dignité, il est le chef de la délégation. C'est également un grand-prêtre que les « Dionysopolites du Pont Gauche » avaient envoyé consulter l'oracle entre 162 et 168: Θεοπρόπος Θεόδωρος Ἀπήμονος ἀρχι[ερε]ὺς τῆς πατρίδος[15]. Celui-ci, malgré cette dignité, était un pérégrin. Agidius était citoyen romain [16].

---

[11] Cf. *La Carie*, II, 213, n. 4.

[12] Ainsi ce chiffre est régulièrement celui des choristes envoyés par Héraclée de la Salbakè; voir notre *La Carie*, II, p. 215.

[13] Voir ci-après la note 20.

[14] Simplement il n'y a pas en tête, comme dans les autres inscriptions de ce type, le nom de la ville au génitif. Cette mention était rendue inutile par la dédicace des Périnthiens qui précède.

[15] Th. Macridy, *Jahreshefte Oesterr. Arch. Inst.*, 15 (1912), 50, n. 15. Cf. mes observations *Rev. Phil.* 1959, 190, avec les notes 6—7 (sur l'expression Pont Gauche, p. 204, sur le nom Apémôn et sur la précision τῆς πατρίδος).

[16] Sur le bon nombre de citoyens romains parmi les grands-prêtres de la province d'Asie, voir la liste de D. Magie, *Roman Rule*, II, 1601—1607. Pour Pergame, Chr. Habicht, dans

Je reconnais l'épitaphe d'Agidius à Périnthe dans une inscription publiée par E. Kalinka en 1898 [17], ou celle de son fils aîné :

Χα[ῖρε παροδεῖτα?]
Λούκιος 'Αγίδιος ῾Ροῦ[φος....]

Le lapicide est garanti encore par la nouvelle inscription de Claros contre le soupçon de l'éditeur [18]. Le texte de Claros donne en même temps un *terminus post quem* pour l'épitaphe.

Bien plus tard, en 1926, E. Kalinka donnait la fin des résultats de ses voyages de 1895 et 1896 en Thrace et surtout à Périnthe [19]. A la fin de cet article, en une sorte d'appendice, pp. 193—208, n. 151—177, il publiait une série d'inscriptions nouvelles qu'il n'avait pas lues lui-même. « Le boulanger d'Eregli, Apostolos Konstantinos, les avait enregistrées dans un cahier qu'il m'a laissé contre de l'argent et de bonnes paroles. La crédibilité de ses copies est garantie par des inscriptions que j'avais relevées moi-même et par celles qui sont reproduites *Ath. Mitt.*, 17 (1892), 201 sqq. ». Dans la dernière, col. 207—208, n. 171, débris de mots, E. Kalinka a soupçonné qu'il y avait les restes de trois inscriptions différentes. La dernière donnerait :

Χαῖρ[ε παροδῖτα?]
Λούκιος ἅγιος ῾Ρου[φῖνος?]

Le boulanger copiste a oublié un *delta* dans le second mot de la ligne 2 et il s'agit de la même épitaphe de Lucius Agidius Rufus, que E. Kalinka avait copiée lui-même et qu'il avait publiée en 1898.

Dans les mémoriaux de consultation de l'oracle gravés à Claros, on constate souvent des rapports de parenté entre le théore ou *théopropos* qui consulte l'oracle au nom de sa cité et des enfants des chœurs ; on y reconnaît ses enfants adolescents, garçons ou filles [20]. Cela est clair ici, dès que l'on compare les noms des personnages dans les deux parties. Les deux *Agidii*, qui sont — remarquons-le — nommés en tête, sont les fils du grand-prêtre, l'aîné et le cadet : Λ(ούκιος) 'Αγίδιος ῾Ροῦφος νέος [21],

une étude précise, *Alt. Pergamon*, VIII 3 (1969), pp. 63—64, a montré que sous Trajan la majorité des familles distinguées possède la cité romaine. Sous Hadrien, l'intégration de la haute société dans la cité romaine est presque complète. Depuis Hadrien il serait très rare qu'un pérégrin parvînt à une des charges en vue.

[17] *Jahreshefte Oesterr. Arch. Inst.*, 1 (1898), *Beiblatt*, *Antiken zu Perinth*, p. 115, n. 13, sur une plaque de marbre.

[18] L'éditeur commentait : « Das Gentile *Agidius*, das auf Agis zurückzuführen wäre [?], scheint neu zu sein ; sollte es verschrieben sein für *Acilius* (ein L. Acilius Rufus *Pros. Imp. Rom* I, 9, n. 63) oder *Atilius*? Das ς von Λούκιος ist aus Γ corrigiert [il s'agit du *sigma* final] ». E. Bormann ajoutait : « Ein Gentilname *Agedia* ist neuerdings constatiert, *Prosop.*, n. 321 ». Cf. *Agidius Chrestus* dans Dessau, *I. Lat. Sel.*, n. 2156, à Rome, et le *Thesaurus Linguae Latinae*.

[19] *Jahreshefte*, *Beiblatt*, 23 (1926), 117—208 : *Altes und Neues aus Thrakien* (il rappelle ses publications dans la même revue, 1898, et dans *Arch. epigr. Mitt.*, 19 (1896), 61 sqq.). Sur certains textes de cet article, cf. mes observations notamment *Opera Minora*, I, 217, n. 3 ; 439, n. 1 ; II, 1192—1201 ; *Hellenica*, III, 108 ; *Cahiers archéologiques*, 8 (1956), 28—36 ; *Stèles funéraires de Byzance*, p. 168.

[20] Ce fait notamment réfute la théorie selon laquelle ces chœurs étaient formés sur place, formés de jeunes Colophoniens et même, avait-on écrit, « fournis par le sanctuaire de Claros » ; cf. déjà nos observations dans *La Carie*, II, 214—216 ; aussi *Laodicée du Lycos*, 301—302 et 310 ; *Bull. Corr. Hell.*, *Suppl. I*, *Études Déliennes*, 473, n. 2.

[21] Le mot *néos* distingue le fils du père homonyme ; ailleurs *neôteros* distingue deux frères du même nom.

Π(όπλιος) Ἀγίδιος Καπίτων. Le *Latinius* de la ligne 13 est le fils de celui de la ligne 4. Dès lors, malgré la banalité des noms, on pourra procéder à trois autres identifications parmi les jeunes chanteurs : Φιλήμων Ἐπιγένους, l. 11, est le fils de Ἐπιγένης Ἥδυος, l. 3; Ἑρμογένης Νεικίου, l. 9, est le fils de Νεικίας Νεικίου, l. 3 ; Βάσσος Ἀπολλοδώρου, l. 7, est le fils de Ἀπολλόδωρος Ποπλίου, l. 4.

D'après le début, ἀνευρόντες μ' ἀνέστησαν, les Périnthiens avaient « trouvé » quelque objet qui leur tenait à cœur et qu'ils ont alors consacré à Apollon dans le sanctuaire de Claros. Mais je ne vois pas ce qui permettrait de risquer une conjecture sur cet objet, sur le με qui parle au début de l'inscription ; quelque vieille idole archaïque retrouvée ?

Cette inscription à Claros est la seule qui mentionne une consultation de l'oracle par les Périnthiens. Certes, dans la très abondante série de ces mémoriaux, il y a de nombreuses lacunes ; il y eut des disparitions [22]. Il semble pourtant que c'est pour une raison exceptionnelle que les Périnthiens ont consulté l'oracle : la découverte de cet objet qu'ils ont consacré. Ils n'étaient pas des clients réguliers de l'oracle, comme diverses villes de l'Asie Mineure [23] ou comme Chios [24].

Observations sur la gravure. — Les deux parties ont été gravées ensemble. On a donné plus d'importance à la première déjà par les dimensions des lettres. Les lignes 1—2, comportant la dédicace des Périnthiens et le nom d'Agidius, chef de la délégation, sont hautes de 4 cm. ; les lignes 3—4, avec les noms des autres délégués n'en ont plus que 3 ; la seconde partie offre des lettres de 2 cm. 5 [25]. Si la plupart des lettres ont la même forme dans les deux parties, ainsi l'*epsilon* très étroit et le *sigma*, l'*upsilon* est différent. Dans la première partie, il a un pied, d'où se détachent, certes assez bas, les bras obliques ; dans la seconde, ce pied est si court qu'il est à peine visible et, le plus souvent, il disparaît, la lettre étant comme la lettre latine. Ce mélange de formes est d'ailleurs intéressant. La juxtaposition des deux formes dans la seconde partie montre qu'il y eut évolution d'une forme à l'autre, par diminution, puis disparition du pied, et non introduction de la forme sans pied par imitation de la lettre

---

[22] La basilique chrétienne, au pied de l'acropole de Notion, a absorbé bien des blocs. Par mer, non par terre (cf. *Études Déliennes, loc. cit.* 474—476), on emporta des pierres du sanctuaire à Éphèse, où on en a retrouvé. Les plaques des marches de l'autel, faciles à enlever, ont été emportées pour la plus grande partie (cf. *Opera Minora*, IV, 173—174, 183—184). Puis il y eut les fours à chaux. Ce qui a le mieux traversé le temps, ce sont les textes gravés sur des blocs (marches et colonnes du temple, antes, colonnes et exèdre du tripylon, bases honorifiques).

[23] Pour Tabai et Héraclée de la Salbakè, voir L. et J. Robert, *La Carie*, II, p. 115—120, 203—216, 380—382 ; pour Laodicée du Lycos, la contribution au volume *Laodicée du Lycos*, dans les *Inscriptions*. Pour les deux villes de Carie, les trouvailles postérieures à notre *Carie* (inscriptions d'Héraclée de la Salbakè et de Thyatire) ont permis à Jeanne Robert de préciser la chronologie : n. 24, p. 116, la 76e prytanie d'Apollon tombe en 152—153 ; n. 27, p. 117, la prytanie d'une femme, Ἰουλία Ἄμμιον (c'est ce qu'il faut tirer du génitif Ἰουλίας Ἀμμίου, et non Ἰουλία Ἄμμιου), se place exactement en 169—170.

[24] On peut se rendre compte de la clientèle de l'oracle et des documents à Claros qui s'y rapportent par la brochure *Les fouilles de Claros* (1954), 23—28, et par les renseignements annuels reproduits dans *Opera Minora*, IV, *Missions*.

[25] On peut se demander si les 4 premières lignes n'ont pas été signalées spécialement par la peinture rouge.

latine. Que l'on compare, par exemple, à la ligne 7, l'*upsilon* qui termine le nom 'Αλεξάνδρου et, trois lettres après, celui qui termine l'article τοῦ, de même que les trois autres dans la même ligne.

VIII. UNE DÉDICACE DE MARINS

Ornéos est une épithète de Zeus qu'une seule inscription fait connaître. Elle a été enregistrée dans le récent et utile article *Zeus* paru tout récemment dans la *Realencyclopädie* [1]; « Ὄρνεος (Mysische Weihinschrift), angeführt *Myth. Lex.* VI 649». Cette référence renvoie à la notice d'Otto Weinreich sur *Zeus* (*Beinamen*), parue en 1937[2] : « Ὄρνεος, Mysische Weihinschrift, gesetzt von ναῦται Ἡρακλεῶται, Gedeon, *Prokonn.* 4, 30 nach Hasluck, *Kyz.*, S. 272, n° 24 ». F. W. Hasluck avait commencé sa carrière par une série de voyages à Cyzique et dans la Mysie Hellespontique, où il trouva des inscriptions et des monnaies vues sur place[3], et par une esquisse de l'histoire de Cyzique et de sa région [4]. À la fin de cet ouvrage, pp. 263—302, l'auteur a donné une liste de la plus grande utilité des inscriptions connues pour cette région, en les classant par catégories : décrets et autres documents publics, listes officielles, inscriptions honorifiques, inscriptions votives et religieuses, inscriptions funéraires, varia (bornes, inscriptions architecturales, graffites des gymnases, petits objets, etc.), à quoi s'ajoute une liste de 61 inscriptions relatives à Cyzique et à des Cyzicéniens. P. 272, n° 24, il mentionne : « dedication of Heracleote sailors to Zeus Orneos. Gedeon, pl. IV 30. Halone », avec le texte en note [5]. Je le transcris ainsi avec la coupe des lignes, d'après le seul auteur qui la vit, M. Gédéon, et qui en donna une copie en fac-similé:

Δὶ Ὀρνέῳ εὐχα-
ριστοῦμεν να-
ῦται Ἡρακλ[ε]-
ῶτα[ι]

La formule de remerciement à la première personne, εὐχαριστοῦμεν, est caractéristique de l'époque impériale. J'ai eu l'occasion d'en recueillir de nombreux exemples en soulignant le ton personnel et direct de la tournure, parlée pour ainsi dire [6]; celui-ci y figure [7] et il n'importe pas d'en ajouter [8].

---

[1] Cet article, *Zeus I, Epiklesen*, 253—376, est dû à Hans Schwabl. Sur Orneos, col. 345.

[2] L'article *Zeus* sera repris dans les *Ausgewählte Schriften* de ce savant, III.

[3] J'ai plusieurs fois attiré l'attention sur ses deux articles du *Numismatic Chronicle* 1906 et 1907; *Notes on Coin collecting in Mysia*; cf. *Villes d'Asie Mineure*, 240, n. 5; *Hellenica*, IX, n. 3; *Opera Minora*, IV, 293.

[4] *Cyzicus, being some account of the history and antiquities of that city, and of the district adjacent to it, with the towns of Apollonia ad Rhyndacum, Miletupolis, Hadrianutherai, Priapos, Zeleia*, etc., 326 pp. in-8°, Cambridge, 1910.

[5] Note 2: Δι(ὶ) Ὀρνέῳ εὐχα|ριστοῦμεν να|ῦται Ἡρακλ[ε] / ῶτα[ι]. Cf. p. 225: « We have nothing by which to estimate the character of Zeus Olbios... or the Zeus Orneus of Halone ». La transcription est due à Hasluck.

[6] *Hellenica*, X, 55—62; cf. *Bull. Épigr.* 1959, p. 151, sur une présentation anormale de A. G. Woodhead dans *SEG*; cf. par exemple encore *Bull. Épigr.* 1956, 253, et 1958, 421 pour Éphèse; *Gnomon* 1959, 665 pour une inscription de Didymes de caractère non religieux. La formule εὐχαριστοῦμεν, si abondante à l'époque impériale, est passée dans les liturgies chrétiennes, comme tant d'autres formules et acclamations du paganisme de cette époque.

[7] *Hellenica*, X, 57, n. 8, à Proconnèse.

[8] Avec J. Robert, j'en ai décelé un, mutilé, à l'Asclépieion de Pergame, *Bull. Épigr.* 1971, 551. Nous avons encore un lot d'exemples et nous renonçons à compléter ces listes.

Planche I. Le site de Périnthe.

Planche II. Le site de Périnthe.

Planche III. Périnthe et les blés.

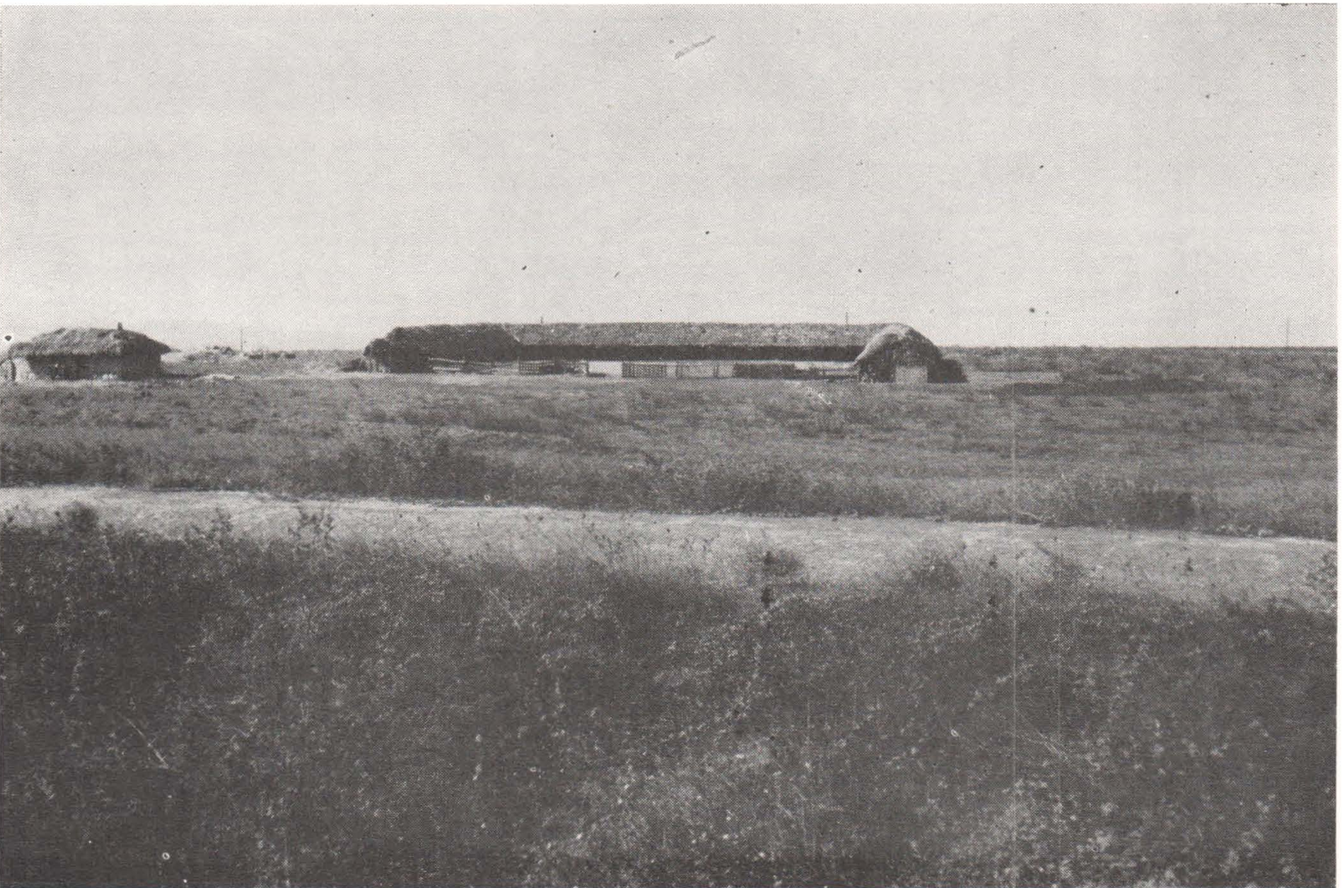

Planche IV. Abri pour les moutons entre Périnthe et Salymbria.

Planche V. Dédicace à la Concorde.

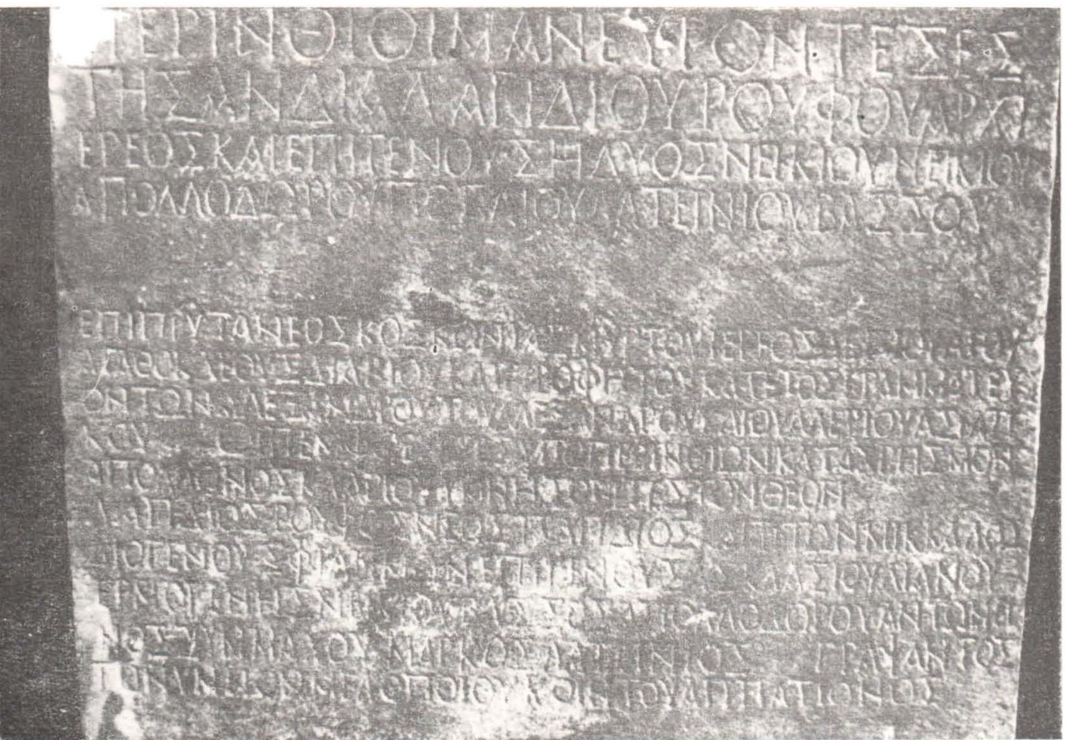

Planche VI. Inscription de Périnthe à Claros.

Les marins qui firent cette dédicace étaient originaires d'Héraclée. Selon M. Gédéon cette Héraclée était Périnthe. Ce ne me semble pas assuré pour cette dédicace païenne, Périnthe n'ayant reçu ou pris ce nom qu'à l'époque de la Tétrarchie. On est tenté d'y reconnaître plutôt Héraclée du Pont qui, avec son beau port et son phare, avait une marine puissante, dont les marins sont connus dans toute la Méditerranée [9].

Manuel Johannès Gédéon était un savant de Constantinople, à la fin du XIXe siècle, qui était spécialiste des institutions religieuses de Byzance, spécialement du patriarcat de Constantinople. Son livre *Proikonnesos*[10], en 1895, donne la copie de cette dédicace planche IV, 30, et en dit quelques mots p. 139. L'inscription ne fut pas trouvée dans la petite île d'Halonè, mais à Palatia, c'est-à-dire au chef-lieu de l'île de Proconnèse. Surpris sans doute par la forme εὐχαριστοῦμεν, Gédéon avait cru que les remerciements avaient été adressés « à un certain Diorneos ». C'est F. W. Hasluck qui a reconnu la caractère de la dédicace. Il faut seulement dire qu'il n'y a point à corriger ΔΙ en Δι(ὶ); la forme du datif Δί est fréquente à l'époque impériale [11].

Il s'agit bien de l'île de Proconnèse. Outre la provenance « Palatia », M. Gédéon explique : Ἡρακλεῶται ναῦται, δῆλον οὖν ἐκ τῆς Θρακικῆς Ἡρακλείας εὐχαριστοῦσι Διορνέῳ τινί, ἀνδρὶ Προκοννησίῳ[12]. Il ajoute même une indication sur une inscription agonistique de Périnthe, inédite et qui a dû disparaître sans laisser de traces, relative à des rapports entre Périnthe et des Proconnésiens : « Il y a peu d'années, à Hérakleia de Thrace, on a trouvé une inscription conservant les noms de Proconnésiens ayant pris part à des concours célébrés dans cette ville de Thrace »[13].

Il me paraît que, dans cette dédicace, il faut rapprocher l'épithète Orneos d'un lieu sur la côte nord de la Propontide. A la vérité il n'y a pas d'article sur ce nom dans la *Realencyclopädie*, ou du moins il ne semble pas [14]. Le Synecdème de Hiéroclès, au VIe siècle de notre ère, mentionne dans la province de Thrace, en allant de l'Est à l'Ouest, le long de la côte, après Panion et avant Ganos et Kallipolis, Ὄρνοι[15].

---

[9] Cf. *Études Anatoliennes*, 251—253, avec cette dédicace, 253, n. 2, à Halonè d'après Hasluck; encore *Monnaies grecques*, 97, n. 7; *Bull. Corr. Hell., Suppl. I, Études Déliennes* (1973), 442.

[10] Προικόννησος, ἐκκλησιαστικὴ παροικία, ναοὶ καὶ μοναὶ, μητροπολῖται καὶ ἐπίσκοποι (233 pp. in-8° et 4 planches de fac-similés; Constantinople, Péra, 1895). Le voyage eut lieu en 1892.

[11] Cf. nos observations *Bull.* 1970, 196, après 1955, 224 et *Hellenica*, X, 104, n. 9. Les formes Δί et Δεί ne sont pas dues à une influence « phrygienne ». Notre dédicace le montrerait assez.

[12] C'est dans le chapitre sur Proconnèse, non dans le chapitre I sur Halonè-Aulônia. Il disait même à propos des inscriptions de Palatia, pp. 138—139, que l'histoire de Proconnèse serait très éclairée, si jamais était restituée l'inscription de la planche IV, 30, δι'ἧς Ἡρακλεῶται κτλ. En fait, l'inscription était pratiquement complète.

[13] Il s'agit évidemment de la ville sous son nom de Périnthe. J'ai groupé ailleurs les attestations de Proconnésiens connus en dehors de la ville même, *Monnaies grecques* (1967), 19—21. Depuis lors, un Proconnésien à Épidaure dans une inscription honorifique privée publiée par W. Peek, *Bull. Épigr.* 1973, 190.

[14] L'accumulation des Suppléments, avec nouveaux articles ou articles en retard, a causé une grande confusion.

[15] 632, 6. Édition Honigmann (1939), p. 12.

E. Honigmann a renvoyé pour ce lieu aux *Acta Conc. Oecum.*, I, vol. VII, p. 123. Il est rappelé en 431 que dans cette province chaque évêque a sous son autorité deux ou trois villes ; « de là vient que l'évêque d'Héracleia a Héracleia, Panion, Ornoi et Ganos, un nombre de quatre villes »[16].

Comme il arrive souvent, une petite ville connue par un document byzantin voit son origine reportée à des siècles auparavant, soit par un monnayage[17], soit par quelque texte isolé. E. Honigmann citait aussi quelques mots de Cornelius Nepos dans la « Vie d'Alcibiade », 7, 4. Il s'agit du séjour d'Alcibiade dans ses 'châteaux' sur la côte de Thrace : ***domum reverti noluit et se Pactyen contulit ibique tria castella communiit, Ornos, Bizanthen, Neontichos.*** Il faut ajouter la phrase de [Lysias], 14, 26, sur le jeune Alcibiade venu auprès de son père en Thrace : μετὰ Θεοτίμου ἐπιβουλεύσας τῷ πατρὶ Ὄρνους προὔδωκεν[18]. Ces deux passages sur les τείχη[19] d'Alcibiade [20] s'accordent parfaitement avec les deux textes chrétiens ; on ne peut pas ne considérer que l'une des catégories et leur accord met hors de doute l'existence d'un lieu en cette région appelé Ornoi [21]. Il me paraît vain de faire des hypothèses sur l'emplacement exact d'Ornoi [22].

---

[16] Le texte est transcrit dans A. H. M. Jones, *The cities of the Eastern Roman provinces* (1937), 381, n. 32 : ὅθεν ὁ μὲν τῆς Ἡρακλείας ἐπίσκοπος ἔχει τήν τε Ἡράκλειαν καὶ τὸ Πάνιον καὶ Ὄρνους καὶ Γάνος, τέσσαρας πόλεις τὸν ἀριθμόν.

[17] Un très bel exemple est fourni par Sébastopolis de Carie, avec les monnaies enlevées au Pont par Millingen, puis avec les inscriptions sur place ; cf. *Études Anatoliennes*, 330—333 ; *La Carie*, II, chapitre V ; *Annuaire du Collège de France*, 73e année (1973), 483.

[18] Sur les problèmes que pose cette phrase, peut-être incomplète, voir les réflexions de J. Hatzfeld, *Alcibiade* (1940), 339, n. 3.

[19] Sur cette expression pour des 'châteaux', employée par Xénophon, *Hell.*, I, 5, 17 ; II, 1, 25 et *Anab.*, VII, 3, 19 (cf. J. Hatzfeld, *loc. cit.*, 319, n. 2), cf. *Gnomon* 1963, 600—601, et encore *Opera Minora*, IV, 293.

[20] Pour le séjour d'Alcibiade en Thrace, voir J. Hatzfeld, *loc. cit.*, 319 sqq. ; *La fin de l'homme traqué.*

[21] J. Hatzfeld, *loc. cit.*, 320, n. 2, écrivait : « Je n'oserais décider s'il faut identifier Ganos [offert à Xénophon par Seuthès avec Bisanthè et Neon Teichos], bien connu par ailleurs, avec Ornoi, mentionné seulement par Lysias et par Nepos. Les noms de lieux de cette région paraissaient rébarbatifs aux Athéniens et prêtaient sans doute à des déformations ; cf. le passage ironique d'Eschine, III, 82 ». Mais les deux textes administratifs du Bas-Empire, le document conciliaire et la liste de Hiéroclès, nomment à la fois les deux localités, Ganos et Ornoi. Tant il est vrai que la géographie ancienne doit s'occuper à la fois de tous les documents, depuis les textes archaïques jusqu'aux documents byzantins (listes d'évêchés, signatures d'évêques, tous autres textes administratifs, chroniques, vies de saints, etc.) et même, assez souvent, jusqu'à la toponymie moderne. A la même époque B. D. Meritt et H. T. Wade-Gery, *The Athenian tribute lists*, I (1939), 475, *s.v.* Bisanthè, écrivaient justement, note 6, d'après le document conciliaire dans Jones, « it further effectually distinguishes Ornoi from Ganos, which in antiquity are never both mentioned by one writer ». Mais déjà le Synecdème de Hiéroclès, si anciennement connu, distinguait les deux villes et les nommait ensemble.

[22] E. Honigmann indique laconiquement « près du cap Kocaburnu » (le renvoi, dans la colonne 3, à Tomaschek n'apporte rien, ni document, ni argument). B. D. Meritt et H. T. Wade-Gery, *loc. cit.*, pensent que le document conciliaire « implies that Ornoi is between Panion and Ganos, and in any case (if Herakleia is Erikli) brings it well west of Raidesto. It further ... » (voir la note 21). Ce document ne le prouverait pas, car les villes n'y sont pas nécessairement nommées selon un ordre topographique. Ce qui assure cet ordre, c'est Hiéroclès, que ne connaissent pas ici nos commentateurs. Il est vraisemblable, d'après la topographie historique des établissements de la région et pour qu'Alcibiade ait eu un accès direct à la mer et un poste d'observation sur les événements dans la Propontide, que ces résidences fortifiées étaient situées sur la côte même. Sur Tekirdağ-Rodosto, voir les observations *Bull. Épigr.* 1972, 283—284 ; *ibid.* 1962, 193, pour un site intéressant qui peut être Héraion Teichos ou un autre établissement.

Zeus Ornéos trouve alors son explication. C'est un Zeus d'Ornoi, sur la côte de la région de Bisanthè et de Tekir Dağ-Rodosto. Les marins d'Héraclée entre cette région et la côte sud de la Propontide ont essuyé une de ces tempêtes subites et violentes comme elles ne sont pas rares dans la Propontide, au témoignage des Anciens, des Byzantins et des modernes, des contemporains [23]. Ils ont invoqué le Zeus d'Ornoi et ils ont dû lui faire un vœu. Parvenus au premier port où les poussait la tempête, à Proconnèse, — que le but de leur voyage fût dans cette région ou ailleurs, vers les Dardanelles, — ils ont remercié le dieu et fait graver le témoignage de leur reconnaissance. Cette inscription est alors analogue à ces témoignages que des équipages faisaient graver sur des rochers dans des anses abritées, comme à Syra [24] ou sur la côte albanaise [25]. S'il n'y avait point eu proprement *euploia*, ils avaient sauvé leur vie et leur bâtiment [26]. Cette précision topographique sur Ornos et son Zeus protecteur ferait volontiers penser qu'ils étaient originaires d'Héraclée-Périnthe et s'adressaient au Zeus d'un sanctuaire de leur patrie, peut-être leur lieu exact d'origine. Le fait même de cette dédicace et son écriture [27] ne me paraissent cependant guère compatibles avec la date très tardive où Périnthe eut le nom d'Héraclée [28]. Toutefois la concordance entre les positions d'Ornéos et d'Héraclée-Périnthe a son poids et ne me permet pas d'être affirmatif. De toute façon, le navire était — en tout cas comme escale dans son voyage — parti de la région d'Ornoi sur la côte nord de la Propontide, près de Périnthe-Héraclée.

---

[23] Voir une série de ces textes dans *Études Anatoliennes*, 111 ; *Gladiateurs dans l'Orient grec*, 233 ; *Hellenica*, III, 147—148 ; *Gnomon* 1959, 14—15 ; encore G. Deschamps, *La Grèce d'aujourd'hui* (1892), 140—141. Une tempête sur la mer de Marmara en août 1904 vers Panderma, racontée par Th. Wiegand dans le livre très intéressant pour les amateurs de l'histoire de l'archéologie, de la situation de la Turquie ottomane au début du siècle et pour ceux qui sont fidèles au souvenir de Theodor Wiegand et de son épouse : *Halbmond im letzten Viertel, Briefe und Reiseberichte aus der alten Türkei von Theodor und Marie Wiegand 1895 bis 1915, herausgegeben und erläutert von Gerhard Wiegand* (München, Bruckmann, 1970), pp. 58—59.

[24] *IG*, XII 5, 712, avec 99 textes, dont au moins 44 chrétiens ; *IG*, XII *Suppl.*, p. 118 ; en petite partie, N. Sandberg, *Euploia* (Göteborg, 1954), pp. 31—35 ; cf. *Bull. Épigr.* 1956, 3, où il est indiqué qu'il s'agit de petits ports de refuge. Là aussi le port s'appelle Grammata.

[25] Voir C. Patsch, *Das Sandschak Berat in Albanien* (1904), 90—94, sur cette falaise appelée Grammata et sur ses inscriptions. Lors d'un voyage en avion de Rome à Stamboul, nous avons vu nettement, comme sur une carte en relief, cette anse circulaire bien abritée, qui se détache dans le paysage. Les inscriptions remercient les Dioscures.

[26] Sur les textes d'*Euploia*, cf. la brochure de N. Sandberg citée plus haut, avec le renvoi à *Bull. Épigr.* Cf. encore mes *Monnaies antiques en Troade*, 94, n. 3 ; à Thasos encore P. Bernard et F. Salviat, *Bull. Corr. Hell.* 1962, 609—611, avec cette nouvelle inscription ; Εὔπλοια τῷ 'Ασκληπιῷ (nom de navire) τῷ 'Ασσίῳ, ναυκλήρου Σωστράτου ; puis une formule comparable à celle de Proconnèse : Εὐχαριστοῦμεν Θεοῖς Σώζουσιν (les éditeurs remarquent que le sanctuaire d'Aliki est arbitrairement attribué à Poseidôn ; dans *IG*, XII 8, 582, 'Poseidôn' est un nom de navire) καὶ ἐνπόρῳ Οὐλπίῳ, donc double remerciement, à la divinité et à un marchand ; cf. ci-dessus 80. Cette formule de remerciement implique que *euploia* est moins une formule « avant le départ » qu'une formule d'escale, dirais-je, et ici en tout cas, comme ont dit les éditeurs, après des dangers encourus dans la navigation, tout comme à Proconnèse.

[27] Ce sont des fac-similés, non des reproductions en majuscules d'imprimerie, qu'a donnés M. Gédéon dans ses quatre planches. Les *epsilon*, les *ômêga*, le seul *sigma* sont lunaires. Il n'y a pas de ligatures.

[28] En revanche, dans le récit du voyage de Théodore Studite dans la Propontide, il est fort possible que « les marins d'Héraclée » soient ceux d'Héraclée-Périnthe et non, comme je l'ai admis *Études Déliennes*, 442, n. 38, ceux d'Héraclée du Pont.

Je n'ai certes point la prétention de pêcher dans la masse non dépouillée de la littérature byzantine les autres mentions éventuelles d'Ornoi. Le hasard de mes lectures à travers les Vies des saints, qui peuvent être si intéressantes pour la géographie et pour les mœurs, m'en a fait trouver une. C'est la Vie de Parthénios, évêque de Lampsaque [29], très riche pour cette région de la Propontide Sud, avec ses relations et avec ses ressources, avec sa pêche aux thons [30], ses *emporia* [31], ses « échelles »[32].

La Vie laisse voir les relations avec les régions voisines, spécialement par les malades qui viennent chercher la guérison auprès du saint à Lampsaque. On mentionne ainsi Abydos avec les montagnes proches [33] et la petite ville d'Arisbè [34]. C'est le pays limitrophe du territoire de Lampsaque sur le détroit des Dardanelles. Au delà de l'eau, la Vie nomme des malades venus de la Chersonèse en face [35], de Sausadia vers la base de la

---

[29] *Patrologie Grecque*, tome 114, pp. 1348—1366. Il était originaire de Melitoupolis, l'antique Miletoupolis, à Melde (cf. *Opera Minora*, IV, 277). Il allait pêcher dans le lac proche, ἐν τῇ πλησίον λίμνῃ τὴν τῶν ἰχθύων ἄγραν ἐποιεῖτο, et il donnait le produit de la vente aux indigents (chapitre 1).

[30] Le chapitre 10 est consacré aux miracles accomplis dans les *emporia* de Lampsaque à Abydos. « A l'époque de la pêche des thons, lorsque les poissons étaient vus par les pêcheurs, comme étant déjà sous leurs mains, les filets étaient lancés et les gens n'avaient d'autre résultat que de dépenser leur peine ». Le saint fait des prières, bénit les filets en les aspergeant et l'on fait la pêche habituelle, Ἐν τῷ καιρῷ τῆς τῶν θύννων ἁλείας ὅτε οἱ μὲν ἰχθύες ὁρῶντο τοῖς ἁλιεῦσιν ὡς ἤδη ἐν χερσὶν ὑπάρχοντες, χαλωμένων δὲ τῶν δικτύων οὐδὲν πλέον ἤνυον ἢ τὸν κόπον ὑπέμενον ; c'était l'effet d'une diablerie ; après l'intervention du saint, τότε χαλῶντες μετὰ πολλῆς χαρᾶς τὰ δίκτυα, on jeta les filets et l'on fit une pêche telle qu'elle compléta même ce qui avait manqué l'année précédente. Comme le saint est à *l'emporion* de Pteleai, au moment de la pêche (γινομένης τῆς ἄγρας τῶν ἰχθύων), quand on tire le filet un thon très gros saute hors du filet et va tomber aux pieds du saint, ἑλκομένου τοῦ δικτύου θῦνος μέγιστος ἐκ τοῦ δικτύου προσπηδήσας ἔρριψεν ἑαυτὸν εἰς τοὺς πόδας τοῦ ἁγίου ἀνδρός ; le saint homme y fait le signe de la croix, prononce une prière et ordonne de le partager entre les frères pour la gloire de Dieu. — Sur les pêcheries de thons sur la côte, à Parion et à Cyzique, voir J. et L. Robert, *Hellenica*, IX, 80—97. Pour la précision οἱ ἰχθύες ὁρῶντο τοῖς ἁλιεῦσιν, voir *ibid.*, 95—97, les indications sur la guette du poisson, σκοπία, σκοπιάζειν.

[31] Sur les *emporia*, cf. *Études Anatoliennes*, 243—245 (cf. *Rev. Ét. Anc.* 1940, 306—308) ; *Hellenica*, II, 135—137 ; *Opera Minora*, II, 922—923 (*Charisterion An. Orlandos*) ; *Bull. Épigr.* 1963, 264 ; 1966, 254 *in fine*. Pour la Bithynie encore, comme dans plusieurs des textes déjà connus, les parties inédites de la *Vie de Théodore de Sykeôn* publiées par A.-J. Festugière (Bruxelles, 1970) ont fait connaître une série d'*emporia*, chap. 156—158, sur la côte sud du golfe de Nicomédie (cf. aussi 131) ; cf. *Bull. Épigr.* 1974, 574.

[32] La triste affaire des thons (note pénultième) se produit « non seulement à un ou à deux *emporia*, mais sur toute la côte jusqu'à Abydos », οὐκ εἰς ἓν ἢ δεύτερον ἐμπόριον γενόμενον, ἀλλ'εἰς ὅλην τὴν παραλίαν ἄχρις Ἀβύδου ; le saint rend visite à chaque *emporion*, οὐκ ὤκνησεν παραγενέσθαι ἑκάστῳ ἐμπορίῳ ἕως Ἀβύδου (chap. 10). A la fin du chapitre, le miracle d'un thon qui s'offre lui-même au gril ἐν τῷ κατὰ Πτελαίας ἐμπορίῳ.

[33] Chap. 6, encore une histoire de possédés : la fille s'est enfuie « dans les montagnes » où on l'attrape ; Συνοδίου δέ τινος ἀπὸ Ἀβύδου θυγατέρα παρθένον ὑπὸ πνεύματος ἀκαθάρτου ἐλαυνομένην ἐν τοῖς ὄρεσιν συλλαβόμενοι οἱ ταύτης γονεῖς ἤγαγον πρὸς τὸν δίκαιον.

[34] Chap. 7 : ἀπὸ Ἀρίσβης τῆς κατὰ Ἄβυδον. Sur le lieu, cf. W. Leaf, *Strabo on the Troad* (1923), 109—111, avec les renvois à Polybe, Lucain, Pline et la Vie de Parthénios, ce dernier document d'après Tomaschek, *Zur historischen Topographie von Kleinasien im Mittelalter* (*Sitz. Ak. Wien, philos.-hist. Klasse*, 224, VIII ; 1891), 15.

[35] Deux femmes possédées du démon, Ἀσήρμου (?) κώμης τῆς Χερσονήσου, chapitre 8. Pour la proximité réelle des lieux, cf. *Monnaies grecques*, 98, notamment : « Les écoliers de la moderne Lampsaque allaient en barque à Kallipolis, dans la Chersonèse, et en revenaient chaque jour ».

Chersonèse [36] et même, bien plus loin, de Bizyè [37]. Mais c'est Héraclée (Périnthe) qui paraît le plus souvent. Pour les obsèques du saint, l'évêque d'Héraclée arrive en une nuit, avec bon vent [38]. Guérison d'une Eucharia, femme d'Agapios *magistrianos* d'Héraclée, qui avait été empoisonnée et qui revient guérie chez elle [39]; de même pour un Kallistos d'Héraclée, infirme des pieds par possession diabolique [40]. Le saint va « à la métropole d'Héraclée de Thrace » auprès de l'archevêque qui est dans un état désespéré ; il le guérit en trois jours après lui avoir fait restituer aux pauvres l'argent qu'il s'était approprié. Il est enfin longuement question des miracles d'abondance accomplis sur le domaine desséché et infertile de l'archidiacre Hypatianos, qui devint évêque de la ville ; les produits en sont la vigne et le blé[41]. L'évêque charge la dîme de ces deux récoltes sur un bateau[42] et va à Lampsaque l'offrir à Parthénios ; celui-ci ne l'accepte pas et Hypatianos revient pour distribuer aux frères le blé et le vin.

C'est dans cet ensemble que je trouve Ornoi. Un prêtre et sa femme amènent au saint un jeune possédé du démon, Nikôn, ἀπὸ Ὄρνων ὁρμώμενον, originaire d'Ornoi [43]. C'est clairement un autre témoignage sur Ornoi de Propontide et, s'il en est besoin [44], un nouveau garant de l'existence de ce lieu et sous cette forme. L'inscription de Proconnèse nous a appris qu'il y avait là dans l'antiquité un culte de Zeus propice aux navigateurs dans la tempête.

IX. UN MOT NOUVEAU DANS UNE INSCRIPTION DE SAMOTHRACE

Nous allons maintenant nous éloigner de la Propontide et du continent. Non pas tellement. L'île de Samothrace est liée à la côte de la Thrace qui lui fait face au nord. La cité possédait un territoire continental, une Pérée dont nous parlent des textes littéraires. Des bornes trouvées dans cette Pérée étaient plantées sur des domaines appartenant aux «Dieux de Samothrace ». Des décrets, gravés dans l'île, nous ont instruits

---

[36] Le possédé du démon Thalassios, fils du prêtre Hilarios ἀπὸ Σαυσαδίας, chap. 8.

[37] « Byze, ville de Thrace », chap. 8.

[38] Chapitre 15 : ἀπάρας ἐκ τῆς πόλεως Ἡρακλείας οὐρίῳ πνεύματι, τοῦ Θεοῦ κελεύσαντος, τῇ αὐτῇ νυκτὶ καταλαμβάνει τὴν Λάμψακον. Y assistent aussi l'archevêque de Cyzique, les évêques de Melitoupolis, sa patrie, de Parion καὶ οἱ λοιποὶ τῶν πέριξ πόλεων.

[39] Chapitre 7, fin.

[40] Chapitre 11, début. Il y est fait mention d'une église illustre d'Héraclée, τὸ μαρτύριον τῆς ἁγίας Γλυκερίας.

[41] Chapitres 12—14. Résultat des prières de Parthénios : Ἀκμάσαντος τοῦ θέρους ἐξελθὼν ὁ ἐπίσκοπος εἰς τὸν ἀγρὸν αὐτοῦ ἐπὶ τὸ συνάξαι τοὺς καρποὺς τῆς γῆς καὶ ἀλοῆσαι τὸ γέννημα τῆς χώρας τῆς ἐξηραμμένης, εὗρεν τοὺς χιλίους μοδίους τοῦ σίτου πλήρεις κατὰ τὸ ῥῆμα τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Παρθενίου. Ὡσαύτως δὲ καὶ ἐν τῷ καιρῷ τῆς τρύγης ἐκ τῆς φυτείας τῶν ξηρανθέντων ἀμπέλων πολὺ πλῆθος οἴνου ὁ Θεὸς ἐδωρήσατο.

[42] Ἀμφοτέρων τῶν καρπῶν τὰς δεκάτας τῆς τε ξηρᾶς καὶ ὑγρᾶς ἐμβαλὼν ἐν πλοίῳ ἀπήγαγεν ἐν Λαμψάκῳ προσφορᾶς χάριν (terme technique) τῷ ὁσίῳ.

[43] Chapitre 6. Pour l'expression ὁρμώμενος ἀπὸ courante à l'époque byzantine, cf. *Opera Minora*, II, 925—926 *(Charisterion An. Orlandos*, I, 334—335); *Bull. Épigr.* 1966, 99. Un bon exemple précisément dans M. Gédéon, *Proikonnesos*, Pl. III 41 (Hasluck. *Cyzicus*, 290, n. 2; absent du recueil de H. Grégoire, *Inscr. gr. chr. Asie Mineure)* : Ἐνθάδε κατακῖτε Πατρίκιος ὁ τῆς μακαρίας μνήμης, ὁρμώμενος ἀπὸ χορίου Νενου, ἐνορίας Μίρου πόλε[ως] κτλ ; sur cette ville de Phrygie, voir *Bull. Épigr.* 1972, 461, où il faut ajouter ce texte.

[44] Voir la note 21.

sur ces domaines, donnés déjà par Philippe et Alexandre, les successeurs d'Alexandre le Grand[1]. Les décrets pour les officiers lagides, Hippomédon, «stratège de l'Hellespont et de la Thrace», et Epinikos, gouverneur de Maronée, nous ont appris comment les Samothraciens avaient à défendre ce territoire contre les Thraces par des points d'appui fortifiés et qu'ils y avaient établi des colons pour exploiter ces domaines[2]. J'ai cité ailleurs des passages caractéristiques de voyageurs du XIXe siècle, Ami Boué et A. Grisebach, qui depuis le continent voient se dresser devant eux la masse abrupte de l'île de Samothrace[3] ; je renverrai aussi à un panorama évocateur dû au dessinateur Dorogoff et publié dans un album de P. de Tchihatcheff[4] : «des îles de Samothrace et d'Imbros vues de la côte européenne des Dardanelles». Au reste, les dieux de Samothrace ont rencontré grande faveur sur le continent «entre les Carpathes et la Propontide» et j'aurai à revenir dans cette série sur des aspects de leur culte à Tomis et à Istros.

Le décret pour Epinikos, gouverneur de Maronée[5], se termine — pour nous, car la stèle était brisée dans le cours même des considérants — par la phrase suivante, l. 31—34 :

[- - - πρε]σ[β]είας[6] τε ἀπο-
σταλείσης πρὸς αὐτὸν ἐδά-
νεισεν χρήματα ἄτοκα εἰς σι-
[τηρ]έσι[ον] ἐν καιροῖς ἀναγκαίοις.

«Une ambassade ayant été envoyée auprès de lui il a prêté de l'argent sans intérêt pour — — dans des circonstances critiques». L'objet de cette générosité était exprimé par un mot commençant par la syllabe σι-, et apparemment σιτ-. Le mot restitué par les éditeurs[7] ne peut signifier qu' «indemnité pour la nourriture des troupes», le complément de la solde, μισθός[8]. On est surpris ici par l'absence d'article et peut-être aussi de

---

[1] Voir pour ce dernier point J. R. Mc Credie, *Hesperia* 1968, 200—234 ; cf. *Bull. Épigr.* 1969, 441 ; 1973, 275.

[2] L'essentiel, après des amorces de Th. Homolle et P. Perdrizet, est l'article de P. Roussel, *Bull. Corr. Hell.* 1939, 133—141 : *La Pérée samothracienne au IIIe siècle avant J.-C.* ; cf. *Gnomon* 1963, 57, n. 1 ; 78—79 ; *Opera Minora*, IV, 156 et 205.

[3] *Gnomon* 1963, 78, note 7. On a une bonne idée de cette sorte de cône que forme Samothrace lorsque, voyageant en avion de Stamboul à Athènes, on voit l'île toute entière s'encadrant dans un hublot.

[4] Album de 27 planches grand in-4°, intitulé *Asie Mineure* pour accompagner le volume *Géographie physique* ; c'est la planche 6.

[5] Après les premiers éditeurs (cf. note 7), voir P. Roussel, *Bull. Corr. Hell.* 1939, 133—141 ; M. Rostovtzeff et C. B. Welles, *Am. J. Phil.* 1939, 207—208 ; *Bull. Épigr.* 1939, 298 ; 1940, 105 ; 1942, 139 ; 1950, 25, p. 129 ; cf. *Gnomon* 1963, 78.

[6] Le mot a été restitué indépendamment par P. Roussel, *loc cit.*, 139 ; par nous, *Bull. Épigr.* 1939, 298 et par C. B. Welles, *loc. cit.* ; cf. *Gnomon* 1963, 78, note 5.

[7] G. M. Bakalakis et R. L. Scranton, *Am. J. Phil.* 1939, 452 sqq.

[8] Il suffit de renvoyer sur *misthos* et *sitérésion* à M. Launey, *Recherches sur les armées hellénistiques* (1950), 726 sqq ; W. K. Pritchett, *Ancient Greek military practices*, I (1971), 3 sqq.

précisions[9]. Nous avions dès l'abord émis cette idée[10] : «si la lecture le permettait, on pourrait aussi penser à εἰς σιτωνίαν, pour l'achat de blé ». De plus, dans ce cas, l'absence d'article serait tout à fait normale : «pour achat de blé ». Ce sens ne peut être tiré de εἰς σιτηρέσιον [11].

C'est le sens que, dans cette revue même, a récemment introduit D. M. Pippidi [12]. Il «propose de lire — toutes réserves faites quant à la longueur de la lacune — au lieu du mot σι[τηρ]έσι[ον] des premiers éditeurs, σί[του παράθ]εσι[ν], qui semble mieux convenir et au sens de la phrase et à la nature des services rendus à l'île par le bénéficiaire du décret ». Le sens me paraît obvie, σίτου παράθεσις ou σιτωνία. Mais la pierre ne peut supporter ces mots : le second ne peut encadrer les lettres ΕΣΙ, qui ont été lues[13] ; le premier est carrément trop long en insérant 8 lettres à la place de 3[14]. Il serait, comme toujours, bien risqué de supposer arbitrairement que le lapicide avait oublié 5 lettres. Nous nous trouvons devant un de ces cas où le sens cherché paraît bien s'imposer, mais où les mots proposés ne s'adaptent pas aux conditions matérielles.

C'est une inscription de Samothrace même qui donnera, je pense, la solution[15]. Le fragment de décret publié par P. Fraser dans son recueil, n. 5, a fait connaître, dans une législation sur les finances et sur l'achat de blé, un mot nouveau pour des fonctionnaires : σιτοθέται[16]. Il y apparaît deux fois : l. 4, ἀποδιδόναι τὴν τιμ[ὴν τοῦ σίτου] το(ῖ)ς σιτοθέταις ἐν τῶι γεγρα[μμένωι χρ]όνωι; l. 15, τοὺς δὲ ἀργυρολόγου[ς διδόναι τοῖς] σιτοθέταις ὅτι ἂν κτλ., — et même trois, car on a bien restitué l. 13 : τοὺς δὲ σιτο[θέτας, ἐὰν τις γ]ένηται ἔκγδεια, ἀπαγ[γ]έλ[λειν... τὸ πλ]ῆθος[17].

J'ai rapproché[18] un mot de même composition, ἐλαιοθέτης, avec sa famille ἐλαιοθετεῖν, ἐλαιοθεσία, ἐλαιοθέσιον, laquelle nous a été révé-

[9] La phrase précédente, consacrée à un prêt pour le *misthos*, contient justement ces précisions : ἀξιωθεὶς τε δανεῖσαι χρήματα εἰς τοὺς μισθοὺς τοῖς διαφυλάξασιν Τράλλεσιν (mercenaires thraces déjà mentionnés dans le décret pour Hippomédon *Sylloge* [3], 502 (cf. *Gnomon*, 1963, 57, n. 1 ; 78), où ils ont été reconnus par moi *Bull. Corr. Hell.* 1935 (*Opera Minora*, I, 182—184 ; rétablis dans ce décret-ci *Bull. Épigr.* 1939, 298 et P. Roussel, *Bull. Corr. Hell.* 1939, 134) τὸ χωρίον (la forteresse des Samothraciens sur le continent ; cf. *Gnomon* 1963, 79) ὑπήκουσεν).

[10] *Bull. Épigr.* 1939, 298.

[11] P. M. Fraser, *Samothrace*, II 1, p. 11, traduisait « for the purchase of wheat ». *Contra*, *Gnomon* 1963, 78 : « σιτηρέσιον n'est jamais l'achat de blé pour les citoyens, c'est la solde, ou alors il faudrait chercher à restituer, ce qui ne semble pas possible, quelque chose comme σιτωνίαν ».

[12] *Studii Clasice*, 9 (1967), 223—224 et 235.

[13] Bien qu'elles aient été pointées, il serait imprudent de n'en pas tenir compte.

[14] Non seulement cela ne s'adapte pas aux lacunes qu'indique la restitution des premiers éditeurs, mais la ligne serait trop longue et déséquilibrée par rapport aux autres. Pour σιτωνίαν, voir la note 11.

[15] J'ai annoncé cette solution dans *Bull. Épigr.* 1968, 203, en signalant la note de D. M. Pippidi.

[16] Le texte provenait de la fouille de A. Salač en 1927 ; cf. F. Salviat, *Bull. Corr. Hell.* 1958, 225, n. 3 ; 1962, 269. J'ai étudié ce fragment dans *Gnomon* 1963, 54—57, en traitant notamment de ἀδιάπτωτος, διάπτωμα (cf. *La Carie*, II, 310—311 ; *Bull. Épigr.* 1964, 361), ἔκδεια, l'établissement du budget par διάταξις, ἀνάταξις, les fonds privilégiés, 'sitothètes' et 'argyrologues'.

[17] Sur le sens et la construction de πλῆθος, voir la discussion *Gnomon* 1963, 55, note 5. J'ai songé à remplir la lacune avec αὐτοῖς ou αὔτικα.

[18] *Gnomon* 1963, 54.

lée pratiquement par les inscriptions. De l'*hapax* σιτοθέτης nous pouvons donc tirer l'*hapax* σιτοθεσία et l'introduire dans le décret pour Epinikos. Dès lors le supplément s'adapte très exactement à la dimension de la lacune comme à la longueur de la ligne. C'était bien pour la constitution et la distribution d'un fonds de blé « dans des circonstances critiques » que les ambassadeurs de Samothrace avaient sollicité le prêt généreux du gouverneur. La chose est d'autant plus claire que c'est à Samothrace même que nous avons trouvé l'*hapax*, d'où nous pouvons déduire avec sûreté un autre *hapax*.

Le mot n'était pas nécessairement particulier à Samothrace. Une fois de plus, notre attention est attirée sur le fait que, dans le vocabulaire grec, les textes littéraires nous laissent ignorer beaucoup de ce qui concerne l'administration et les finances. C'est l'épigraphie et la papyrologie qui augmentent incessamment notre connaissance de ce vocabulaire [19]; les hellénistes, qu'ils soient philologues ou linguistes, ne peuvent se dispenser de recourir à ces sources et doivent se mettre en état de s'y orienter sans difficulté [20].

Le blé n'a pas été acheté à Samothrace, mais sur le continent dans une des villes côtières de la Thrace riche en blé ou parmi les proches tribus de l'intérieur, ou mieux encore dans la Chersonèse, elle aussi terre à blé [21]. D'après le décret pour Hippomédon, les Samothraciens avaient obtenu du «stratège de Chersonèse et de Thrace» l'exportation de blé avec exemption d'impôt (du droit de sortie) de la Chersonèse ou d'ailleurs, d'où il lui aura paru expédient, σίτου ἐξαγωγὴν καὶ ἀτέλειαν δοῦναι τῆι πόλει Χερρονήσου [22] καὶ ἄλλοθεν ὅθεν αὐτῶι εὔκαιρον φαίνηται εἶναι. Cette phrase montre comment les Samothraciens ont dû opérer aussi pour la constitution de leur fonds de blé grâce à l'argent prêté par Epinikos. Il faut noter d'autre part que le décret pour Hippomédon et celui pour Epinikos doivent être contemporains et se rapporter à la même affaire [23]. Je croirais que, dans la même période, les Samothraciens ont obtenu du stratège de Chersonèse et de Thrace l'autorisation d'acheter du blé de Chersonèse ou d'ailleurs, et du gouverneur de Maronée, qui était leur compatriote, de naissance ou par décret honorifique, le prêt de l'argent nécessaire à l'achat de ce blé. On ne pourra pas établir, mais on pourra se demander si le décret sur le fonds de blé, avec les *sitothètes*, n'appartient pas à la même période et ne se rattache pas, peut-être, à la même affaire.

---

[19] Voir notamment *Opera Minora*, IV, 203–205, à propos des termes financiers dans un décret de Ténos pour un prêteur Romain; *Annuaire Collège de France, 73e année* (1973), 475, à propos du décret des Poseidôniastes de Berytos à Délos. Pour Samothrace même et dans l'inscription sur le blé, ce sont les papyrus et les inscriptions, avec διαπίπτειν, διάπτωμα, qui ont permis de fixer le sens exact de ἀδιάπτωτος; voir *Gnomon* 1963, 54–55; pour ce mot, voir aussi l'inscription de Vibius Salutaris à Éphèse *Gr. I. Br. Mus.*, 481, l. 197 (cf. p. 139 A): ὅπως ἐκδανίζωσιν αὐτὰ ἐπὶ τόκῳ ἀσσαρίων δεκαδύο ἀργυρῶν ἀδιάπτωτα.

[20] Voir en dernier lieu nos réflexions, *Bull. Épigr.* 1973, 387, à propos de la graphie aberrante « Didymaios, Didymaion ».

[21] Les textes le disent, comme aussi le décret de Samothrace cité plus haut.

[22] Sur ce génitif seul pour la provenance, sans que l'on ait à supposer l'omission fautive de la préposition ἐκ, voir Ad. Wilhelm, *Nachr. Gött.*, III 5 (1939), 117–118.

[23] Voir les indications prudentes, mais significatives, de P. Roussel, *loc. cit.*, 136 et 140; j'ai parlé *Gnomon* 1963, 78, de décrets « jumeaux ». Cf. aussi H. Bengtson, *Die Strategie in der hellenistischen Zeit*, III (1942), 179, sur Hippomédon : « das ungefähr gleichzeitige Decret für Epinikos »; 183 : Epinikos « gerade aus der Zeit des Hippomedon ».

O IPOTEZĂ CU PRIVIRE LA TEMPLUL CONCORDIEI DIN CALLATIS

DE

D. M. PIPPIDI

Într-un decret callatian de la sfîrşitul sec. I î.e.n. sau din primii ani ai sec. I e.n., care pune şi alte probleme asupra cărora îmi propun să revin cu alt prilej, citim, la rîndurile 18—21 ale ediţiei regretatului Sauciuc-Săveanu: „acest decret să fie săpat în piatră şi expus în templul zeiţei Concordia: ἐνγράφαι [δὲ τὸ ψήφι]σμα καὶ ἀναστ[ῆ]σα[ι εἰς τὸν ναὸν τ]ᾶ[ς] Ὁμονοίας[1]. Nu stau să discut exactitatea acestei întregiri şi reţin doar faptul că la sfîrşitul epocii elenistice exista în cea mai importantă cetate de pe ţărmul de apus al Mării Negre un templu — mai bine zis un sanctuar — închinat Concordiei, — pe greceşte Ὁμόνοια[2].

Această indicaţie, făcută să trezească interesul unui specialist al istoriei pontice cum era Săveanu, nu i-a reţinut totuşi atenţia decît pentru o rapidă apropiere de un alt cunoscut document local — un fragment latin al tratatului Roma—Callatis, publicat de el însuşi cu cincisprezece ani înainte. „De acest sanctuar callatian" — se mulţumea să observe Săveanu — „pomeneşte şi inscripţia latină editată de noi în Dacia III/IV, 1927—32, din care aflăm că înţelegerea politică semnată între Roma şi Callatis urma să fie expusă... *loco optumo in faano Concordiae*"[3].

Aşadar, după regretatul învăţat, templul (sau sanctuarul) τᾶς Ὁμονοίας, menţionat în decret, ar fi fost unul şi acelaşi cu *fanum Concordiae*, pomenit în *foedus*, şi această constatare ne-ar îndreptăţi să atribuim edificiului o dată mai veche decît a tratatului fragmentar păstrat în inscripţia latină.

În realitate, acest raţionament se întemeiază pe o confuzie, şi chiar pe o dublă confuzie, cîtă vreme — dacă fragmentul latin pomeneşte un *fanum Concordiae* — nimic nu ne spune că acest templu ar fi fost înălţat în Pont; şi iarăşi, dacă un ἱερὸν τᾶς Ὁμονοίας a existat desigur la Callatis, unde-i atestat într-o inscripţie a cărei provenienţă nu poate fi pusă la îndoială, vremea acestuia rămîne de găsit, dat fiind că identitatea dintre ἱερόν şi *fanum* urmează încă a fi dovedită.

Considerînd identitatea celor două sanctuare ca neîndoielnică, Sauciuc-Săveanu pare să fi uitat că o altă interpretare e şi ea posibilă, apărată mai întîi de Scarlat Lambrino, într-o comunicare la Academia de Inscripţii din Paris[4], apoi de Alfredo Passerini, într-un studiu de o deo-

---

[1] T. Sauciuc-Săveanu, Dacia, n.s., II, 1958, p. 212.

[2] Id., *ibid.*, p. 220: „Durch diese neue Inschrift tritt auch die Stadt Kallatis in die Reihe derjenigen Ortschaften, die nicht nur den Kult der Göttin Homonoia pflegten, sondern sogar einen besonderen Tempel für die Göttin der Eintracht besassen".

[3] R. 14—15 ale textului la care se face aluzie.

[4] CRAI, 1933, p. 278—288.

StCl. XVI, 1974, p. 89—99, Bucureşti

sebită importanță[5] de care va mai fi vorba în continuare, în sfîrșit de Gaetano De Sanctis, într-o notă a *Istoriei romanilor* în care-și însușește, dezvoltîndu-le, încheierile lui Passerini[6]. Unul după altul, învățații abia pomeniți au apărat punctul de vedere după care mențiunea unui *fanum Concordiae* în versiunea latină a unui tratat încheiat de statul roman cu o cetate din Răsăritul grec n-ar putea privi decît templul Concordiei din Roma, atribuit de tradiție lui Camillus și restaurat de L. Opimius după frămîntările prilejuite de reformele fraților Gracchi.

Stînd și judecînd, această explicație ni se înfățișează ca singura posibilă, dacă nu uităm că deprinderea de a expune în capitală (de obicei pe Capitoliu) un exemplar al versiunii latine a oricărui acord încheiat de Senat cu popoare sau suverani străini constituia o regulă confirmată nu numai de texte literare, dar și de unele documente epigrafice. E motivul pentru care, într-un studiu publicat în volumul precedent al Studiilor clasice[7] în apărarea datării tradiționale a tratatului callatin împotriva încercărilor de a-i găsi un nou context istoric — mi s-a întîmplat să reproduc și să comentez rîndurile 41—50 din tratatul Roma—Astypalaia în care, în legătură cu condițiile de expunere a acestui acord diplomatic, citim : „un exemplar al acestui text, destinat romanilor, să fie așezat în templul lui Iupiter Capitolinul, iar altul, destinat astypaleenilor, în sanctuarul lui Asclepios și al Atenei, lîngă altar" : [ἀναθέντων δὲ] τὸ ἀνάθημα ἐμ μὲν ῾Ρωμαίων ἐν τῷ Καπετολίῳ ναῷ τοῦ Διός, ἓν δὲ ᾿Αστυπαλαιέων ἐν τῷ ἱερῷ τῆς ᾿Αθηνᾶς καὶ ᾿Ασκληπίου καὶ πρὸς τῷ βωμῷ[8].

Expunerea în locuri diferite — după limba în care erau redactate — a documentelor de drept internațional e atît de răspîndită la sfîrșitul Republicii încît ar fi de prisos să stărui. Prefer să-mi îndrept atenția spre împrejurarea că — regula fiind la Roma să se fixeze tratatele încheiate pe unul din pereții templului lui Iupiter de pe Capitoliu — apare întrucîtva neobișnuită măsura ca, în cazul care ne interesează, monumentul ales pentru expunerea versiunii latine a tratatului să fi fost sanctuarul Concordiei. Tocmai în legătură cu acest aspect al problemei s-a produs intervenția lui Gaetano De Sanctis, în lucrarea citată, în care, amintind incendiul monumentului celui mai venerat al Capitalei în cursul turburărilor provocate de dictatura lui Cinna și de întoarcerea lui Sulla, în 83, atrăgea atenția asupra împrejurării că între această dată și 69, cel mai curînd, documentele oficiale de o oarecare importanță au fost expuse în templul Concordiei. Justețea acestui punct de vedere a fost mai tîrziu confirmată și de Attilio Degrassi, care, studiind dedicațiile mai multor regi asiatici în cinstea Poporului roman, după pacea de la Dardanus, ajungea la concluzia că înălțarea pe Capitoliu a unui monument anume destinat să adăpostească aceste inscripții trebuie explicată prin imposibilitatea de a folosi în acest scop marele templu ars în 83[9].

---

[5] Athenaeum, n.s., XIII, 1935, p. 57—72.

[6] *Storia dei Romani*, IV 2, 1 (1953), p. 299, n. 785.

[7] XV, 1973, p. 57—67.

[8] R. K. Sherk, *Roman Documents from the Greek East. Senatus Consulta and Epistulae to the Age of Augustus*, Baltimore, 1969, nr. 16, r. 48—50.

[9] *Le dediche di popoli e re asiatici al popolo romano e a Giove Capitolino* in *Scritti vari di antichità*, I (Roma, 1962), p. 415—444, îndeosebi 438—442.

Dacă-i aşa, însă, putem fi siguri, pe de o parte, că numai versiunea greacă a putut fi expusă la Callatis[10], pe de alta că aşa-numitul *fanum Concordiae*, menţionat în fragmentul de *foedus*, nu trebuie confundat cu acel ναός sau ἱερὸν τᾶς 'Ομονοίας pomenit în decretul de la al cărui examen am pornit[11].

Aşa stînd lucrurile, ce explicaţie trebuie să dăm acestui din urmă sanctuar şi ce dată să-i atribuim? — E de la sine înţeles că un răspuns la aceste întrebări nu poate fi decît conjectural şi că numai cu acest titlu cutez să formulez unul, scuzîndu-mă dinainte de anevoinţa de a ajunge într-o asemenea materie la o mai mare precizie şi rigoare.

Încep cu lămurirea că decretul unde figurează menţiunea templului datînd din primii ani ai erei noastre[12] şi că, această indicaţie fiind singura de la care putem porni în cercetarea pe care o întreprindem, nimic nu trebuie să ne împiedice a privi înapoi în timp în căutarea unui ansamblu de împrejurări care a putut inspira callatienilor îndemnul de a închina un templu Concordiei.

De altă parte, pentru a atinge acest scop, nici o metodă nu mi se pare preferabilă fie aceleia de a căuta în trecutul Greciei situaţii de felul celei pe care o postulăm pentru Callatis, fie cercetării apariţiei şi răspîndirii în lumea greacă a unor concepte filozofice şi religioase legate de armonia cosmică şi socială. Într-adevăr, dacă e ceva care se impune atenţiei la prima vedere, cînd parcurgem istoria lăuntrică a statelor greceşti de la cele mai mărunte la cele mai importante, e faptul că nicăieri nu s-a vorbit mai mult de bună învoire decît în comunităţile sfîşiate de frămîntări civile şi că nici un filozof n-a cîntat vreodată laudele armoniei înainte de a fi fost martorul exceselor generate de urmărirea abuzivă a avuţiilor şi a puterii. În această direcţie, ar fi de întreprins o frumoasă cercetare, dacă aceasta n-ar fi fost mai demult schiţată, fie cu acest ţel anume, fie întîmplător, în legătură cu alte subiecte înrudite.

În această ordine de idei, dacă nu citez decît pentru memorie disertaţia lui H. Kramer: *Quid ualeat* ὁμόνοια *in litteris Graecis* (Göttingen, 1915), nu pot trece cu vederea două studii recente ale Jacquelinei de Romilly, în care problema care ne reţine atenţia e tratată în chip adîncit, cel puţin la gînditorii din epoca clasică: *Vocabulaire et propagande ou les premiers emplois du mot* ὁμόνοια (în *Mélanges de linguistique et de philologie grecque offerts à Pierre Chantraine*[13]) şi *Les différents aspects de la concorde dans l'œuvre de Platon* (în Revue de Philologie[14]). Urmărind aceste frumoase analize, ne dăm seama că la sfîrşitul sec. al V-lea un Democrit sau un Antifon (şi, înaintea lor, un Thucydide) nu vorbesc de concordie decît într-un anumit înţeles, înrîuriţi de turburări sociale cărora ar fi vrut să le pună capăt şi, din această pricină, atribuind noţiunii o valoare întrucîtva programatică.

---

[10] Ceea ce înseamnă, fireşte, că prezenţa unui exemplar al versiunii latine în oraşul pontic trebuie să-şi găsească o altă explicaţie.

[11] T. Sauciuc-Săveanu, mai sus n. 2 şi, mai de curînd, Al. Suceveanu, Pontice, II, 1969, p. 269—274.

[12] T. Sauciuc-Săveanu, Dacia, I, 1924, p. 142; cf. V. Pârvan, *ibid.*, p. 363—367; Alexandra Ştefan, StCl., XV, 1973, p. 105.

[13] Paris, 1971, p. 199—202.

[14] XLVI, 1972, p. 7—20.

Pentru Democrit, bunăoară, ale cărui sentimente democratice au fost mai de mult notate, e limpede că rîvna cu care exaltă utilitatea şi însemnătatea legilor trebuie să-i fi fost inspirată în primul rînd de faptul că vedea în ele o apărare sigură împotriva abuzurilor. „Legile n-ar împiedica pe nimeni să trăiască potrivit cu virtualităţile sale, dacă oamenii n-ar căuta să-şi facă rău unii altora"[15]. Pacea şi prosperitatea i se înfăţişau astfel garantate de buna înţelegere între cetăţeni, şi acest leit-motiv al doctrinei lui etice revine în mai multe locuri ale fragmentelor ajunse pînă la noi: „războiul civil e un rău tot atît de mare pentru amîndouă părţile în conflict, căci duce deopotrivă la pieirea învingătorilor şi a învinşilor" (στάσις ἐμφύλιος ἐς ἑκατέρα κακόν· καὶ γὰρ νικέουσι καὶ ἡσσωμένοις ὁμοίη φθορή[16]; şi iarăşi: „faptele mari se săvîrşesc pe calea bunei înţelegeri între cetăţeni şi tot prin bună înţelegere a locuitorilor cetăţile-şi pot susţine războaiele de apărare, altfel nu" (ἀπὸ ὁμονοίης τὰ μεγάλα ἔργα καὶ ταῖς πόλεσι τοὺς πολέμους δυνατὸν κατεργάζεσθαι[17]); în sfîrşit: „sărăcia într-un stat democratic e tot atît de preferabilă falsei fericiri la curtea unui tiran, cum e libertatea robiei" (ἡ ἐν δημοκρατίῃ πενίη τῆς παρὰ τοῖς δυνάστῃσι καλεομένης εὐδαιμονίης τοσοῦτόν ἐστι αἱρετοτέρη, ὁκόσον ἐλευθερίη δουλείης[18]).

Ceea ce se cuvine reţinut din textele abia citate e, în primul rînd, întrebuinţarea substantivului ὁμόνοια în accepţia de „armonie civică, bună învoială"; în al doilea rînd, faptul că în ochii filozofului această stare de spirit prielnică prosperităţii şi marilor întreprinderi apărea legată de funcţionarea corectă a regimului democratic. Tendinţa de a asocia ideea de democraţie cu aceea de pace socială era de bună seamă răspîndită la sfîrşitul secolului al V-lea, de vreme ce-şi face drum în două pasaje ale *Istoriei războiului peloponesiac*, care prezintă interesul de a ne lăsa să înţelegem în ce condiţii această apropiere semnificativă se operase în spirite. Cum bine observă Jacqueline de Romilly, „folosirea cuvîntului e strîns legată de criza prin care trecea cetatea; el indică leacul menit să pună capăt războielor civile şi valoarea de restabilit pentru a mîntui statul ameninţat de asemenea războaie"[19].

În cel dintîi din textele la care am făcut aluzie, două căpetenii ale trupelor ateniene din Samos — Thrasyboulos şi Thrasylos — obligă pe soldaţii de sub comanda lor să jure solemn „că vor lupta pentru menţinerea democraţiei şi că vor rămîne uniţi" (δημοκρατήσεσθαι καὶ ὁμονοήσειν[20]); în celălalt, — de data aceasta la Atena — hopliţii înainte turbulenţi consimt să se adune în teatrul lui Dionysos pentru a restabili concordia între cetăţeni: ξυνεχώρησάν τε ὥστε ἐς ἡμέραν ῥητὴν ἐκκλησίαν ποῆσαι ἐν τῷ Διονυσίῳ περὶ ὁμονοίας[21].

Din acest moment, şi pe măsură ce criza cetăţii se accentuează de-a lungul secolului al IV-lea, ὁμόνοια devine un ideal către care toţi

---

[15] Diels-Krantz, *Frgm. der Vorsokratiker* [5], B 245.
[16] B 249.
[17] B 250.
[18] B 251.
[19] *Mélanges Chantraine*, p. 199.
[20] VIII 75,2.
[21] VIII 93,3.

aspiră cu atît mai năvalnic cu cît e mai inaccesibil. În mijlocul turburărilor dezlănţuite de lupta dintre bogaţi şi săraci (sau, pe plan politic, între partizanii democraţiei şi cei ai oligarhiei) buna învoire între cetăţeni se impune ca leacul tuturor relelor, ca singura nădejde a unui viitor paşnic. ,,Două sînt căile de mîntuire a oricărei comunităţi : bărbăţia faţă de vrăjmaşi şi buna înţelegere între cetăţeni'' proclamă undeva Polybiu, după Ephoros, înainte de a fi la rîndu-i parafrazat de Strabon, care, depăşindu-şi înaintaşii şi referindu-se la pilda unor legi ale cretanilor făcute să apere libertatea, împinge mai departe analiza conceptului, ajungînd la concluzia că ὁμόνοια în sînul comunităţii nu poate fi asigurată dacă nu se evită dezordinile rezultînd din lăcomie şi din înclinarea către lux.

Astfel, de-a lungul întregii epoci elenistice, gînditori şi istorici se întrec să proclame armonia socială drept cel mai mare bine spre care poate năzui o comunitate civilizată şi ca singura garanţie a libertăţilor ei. Şi, că nu-i vorba aci de o vedere teoretică, nici de un *slogan* demagogic, ci de o aspiraţie firească impusă de o viaţă publică turburată de aprige contradicţii politice şi sociale, o privire oricît de fugară asupra unor documente epigrafice contemporane nu va întîrzia să ne-o dovedească. E vorba, de cele mai multe ori, de decrete ale unor adunări populare, cinstind echipe de judecători străini pentru meritul de a fi restabilit — prin examenul obiectiv al dosarelor şi sentinţele lor echitabile — ordinea legală şi armonia cetăţenească în cetăţi sfîşiate de frămîntări de tot soiul. La Priene, de pildă, în 329/28 î. e. n., o comisie venită din cetăţile vecine Astypalaia şi Foceea cu scopul de a rezolva ,,procesele obşteşti şi particulare ''(τά τε συμβόλαια τά τε κοινὰ καὶ τὰ ἴδια) izbuteşte — prin răbdarea şi rîvna de care dă dovadă—să restabilească în oraş ὁμόνοια şi προθυμία[22] (concordia şi buna înţelegere). La Samos, către 280, judecători chemaţi din Myndos şi din alte locuri vecine, pentru a restabili încrederea în contractele litigioase (τὰ μετέωρα συμβόλαια), reuşesc, prin rîvnă şi dăruire de sine (πᾶσαν εὔνοιαν καὶ προθυμίαν παρεχόμενοι), să obţină ca locuitorii altădată învrăjbiţi, ,,să trăiască din nou în bună pace, liberaţi de resentimentele reciproce'' (ἐν ὁμονοίαι πολιτεύεσθαι ἀπαλλαγέντας τῶν πρὸς ἀλλήλων ἐγκλημάτων[23]).

În veacul următor, la Orchomenos, un alt decret onorific recunoaşte meritele a doi arbitri trimişi de Megara, care — ca să folosesc cuvintele textului — ,,adunînd laolaltă părţile angajate în procese le-au readus la buna învoială'' (εἰς ὁμόνοιαν κατέστασαν[24]).

În cele mai multe din exemplele citate (a căror înşirare s-ar putea lesne prelungi)[25] trăsătura comună a documentelor invocate e de a se referi la turburări lăuntrice, nu o dată la adevărate răzvrătiri prilejuite de grava problemă a datoriilor. Situaţiile de acest fel fiind nu numai foarte frecvente dar şi foarte primejdioase (în măsura în care, cum se exprimă

[22] *Inschriften von Priene*, nr. 8.

[23] AM, XLIV, 1919, p. 24, nr. 9 = SEG, I 363.

[24] IG, VII 12.

[25] Pentru interesul lui deosebit, vezi încă decretul din Chersonesul Tauric în cinstea unui necunoscut lăudat pentru meritul de a fi restabilit în cetate ordinea ,,fără vărsare de sînge'' şi de a fi pus capăt agitaţiei maselor mîniate (IPE, I² 355, r. 18—19).

undeva Eneas Tacticianul, „oamenii îndatoraţi sînt şi cei mai greu de stăpînit”), pentru a restabili ordinea ameninţată autorităţile se vedeau de fiecare dată nevoite să facă concesii, uneori uşurînd pe debitori prin limitarea dobînzilor, alteori mergînd pînă la suprimarea datoriilor, în total sau în parte: τὸ δὲ πλῆθος τῶν πολιτῶν εἰς ὁμόνοιαν τέως μάλιστα χρὴ προάγειν, ἄλλοις τε ὑπαγόμενον αὐτοὺς καὶ τοὺς χρεωφειλέτας κουφίζοντα τόκων βραχύτητι ἢ ὅλως ἀφαιροῦντα[26].

Aşa procedează (ca să nu pomenesc decît două exemple), boristeniţii ameninţaţi de strategul Traciei Zopyrion, spre sfîrşitul sec. al IV-lea[27], şi tot aşa, în primul sfert al sec. I î.e.n., efesienii asediaţi de Mithridate[28]. În ambele cazuri, ca să readucă spiritele agitate la ὁμόνοια, conducătorii nu se dau înapoi de la sacrificii şi-i vedem decretînd — pe lîngă liberarea sclavilor şi acordarea dreptului de cetate străinilor domiciliaţi — suprimarea totală a datoriilor — pe greceşte χρεῶν ἀποκοπή — în cel mai deplin înţeles al termenului.

De altă parte, trebuie spus că oricît de grave ar fi fost în cetăţile greceşti frămîntările economice şi sociale provocate de numărul mare al datornicilor de toate categoriile, acestea n-au fost desigur singurele situaţii „explozive” cărora au trebuit să le facă faţă autorităţile, în efortul de a pune de acord interesele divergente ale administraţilor lor. O indicaţie preţioasă în această privinţă o aflăm într-un decret atenian din anii 196/5 în care, subliniind meritele faţă de cetate ale unui fost magistrat, Cephisodoros, redactorul textului menţionează, împreună cu rara probitate a sărbătoritului, legile lui înţelepte, ţintind să repartizeze în chip echitabil sarcinile fiscale şi să întărească buna înţelegere a cetăţenilor: τεθηκὼς δὲ καὶ νόμους συμφέροντας ἐφ' ὁμονοίαι πάντων Ἀθηναίων, καὶ πόρους χρημάτων ἴσους καὶ δικαίους συμβεβουλευκώς[29].

Alte evenimente, anevoie de relatat, trebuie să fi contribuit şi ele să exalte în momente critice sentimentele patriotice şi conştiinţa civică a maselor din cutare sau cutare cetate, începînd cu unele manifestări politice. În această ordine de idei, exemplele cele mai numeroase şi mai potrivite ne sînt oferite, în capitala Atticii, de instituirea unui cult al Poporului şi al Graţiilor (Δῆμος şi Χάριτες) a doua zi după eliberarea de sub „protectoratul” macedonean[30] (în 230 î.e.n.) şi, tot la Atena, sub domnia lui Hadrian, de instituirea unei preoţii „a Concordiei tuturor grecilor” (τῆς Ὁμονοίας τῶν Ἑλλήνων), în împrejurări care nu ne sînt bine cunoscute. În ce priveşte cultul Poporului (Δῆμος), un studiu al lui James H. Oliver a arătat în chipul cel mai convingător că echivalează cu un cult al *Concordiei* atenienilor, mîndri de ilustra lor origine şi mîndri de libertatea redobîndită[31]. Asocierea lui cu un cult al Afroditei Ἡγεμὼν τοῦ Δήμου („conducătoare a norodului”) nu face decît să sublinieze

---

[26] *Poliorcet.*, XIV 1: Ὑπόδειξις εἰς ὁμόνοιαν; cf. V 1–2.

[27] Macrob., *Saturn.*, I 11, 33.

[28] *Syll.*³, 742; cf. Théodore Reinach, *Mithridate Eupator, roi de Pont*, Paris, 1890, p. 182 urm.

[29] B. D. Meritt, Hesperia, V, 1936, p. 419–428 (= L. Moretti, *Iscrizioni storiche ellenistiche*, Firenze, 1967, I, p. 74, nr. 33, r. 15–17).

[30] W. S. Ferguson, *Hellenistic Athens*, London, 1911, p. 212.

[31] J. H. Oliver, *Demokratia, the Gods and the Free World*, Baltimore, 1960, p. 106 urm.

caracterul politic al acestei inițiative, care nu-și dobîndește adevăratu-i înțeles decît dacă o apropiem de cultele instituite, cam în aceeași vreme, în mai multe cetăți din Grecia europeană și asiatică, în cinstea altor personificări de concepte politice, cum ar fi *Libertatea* (Ἐλευθερία), ca să nu citez decît acest unic exemplu.

Δῆμος, Ὁμόνοια, Ἐλευθερία — cele mai multe din aceste culte sînt caracteristice epocii elenistice, cînd, cum s-a și observat de altfel[32], în fața cultelor cîrmuitorilor înflorite în regatele ieșite din moștenirea lui Alexandru, cetățile grecești mai importante, începînd cu Atena, încearcă nevoia să-și afirme propria individualitate instituind — prin divinizarea unei serii de abstracțiuni politice — un soi de religie civică în care-și fac drum aspirațiile lor cele mai bune spre autonomie și independență.

Dar mai e ceva, și aceasta ne readuce la problema căreia încerc să-i găsesc o soluție în această comunicare, vreau să spun data și împrejurările instituirii la Callatis a unui cult al Concordiei, într-un sanctuar înălțat în acest scop. Frămîntările și agitațiile pe care am fost adus să le citez, petrecute la Atena sau în alte locuri, n-au fost de fiecare dată provocate de motive economice sau — chiar dacă la originea unor astfel de evenimente se descoperă pînă la urmă o cauză materială —, în concret aceasta se exprimă printr-o luptă politică între partizanii democrației și ai oligarhiei, ale căror ciocniri — nu o dată violente — se succed aproape fără întrerupere din epoca arhaică pînă la cucerirea romană.

O dată mai mult, nu-mi stă în gînd să epuizez materia, oferind astăzi o listă completă a episoadelor sîngeroase provocate pe rînd de succesul unuia sau altuia din cele două partide, cu grave consecințe pentru ordinea publică și pacea socială. Ceea ce aș vrea să amintesc, totuși, e că pe plan instituțional această stare de lucruri se exprimă deobicei prin măsuri legislative menite să apere constituția în vigoare (oricare ar fi natura acesteia : democratică sau oligarhică). E vorba, se-nțelege, de legi de excepție, făcute să trăiască exact cît regimul care le promulgă, dar care lasă să se-nțeleagă în modul cel mai impresionant ura oamenilor la putere împotriva adversarilor și hotărîrea de a-și apăra poziția prin toate mijloacele, începînd cu punerea la preț a capetelor opozanților.

Ca să mă refer numai la exemple cunoscute, amintesc că la sfîrșitul sec. al V-lea oligarhii la putere în Thasos, partizani ai Spartei, scot din lege pe democrații alungați de la putere, făcînd să se știe că „orice persoană care va denunța o mișcare de răzvrătire împotriva obștii thasiene (înțelegeți : împotriva partidului la putere) și ale cărei spuse se vor dovedi adevărate, va primi din vistieria publică 1000 de stateri"[33]. Această primă vestire rămînînd pe semne fără urmări, doi ani mai tîrziu o altă lege proclamă : „oricine va denunța o uneltire împotriva regimului pusă la cale în colonii sau un act de trădare din partea unui cetățean din Thasos sau din colonii, și ale cărui spuse se vor dovedi adevărate, va primi din vistieria cetății 200 de stateri de aur"[34].

---

[32] M. P. Nilsson, *Gesch. griech. Religion*, II², p. 145 și, mai ales, L. Robert, Antiquité classique, 1966, p. 425—427 ; *Monnaies grecques*, Paris, 1967, p. 13.

[33] J. Pouilloux, *Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos*, I (Paris, 1954), p. 139, nr. 18, r. 1—2.

[34] Același text, r. 7—8.

undeva Eneas Tacticianul, „oamenii îndatoraţi sînt şi cei mai greu de stăpînit"), pentru a restabili ordinea ameninţată autorităţile se vedeau de fiecare dată nevoite să facă concesii, uneori uşurînd pe debitori prin limitarea dobînzilor, alteori mergînd pînă la suprimarea datoriilor, în total sau în parte: τὸ δὲ πλῆθος τῶν πολιτῶν εἰς ὁμόνοιαν τέως μάλιστα χρὴ προάγειν, ἄλλοις τε ὑπαγόμενον αὐτοὺς καὶ τοὺς χρεωφειλέτας κουφίζοντα τόκων βραχύτητι ἢ ὅλως ἀφαιροῦντα[26].

Aşa procedează (ca să nu pomenesc decît două exemple), boristeniţii ameninţaţi de strategul Traciei Zopyrion, spre sfîrşitul sec. al IV-lea[27], şi tot aşa, în primul sfert al sec. I î.e.n., efesienii asediaţi de Mithridate[28]. În ambele cazuri, ca să readucă spiritele agitate la ὁμόνοια, conducătorii nu se dau înapoi de la sacrificii şi-i vedem decretînd — pe lîngă liberarea sclavilor şi acordarea dreptului de cetate străinilor domiciliaţi — suprimarea totală a datoriilor — pe greceşte χρεῶν ἀποκοπή — în cel mai deplin înţeles al termenului.

De altă parte, trebuie spus că oricît de grave ar fi fost în cetăţile greceşti frămîntările economice şi sociale provocate de numărul mare al datornicilor de toate categoriile, acestea n-au fost desigur singurele situaţii „explozive" cărora au trebuit să le facă faţă autorităţile, în efortul de a pune de acord interesele divergente ale administraţilor lor. O indicaţie preţioasă în această privinţă o aflăm într-un decret atenian din anii 196/5 în care, subliniind meritele faţă de cetate ale unui fost magistrat, Cephisodoros, redactorul textului menţionează, împreună cu rara probitate a sărbătoritului, legile lui înţelepte, ţintind să repartizeze în chip echitabil sarcinile fiscale şi să întărească buna înţelegere a cetăţenilor: τεθηκὼς δὲ καὶ νόμους συμφέροντας ἐφ' ὁμονοίαι πάντων 'Αθηναίων, καὶ πόρους χρημάτων ἴσους καὶ δικαίους συμβεβουλευκώς[29].

Alte evenimente, anevoie de relatat, trebuie să fi contribuit şi ele să exalte în momente critice sentimentele patriotice şi conştiinţa civică a maselor din cutare sau cutare cetate, începînd cu unele manifestări politice. În această ordine de idei, exemplele cele mai numeroase şi mai potrivite ne sînt oferite, în capitala Atticii, de instituirea unui cult al Poporului şi al Graţiilor (Δῆμος şi Χάριτες) a doua zi după eliberarea de sub „protectoratul" macedonean[30] (în 230 î.e.n.) şi, tot la Atena, sub domnia lui Hadrian, de instituirea unei preoţii „a Concordiei tuturor grecilor" (τῆς 'Ομονοίας τῶν 'Ελλήνων), în împrejurări care nu ne sînt bine cunoscute. În ce priveşte cultul Poporului (Δῆμος), un studiu al lui James H. Oliver a arătat în chipul cel mai convingător că echivalează cu un cult al *Concordiei* atenienilor, mîndri de ilustra lor origine şi mîndri de libertatea redobîndită[31]. Asocierea lui cu un cult al Afroditei 'Ηγεμὼν τοῦ Δήμου („conducătoare a norodului") nu face decît să sublinieze

[26] *Poliorcet.*, XIV 1: 'Υπόδειξις εἰς ὁμόνοιαν; cf. V 1—2.

[27] Macrob., *Saturn.*, I 11, 33.

[28] *Syll.*[3], 742; cf. Théodore Reinach, *Mithridate Eupator, roi de Pont*, Paris, 1890, p. 182 urm.

[29] B. D. Meritt, Hesperia, V, 1936, p. 419—428 (= L. Moretti, *Iscrizioni storiche ellenistiche*, Firenze, 1967, I, p. 74, nr. 33, r. 15—17).

[30] W. S. Ferguson, *Hellenistic Athens*, London, 1911, p. 212.

[31] J. H. Oliver, *Demokratia, the Gods and the Free World*, Baltimore, 1960, p. 106 urm.

caracterul politic al acestei inițiative, care nu-și dobîndește adevăratu-i înțeles decît dacă o apropiem de cultele instituite, cam în aceeași vreme, în mai multe cetăți din Grecia europeană și asiatică, în cinstea altor personificări de concepte politice, cum ar fi *Libertatea* (Ἐλευθερία), ca să nu citez decît acest unic exemplu.

Δῆμος, Ὁμόνοια, Ἐλευθερία — cele mai multe din aceste culte sînt caracteristice epocii elenistice, cînd, cum s-a și observat de altfel[32], în fața cultelor cîrmuitorilor înflorite în regatele ieșite din moștenirea lui Alexandru, cetățile grecești mai importante, începînd cu Atena, încearcă nevoia să-și afirme propria individualitate instituind — prin divinizarea unei serii de abstracțiuni politice — un soi de religie civică în care-și fac drum aspirațiile lor cele mai bune spre autonomie și independență.

Dar mai e ceva, și aceasta ne readuce la problema căreia încerc să-i găsesc o soluție în această comunicare, vreau să spun data și împrejurările instituirii la Callatis a unui cult al Concordiei, într-un sanctuar înălțat în acest scop. Frămîntările și agitațiile pe care am fost adus să le citez, petrecute la Atena sau în alte locuri, n-au fost de fiecare dată provocate de motive economice sau — chiar dacă la originea unor astfel de evenimente se descoperă pînă la urmă o cauză materială —, în concret aceasta se exprimă printr-o luptă politică între partizanii democrației și ai oligarhiei, ale căror ciocniri — nu o dată violente — se succed aproape fără întrerupere din epoca arhaică pînă la cucerirea romană.

O dată mai mult, nu-mi stă în gînd să epuizez materia, oferind astăzi o listă completă a episoadelor sîngeroase provocate pe rînd de succesul unuia sau altuia din cele două partide, cu grave consecințe pentru ordinea publică și pacea socială. Ceea ce aș vrea să amintesc, totuși, e că pe plan instituțional această stare de lucruri se exprimă deobicei prin măsuri legislative menite să apere constituția în vigoare (oricare ar fi natura acesteia : democratică sau oligarhică). E vorba, se-nțelege, de legi de excepție, făcute să trăiască exact cît regimul care le promulgă, dar care lasă să se-nțeleagă în modul cel mai impresionant ura oamenilor la putere împotriva adversarilor și hotărîrea de a-și apăra poziția prin toate mijloacele, începînd cu punerea la preț a capetelor opozanților.

Ca să mă refer numai la exemple cunoscute, amintesc că la sfîrșitul sec. al V-lea oligarhii la putere în Thasos, partizani ai Spartei, scot din lege pe democrații alungați de la putere, făcînd să se știe că „orice persoană care va denunța o mișcare de răzvrătire împotriva obștii thasiene (înțelegeți : împotriva partidului la putere) și ale cărei spuse se vor dovedi adevărate, va primi din vistieria publică 1000 de stateri”[33]. Această primă vestire rămînînd pe semne fără urmări, doi ani mai tîrziu o altă lege proclamă : „oricine va denunța o uneltire împotriva regimului pusă la cale în colonii sau un act de trădare din partea unui cetățean din Thasos sau din colonii, și ale cărui spuse se vor dovedi adevărate, va primi din vistieria cetății 200 de stateri de aur”[34].

---

[32] M. P. Nilsson, *Gesch. griech. Religion*, II², p. 145 și, mai ales, L. Robert, Antiquité classique, 1966, p. 425—427 ; *Monnaies grecques*, Paris, 1967, p. 13.

[33] J. Pouilloux, *Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos*, I (Paris, 1954), p. 139, nr. 18, r. 1—2.

[34] Același text, r. 7—8.

La Atena, îndată după înfrîngerea de la Cheronea, un decret votat la propunerea democraţilor încearcă să prevină orice încercare de răsturnare din partea oligarhilor, absolvind de culpă pe oricine ar fi ucis un adversar al regimului şi edictînd măsuri restrictive cu privire la activitatea înaltei curţi de justiţie care era Areopagul. „Dacă cineva se răzvrăteşte împotriva poporului cu gîndul de a instaura tirania", — citim —, „dacă distruge puterea poporului la Atena sau democraţia ateniană, cel ce va ucide pe omul vinovat de asemenea crime nu se va socoti pîngărit; dintre membrii Consiliului Areopagului, nimeni să n-aibă dreptul — în cazul cînd regimul popular sau democraţia ar fi răsturnate la Atena — de a merge la Areopag, de a lua parte la vreo şedinţă a Consiliului sau de a delibera fie şi asupra unei singure chestiuni. Dacă — în caz de răsturnare la Atena a puterii poporului sau a democraţiei — vreunul din membrii Areopagului se duce la Areopag sau ia parte la o şedinţă a Consiliului ori deliberează cu privire la indiferent ce pricină, îşi va pierde drepturile de cetăţean — el şi urmaşii săi —, averea îi va fi confiscată, iar o zecime din ea va fi depusă în tezaurul Zeiţei" (Palas Athena)[35].

Asemenea texte sînt atît de clare că se pot lipsi de comentariu. Ceea ce trebuie reţinut din ele e, mai întîi, înverşunarea luptei politice în cetăţile Greciei în anume momente critice ale istoriei lor seculare; în al doilea rînd, faptul curios că — în timp ce prin toate mijloacele caută să se menţină la putere — partidul care guvernează urmăreşte să cîştige cel puţin pe neutri, cu nădejdea iluzorie de a-şi spori întrucîtva baza socială şi de a restabili între cetăţeni ὁμόνοια compromisă prin lovitura care l-a adus la cîrmă. La prima vedere, această comportare apare contradictorie, dar mişcările politice au logica lor proprie, care face ca minorităţile la putere să nu se poată dispensa de sprijinul adversarilor. Oricît de solid instalate la putere, acestea aspiră să ralieze — dacă nu unanimitatea — măcar majoritatea cetăţenilor şi, în acest scop, nu refuză să recurgă pînă şi la chezăşia divinităţii.

Şi iată-ne, astfel, o dată mai mult, în situaţia de a ne întreba: în ce împrejurări şi cînd va fi fost înălţat templul Concordiei din Callatis? Pentru a încerca să răspund, îmi îngădui să amintesc că — cu vreo zece ani în urmă — am publicat în *Bulletin de Correspondance Hellénique*[36] o inscripţie oraculară callatiană (studiu reluat apoi, cu unele îndreptări, în ale mele *Studii de istorie a religiilor antice*, apărute în 1969). Măcar că rău mutilat, textul ne dă putinţa să înţelegem noima răspunsurilor zeului, — în cazul de faţă Apollon Pythianul —, care prescrie autorităţilor callatiene să jertfească unei întregi serii de divinităţi prezentînd trăsătura comună de a veghea la desfăşurarea vieţii publice şi de a asigura bunăstarea oricărei comunităţi. Pentru mai multă claritate îmi iau îngăduinţa să citez — în original şi în traducere — rîndurile 3—11 din inscripţia fragmentară, subliniind din capul locului ceea ce, în ochii mei, constituie interesul de

[35] B. D. Meritt, Hesperia, XXI, 1952, p. 355, nr. 5 (= Pouilloux, *Choix d'inscriptions grecques*, Paris, 1960, p. 121, nr. 32), r. 7—21.

[36] LXXXVI, 1962 (II), p. 74—80.

căpetenie al documentului, vreau să spun faptul de a se raporta la o criză a cetăţii al cărei caracter nu-i nici el greu de ghicit.

Πυ[θίου 'Απόλλωνος χρησμοί]
4 'Ο θεὸς ἔ[χρησε λώϊον καὶ ἄμεινον εἶμεν - -]
5 Θέμιτι 'Αγ[οραίαι, 'Ερμεῖ 'Αγοραί-]
6 ωι 'Αφροδίτα[ι 'Αγοραίαι
7 τῶν ἐπιβουλ[εύοντων - - - - - - -]
8 'Ο θεὸς ἔχρησε [λώϊον καὶ ἄμεινον εἶμεν]
9 'Αθάναι 'Υπερδ[εξίαι - - - - - Δ-]
10 [ί]ί 'Αποτροπα[ίωι - - - - - - Ποσειδῶν -]
11 [ι] 'Ασφαλεί[ωι - - - - - - - - -]

Iar în româneşte: „Oracol al lui Apollon Pythicul. Zeul a răspuns că va fi mai cu spor şi mai bine ... dacă se vor cinsti Themis ... Hermes... şi Afrodita care veghează la treburile din Agora ... al uneltitorilor ... Zeul a răspuns că va fi mai cu spor şi mai bine dacă vor fi cinstiţi Athena care-şi întinde dreapta protectoare asupra cetăţii ('Υπερδεξία) ... Zeus care îndepîrtează relele ('Αποτρόπαιος)... Poseidon care dăruieşte siguranţa zilei de mîine ('Ασφάλειος)".

Cum e lesne de înţeles, din cele şase divinităţi cărora se prescrie să li se aducă jertfe, primele trei au ca atribute desfăşurarea în condiţii normale a activităţilor din Agora, centrul politic şi religios al oricărei πόλις demne de acest nume. Cele trei din urmă sînt presupuse a protegui cetatea şi pe locuitorii ei, ferindu-i de uneltirile duşmanilor din afară şi dinăuntru. În aceste condiţii, e limpede că oracolul trebuie să fi fost solicitat într-un moment cînd callatienii se simţeau ameninţaţi — poate înainte, poate după criza ale cărei urmări îi înspăimîntau — şi-i tot atît de limpede că răspunsul lui Apollon trebuie să fi fost săpat în piatră curînd după ce pericolul a fost îndepărtat.

Deprinderea de a recurge la sfaturile şi la autoritatea zeului din Delfi în ceasurile grele prin care treceau indivizii şi colectivităţile din lumea veche e destul de bine cunoscută pentru a mai fi nevoie să stărui [37]. Nu voi cita în această privinţă decît un singur exemplu, şi numai pentru că — prin modul cum e redactată hotărîrea locuitorilor din Paros de a consulta oracolul cel mai celebru din întreaga lume greacă asupra mijloacelor de a asigura securitatea coloniei lor din Marea Adriatică — Pharos —, către jumătatea secolului al II-lea î.e.n., e făcută să arunce o lumină interesantă asupra iniţiativei callatienilor în cazul care ne reţine atenţia [38]. Ambasadorii Paros-ului — sîntem lăsaţi să aflăm — fuseseră însărcinaţi să ceară lui Apollon să le spună cărui zeu sau cărei zeiţe s-ar cuveni să li se aducă jertfe pentru ca cetatea pharienilor să scape nevătămată: πρεσβεῦσαι εἰς Δελ[φοὺς· ἐρωτᾶν δὲ τὸν θε]ὸν τινί θεῶν ἢ θεαῖ θύων [ὁ Φαρίων δῆμος ἀβλα]βῆ τὴν πόλιν ἕξει;

[37] În această privinţă, fie-mi îngăduit să trimit la lucrările citate în *Studii de istorie a religiilor*, p. 86, n. 5.

[38] L. Robert, *Inscription hellénistique de Dalmatie*, BCH, LIX, 1935, p. 489 — 513 (=*Opera minora*, I, p. 302—326).

Dacă presupunem că mandatul theorilor callatieni va fi fost redactat cam în aceiaşi termeni, ni-i uşor să înţelegem sensul răspunsului primit de la oracol, care făcea să depindă mîntuirea Callatidei de îndeplinirea cu stricteţe a unor rituri indicate limpede. Cît priveşte chestiunea de a şti împotriva cărei primejdii anume cetatea implora protecţia lui Apollon, şi aceasta se poate pricepe, dacă ne gîndim la epitetele şi la atributele divinităţilor ale căror nume ne-au fost păstrate de fragment. Despre Themis abia dacă mai trebuie repetat că veghea asupra activităţilor judecătoreşti, al căror sediu era în Agora [39]. La fel despre Hermes Agoraios şi, mai ales, despre Afrodite Agoraia, al cărei rol de protectoare a magistraţilor în exerciţiul funcţiunilor lor a fost relevat nu o dată [40]. În cel de-al doilea grup de divinităţi — Atena, Zeus, Poseidon — chiar dacă diferite, epitetele ce li se acordă proclamă calitatea lor de paznice ale cetăţii şi nădejdea că nu vor rămîne surde la ruga credincioşilor.

Aşa stînd lucrurile, mi se pare limpede că primejdia prin care abia trecuse Callatis era în legătură cu viaţa politică — poate cu stabilitatea instituţiilor ei tradiţionale — şi putem chiar găsi o confirmare a acestei presupuneri în singurul cuvînt păstrat din rîndul 7 al fragmentului : ἐπιβουλ[εύοντων] („al uneltitorilor"), într-un context care nu poate privi decît o intrigă sau de-a dreptul o răzvrătire politică. Dacă această conjectură e corectă, cum nu şovăi s-o cred, am avea aci dovada indiscutabilă a faptului că într-un anume moment din sec. al II-lea (o datare mai precisă a inscripţiei nu mi se pare posibilă, cel puţin în stadiul prezent al cunoştinţelor) cetatea Callatis a fost teatrul unui complot (e înţelesul strict al verbului ἐπιβουλεύω, cum rezultă din numeroase texte literare şi epigrafice din epocile arhaică şi clasică [41] — a unui complot, deci, urmărind răsturnarea ordinii stabilite şi înlocuirea constituţiei în vigoare printr-o alta de tip contrar. Asemenea lovituri de forţă nu-s rare în viaţa cetăţilor greceşti din epoca elenistică, şi această împrejurare mă-ndeamnă să cred în temeinicia ipotezei pe care mă încumet s-o prezint.

În schimb, e mai greu să găsim un cît de slab ecou al evenimentului postulat într-un alt document local din aceeaşi vreme. Precizez, în această ordine de idei, că informaţiile despre viaţa internă a Callatidei în sec. al II-lea sînt extrem de rare, dacă se exceptă episodul obscur menţionat în decretul de cinstire al lui Stratonax fiul lui Lygdamis [42], un apolloniat trimis de cetatea lui în ajutorul callatienilor — cu multă probabilitate în fruntea unui corp expediţionar [43] — cu prilejul unui război despre care n-avem alte ştiri, dar care trebuie să fi prezentat pentru oraşul dobrogean o primejdie mare. Într-adevăr, pe lîngă intervenţia energică a sărbători-

---

[39] Roland Martin, *Recherches sur l'Agora grecque*, Paris, 1951, p. 156, 181.

[40] L. Robert, BCH, LII, 1928, p. 436—437 = *Opera minora*, I, p. 118—119; J. şi L. Robert, BE 1959, nr. 325, p. 81—82; BE 1962, nr. 264, p. 433—434; BE 1964, nr. 288, p. 67; Fr. Sokolowski, HThR, LVII, 1964, p. 1—8; Fr. Salviat şi Fr. Croissant, BCH, XC, 1966, p. 460—471.

[41] J. H. Oliver, *Demokratia, the Gods and the Free World*, p. 38 urm.

[42] C. Jireček, AEM, X, 1886, 197 (= SGDI, III 1, 3089 = E. Kalinka, *Antike Denkmäler in Bulgarien*, Wien, 1906, 94); cf. L. Robert, Rev Philol., XXXIII, 1959, p. 186, n. 3.

[43] Oricît de mutilat, r. 12 al textului păstrează o aluzie limpede la unele operaţii militare în care Stratonax pare să fi fost amestecat. Pentru situaţii similare în cetăţile Pontului Stîng, vezi *Contribuţii la istoria veche a României* [2], p. 222—241.

tului în favoarea „drepturilor cetăţii aliate" (περὶ τῶν τῆς πόλιος δικαίων), documentul proclamă zelul dovedit de apolloniaţi în ajutorarea callatienilor (προ[θύ]μως ἀντιλαμβανόμενον τᾶς Καλλατιανῶν σωτηρίας) pînă ce situaţia acestora a devenit din nou bună.

Revenind la problema care ne reţine atenţia, trebuie să mărturisim deci că în starea prezentă a informaţiei nimic nu ne ajută să reconstituim episodul de război fratricid la care trimite inscripţia oraculară. Tot ce putem spune e că la originea turburărilor trebuie să fi stat un complot politic şi că, pînă la urmă, autorităţile par să fi izbutit să restabilească situaţia. Cu preţul căror sacrificii? Şi în ce condiţii? Fireşte, e cu neputinţă s-o ştim, măcar că faptul de a fi trimis o delegaţie la Delfi pentru a cere sfat Oracolului e un indiciu că alarma trebuie să fi fost serioasă.

Oricum ar sta lucrurile în această privinţă — şi în altele, a căror amintire s-a pierdut, dar a căror existenţă sîntem îndreptăţiţi s-o postulăm, dacă ne gîndim la crizele de tot soiul abătute asupra cetăţilor din Marea Neagră de-a lungul epocii elenistice [44]—, nu mi se pare absurd să presupun că, după ce a pus capăt turburărilor şi a restabilit întrucîtva situaţia anterioară ([ἀ]ποκα[τ]ασταθέντων . . . τῶν πραγμά [των ε]ἰς τὰν ἐξ ἀρχᾶς διάθεσιν, ca să mă exprim ca redactorul anonim al decretului în cinstea lui Stratonax), partidul învingător a găsit cu cale să exalte armonia cetăţenească, hotărînd să înalţe Concordiei un templu a cărui vedere era menită să recheme în mintea callatienilor suferinţele trecute şi binefacerile păcii regăsite.

Că, pînă la urmă, leacul se va fi dovedit folositor, avem dreptul să ne îndoim. Dar templul era făcut să dureze, înfruntînd primejdiile abătute asupra oraşului timp de un veac şi mai bine, pînă ce o ordine nouă avea să înceapă pentru el prin voia învingătorului de la Actium, a cărui domnie reprezintă pentru Dobrogea, ca pentru întregul Răsărit elenic, începutul unei ere de pace şi prosperitate.

---

[44] Cu privire la grelele încercări prin care trec cetăţile greceşti de pe litoralul românesc al Mării Negre în perioada elenistică, mă mulţumesc să trimit la cartea mea italiană *I Greci nel Basso Danubio dall'età arcaica alla conquista romana*, Milano, 1971, p. 97—150 şi 257—298.

ASIARCHEN UND ARCHIEREIS ASIAS

VON

MARGARETE ROSSNER

(Mannheim)

„*But on this very obscure and difficult matter it is impossib to lay down anything with certainty*".

CH. BABINGTON

Trotz dieser Bemerkung Babingtons zur Frage der aus kleinasiatischen Inschriften und Münzen sowie aus literarischen und rechtlichen Texten bekannten Asiarchen und Archiereis Asias (bzw. Archiereiai Asias) hat es immer wieder Stellungnahmen gegeben. Das Besondere am Stoff, das zu neuen Überlegungen reizt, ist wohl dies: Man findet zwei Personengruppen vor, die einerseits so viel Gemeinsames haben, daß man sie für Inhaber desselben Amtes (der provinzialen Archierosyne von Asia) halten muß, sich aber andererseits durch bestimmte Merkmale voneinander unterscheiden, so daß man provoziert wird, verschiedene Funktionen anzunehmen. So wechseln die Theorien zwischen Identität und Nichtidentität ihrer Stellung und Aufgaben je nach den in den Vordergrund gestellten Aspekten.

Ein weiteres Rätsel ist die Titulatur dieser Asiarchen und Archiereis Asias, der häufig Tempel und Tempelstadt hinzugefügt werden. Aus welchem Grund heißt es einmal „Archiereus Asias (bzw. Asiarch)" und ein anderes Mal „Archiereus Asias (bzw. Asiarch) am Tempel bzw. an den Tempeln zu..." (d.h. zu Pergamon, Ephesos, Smyrna, Kyzikos oder Sardeis)?

Ferner: Auf Grund welcher Umstände wurden allein diese Städte zu Amtssitzen von Archiereis Asias und Asiarchen?

Die Ergebnisse neuer Fragestellungen nach Durchsicht des Gesamtmaterials, wobei vor allem der chronologische Zusammenhang und der Charakter der Einzelzeugnisse beachtet wurden, rechtfertigen eine weitere Äußerung zum Thema, die allerdings das Wort Babingtons zum Teil bestätigt[1].

---

[1] Der vorliegende Aufsatz ist eine Neubearbeitung und Zusammenfassung einer 1969 in Heidelberg verfaßten Magisterarbeit (ein Exemplar ist in der Bibliothek des Seminars für Alte Geschichte der Universität Heidelberg vorhanden). Der größere Teil der Magisterarbeit besteht aus einer Quellensammlung, die chronologisch und nach Gattungen geordnet ist. Jedem Text folgt eine Anmerkung zur Datierung und zu sachlichen Problemen, die sich jeweils ergaben. — Die Liste der Asiarchen und Archiereis Asias bei D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, 1950, S. 1601 ff. wurde ohne Anspruch auf Perfektion ergänzt und fortgeführt. Die neu aufgenommenen Zeugnisse sind in der Magisterarbeit Bd. I, S. 14—17 zusammengestellt. Ein Anhang mit fraglichen Zeugnissen ist dem Quellenteil angefügt.

Im folgenden Beitrag werden die benutzten Editionen zusammen mit der Nummer des jeweiligen Textes in der Quellensammlung zitiert (weitere Editionen sind dort zu jedem

I. ZUM VERHÄLTNIS VON ASIARCHIE UND ARCHIEROSYNE VON ASIA

Viele Anhaltspunkte, zum Teil auch von Deininger mit etwas anderen Aspekten angeführt [2], machen wahrscheinlich, daß „Asiarch" und „Archiereus Asias" zwei Bezeichnungen derselben Funktion, und zwar der provinzialen Archierosyne, sind:

1. Modestinus erläutert ἔθνους ἱερωσύνη u.a. mit Asiarchie [3]. Die These von Brandis [4], daß dies eine in Unkenntnis vorgenommene spätere Interpolation sei, hat Deininger widerlegt [5]. Abgesehen von Deiningers Argumenten spricht auch ein Erlaß der Kaiser Valentinian, Valens, Gratian [6] gegen die Annahme von Brandis. Da es hier für den Inhaber der provinzialen Archierosyne nur die Ausdrücke „coronatus provinciae" (Z. 5) und „asiarcha" (Z. 7) gibt, müßte auch dieser Text auf mangelnder Sachkenntnis beruhen.

2. Archiereiai Asias können Gattinnen von Archiereis Asias wie auch von Asiarchen sein. Da Archiereiai Asias nie in provinzialen Funktionen auftreten und sich keine Archiereia Asias finden läßt, die mit Sicherheit weder Gattin eines Archiereus Asias noch eines Asiarchen war, kann man annehmen, daß es sich nicht um ein selbständiges Amt der Frauen handelt. Die Stellung der Archiereiai Asias dürfte also dasselbe Amt der Gatten voraussetzen.

3. Zusätze von Tempeln und Tempelstädten in den Titulaturen erscheinen sowohl bei Asiarchen wie auch bei Archiereis Asias. Man müßte

---

Text angegeben). Ein Personenregister ist beigefügt sowie Zusammenstellungen der literarischen und rechtlichen Zeugnisse und der ersten und letzten Belege für Asiarchen, Archiereis Asias, Archiereiai Asias in allen Quellengattungen.

Folgende Abkürzungen werden verwendet: Athen. Mitt. = Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Institutes, Athenische Abteilung; BMCat. = *Catalogue of the Coins in the British Museum*, 1873 ff.; Coll. Wadd. = E. Babelon, *Inventaire Sommaire de la Collection Waddington*, 1898; Hunt. Coll. = G. Macdonald, *Catalogue of Greek Coins in the Hunterian Collection*, 1899–1905; IBM = *The Collection of Ancient Greek Inscriptions in the British Museum*, ed. C.T. Newton, 1874 ff.; IGR = *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes*, ed. R. Cagnat, 1911 ff.; Inschr. Asklepieion = *Die Inschriften des Asklepieions*, hg. v. Chr. Habicht, 1969 (= Die Altertümer von Pergamon VIII 3); Inschr. Didyma = Th. Wiegand, *Didyma. 2. Teil: Die Inschriften*, v. A. Rehm, hg. v. R. Harder, 1958; Inschr. Magnesia = = *Die Inschriften von Magnesia am Mäander*, hg. v. O. Kern, 1900; Inschr. Pergamon = = *Die Inschriften von Pergamon*, hg. v. M. Fränkel, 1890 und 1895 (= Die Altertümer von Pergamon VIII 1+2); Inschr. Sardis = Publications of the American Society for the Excavations of Sardis VII, by W. H. Buckler and D. M. Robinson, 1932; Jahreshefte = Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes; Le Bas-Waddington = *Inscriptions grecques et latines recueillies*... par Ph. Le Bas et W. H. Waddington, 1870; MAMA = = *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, 1928 ff; McClean Coll. = *Catalogue of the McClean Collection of Greek Coins*, by S. W. Grose, 1923–29; Milet = Milet, *Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899*, hg. v. Th. Wiegand, 1906 ff.; Mionnet = = T. E. Mionnet, *Descriptions des médailles antiques grecques et romaines*, 1806–37; Münzen Mysiens = *Die antiken Münzen Mysiens*, hg. v. F. Imhoof-Blumer, bearbeitet v. H. v. Fritze, 1913.

[2] J. Deininger, *Die Provinziallandtage der röm. Kaiserzeit*..., 1965, S. 44 ff.

[3] Digesten XXVII 1, 6, 14 = Nr. 9.

[4] Brandis, RE 1895, *Asiarches* 1575.

[5] Deininger *a.a.O.*, S. 44/45.

[6] A. Schulten, *Zwei Erlasse des Kaisers Valens über die Provinz Asia*. In: Jahreshefte 9, 1906, S. 61 f. = Nr. 296.

schon wie Brandis Erklärungen aus der Luft greifen, um diese Tatsache bei beiden Gruppen verschieden zu deuten [7].

4. Titel wie ἀσιάρχης τῆς 'Ασίας[8] und ἀσιάρχης καὶ τῆς πατρίδος[9] dürften aus naheliegender Verwechslung mit ἀρχιερεὺς τῆς 'Ασίας und ἀρχιερεὺς τῆς 'Ασίας καὶ τῆς πατρίδος[10] entstanden sein.

5. Asiarchen und Archiereis Asias veranstalteten Tierhetzen und Gladiatorenkämpfe[11], die nach Robert ein charakteristisches Munus der Priester und Oberpriester des munizipalen und provinzialen Kaiserkultes waren[12]. Da Magies Versuch einer munizipalen Interpretation der Asiarchen als gescheitert betrachtet werden kann[13], können alle Spiele, die

---

[7] Brandis, *Asiarches a.a.O.* 1578.

[8] Forschungen in Ephesos IV 1, 10 = Nr. 157; Jahreshefte 45, 1960, S. 55, Nr. 3 = = N. 174; vielleicht: Forschungen in Ephesos IV 3, 43 A = Nr. 274.

[9] *Sylloge Nummorum Graecorum* (Sammlung von H. v. Aulock, 1957 ff.) 3961 = Nr. 83.

[10] IGR IV 1238 = Nr. 172; IGR IV 577 = Nr. 234; IGR IV 1233 = Nr. 236; IGR IV 1230 = Nr. 237; IGR IV 1231 = Nr. 238; IGR IV 1639 = Nr. 247; *Inschr. Pergamon* 524 = Nr. 328.

[11] Als provinzialer Archiereus veranstaltete M. Aurelius Mindius Mat(t)idianus Pollio fünftägige Tierhetzen: SEG IV 520, Z. 14—16 = Nr. 200. — Als munizipaler und provinzialer Archiereus führte M. Aurelius Diadochus Gladiatorenkämpfe τοῖς ὀ ξέσιν (sc. σιδήροις) durch: IGR IV 1230, Z. 3—6, 9—12 = Nr. 237. — Vermutlich als provinzialer Archiereus hat T. Flavius Montanus Monomachien und Tierhetzen gegeben, denn von den Spielen scheint im Zusammenhang mit den während dieser Archierosyne vollbrachten Leistungen gesprochen zu werden: Forschungen in Ephesos II 61 II = Nr. 127. — Die Archiereis, die nach dem Bericht Galens Monomachien in Pergamon veranstalteten, sind wohl munizipale Oberpriester: Galen, *De compositione medicamentorum per genera* III, bei D.C.G. Kühn, *Medicorum Graecorum Opera*..., 1827, Vol. XIII, S. 599—600 = Nr. 5. Ausschlaggebend für eine munizipale Interpretation, entgegen L. Robert (*Les Gladiateurs dans l'Orient Grec*, 1940, S. 285), waren folgende Gründe: a) Die Bezeichnung der Archiereis: ὁ κατὰ τὴν πόλιν ἡμῶν ἀρχιερεύς entspricht eher der meist üblichen Bezeichnung für munizipale Oberpriester, ἀρχιερεὺς τῆς πόλεως, als der Titulatur ἀρχιερεὺς 'Ασίας ναῶν τῶν ἐν Περγάμῳ. b) Die aus dem Text ersichtliche halbjährliche Amtsausübung der Archiereis mit dem Amtsbeginn περὶ τὴν φθινοπωρινὴν ἰσημερίαν und ἀκμάζοντος τοῦ ἦρος, ferner die Veranstaltung von offensichtlich zwei Monomachien pro Jahr lassen sich nicht in Einklang bringen mit bisher anscheinend nicht widerlegten Vorstellungen über Annuität der provinzialen Archierosyne mit Amtsbeginn am 23. September und penteterischen Zyklen der Provinzialspiele in den einzelnen Städten (Deininger *a.a.O.*, S. 55, S. 153).

Als Asiarchen gaben Julius Menecles Diophantus und M. Fulvius Publicianus fünf- und viertägige Spiele, Gladiatorenkämpfe τοῖς ὀξέσιν (sc. σιδήροις) und nicht näher gekennzeichnete Spiele: L. Robert, *Hellenica* V, 1948, S. 81, Nr. 318 = Nr. 277; Forschungen in Ephesos III 63 = Nr. 230. — Wahrscheinlich als Asiarch an den Tempeln zu Ephesos hat ein Unbekannter in seiner Vaterstadt Ephesos dreizehntägige Gladiatorenkämpfe ζυγοῖς ἀπὸ τόμοις und Tierhetzen durchgeführt: Forschungen in Ephesos III 70 = Nr. 291. — Die Ehreninschrift von Gladiatoren für einen unbekannten Asiarchen (Forschungen in Ephesos III 45 = Nr. 245) und die Inschriften von Gladiatorenfamilien für Asiarchen erwähnen keine anderen Funktionen der Spielgeber, so daß man vermuten kann, daß diese die Kämpfe als Asiarchen veranstalteten: IBM 621 = Nr. 173; Forschungen in Ephesos IV 3, 46 = Nr. 203; L. Robert, *Les Gladiateurs*..., S. 197, Nr. 206 = Nr. 219; IGR IV 156 = Nr. 246; IGR IV 1075 = Nr. 316; IBM 620 = Nr. 320; IGR IV 1454 = Nr. 321. — Im Bericht vom *Martyrium Polykarps* hat Philippus vermutlich als Archiereus Asias und Asiarch (vgl. Anmerkung 22.) — ein anderes Amt wird nicht genannt — Tierhetzen gegeben: *Martyrdom of Polycarp* (*The Apostolic Fathers* II, by Kirsopp Lake, 1959) XII + XXI = Nr. 4.

[12] L. Robert, *Les Gladiateurs*..., S. 270 ff.

[13] Vgl. Magie *a.a.O.*, S. 450 und Deiningers Widerlegung: *a.a.O.*, S. 48/49.

Asiarchen geben, Provinzialspiele sein. Da aber ebenso Spiele, die Archiereis Asias geben, Provinzialspiele sein können [14], sagt die zuerst von Waddington [15] und — wie es scheint — zuletzt von Schulten [16] vertretene Interpretation der Asiarchen als provinziale Spielgeber nichts Spezifisches über Asiarchen aus [17], und beide Ämter erweisen sich erneut als nicht verschieden.

6. Es fällt auf, daß keiner dieser provinzialen Würdenträger in einem Zeugnis sowohl als Asiarch wie als Archiereus Asias vorkommt, was man z.B. in Inschriften mit cursus-honorum-ähnlicher Aufzählung aller Ämter erwarten könnte bei Personen, die in verschiedenen Zeugnissen als Asiarchen und Archiereis Asias belegt sind.

7. Diejenigen Personen, die als Asiarchen und als Archiereis Asias bezeugt sind, sind entweder zuerst als Archiereis Asias, danach als Asiarchen genannt [18] oder zuerst als Asiarchen, danach als Archiereis Asias [19] oder zuerst als Asiarchen, später als Asiarchen und Archiereis Asias in nicht bestimmbarer Abfolge [20] oder zuerst als Asiarchen, danach als Archiereis Asias und später wieder als Asiarchen [21] oder offensichtlich gleich-

---

[14] Die Spiele der Archiereis Asias und Asiarchen sind bis auf eine Ausnahme (Erlaß der Kaiser Valentinian, Valens, Gratian über die Provinzialspiele, s. Anmerkung 6) nicht als Provinzialspiele gekennzeichnet. So läßt sich nicht sicher sagen, ob es sich nicht um munizipale Spiele gehandelt hat, die sie zur Zeit ihrer provinzialen Tätigkeit gaben. Ort der Spiele scheinen die Städte der provinzialen Amtsausübung zu sein (in 3 von 6 Fällen sicher: Forschungen in Ephesos II 61 II = Nr. 127, SEG IV 520 = Nr. 200, IGR IV 1230 = Nr. 237; in 2 weiteren Fällen wahrscheinlich: L. Robert, *Hellenica* V, 1948, S. 81, Nr. 318 = Nr. 277, Forschungen in Ephesos III 70 = Nr. 291; in 1 Fall möglich: Forschungen in Ephesos III 63 = Nr. 230).

[15] (Ph. Le Bas-) W. H. Waddington, Explikation zu Bd. III, S. 244—246.

[16] Schulten *a.a.O.*, S. 61—70.

[17] Darauf weist auch Deininger *a.a.O.*, S. 47 in einem anderen Gedankengang hin.

[18] Die Zeugnisse der provinzialen Archierosyne des Tib. Claudius Aristion gehören in die Zeit 83—84 n. Chr., der Beleg seiner ersten Asiarchie stammt aus dem Jahr 93 n. Chr.: IBM 498; Jahreshefte 45, 1960, S. 83, Nr. 9; Anzeiger der Akademie der Wissenschaften in Wien 102, 1965, S. 103; Forschungen in Ephesos IV 1, 5; Jahreshefte 1, 1898, Beiblatt 76; Jahreshefte 44, 1959, Beiblatt 330; Jahreshefte 8, 1905, Beiblatt 67 = Nr. 112—115, 125, 126.

[19] M. Aurelius Mindius Mat(t)idianus Pollio ist als Asiarch und „zweimaliger" Bithyniarch, als Archiereus Asias und „dreimaliger" Bithyniarch belegt: OGI 525; SEG IV 520; Forschungen in Ephesos III 56 = Nr. 191—201.

[20] T. Flavius Pythio ist als Asiarch in einer Inschrift erwähnt, in der seine Söhne als τέκνα bezeichnet sind; als Asiarch bzw. Archiereus Asias in Ehreninschriften für seinen Enkel: Forschungen in Ephesos III 33+34; CIL III 14195²; Forschungen in Ephesos IV 3, 42+42a = Nr. 118—121.

[21] M. Claudius P. Vedius Antoninus Sabinus begegnet als Asiarch in Inschriften aus dem Zeitraum von Hadrian bis in die ersten Regierungsjahre des Antoninus Pius, ferner in einer Inschrift aus der Zeit Mark Aurels und des Lucius Verus; als Archiereus Asias in einer Inschrift, die vermutlich in die letzten Regierungsjahre des Pius zu datieren ist: OGI 510; Jahreshefte 44, 1959, Beiblatt 266, Nr. 4; Forschungen in Ephesos II 65; Forschungen in Ephesos IV 1, 10; Hermes 7, 1873, S. 32, Nr. 4; Anzeiger der Akademie der Wissenschaften in Wien 94, 1957, S. 19, Nr. 3 = Nr. 154—158, 184.

zeitig als Archiereis Asias und Asiarchen [22]. Es ist unwahrscheinlich, daß es zwei verschiedene provinziale Ämter gab, die so wesentliche gemeinsame Merkmale wie die festgestellten hatten, ohne daß sich die Zeitpunkte der Ausübung bei den einzelnen Amtsinhabern in irgendeine sinnvolle Verbindung zueinander bringen lassen. Und wie soll man sich erklären, daß ein und dieselbe Person gleichzeitig zwei Ämter ausübte, die zumindest eine nachweisbar identische Funktion hatten, die Veranstaltung von Provinzialspielen?

Nun lassen sich aber gewisse Unterschiede nicht übersehen: Die Bezeichnung Asiarch findet man nicht in Landtagsbeschlüssen, auch nicht in Ehreninschriften des Landtags für den provinzialen Oberpriester [23], sie wird ferner nicht zu Datierungszwecken verwendet [24]. Gattinnen von Archiereis Asias scheinen immer Archiereiai Asias zu sein [25]; Gattinnen von Asiarchen können Archiereiai Asias sein [26], müssen es aber nicht

---

[22] Die Inschriften, die Tib. Julius Reginus als „zweimaligen" Asiarchen und „zweimaligen" Archiereus Asias zeigen, fallen in die Zeit derselben ephesischen Spiele: IBM 621; Jahreshefte 45, 1960, S. 55, Nr. 3; IBM 601, 605, 611 = Nr. 173—177; vgl. den Kommentar in IBM zu Nr. 605.

M. Aurelius Diadochus ist während seiner munizipalen Archierosyne sowohl als Asiarch wie auch als Archiereus Asias belegt: IGR IV 1233, 1230, 1231 = Nr. 236—238. Da aber munizipale und provinziale Archierosyne nicht denselben Zeitpunkt des Amtsantrittes und dieselbe Amtsdauer haben müssen (der Galen-Text a.a.O. zeigt z.B. halbjährliche munizipale Amtsausübung in Pergamon; vgl. Anmerkung 11), könnte sich das munizipale Amt auch mit zwei nacheinander ausgeübten provinzialen Funktionen überschneiden, so daß sich nichts völlig Sicheres sagen läßt.

Im Bericht vom *Martyrium Polykarps* erscheint ein Philippus zum selben Zeitpunkt (Februar 155 n. Chr.) als Asiarch und als Archiereus (d.h. Asias): *Martyrdom of Polycarp a.a.O.* — Der zu Beginn des Textes als Veranstalter von Tierhetzen in Smyrna genannte Asiarch Philippus und der zum Schluß des Berichtes als Archiereus erwähnte Philippus aus Tralleis dürften identisch sein. Die Ausführungen von Brandis (*Asiarches a.a.O.* 1569 ff.), der die Nichtidentität der Personen, den munizipalen Charakter der Archierosyne des „zweiten" Philippus und der Spiele des „ersten" Philippus zu beweisen sucht, überzeugen nicht. Vor allem das Argument, Provinzialspiele hätten nur im Herbst stattgefunden, scheint sich nicht durch Beweise stützen zu lassen. Der von Brandis herangezogene Text des Aristeides (L 100 ff., ed. Keil) schildert lediglich Landtagswahlen im Herbst und sagt nichts über die Termine der Spiele aus. Ferner: Ist es überhaupt möglich, daß ein munizipaler Archiereus von Smyrna nur Bürger von Tralleis ist? Wenn aber dieser Philippus aus Tralleis tatsächlich ein provinzialer Archiereus sein sollte, so wäre es — sofern provinziale Archierosyne und Asiarchie nicht als verschiedene Funktionen erwiesen werden können — ein sonderbarer Zufall, wenn er nicht identisch wäre mit dem gleichnamigen Asiarchen.

[23] Vgl. dagegen die Bezeichnung Archiereus Asias: OGI 458 II+III = Nr. 97; Inschr. Sardis 8 VII—X = Nr. 98; IBM 894 = Nr. 100; IGR IV 1608c = Nr. 102; IGR IV 1236 = = Nr. 224; IGR IV 908 = Nr. 132; IGR IV 819 = Nr. 298.

[24] Vgl. dagegen die Bezeichnung Archiereus Asias: Numismat. Zeitschrift 52, 1919, S. 117, Nr. 2, 3+4, S. 118, Nr. 5 = Nr. 107—110; IBM 498 = Nr. 112; Jahreshefte 45, 1960, S. 83, Nr. 9 = Nr. 113; Anzeiger der Akademie der Wissenschaften in Wien 102, 1965, S. 103 = Nr. 113a; IGR IV 151 = Nr. 148; IGR IV 153 = Nr. 149; IGR IV 1415 = Nr. 206.

[25] z.B. *Inschr. Magnesia* 158 = Nr. 105; IGR IV 1571 = Nr. 111; IGR IV 908 = = Nr. 132; IGR IV 1323 = Nr. 139; IGR IV 1325 = Nr. 140; IGR IV 1238 = Nr. 172; IGR IV 1231 = Nr. 238; IGR IV 1225 = Nr. 261; IGR IV 784 = Nr. 284; IGR IV 1229 = Nr. 301; Echos d'Orient 10, 1907, S. 77, Nr. 2 = Nr. 309; IGR IV 1244 = Nr. 312.

[26] Vgl. Jahreshefte 44, 1959, Beiblatt 330 = Nr. 125; Jahreshefte 7, 1904, Beiblatt 42 = Nr. 142; Anzeiger der Akademie der Wissenschaften in Wien 94, 1957, S. 19, Nr. 3 = = Nr. 184; Jahreshefte 45, 1960, Beiblatt 94, Nr. 22 = Nr. 185; CIG 2782, MAMA VIII, 1962, 517b + *Sylloge Nummorum Graecorum* (Sammlung von H.v. Aulock, 1957 ff.) 2501, 2505 = Nr. 195, 196 + Nr. 42,56; IGR IV 1233 = Nr. 236; IGR IV 1234 = Nr. 239; IGR IV 1481 = Nr. 303.

sein [27]. Viele Personen werden gleichzeitig als Asiarchen und als Inhaber eines munizipalen nichtsakralen Amtes genannt [28]. Für Archiereis Asias läßt sich dagegen bis jetzt kein einziges solches Beispiel finden [29].

Diese Unterschiede sind nicht von der Art, daß sie entgegen allen sonstigen Beobachtungen zur Annahme zweier verschiedener Funktionen zwingen [30]. Die beste Erklärung ist wohl, daß „Asiarch" mehr als Titel und „Archiereus Asias" mehr als Benennung der Funktion verwendet wurde [31]. Mit einer exakten und konsequenten Benutzung beider Bezeichnungen in dieser Weise darf man allerdings — wie immer in solchen Fällen — nicht rechnen [32]. Wie es zu der eigentümlichen Verbindung beider Bezeichnungen gekommen ist, kann man nur vermuten. Mit der Einführung des Kaiserkultes im Koinon unter Augustus entstand das Amt des Archiereus Asias an der Spitze des Koinon. Allmählich scheint sich daneben die bereits vorkaiserzeitliche Bezeichnung Asiarch [33] für den Inhaber der höchsten Würde des Koinon durchgesetzt zu haben [34], eine

---

[27] Vgl. Forschungen in Ephesos III 33 + 34 = Nr. 118; *Inschr. Didyma* 249 = Nr. 242; IGR IV 1075 = Nr. 316; IGR IV 156 = Nr. 246; OGI 516 = Nr. 223.

[28] Als Strategen, Grammateis, Archonten, Logisten: Vgl. Mionnet, Suppl. V, S. 440, Nr. 1003/04 + S. 444, Nr. 1021 = Nr. 22 + 23; H. v. Fritze, *Die Münzen von Pergamon*. In: Abhandlungen der Preuß. Akademie der Wissenschaften 1910, S. 93 = Nr. 24; BMCat. Phrygia, S. 390, Nr. 18 = Nr. 29; *Coll. Wadd.* 5545 = Nr. 30; F. Imhoof-Blumer, *Griech. Münzen*. In: Abhandlungen der Bayer. Akademie der Wissenschaften 1890, S. 98, Nr. 203 = = Nr. 33; Mionnet, Suppl. V, S. 335, Nr. 348 = Nr. 36; *Sylloge Nummorum Graecorum* (Sammlung von H. v. Aulock, 1957 ff.) 1270 = Nr. 38; Mionnet IV, S. 55, Nr. 285 = Nr. 44; Revue Numismatique 1, 1883, S. 399—400 = Nr. 45—47; Mionnet IV, S. 128, Nr. 727 = Nr. 48; BMCat. Lydia, S. 261, Nr. 153 = Nr. 49; *Sylloge Nummorum Graecorum* (Sammlung von Aulock) 3158 = Nr. 50; Mionnet IV, S. 131, Nr. 750 = Nr. 51; *Coll. Wadd.* 5262 = Nr. 52; *Sylloge Nummorum Graecorum* (Danish National Museum, 1942 ff.) Phrygia 105 = Nr. 60; *Mc Clean Coll.* 8753 = Nr. 61; *Coll. Wadd.* 5585 = Nr. 62; *Coll. Wadd.* 614 = Nr. 69; Mionnet II, S. 549, Nr. 235 + Suppl. V, S. 347, Nr. 427 = Nr. 70; *Sylloge Nummorum Graecorum* (Danish National Museum) Jonia 1319 = Nr. 77; *Sylloge Nummorum Graecorum* (Sammlung von Aulock) 1422 = Nr. 88; *Sylloge Nummorum Graecorum* (Danish National Museum) Mysia 511 = Nr. 89; H. v. Fritze, *Die Münzen von Pergamon, a.a.O.*, S. 94 = Nr. 90; *Hunt. Coll.* II, S. 285, Nr. 68 = Nr. 91; Jahreshefte 1, 1898, Beiblatt 76 = Nr. 115; CIL III 14195[2] = Nr. 119; IBM 500 = Nr. 122; OGI 510 = Nr. 154; Jahreshefte 44, 1959, Beiblatt 266, Nr. 4 = Nr. 155; Jahreshefte 44, S. 143 ff. = Nr. 166; *Inschr. Magnesia* 187 = Nr. 182; IGR IV 1294 = = Nr. 197; Bulletin de Correspondance Hellénique 11, 1887, S. 216, Nr. 8 = Nr. 214; *Inschr. Magnesia* 197 = Nr. 222; Jahreshefte 26, 1930, Beiblatt 57 f. = Nr. 244.

[29] Archiereis Asias können jedoch gleichzeitig ein munizipales sakrales Amt innehaben, z.B. ein munizipales Priestertum: Vgl. IGR IV 1230 = Nr. 237.

[30] Ein Teil der in Anmerkung 28 aufgezählten Zeugnisse wurde zwar von Brandis (*Asiarches a.a.O.* 1577) maßgeblich als Argument für die Nichtidentität von Asiarchie und provinzialer Archierosyne interpretiert, jedoch in einer sehr einseitigen, nur Unterschiede herausstellenden Untersuchung, die offensichtlich nur die schon feststehende Theorie des Verfassers zu beweisen sucht.

[31] Daß „Asiarch" gelegentlich als Titel gebraucht sein kann, bemerkt auch Deininger *a.a.O.*, S. 46. Er sieht darin jedoch nicht den charakteristischen Unterschied zur Bezeichnung Archiereus Asias.

[32] Das auffallendste Beispiel im vorliegenden antiken Fall ist die Iteration bei Asiarchentiteln.

[33] Die erste Belegstelle stammt aus der Mitte des 1. Jh.s v. Chr.: *The Geography of Strabo* (by H.L. Jones, 1960) XIV 1, 42 = Nr. 1. Vgl. ferner Deininger *a.a.O.*, S. 42/43.

[34] Ähnlich Deininger *a.a.O.*, S. 50. — Die ersten Belege für Asiarchen in der Kaiserzeit sind die Inschriften IGR IV 907, 912 = Nr. 133, 137 (2. Hälfte des 1. Jh. s n. Chr.); Jahreshefte 1, 1898, Beiblatt 76 = Nr. 115 (93 n. Chr.).

Bezeichnung also, die nichts mit der neuen Funktion dieser Stellung zu tun hatte. Das mag zu der Sachlage geführt haben, die man aus dem Material zu erkennen glaubt.

Betrachtet man „Asiarch" mehr als Titel und „Archiereus Asias" mehr als Funktionsbenennung, so werden die oben aufgezählten Unterschiede verständlich: Landtagsbeschlüsse und Ehreninschriften des Landtages nennen natürlicherweise den provinzialen Oberpriester in seiner Funktion, ebenso Datierungen. Gattinnen von Asiarchen sind vermutlich deshalb gelegentlich keine Archiereiai Asias, weil die betreffenden Titelträger sie erst nach der provinzialen Amtszeit heirateten. Und wenn ein Asiarch Inhaber eines munizipalen nichtsakralen Amtes ist, so dürfte das nicht bedeuten, daß er gleichzeitig die provinziale Archierosyne versehen hat, sondern, daß er in diesem Fall nur einen provinzialen Titel trägt.

Doch läßt sich durchaus nicht immer aus dem Charakter der Zeugnisse schließen, warum die eine oder die andere der beiden Bezeichnungen gewählt wurde.

II. DIE TEMPELZUSATZTITULATUREN

Die in der älteren Forschung vertretene These einer Rangordnung der Provinzialpriester, die den „Archiereis Asias am Tempel bzw. an den Tempeln zu..." [35] eine dem „Archiereus Asias" untergeordnete Stellung zuwies [36], scheint endgültig erledigt zu sein, weil sie reine Spekulation blieb. In der Auseinandersetzung mit Gaebler vertritt Magie [37] die Ansicht, beide Titulaturen beträfen dasselbe Amt. Der jeweilige Oberpriester der Provinz habe lediglich seinem Titel manchmal den Ort der Provinzialversammlung seines Amtsjahres hinzugefügt. — In diesen Titulaturen werden aber nicht die Orte der Koinon-Tagungen angegeben [38], sondern wohl die ständigen Amtssitze der Provinzialoberpriester.

Magie meint, daß es in einer Amtsperiode nur einen Archiereus Asias gab. Dem Material entspricht jedoch die Annahme mehrerer gleichgestellter Archiereis Asias während einer Amtszeit [39]: 1. In einer Inschrift aus Magnesia [40] werden zwei designierte Archiereis Asias zur Zeit Neros

[35] Liste aller Belege dieser Titulatur: s. Magisterarbeit Bd. I, S. 62—67; zahlenmäßige Verteilung: Pergamon 13, Smyrna 7, Ephesos 23, Sardeis 3, Kyzikos 2.

[36] (Ph. Le Bas-) W. H. Waddington, Explication zu Bd. III, 1870, S. 245; P. Monceaux, *De communi Asiae provinciae*, 1885, S. 41 ff.; Brandis, RE 1895, *Archiereus* 477; H. Gaebler, *Zur Münzkunde Makedoniens IV*. In: Zeitschrift für Numismatik 24, 1904, S. 273 ff.; E. Kornemann, RE Suppl. IV 1924, *Koinon* 931.

[37] Magie *a.a.O.*, S. 1297/98.

[38] Es ist z.B. eine Versammlung des Koinon in Milet belegt (IGR IV 780 = Nr. 146), in einer Stadt also, die nicht in den Titulaturen der provinzialen Oberpriester erscheint. Da sich ferner anscheinend die — allerdings nicht bewiesene — Meinung gehalten hat, Koinontagung und Koina Asias hätten immer zusammen stattgefunden (vgl. Brandis, *Asiarches a.a.O.* 1569 ff.; Deininger *a.a.O.*, S. 55) könnte man, wenn Magie recht hätte, alle Städte, in denen Koina Asias abgehalten wurden, in den Titulaturen der provinzialen Oberpriester erwarten. Außer Milet werden jedoch noch Laodikeia, Philadelpheia, Tralleis (vgl. Moretti, *Iscrizioni agonistiche Greche*, 1953, Register zu Koina) nicht genannt.

[39] Vgl. auch Deininger *a.a.O.*, S. 38—41.

[40] *Inschr. Magnesia* 157 b = Nr. 103.

genannt. Da sie dieselbe Titulatur haben, muß man sie für einander gleichgestellte Personen halten [41]. 2. Wäre die Verwendung von Titulaturen mit oder ohne Beifügung der Tempel und Tempelstädte Zeichen einer Rangordnung, so könnte man erwarten, daß sich in der literarischen und rechtlichen Überlieferung ebenfalls beide Titulaturen fänden. In diesen Quellen gibt es aber nur die Titulatur ohne Zusätze. 3. Es ist nicht plausibel, anzunehmen, daß untergeordnete Provinzialpriester ebenso als *Arch*iereis bezeichnet wurden wie übergeordnete, so daß schon die Gleichheit dieser Bezeichnung auf gleiche Stellung hinweist. — Am Ende des 4. Jhs. n. Chr. scheint nur noch ein einziger provinzialer Oberpriester amtiert zu haben. Der Erlaß der Kaiser Valentinian, Valens und Gratian zur Neuregelung des Provinzialkultes spricht im Singular „coronatus provinciae" [42] von der Würde des provinzialen Oberpriesters.

Warum wurde die Titulatur gelegentlich durch Angabe der Tempel und Tempelstädte ergänzt? Aus der Verteilung der betreffenden Inschriften nach Fundorten und Zeiten ergibt sich keine Erklärung der Tempelzusatztitulaturen. Sie werden weder ausschließlich innerhalb oder außerhalb der Amtssitze der provinzialen Oberpriester verwendet, noch gehören sie in bestimmte Epochen. Weiter führt es, den Charakter der einzelnen Inschriften zu berücksichtigen. Eine Gruppe von Zeugnissen hat ausschließlich einfache Titulatur, eine andere fast ausschließlich Tempelzusatztitulatur, eine dritte beide Titulaturen.

Einfache Titulatur wird verwendet:

a) Bei Erwähnung von Asiarchen oder Archiereis Asias als Angehörige von den Asiarchen oder Archiereis Asias, denen die jeweilige Inschrift gilt [43].

b) Bei Erwähnung von Asiarchen, die in einer munizipalen Funktion auftreten [44].

c) Vielleicht bei Erwähnung von Archiereis Asias in provinzialer Funktion: zur Datierung von Weihungen im Provinztempel [45] und als Antragsteller im Landtag [46].

---

[41] Deininger *a.a.O.*, S. 40 führt als weiteren Beweis mehrerer gleichgestellter Archiereis Asias Aristeides L 100 ff. (ed. Keil) = Nr. 7 an. Diese Stelle beweist aber nur die Existenz mehrerer Archiereis Asias, nicht die Existenz mehrer gleichgestellter Archiereis Asias: Aristeides ist zum Archiereus Asias gewählt, nachdem er Dritter oder Vierter bei der Wahl geworden war. Über die Stellung der Gewählten zueinander kann man auf Grund dieses Textes nichts sagen. Deshalb läßt sich auch nicht die entgegengesetzte Meinung, es habe einen übergeordneten und mehrere untergeordnete Provinzialoberpriester gegeben, aus diesem Text begründen, wie es Brandis versucht hat (*Archiereus a.a.O.*, 476/77).

[42] Jahreshefte 9, 1906, S. 61 ff., Z. 5 = Nr. 296.

[43] Vgl. z.B. Jahreshefte 45, 1960, S. 55, Nr. 3 = Nr. 174; *Inschr Didyma* 168 = Nr. 243.

[44] Vgl. die Inschriften am Schluß von Anmerkung 28 und Athen. Mitt. 1883, S. 330, Nr. 11 = Nr. 253. — Eine Ausnahme ist allerdings das Amt des Agonotheten. Als Agonothet kann ein Asiarch auch mit Tempelzusatztitulatur genannt werden: vgl. IBM 604 = Nr. 175.

[45] Vgl. Numismat. Zeitschrift 52, 1919, S. 117, Nr. 2, 3, 4; S. 118, Nr. 5 = Nr. 107—110; IBM 498 = Nr. 112; Jahreshefte 45, 1960, S. 83, Nr. 9 = Nr. 113; Anzeiger der Akademie der Wissenschaften in Wien 102, 1965, S. 103 = Nr. 113a. — Es fragt sich allerdings, obdiese Belege charakteristisch für die Verwendung einfacher Titulatur sind. Sie stammen aus der Zeit Domitians, und es ist nicht eindeutig bewiesen, daß es damals schon Tempelzusatztitulaturen gab (s. Anmerkung 61).

[46] Vgl. IGR IV 1236 = Nr. 224. Diese Inschrift ist der einzige Beleg aus der Zeit nach dem ersten Auftreten von Tempelzusatztitulaturen, so daß sich wieder nicht eindeutig beweisen läßt, daß die Verwendung einfacher Titulatur hier charakteristisch ist.

Tempelzusatztitulatur wird verwendet:

a) Sehr häufig bei Ehrungen der fünf Tempelstädte dieser Titulaturen für den Archiereus Asias, der in ihnen amtiert oder amtiert hat [47].

b) Bei den zwei Erwähnungen von Archiereis Asias zur Datierung von munizipalen Akten ihrer Amtsstadt [48].

c) Ferner bei den zwei Grabaufschriften, die die betreffenden provinzialen Oberpriester (ein Asiarch und ein Archiereus Asias) selbst für sich formulierten [49], und dem einzigen Brief eines Archiereus Asias [50].

d) Bei der einzigen Ehreninschrift des Landtags für ein provinziales Archiereis-Ehepaar [51].

Beide Titulaturen werden verwendet:

a) Bei Ehrungen für Archiereis Asias, Archiereiai Asias, Asiarchen durch Privatpersonen, Gruppen oder Städte [52].

b) Bei Ehrungen von Privat- oder Amtspersonen durch Archiereis Asias, Archiereiai Asias, Asiarchen [53].

c) Bei Ehrungen von Angehörigen der Archiereis Asias, Archiereiai Asias, Asiarchen, denen die jeweilige Inschrift gilt [54].

d) Bei Erwähnung von Asiarchen in Gladiatoreninschriften (in der Regel allerdings einfache Titulatur)[55].

Der Gruppe mit Tempelzusatztitulaturen ist vielleicht gemeinsam, daß die Texte etwa um den Zeitpunkt der Amtsausübung der provinzialen Oberpriester entstanden sind. Die fünf Tempelstädte und der Landtag haben die Archiereis Asias wohl während oder kurz nach der Amtszeit geehrt. In munizipalen Akten seiner Amtsstadt dürfte der Archiereus Asias auch nur während seiner Amtszeit erscheinen. Der Brief gehört in die Zeit kurz vor der Amtsausübung, der Verfasser ist designierter Archiereus Asias an den Tempeln zu Smyrna.

In der Gruppe mit einfacher Titulatur dagegen ist für die Zeugnisse der beiden ersten Punkte anzunehmen, daß sie nicht zur Zeit der provinzialen Archierosyne der betreffenden Personen entstanden [56]. Wenn aber unter dem dritten Punkt Inschriften aus der Zeit der Amtsausübung angeführt werden, so widerspricht das dem Gesagten nicht. Tempelzu-

---

[47] Zusatztitulatur: Vgl. Forschungen in Ephesos II 61 II = Nr. 127; Forschungen in Ephesos II 63 = Nr. 128; Jahreshefte 44, 1959, Beiblatt 266, Anmerkung 40 = Nr. 153; CIG 2987b = Nr. 167; Jahreshefte 45, 1960, S. 55, Nr. 3 = Nr. 174; Forschungen in Ephesos II 69 = Nr. 178; SEG IV 500 = Nr. 200; *Inschr. Asklepieion* Nr. 30 = Nr. 205; *Inschr. Asklepieion* Nr. 34 = Nr. 211. Einfache Titulatur: Vgl. SEG IV 519 = Nr. 202; L. Robert, *Hellenica* V, 1948, S. 81, Nr. 318 = Nr. 277; IGR IV 1414 = Nr. 278; Anzeiger der Akademie der Wissenschaften in Wien 94, 1957, S. 19, Nr. 3 = Nr. 184. — Von 13 Ehrungen dieser Art haben also 9 Tempelzusatztitulaturen, obwohl sich im Gesamtmaterial 5% mehr Zeugnisse mit einfacher Titulatur als mit Tempelzusatztitulatur finden.

[48] Vgl. IGR IV 151, 153 = Nr. 148, 149.

[49] Vgl. IGR IV 17 = Nr. 306; Forschungen in Ephesos IV 3, 54 = Nr. 171 (im letzten Text ist der Tempelzusatz allerdings ergänzt).

[50] OGI 509 = Nr. 198.

[51] IGR IV 908 = Nr. 132.

[52] Vgl. z.B. IGR IV 1239 = Nr. 130; IGR IV 787 = Nr. 147.

[53] Vgl. z.B. IGR IV 1524 = Nr. 138; SEG II 652 = Nr. 280.

[54] Vgl. z.B. IGR IV 1241 = Nr. 131; MAMA VI, 1939, 373 = Nr. 194.

[55] Vgl. z.B. Forschungen in Ephesos III 45 = Nr. 245; IBM 621 = Nr. 173; Forschungen in Ephesos III 70 = Nr. 291.

[56] Zu Punkt b vgl. S. 107.

satztitulaturen dürften nicht die offizielle Bezeichnung der provinzialen Oberpriester sein. Es wurde schon darauf hingewiesen, daß Zeugnisse rechtlichen Inhalts [57] diese Titulaturen nicht kennen [58]. Es ist also vermutlich korrekt, wenn Archiereis Asias in Ausübung ihrer provinzialen Funktion in einfacher Titulatur erscheinen [59].

Es ist ganz natürlich, daß sich viele Belege für Tempelzusatztitulaturen um den Zeitpunkt der Amtsausübung konzentrieren. Zu dieser Zeit stand der Amtssitz ganz anders im Vordergrund als irgendwann einmal nach der Amtsausübung. Zu dieser Zeit war es wohl auch besonders wichtig, die einzelnen Oberpriester durch Angabe ihrer Amtsstädte voneinander zu unterscheiden. Da aber in vielen Texten die Zeit der Archierosyne weit zurückliegen muß, kann man schließen, daß auch zu jedem anderen Zeitpunkt nach Belieben Tempel und Tempelstädte in der Titulatur genannt wurden, sei es aus Prestigegründen, öffentlichem und privatem Lokalpatriotismus oder ohne besondere Absicht.

Man kann also die Tempelzusatztitulaturen als eine Variante der provinzialen oberpriesterlichen Titulatur verstehen, die unter bestimmten Voraussetzungen vorzugsweise, aber bestimmt nicht gesetzmäßig verwendet wurde.

Wie diese Titulaturen entstanden sind, läßt sich ebenfalls nur vermuten. Die Tempel von Ephesos und Pergamon werden in den wahrscheinlich frühesten Zeugnissen für Tempelzusatztitulaturen genannt [60], und es ist auf Grund der Datierung dieser Texte denkbar, daß die Inschriften, die das erste Mal den ephesischen Tempel in der Titulatur nennen, die ersten Belege für Zusatztitulaturen überhaupt sind, daß sie vielleicht sogar schon in die Zeit Domitians gehören [61], in die Zeit also, in der Ephesos als erste Stadt die Neokorie in die städtische Titulatur aufnahm [62].

---

[57] Vgl. Anhang S. 140/141.

[58] Vgl. S. 108.

[59] Die längeren und kürzeren Titulaturen der Archiereis Asias in augusteischer Zeit, die beide verwendet werden können, wenn ein Archiereus Asias in Ausübung seiner provinzialen Funktionen genannt wird, lassen sich nicht mit den Tempelzusatztitulaturen der späteren Zeit vergleichen, zumal sie sich beide nur auf die eine Archierosyne dieser Zeit, die am Tempel zu Pergamon, beziehen. Die längeren Titulaturen betonen auch nicht die Stadt des Kultes, sondern den Kultinhalt (ἀρχιερεὺς θεᾶς Ῥώμης καὶ Αὐτοκρά.ορος Καίσαρος θεοῦ υἱοῦ Σεβαστοῦ): Vgl. OGI 458 II + III = Nr. 97; *Inschr. Sardis* 8 VII–X = Nr. 98; IGR IV 1611 = Nr. 99; IBM 894 = Nr. 100.

[60] Pergamon: IGR IV 1239 = Nr. 130 (vor 113/114 n. Chr.).

Ephesos: a) Forschungen in Ephesos II 61 II + 63, IGR IV 643 (1696) = Nr. 127–129 (Zeit Trajans, ab Ende 102–116 n. Chr.).

b) IGR IV 1323 + 1325 = Nr. 139, 140 (Zeit zwischen Domitian und Hadrian).

Das erste Zeugnis für Smyrna ist nicht genau zu datieren (IGR IV 1524 = Nr. 138; Zeit zwischen Claudius und Hadrian). Die ersten Belege für Sardeis und Kyzikos sind aus der Zeit Hadrians und dem frühen 3. Jh. n. Chr. (*Inschr. Sardis* 47 = Nr. 314, IGR IV 151, 153 = Nr. 148, 149).

[61] Vielleicht sind die Belege a für den ephesischen Tempel vor dem Beleg für den pergamenischen Tempel anzusetzen: wenn sie innerhalb der gegebenen Zeitgrenzen früh zu datieren sind und der Beleg für den pergamenischen Tempel spät zu datieren ist. Die Belege b für den ephesischen Tempel könnten aus der Zeit Domitians sein: Flavia Ammion Aristion, die Archiereia Asias der Inschrift IGR IV 1325, ist die Tochter eines Moschus und stammt aus Phokaia, wo zur Zeit des Claudius ein Moschus nachgewiesen ist, s.R. Münsterberg, *Die Beamtennamen auf den griech. Münzen*, 1914, S. 100.

[62] Ch. Habicht in: *Inschr. Asklepieion*, S. 352 f.: seit 84/85 n. Chr.

Ebenso könnte die Inschrift, die das erste Mal den pergamenischen Tempel in der Titulatur nennt, in die Zeit gehören, seit der Pergamon — vermutlich in Reaktion auf Ephesos — als zweite Stadt den Neokorostitel führte, nämlich in das erste Jahrzehnt des 2. Jhs. n. Chr.[63]. Da die Tempelzusatztitulaturen auch die städtischen Neokorien anzeigen, ist es nicht ausgeschlossen, daß ein Zusammenhang mit der Einführung des Neokorostitels und Rivalitäten der Städte besteht.

Da außer den Städten Pergamon, Smyrna, Ephesos, Kyzikos, Sardeis auch Hieropolis, Laodikeia am Lykos, Milet, Philadelphia, Synnada und Tralleis Neokorien besaßen, muß man fragen, warum allein jene fünf Städte Amtssitze von Archiereis Asias wurden[64]. Dabei fällt auf, daß die Amtstädte der provinzialen Oberpriester früher als die anderen neokoren Städte ihre ersten Neokorien erhielten[65]. So ist es denkbar, daß sie gegenüber den Neulingen ihre Position als Amtssitze von Archiereis Asias wahrten. Hinzu mag kommen, daß die Provinz in der späteren Zeit, in der die übrigen Städte den Neokorostitel erwarben, wegen zunehmenden wirtschaftlichen Niedergangs nicht mehr als fünf Oberpriester stellen konnte, was umso wahrscheinlicher ist, als im 4. Jh. n. Chr. offensichtlich bereits die Erstellung eines einzigen Oberpriesters ein finanzielles Problem war[66].

---

[63] Vgl. Anmerkung 60 und Ch. Habicht *a.a.O.*

[64] Man bringt den Titel Neokoros in der Regel mit dem Besitz eines Provinzialtempels in Zusammenhang. Magie *a.a.O.*, S. 637 meint jedoch, manche Städte hätten den Titel ohne Provinzialtempel wegen der in ihnen abgehaltenen Koinon-Tagungen bekommen; als Beispiele nennt er Tralleis und Philadelpheia. Es wäre eine einleuchtende Erklärung für die Sonderstellung jener fünf Städte als Amtssitze provinzialer Oberpriester, wenn es nur in ihnen Tempel des provinzialen Kaiserkultes gegeben hätte. Unklar bleibt aber, welche Anhaltspunkte Magies These hat. Eine Münze von Tralleis aus der Zeit des Severus Alexander zeigt einen Tempel ohne irgendein Götterbild oder Götterattribut, also vermutlich einen Kaisertempel, und hat in der Legende den Neokorostitel der Stadt (BMCat. Lydia, S. 353, Nr. 161). Über die Inschrift der Neokorieverleihung an Philadelpheia durch Caracalla (IGR IV 1619) schreibt Magie selbst: „The inscription is within a frame representing temple-front above which appears 'Αντωνεῖνος σ'ἔκτιζε, perhaps referring to a temple built at this time" *(a.a.O.*, S. 1552, Note 41). Eine Münze von Laodikeia am Lykos aus der Zeit Caracallas hat in der Legende den Neokorostitel der Stadt und stellt einen Tempel und eine „military figure" dar, die doch wohl der Kaiser sein dürfte (BMCat. Phrygia, S. 316, Nr. 227). So kann man vermutlich nicht schließen, daß in diesen Städten der Zusammenhang Provinzialtempel — Neokorie nicht bestand. Wenn man nämlich die dargestellten Tempel als munizipale Kaisertempel interpretiert, muß man sich erneut mit dem Wesen der Neokorie auseinandersetzen, die sich bisher nicht als munizipal erweisen ließ (vgl. L. Robert in: Revue de Philologie, d'Histoire et de Littérature Ancienne 41, 1967, S. 48).

[65] Nach Deininger *a.a.O.*, S. 37/38; T.R.S. Broughton, *Roman Asia*. In: *An Economic Survey of Ancient Rome*. Vol. IV, ed. by T. Frank, 1938, S. 742; Magie *a.a.O.*, S. 1497/98: Pergamon 29 v. Chr., Smyrna 26 n. Chr., Ephesos unter den Flaviern (seit Vespasian?), Kyzikos und Sardeis unter Hadrian, Laodikeia unter Commodus bzw. Caracalla (die unter Commodus erhaltene Neokorie wurde nach dessen Tod nicht mehr gezählt, so daß die Neokorie unter Caracalla zunächst wieder als erste galt; dann erwähnte man beide Neokorien zusammen; vgl. L. Robert, *Laodicée du Lycos*. Paris 1969, S. 283—288 [= *Recherches Archéologiques*, Série I, Fouilles]). Die übrigen Städte wurden in der Severerzeit neokor, als die fünf Amtsstädte der Provinzialoberpriester schon ihre zweite oder dritte Neokorie erhielten.

[66] Vgl. S. 108.

ANHANG*

I. PERSONENVERZEICHNIS

A e b u t i u s Flaccus,
ἀρχιερεὺς τῆς Ἀσίας ναοῦ τοῦ ἐν Κυζίκῳ,
Zeit Hadrians, Kyzikos, Inschrift; IGR IV 153 : Nr. 149.

A e l i a Laevilla,
Ἀσίας ἀρχιέρεια, nicht datiert,
Aphrodisias, Inschrift; CIG 2823 : Nr. 297.

A e l i a n a Regina,
Ἀσίας ἀρχιέρεια, Zeit: Valerian/Gallien, Apameia, Inschrift; IGR IV 784; Gattin des Archiereus Asias Proclianus Trypho, eventuell verwandt mit dem Asiarchen (P.) Aelius Trypho? : Nr. 284.

(*M.*) *A e l i u s Apion*,
1) ἀσιάρχης, 2) ἀσιάρχης τὸ β',
Zeit des Septimius Severus (ab 193 n.Chr.), Hypaipa, Münzen; Mionnet, Suppl. VII, S. 358 f., Nr. 188, 191 : Nr. 43.

P. A e l i u s Artemidorus,
ἀσιάρχης, Zeit Gordians III., Kyzikos, Münzen; Mionnet II, S. 549, Nr. 235; Mionnet, Suppl. V, S. 347, Nr. 427 : Nr. 70.

Aurelius A e l i u s Attalianus,
s. A u r e l i u s.

P. A e l i u s Paullus,
ἀρχιερεὺς τῆς Ἀσίας, eventuell Severerzeit (ab Hadrian möglich), Thyateira, Inschrift; IGR IV 1225; Gatte der Archiereia Asias Ulpia Marcella : Nr. 261.

P. oder L. A e l i u s Pigres,
ἀσιάρχης γ', Zeit Caracallas, Laodikeia, Münzen; Sylloge Nummorum Graecorum (Sammlung von H. v. Aulock, 1957 ff.) 3857; Coll. Wadd 7072 : Nr. 57, 58.

A e l i u s Pollio (falsche Lesart!),
s. J u l i u s.

[C. *Voconius*] *A e l i u s Stratonicus* [*Acamantius*],
ἀρχιερεὺς Ἀσίας ναῶν τῶν ἐν Περγάμῳ, 3. Jh. n. Chr., Dorylaion, Inschrift; Jahreshefte 16, 1913, Beiblatt 72, Nr. 2 : Nr. 289.

---

* *Anmerkung zum Personenregister:*

Im Register werden der genaue Titel der Personen, die Datierung, Fundort und Gattung der Quellen (fragliche Zeugnisse ohne diese Angaben), benutzte Editionen, familiäre Zusammenhänge und die Nummern der Zeugnisse in der Magisterarbeit angegeben. Am Schluß des Registers folgen Personen, deren Namen nicht bekannt sind, in chronologischer Anordnung; zuletzt die Personen, die nur vage oder nicht zu datieren sind.

( ): verschiedene Namensformen innerhalb der Quellensammlung.

[ ]: Ergänzung des Namens.

A e l i u s Themistocles,
ἀσιάρχης, Zeit des Antoninus Pius (Datierung des Sohnes), Keramos, Inschrift; Journal of Hellenic Studies 11, 1890, S. 122, Nr. 5 : Nr. 168.

(*P.*) *A e l i u s Trypho*,
1) ἀσιάρχης, 2) ἀσιάρχης τρίς, 1) Zeit des Severus Alexander, 2) Zeit des Philippus Arabs (247/48 n.Chr.). Apameia, 1) Münzen, 2) Inschrift; 1) BM Cat. Phrygia, S. 101, Nr. 179 f.; S. 89, Nr. 118; Sylloge Nummorum Graecorum (Sammlung von H. v. Aulock, 1957 ff.) 3506, 3507; 2) MAMA VI 222; eventuell verwandt mit den Archiereis Asias Proclianus Trypho und Aeliana Regina? : Nr. 63—66, 266.

P. A e l i u s Zeuxidemus Cassianus,
1) ἀρχιερεὺς 'Ασίας, 2) ἀσιάρχης,
2. Jh. n. Chr. ? (ab Hadrian möglich), Hieropolis, Inschriften; 1) IGR IV 819, 2) 828 : Nr. 298, 299.

A e l i u s Zoilus,
1) ἀσιάρχης, 2) ἀσιάρχης τὸ β', Zeit: 1) Antoninus Pius/Mark Aurel (zwischen 147 und 175 n. Chr.), 2) Mark Aurel und Commodus; Abydos, Münzen; 1) Sylloge Nummorum Graecorum (Danish National Museum, 1942 ff.) Troas 60; 2) F. Imhoof-Blumer, Griech. Münzen. In: Abhandlungen der Bayer. Akademie der Wissenschaften 1890, S. 98, Nr. 203 : Nr. 25, 33.

A l c i p h r o n,
ἀρχιερεὺς τῆς 'Ασίας, Zeit Neros (u.a. bis 59 n. Chr.), Magnesia, Inschriften; Inschr. Magnesia 159, 158; Gatte der Archiereia Asias Juliane : Nr. 105, 106.

A l e x a n d e r,
ἀσιάρχης, Zeit Getas, Zeit Caracallas, Otrus, Münzen; Coll. Wadd. 6371, 6368 : Nr. 53, 54.

A l e x a n d e r Cleonis f.,
ἀρχιερεύς (der Provinz Asia, vgl. den Kontext), Zeit des Augustus (18 n. Chr.?), Ephesos, Münze; BMCat. Lydia, S. 251. Nr. 104 f. : Nr. 13.

A l f [*e n u s*] *Modestus*,
ἀσιάρχης, Zeit des Septimius Severus, Castris Poïanis (Thrakien), Inschrift; SEG I 331; vermutlich verwandt mit Archiereis Asias, die Vater und Großvater eines T. Antonius Claudius Alfenus Arignotus sind; Vater des Arignotus? : Nr. 217.

A n a x a g o r a s,
[ἀρχιερεὺς τῆς 'Ασί]ας καὶ διὰ
βίου ἀγωνοθέτης θεᾶς 'Ρώμης
καὶ θεοῦ Σεβαστοῦ Καίσαρος,
Zeit des Claudius (41 n. Chr.), Hypaipa, Inschrift; IGR IV
1608 c : Nr. 102.

L.? [oder Aurelius?] A n n i a n u s,
ἀσιαρχή[σας?] oder ἀσιάρχη[ς],
eventuell Severerzeit (ab 212 n. Chr.), Thyateira, Inschrift;
IGR IV 1226 : Nr. 260.

A n t o n i a Caecilia,
ἀρχιέρεια τῆς 'Ασίας, Ende des 1. / Anfang des 2. Jhs. n. Chr., Thyateira, Inschrift; IGR IV 1238; Gattin des Archiereus Asias Tib. Claudius Quir. Socrates, Großmutter des Archiereus Asias Tib. Claudius Menogenes Caecilianus : Nr. 172.

M. A n t o n i u s Alexander Appianus,
ἀσιάρχης, Zeit: Mark Aurel und Commodus, Julia Gordos, Inschrift; IGR IV 1294 : Nr. 197.

M. A n t o n i u s Antiochus,
ἀσιάρχης, Ende des 2./Anfang des 3. Jhs. n. Chr., Didyma, Inschrift; Inschr. Didyma 249; Sohn bzw. Enkel der folgenden Asiarchen : Nr. 242.

A n t o n i u s Apollodorus I. oder II., I. und II.,
ἀσιάρχης, eventuell Zeit Mark Aurels, Didyma, Inschriften; Revue Archéologique 28, 1874, S. 110, S. 111; Le Bas — Waddington III 213; Inschr. Didyma 249; Apollodorus I. ist Großvater des Asiarchen M. Antonius Antiochus, Apollodorus II. der Vater : Nr. 191—193, 242.

L. A n t o n i u s Claudius Dometinus Diogenes,
s. C l a u d i u s.

L. A n t o n i u s Hyacinthus,
ἀσιάρχης, nicht datiert, Rom, Inschrift; IG XIV 1402 : Nr. 300.

Claudius A n t o n i u s Lepidus,
s. C l a u d i u s.

M. A n t o n i u s Lepidus,
ἀρχιερεὺς καὶ ἀγωνοθέτης
διὰ βίου τῶν μεγάλων
Σεβαστῶν Καισαρήων θεᾶς
'Ρώμης καὶ Αὐτοκράτορος Καίσαρος θεοῦ υἱοῦ Σεβαστοῦ,
Zeit des Augustus (etwa Oktober — Dezember 2 v. Chr.), Sardeis, Inschrift; Inschr. Sardis 8 X : Nr. 98.

C. ***Antonius*** *Nigrinus* (sein Vater oder er selbst), ἀσιάρχης, Zeit Caracallas, Otrus, Münze; Coll. Wadd. 6369 : Nr. 59.

L.? ***Antonius*** *Polemonis f. Corn. Zeno,* ἀρχιερεὺς τῆς 'Ασίας, Zeit: Claudius/Nero, Herakleia Salbake, Inschrift; MAMA VI 104 : Nr. 104.

L. ***Apolinarius***, s.L. [Julius] Apolinarius.

Apollonius *Menophili f.,* ἀρχιερεύς (der Provinz Asia, vgl. den Kontext), Zeit des Augustus (etwa 9 v. Chr.), Inschrift; OGI 458 II+III : Nr. 97.

Apollonius *Quartianus,* ἀσιάρχης, Zeit Gordians III. (241/42 n. Chr.), Diokleia, Inschrift; IGR IV 665 : Nr. 263.

Aristocrates *Hieroclis f.,* ἀρχιερεὺς 'Ασίας ναῶν τῶν ἐν 'Εφέσῳ, Zeit des Antoninus Pius, Ephesos, Inschrift; CIG 2987 b : Nr. 167.

[*Ar*]*temon*, s. [Claudius?] Temon.

(*C.* ***Aruntius***) *Maternus,* ἀσιάρχης, Zeit: Mark Aurel und Lucius Verus+Mark Aurel und Commodus (Datierung des Asiarchen), etwa Mitte des 3. Jhs. n. Chr. (Datierung der Inschrift), Sardeis, Münzen + Inschrift; Sylloge Nummorum Graecorum (Sammlung von H.v. Aulock, 1957 ff). 4004; F. Imhoof-Blumer, Griech. Münzen. In: Abhandlungen der Bayer. Akademie der Wissenschaften 1890, S. 202, Nr. 640; Sylloge Nummorum Graecorum (Danish National Museum, 1942 ff.) Phrygia 741; Inschr. Sardis 77; eventuell verwandt mit Archiereis Asias, die Vorfahren oder Urgroßeltern eines [T.] Aruntius Nicomachus sind? : Nr. 29a, 34, 34a, 248.

C. ***Asinius*** *Agreus Philopappus,* ἀσιάρχης, Zeit Mark Aurels, Halia, Münze; BMCat. Phrygia, S. 44, Nr. 2 f. : Nr. 32.

[*Aurelius?*] ***Attalus***, ἀσιάρχης, eventuell Zeit Caracallas (ab 212 n. Chr.), Hypaipa, Inschriften: IGR IV 1609, 1610 : Nr. 220, 221.

L. ***Aufidius*** *Euphemus,* ἀσιάρχης, Zeit: Septimius Severus / Caracalla, Ephesos, Inschrift; L. Robert, Les Gladiateurs dans l'Orient Grec, 1940, S. 197, Nr. 206 : Nr. 219.

T. Aufidius Mindius Polychronius,
ἀσιάρχης, eventuell 1. Hälfte des 3. Jhs. n. Chr., Ephesos, Inschrift; Jahreshefte 45, 1960, Beiblatt 57, Nr. 5 : Nr. 276.

Aurelia Hermonassa,
δὶς ἀρχιέρεια τῆς Ἀσίας, Zeit des Severus Alexander, Thyateira, Inschriften; IGR IV 1233, 1231; Gattin des Archiereus Asias und Asiarchen (M.) Aurelius Diadochus, Tochter der Archiereis Asias Aurelius Athenaeus und Flavia Priscilla : Nr. 236, 238.

Aurelia Melite,
ἀρχιέρεια τῆς Ἀσίας ναῶν τῶν ἐν Σμύρνῃ, eventuell Ende des 2. Jhs. n. Chr., Smyrna, Inschriften; IGR IV 1415, 1435 : Nr. 206, 207.

Aurelia Tatia,
ἀρχιέρεια Ἀσίας, eventuell Severerzeit, Thyateira, Inschrift; IGR IV 1229; Gattin des Archiereus Asias L. Aurelius Aristomenes; verwandt mit der Familie des Asiarchen C. Julius Julianus Tatianus oder mit dem Asiarchen Tib. Claudius Tatianus Julianus? : Nr. 301.

Aurelius (Text bei D. Magie, Roman Rule in Asia Minor, 1950, S. 1606 irrtümlich bezogen auf den Vater des Aurelius, Julius Charidemus), ἀσιάρχης, Zeit des Philippus Arabs, Synaos, Münzen; BMCat. Phrygia, S. 391, Nr. 21; Sylloge Nummorum Graecorum (Sammlung von H.v. Aulock, 1957 ff.) 3970; verwandt mit dem Asiarchen M. Aurelius Charidemi f. Julianus? : Nr. 87, 87a.

(*L.*) *Aurelius*,
ἀσιάρχης, Zeit des Commodus (zwischen 180 und 190 n. Chr.), Kyzikos, Münzen; Mionnet, Suppl. V, S. 335, Nr. 348; S. 326, N. 281 : Nr. 36, 37.

M. L. Aurelius,
ἀσιάρχης, Zeit des Septimius Severus (u.a. ab 193 n. Chr.), Hypaipa, Münzen; Mionnet IV, S. 55, Nr. 285; Revue Numismatique 1, 1883, S. 399 : Nr. 44, 45.

M. Aurelius „*ΕΡΑΣΝΟΥ*" ?
ἀσιάρχης?, Sohn eines Asiarchen? (Bezüge im Text sind unklar), Zeit: ab Mark Aurel oder ab Caracalla, aus der Nähe von Smyrna, Inschrift; Bulletin de Correspondance Hellénique 1, 1877, S. 55, Nr.4 : Nr. 302.

Aurelius Aelius Attalianus (sein Vater oder er selbst), ἀσιάρχης, Zeit Gordians III., Saittai, Münzen; BMCat. Lydia, S. 223, Nr. 58; S. 216, Nr. 22; S. 224, Nr. 62; Coll. Wadd. 5194 : Nr. 71—74.

[*A u r e l i u s ?*] *Annianus*,
s.L.? A n n i a n u s .

M. A u r e l i u s Apemantus,
ἀσιάρχης ναῶν τῶν ἐν ᾽Εφέσῳ,
späteres 3. Jh. n. Chr., Didyma, Inschrift; Inschr. Didyma 315 : Nr. 287.

L. A u r e l i u s Aristomenes,
ἀρχιερεὺς ᾽Ασίας, eventuell Severerzeit, Thyateira, Inschrift; IGR IV 1229; Gatte der Archiereia Asias Aurelia Tatia : Nr. 301.

M. A u r e l i u s Artemidorus,
ἀσιάρχης, 1. Hälfte des 3. Jhs.n. Chr., Ephesos, Inschrift; Forschungen in Ephesos III 58; eventuell verwandt mit der Familie des Asiarchen Aurelius, Daphnus, dessen Vater und Bruder Aurelius Artemidorus Thraso heißen? : Nr. 272.

A u r e l i u s Athenaeus,
ἀσιάρχης, Ende des 2. / Anfang des 3. Jhs.n.Chr., Ephesos, Thyateira, Inschriften; IGR IV 1233, 1234; Forschungen in Ephesos III 57; Gatte der Archiereia Asias Flavia Priscilla, Vater der Archiereia Asias Aurelia Hermonassa, Schwiegervater des Archiereus Asias und Asiarchen (M.) Aurelius Diadochus : Nr. 236, 239, 240.

[*A u r e l i u s ?*] *Attalus*,
s. A t t a l u s .

A u r e l i u s Caius,
ἀσιάρχης ναῶν τῶν ἐν Περγάμῳ,
frühes 3. Jh. n. Chr. (nach 212, aber noch severisch), Pergamon, Inschrift; Inschr. Asklepieion, Nr. 44 : Nr. 257.

A u r e l i u s Damas,
ἀσιάρχης, Zeit: Valerian / Gallien, Pergamon, Münzen; Sylloge Nummorum Graecorum (Sammlung von H.v. Aulock, 1957 ff.) 1422; Sylloge Nummorum Graecorum (Danish National Museum, 1942 ff.) Mysia 511; H. v. Fritze, Die Münzen von Pergamon. In: Abhandlungen der Preuß. Akademie der Wissenschaften 1910, S. 94; Hunt. Coll. II, S. 285, Nr. 68 :Nr. 88—91.

A u r e l i u s Daphnus,
ἀσιάρχης, 1. Hälfte des 3. Jhs. n. Chr. (nach 212), Ephesos, Inschriften; Jahreshefte 45, 1960, Beiblatt 54, Nr.2; Forschungen in Ephesos IV 3, 43 B; verwandt mit dem Asiarchen M. Aurelius Artemidorus? (s. dort) : Nr. 273, 274a.

(*A u r e l i u s*) *Demetrius*,
ἀσιάρχης, Zeit des Philippus Arabs, Stektorion, Münzen; Sylloge Nummorum Graecorum (Sammlung von H. v. Aulock, 1957 ff.) 3961; Sylloge Nummorum Graecorum (Danish National Museum, 1942 ff.) Phrygia 692; F. Imhoof-Blumer, Monnaies Grecques, 1883, S. 412, Nr. 153; Coll. Wadd. 6505 : Nr. 83—86.

(*M.*) *A u r e l i u s Diadochus*,
1) ἀσιάρχης, 2) ἀρχιερεὺς τῆς Ἀσίας ναῶν τῶν ἐν Περγάμῳ, Zeit des Severus Alexander, Thyateira, Inschriften; 1) IGR IV 1233, 2) 1230, 1231; Gatte der Archiereia Asias Aurelia Hermonassa, Schwiegersohn der Archiereis Asias Aurelius Athenaeus und Flavia Priscilla : Nr. 236—238.

M. Julius A u r e l i u s Dionysius.
s. J u l i u s.

Plot[*ius*] *A u r e l i u s Gratus*,
s. P l o t i u s.

A u r e l i u s Hermolaus (sein Vater oder er selbst),
ἀσιάρχης, Zeit des Philippus Arabs, Saittai, Münze; BMCat. Lydia, S. 225, Nr. 65 : Nr. 82.

M. A u r e l i u s Charidemi f. Julianus,
δὶς ἀσιάρχης, Severerzeit? (eventuell Zeit Caracallas oder etwas später), Smyrna, Inschrift; IGR IV 1433; verwandt mit dem Asiarchen Aurelius, Sohn des Iulius Charidemus? : Nr. 259.

M. A u r e l i u s Manilius Alexander,
ἀσιάρχης, Zeit Mark Aurels (176 n. Chr.), Philadelpheia, Inschriften; IGR IV 1635, 1631; Sohn des folgenden Asiarchen : Nr. 186, 187.

M. A u r e l i u s Manilius Hermippus,
ἀσιάρχης, Zeit Mark Aurels, Philadelpheia, Inschrift; IGR IV IV 1635; Vater des zuvorgenannten Asiarchen : Nr. 186.

A u r e l i u s Meidias,
ἀσιάρχης, Zeit des Commodus (zwischen 180 und 190 n. Chr.), Kyzikos, Münze; Sylloge Nummorum Graecorum (Sammlung von H. v. Aulock, 1957 ff.) 1270 : Nr. 38.

A u r e l i u s Menelaus,
ἀσιάρχης, Zeit: eventuell ab Mark Aurel oder ab Caracalla, Kyzikos, Inschrift; IGR IV 154 : Nr. 305.

M. Aurelius Mindius Mat(t)idianus Pollio,
1) ἀσιάρχης ναῶν τῶν ἐν Ἐφέσῳ,
2) ἀρχιερεὺς Ἀσίας ναῶν τῶν ἐν Ἐφέσῳ κατὰ τὸ ἑξῆς ἡμερῶν πέντε,
Zeit des Commodus, Ephesos, Halikarnassos, Inschriften; 1) OGI 525; 2) SEG IV 520; Forschungen in Ephesos III 56 : Nr. 199—201.

Aurelius Pinytus Glyconis f.,
ἀσιάρχης ναῶν τῶν ἐν Σμύρνῃ,
Zeit: ab Caracalla (ab 212 n. Chr.), Eresos, Inschrift; IGR IV 17 : Nr. 306.

Aurelius Septimius Apollonius,
ἀρχιερεὺς Ἀσίας ναῶν τῶν ἐν Σάρδεσιν,
Zeit Elagabals (221 n. Chr.), Olympia, Inschrift; Berichte über die Ausgrabungen in Olympia, hg. v. E. Kunze, VI. 1955, S. 221 : Nr. 233.

M. Aurelius Severus (wohl identisch mit Severus),
ἀρχιερεὺς Ἀσίας ναῶν τῶν ἐν Περγάμῳ,
eventuell Zeit des Severus Alexander (ab Trajan möglich), Aizanoi, Inschrift; IGR IV 577 : Nr. 234.

(*M. Aurelius*) *Tertius*,
ἀσιάρχης, Zeit Gordians III., Smyrna, Münzen; Hunt. Coll. II, S. 386, Nr. 253; Mionnet III, S. 250, Nr. 1410 f.; Sylloge Nummorum Graecorum (Danish National Museum, 1942 ff.) Jonia 1319; Hunt. Coll. II, S. 375, Nr. 176 f.; Sylloge Nummorum Graecorum (Danish National Museum) Jonia 1318; Mionnet III, S. 215, Nr. 1198 : Nr. 75—80.

M. Aurelius Themistocles,
ἀσιάρχης, Zeit: ab Caracalla (ab 212 n. Chr.), Herakleia-Perinthos, Inschrift; IGR I 798 : Nr. 304.

[*M. Aurelius*] *Tychicus*,
ἀσιάρχης, Zeit des Severus Alexander, aus der Nähe von Tralleis, Inschrift; Athen. Mitt. 21, 1896, S. 114 f.; Vater des Asiarchen M. Aurelius Zosimus : Nr. 282.

M. Aurelius Zeno,
zusammen mit seiner Gattin Marcia Claudia Juliane erwähnt: ἀσιάρχαι τὸ δεύτερον, Zeit: ab Mark Aurel oder ab Caracalla möglich, Bournabat (heute Bornova), Inschrift; IGR IV 1481 : Nr. 303.

M. Aurelius Zosimus,
ἀσιάρχης, etwa Mitte des 3. Jhs. n. Chr., Tralleis, Inschrift;

Athen. Mitt. 21, 1896, S. 114 f.; Sohn des Asiarchen [M. Aurelius] Tychicus : Nr. 282.

B a s s a ,
fragliches Zeugnis; F. Imhoof-Blumer, Griech. Münzen. In: Abhandlungen der Bayer. Akademie der Wissenschaften 1890, S. 211, Nr. 681; Coll. Wadd. 6032; Gattin des Archiereus Asias (C.) Julius Cleon : Nr. 329, 330.

Antonia C a e c i l i a ,
s. A n t o n i a .

[M. Ulpius] C a r m i n i u s Claudianus,
s. U l p i u s .

Nemerius C a s t r i c i u s L. f. Paconianus,
ἀσιάρχης, eventuell ab Mitte des 2. Jhs. n. Chr., Kos, Inschrift; IGR IV 1075 : Nr. 316.

C h a r i n u s Charini f.,
ἀρχιερεὺς θεᾶς Ῥώμης καὶ Αὐτοκράτορος Καίσαρος θεοῦ υἱοῦ Σεβαστοῦ,
Zeit des Augustus (August 4 v. Chr.), Sardeis, Inschrift; Inschr. Sardis 8 VII : Nr. 98.

C h e r s i p h o r o n ,
ἀσιάρχης, Zeit Hadrians, Smyrna, Inschrift; IGR IV 1431 : Nr. 151.

C l a u d i a (oder Claudiane),
ἀρχιέρεια τῆς Ἀσίας, nicht datiert, Dorylaion, Inschrift; Échos d'Orient 10, 1907, S.77, Nr.2; Gattin des Archiereus Asias C. Julius A. . . . Saturninus : Nr. 309.

Marcia C l a u d i a Juliane,
zusammen mit ihrem Gatten M. Aurelius Zeno erwähnt: ἀσιάρχαι τὸ δεύτερον, Zeit: ab Mark Aurel oder ab Caracalla, Bournabat, (heute Bornova), Inschriften; IGR IV 1481; IGR IV 1386 (fragliches Zeugnis) : Nr. 303, 332.

C l a u d i a Lorentia,
ἀρχιέρεια τῆς Ἀσίας, nicht datiert, Synnada, Inschrift; IGR IV 706 : Nr. 317.

C l a u d i a Tryphaena,
ἀρχιέρεια Ἀσίας, Zeit Domitians oder etwas später, Teos, Inschrift; IGR IV 1571; Tochter der Archiereis Asias Tib. Claudius Phosinus und Stratonice : Nr. 111.

C l a u d i u s Achaicus,
fragliches Zeugnis; Sylloge[3] II 824 b : Nr. 333.

Claudius Antonius Lepidus,
ἀρχιερεὺς 'Ασίας, Zeit: Mark Aurel und Lucius Verus (eventuell 166 n. Chr.), Sardeis, Inschrift; Bulletin of the American Schools of Oriental Research 158, 1960, S. 8 :Nr.183.

(*Tib.*) *Claudius Aristeas*,
ἀσιάρχης, Zeit des Septimius Severus?, Lagina, Panamara, Inschriften; O. Benndorf — G. Niemann..., Reisen im südwestl. Kleinasien I, 1884, Nr. 134; Bulletin de Correspondance Hellénique 15, 1891, S. 208, Nr. 149 :Nr.215, 216.

Tib. Claudius Aristion,
1) ἀρχιερεὺς τῆς 'Ασίας, 2) ἀσιάρχης,
3) τρὶς ἀσιάρχης, 1) Zeit Domitians (um 83/84 n. Chr.), 2) Zeit Domitians (93 n. Chr.), 3) Zeit Trajans (ab Ende 102 — 116 n. Chr. + frühestens 110 n. Chr.), Ephesos, Inschriften; 1) IBM 498; Jahreshefte 45, 1960, S. 83, Nr. 9; Anzeiger der Akademie der Wissenschaften in Wien 102, 1965, S. 103; Forschungen in Ephesos IV, 1, 5; 2) Jahreshefte 1, 1898, Beiblatt 76; 3) Jahreshefte 44, 1959, Beiblatt 330; Jahreshefte 8, 1905, Beiblatt 67; Gatte (?) der Archiereia Asias Julia Lydia La[terane] :Nr.112 — 115, 125, 126.

Claudius Calobrotus,
ἀσιάρχης, Zeit des Commodus (bis 183 n. Chr.), Okokleia, Münze; B. V. Head, Historia Numorum[2] 1911, S. 681 :Nr. 35.

Tib. Claudius Claudii Polemonis f. Quir. Celsus Orestianus,
ἀρχιερατεύσας τῆς 'Ασίας τῶν ἐν τῇ πρώτῃ καὶ δὶς νεωκόρῳ Περγάμῳ ναῶν, Anfang des 2. Jhs. n. Chr. (etwa 114 — 120 n. Chr.), Kibyra, Inschrift; IGR IV 908; Gatte der Archiereia Asias Flavia Lycia, Sohn des Asiarchen Tib. Claudius Polemo, Enkel des Asiarchen Tib. Claudius Hiero, Neffe des Asiarchen Tib. Claudius Deioterianus, Nachkomme des Asiarchen Flavius Craterus : Nr.132.

Tib. Claudius Meleagri f. Quir. Charidemus Philometor,
ἀρχιερατεύσας τῆς 'Ασίας, Zeit Mark Aurels, Magnesia, Inschrift; Inschr. Magnesia 188; vermutlich verwandt mit dem Asiarchen C. Claudius Verulanus Marcellus und dem Asiarchen Tib. Claudius Polydeuces Marcellus (der Sohn des Philometor heißt C. Claudius Verulanus Marcellus Polydeuces.) :Nr.190.

Tib. Claudius Deioterianus,
ἀσιάρχης, eventuell Ende des 1. Jhs. n. Chr., Kibyra, Inschriften; IGR IV 907, 906; Sohn des Asiarchen Tib. Claudius

Hiero, Bruder des Asiarchen Tib. Claudius Polemo, Onkel des Archiereus Asias Tib. Claudius Quir. Celsus Orestianus, Nachkomme des Asiarchen Flavius Craterus : Nr. 133, 135.

Tib. C l a u d i u s Democratis f. Quir. Democrates,
ἀποδεδιγμένος τῆς 'Ασίας ἀρχιερεύς,
Zeit des Claudius, Magnesia, Inschrift; Inschr. Magnesia 157 b : Nr. 103.

L. Antonius C l a u d i u s Dometinus Diogenes,
'Ασίας ἀρχιερεύς, etwa Zeit des Septimius Severus, Aphrodisias, Inschriften; MAMA VIII 502; CIG 2777 : Nr. 212, 213.

Tib. Cl a u d i u s Dynatus,
ἀσιάρχης, Zeit des Philippus Arabs, Ephesos, Samos, Inschriften; Anzeiger der Akademie der Wissenschaften in Wien 92, 1955, S. 166, Nr. 2; S. 163, Nr. 1; 'Αρχαιολογικὸν Δελτίον ... 9, 1924/25, S.103 : Nr. 267—269.

M. C l a u d i u s Fronto,
ἀσιάρχης, Zeit des Antoninus Pius, Münzen des jon. Koinon; BMCat. Jonia, S. 16, Nr. 1 f.; Hunt. Coll. II, S. 321, Nr. 1 f.; Sylloge Nummorum Graecorum (Sammlung von H. v. Aulock, 1957 ff.) 3154; Coll. Wadd. 5254 : Nr. 19—21.

Tib. C l a u d i u s Frontonianus,
[δὶς] τῆς 'Ασίας ἀρχιερασάμενος,
Ende des 2./Anfang des 3. Jhs. n. Chr., Melos, Inschrift; IG XII 3, 1119; Bruder des Asiarchen (T.) Flavius Clitosthenes (Julianus), Vater des Asiarchen Claudius Themistocles : Nr. 255.

Tib. C l a u d i u s Herodes,
fragliches Zeugnis; IGR IV 1410 : Nr. 334.

Tib. C l a u d i u s Hiero,
ἀσιάρχης δίς, eventuell Ende des 1. Jhs. n. Chr., Kibyra, Inschrift; IGR IV 907; Vater der Asiarchen Tib. Claudius Polemo und Tib. Claudius Deioterianus, Großvater des Archiereus Asias Tib. Claudius Quir. Celsus Orestianus, verwandt mit dem Asiarchen Flavius Craterus : Nr. 133.

A. C l a u d i u s Lepidus,
ἀρχιερεὺς 'Ασίας ναῶν τῶν ἐν Σμύρνῃ,
Zeit: ab Hadrian möglich, Aizanoi, Inschrift; IGR IV 586 : Nr. 318.

Tib. C l a u d i u s Lupus,
ἀρχιερεύς (der Provinz Asia, vgl. den Kontext), eventuell Zeit Caracallas, Thyateira, Inschrift; IGR IV 1236 : Nr. 224.

Tib. C l a u d i u s Endiani f. Magnus Charidemus,
ἀρχιερεὺς τῆς 'Ασίας ναοῦ τοῦ ἐν 'Εφέσῳ,
Zeit Hadrians (frühestens 133 n. Chr.), Ephesos, Inschrift; Le Bas — Waddington III 146 : Nr. 144.

Tib. C l a u d i u s Meidias, bei D. Magie, Roman Rule in Asia Minor, 1950, S. 1601: Tib. Claudius Mil[etus],
ἀρχιερεὺς τῆς 'Ασίας ναοῦ τοῦ ἐν Σμύρνῃ,
Zeit: zwischen Claudius und Hadrian, Sardeis, Inschrift; IGR IV 1524 : Nr. 138.

Tib. C l a u d i u s Melito,
ἀρχιερεὺς τῆς 'Ασίας, 1. Hälfte des 2.Jhs. n. Chr., Ephesos, Inschrift; Jahreshefte 45, 1960, S. 55, Nr. 3; Vater des Archiereus Asias und Asiarchen Tib. Julius Reginus : Nr. 174.

Tib. C l a u d i u s Prorosi f. Quir. Menander,
ἀρχιερεὺς 'Ασίας [ναῶν τῶν ἐν 'Εφέσῳ],
1. Hälfte des 2. Jhs. n. Chr., Ephesos, Inschrift; Forschungen in Ephesos IV 3, 54 : Nr. 171.

P. C l a u d i u s Menippus Centauriani f.,
ἀσιάρχης, Zeit: Valerian/Gallien, Tralleis, Inschrift; Athen. Mitt. 22, 1897, S. 484 f. : Nr. 286.

Tib. C l a u d i u s Me[nogenes],
(*eventuell* identisch mit dem folgenden Archiereus Asias?)
ἀσιάρχης, Zeit Hadrians (118/19 oder 117/18 n. Chr.), Pergamon, Inschrift; IGR IV 1688 : Nr. 141.

Tib. C l a u d i u s Menogenes Caecilianus,
(eventuell identisch mit dem zuvorgenannten Asiarchen?)
ἀρχιερεὺς τῆς 'Ασίας, 1. Hälfte des 2. Jhs. n. Chr., Thyateira, Inschrift; IGR IV 1238; Enkel der Archiereis Asias Tib. Claudius Quir. Socrates und Antonia Caecilia : Nr. 172.

Tib. C l a u d i u s Mil[etus],
s. Tib. C l a u d i u s Meidias.

(*Tib.*) *C l a u d i u s* (*Tib. f. Quir.*)
Mithridates,
ἀρχιερεὺς τῆς 'Ασίας, Zeit Hadrians, Apameia, Inschriften; IGR IV 780, 787 : Nr. 146, 147.

M. C l a u d i u s Niceratus Cerealius,
ἀσιάρχης, nicht datiert, Eumeneia, Inschrift; IGR IV 740 : Nr. 319.

Tib. C l a u d i u s Pancratides Atticus,
ἀσιάρχης, 2. Hälfte des 2. Jhs. n. Chr., Ephesos, Inschrift; Forschungen in Ephesos IV 3, 46 : Nr. 203.

Tib. C l a u d i u s Phesinus,
ἀρχιερεὺς τῆς 'Ασίας, Zeit Domitians (eventuell kurz vor 83/84 n. Chr.), Ephesos, Inschriften; Numismat. Zeitschrift 52, 1919, S. 117, Nr. 3 + 4; S. 118, Nr. 5; IGR IV 1571; Gatte der Archiereia Asias Stratonice, Vater der Archiereia Asias Claudia Tryphaena :Nr.108—111.

Tib. C l a u d i u s [Philop]appus,
ἀσιάρχης, Zeit Mark Aurels, Antandros, Inschrift; IGR IV 261 : Nr. 188.

Tib. C l a u d i u s Piso Diophantus,
ἀρχιερασάμενος τῶν δύο ναῶν τῶν ἐν 'Εφέσῳ, Zeit Hadrians, Ephesos, Inschrift; Jahreshefte 44, 1959, Beiblatt 266 : Nr. 153.

[*Tib. C l a u d i u s*] *Piso Tertullinus*, s. P i s o Tertullinus.
Tib. C l a u d i u s Nicomedis f. Quir. Pius,
ἀρχιερεὺς 'Ασίας ναῶν τῶν ἐν Περγάμῳ, Ende des 2. Jhs. n. Chr., Pergamon, Inschrift; Inschr. Asklepieion, Nr. 30 : Nr. 205.

Tib. C l a u d i u s Italici f. Pius Pisoninus,
ἀσιάρχης, Zeit Hadrians (nach 130/31 n. Chr.), Teos, Inschrift; IGR IV 1567 : Nr. 143.

Tib. C l a u d i u s Polemo,
ἀσιάρχης, eventuell Ende des 1. Jhs. n. Chr., Kibyra, Inschriften; IGR IV 907, 883, 906, 910; Sohn des Asiarchen Tib. Claudius Hiero, Vater des Archiereus Asias Tib. Claudius Quir. Celsus Orestianus, Schwiegervater der Archiereia Asias Flavia Lycia, Bruder des Asiarchen Tib. Claudius Deioterianus, Nachkomme des Asiarchen Flavius Craterus :Nr.133—136.

C l a u d i u s P o l l i o,
ἀσιάρχης, Zeit: Mark Aurel und Lucius Verus, Hieropolis, Münzen; F. Imhoof-Blumer, Kleinasiat. Münzen, 1901, 1902, S. 244, Nr.4 + Nr. 3; Coll. Wadd. 6189 : Nr. 26—28.

Tib. Cl a u d i u s Polydeuces Marcellus,
ἀσιάρχης, Zeit des Antoninus Pius (etwa 147/48 n. Chr.) + Zeit Mark Aurels (zwischen 10.12 und 31.12. 161 n. Chr.), Ephesos, Magnesia, Inschriften; Jahreshefte 44, 1959, S. 143 ff.; Inschr. Magnesia 187; vermutlich verwandt mit dem Asiarchen C. Claudius Verulanus Marcellus und dem Archiereus Asias Tib. Claudius Quir. Charidemus Philometor (s. dort) : Nr. 166, 182.

C l a u d i u s Salvius,
ἀσιάρχης ναῶν τῶν ἐν Σμύρνῃ, eventuell Ende des 2./Anfang des 3. Jhs. n. Chr. (Datierung des Asiarchen), etwa 1. Hälfte — Mitte des 3. Jhs. n. Chr. (Datierung der Inschrift), Ephesos; Forschungen in Ephesos III 72; Verwandter der Familie des Archiereus Asias und Asiarchen P. Vedius Antoninus [Sabinus] und des Asiarchen Claudius Zeno : Nr. 241.

Tib. C l a u d i u s Socratis f. Quir. Socrates,
1) ἀρχιερεὺς τῆς 'Ασίας τοῦ ἐν Περγάμῳ ναοῦ, 2) ἀρχιερεὺς τῆς 'Ασίας, Ende des 1. /Anfang des 2. Jhs. n. Chr. (u. a. vor 113/14 n. Chr.), Thyateira, Inschriften; 1) IGR IV 1239, 2) 1241, 1238; Gatte der Archiereia Asias Antonia Caecilia, Großvater des Archiereus Asias Tib. Claudius Menogenes Caecilianus : Nr. 130, 131, 172.

Tib. C l a u d i u s Tatianus Julianus,
ἀσιάρχης, eventuell Zeit des Commodus, Ephesos, Inschrift; IBM 620; verwandt mit dem Asiarchen C. Julius Julianus Tatianus ? : Nr. 320.

[*C l a u d i u s ?*] *Temon*, bei D. Magie, Roman Rule in Asia Minor, 1950, S. 1601: [Ar]temon,
ἀρχιερεὺς 'Ασίας ναῶν τῶν ἐν Περγάμῳ,
Zeit Hadrians (137 n. Chr.), Pergamon, Inschrift; Abhandlungen der Preuß. Akademie der Wissenschaften 1932, Nr. 5, S. 51, Nr. 3 : Nr. 145.

C l a u d i u s Themistocles,
ἀσιάρχης, frühes 3. Jh. n. Chr. (Datierung des Asiarchen), Mitte des 3. Jhs. n. Chr. (Datierung der Inschrift), Attika; IG II² 3704; Sohn des Archiereus Asias Tib. Claudius Frontonianus, Neffe des Asiarchen (T.) Flavius Clitosthenes (Julianus) : Nr. 256.

C l a u d i u s Timon, bei D. Magie, Roman Rule in Asia Minor, 1950, S. 1607: L. Timon,
ἀσιάρχης, eventuell ab Mitte des 2. Jhs. n. Chr., Smyrna, Inschrift; L. Robert, Les Gladiateurs dans l'Orient Grec, 1940, S. 202, Nr. 225 : Nr. 321.

Tib. C l a u d i u s Tib. f. Quir. Timon,
ἀποδεδιγμένος τῆς 'Ασίας ἀρχιερεύς,
Zeit des Claudius, Magnesia, Inschrift; Inschr. Magnesia 157 b : Nr. 103.

M. C l a u d i u s Valerianus,
ἀρχιερεὺς 'Ασίας, Zeit Domitians (u.a. ab 84 n. Chr.), Eumeneia, Münzen; BMCat. Phrygia, S. 218, Nr. 47 f.; Coll. Wadd. 6033, 6034 : Nr. 16—18.

(*M. Claudius*) *P. Vedius Antoninus* (*Phaedrus Sabinianus*),
s. Vedius.

[M. Claudius] *P. Vedius Antoninus* [*Sabinus*],
s. Vedius.

C. Claudius Verulanus Marcellus,
ἀσιάρχης, Zeit Hadrians (130/31 n. Chr.), Ephesos, Inschrift; Jahreshefte 7, 1904, Beiblatt 42; Gatte der Archiereia Asias Scaptia Firmilla, vermutlich verwandt mit dem Asiarchen Tib. Claudius Polydeuces Marcellus und dem Archiereus Asias Tib. Claudius Quir. Charidemus Philometor (s. dort) : Nr. 142.

Claudius Zeno,
ἀσιάρχης ναῶν τῶν ἐν θάδε (= Ephesos), eventuell Ende des 2./Anfang des 3. Jhs. n. Chr. (Datierung des Asiarchen), etwa 1. Hälfte — Mitte des 3. Jhs. n. Chr. (Datierung der Inschrift), Ephesos; Forschungen in Ephesos III 72; Verwandter der Familie des Archiereus Asiasund Asiarchen P. Vedius Antoninus [Sabinus] und des Asiarchen Claudius Salvius : Nr. 241.

Cornelia Secunda,
ἀρχιέρεια τῆς 'Ασίας, eventuell Severerzeit, Thyateira, Inschrift; IGR IV 1244; Gattin des Archiereus Asias C. Julius Hippianus, Mutter des Asiarchen C. Julius Julianus Tatianus : Nr. 312.

Pomponius Cornelius Lollianus Hedianus,
s. Pomponius.
[*L.*] *Cornelius Vettenianus*,
ἀσιάρχης δ', Zeit: Septimius Severus/Caracalla, Sardeis, Münzen; Mionnet IV, S. 128, Nr. 727; BMCat. Lydia, S. 261, Nr. 153; Sylloge Nummorum Graecorum (Sammlung von H. v. Aulock, 1957 ff.) 3158; Mionnet IV, S. 131, Nr. 750; Coll. Wadd. 5262 : Nr. 48—52.

Crispus,
ἀσιάρχης, Zeit Caracallas (ab 212 n. Chr.), Magnesia, Inschrift; Inschr. Magnesia 197 : Nr. 222.

Tib. Damianus,
s. Tib. [Julius] Damianus.

Demetrius,
s. (Aurelius) Demetrius.

Demetrius,
ἀρχιερεὺς 'Ασίας, eventuell 1. Hälfte des 3. Jhs. n. Chr., Synnada, Inschrift; IGR IV 707 : Nr. 279.

Demetrius Heraclidae f.,
ἀρχιερεὺς θεᾶς ʽΡώμης καὶ Αὐτοκράτορος
Καίσαρος θεοῦ υἱοῦ Σεβαστοῦ,
Zeit des Augustus (August/September 3 v. Chr.), Sardeis, Inschrift; Inschr. Sardis VIII : Nr. 98.

(Domitius) Rufus und Vater, bei D. Magie, Roman Rule in Asia Minor, 1950, S. 1606 auch fälschlich Dom[ni]nus Rufus,
ἀσιάρχης, Zeit Valerian/Gallien, Sardeis, Münzen + Inschrift; BMCat. Lydia, S. 273 f., Nr. 206 f.; Sylloge Nummorum Graecorum (Sammlung von H. v. Aulock, 1957 ff.) 3164; Coll. Wadd. 7059; F. Imhoof-Blumer, Lyd. Stadtmünzen, 1897, S. 142; Sylloge Nummorum Graecorum (Sammlung von Aulock) 3165; Studies Presented to D.M. Robinson, by G.E. Mylonas and D. Raymond, Vol. II, 1953, S. 365 : Nr. 92—96, 285.

Dorotheus,
ἀσιάρχης, nicht datiert, Fundort ?, Inschrift; Inscriptions Grecques du Musée du Louvre..., par A. Dain, 1933, Nr. 72 : Nr. 307.

Cn. Dottius Dotti Maryllini f. Serg. Plancianus,
asiarcha templi splendidissimae civitatis Ephesinorum, Zeit Mark Aurels, Antiocheia (Pisidien), Inschriften; CIG 6835 — — 37 : Nr. 189.

Eunus,
ἀσιάρχης, nicht datiert, Adramytteion, Inschrift; L. Robert, Hellenica III, 1946, S. 125, Nr. 313 : Nr. 308.

Flavia Moschi f. Ammion Aristion,
ἀρχιέρεια ʼΑσίας ναοῦ τοῦ ἐν ʼΕφέσῳ,
Zeit: zwischen Domitian und Hadrian, Phokaia, Inschrift; IGR IV 1325; Gattin des Archiereus Asias T. Flavius Varus Calvesianus Quir. Hermocrates : Nr. 140.

Flavia Appia,
ἀρχιέρεια ʼΑσίας, Zeit: Mark Aurel und Commodus oder Septimius Severus und Caracalla, Aphrodisias, Inschriften; CIG 2782; MAMA VIII 517 b; Gattin des Asiarchen (M. Ulpius) Carminius Claudianus II., Schwiegertochter des gleichnamigen Archiereus Asias und Asiarchen I. : Nr. 195, 196.

Flavia Lycia,
ἀρχιερατεύσασα τῆς ʼΑσίας τῶν ἐν τῇ
πρώτῃ καὶ δὶς νεωκόρῳ Περγάμῳ ναῶν,
Anfang des 2. Jhs. n. Chr., Kibyra, Inschrift; IGR IV 908; Gattin des Archiereus Asias Tib. Claudius Quir. Celsus Orestianus, Schwiegertochter des Asiarchen Tib. Claudius Polemo (weitere Verwandtschaft s. dort); Schwester des Archiereus Asias T.

Flavius Quir. Montanus? (Beide haben einen Flavius Hiero zum Vater) : Nr. 132.

F l a v i a Papiane,
ἀρχιέρεια τῆς Ἀσίας, eventuell Zeit Mark Aurels und des Lucius Verus, Ephesos, Inschrift; Jahreshefte 45, 1960, Beiblatt 94, Nr. 22; Gattin des Asiarchen P. Vedius Antoninus (Phaedrus Sabinianus), Schwiegertochter des Archiereus Asias und Asiarchen P. Vedius Antoninus [Sabinus], Verwandte des Archiereus Asias Vedius Caius Sabinianus und der Asiarchen Claudius Zeno und Claudius Salvius : Nr. 185.

F l a v i a Priscilla,
ἀρχιέρεια δὶς τῆς Ἀσίας,
Ende des 2./ Anfang des 3. Jhs.n. Chr., Thyateira, Inschriften; IGR IV 1233, 1234; Gattin des Asiarchen Aurelius Athenaeus, Mutter der Archiereia Asias Aurelia Hermonassa, Schwiegermutter des Archiereus Asias und Asiarchen (M.) Aurelius Diadochus : Nr. 236, 239.

T. F l a v i u s Aristobulos,
ἀσιάρχης, Zeit Trajans (spät, jedoch vor 116 n. Chr.), Ephesos, Inschrift; IBM 500; Sohn des Archiereus Asias und Asiarchen T. Flavius Quir. Pythio, Bruder des Archiereus Asias und Asiarchen Flavius Julianus : Nr. 122.

(*T.*) *F l a v i u s Clitosthenes* (*Julianus*),
1) ἀσιάρχης ναῶν τῶν ἐν Ἐφέσῳ,
2) ἀσιάρχης, 3) δὶς ἀσιάρχης, Ende des 2. / Anfang des 3. Jhs. n. Chr., Thera, Ephesos, Tralleis, Inschriften; 1) IG XII 3, 525; 2) Forschungen in Ephesos II 70; 3) Athen. Mitt. 1883, S. 330, Nr. 11; Papers of the American School of Classical Studies at Athens 1, 1882/83, S. 112, Nr. 12; Bruder des Archiereus Asias Tib. Claudius Frontonianus, Onkel des Asiarchen Claudius Themistocles; eventuell verwandt mit der Familie des Archiereus Asias und Asiarchen T. Flavius Quir. Pythio, dessen Sohn Flavius Julianus heißt? :Nr. 251—254.

F l a v i u s Craterus,
ἀσιάρχης δίς, 2. Hälfte des 1. Jhs.n. Chr., Kibyra, Inschriften; IGR IV 907, 1524; Vorfahr der Familie des Archiereus Asias Tib. Claudius Quir. Celsus Orestianus : Nr. 133, 137.

T. F l a v i u s Demetrius,
ἀσιάρχης, Zeit des Septimius Severus, Jasos, Inschrift; Bulletin de Correspondance Hellénique 11, 1887, S. 216, Nr. 8 : Nr. 214.

[*F l a v i u s?*] *Dionysius,* bei D. Magie, Roman Rule in Asia Minor, 1950, S. 1606: [M. Julius?] Dionysius,
ἀσιάρχης Περγαμηνῶν, Zeit Caracallas—zwischen 215 und 217 n. Chr.? (Datierung des Sohnes), Thyateira, Inschrift; OGI 516 : Nr. 223.

(*M.*) *F l a v i u s Dometianus*,
1) ἀσιάρχης ναῶν τῶν ἐν Ἐφέσῳ,
2) ἀσιάρχης, Ende des 2. / Anfang des 3. Jhs.n. Chr., Didyma, Ephesos, Inschriften; 1) Inschr. Didyma 168, 2) Jahreshefte 26, 1930, Beiblatt 57 f.; Sohn eines Asiarchen : Nr. 243, 244.

L. F l a v i u s Hermocrates,
ἀρχιερεὺς Ἀσίας ναῶν τῶν ἐν Περγάμῳ,
Zeit des Septimius Severus (eventuell 200 — 205 n. Chr.), Pergamon, Inschrift; Inschr. Asklepieion, Nr. 34; Nachkomme der Archiereis Asias T. Flavius Varus Calvesianus Quir. Hermocrates und Flavia Ammion Aristion : Nr. 211.

F l a v i u s Julianus,
1) ἀσιάρχης, 2) ἀρχιερεὺς τῆς Ἀσίας,
Zeit Trajans (Datierung des Julianus), etwa Zeit Hadrians (Datierung der Inschriften), Ephesos; 1) Forschungen in Ephesos IV 3, 42; 2) Forschungen in Ephesos IV 3, 42a; Sohn des Archiereus Asias und Asiarchen T. Flavius Quir. Pythio, Bruder des Asiarchen T. Flavius Aristobulos : Nr. 120, 121.

T. Fl a v i u s Menander I.,
ἀσιάρχης, Zeit: etwa Septimius Severus/Caracalla (Datierung des Sohnes), Ephesos, Inschrift; Forschungen in Ephesos III 62; Vater des folgenden Asiarchen; identisch mit dem Asiarchen Menander? : Nr. 218.

T. F l a v i u s Menander II.,
ἀσιάρχης, Zeit: etwa Septimius Severus/Caracalla, Ephesos, Inschrift; Forschungen in Ephesos III 62; Sohn des zuvorgenannten Asiarchen; identisch mit dem Asiarchen Menander? : Nr. 218.

F l a v i u s Menophantus,
ἀρχιερεὺς τῆς Ἀσίας, Zeit Trajans (etwa 102 — 113/14 n. Chr.), Pergamon, Inschriften; IGR IV 470, 456 : Nr. 123, 124.

T. F l a v i u s Hieronis f. Quir. Montanus,
ἀρχιερεὺς Ἀσίας ναοῦ τοῦ ἐν Ἐφέσῳ κοινοῦ τῆς Ἀσίας, Zeit Trajans (u.a. ab Ende 102 — 116 n. Chr.), Akmonia, Ephesos, Inschriften; Forschungen in Ephesos II 61 II + 63; IGR IV 643 = 1696; eventuell Bruder der Archiereia Asias Flavia Lycia? (s. dort) : Nr. 127 — 129.

T. F l a v i u s Munatius,
ἀσιάρχης τῆς πρώτης καὶ μεγίστης μητροπόλεως τῆς Ἀσίας, καὶ β′ νεωκόρων τῶν Σεβαστῶν Ἐφεσίων πόλεως,
Zeit: zwischen Hadrian und Elagabal oder Gallien, Ephesos, Inschrift; Le Bas — Waddington III 158 a; falsche Lesart: CIG: 2990 : Nr. 325, 331.

F l a v i u s Priscus (vermutlich identisch mit einem ohne Namen erwähnten Asiarchen, dem Vater eines Flavius Priscus), ἀσιάρχης, Zeit des Septimius Severus (u.a. ab 193 n. Chr.), Akmonia, Münzen; Mionnet IV, S. 201, Nr. 31; F. Imhoof-Blumer, Monnaies Grecques, 1883, S. 391, Nr. 50; BMCat. Phrygia, S.13, Nr. 62 : Nr. 39—41.

T. F l a v i u s Perigenis f. Quir. Pythio,
1) ἀσιάρχης, 2) ἀρχιερεὺς τῆς 'Ασίας, Zeit Trajans (u.a. 105 n. Chr., ab 102 — 116 n. Chr.), Ephesos, Inschriften; 1) Forschungen in Ephesos III 33 + 34; CIL III 14195[2]; Forschungen in Ephesos IV 3, 42; 2) 42 a; Vater des Archiereus Asias und Asiarchen Flavius Julianus und des Asiarchen T. Flavius Aristobulos; Familie eventuell verwandt mit dem Asiarchen (T.) Flavius Clitosthenes (Julianus)? :Nr. 118—121.

[F l a v i u s ?] Temon,
s. [C l a u d i u s ?] Temon.

T. F l a v i u s Varus Calvesianus Stratonici f. Quir. Hermocrates,
ἀρχιερεὺς 'Ασίας ναοῦ τοῦ ἐν 'Εφέσῳ,
Zeit: zwischen Domitian und Hadrian, Phokaia, Inschrift; IGR IV 1323; Gatte der Archiereia Asias Flavia Ammion Aristion, Vorfahr des Archiereus Asias L. Flavius Hermocrates : Nr. 139.

[F r o ?] n t o ,
ἀσιάρχης, Zeit des Antoninus Pius, Sardeis, Münze; Coll. Wadd. 5254 : Nr. 21.

M. F u l v i u s Publicianus Nicephorus,
ἀσιάρχης, Zeit Caracallas, Ephesos, Inschriften; SEG IV 539, 540; Forschungen in Ephesos II 76 = 77, 78, 82; III 63, 86 : Nr. 225—231.

M. F u r i u s ,
fragliches Zeugnis; J. Eckhel, Doctrina nummorum... IV, 1828, S. 207 : Nr. 337.

L. Pescennius G e s s i u s ,
s. P e s c e n n i u s .

G l y c o ,
ἀσιάρχης, Zeit des Septimius Severus, Hypaipa, Münze; Revue Numismatique 1, 1883, S. 399 : Nr. 46.

H e r m o l a u s ,
ἀσιάρχης, 3. Jh. n. Chr. (eventuell Zeit des Decius), Hypaipa, Inschrift; J. Keil und A. Premerstein, Bericht über eine 3. Reise in Lydien. In: Denkschriften der Österreich. Akademie der Wissenschaften 57, 1914, Nr. 91 : Nr. 292.

Julia Lydia La[terane],
Ἀσίας ἀρχιέρεια, Zeit Trajans (ab Ende 102—116 n. Chr.), Ephesos, Inschrift; Jahreshefte 44, 1959, Beiblatt 330; Gattin (?) des Archiereus Asias und Asiarchen Tib. Claudius Aristion : Nr. 125.

Julia Marcellina,
ἀρχιέρεια τῆς Ἀσίας ναῶν τῶν ἐν Περγάμῳ,
Zeit Mark Aurels, Synnada, Inschrift; MAMA VI 373; Urenkelin von Archiereis Asias : Nr. 194.

Juliane [Eus]trati f.,
ἀρχιέρεια γενομένη τῆς Ἀσίας πρώτη τῶν γυναικῶν,
Zeit Neros (bis 59 n. Chr.), Magnesia, Inschrift; Inschr. Magnesia 158; Gattin des Archiereus Asias Alciphron : Nr. 105.

C. Julius A... Saturninus,
ἀρχιερεὺς τῆς Ἀσίας, nicht datiert, Dorylaion, Inschrift; Echos d'Orient 10, 1907, S. 77, Nr. 2; Gatte der Archiereia Asias Claudia (oder Claudiane) : Nr. 309.

L. [Julius] Apolinarius (vermutlich identisch mit einem ohne Namen erwähnten Asiarchen, dem Vater eines L. Julius Apolinarius),
ἀσιάρχης, eventuell Zeit Gordians III. oder 1. Hälfte des 3. Jhs. n. Chr., Adramytteion, Münze; Coll. Wadd. 614 : Nr. 69.

M. Julius Aurelius Dionysius,
fragliches Zeugnis; CIG 2990; vgl. Lesart bei Le Bas—Waddington III 158 a: bezogen auf den ohne Namen erwähnten Großvater oder Vorfahr des Dionysius : Nr. 331.

Julius Calpurnius,
ἀρχιερεὺς Ἀσίας ναῶν τῶν ἐν Περγάμῳ,
eventuell Ende des 2./Anfang des 3. Jhs.n.Chr., Philadelpheia, Inschrift; IGR IV 1639 : Nr. 247.

Julius Charidemus,
fragliche Zeugnisse; Texte wohl zu beziehen auf Aurelius (s. dort), Vater des Julius Charidemus.

(C.) Julius Cleon,
ἀρχιερεὺς Ἀσίας, Zeit Neros, Eumeneia, Ephesos, Münzen + Inschrift; BMCat. Phrygia, S. 217, Nr. 41 f.; Sylloge Nummorum Graecorum (Sammlung von H. v. Aulock, 1957 ff.) 3591; Jahreshefte 47, 1964/65, Beiblatt 19; Gatte der Archiereia (Asias?) Bassa : Nr. 14, 15, 106 a.

Tib. *J u l i u s* *Damas Claudianus*,
ἀρχιερεὺς τῆς Ἀσίας, Zeit Domitians (eventuell kurz vor 83/84 n. Chr.), Ephesos, Inschrift; Numismat. Zeitschrift 52, 1919, S. 117, Nr. 2 : Nr. 107.

Tib. [*J u l i u s*] *Damianus*, bei D. Magie, Roman Rule in Asia Minor, 1950, S. 1602: Tib. Damianus,
Ἀσίας ἀρχιερεύς, nicht datiert, Milet, Inschrift; CIG 2887 : Nr. 310.

[*M. J u l i u s ?*] *Dionysius*,
s. [F l a v i u s ?] Dionysius.

C. J u l i u s *Hippianus*,
ἀρχιερεὺς τῆς Ἀσίας, eventuell Severerzeit, Thyateira, Inschrift; IGR IV 1244; Gatte der Archiereia Asias Cornelia Secunda, Vater des Asiarchen C. Julius Julianus Tatianus : Nr. 312.

C. J u l i u s *C. f. Fab. Julianus*,
[ἐκ?] πατρὸς ἀρχιερεὺς τῆς Ἀσίας,
nicht datiert, Magnesia, Inschrift; Inschr. Magnesia 151 : Nr. 311.

C. J u l i u s *Julianus Tatianus*,
ἀσιάρχης, eventuell Severerzeit, Thyateira, Inschriften; IGR IV 1244, 1245; Sohn der Archiereis Asias C. Julius Hippianus und Cornelia Secunda; verwandt mit der Archiereia Asias Aurelia Tatia und dem Asiarchen Tib. Claudius Tatianus Julianus? : Nr. 312, 313.

[*C.*] *J u l i u s* *Lepidus* (eventuell identisch mit dem folgenden Archiereus Asias?),
ἀρχιερεὺς τῆς Ἀσίας, eventuell Zeit Domitians (96 n. Chr.?), Sardeis, Inschrift; Inschr. Sardis 46 : Nr. 116

C. J u l i u s *M. f. Lepidus* (eventuell identisch mit dem zuvorgenannten Archiereus Asias?),
ἀρχιερεὺς τῆς Ἀσίας, nicht datiert, Thyateira, Inschrift; IGR IV 1246 : Nr. 117.

L. J u l i u s *Libonianus*,
ἀρχιερεὺς τῆς Ἀσίας ναῶν τῶν ἐν Λυδίᾳ Σαρδιανῶν,
Zeit: eventuell ab Albinus, Sardeis, Inschrift; Inschr. Sardis 47 : Nr. 314

C. J u l i u s *M. . . .*,
ἀρχιερεὺς (der Provinz Asia, vgl. den Kontext), Zeit des Augustus (eventuell etwa Ende 1 v. Chr.), Halikarnassos, Inschrift; IBM 894 : Nr. 100.

J u l i u s *Menecles Diophantus*,
ἀσιάρχης, 1. Hälfte des 3. Jhs. n. Chr. (eventuell Zeit Gordians III.), Smyrna, Inschrift; L. Robert, Hellenica V, 1948, S. 81, Nr. 318 : Nr. 277.

C. J u l i u s Pard. f. Pardalas,
ἀρχιερεὺς καὶ διὰ βίου ἀγωνοθέτης θεᾶς Ῥώμης καὶ Αὐτοκράτορος θεοῦ υἱοῦ Σεβαστοῦ,
Zeit des Augustus (zwischen 2 v. Chr. und 14 n. Chr.), Hypaipa, Inschrift; IGR IV 1611 b. : Nr. 99.

(*C. J u l i u s*) *Philippus* (unter Voraussetzung der Identität der Personen),
1) ἀσιάρχης, 2) ἀρχιερεὺς Ἀσίας, 3) ἀρχιερεὺς [Ἀσίας?], 1) Zeit des Antoninus Pius (153 n. Chr.)+ Zeit Mark Aurels und des Lucius Verus (Datierung der Inschrift), 1) + 3) Zeit des Antoninus Pius (23.2.155 n. Chr.), 2) Zeit des Antoninus Pius (etwa 153 n. Chr. oder vor 153 n. Chr.); Tralleis, Olympia; literar. Zeugnis + Inschriften; 1) OGI 498; Papers of the American School of Classical Studies at Athens 2, 1898, S. 325, Nr. 379; 1) + 3) Martyrdom of Polycarp (The Apostolic Fathers II, by Kirsopp Lake, 1959) XII + XXI; 2) Papers...1, 1882/83, S. 102; Bulletin de Correspondance Hellénique 29, 1905, S. 361; Papers...1, S. 100, Nr. 6; Papers...1, S. 103; Athen. Mitt. 26, 1901, S. 239, Nr. 3. : Nr. 4, 159–165.

J u l i u s Pollio, bei D. Magie, Roman Rule in Asia Minor, 1950, S. 1604: Aelius Pollio,
ἀσιάρχης, Zeit des Antoninus Pius, Pergamon, Münzen; Mionnet, Suppl. V, S. 440, Nr. 1003 + 1004; S. 444, Nr. 1021; H. v. Fritze, Die Münzen von Pergamon. In: Abhandlungen der Preuß. Akademie der Wissenschaften, 1910, S. 193 : Nr. 22–24.

C. J u l i u s Python,
ἀρχιερεὺς Ἀσίας, nicht datiert, Tralleis, Inschrift; Bulletin de Correspondance Hellénique 11, 1887, S. 346, Nr. 1 : Nr. 315.

Tib. J u l i u s Reginus,
1) ἀσιάρχης, 2) δὶς ἀσιάρχης, (u.a. τῆς Ἀσίας) ναῶν τῶν ἐν Ἐφέσῳ, 3) ἀρχιερεὺς (sc. Ἀσίας) β' ναῶν τῶν ἐν Ἐφέσῳ, etwa Mitte des 2. Jhs.n. Chr. (Zeit des Antoninus Pius?), Ephesos, Inschriften; 1) IBM 621; 2) Jahreshefte 45, 1960, S. 55, Nr. 3; IBM 604; 3) IBM 605, 611; Sohn des Archiereus Asias Tib. Claudius Melito : Nr. 173–177.

[*Qui*]*ntus L o l*[*l i a n u s?*],
fragliches Zeugnis; IGR IV 472 : Nr. 335.

M a c a r i u s,
ἀσιάρχης, etwa Ende des 3./Anfang des 4. Jhs.n. Chr., Milet, Inschrift; Milet I 9, 339 : Nr. 294.

M. Aurelius M a n i l i u s Alexander,
s. A u r e l i u s.

M. Aurelius M a n i l i u s Hermippus,
s. A u r e l i u s.

Maternus,
s. (C. Aruntius) Maternus.
Memmia Ariste Teuthrantis,
ἀρχιερέια τῆς Ἀσίας, Zeit des Septimius Severus (204/05 n. Chr.), Sebaste, Inschrift; IGR IV 687; vermutlich verwandt mit Archiereis Asias, die Vorfahren oder Großeltern eines Cornelius Memmius Charidemus Teuthras sind; Großmutter des Teuthras? :Nr. 210.

Menander,
ἀσιάρχης, Zeit: Mark Aurel und Lucius Verus, Synaos, Münzen; BMCat. Phrygia, S. 390, Nr. 18; Sylloge Nummorum Graecorum (Sammlung von H. v. Aulock, 1957 ff.) 3967, 3968 : Nr. 29, 32a, 32b.
Menander (eventuell identisch mit. T. Flavius Menander I. oder II.?),
β' ἀσιάρχης, Zeit: Septimius Severus und Caracalla (zwischen 202 – 205 n. Chr.), Hypaipa, Münze;
Revue Numismatique 1, 1883, S. 400 : Nr. 47.

T. Aufidius Mindius Polychronius,
s. Aufidius.
M. Aurelius Mindius Mat(t)idianus Pollio,
s. Aurelius.

Mithras,
Ἀσίδος ἀρχιερεύς, nicht datiert, Rom,
Inschrift; IGR I 299 :Nr. 322.

Ofellius? bei D. Magie, Roman Rule in Asia Minor, 1950, S. 1607: ...aius,
ἀσιάρχης, nicht datiert, Ephesos, Inschrift; CIG 2994 a + b; verwandt mit der Vedierfamilie? (Archiereus Asias und Asiarch P. Vedius Antoninus [Sabinus] ∞ Ofellia Phaedrina) : Nr. 324.

T. Oppius Afer Pollius Tertullus,
γενόμενος [ἀρχιερεὺς] τῆς Ἀσίας,
eventuell 2. Hälfte des 2. Jhs.n. Chr., Ephesos, Inschrift; SEG IV 519 : Nr. 202.

C. Orfius Flavianus Philographus,
ἀρχιερεὺς τῆς Ἀσίας ναοῦ τοῦ ἐν Κυζίκῳ,
Zeit Hadrians, Kyzikos, Inschrift; IGR IV 151; Gatte der Archiereia (Asias?) Vibia Polla : Nr. 148.

L. Pescennius Gessius,
1) ἀσιάρχης, 2) γ' ἀσιάρχης,
Mitte des 3. Jhs.n. Chr., Philadelpheia, Smyrna, Inschriften; 1) SEG II 652; 2) IGR IV 1642 : Nr. 280, 281.

Philippus,
s. (C. Julius) Philippus.

P h i l i s t e s Apollodori f.,
ἀρχιερεὺς θεᾶς Ῥώμης καὶ Αὐτοκράτορος Καίσαρος θεοῦ υἱοῦ Σεβαστοῦ, Zeit des Augustus (Ende 3/Anfang 2 v. Chr.), Sardeis Inschrift; Inschr. Sardis 8 IX : Nr. 98.

[*Tib. Claudius*] *P i s o Tertullinus*,
ἀσιάρχης, Zeit; Antoninus Pius / Mark Aurel, Synnada, Inschrift; MAMA VI 374 : Nr. 169.

P l o [*t i u s*] *Aurelius Gratus*,
ἀσιάρχης, eventuell Ende des 2./Anfang des 3. Jhs. n. Chr., Kyzikos, Inschrift; IGR IV 156 : Nr. 246.

A. P l o t i u s Leonidas,
ἀσιάρχης, eventuell Ende des 2./Anfang des 3. Jhs. n. Chr., Thera, Inschriften; IG XII, 3, 529 + 531 : Nr. 249, 250.

P o l l i a n u s,
fragliches Zeugnis; Sylloge Nummorum Graecorum (Sammlung von H. v. Aulock, 1957 ff.) 2250 : Nr. 336.

P o l y b i u s,
ἀσιάρχης, eventuell 1. Hälfte des 3. Jhs. n. Chr., Attaleia, Inschrift; IGR IV 1168 : Nr. 270.

Cn. P o m p e i u s Hermippus,
1) ἀσιάρχης, 2) ἀρχιερεὺς Ἀσίας ναῶν τῶν ἐν Ἐφέσῳ, etwa Mitte des 2. Jhs.n. Chr., Ephesos, Inschriften; 1) Μουσεῖον καὶ Βιβλιοθήκη τῆς Εὐαγγελικῆς Σχολῆς (Smyrna) II[1], 1878/80, S.177, Nr. τξα'; 2) Forschungen in Ephesos II 69 : Nr. 17,9 178.

P o m p o n i u s Cornelius Lollianus Hedianus,
ἀσιάρχης, 1. Hälfte des 3. Jhs.n. Chr., Smyrna, Inschrift; IGR IV 1424 : Nr. 278.

P r o c l i a n u s Trypho,
Ἀσίας ἀρχιερεύς, Zeit: Valerian/Gallien, Apameia, Inschrift; IGR IV 784; Gatte der Archiereia Asias Aeliana Regina; eventuell verwandt mit dem Asiarchen (P.) Aelius Trypho? : Nr. 284.

P h y t h o d o r u s,
ἀσιάρχης, etwa Mitte des 1. Jhs. v. Chr., literar. Zeugnis; The Geography of Strabo (by H. L. Jones, 1960) XIV 1, 42 : Nr. 1.

R u f u s,
s. (D o m i t i u s) Rufus.

(*L.*) *Rupillius Alexander* (*Moschianus*),
ἀσιάρχης, nicht vor dem 3. Jh. n. Chr., Ephesos, Inschriften; Μουσεῖον καὶ Βιβλιοθήκη τῆς Εὐαγγελικῆς Σχολῆς (Smyrna) III[1], 1878/80, S. 179, Nr. τξς'; Jahreshefte 47, 1964/65, Beiblatt 36; Gatte einer Archiereia Asia : Nr. 290, 290a.

Scaptia Firmilla,
ἀρχιέρεια 'Ασίας, Zeit Hadrians (130/31 n. Chr.), Ephesos, Inschrift; Jahreshefte 7, 1904, Beiblatt 42; Gattin des Asiarchen C. Claudius Verulanus Marcellus : Nr. 142.

Scopelianus,
ἀρχιερεὺς τῆς 'Ασίας, Zeit: zwischen Domitian und Hadrian, literar. Zeugnis; Philostratus. The Lives of the Sophists (by W. C. Wright, 1952) I 21 : Nr. 3.

Sellius Sulla,
ἀσιάρχης, eventuell 2. Hälfte des 2. Jhs. n. Chr., Philadelpheia, Inschrift; IGR IV 1643 : Nr. 204.

Aurelius Septimius Apollonius,
s. *Aurelius*.

Severus (wohl identisch mit M. Aurelius Severus),
ἀσιάρχης, Zeit des Severus Alexander, Aizanoi, Münzen; Sylloge Nummorum Graecorum (Danish National Museum, 1942 ff.) Phrygia 105; McClean Coll. 8753; Coll. Wadd. 5585 : Nr. 60—62.

Stratonice,
ἀρχιέρεια 'Ασίας, Zeit Domitians, Teos, Inschrift; IGR IV 1571; Gattin des Archiereus Asias Tib. Claudius Phesinus, Mutter der Archiereia Asias Claudia Tryphaena : Nr. 111.

Sulpicius Hermophilus,
ἀσιάρχης, 1. Hälfte des 3. Jhs.n. Chr., Sardeis, Münze; J. Eckhel, Doctrina nummorum...III, 1827, S. 115 : Nr. 85.

Tertius,
s. (M. Aurelius), Tertius.

L. Timon,
s. Claudius Timon.

Tychicus,
s. M. [Aurelius] Tychicus.

Ulpia Marcella,
1) ἀρχιέρεια τῆς 'Ασίας, 2) ἀρχιέρεια τῆς 'Ασίας ναῶν τῶν ἐν Σμύρνῃ,

eventuell Severerzeit (ab Hadrian möglich), Thyateira, Inschriften ; 1) IGR IV 1225, 2) 1254 ; Gattin des Archiereus Asias P. Aelius Paullus ; verwandt mit dem Archiereus Asias [M. ?] Ulpius Damas... ? (Der Vater der Archiereia Asias ist ein M. Ulpius Damas, CIG 3507/8) : Nr. 261, 262.

M. U l p i u s Appuleius Eurycles (vermutlich identisch mit M. Ulpius Eurycles),
1) ἀρχιερεὺς ἀποδεδιγμένος 'Ασίας ..., 2) ἀρχιερεὺς 'Ασίας ἀποδεδειγμένος ναῶν τῶν ἐν Σμύρνῃ τὸ β',
1) Zeit : Mark Aurel und Lucius Verus (161 n. Chr.), 2) Zeit des Commodus ; 1) Aizanoi, 2) Aphrodisias ; Inschriften ; 1) IGR IV 564 ; 2) OGI 509 : Nr. 181, 198.

[*M. U l p i u s*] *Carminius Claudianus I.*,
1) ἀσιάρχης, 2) 'Ασίας ἀρχιερεύς, Zeit Mark Aurels, 1) Attuda, 2) Aphrodisias, 1) Münze, 2) Inschrift ; 1) Coll. Wadd. 2268 ; 2) CIG 2782 ; Vater des folgenden Asiarchen, Schwiegervater der Archiereia Flavia Appia : Nr. 31, 195.

(*M. U l p i u s*) *Carminius Claudianus II.*,
ἀσιάρχης, Zeit des Septimius Severus (ab 193 n. Chr.), Zeit Caracallas, Attuda, Münzen ; Sylloge Nummorum Graecorum (Sammlung von H. v. Aulock, 1942 ff.) 2501, 2505 ; Sohn des zuvorgenannten Asiarchen und Archiereus Asias, Gatte der Archiereia Asias Flavia Appia : Nr. 42, 56.

[*M.?*] *U l p i u s Damas*...(vermutlich identisch mit M. Ulpius Damas Catullinus), ἀρχιερεὺς 'Ασίας ναῶν τῶν ἐν 'Εφέσῳ, etwa Mitte des 2. Jhs.n. Chr., Ephesos, Inschrift ; Forschungen in Ephesos II 67 ; verwandt mit der Archiereia Asias Ulpia Marcella ? (s. dort) : Nr. 180.

M. U l p i u s Damas Catullinus (vermutlich identisch mit [M. ?] Ulpius Damas...),
ἀσιάρχης, Zeit Hadrians, Trapezopolis, Inschrift ; OGI 492 : Nr. 152.

M. U l p i u s Eurycles (vermutlich identisch mit M. Ulpius Appuleius Eurycles),
ἀσιάρχης, Zeit Mark Aurels, Aizanoi, Münze ; Coll. Wadd. 5545 : Nr. 30.

U l p i u s Rufus,
ἀσιάρχης ναῶν τῶν ἐν 'Εφέσῳ,
eventuell 1. Hälfte des 2. Jhs.n. Chr., ab Hadrian (Datierung des Asiarchen), frühes 3. Jh. n. Chr. (Datierung der Inschrift), Ephesos ; Forschungen in Ephesos III 17 : Nr. 170.

M. U l p i u s Zenonis f. Quir. Trypho Megas Antonianus, ἀρχιερεὺς τῆς 'Ασίας, Zeit : ab Trajan möglich, Themisonion, Inschrift ; IGR IV 882 : Nr. 323.

(*M. Claudius*) *P. V e d i u s Antoninus* (*Phaedrus Sabinianus*), ἀσιάρχης, Zeit: Mark Aurel und Lucius Verus, Ephesos, Inschrift; Anzeiger der Akademie der Wissenschaften in Wien 94, 1957, S. 19, Nr. 3; Sohn des folgenden Archiereus Asias und Asiarchen (weitere Verwandtschaft s. dort), Gatte der Archiereia Asias Flavia Papiane : Nr. 184.

[*M. Claudius*] *P. V e d i u s Antoninus* [*Sabinus*],
1) ἀσιάρχης, 2) ἀσιάρχης τῆς 'Ασίας, 3) ἀρχιερεὺς τῆς 'Ασίας, 1) erste Regierungsjahre Hadrians; Zeit Hadrians oder des Antoninus Pius; Zeit Mark Aurels und des Lucius Verus (Datierung der Inschrift), 2) eventuell letzte Regierungsjahre Hadrians / erste Regierungsjahre des Antoninus Pius, 3) eventuell letzte Regierungsjahre des Antoninus Pius; Ephesos, Inschriften; 1) OGI 510; Jahreshefte 44, 1959; Beiblatt 266, Nr. 4; Forschungen in Ephesos II 65; Anzeiger der Akademie der Wissenschaften in Wien 94, 1957, S. 19, Nr. 3; 2) Forschungen in Ephesos IV 1, 10; 3) Hermes 7, 1873, S. 32, Nr. 4; Vater des zuvorgenannten Asiarchen, Schwiegervater der Archiereia Asias Flavia Papiane, Verwandter des Archiereus Asias Vedius Caius Sabinianus und der Asiarchen Claudius Zeno und Claudius Salvius : Nr. 154—158, 184.

V e d i u s Caius Sabinianus,
ἀρχιερεὺς 'Ασίας, Ende des 2./ Anfang des 3. Jhs.n. Chr. (Datierung des Archiereus), 1. Hälfte des 3. Jhs.n. Chr. (Datierung der Inschrift), Ephesos; Forschungen in Ephesos III 72; Verwandter der Familie des Archiereus Asias und Asiarchen P. Vedius Antoninius [Sabinus], der Asiarchen Claudius Salvius und Claudius Zeno : Nr. 241.

Cn. V e r g i l i u s Capito,
ἀρχιερεὺς 'Ασίας τὸ τρίτον, Zeit Caligulas, Didyma, Inschrift; Abhandlungen der Preuß. Akademie der Wissenschaften 1911, Anhang 1, S. 65, Nr. 3 : Nr. 101.

V i b i a Polla,
fragliches Zeugnis; IGR IV 151; Gattin des Archiereus Asias C. Orfius Flavianus Philographus : Nr. 148.

[*C. V o c o n i u s*] *Aelius Stratonicus* [*Acamantius*],

s. A e l i u s.

O h n e N a m e n :

. . . . ,
Urgroßeltern der Archiereia Asias J u l i a Marcellina, ἀρχιερεῖς 'Ασίας, etwa Anfang des 2. Jhs.n. Chr., Synnada, Inschrift; MAMA VI 373 : Nr. 194.

. . . .,
ἀρχιέρεια 'Ασίας ναῶν τῶν ἐν ['Εφέσῳ],
Zeit Hadrians, Ephesos, Inschrift; Jahreshefte 45, 1960, Beiblatt 76 : Nr. 153.

. . . .,
ἀρχιερεὺς τῆς 'Ασίας ναοῦ τοῦ ἐν Κυζίκῳ,
eventuell Zeit Hadrians, Kyzikos, Inschrift; IGR IV 157 : Nr. 150.

. . . .,
Vorfahren oder Großeltern des Tib. Claudius Campanus Aurelianus, 'Ασίας ἀρχιερεῖς, etwa 2. Hälfte des 2. Jhs.n. Chr., Datierung des Aurelianus: eventuell Severerzeit, Aizanoi, Inschrift; IGR IV 578 : Nr. 258.

. . . .,
Vater des Asiarchen (M.) Flavius Dometianus, ἀσιάρχης, eventuell etwa Zeit des Commodus, Didyma, Ephesos, Inschriften; Jahreshefte 26, 1930, Beiblatt 57 f.; Inschr. Didyma 168 : Nr. 243, 244.

. . . .,
Vorfahren oder Urgroßeltern des [T.] Aruntius Nicomachus, ἀρχιερεῖς 'Ασίας, Ende des 2. Jhs.n. Chr., Datierung des Nicomachus: Zeit Gordians III., Temenothyrai Inschrift; IGR IV 617; eventuell Familie des Asiarchen (C. Aruntius) Maternus? : Nr. 208.

. . . .,
ἀσιάρχης, 2. Jh. n. Chr., Milet, Inschrift; Milet I 7, 258 : Nr. 209.

. . . .,
Vater eines Flavius Priscus; vermutlich identisch mit dem Asiarchen Flavius Priscus; ἀσιάρχης, Zeit des Septimius Severus, Zeit Caracallas, Akmonia, Münzen; Sylloge Nummorum Graecorum (Danish National Museum, 1942 ff.) Phrygia 34, 37 : Nr. 41a, 55.

. . . .,
Vater und Großvater des T. Antonius Claudius Alfenus Arignotus, ἀρχιερεῖς 'Ασίας, vermutlich Zeit des Septimius Severus, Datierung des Arignotus: Zeit Caracallas oder wenig später, Thyateira, Inschrift: IGR IV 1213; vermutlich verwandt mit dem Asiarchen Alf[enus] Modestus (Vater des Arignotus?) : Nr. 232.

. . . .,
ἀσιάρχης, eventuell Zeit des Severus Alexander, Ephesos, Inschrift; Jahreshefte 8, 1905, S. 128 : Nr. 235.

. . . .,
ἀσιάρχης, 2./3. Jh. n. Chr., Ephesos, Inschrift; Forschungen in Ephesos III 55 : Nr. 245.

. . . .,
[ἀσιάρχη]ς τῆς 'Ασίας, 1. Hälfte des 3. Jhs.n. Chr. (nach 212), Ephesos, Inschrift; Forschungen in Ephesos IV 3, 43 : Nr. 274.

. . . .,
ἀσιάρχης, 1. Hälfte des 3. Jhs. n. Chr., Ephesos, Inschrift; Forschungen in Ephesos IV 3, 45 : Nr. 275.

. . . . ,
Nichte des [M. Aurelius] Thelymitres, ἀρχιέρ[εια 'Ασίας ναῶν τῶν] ἐν Σάρδεσιν, Datierung, des Thelymitres : eventuell 1. Hälfte des 3. Jhs. n. Chr., Didyma, Inschrift; L. Robert, Hellenica XI – XII, 1960, S. 476 : Nr. 271.

. . . .
Vater eines (L.) Julius Apolinarius; vermutlich identisch mit dem Asiarchen L. [Julius] Apolinarius; ἀσιάρχης, eventuell 1. Hälfte des 3. Jhs. n. Chr., Adramytteion, Münzen; Münzen Mysiens I, S. 8, Nr. 84 f.; S. 29, Nr. 89 f. : Nr. 67, 68.

. . . . ,
Onkel des Aurunceius Mithridates, ἀσιάρχης, 1. Hälfte – Mitte des 3. Jhs. n. Chr., Datierung des Mithridates : Zeit Gordians III. (um 244 n. Chr.), Ephesos, Inschrift; Jahreshefte 25, 1929, Beiblatt 17 : Nr. 264.

. . . . ,
ἀσιάρχης ναῶν τῶν ἐν 'Εφέσῳ τρίς,
3. Jhs. n. Chr. (ab Philippus Arabs?), Ephesos, Inschrift; Forschungen in Ephesos III 70 : Nr. 291.

. . . . ,
ἀσιάρχαι, Ende des 3./Anfang des 4. Jhs. n. Chr.?, Hypaipa, Inschrift; J. Keil und A. Premerstein, Bericht über eine 3. Reise in Lydien. In: Denkschriften der Österreich. Akademie der Wissenschaften 57, 1914, Nr. 84 : Nr. 293.

. . . . . ος τοῦ Φιλο . . . , [ἀρχιερεὺ]ς 'Ασίας,
ab etwa 120 n. Chr. möglich, Pergamon, Inschrift; Inschr. Pergamon 524 : Nr. 328.

. . . . ,
Mutter des Augurinus und des Sabinianus Vetulenius,
ἀρχιέρεια 'Ασίας ναῶν τῶν ἐν 'Εφέσῳ,
Zeit: ab Hadrian möglich, Ephesos, Inschrift; IBM 553 : Nr. 327.

. . . . ,
Großvater oder Vorfahr des M. Julius Aurelius Dionysius, β' ἀσιάρχης, Zeit: zwischen Hadrian – Elagabal oder Gallien, Ephesos, Inschrift; Le Bas – Waddington III 158a : Nr. 325.

. . . . ,
Gattin des Asiarchen (L.) Rupillius Alexander (Moschianus), ἀρχιέρεια β' ναῶν τῶν ἐν τῇ λαμπροτάτῃ μητροπόλει 'Εφεσίων πόλει, nicht vor dem 3. Jh. n. Chr., Ephesos, Inschrift; Jahreshefte 47, 1964/65, Beiblatt 36 : Nr. 290a.

. . . . ,
Vorfahren des Menedemus, ἀσιάρχαι, Zeit?, Datierung des Menedemus : 3. Jh. n. Chr., Didyma, Inschrift; Inschr. Didyma 239 A II : Nr. 288.

. . . . ,
Vorfahren oder Großeltern des Cornelius Memmius Charidemus Teuthras, 'Ασίας ἀρχιερεῖς, Zeit? Datierung des Teuthras : Zeit des Philippus Arabs (244/45 n. Chr.), Sebaste,

Inschrift; IGR IV 688; vermutlich verwandt mit der Archiereia Asias Memmia Ariste Teuthrantis (Großmutter des Teuthras?) : Nr. 265.

. . . .,
Vorfahren der Sempronii Aruncii, ἀσιάρχαι ναῶν τῶν ἐν Ἐφέσῳ, Zeit? Datierung der Aruncii: Zeit des Maximinus Daia, Panamara, Inschrift; Sylloge[3] 900 : Nr. 295.

. . . .,
ἀ[ρχιερεῖς] τῆς Ἀσίας, Zeit? Ephesos, Inschrift; Jahreshefte, 45, 1960, Beiblatt 90 : Nr. 327a.

. . . .,
Vorfahren oder Großeltern des M. Antonius Popillius Andronicus Flavianus, Ἀσίας ἀρχιερεῖς, Zeit? Aphrodisias, Inschrift; Revue des Études Grecques 19, 1906, S. 139/40, Nr. 71 : Nr. 326
. . . aios, s. *Ofellius*.

II. ZUSAMMENSTELLUNG DER LITERARISCHEN UND RECHTLICHEN ZEUGNISSE

The Geography of Strabo (by H. L. Jones, 1960) XIV 1, 42	: Nr. 1; Zeit: etwa Mitte des 1. Jhs.v. Chr.
Apostelgeschichte XIX 30 + 31	: Nr. 2; Zeit zwischen 54 – 57 n. Chr.
Philostratus, The Lives of the Sophists (by W. C. Wright, 1952) I 21	: Nr. 3; Zeit zwischen Domitian und Hadrian.
Martyrdom of Polycarp (The Apostolic Fathers II, by Kirsopp Lake, 1959) XII + XXI	Nr. 4; 23.2. 155 n. Chr.
Aristeides L 100 ff., L 53; ed. B. Keil, 1897	: Nr. 7, 8; Zeit: etwa Mitte des 2. Jhs.n. Chr.
Digesten XXVII 1, 6, 14, ed. Th. Mommsen, P. Krueger, 1911	: Nr. 9; Zeit des Severus Alexander.
Codex Theodosianus XV 9, 2, ed. Th. Mommsen 1962[3]	: Nr. 10; 25.2.409 n. Chr.
Basilica XXXVII tit. 1, leg. 6, ed. K.W.E. Heimbach, 1833–97	: Nr. 11; Zeit Leons VI.
Costantino Porfirogenito, De Thematibus III Z. 1–6, ed. A. Pertusi, 1952	: Nr. 12; Zeit Konstantins VII.
Jahreshefte 9, 1906, S. 61 f. (Erlaß über die Provinzialspiele), Inschrift	: Nr. 296; Zeit zwischen 375 – 378 n. Chr.
Anzeiger der Akademie der Wissenschaften in Wien 93, 1956, S. 226, Nr. 8 (Befreiung Philadelpheias von Abgaben für die provinziale Archierosyne), Inschrift	: Nr. 283; 15.1.255 n. Chr.

Die Galen-Texte bei D.C.G. Kühn, Medicorum Graecorum Opera... Vol. XIII, 1827, S. 599—600 = Nr. 5 und Vol. XVIII 2, 1830, S. 567/68 = Nr. 6 (Zeit des Antoninus Pius: zwischen 157 und etwa 161 n. Chr.) wurden von L. Robert (Les Gladiateurs dans l'Orient Grec, 1940, S. 285) für Zeugnisse provinzialer Archierosyne gehalten. Es dürfte sich jedoch um Zeugnisse munizipaler Archierosyne handeln, vgl. Anmerkung 11.

III. ZUSAMMENSTELLUNG DER ERSTEN UND LETZTEN BELEGE

Archiereis Asias:

Inschriften:	a) Apollonius (9 v. Chr.) b) Proclianus Trypho (Zeit Galliens).
Münzen:	a) Alexander (18 n. Chr.) b) M. Claudius Valerianus (Zeit Domitians, ab 84 n. Chr.).
literarische Quellen:	a) Scopelianus (Zeit zwischen Domitian und Hadrian). b) Philippus? (23.2.155 n. Chr.).
Archiereiai Asias Inschriften:	a) Juliane (Zeit Neros, vor 59 n. Chr.). b) Aeliana Regina (Zeit Galliens).
Münzen:	. . . .
literarische Quellen:	. . . .
Asiarchen: Inschriften:	a) Tib. Claudius Aristion (93 n. Chr.) oder Flavius Craterus (2. Hälfte des 1. Jhs. n. Chr.). b) Macarius (Ende des 3./Anfang des 4. Jhs. n. Chr.) und Erlaß über die Provinzialspiele (Ende des 4. Jhs. n. Chr.), s. Liste der literarischen und rechtlichen Zeugnisse.
Münzen:	a) M. Claudius Fronto und Julius Pollio (Zeit des Antoninus Pius). b) Domitius Rufus (Zeit Valerians/Galliens).
literarische und rechtliche Quellen:	a) Pythodorus (eventuell Mitte des 1. Jhs. v. Chr.). b) Erlaß aus dem Codex Theodosianus (25.2.409 n. Chr.), s. Liste der literarischen und rechtlichen Zeugnisse.

PROBLÈMES DE SYNTAXE GRECQUE CHEZ STRABON

PAR

ANA FELICIA ŞTEF

La langue grecque de l'époque d'Auguste a été peu étudiée. Les grands traités de grammaire historique insistent particulièrement sur Homère et sur les écrivains de l'époque classique : quant à la période postclassique, c'est surtout le Nouveau Testament qui se trouve au centre des préoccupations des savants. Par conséquent, nos connaissances de la langue des écrivains postclassiques sont incomplètes, voire même erronées quelquefois. C'est pourquoi toute investigation dans ce domaine met au jour des éléments inédits. Dans ce sens, Strabon est une mine inépuisable.

La question fondamentale soulevée par la langue du géographe, écrivain de l'époque d'Auguste, c'est l'attitude qu'il prend par rapport aux deux courants, atticiste ou nonatticiste, nés dans la langue κοινή, dès l'epoque impériale. A. Meillet [1] précise que, d'après l'opinion des antiques, la κοινή est le dialecte utilisé par les prosateurs de l'époque hellénistique et impériale, comme Polybe, Strabon, Plutarque, et que c'est à l'opposé de ceux-ci qu'ont agi les atticistes qui, dans l'étape κοινή, ont tenté de reproduire et de conserver le dialecte des grands écrivains d'Athènes. Les linguistes modernes entendent par la κοινή la langue parlée dans tous les pays grecs depuis Alexandre le Grand.

Néanmoins, déterminer la position de Strabon vis-à-vis des deux courants n'est pas chose aisée. Il s'écarte, dans plusieurs endroits, de la langue parlée, pourtant ce n'est pas un écrivain atticiste.

En effet, un premier contact avec le texte de la *Géographie* donne l'impression de la plus pure langue attique. Le duel, la déclinaison attique, la flexion contractée et l'optatif, abandonnés par la κοινή, sont fréquemment employés par Strabon [2]; le régime des prépositions semble inchangé ; les constructions conjonctives restent en grandes lignes les mêmes que celles de la période classique. Mais un examen plus attentif de la langue de notre géographe fait voir une série d'éléments entièrement étrangers au dialecte attique.

Les déviations les plus fréquentes aux règles de la grammaire classique concernent la syntaxe des prépositions et des conjonctions, les périphrases verbales et l'optatif. Pour le moment, nous limitons nos observations aux conjonctions et aux périphrases verbales.

---

[1] *Aperçu d'une histoire de la langue grecque*, Paris, 1930, p. 241.

[2] Felicia Ştef, *Particularităţi morfologice şi regimul prepoziţiilor la Strabon*, StCl, XII, 1970, p. 69–78.

StCl, XVI, 1974, p. 143–152, Bucureşti

1. LA SYNTAXE DES CONJONCTIONS

Le système des conjonctions classiques paraît entièrement conservé chez Strabon. A ce point de vue, le lecteur de la *Géographie* ne se heurte pas à des difficultés de sens évidentes. Mais les changements enregistrés par cette catégorie grammaticale sont assez nombreux chez lui. Voyons les plus importants.

1.1. *La proposition complétive conjonctive* est introduite dans l'œuvre du géographe presque exclusivement par la conjonction διότι suivie par l'indicatif ou par l'optatif oblique. Dans l'attique classique, διότι introduisait une phrase causale et jamais une complétive. Διότι complétif est extrêmement fréquent dans la *Géographie*. En voici deux exemples: ὥστ' εἰκότως εἰρῆσθαι δοκεῖ, διότι Κροτωνιατῶν ὁ ἔσχατος πρῶτος ἦν τῶν ἄλλων Ἑλλήνων (VI, 1, 12) « ce qui a fait dire, semble-t-il, très justement *que* le dernier des Crotoniates était le premier de tous les autres Grecs »; προσμεμυθεύκασι δ'ἔνιοι καὶ διότι αὐθήμερον τοῦ ἀγῶνος ἐνεστῶτος Ὀλυμπίασιν ἀπαγγελθείη . . . τὸ συμβάν (VI, 1, 9) « Certains auteurs ajoutent ce détail fabuleux *que* la nouvelle de l'événement parvint encore le même jour à Olympie » (Voir aussi I, 1,16 ; I, 2, 6 ; II, 5, 26 ; X, 2, 24 ; X, 4, 9 ; XI, 11, 7 ; XII, 3, 25 ; XII, 3, 26 ; XII, 3, 27 ; XII, 4, 4).

Dans son traité de grammaire grecque [3], Ed. Schwyzer ne mentionne pas la valeur complétive de διότι.

En échange, K. Meisterhans précise dans sa grammaire[4] que διότι ne se rencontre pas dans l'épigraphie attique avec la valeur causale, mais, depuis l'an 300 av. n. è., elle est seulement une conjonction complétive. Cela veut dire que διότι complétif du texte de la *Géographie* est un élément de la langue κοινή parlée.

1.2. Dans la phrase ample de Strabon on trouve souvent la consécutive introduite par la conjonction classique ὥστε (voir V, 1, 2 et 7 ; VII, 3, 15 ; XI, 5, 1—3 ; XI, 7, 5, etc.). Elle est l'apanage du style d'une œuvre scientifique où la suite des idées doit être clairement exprimée. La langue parlée à cette époque-là préfère, selon K. Meisterhans, *op. cit.*, p. 211, 29, la locution conjonctive ἐφ'ᾧτε (voir CIA II add. 834 b, II 8, 51 de l'an 329 av. J. Chr.). Ed. Schwyzer, *op. cit.*, p. 681, 9, signale cette locution consécutive avec l'indicatif (futur) ou avec l'infinitif chez les écrivains classiques, mais aussi dans le Nouveau Testament, Phil., 3, 12, et dans les actes d'affranchissement (voir M. Lejeune, *Observations sur la langue des actes d'affranchissement delphiques*, Paris, 1939, 13—38). Cette locution n'est pas étrangère au texte de la *Géographie*. Mais elle se rencontre très rarement et constitue, semble-t-il, un « vulgarisme » très familier pourtant à ses contemporains. Par exemple: εἰπόντων δὲ κατὰ παιδίαν, εἰ ἐγγυᾶται τὸν λύκον, ἐφ'ᾧτε τὰς ζημίας ἃς εἴργασται διαλύσειν . . . ὁμολογῆσαι (V 1,9) « comme ceux-ci s'étaient engagés, par plaisanterie, s'il voulut bien se porter caution pour l'animal *de sorte qu*'il paye les dégâts qu'il pourrait faire, il avait accepté le marché ».

---

[3] *Griechische Grammatik*, II, München, 1959, voir p. 645 ; *Substantivsätze*.
[4] *Grammatik der Attischen Inschriften*, Berlin, 1888, p. 211, 25.

Une autre conjonction consécutive de la langue parlée dans la période tardive, selon K. Meisterhans, *op. cit.*, p. 211, 26 est ὅθεν et, avec une particule, ὅθενπερ, qui se rencontre dans l'œuvre de Strabon aussi. Exemple :

Οἱ δὲ τὸν στόλον ἄγοντες, Ἱπποκλῆς ὁ Κυμαῖος καὶ Μεγασθένης ὁ Χαλκιδεύς, διωμολογήσαντο πρὸς σφᾶς αὐτούς, τῶν μὲν ἀποικίαν εἶναι, τῶν δὲ τὴν ἐπωνυμίαν, ὅθεν νῦν μὲν προσαγορεύεται Κύμη (V, 4, 4) « Hippoclès de Cymé et Mégasthénès de Chalcis, qui conduisaient l'expédition, avaient convenu entre eux que la colonie relèverait de l'un des deux peuples, mais porterait le nom de l'autre, *de sorte qu*'elle s'appelle aujourd'hui Cymé ». Voir ὅθενπερ dans VI, 3, 11.

Ed. Schwyzer, *op. cit.*, p. 647, 2, mentionne la conjonction ὅθεν qui, en attique classique, figure surtout dans les propositions circonstancielles de lieu, mais qui dans la κοινή se rencontre avec le sens consécutif, voir Mat., 14, 6 ; I. G. [2] II/III 1011, 42 (de l'an 106 —105 av.n.è.).

1.3. *La proposition concessive* est exprimée chez Strabon, dans la grande majorité des cas, par une tournure classique pédante [5] : καίπερ et le participe ; par exemple : ἡ δὲ λοιπὴ καὶ μεγίστη πλευρά, καίπερ οὐδ'αὐτὴ πολυάνθρωπος οὖσα (VI, 2, 4) « le troisième côté, qui est le plus long, *quoi qu'il ne soit pas une* région fortement peuplée » (voir aussi XI, 8, 7 ; XI, 6, 2 ; XI, 11, 3 ; XII, 2, 8 ; XII, 7, 2 ; VII, 6, 1, etc.)

Quelques éléments de κοινή nous sont offerts par la conjonction κἄν. Issue de la concessive, la conjonction κἄν a acquis des sens nouveaux dans la période postclassique, qui mériteraient une attention spéciale.

Κἄν, crase de la copule καί et la particule ἄν, à côté d'un comparatif, a le sens de « même » : σίτῳ δὲ καὶ μέλιτι καὶ κρόκῳ καὶ ἄλλοις τισὶ κἄν ἀμείνω τις φαίη (VI, 2, 7) « *supérieure même*, devrait-on dire, en ce qui concerne le blé, le miel, le safran et quelques autres produits ».

Κἄν, constitué par les mêmes éléments, substitue la particule ἄν, imprimant au verbe un sens potentiel ou irréel : ὥστε κἄν συναρμοσθῆναι δύνασθαι (XII, 2, 4) « *de telle manière qu'il* était possible de s'harmoniser ensemble ».

Κἄν introduit aussi une phrase hypothétique avec le subjonctif : dans ce cas, il est formé par la copule καί et la conjonction ἐάν. Par exemple : κἄν μὲν κατασχῶσιν ἀρκοῦντα τὸν τόπον, μένειν (VI, 3,3) « *s'ils trouvaient* un territoire qui leur suffît, ils devraient y rester ».

Ed. Schwyzer, *op. cit.*, p. 352, 3, note seulement la conjonction κἄν avec le sens concessif classique.

L'emploi large et varié de la conjonction κἄν chez Strabon s'appuie sur la langue parlée. On rencontre ce riche éventail des conjonctions souvent dans le Nouveau Testament (Marc., 5, 28 : 6, 56, etc.) et également chez les écrivains tardifs comme Diodore de Sicile (III, 24, 3), Longos (XIX, 3), Origène (X, 21, 5), etc.

1.4. *Une formule restrictive*, introduite en attique classique avec prédilection par εἰ μή « sauf », préfère dans la κοινή, depuis le IVe siècle av.n.è., la conjonction πλὴν εἰ « sauf », « excepté » (Voir K. Meisterhans, *op. cit.*, p. 214, qui cite CIA. II, 589, 14, de l'an 345 av.n.è.). Strabon emploie souvent la conjonction πλὴν εἰ comme dans l'exemple suivant :

[5] Voir Ed. Schwyzer, *op. cit.*, p. 389, 2 ; hypercharakterisiert καίπερ.

μηδ'ὅλως λεγομένων ὑπὸ τῶν ἐπιχωρίων, πλὴν εἰ τὸ παλαιόν... (VI, 3, 8) « comme les indigènes eux-mêmes n'ont jamais utilisé (ces noms), *sauf* dans les temps anciens »... (Voir la même conjonction dans I, 1, 12 ; II, 1, 21 ; II, 5, 26, etc.).

Deux autres conjonctions restrictives classiques, rencontrées cependant chez les écrivains tardifs, sont employées par notre auteur aussi. Ce sont πλὴν ὅσον (voir XII, 3, 31 : XII, 7, 3 ; voir aussi Dion Cassius, 72, 19), et πλὴν ὅτι (voir VIII, 3, 11 ; XII, 3, 8).

Ed. Schwyzer, *op. cit.*, p. 543 n., tout en signalant la présence de ces conjonctions chez les écrivains classiques, reconnaît que πλήν s'affirme comme une véritable conjonction seulement dans les textes tardifs comme Hérodien, *Hist.*, III, 4, 1.

Enfin, une autre locution conjonctive restrictive tardive est consignée dans la *Géographie* : πλὴν ἀλλ'οὐκ, où la négation οὐκ après la conjonction adversative ἀλλά semble pléonastique. Par exemple : 'Αλβανοὶ δὲ ποιμενικώτεροι καὶ τοῦ νομαδικοῦ γένους ἐγγυτέρω, πλὴν ἀλλ'οὐκ ἄγριοι (XI, 4, 1) « Les Albans sont en majorité des bergers et ne sont pas loin du genre de vie nomade, *il s'en faut de peu qu'ils ne* soient des sauvages ». Des expressions similaires se retrouvent chez les écrivains tardifs comme Plutarque (*Pyrrhus*, 5 : πλὴν ἀλλά) et Lucien (*Dialogue des morts*, 13, 3 : πλὴν ἀλλὰ μή avec l'impératif).

Ed. Schwyzer, *op. cit.*, p. 543 n), mentionne la présence des locutions πλὴν οὔτε, πλὴν οὐ et πλὴν οὐχ chez les écrivains classiques, mais cette dernière structure existe dans le Nouveau Testament aussi : Mat., 26, 39 (Mayser, *Pap.*, II, 2, 534).

1.5. *La proposition comparative* comporte un répertoire très riche de conjonctions dans toutes les époques. Strabon en emploie une gamme très variée. Ce sont καθάπερ, ὡς, ὡσανεί, οἷον, ὅπως. Entre toutes, καθάπερ mérite une attention spéciale. Καθάπερ se construit en principe avec l'indicatif, mais en pratique, chez Strabon, elle se rencontre avec un nom, figurant dans des propositions éliptiques. Elle correspond aux conjonctions classiques ἅτε ou ὡς suivies de noms. Par exemple : πολλοὶ δ'ὁμωνύμως ὠνομάσθησαν, καθάπερ Πτολεμαῖοι, διὰ τὴν τοῦ πρώτου δόξαν (XII, 4, 2) « Beaucoup de personnes ont été appelées du même nom *que les Ptolémées*, grâce au renom du premier Ptolémée » οἱ μὲν ἄλλοι κατὰ τυραννίδας μεμερισμένοι, καθάπερ οἱ Κίλικες, ληστρικῶς ἤσκηνται (XII,7, 3) « les autres,divisés par tyrannies *comme les Ciliciens*, mènent une vie de brigands » (Voir la même conjonction dans VI, 4, 1 ; VIII, 3, 12 ; XI, 1, 4 ; 5, 4 ; XII, 2, 4 et 5.).

Ed. Schwyzer n'enregistre pas καθάπερ parmi les conjonctions comparatives (voir *op. cit.*, p. 662 et suiv.). Cette conjonction inusitée dans la période classique se rencontre fréquemment, selon l'opinion de K. Meisterhans, *op. cit.*, § 89, 49, dans les décrets de l'époque hellénistique.

Exceptée la conjonction ὡσανεί avec l'optatif, toutes les autres conjonctions comparatives sont en usage à l'époque de Strabon.

1.6. *La proposition temporelle* présente également des nouveautés. La conjonction classique ὅτε a, chez Strabon, une sphère limitée d'emploi, la conjonction ἡνίκα lui est préférée (voir, V, 4, 2 ; ἡνίκα πρῶτον, XII,2, 11).

Chez Strabon deux locutions conjonctives temporelles présentent un intérêt spécial par leur nouveauté. Ce sont μέχρις ἄν et ἔσθ'ὅτε.

La première, μέχρις ἄν « jusque », est un équivalent du classique πρὶν ἄν et se construit chez Strabon avec le subjonctif. Par exemple : μὴ διαχεόμενον τῇ θαλάττῃ μέχρις ἄν εἰς τὸ πεπλασμένον ῥεῖθρον ἐμπέσῃ (VI, 2, 4) « (le courant de la rivière) sans s'évanouir dans l'eau de la mer, *jusqu'à ce qu'il tombe* dans le prétendu conduit (d'Aréthuse) ». La formule est attestée, légèrement modifiée, chez Platon (*le Sophiste*, 259, a) : μέχρι περ ἄν. Ed. Schwyzer, *op. cit.*, p. 658, affirme que la conjonction temporelle μέχρις, au lieu de πρίν, employée dans la période classique, se maintient dans la κοινή parfois même avec l'infinitif ; après l'an 88 av.n.è., μέχρι(ς) se construit seulement avec l'infinitif, voir Qu. de Smyrne, 1, 830 : μέχρι ἄν λαβεῖν.

Par conséquent, Strabon utilise une conjonction vivante de son temps, mais avec le mode employé en attique classique.

La deuxième locution temporelle, qui exprime en fait un complément de temps indéfini, est constituée par ἔστι « il y a » avec la conjonction ὅτε « quand », c'est-à-dire ἔσθ'ὅτε ou ἔστι δ' ὅτε et signifie mot-à-mot « il y a parfois », c'est-à-dire « quelquefois », « parfois ». Les exemples sont nombreux dans la *Géographie*. En voici deux : στρεφομένου [τοῦ Τυφῶνος], τὰς φλόγας ἀναφύσασθαι καὶ τὰ ὕδατα, ἔστι δ'ὅτε καὶ νησῖδας (V, 4, 9) « chaque fois [que Typhon] se retourne, des flammes jaillissent, des colonnes d'eau et *parfois* (= *il y a parfois*) de petites îles » ; τούτων δ'ἐμφραχθέντων ἔσθ'ὅτε ὑπερχεῖσθαι τὸ ὕδωρ εἰς τὰ πεδία (VII, 8, 4) « quand il s'écroule, l'eau inonde *parfois* les champs ». (Voir aussi la locution dans X, 3, 11 ; XI, 2, 12).

Ed. Schwyzer, *op. cit.*, p. 649, signale ἔσθ'ὅτε seulement en bas de la page avec une seule explication : « später », ce que veut dire que c'est une formule tardive.

1.7. Le bilan que nous pouvons dresser à la fin de l'examen des conjonctions chez Strabon est surprenant en innovations. Surtout la perturbation du système des conjonctions classiques apparaît très profonde. On peut dire que, sans exceptions, chaque proposition subordonnée enregistre quelques innovations dans le système de ses conjonctions.

On constate, en premier lieu, qu'une série de conjonctions classiques ont diminué leur sphère de circulation chez Strabon. C'est le cas de ὡς complétif et de ὅτε temporel. En second lieu, on remarque un emploi plus dégagé, parfois même inutile, d'une conjonction classique, par exemple de ὥστε consécutif, qui, surtout en tête de la phrase, exprime simplement la succession des idées comprises dans les propositions précédentes et se traduit « par conséquent », « de ce fait », « c'est pourquoi », de même que les conjonctions coordonnatrices correspondantes.

Il y a aussi des déplacements de valeurs conjonctives : διότι, causal à l'époque classique, devient exclusivement complétif dans la κοινή et chez Strabon. On remarque des substitutions : καθάπερ postclassique substitue la conjonction ὡς avec un nom et κἄν prend la fonction de la particule ἄν.

Des conjonctions isolées en attique renforcent chez Strabon leur emploi, par exemple la conjonction temporelle μέχρις. Il y a des conjonctions qui ont le même usage dans la *Géographie* que dans le langage officiel des

décrets de l'époque hellénistique. Ce sont les conjonctions comparatives καθάπερ et ὥσπερ. Il en est ainsi des conjonctions qui prennent une grande ampleur dans la *Géographie* comme dans la κοινή. C'est le cas des restrictives : πλὴν εἰ, πλὴν ὅσον, πλὴν ὅτι, πλὴν ἀλλ'οὐκ; de même, la conjonction κἄν a chez Strabon une large circulation et de multiples valeurs: concessive, intensive, modale, hypothétique. Enfin, on rencontre dans l'œuvre de Strabon des éléments qui sont l'apanage de la langue parlée. C'est le cas de ἐφ'ᾧτε et ὅθενπερ concessifs, attestés dans les inscriptions attiques. Le temporel ἔσθ'ὅτε a, lui aussi, peut-être, une origine populaire. Seulement la conjonction καίπερ avec le participe rend une expression classique pure.

Par conséquent, le système des conjonctions chez Strabon, quoiqu'il semble inchangé à première vue, a souffert de profondes transformations. Ses atticismes semblent être un ornement ; la langue courante, bien que méprisée par l'atticisme, est plus largement employée que les formes disparues de l'attique classique. De l'autre côté, beaucoup d'atticismes de Strabon sont dûs au style prétentieux de la science de son époque : style un peu officiel, un peu pédant, mais qui ne peut pas se dispenser de la langue vivante.

2. LA PÉRIPHRASE VERBALE

2.1. En attique classique, il existe une catégorie de verbes construits avec le participe attribut du sujet. Le répertoire des verbes prédicatifs qui admettent un attribut participial auprès de leur sujet est en grec presque sans limites. D'ailleurs beaucoup de langues ont cette possibilité de créer des syntagmes formés d'un verbe à un mode personnel et d'un autre verbe au participe. Voir, à ce sujet, exemples français : *Cet homme s'en va mourant. Le mal va croissant. La plupart de ces difficultés ont été s'agravant* (voir M. Grevisse, *Le Bon Usage, Grammaire française*, 8-ème éd., Paris, 1964, p. 584—587). Pour la langue grecque, un tableau ample de toute sorte de syntagmes verbaux avec un participe a été rédigé, entre autres, par R. Kühner, dans sa *Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache*, Hannover-Leipzig, 1904, II *Satzlehre*, § 482 — 483.

Dans notre analyse, nous restreignons la notion seulement aux syntagmes participiaux dont les deux verbes expriment un seul sens, quoique plus nuancé et plus riche en significations par rapport au verbe isolé. Ce sont des expressions phraséologiques dont le participe contient l'idée essentielle, l'idée prédicative, tandis que le verbe à l'indicatif est seulement un élément accessoire qui précise la manière dans laquelle se développe ou se réalise l'action prédicative. Il s'agit de verbes phraséologiques comme τυγχάνω, λανθάνω, φθάνω, etc., suivis de verbes au participe.

Les périphrases verbales de ce genre se rencontrent dans l'attique classique chez les historiographes Hérodote, Thucydide, Xénophon, chez les tragiques Eschyle, Sophocle, Euripide, chez le comique Aristophane, chez le philosophe Platon, etc.

Dans le Nouveau Testament et dans la κοινή en général, à lire J. Viteau, *Étude sur le grec du Nouveau Testament*, Paris, 1893, p. 192 et les suiv., le système classique des périphrases verbales subit quelque-perturbations. Il y a des formules classiques conservées, d'autres abandons-

nées ; on rencontre aussi des expressions phraséologiques nouvelles, propres à la langue κοινή.

2.2. La périphrase verbale qui présente chez Strabon la plus grande fréquence est τυγχάνω avec le participe attribut du sujet. Par exemple : ἐτύγχανον δὲ κωμηδὸν ζῶντες (V. 4, 12) « *ils vivaient alors* par bourgades » ; ἀμφότεραι αἱ πόλεις αὗται τῇ αὐτῇ προσιδρυμέναι τυγχάνουσιν ὀρεινῇ (V, 3, 11) « Ces deux villes *ont été construites justement sur les flancs du même massif* » ; βασιλευόμενοι δ'ἑκάτεροι χωρὶς ἐτύγχανον (V, 3, 4) « les deux royautés se *trouvèrent par hasard séparées* » ; ἐξ ἀρχῆς ἐτύγχανον βάρβαροι ὄντες (XI, 7, 2) « depuis le commencement *ils étaient tout à fait barbares* ». Voici encore : ἀπολαῦον τυγχάνει (VI, 4, 1) ; μαρτυρῶν τυγχάνει (IX, 3, 11) ; τετύχηκεν ἔχων (XI, 2, 2) ; ἐτύγχανε ἐκβεβλημένος (XII, 3, 34).

La périphrase τυγχάνω et le participe est une formule très familière aux écrivains attiques. Dans le Nouveau Testament et, en général, pendant la période postclassique — selon J. Viteau, *op. cit.*, p. 192, § 312 a, — elle est abandonnée en faveur du verbe εὑρίσκομαι avec le participe. Par exemple : εὑρέθη ἐν γαστρί ἔχουσα (Mat., I, 18) « elle fut trouvée l'ayant dans son sein ». Voir aussi L., XVII, 18. Les écrivains tardifs qui conservent τυγχάνω substituent — dans cette structure — l'infinitif au participe. Par exemple : ἔτυχε ὕειν (Pausanias, 4, 20, 3) ; εἰ μαλακόσαρκοι τύχοιεν εἶναι (Galien, 12, p. 178).

Ed. Schwyzer, *op. cit.*, p. 392, β. 1, par les exemples qu'il donne, confirme la présence de la périphrase τυγχάνω avec le participe seulement jusqu'à la fin de la période classique.

Par conséquent, la périphrase τυγχάνω avec le participe, en grand usage chez Strabon, est tout à fait conforme aux règles classiques. Par cette formule, Strabon s'écarte de la langue parlée et incline vers l'atticisme.

2.3. Dans l'ordre de fréquence, le deuxième verbe phraséologique employé par Strabon avec un participe c'est διατελέω, qui ajoute à l'idée prédicative l'idée secondaire de « passer le temps », « continuer », « durer », « être sans cesse ».

Les exemples de cette périphrase sont extrêmement fréquents dans la *Géographie*. Voyons en quelques-uns : διετέλεσαν πολεμοῦντες μέχρι καταλύσεως ἁπάντων τῶν ἐντὸς Ἴστρου (VI, 4, 2) « *ils se lançaient* dans une guerre *qui devait durer* jusqu'à la soumission complète de tous les peuples sis en deça de l'Istros » ; Ῥωμαῖοι... βασιλευόμενοι διετέλεσαν σωφρόνως ἐπὶ πολλὰς γενεάς (VI, 4, 2) « les Romains ..., *gouvernés* par des rois, *vécurent* pendant plusieurs générations dans la sagesse et la modération » ; διετέλεσαν μέχρι δεῦρο ... νεμόμενοι τὴν νῆσον (VI, 2, 4) « *ellles sont restées* jusqu'à notre époque *instalées* dans l'île » ; εἴκοσι μὲν δὴ ἔτη διετέλεσαν γραμματέα κοινὸν ἔχοντες (VIII, 7, 3) « pendant vingt ans ils *eurent sans cesse* un secrétaire commun » ; διετέλεσε μέχρι νῦν ἐνδεῶς πράττουσα (X, 5, 4) « il vit jusqu'à présent toujours dans la pauvreté » ; voir aussi Βασιλευόμενοι διετέλουν (VIII, 7, 1) ; τιμώμενοι διατελοῦσι (IX, 2, 39) ; φιλοξενοῦντες διατελοῦσι (X, 3,18) ; διετέλεσε ... φερομένη (X, 4, 7) ; διατελοῦσι ... τούτῳ χρώμενοι (XI, 13, 1), etc.

La périphrase avec διατελέω est rencontrée dans l'attique classique, mais assez rarement. Elle est attestée par Thucydide (7, 38), Isocrate

(6, 87), Xénophon (*Cyr.*, I, 5, 8) et par Platon (*République*, 395 d)[6]. Dans la période postclassique, l'emploi de cette périphrase s'accroît. Elle figure également dans la littérature et dans les écrits sacrés qui relèvent la langue populaire. Voici des exemples : διετέλει χρώμενος τῇ κορύνῃ (Plutarque, *Theseus*, 8) « il continuait de se servir de la massue » ; προσδοκῶντες ἄσιτοι διατελεῖτε (Le Vieux Testament, A, XXVII, 3) ; διετέλεσα μυκτηριζόμενος (LXX, Jer. XX, 7), etc.

L'emploi fréquent de cette périphrase chez Strabon doit être attribué — nous le supposons — à la langue courante du temps ; par le sens de durée qu'il exprime, διατελέω avec le participe attribut du sujet est une catégorie de la syntaxe de la κοινή, pas de l'atticisme.

2.4. Les périphrases verbales postclassiques qui ajoutent au sens principal du prédicat l'idée secondaire de durée et de continuité sont constituées, excepté διατελέω, à partir des verbes μένω et ses composés (voir A., XII, 16 ; J., VIII, 7, chez J. Viteau, *op. cit.* p. 192, § 312 b), ainsi que sur διάγω et διάγομαι (voir R. Kühner, *op. cit.*, § 482, 15, p. 63).

Ed. Schwyzer, *op. cit.*, p. 392, β 1, note la périphrase avec διάγω chez Xénophon, mais ne mentionne pas μένω.

Ces périphrases, rares dans l'attique classique, sont assez sporadiques chez Strabon aussi. Mais ce que suscite l'intérêt est le fait qu'elles se rencontrent dans la κοινή aussi. A cet égard Strabon ne doit rien à l'atticisme, paraît-il. Voici des exemples : Περὶ Ἔδεσσαν ἔμειναν συμπολεμήσαντες (X, 1, 15) « ils s'arrêtèrent près d'Édessa et y prirent part à une guerre [aux côtés des indigènes qui les avaient reçus] » ; πλὴν ὅσον . . . συστὰν διαμένει καθαρόν (XII, 7, 3) « sauf tant... *qu'il se maintient* par sa constitution pure » ; νυνὶ μέντοι μετ' εὐπραγίας διάγουσι τοῖς ἐποίκοις ὁμονοήσαντες (V, 4, 13) « aujourd'hui, néanmoins, *ils vivent conservant* de bonnes relations avec les colons installés sur leur sol ».

2.5. Le verbe phraséologique φαίνομαι « apparaître », « être évident », « sembler » se construit dans la période classique en général avec l'infinitif et plus rarement avec le participe[7]. Chez Strabon il se trouve toujours dans les périphrases participiales. Par exemple : κἀνταῦθα φαίνεται τὸ τῶν Πελασγῶν ἔθνος ἐπιδημῆσαν (IX, 1, 18) « La race des Pélasges *a erré, semble-t-il*, vers ces endroits aussi » ; ἐφάνη συνδρομή τις ἀγαθῶν ἅπασαν εὐφυΐαν ὑπερβάλλουσα (V, 3, 7) « *on vit* en quelque sorte chez eux une affluence de richesses *dépassant* tout ce que peut offrir la nature » ; φαίνεται δὲ τὸ παλαιὸν καὶ πλουσία γεγονυῖα πόλις καὶ δυναμένη μέγα (IX, 2, 40) « (Orchoménos) *paraît* avoir jadis été une ville riche et *très puissante* ».

La périphrase que nous venons de signaler paraît être une expression postclassique ; en tout cas, elle est attestée par le Nouveau Testament (voir Mat., VI, 18 : μὴ φάνῃς . . . νηστεύων). Cette opinion s'appuie aussi sur le fait que dans la κοινή une autre périphrase synonyme, construite sur δείκνυμαι et δῆλον, s'emploie simultanément et comporte le même sens. Voir chez Strabon aussi : δείκνυται δ'ἐν τῷ τεμένει τάφος Νεοπτολέμου

---

[6] V. Ed. Schwyzer, *op. cit.*, p. 392, B. 1, indique un exemple chez Xénophon, *An.*, 3, 2.
[7] V. Ed. Schwyzer, *op. cit.*, p. 396, 7.

κατὰ χρησμὸν γενόμενος (IX, 3, 9) « *il paraît être* dans le sanctuaire, à l'ordre d'un oracle, la tombe de Néoptolème » ; δείκνυται δὲ καὶ ὀμφαλός τις ἐν τῷ ναῷ τεταινιωμένος (IX, 3, 6) « *On voit* dans le temple un ombilic orné de bandelettes » ; δηλοῖ δὲ καὶ τοῦτο ἐν τῷ 'Αμαρυνθίῳ στήλη τις φράζουσα (X, 1, 12) « Une stèle du sanctuaire d'Amarynthos paraît dire cela ». Par conséquent, la périphrase participiale postclassique constituée avec δείκνυμαι a servi peut-être comme modèle au syntagme φαίνομαι suivi d'un participe.

Ed. Schwyzer , *op. cit.*, p. 396, 7, n'enregistre qu'un seul exemple de δείκνυμαι avec le participe, chez Euripide.

2.6. Autres périphrases verbales avec le participe attribut du sujet, inusitées en attique classique, expriment chez Strabon le commencement de l'action. Ce sont les verbes εἰσάγομαι et ἐγχειρίζω qui jouent dans ces périphrases le rôle d'un auxiliaire ; ils impriment au verbe principal le sens inchoatif. Par exemple : ὁ γὰρ κιθαρῳδὸς ᾄδων εἰσάγεται (IX, 3, 2) « le musicien *commence à jouer* de la cithare » ; ἐνεχείρισε ἑαυτὸν τοῖς συμπράττουσι προσποιησάμενος Μιθριδάτου τοῦ Εὐπάτορος υἱός (XII, 3, 34) « *il a commencé à simuler* devant les complices qu'il était le fils de Mithridate Eupator ». Ed. Schwyzer ne mentionne pas ces périphrases.

2.7. L'examen des périphases verbales employées par Strabon nous permet de formuler quelques observations d'ensemble sur cette catégorie syntaxique.

Strabon ne se conforme à la syntaxe attique des périphrases que dans un nombre insignifiant de cas. En premier lieu, l'usage de la périphrase verbale est plus fréquent et plus varié chez Strabon qu'il ne l'est en attique classique. Mais cet emploi accru ne reflète pas non plus la situation de la κοινή parlée. Le Nouveau Testament atteste un usage plus restreint de la périphrase et abandonne les formules participiales en faveur de l'infinitif. Strabon se trouve donc dans une double hypostase : d'une part, comme écrivain cultivé, il n'abandonne pas la périphrase, mais, par contre, en fait un grand usage ; d'autre part, en tant que représentant de l'époque d'Auguste, Strabon emploie, sauf un nombre réduit de cas, les verbes phraséologiques postclassiques. Ainsi, excepté le verbe classique τυγχάνω, qui n'est pas remplacé chez Strabon par le postclassique εὑρίσκομαι, toutes les autres expressions phraséologiques participiales sont postclassiques : διατελέω, μένω, διάγομαι, εἰσάγω, ἐγχειρίζω avec le participe. Les verbes phraséologiques classiques comme λανθάνω et φθάνω dans des périphrases comme παραπεμφθέντα ἔλαθε (VI, 3, 10) « les détails omis passent inaperçus », φθάνοι' ἂν διαφθαρέν (V, 2, 8) « il ne manquerait pas d'être détruit » sont assez rares dans la *Géographie*.

Quelques verbes phraséologiques classiques se rencontrent chez Strabon suivis d'un participe, au lieu d'un infinitif. C'est le cas de φαίνομαι, qui se construit en attique plus souvent avec l'infinitif et qui est employé par Strabon avec le participe à côté de δείκνυμαι, qui tend dans la κοινή à le remplacer.

Enfin , ce qui présente le plus d'importance, ce sont les verbes phraséologiques avec le participe attribut du sujet qui se comportent dans la *Géographie* — à notre avis — comme des semi-auxiliaires. Ainsi εἰσάγομαι,

ἐγχειρίζω confèrent au verbe principal un sens inchoatif, διατελέω, διάγω, διαμένω, un sens duratif. Dans la κοινή, les thèmes verbaux perdent graduellement leur ancienne valeur d'aspect : c'est pourquoi cette perte est suppléée par des moyens lexicaux [8].

L'emploi des verbes phraséologiques en fonction de semi-auxiliaires pour rendre l'aspect est, sans doute, une innovation de la κοινή évidente chez Strabon aussi.

3. En conclusion, l'examen des conjonctions et de la périphrase verbale employées par Strabon nous permet de déterminer la position du géographe vis-à-vis des deux courants qui divisent la langue grecque depuis l'époque impériale.

Ainsi que nous avons constaté, dans la grande majorité des cas, Strabon emploie les expressions tardives et respecte les règles grammaticales de la κοινή. S'il est vrai que sa syntaxe ne coïncide pas en tous points avec la situation de la langue parlée de son temps, il n'est pas moins vrai qu'il existe une κοινή littéraire, plus soignée et plus conservatrice que la κοινή parlée. C'est justement la κοινή littéraire qui explique les résidus attiques dans la syntaxe de Strabon.

[8] Ed. Schwyzer, *op. cit.*, p. 255, mentionne en passant un rapport aspectuel rendu par la périphrase comme : διὰ φόβου ἔρχεσθαι, au lieu de φοβεῖσθαι.

LA DOUBLE IMAGE D'ALEXANDRE LE GRAND À ROME

— essai d'une explication politique —

PAR

PETRE CEAUŞESCU

Quand Mahomet II s'érigeait, après la conquête de Constantinople, en successeur d'Alexandre le Grand, il ne faisait rien d'autre que de s'intégrer dans la longue série de conquérants (ou bien de ceux qui aspiraient à le devenir), dont l'esprit avait été hanté par le souvenir du roi macédonien. Mais si au crépuscule du Moyen Age une telle ambition pouvait paraître une simple étiquette dénuée de tout sens politique pratique, il n'en fut pas toujours ainsi : l'Antiquité dominée par le fantôme du grand conquérant en excluait toute gratuité et rendait le masque d'Alexandre lourd d'implications politiques majeures [1].

Dès qu'ils furent en mesure de mener une politique dépassant les bornes de la péninsule italique, les Romains n'échappèrent point à la fascination exercée par le souvenir d'Alexandre : en train de reprendre les projets expansionnistes de celui-ci, ils en furent également séduits. Les grands chefs militaires de Rome, Scipion et Pompée, se réclamèrent du roi macédonien. Mais, fait bizarre à première vue, nombre de Romains n'éprouvaient pas un enthousiasme particulier à l'égard d'Alexandre et, implicitement, à l'égard de ceux qui prétendaient en être les successeurs spirituels. En effet, la première *imitation* romaine d'Alexandre, celle de Scipion, avait mal tourné, tandis que Pompée, qui s'était arrogé le surnom de *Magnus*, avait suscité la réaction des cercles sénatoriaux, qui y voyaient le danger de la tyrannie [2].

D'autre part, si l'on examine les sources littéraires de l'époque romaine concernant Alexandre, on y constate parfois une réserve, voire une haine (surtout dans les sources latines), qui se substituent aux éloges prodigués par la tradition littéraire grecque. Serait-ce simplement un aspect de la *jalousie* éprouvée généralement par les Romains à l'égard

---

[1] Crit. Imbr., 1, 5, 1. V. Makuscev, *Monumenta Historica Slavorum Meridionalium*, I, Varsaviae, 1874, p. 297. N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XV-ème siècle*, Seconde série, Paris, 1899, p. 498. N. Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, II, Gotha, 1909, p. 40.

[2] Quant à l'état actuel des questions, nous renvoyons à la dissertation de O. Weippert, *Alexander-Imitatio und römische Politik in republikanischer Zeit*, Augsburg, 1972, où la bibliographie est abondamment commentée. L'ouvrage de D. Michel, *Alexander als Vorbild für Pompeius, Cäsar und Marcus Antonius, Archäologische Untersuchungen*, Bruxelles, 1970, est très utile à consulter, comme aussi celui de P. Treves, *Il mito di Alessandro Magno e la Roma di Augusto*, Milano-Napoli, 1953. La dissertation de F. Weber, *Alexander der Grosse im Urteil der Griechen und Römer bis in die konstantinische Zeit*, Giessen, 1909, est toujours particulièrement utile pour la documentation.

StCl, XVI, 1974, p. 153–168, Bucureşti

des Grecs, dans ce cas-là à l'égard de celui qui avait anticipé leurs propres desseins expansionnistes? La violence verbale particulière et la passion, qui pourrait parfois paraître *excessive*, empruntées par certains écrivains romains dans leurs diatribes contre Alexandre excluent de toute façon les griefs d'ordre moral formulés par ceux-ci, comme aussi la *jalousie*, en tant qu'arguments réels.

La discussion autour d'Alexandre avait commencé à Rome avec une vivacité et un acharnement particuliers en pleine crise de la république et au début de l'époque impériale, alors que les Romains étaient aux prises avec les mêmes problèmes et, partiellement, dans les mêmes territoires que jadis Alexandre. Il était donc naturel que les nouveaux maîtres portassent intérêt à celui qui avait, quelques siècles auparavant, dominé les mêmes territoires et les mêmes peuples. Assurément, les Romains qui manifestaient leur hostilité à l'égard d'Alexandre avançaient contre celui-ci des griefs d'ordre plutôt moral : la démesure s'emparant du roi au moment où il se trouvait au sommet de sa gloire aurait engendré un déséquilibre mental, qui poussa finalement le Macédonien à boire, à vivre contrairement aux usages de sa patrie, à s'aliéner ses compagnons d'armes, à adopter les mœurs barbares et à se marier à une étrangère barbare. C'est ainsi qu'Alexandre, loin de remplir le rôle civilisateur d'un véritable roi hellénique, devint l'esclave de sa propre gloire et fut en réalité un fléau de l'humanité, un criminel, un tyran, un fou. Voici des arguments susceptibles de provoquer l'indignation d'un Romain conscient de sa mission civilisatrice ou bien celle d'un stoïcien, que tout excès dérangeait. En fait, les Romains avaient embrassé l'idée qu'Alexandre, en dépit de sa gloire et de ses richesses, était en réalité plus pauvre que les philosophes dignes de ce nom, à savoir Socrate et Diogène, beaucoup plus riches par leur savoir : c'est ainsi que s'exprimaient un Cicéron (*Tusc.*, 5, 32, 91), un Sénèque (*De ben.*, 5, 4, 3–4. 5, 6, 1. Cf. *Epist.*, 119, 7. 113, 29–31) et un Marc Aurèle (8,3). Que Cicéron n'épargnât point *l'insolent immodéré* (au moins dans ses œuvres d'après 48) [3], que Tite Live se flatât d'avoir *prouvé* la supériorité morale de la puissance romaine par rapport à celle d'Alexandre [4], que Sénèque le Rhéteur mît en évidence la *démesure* du conquérant [5], que Sénèque le Philosophe adoptât le ton le plus véhément contre *le brigand et le destructeur des nations* [6], que Lucain surenchérît en maudissant *l'insensé rejeton de Philippe et le brigand heureux* [7], que Tacite mît en paral-

---

[3] F. Weber, *op. cit.*, pp. 43–45.

[4] Cf. Oros., *Adu. pag.*, 5, 22, 3. 3, 15, 10. Cet endroit de Tite Live a suscité maintes discussions et commentaires, parmi lesquels nous rappelons : L. Alfonsi, *Sul passo liviano relativo a Alessandro Magno*, Hermes, 90(1962), pp. 505–506, H.R. Breitenbach, *Der Alexander-Excurs bei Livius*, Museum Helveticum, 26 (1969), pp. 146–157. A. Michel, *La philosophie politique à Rome d'Auguste à Marc Aurèle*, Paris, 1969, p. 175. O. Weippert, *op. cit.*, p. 201.

[5] Sen., *Suas.*, 1.

[6] *De ben.*, 1, 13. Cette attitude fut constante chez Sénèque. Cf. M. Eicke, *Veterum philosophorum qualia fuerint de Alexandro iudicia*, Rostock, 1909, p. 26 sqq. Quant à l'attitude traditionnelle stoïcienne à l'égard de la mémoire d'Alexandre cf. J. Stroux, *Die stoische Beurteilung Alexanders des Grossen*, Philologus, 88 (1933), pp. 222–240.

[7] Lucan., 10, 20–30. En ce qui concerne l'image d'Alexandre chez cet auteur cf. J. Brisset, *Les idées politiques de Lucain*, Paris, 1964, pp. 208–209. Cf. P. Christensen, *Alexander der Grosse bei den römischen Dichtern*, N. Jahrb. f. d. kl. Alt., 7 (1909), I. Abt., p. 130. M. Schanz, *Römische Literaturgeschichte* [3], 2, 2, § 391.

lèle Alexandre et Germanicus à l'avantage de celui-ci[8], que Marc Aurèle, plus modéré dans le ton, se demandât simplement à quoi bon l'action d'Alexandre si tout est régi inexorablement par la nature éternelle, qui réduit tout, sans distinction, à la poussière [9], qu'Aelius Aristide envisageât dans le cas d'Alexandre le revers de la médaille et reprît le motif de la supériorité de l'Empire romain sur celui d'Alexandre [10], qu'Orose s'inspirât de Tite Live dans ses considérations à l'égard d'Alexandre [11], n'importe le contexte et le ton, tous ces écrivains, Romains par l'esprit, même s'ils ne l'étaient pas tous par la langue, se rencontraient sur ce point : Alexandre, malgré la grandeur de ses actions militaires, n'était guère comparable à un chef romain, ne convenait point à la mentalité romaine.

Une question s'impose pourtant : pourquoi un tel acharnement contre un roi disparu depuis si longtemps ? Pourquoi un Macédonien, qui n'avait pratiquement pas eu des rapports avec Rome, avait-il suscité une réaction si passionnée ? Nous nous contenterions des simples arguments moraux des contemporains, si un certain nombre de faits d'ordre politique ne suggéraient pas des analogies et des rapports qui ne sauraient aucunement être fortuits. Tout d'abord, si l'opinion des cercles sénatoriaux de Rome était franchement hostile à la mémoire d'Alexandre (les noms que nous venons de citer se rattachaient aux cercles sénatoriaux), les chefs romains qui s'étaient heurtés au Sénat (nous mentionnons à titre d'exemple les noms de César, Antoine, Caligula et Néron) furent en même temps des admirateurs, voire des *imitateurs* fervents du grand conquérant. Voici un indice évident que la dispute autour d'Alexandre n'était en réalité pas limitée au cadre purement moral, littéraire ou philosophique. C'est justement l'aspect politique de l'hostilité manifestée par les cercles sénatoriaux et traditionalistes de Rome contre Alexandre que nous essayerons de déceler. Il faut préciser qu'une explicaton à teinte politique a déjà été avancée, à savoir que le roi macédonien symbolisait le *despotisme*, motif d'horreur pour les Romains [12]. Pourtant une telle explication nous limiterait simplement à la répétition d'un grief déjà lancé par les Anciens contre Alexandre. D'autre part, dans ce contexte, la notion de despotisme est trop vague. En somme, il n'est pas trop utile de nous attarder sur l'analyse de ce terme en soi, mais, au contraire, on pourrait en tirer parti en déterminant les traits concrets de la *tyrannie* d'Alexandre dans la vision romaine et partant d'en discerner la signification politique.

Si nous envisageons dans l'ensemble la démonstration de Tite Live dans la célèbre digression relative à Alexandre (9,17–18) — celui-ci aurait été, selon l'historien, certainement écrasé dans un éventuel conflit

---

[8] *Ann.*, 2, 73. Cf. R. Syme : « the artifice is patent, the laudation grotesque in its disproportion » (*Tacitus*, Oxford, 1958, p. 492). G. Aalders, *Germanicus und Alexander der Grosse*, Historia, 20 (1961), pp. 382–384. I. Borzsák, *Das Germanicusbild des Tacitus*, Latomus, 28 (1969), p. 588 sqq. idem, *Zum Verständnis der Darstellungskunst des Tacitus*, Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, 18 (1970), pp. 279–292.

[9] 3, 3, 3. Cf. aussi 6, 24. 8, 3. 1. 2, 29, 7. 10, 27. 2. V. F. Weber, *op. cit.*, p. 75.

[10] *Rhet.*, 1, 162. Cf. Aelius Arist., *Enc. Romae*, 24–27.

[11] Oros., *Adu. pag.*, 3, 20, 10–13.

[12] E. Schwartz, *Quintus Curtius Rufus*, RE, 4, col. 1880–1881 = Idem, *Griechische Geschichtsschreiber*, Leipzig, 1957, pp. 170–171.

avec Rome, à cause de la supériorité morale de celle-ci — la place centrale de l'argument concernant la conversion du Macédonien aux usages barbares ne fait aucun doute : c'est justement cette conversion qui aurait rendu impossible la victoire macédonienne dans une éventuelle confrontation armée avec Rome, puisque les Romains auraient eu à faire non pas à un roi hellénique (donc à un roi *civilisé*, comparable aux chefs romains), mais bien à un roi perse, foncièrement inférieur aux chefs romains : *et loquimur de Alexandro nondum merso secundis rebus, quarum nemo intolerantior fuit, qui si ex habitu nouae fortunae nouique, ut ita dicam, ingenii, quod sibi uictor induerat, spectetur, Dareo magis similis quam Alexandro in Italiam uenisset et exercitum Macedoniae oblitum* **degenerantemque** *iam in Persarum mores adduxisset*[13]. Or, si nous nous maintenons, pour l'instant, au niveau de la terminologie, nous constatons que le terme *degenerare*, essentiel dans ce contexte, fut repris par d'autres auteurs, toujours en relation avec Alexandre, dans les mêmes circonstances. La version abrégée par Justin de l'ouvrage de Trogue Pompée en fait également mention : *inter haec indignatio omnium totis castris erat, a Philippo illum patre tantum* **degenerasse**, *ut etiam patriae nomen eiuraret, moresque Persarum assumeret, quos propter tales mores uicerat* (12, 4, 1). Quinte Curce, dont l'œuvre se place aussi dans la première moitié du premier siècle (la date exacte n'est pas forcément révélatrice pour notre démonstration), en fait de même mention dans les discours attribués à Callisthènes (... *ipse enim peteret ne in peregrinos ritus* **degenerare** *se cogeres*... —8, 5, 14) et à Coenus (*uestem Persicam induimus, quia domestica subuehi non potest*; *in externum* **degenerauimus** *cultum* — 9, 3, 10). Voici donc un cliché largement appliqué, selon toute vraisemblance, à Alexandre dans certains milieux romains. Or, abstraction faite du terme proprement-dit de **degenerare**, le grief concernant la conversion d'Alexandre à la *barbarie* figure pratiquement dans la majeure partie des œuvres citées auparavant. Faisons-en le point : Sénèque en fait usage pour prouver les maux de la colère, surtout dans le cas des chefs d'Etat : *haec barbaris regibus feritas in ira fuit, quos nulla eruditio, nullus litterarum cultus inbuerat : dabo tibi ex Aristotelis sinu regem Alexandrum, qui Clitum carissimum sibi et una educatum inter epulas transfodit manu quidem sua, parum adulantem et pigre ex Macedone ac libero in Persicam seruitutem transeuntem* (*De ira*, 3, 17, 1). Lucain, à part les invectives extrêmement violentes, accuse Alexandre d'avoir quitté à jamais sa patrie et abandonné la spiritualité grecque, symbolisée dans ce contexte par Athènes : *Macetum fines latebrasque suorum / deseruit uictasque patri despexit Athenas*... (10, 28–29). Ps. Aelius Aristides ne se laisse guère éblouir par l'aspect spectaculaire des campagnes d'Alexandre, mais tout en envisageant les résultats, il en constate *objectivement* l'abaissement du roi aux mœurs *barbares* :... οἷον εἰ τὸν 'Αλέξανδρον ἐπαινοῦντες τὰς μὲν λοιπὰς πράξεις αὐτοῦ ἐξηγοίμεθα ὡς διέβη τὸν Γράνικον, ὡς μέχρι Κιλικίας προῆλθεν, ὡς τὰ μέχρι τοῦ 'Ωκεανοῦ πάντα ἔθνη κατεστρέψατο, παραλείποι μὲν δὲ τὴν Κλείτου ἀναίρεσιν καὶ τὴν περὶ πότους αὐτοῦ σπουδὴν καὶ ὅτι Μηδικὴν ἐσθῆτα μετεμφιέσατο καὶ προσκυνεῖσθαι ὁμοίως τῷ Περσῶν βασιλεῖ ἠξίου

[13] 9, 18, 1–3. Cf. 22, 14, 6. 38, 17, 12 : *Macedones... in Syros, Parthos, Aegyptios degenerarunt.*

καὶ ὅσα τοιαῦτα ἦν αὐτῷ (Rhet., 1, 162). Valerius Maximus, malgré son attitude assez bienveillante à l'égard d'Alexandre, se joint à cette opinion, en mettant en exemple la *superbia* et l'*insolentia* du roi macédonien (d'ailleurs invoquées très souvent par les écrivains romains à l'égard d'Alexandre), par le biais de la conversion de celui-ci à l'orientalisme : *Alexandri regis uirtus ac felicitas tribus insolentiae euidentissimis gradibus exultauit. Fastidio enim Philippi Iouem Hammonem patrem asciuit, taedio morum et cultum Macedonici uestem et instituta Persica adsumpsit, spreto mortali habitu diuinum imitatus est et nec fuit ei pudori filium, ciuem, hominem dissimulans* (9, 5 *ext.* 1).

Cette identité d'idées, saisissable non seulement dans le contenu, mais aussi au niveau de la terminologie, impose à l'historien moderne la question déjà formulée au début de cette étude: est-ce que ce fut le nom seul d'Alexandre qui inspira une telle haine aux Romains traditionalistes, ou bien ce nom avait-il une résonance qui, franchissant les limites de la morale et de l'idéologie, pénétrait dans le domaine de la politique ?

Selon Suétone, Marc Antoine avait lui aussi *dégénéré* dans des circonstances pareilles qu'Alexandre : ... **degenerasse** *eum a ciuili more*... (*Diu. Aug.*, 17, 1). Le fait est particulièrement significatif dans le cas d'Antoine, d'autant plus qu'il fut un imitateur fervent d'Alexandre (ce qui est largement confirmé par les sources anciennes). Nouveau Dionysos, Nouveau Soleil, apparenté à Hercule (selon une généalogie établie par lui-même), Antoine prétendait s'identifier aux mêmes divinités qu'avait adorées Alexandre [14]. Mais cette simple constatation ne serait pas forcément révélatrice en soi, si les milieux politiques de Rome hostiles à Antoine n'avaient pas accordé une importance particulière aux sympathies religieuses de celui-ci. En effet, le sens des tendances religieuses d'Antoine deviennent plus claires encore quand on constate qu'outre les analogies établies par les Romains entre les deux personnages (Sen., *Suas.*, 1, 5—7. Sen., *Epist.*, 83, 23—25), les griefs lancés contre Alexandre avaient été appliqués tels quels à Antoine. Ce fut l'amour du luxe et la débauche (*luxus*, *luxuria*, *luxuriari*) [15] et la passion du vin (*ebrietas*) [16] qui provoquèrent la démence de ces deux personnages (*uesanus*, *dementia*, *furor*, *furibundus*)[17]. Par conséquent, les deux oublièrent leur patrie (*patria oblita*) [18], les mœurs saines de leurs parents (*patrios mores subuertisse*)[19], en adoptant les habi-

---

[14] Quant au désir et à l'ambition de Marc Antoine d'imiter Alexandre, voir O. Weippert, *op. cit.*, D. Michel, *op. cit.*, P. Ceaușescu, *Caligula et le legs d'Auguste*, Historia, 22 (1973), pp. 269—283.

[15] *Alexandre* : Curt., 6, 6. Iustinus, 12, 3. *Antoine* : Sen., *Epist.*, 83, 24. Liv., *Epit.*, 130. Plin., *N.H.*, 8, 9, 3—5.

[16] *Alexandre* : Liv., 9, 18, 5. Curt., 6, 2, 1. 8, 4, 30. Sen., *Epist.*, 82, 23. *Antoine* : Plut., *Ant.*, 29. 60. Hor., *Carm.*, 1, 37, 7—8. Plin., *N.H.*, 14, 128. Cass. Dio, 50, 5, 3. Strabo, 17, 10 (796). Sen., *Epist.*, 82, 23.

[17] *Alexandre* : Sen., *De ben.*, 1, 13, 3. 2, 16, 1. *Q.N.*, 6, 32, 2. *Epist.*, 94, 62. *Lucan.*, 10, 20—21. Iustinus, 12, 6. *Antoine* : Florus, 4, 11, 1. Hor., *Carm.*, 1, 37, 12. 4, 15, 17. Vell., 2, 66, 4. (Cf. Suet., *Cal.*, 50, 2. Sen., *De ben.*, 2, 12, 2. *Cod. Theod.*, 7, 16, 2 (anno 410) : *tyrannici furoris et barbaricae feritatis occasio...*).

[18] *Alexandre* : Iustinus, 12, 4. Lucan., 10, 20. *Antoine* : Florus, 4, 11, 3.

[19] *Alexandre* : Iustinus, 12, 3, 5. Sen., *De ira*, 17, 1. Curt., 8, 7. *Antoine* : Cass. Dio, 50, 6, 1 ; 5, 1—2 ; 24, 6—7 ; 25, 3 ; 26, 5 ; 27, 1. 51, 9, 5—6. Plut., *Ant.*, 33.

tudes des barbares (*peregrini et externi mores*)[20] et les usages monarchiques de l'Orient (en changeant de costume [21], en se faisant aduler [22], en se mariant à des femmes barbares [23] et en se faisant vénérer en tant que dieux par le moyen des fausses généalogies qui les rattachaient à diverses divinités — c'est l'historiographie d'époque romaine qui en faisait un grief grave [24]). C'est ainsi que les deux devinrent en réalité les esclaves de leur propre gloire, ce qui les réduisit à la condition des vaincus, en dépit de leurs victoires militaires [25]. Nombre de soldats qui les avaient accompagné en avaient suivi l'exemple en acceptant la conversion à la *barbarie orientale* (*orientalis barbaria*), d'autres réagirent *honnêtement* en refusant un tel *abaissement* [26]. Les sources romaines de l'histoire d'Alexandre mettent en évidence justement le refus des Macédoniens de se ralier à leur roi, dont le comportement les réduisait pratiquement à la condition d'esclaves. Il s'agit en réalité d'un grief contre Antoine, devenu lui-même l'esclave d'une femme *barbare*. Dans les deux cas, c'est la *libertas*, si chère aux cercles sénatoriaux, qui y est invoquée, contre la servitude, blâmée tant par les Macédoniens *honnêtes*, que par les porte-parole des milieux sénatoriaux. En effet, Quinte Curce attribue à Callisthène, champion de la *pureté* macédonienne, le titre de *uindex libertatis* (*aequis auribus Callisthenes, ueluti* **uindex publicae libertatis** *audiebatur* — 8, 5, 20). Or ce terme, sans équivalent dans le vocabulaire politique grec (cf. la traduction grecque des *Res gestae* 1, 1), fut adopté à l'époque d'Auguste, afin de rendre légitime la guerre contre Antoine et Cléopâtre : *rem publicam a dominatione factionis oppressam in libertatem uindicaui* [27]. D'autre part, bien que le terme *dominatio* désignât la tyrannie en général, en tant que réplique latine du terme grec τύραννις (Cic., *De rep.*, 2, 47. Lyd., *De mag.*, 1, 6), il

---

[20] *Alexandre* : Curt., 6, 6. Iustinus, 12, 4. *Antoine* : Sen., *Epist.*, 83, 24.

[21] *Alexandre* : Liv., 9, 18, 4. Curt., 6, 6, 7. 9, 3, 10. Aelius Arist., *Rhet.*, 1, 162. *Antoine* : Florus, 4, 11, 3. Plut., *Ant.*, 29, 33. Cass. Dio, 50, 5, 2—3. Cf. Suet., *Cal.*, 52.

[22] *Alexandre* : Curt., 6, 6, 3. 8, 5, 14. Liv., 9, 18, 4. Sen., *Suas.*, 1, 6. Aelius Arist., *Rhet.*, 1, 162. Quant à la conception romaine de la proskynèse v. page 12 sq.

[23] *Alexandre* : Curt., 8, 4, 30. Iustinus, 13, 2. *Antoine* : Verg., *Aen.*, 6, 688. Cass. Dio, 50, 1. Cf. note 19. Hor., *Epod.*, 9. 11. Suet., *Nero*, 3, 2.

[24] *Alexandre* : Liv., 9, 18, 4 : *uanitatem ementiendae stirpis*. Curt., 6, 9, 18 : ... *se quidem gratulari, quod in numerum deorum acceptus essem* (la terminologie de ce passage est foncièrement romaine, cf. F. Taeger, *Charisma*, 2, Stuttgart, 1960, 488). 4, 10, 3. 7, 25—26. 6, 6, 1. 8, 1, 42. 8, 5, 5. 8, 7, 1. 8, 7, 8. 8, 10, 15—29. 9, 10, 24. 10, 26. 11, 5, 22. Sen., *Suas.*, 1, 5. Val. Max., 9, 5, *ext.* 1 : ... *spreto mortali habitu, diuinum imitatus est...* Iustinus, 11, 11, 1—6 (cf. Oros., *Adu. pag.*, 3, 16, 12). *Antoine* : Plut., *Ant.*, 4, 1. 36, 7. 60, 4. Sen., *Suas.*, 1, 7. Sen., *Epist.*, 59, 12. App., *B.C.*, 3, 16. 3, 19. Cf. P. Ceauşescu, *op. cit.*

[25] *Alexandre* : Liv., 9, 18, 4. Iustinus, 12, 4, 1. Curt., 8, 7, 1. *Antoine* : Cass. Dio, 50, 4, 5. 50. 27, 1.

[26] Cf. infra page 11.

[27] Cf. Vell., 2, 61, 1 : *torpebat oppressa dominatione Antonii ciuitas...* BMC, I, p. 112, n° 691. Voir le même titre toujours chez Quinte Curce : *soli Athenienses non suae modo, sed etiam* **publicae uindices libertatis**, *colluuionem hominum, quia aegre ferebant, non regio imperio, sed legibus moribusque patriis regi assueti, prohibuere finibus, omnia potius toleraturi, quam purgamenta quondam urbis suae, tunc etiam exilii, admitterent* (10, 2, 6—7). En ce qui concerne le titre de *uindex libertatis* voir Ch. Wirzsubski, *Libertas as a Political Idea during the Late Republic and the Early Principate*, Cambridge, 1968, pp. 103—106. G. Walser, *Der Kaiser als Vindex Libertatis*, Historia, 4 (1955), pp. 353—367. H. Volkmann, *Res Gestae Diui Augusti* [3], Berlin, 1969, p. 10. L'utilisation étrange de ce titre par Quinte Curce a déjà été relevée par H. Berve, mais sans que celui-ci en tirât parti (*Die angebliche Begründung des Königkultes durch Alexander*, Klio, 19(1925), p. 195.

ne se rattachait pas moins à la mémoire d'Antoine, vu qu'Octavien avait attribué à celui-ci le dessein d'asservir Rome à la *domination* de Cléopâtre (à en croire Dion Cassius (50, 5, 1), Antoine appelait Cléopâtre δέσποινα [28]). C'est ainsi que le motif de la *dominatio* de Cléopâtre et d'Antoine revêtit une importance particulière dans la propagande impériale (Vell., 2, 60, 4. 2, 61, 1. Sen., *Suas.*, 6, 10. Florus, 4, 11, 3), ce qui est d'ailleurs confirmé par l'attitude particulièrement hostile d'Auguste quant à l'appellation de *dominus*, que celui-ci rejeta violemment à plusieurs reprises, malgré les instances du peuple (la littérature ancienne en a gardé le souvenir jusqu'à une époque tardive, ce qui prouve à la fois l'importance revêtue par ce fait aux yeux des autorités impériales et son écho large) [29]. Le couple antinomique *dominatio-libertas* devint un lieu commun dans le vocabulaire politique romain, comme aussi *principatus* — *dominatio* et *princeps* — *dominus*, vu que le principat était, dans l'acception officielle, l'incarnation et la garantie de la liberté [30]. Dans cet ordre d'idées, il est difficilement croyable qu'un Romain aurait été insensible face au titre *uindex publicae libertatis*, attribué à un personnage de l'époque d'Alexandre [31]. Le rapport avec Octavien et Antoine, qui s'imposait de soi-même, est d'autre part confirmé par le fait que les Macédoniens qui refusaient d'adhérer à la politique d'orientalisation préconisée par Alexandre sont désignés, dans les sources romaines, en tant qu'*hommes libres*. D'ailleurs les mêmes sources mentionnent Alexandre en tant que *dominus*:... *nos uero... occidendi te consilium iniuimus, quia non ingenuis imperare coepisti, sed quasi in mancipia* **dominaris** (Curt., 8, 7, 1),... *miraris si* **liberi** *homines superbiam tuam ferre non possumus* (*ibid.*, 8, 7, 14 — discours de Hermolaüs). Les mêmes termes figurent dans les textes de Sénèque concernant le meurtre de Clitus, qui voulait, tout comme Callisthène et Hermolaüs, conserver sa

---

[28] Cass. Dio, 50, 4, 1—5. 50, 24, 3—25, 1. 51, 27, 5—6. Hor., *Carm.*, 1, 37, 6. *Epod.*, 9, 11. Ouid., *Met.*, 15, 827. Prop., 3, 11, 31. Florus, 2, 21, 2. Eutr., 7, 7.

[29] Suet., *Diu. Aug.*, 53, 1—2. Seru., *Ad Aen.*, 6, 612. Ouid., *Fast.*, 2, 142. Cass. Dio, 55, 12, 2. Philo, *Leg.*, 23, 4. Tert., *Apol.*, 34, 1. Oros., *Adu. pag.*, 6, 22, 4. Lyd., *De magistr.*, 1, 6. Isid., *Orig.*, 9, 3, 17. Même attitude chez Tibère (Suet., *Tib.*, 27. 29. Tac., *Ann.*, 2, 87) (quand il s'agissait de qualifier l'aspect *tyrannique* du principat de Tibère, les Anciens utilisaient le même terme (Suet., *Tib.*, 24, 1)), chez Trajan (Plin., *Pan.*, 83, 5. Mart., 10, 72, 8. Cf. infra note 27. Voir aussi *Pan. Lat.*, 3, 5, 3). Au contraire, les *mauvais* princes étaient désignés en tant que *domini*, ou bien prétendaient d'être appelés ainsi : César (Suet., *Diu. Iul.*, 76, 1. 80, 1 ou bien en tant que *bon* prince Cass. Dio, 43, 17, 2), Auguste (*mauvais* prince dans la vision de Tacite, *Ann.*, 1, 3, 1. 2, 59), Caligula (Suet., *Cal.*, 52. Aur. Vict., 3, 13. 11, 2. 39, 4. Ps. Aur. Vict., 3, 8), Néron (Suet., *Nero*, 35, 5. Cf. Cass. 63, 13, 1—2), Commodus (Aur. Vict., 17, 1), Domitien (Plin., *Pan.*, 52, 7. *Epist.*, 4, 11, 6. Suet., *Dom.*, 13, 1—2. Stat., *Sil.*, 1, 6, 83. 4, praef. Mart., 5, 8, 1. 7, 5, 5. 7, 34, 8. 8, 2, 6. 9, 66, 3. 9, 84, 2. Aur. Vict., 39, 4. Oros., 7, 10, 2. Iord., *Rom.*, 265. Cass. Dio, 67, 13, 4), Dioclétien (Aur. Vict., 39, 4). Les princes romains pouvaient être néanmoins les maîtres des rois vassaux (Cass. Dio, 63, 5, 2 63, 6, 4. Cf. Suet., *Nero*, 13, Tac., *Ann.*, 15, 23—29). L. Friedländer, *Sittengeschichte Roms*[9], IV, p. 82, L. Wickert, *Princeps*, RE, 22, col. 2127—2135, J. Béranger, *Recherches sur l'aspect idéologique du principat*, Bâle, 1953, p. 36 sqq. P. Ceaușescu, *L'image d'Auguste chez Tacite* (sous presse dans Klio).

[30] A ce point de vue, voir spécialement le Panégyrique de Pline, dont le caractère éminemment officiel fait voir l'importance particulière, idéologique et politique, de ces termes (e.g. *scis ut sunt diuersa natura dominatio et principatus...* — 45,3. Cf. *ibidem*, 2, 3. 55, 7. 4, 64. 88, 1. 7, 6. 85, 2—3. 63, 6. 42, 4. Dion Chrisostome considérait que le chef de l'Empire ne pouvait point être un δεσπότης (*De reg.*, 1—3)).

[31] Voir note 27.

condition d'*homme libre* par son refus d'aduler le roi dominé par la cruauté propre aux barbares et de se convertir aux usages perses : ... *Alexandrum, qui Clitum carissimum sibi et una educatum inter epulas transfodit manu quidem sua, parum adulantem et pigre ex Macedone ac libero in Persicam seruitutem transeuntem* (*De ira*, 3, 17, 1. Cf. Sen,. *Suas.*, 1, 2). Quinte Curce lie la disparition de la liberté à la mort de Clitus :... *post Cliti caedem libertate sublata*... (8, 14, 30). En somme, le principal motif des conjurations contre Alexandre revêt sa pleine évidence, dans la vision romaine sénatoriale au moins, dans les paroles attribuées par Quinte Curce à Hermolaüs : *Persarum ergo, non Macedonum regem occidere uoluimus*... (8, 7, 13. Cf. 6, 6, 10 : *pudere iam sui regem, uictis quam uictoribus similiorem, ex Macedoniae imperatore Darii satrapem factum*). Le texte de Sénèque, que nous venons de citer, est repris presque tel quel, non seulement dans le fond, mais aussi dans les termes, par le même auteur, cette fois-ci par rapport à Caligula : *homo natus in hoc, ut mores liberae ciuitatis Persica seruitute mutaret, parum iudicauit, si senator senex, summis usus honoribus in conspectu principum supplex sibi eo more iacuisset, quo hostes uicti hostibus iacuere; inuenit aliquid infra genua, quo libertatem detruderet. Non hoc est rem publicam calcare, et quidem, licet id aliquis non putet pertinere, sinistro pede? Parum enim foede furioseque insolens fuerat, qui de capite consularis uiri soccatus audiebat, nisi in os senatoris ingessisset imperator epigros suos* (*De ben.*, 2, 12, 2. Cf. Philo, *Leg.*, 116 : ἔνιοι δὲ καὶ βαρβαρικὸν ἔθος εἰς Ἰταλίαν ἤγαγον, τὴν προσκύνησιν τὸ εὖγε τῆς Ῥωμαϊκῆς ἐλευθερίας παραχαράττοντες. Cf. Sen., *Suas.*, 1, 2 ; 5—6).

La proskynèse, dont les textes ci-dessus font état, incriminée à Rome, dans les milieux sénatoriaux, en tant qu'attribut du monarque absolu (cf. Plin., *Pan.*, 24, 2 : *non tu ciuium amplexus ad pedes tuos deprimis, nec osculum manu redis*...), avait été imposée par Alexandre aux Macédoniens, comme aussi aux Perses, acte qui avait provoqué une vive réaction de la part des Macédoniens *orthodoxes*. Les sources romaines de souche sénatoriale évoquent ce fait en blâmant l'insolence (*superbia*) d'Alexandre. Tite Live s'y réfère avec indignation (... *desideratas humi iacentium adulationes*... — 9, 18, 4), Quinte Curce de même, tant directement, que par le biais des discours prêtés par lui aux leaders de la fraction puriste de l'armée macédonienne (6, 6, 3. 8, 5, 6. 8, 5, 16—18. 8, 7, 13), comme aussi Trogue Pompée (Justin) (6, 2, 13. 12, 7. 1. 15, 3, 3) : en suivant ces auteurs, la liberté macédonienne était incompatible avec l'adoration du roi[32]. Il en fut de même quant à Antoine, qui rendait cet hommage à Cléopâtre, ce qui permit à Octavien d'en faire un grief (ou bien ce fut Dion Cassius qui le fait dire à Octavien — 50, 25, 3).

Le comportement *ciuique* constituait la marque des *bons* princes. Auguste s'était créé la réputation d'un empereur *citoyen*, pour mettre en évidence le fait qu'il n'était rien d'autre qu'un citoyen parmi les citoyens :

[32] En ce qui concerne la proskynèse et l'attitude foncièrement hostile des milieux sénatoriaux quant à cet usage, cf. aussi Tac., *Ann.*, 6, 32, 4. Suet., *Vit.*, 2, 5. Cass. Dio, 59, 27, 1—3. 60, 5, 4. Epict., *Diss.*, 4, 1, 17. Cf. L. Friedländer, *op. cit.*, I, p. 94. H. Willrich, *Caligula*, Klio, 3 (1903), p. 442. A. Alföldi, *Die Ausgestaltung des monarchischen Zeremoniells am römischen Kaiserhofe*, Röm. Mitt., 49 (1934), p. 1. sqq. A. von. Premerstein, Mitt. a.d. Papyrussammlung der Giessener Univ. Bibl., 5 (1939), p. 16 sqq. F. Altheim, Gnomon, 23 (1951), p. 93. L. Wickert, *op. cit.*, col. 2082. F. Taeger, *op. cit.*, p. 538.

quadraginta et quatuor annis, quibus solus gessit imperium, civilissime uixit... (Eutr., 7, 8, 4. Cf. Prop., 3, 11, 55. Suet., *Diu. Aug.*, 5, 1. Cass. D., 53, 12, 1. Aur. Vict., 1, 2 ; 4. Iord., *Rom.*, 255 : *Augustus ... civilissimus omnibus* ...). Il avait reçu la *corona ciuica* justement en raison de sa lutte contre la *tyrannie*, incompatible avec les droits *civiques* (*R.G.*, 34, 2. Cass. D., 52, 15, 1. 53, 16, 4. Plin., *N.H.*, 15, 128. 16, 8. Ov., *Fast.*, 3, 137 sqq., 4, 953. *Met.*, 1, 562. Trist., 3, 1, 47—48. Val. Max., 2, 8, 7)[33]. Son exemple fut suivi par les princes, qualifiés en tant que *bons* dans les sources de souche sénatoriale : Claude (Suet., *Diu. Claud.*, 12, 1. 22. Tac., *Ann.*, 12, 5, 2), Vespasien (Suet., *Diu. Vesp.*, 11), Titus (Eutr., 7, 21, 2), Nerva (Plin., *Epist.*, 10, 58, 2. Eutr., 8, 1, 1), Trajan (Plin., *Pan.*, 7, 6. 78, 3. 87, 1. Eutr., 8, 2, 1 ; 4, 1. Cf. Sen., *De clem.*, 1, 16, 2). Au contraire, les chefs romains qualifiés comme *mauvais* dans les mêmes sources, se firent remarquer par leur attitude contraire au *civisme*, propre aux *bons* princes : ... *degenerasse eum* (sc. *Antonium*) *a ciuili more* ... (Suet., *Div. Aug.*, 17. 1). Dans cet ordre d'idées il est utile de rappeler les paroles prêtées par Dion Cassius à Octavien, qui haranguait ses troupes avant la bataille d'Actium : ἐκείνην μὲν γὰρ καὶ ὑπὸ τοῦ ἀλλοφύλου πολεμίαν εὐθὺς οἷς ἔπραττεν εἶναι, τοῦτον δὲ ἅτε καὶ πολίτην, ἐνδέχεσθαι σωφρονισθῆναι (50, 26, 3). Il en fut de même avec Caligula (Suet., *Cal.*, 49, 1. 52), Domitien (Suet., *Dom.*, 13, 3), Dioclétien (Aur. Vict., 39, 3). Or Alexandre fut blâmé dans les sources romaines justement à cause de l'abandon de son attitude *ciuique* : ... *Macedones ... non ut* **ciuem** *ac tantae maiestatis regem, uerum ut hostem amissum gaudebant*... (13, 1), *patrios mores disciplinamque Macedonum regum salubriter temperatam et* **ciuilem** *habitum uelut leuiora magnitudine sua ducens Persicae regiae par deorum potentiae fastigium aemulabatur* (Curt., 6, 6, 2), ... *nec fuit ei pudori filium*, **ciuem**, *hominem dissimulare* (Val. Max., 9, 5, *ext.* 1)[34].

La prétention d'Alexandre d'être divinisé suscita la même réaction véhémente de la part des auteurs romains, qui y voyaient outre l'aspect moral (les liens de parenté établis par Alexandre avec certaines divinités étaient fausses à leurs yeux), une atteinte fondamentale à la liberté (cf. supra note 22). Le même langage fut utilisé contre Antoine, qui adora et s'identifia avec les mêmes divinités qu'Alexandre, à savoir Dionysos et Hercule, en se considérant apparenté, toujours selon une généalogie *mensongère*, à ce dernier. La divinisation d'un chef vivant constituait aussi un attribut essentiel du monarque absolu. C'est ainsi que cet acte purement politique fut un secteur capital dans le conflit entre Sénat et Prince. Les Macédoniens, tels que les présentent les sources romaines, ne voulaient point admettre la divinité de leur chef ; si grands eussent été ses exploits, il n'en restait pas moins un être humain, par conséquent les Macédoniens refusaient d'accepter les rapports dieu—homme, que la reconnaissance de la divinité aurait impliqués : *tu Macedonas uoluisti genua tibi*

---

[33] L. Wickert, *op. cit.*, col. 2232. Cf. E. Meyer, *Kaiser Augustus* dans *Kleine Schriften*², Halle, 1924, p. 452.

[34] Quant au sens *romain* de *ciuis*, *ciuilis*, *ciuilissime*, etc., il est utile de rappeler la traduction grecque du texte d'Eutrope (8, 4, 1., cf. 1, 9, 1) δημαγογῶς et non pas πολιτικῶς, selon la version traditionnelle de Cicéron (*De fin.*, 4, 5), Cassiodore (*art.* 3 p. 1168^c) et Quintilien (1, 10, 15). En ce qui concerne le couple antinomique *ciuis — dominus* voir L. Wickert, *op. cit.*, col. 2128.

ponere uenerarique te ut deum: tu Philippum patrem auersaris, et si quis deorum ante Iouem haberetur, fastidires etiam Iouem. Miraris, si liberi homines superbiam tuam ferre non possumus? (Curt., 8, 7, 13—14. Cf. 8, 5, 5. Iustinus, 11, 11: *igitur Alexander, cupiens originem diuinitatis acquirere.... hinc illi aucta insolentia ...*). Au-delà du temps et de l'espace, l'opposition sénatoriale romaine manifestait sa solidarité avec l'opposition de l'aristocratie macédonienne, victime elle aussi de l'*insolence* d'un tyran[35].

L'incrimination de l'attitude cruelle d'Alexandre envers ses amis, ses anciens compagnons d'armes et conseillers, qui ne voulaient pas suivre leur roi dans sa nouvelle politique orientale, revêt dans les mêmes sources un caractère romain, à savoir que, selon l'opinion courante des milieux sénatoriaux de Rome, le *bon* prince s'entourait aussi de nombreux amis fidèles, indispensables dans le principat idéal: la présence des *amis* (mieux vaudrait dire sénateurs) autour de l'empereur fut élevée au rang de dogme par l'idéologie sénatoriale [36].

Les cercles sénatoriaux romains eurent une attitude identique envers le mariage de Marc Antoine et de Cléopâtre et celui d'Alexandre et de Roxane. Les Macédoniens avaient honte, suivant Quinte Curce, du choix d'Alexandre, fait sous l'empire de l'ivresse: *pudebat amicos, super uinum et epulas socerum esse delectum* (8, 4, 30. Cf. *ibid.*, 6, 2, 1—9). Or un des principaux griefs d'Octavien contre Antoine concernait justement le mariage, à la suite de l'abandon d'Octavie, de celui-ci avec Cléopâtre, crime impardonnable aux yeux de n'importe quel Romain traditionaliste: ... *sequitur* (sc. *Antonium*) — *nefas!* — *Aegyptia coniunx...* (Verg., *Aen.*, 6, 688. Cf. Hor., *Epod.*, 9, 11, 16. Ov., *Met.*, 15, 822—828. Prop., 3, 11, 29—35. Lucan., 10, 53, Cass. D., 50, 5; 24—25; 26, 1—3). Octavien (Énée) avait résisté aux attraits de la femme barbare [37]. Il est utile de mentionner que Rome avait déjà éprouvé une *triste* expérience à ce point de vue: après le désastre de Carrhae, maints prisonniers romains avaient épousé des femmes barbares et s'étaient enrôlés dans l'armée parthe, afin de se sauver *honteusement*, au prix du reniement de leur patrie et de leurs dieux (Hor., *Carm*,. 3, 5, 5—12). En fait, les soldats d'Antoine se transformèrent en véritables eunuques à la cour de Cléopâtre en *dégénérant* ainsi à la condition de leurs ennemis (Cass. D., 50, 25, 1. Hor., Carm., 1, 37, 10. Cf. Caes. *B.C.*, 3, 110). César même ne fut-il pas enivré par l'amour *insidieux* de Cléopâtre? La propagande d'Octavien ne réussit point à faire oublier cet aspect *sombre* de la vie de César: *quis tibi uesani ueniam non donet amoris, / Antoni, durum cum Caesaris hauserit ignis / pectus?* (Lucan., 10, 70—72. Cf. Suet., *Iul.*, 52, 1. Plut., *Caes.*, 48, 5. 49, 1. Nic. Dam., *Vita Caes.*, 20. Cass. D., 42, 34—35; 44. 43, 34—35. 47, 31, 5. 51, 6).

---

[35] F. Taeger constate que Velleius Paterculus, fidèle au point de vue officiel, à savoir que César fut un Romain *pur*, ne fait aucune allusion quant aux attributs divins que le dictateur voulait s'arroger, lors du parallèle que l'historien dresse entre celui-ci et le roi macédonien (*op. cit.*, 480). Quant à l'opinion commune des Romains, hostiles en ce qui concerne l'octroi des honneurs divins à un chef vivant, voir le même ouvrage, p. 478 sqq.

[36] Plin., *Pan.*, 85—86. Eutr., 8, 4. L. Friedländer, *op. cit.*, I, pp. 73—85. IV, p. 56. Quant à l'attitude d'Alexandre à l'égard de ses amis, voir les notes 13—23.

[37] Il faut rappeler que, suivant Dion Cassius, Cléopâtre avait essayé de captiver Octavien, qui, malgré les attraits de la reine, ne lui céda point (Cass. Dio, 51, 6, 6—13, Plut., Ant., 73).

Voici nombre de motifs qui marquent l'hostilité manifestée par la littérature latine à l'égard de la mémoire d'Alexandre.

L'analyse que nous venons d'entreprendre impose, à notre avis, l'analogie Alexandre — Callisthène, Clitus, Coenus, Hermolaüs, etc. d'un côté et Antoine — Octavien Auguste, l'aristocratie romaine de l'autre. La terminologie des sources romaines de l'histoire d'Alexandre, comme aussi les motifs propagandistes, indiquent les sens profondément *romain* des assertions relatives à Alexandre. Cette terminologie fut appliquée telle quelle au cas d'Alexandre, après avoir été consacrée par son application dans le cas de Marc Antoine (*mores patrii*, *ciuis*, *ciuilis habitus*, *uindex libertatis*, *patria oblita*, *degenerare*, *mores peregrini*, *orientalis barbaria*, *superbia*, *ira*, *furor*, *uesanus*, *ebrietas*, *luxus*, *luxuria*, *mutatio uestis*, *adulatio*, *adoratio*, *diuina stirps ementienda*, *uxor barbara*, *uictores uicti*, *seruitus*, *dominus*, *dominatio*, etc.).

Il est difficilement croyable que les termes utilisés dans les sources romaines de l'histoire d'Alexandre ne cachaient aucune arrière-pensée, qu'ils furent utilisés uniquement dans le but de rendre familiers au lecteur romain des événements, dont le sens lui aurait été éventuellement étranger. Même dans ce cas, la supposition que le lecteur romain aurait été totalement insensible face à une telle terminologie, propre à la réalité politique du Haut-Empire, nous paraîtrait étrange. Par-delà de la personne d'Alexandre, les milieux politiques sénatoriaux incriminaient une politique.

Hermolaüs avait proclamé son intention de supprimer dans la personne d'Alexandre, non pas le roi macédonien, mais justement le roi perse. Ces paroles attribuées au *patriote* macédonien par Quinte Curce (8, 7, 12 : *Persarum ergo, non Macedonum regem occidere uoluimus* . . .), furent largement reprises dans l'historiographie latine, synthétisant en fait l'ensemble des accusations portées par les Romains traditionalistes contre Alexandre. La scène de la mort du roi, telle qu'elle est évoquée dans les sources romaines, rend ce grief fondamental plus évident encore. Selon Trogue Pompée (Justin), la disparition d'Alexandre provoqua une vive réaction, de douleur chez les barbares, pour lesquels le roi avait été un père, de joie chez les Macédoniens, qui voyaient dans leur propre roi plutôt un ennemi à cause de sa conversion aux mœurs barbares : *omnes barbarae gentes paulo ante ab eo devictae, non ut hostem sed ut parentem luxerunt . . . contra Macedones uersa uice, non ut ciuem ac tantae maiestatis regem, uerum ut hostem amissum gaudebant* (13, 1). Dans la version de Quinte Curce, les Macédoniens ayant oublié, dans un moment d'extrême tristesse, la conversion de leur roi, joignirent leur propre douleur à celle des barbares : . . . *Macedones pariter barbarique concurrunt, nec poterant uicti a uictoribus in communi dolore discerni. Persae iustissimum ac mitissimum dominum, Macedones optimum ac fortissimum regem inuocantes certamen quoddam maeroris edebant* (10, 5, 9). Que ces récits soient conformes à la réalité ou non, ils sont pour l'historien moderne d'une valeur incontestable en ce qui concerne l'histoire romaine, malgré leur utilité douteuse pour l'histoire d'Alexandre. Les milieux sénatoriaux romains y voyaient et y incriminaient justement les princes qui, tout en abandonnant le comportement *civique*, agissaient en tant que *domini*. Mais ce qui était inconcevable pour un homme *civilisé* et *libre*, s'avérait salutaire pour le *barbare* : celui-ci ne pouvait pas être gouverné

selon les mêmes lois que le Romain ou le Grec, il avait besoin d'un maître (... *barbari quibus pro legibus super dominorum imperia fuerint*... — Liv., 37, 54, 24. Cf. Tac., *Hist.*, 1, 16. Suet., *Aug.*, 40, 3—4. Cass. D., 52, 30, 1—2. 56, 33, 3. 63, 5, 1. Lact., *De mort. pers.*, 21, 2—3). Cette mentalité cachait en réalité une conception politique embrassée par les cercles sénatoriaux, à savoir que le chef de l'Empire devait se comporter en *princeps* à Rome, en *dominus* dans les provinces. C'est ainsi que les deux versions de la mort d'Alexandre, que nous venons de citer, expriment en réalité, l'une d'une manière positive, l'autre d'une manière négative, le même idéal politique sénatorial : l'image du prince, qui savait s'adapter également à la mentalité de ses concitoyens et à celle de ses sujets [38]. Il faut préciser que la position hostile à l'égard d'Alexandre, concernant la *dégénérescence* du roi, n'était certainement pas d'origine romaine [39]. Pourtant, ce n'est pas l'aspect *original* qui en conférerait la signification politique à l'hostilité des milieux sénatoriaux envers Alexandre, tout comme son caractère *imitatif* ne la lui ôte guère. Le simple fait de remettre en actualité la politique orientale d'Alexandre et de l'attaquer violemment prouve largement l'actualité des problèmes auxquels s'était heurté Alexandre. Il est utile de remarquer que les écrivains grecs de l'époque romaine favorables à Alexandre, tels Plutarque et Arrien, mettent en discussion la politique orientale de celui-ci, en essayant également d'en trouver une excuse, l'un en invoquant la nécessité politique (Plut., *Alex.*, 47), ou bien le désir noble de réaliser le vœu de l'unité universelle de Zénon (Plut., *De fort. Alex.*, I, 6—9), l'autre en alléguant la jeunesse du roi et en accusant les personnes de l'entourage de celui-ci (Arr., *Anab.*, 7, 29) [40].

Les faits que nous venons d'exposer indiquent largement, à notre avis, la signification politique des griefs lancés par les porte-parole des milieux sénatoriaux de Rome contre Alexandre. Les thèmes dominants de ce cliché négatif forgé à Rome furent en fait puisés dans l'arsenal propagandiste bâti par le parti d'Octavien dans son combat idéologique contre Antoine. Ce ne fut pas, on le verra bien, une simple coïncidence, mais bien l'effet de la similitude saillante des situations propres aux deux époques, qui se prolongea jusqu'au niveau de la terminologie.

Les milieux sénatoriaux de Rome avaient revêtu Alexandre et ses compagnons d'habits purement romains. C'est ainsi que le roi et les personnes de son entourage étaient, dans les sources romaines, Macédoniens

---

[38] La conception de la nature différente des Grecs d'un côte, destinés à être les maîtres, et, de l'autre, des barbares, voués à l'esclavage éternel, est présente chez Aristote (*Pol.*, p. 1254 a 17. p. 1255 a 28 : ... δοῦλοι φύσει ... Strab., 1, 4, 9. Plut., *De fort. Alex.*, 1, 6, 329), qui était d'avis qu'Alexandre devait se comporter vis-à-vis des Hellènes en ἡγεμών, tandis que son attitude à l'égard des barbares devait être celle d'un δεσπότης. Remarquons néanmoins que cette terminologie, non pas forcément l'idée, appartient à Plutarque, certainement influencé par la conception des Romains de l'attitude du prince idéal, selon laquelle l'empereur devait se comporter en tant que *princeps* à l'égard des Romains et en tant que *dominus* à l'égard des provinciaux (L. Homo, *Auguste*, Paris, 1935). Quant à l'opinion similaire des Grecs, voir E. Meyer, *Alexander der Grosse und die absolute Monarchie* dans *Kleine Schriften* [2], 2, p. 135, n. 2, p. 277. H. Berve, *Die Verschmelzungspolitik Alexanders des Grossen*, Klio, 31 (1938), p. 165. L. Andreotti, *Per una critica dell'ideologia di Alessandro Magno*, Historia, 5 (1956), pp. 257—303.

[39] Plut., *Alex.*, 37, 56. Cf. E. Meyer, *op. cit.*, pp. 277—284.

[40] A. Rüegg, *Das Verhältniss Plutarchs und Arrians zur unungünstigen Auffassung Alexanders des Grossen*, Bridge of Allen, 1907.

plutôt par le nom : en réalité ils agissaient et s'exprimaient comme des Romains. On pourrait facilement remplacer les noms de Coenus, Callisthène, Hermolaüs et celui d'Alexandre par des noms romains, sans porter la moindre atteinte à la logique de ces textes. Nous nous trouvons face au même procédé dont avaient fait usage les peintres de la Renaissance, qui revêtaient les apôtres du costume de leur propre époque.

Si la *dégénérescence* s'avère en somme le principal grief des milieux sénatoriaux de Rome contre la mémoire d'Alexandre, il nous semble utile d'en tracer les implications politiques plus larges.

La similitude des circonstances avait engendré des réactions semblables, tant au niveau de la politique, qu'au niveau de l'idéologie. La Macédoine et Rome avaient également conquis de vastes empires, dont les territoires se confondaient partiellement, dans le cadre desquels les conquérants ne représentaient du point de vue démographique qu'une partie infime. Une alternative inéluctable s'y imposait : domination de ces territoires au bénéfice exclusif du conquérant par le moyen d'un systhème de privilèges, ou bien intégration de la minorité conquérante et de la majorité vaincue dans le même système. La conversion d'Alexandre n'était certainement qu'un choix politique, tout comme l'était aussi l'*indignation* des puristes quant à cette conversion. Pour Alexandre ce n'était que le moyen le plus efficace de réaliser la fusion entre les diverses ethnies de son empire, afin de donner un caractère stable aux conquêtes. Ce n'est pas par hasard qu'Antoine, maître de l'Empire de l'Orient, avait fait du roi macédonien un idéal : il ne faisait que suivre la même politique d'assimilation, qui suscita à son tour la réaction des puristes romains, dont le *nationalisme* se manifesta, idéologiquement parlant, aussi dans la morale, la philosophie, la religion, par le biais de la défense des mœurs romaines. C'est ainsi que l'hostilité contre la mémoire d'Alexandre manifestée dans les milieux sénatoriaux romains s'intégrait pratiquement dans le conflit qui a dominé l'histoire de l'Empire romain : Occident — Orient. Le combat autour du souvenir du roi macédonien ne fut que la prolongation idéologique de ce conflit fondamental. Qu'ils tentâssent de déplacer la capitale en Orient ou de transporter l'Orient à Rome par quelque moyen que ce soit, les chefs romains hantés par l'Orient, à savoir César, Antoine, Caligula, Néron, Commode, Caracalla, se rencontraient dans leur désir fervent d'*imiter* Alexandre le Grand. D'autre part, les conflits sanglants qui les opposèrent au Sénat, ne sauraient pas être fortuits. Il s'agit des deux aspects complémentaires du même phénomène. Le Sénat avait adopté la position *nationaliste*, dont le but était de conserver le statut privilégié de l'Italie dans le cadre de l'Empire. Dans cet ordre d'idées, il est utile de rappeler l'attitude particulièrement réservée d'Auguste, champion du combat de l'Italie contre l'Orient, à l'égard de la mémoire d'Alexandre, malgré certains indices qui paraîtraient prouver d'un certain intérêt porté par ce prince au souvenir du roi macédonien. Le symbole de la politique *nationale* et celui de la *déchéance* étaient incompatibles [41].

---

[41] D. Kienast, *Augustus und Alexander*, Gymnasium, 76 (1969), pp. 430—456. Rappelons aussi l'imitation d'Alexandre de Germanicus, qui s'était fait réprimander par Tibère, légataire fidèle de la politique d'Auguste, à cause de son attitude ambiguë pendant son voyage *illégal* en Egypte : il y adopta le costume local, prit des initiatives audacieuses, ce qui suscita

Si dans l'empire d'Alexandre le problème de l'assimilation se posait d'abord du point de vue de l'intégration raciale, dans l'Empire romain, la question concernait, dans une large mesure, l'octroi de la citoyenneté romaine aux habitants de l'empire. Rome se montra avare quand il était question d'accorder aux populations de l'Empire ce privilège, qui avait appartenu d'abord en exclusivité aux habitants de Rome et qui fut étendu ensuite, sous l'empire des nécessités, au territoire de l'Italie. Contrainte par les circonstances, Rome se résigna à la reconnaissance de la réalité et cédant peu à peu généralisa le privilège de la citoyenneté par la *Constitutio Antoniniana*. Or, compte tenu de notre conclusion, à savoir que les milieux sénatoriaux de Rome condamnaient dans la personne d'Alexandre justement la politique de fusion et d'intégration, le désir fervent de Caracalla d'être le *Nouvel Alexandre* aurait-il été seulement le résultat d'une ambition gratuite? Il ne s'agit pas dans ce cas-ci, d'expliquer une réalité politique par le biais de l'idéologie, puisque le matériel concernant la *Constitutio Antoniniana* est assez abondant pour nous dispenser d'une telle analyse, mais inversement, d'expliquer l'idéologie par le moyen de la réalité. Pourtant, le fait que l'empereur qui concéda la citoyenneté romaine à l'ensemble de la population de l'empire fit largement connaître son désir d'imiter Alexandre, fait dont les sources anciennes font abondamment état, ne saurait point être, à notre avis, fortuit, d'autant plus que les marques de cette *imitation* ne concernaient pas seulement les provinces orientales de l'empire, où l'on pourait supposer l'intérêt politique direct (la mémoire d'Alexandre y était encore particulièrement vive), mais Rome même. En effet, c'est à Rome que Caracalla essaya d'imposer le culte d'Alexandre [42]. De plus, Caracalla manifesta son désir d'*imiter* Alexandre aussi dans son ambition de réaliser l'union universelle, ancien rêve du roi macédonien, par le moyen d'un mariage avec la fille du roi parthe, Artabanos, donc par le même moyen par lequel Alexandre avait jadis tenté de réaliser la fusion des peuples de son empire [43]. Or, dans ce cas, il est difficilement croyable que l'imitation d'Alexandre aurait eu la fin unique de consacrer les desseins militaristes de l'empereur (nous

---

le profond mécontentement du prince de Rome, toujours méfiant à l'égard de Germanicus. C'est à cette occasion que celui-ci avait rendue publique son admiration pour Alexandre le Grand (P. Oxy. 2435. Cf. E. G. Turner, *The Oxyrrhinchos Papyri*, 25, London, 1959, p. 104. Tac., *Ann.*, 2, 73. G. D. J. Aalders, *op. cit.*, pp. 382–384.

A la lumière de notre conclusion s'expliquerait aussi le *faux pas* de Scipion au sujet de son imitation d'Alexandre: l'Africain avait pris des allures orientales, tandis que sa fille eut autour d'elle une petite cour à la mode de l'Orient.

[42] A. Bruhl avait formulé la simple hypothèse du rapport entre la politique d'intégration de Caracalla et l'imitation d'Alexandre de celui-ci (*Le souvenir d'Alexandre le Grand et les Romains*, Mélanges d'Archéologie et d'Histoire, 47 (1930), pp. 216–217). Nous pensons qu'à la lumière des griefs avancés par les cercles sénatoriaux contre la mémoire d'Alexandre, cette hypothèse a reçu une confirmation solide, qui dépasse le niveau stricte de la supposition. Quant aux sources qui font connaître l'ambition de Caracalla d'incarner Alexandre, elles sont variées et substantielles: Cass. Dio, 77, 7–8 (cf. 77, 22–23), Herod., 4, 8, 6–9. 4, 9, 1–6. 4, 4, 1–3. SHA, *Caracalla*, 2, 1–2. 13, 6, 2–3. CIL, V, 28.III, 166. 226. 1018. VI, 1067. 2018. Bernoulli, *Römische Ikonographie*, II, p. 3. III, pp. 48, 60.

[43] Herod., 4, 10, 2–4. CAH, XII, p. 49. J. Vogt, *Die Tochter des Grosskönigs und Pausanias, Alexander, Caracalla-Wiederkehr grosser Konstellationen* dans *Satura: Früchte aus der antiken Welt O. Weinreich... dargebracht*, 163–182 = *Gesetz und Handlungsfreiheit in der Geschichte*, 1955, p. 55 sqq. D. Timpe, *Ein Heiratsplan Kaiser Caracallas*, Hermes, 95 (1967), p. 470–495.

allons discuter cet aspect ci-dessous). Nous pensons que la portée en était plus large en impliquant aussi la politique d'assimilation de Caracalla. Au contraire, Octavien-Auguste, soucieux à ce que la pureté romaine fût sauvegardée, s'était avéré fort avare quant à l'octroi de la citoyenneté romaine aux étrangers, en renonçant, une fois de plus, à un point essentiel du programme de César [44].

La politique *nationale* inaugurée par Auguste et l'*imitation* d'Alexandre étaient donc irréconciliables. Pourtant, il faut mentionner l'*imitation d'Alexandre* de Trajan, qui, malgré sa politique conforme aux principes d'Auguste (ce qui lui valu la réputation de *optimus princeps*), manifesta un certain intérêt pour la mémoire d'Alexandre, intérêt lié aux campagnes militaires entamées par ce prince en Orient. Tant dans le cas d'Auguste, que dans celui de Trajan, l'attitude de ces princes semble s'être conformée aux nécessités politiques des provinces orientales et le geste paraît adressé plutôt aux populations des régions orientales de l'Empire. Car c'est à Alexandrie que le premier prince avait manifesté publiquement, selon Suétone et Dion Cassius, son admiration pour Alexandre (Caracalla lui avait rendu, toujours à Alexandre, le même hommage qu'Octavien), tandis que Trajan l'avait choisi comme patron de ses expéditions militaires en Orient [45]. A ce point de vue, César, Antoine, Caligula, Néron, Trajan, Caracalla, Alexandre Sévère se rencontraient parfois même dans les détails de l'imitation, dont ils étaient également tributaires, puisque tous avaient ébauché des projets militaristes pour l'Orient, même s'ils ne parvinrent tous à les mettre en application [46]. Nous pensons que tant l'attitude d'Octavien, que celle de Trajan, reposait d'abord sur le principe, strictement respecté par les *bons* princes, de la position différente adoptée en fonction des diverses régions de l'empire (c'est à ce titre, pour en donner un exemple, que les princes, même les *bons*, se faisaient adorer impunément en tant que dieux dans les provinces, tandis qu'à Rome et en Italie le culte divin de l'empereur vivant était strictement interdit). D'ailleurs nous en avons cité une formule théorique de Tite Live, à savoir que les hommes civilisés ne supportaient pas les mêmes lois que les barbares, ni inversement (v. supra p. 18). Or, le fait est largement prouvé, le souvenir d'Alexandre continuait à fasciner les populations orientales, qui attendaient la résurrection du héros, elle constituait toujours une réalité vivante, que les autorités romaines ne pouvaient point ignorer ou étouffer pour des raisons idéologiques [47]: elles l'exploitèrent, en adoptant la position réaliste, selon laquelle il fallait utiliser des langages divers et appropriés selon les circonstances. D'autre part, il y avait un

---

[44] Suet., *Div. Aug.*, 40, 3, 4. Cass. Dio, 56, 33, 3. Quant à César voir Suet., *Div. Iul.*, 42. Liv., *Epit.*, 110. Plut., *Caes.*, 29. Cic., *Phil.*, 11, 12. 13, 27. 13, 33. Cass. Dio, 43, 39, 5. 41, 24, 1. Cf. E. Meyer, *Caesars Monarchie und das Prinzipat des Pompeius*, Berlin, 1921, p. 477 sqq. En ce qui concerne Antoine v. Ps. Cic., *Ep. ad Oct.*, 3.

[45] Cass. Dio, 68, 29, 2. 68, 30. Cf. R. Syme, *Tacitus*, Oxford, 1958, p. 770, app. 72.

[46] Par exemple Néron (Suet., *Nero*, 19, 2. Cf. Plin., *N. H.*, 6, 15, 6), Caracalla (Herod., 4, 8, 3. Cass. Dio, 78, 7, 1) et Alexandre Sévère (SHA, *Alex. Sev.*, 50, 5) avaient également équipé une *phalanx Alexandri Magni* en vue de leurs campagnes orientales.

[47] A ce point de vue, l'apparition à l'époque de Caracalla, dans la région des Balkans, d'un Nouvel Alexandre, qui provoqua l'enthousiasme général, en est une preuve suffisante (Cass. Dio, 77, 7–8. Cf. F. Millar, *A Study of Cassius Dio*, Oxford, 1964, p. 215).

point de rencontre entre Rome et Alexandre, la conquête. Or, à ce point de vue, pour adopter le langage des contemporains, Alexandre avait rempli à ses débuts une mission positive. C'est seulement à la suite de ses campagnes militaires qu'Alexandre s'était perverti, à en croire les sources romaines, en se laissant enivré par les attraits de l'Orient, au lieu de convertir la *barbarie* aux usages du monde civilisé, comme l'avait fait Rome. C'est pourquoi le biographe d'Alexandre Sévère faisait dire à cet empereur, qui avait entamé la conquête de l'empire des Parthes, qu'une grande différence séparait Alexandre le Macédonien et Alexandre le Romain (... *inter Romanum Alexandrum et Macedonem multum interesse*...)[48] : en fait, les soldats de cet empereur, tels que les décrivaient le biographe ci-dessus, ressemblaient plutôt à des sénateurs, en contraste flagrant avec les bandes corrompues du Macédonien, selon la description faite par Tite Live, qui aurait pu éventuellement attaquer, d'ailleurs sans le moindre succès, Rome. C'est au titre du conquérant, abstraction faite de l'assimilateur, qu'Alexandre pouvait être invoqué en tant que personnalité exemplaire à Rome.

L'image d'Alexandre le Grand apparaît donc à Rome, le long de plusieurs siècles, depuis que Scipion s'est vu attribuer le masque du roi macédonien jusqu'à Alexandre Sévère, liée aux rapports de Rome avec l'Orient : adoré par ceux qui voulaient assimiler les civilisations de l'Empire, haï par les adversaires farouches de tout compromis avec l'Orient, Alexandre se trouvait mêlé aux conflits fondamentaux de l'Empire, en tant que symbole de la politique d'intégration ethnique, que le roi macédonien avait jadis promue, malgré l'opposition de l'aristocratie macédonienne.

---

[48] SHA, *Alex. Sev.*, 50, 5.

ARRIAN UND TRAIAN – VERSUCH EINER GEGENWARTSDEUTUNG *

VON

GERHARD WIRTH

(Erlangen)

Fritz Schachermeyr zum 80. Geburtstag

Das zweite nachchristliche Jahrhundert gilt mit Recht als die glanzvollste Epoche römischer Geschichte [1]. Denn in ihm vollendet sich eine in der späteren Republik sich anbahnende [2], alle Bereiche menschlichen Lebens letztlich erfassende und erfüllende Entwicklung [3], nachdem sie durch Augustus gleichsam zur politischen Notwendigkeit erhoben und bewußt in bestimmte Richtung gelenkt worden war, um in der Constitutio Antoniniana später ihren sichtbar formellen Ausdruck zu erhalten. Ihre Tendenz ist mit dem Schlagwort von der äußeren und inneren Einheit des Imperiums schlecht und recht zu umschreiben [4]; daß in ihrem Verlauf das Politische nur Ansatzpunkt sein kann, von dem aus sie bald auf alle anderen sichtbaren Formen und Möglichkeiten menschlichen und zwischenmenschlichen Daseins übergreift, liegt in der Natur der Sache. Nicht nur, daß das Imperium jetzt im Räumlichen seine größte Ausdehnung erhält; die begeisterten Lobreden einzelner Autoren auf die Zustände im Innern werden durch die noch direkteren inschriftlichen Zeugnisse aus Rom, Italien und Provinzen bestätigt [5]. Und selbst Limesbau mitsamt den aus seinen Einzelphasen sprechenden Absichten oder aber Münzfunde in Rand- und Nachbargebieten scheinen gerade natürliche Fernwirkungen, geht es um Bestätigung für einen Gesamtzustand, wie

---

* Vorliegender Aufsatz ist erweiterter Text eines für den Eirene-Kongreß 1972 in Cluj-Napoca geplanten Referats. Aus Krankheitsgründen war mir Teilnahme nicht möglich; so habe ich für Aufnahme an dieser Stelle zu danken. Beigefügte Anmerkungen wollen lediglich Ergänzung sein und anderes, einschlägiges Material geben, wie es mir in diesem Zusammenhange wichtig scheint. Eine Dokumentation eigener Belesenheit im Stile der für unsere Zeit charakteristischen Epigonenarbeitsweise ist keineswegs beabsichtigt.

[1] S. dazu zusammenfassend J.H. Oliver, *The Ruling Power*, TAPhA 43, 1953, 871 ff; zu Fragen von Herrschaftsform und -Praxis im einzelnen M. Hammond, *The Antonine Monarchy*, Rom, 1954, zusammenfassend auch J. Schmitt, *Les Antonins*, Lausanne, 1969.

[2] Vergil *Aen.* 9,789; Horaz *Od.* 4, 5, 15.

[3] Umfassendste Materialsammlung noch immer bei L. Hahn, *Rom und Romanismus im griechisch-römischen Osten*, Leipzig, 1906, hier bes. 62.

[4] Zuletzt zusammenfassend A. Heuß, *Römische Geschichte*³, Darmstadt, 1971, 278 ff. Zum Problem Arrian s. A.B. Breebaart, *Enige historiografische aspekten van Arrianus' Anabasis Alexandri*, Leiden, 1960, 16. Allgemein s. auch W. Weber, *Rom, Herrschertum und Reich im zweiten Jahrhundert*, Stuttgart, 1937, 126 ff; 155 ff.; 222. Material, wenngleich knapp, wie kaum andres möglich, bei H. Bengtson, *Grundriß der römischen Geschichte*², München, 1970, 252 ff., bes. 291 ff.

[5] Daß die literarische Überlieferung sich fast ausschließlich auf die griechisch sprechenden Provinzen bezieht, hängt mit den dort allein bestehenden Artikulationsmöglichkeiten zusammen. Für andere Imperiumsteile fehlen zur Verdeutlichung eines zumindest zivilisatorischen Pendants hierzu Untersuchungen wie A. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Budapest 1970, vorerst noch.

StCl, XVI, 1974, p. 169–200, București

er, lediglich zeitgenössischen Beschreibungen entnommen, vielleicht nicht einmal glaubhaft wirken würde. Es fällt indes auf, daß gerade dieser Zeitraum bis hin zu Mark Aurel und noch weiter eine adäquate historische Darstellung nicht gefunden hat. Nicht nur, daß wir kaum einen Namen kennen, an den sich bestimmte Vorstellungen zu knüpfen vermöchten, und die auf uns gekommenen Nachrichten hier eigenartig dünnflüssig sind : Auch indirekt oder mithilfe von Umwegen läßt kein Autor mehr erarbeiten [6], der in der Art eines Sallust, Tacitus [7] oder Polybios mit den Problemen dieser seiner eigenen Gegenwart sich beschäftigte. Monographien oder allgemeine Darstellungen, Arbeiten zu Einzelereignissen oder umfassende Überblicke über längere Zeiträume machen keine Ausnahme, und selbst für die Biographie erstreckt sich zwischen Sueton und Herodian eine Lücke, für die die Nachrichten etwa der Historia Augusta nur schwer einen Ersatz zu bieten vermögen. Es bleibt denn nur, die uralte Frage nach den Gründen für diese Lücken wie so oft schon immer wieder zu stellen bezw. die Vermutung aufzuwerfen, ob es nicht denkbar wäre, daß gerade das Selbstgefühl dieses Gesamtzustandes es war, das auf solche Art immanenter Kritik an der eigenen Subjektivität sich lähmend auswirkte. So ließe sich denn wohl sogar aus Erkenntnissen und Erlebnissen des 20. Jahrhunderts heraus die Zahl der für unser Phänomen vorgebrachten Begründungen noch vermehren, und es müssen nicht nur Argumente aus dem geistesgeschichtlichen Bereich sein, die hier am ehesten weiterhelfen. Kann doch von einem Aussetzen etwa der Reflexion über die eigene Zeit zumindest für die vorausgehende Generation nicht gesprochen werden und ragt neben einem Cluvius Rufus, einem Fabius Rusticus [8] doch Tacitus tief genug in das 2. Jahrhundert hinein, um hier die geradezu natürliche Kontinuität herzustellen [9]. Vielleicht freilich könnte dieser Tacitus hier weiter helfen. Denn abgesehen von seiner Art, die Dinge zu sehen — die von ihm geschilderten personellen Verhältnisse unter dem Prinzipat und in der Nähe des Hofes, d.h. wachsender seelischer Druck, Unsicherheit [10] und sichtbar sinkende Bedeutung der bisher politisch wie kulturell eigentlich tragenden Schicht, schließlich die Ausrottungskampagnen eines Nero, im Dreikaiserjahr, unter Domitian, sie

[6] Als Übersicht noch immer A. Schäfer, *Abriß der Quellenkunde der griechischen und römischen Geschichte* [2], Leipzig, 1885 (Nachdr. Darmstadt, 1967), für die Kaiserzeit dazu wenngleich von anderen Voraussetzungen ausgehend H. Peter, *Die geschichtliche Literatur über die römische Kaiserzeit bis Theodosius I.*, Leipzig, 1897.

[7] Zur Tacitusnachfolge etwa Ammians lesenswert wenn auch allzu knapp W. Seyfarth, *Ammianus Marcellinus, Röm. Geschichte* I, Berlin, 1968, 23 ; vgl. auch A. Demandt, *Zeitkritik und Geschichtsbild im Werk Ammians*, Bonn, 1965, 12 mit notwendigem Hinweis auf Ed. Schwartz, dazu zuletzt R. Syme, *Ammianus and the Historia Augusta*, Oxford, 1968, passim. Der Anonymus der Zeit des Septimius Severus bleibt trotz der Belebungsversuche Kornemanns, *Kaiser Hadrian und der letzte große Historiker Roms*, Leipzig, 1905, bes. 120, und späterer Versuche einer Klärung unbekanntes Territorium.

[8] Zu Cluvius wichtigste Nachricht Tac. *Hist.* 4,43 ; *Ann.* 13,20 ; 14,2 zu Fabius Tac. *Agr.* 10 ; *Ann.* 14,2 ; 15,61.

[9] S. dazu bes. H. Bardon, *Les Epicuréens et les lettres latines*, Paris, 1960, passim.

[10] Bezeichnend hier wohl der Abriß der Bücherverbrennungen in der Zeit der julisch-claudischen Dynastie, in dessen wechselhaftem Verlauf neben einem Cremutius Cordus selbst Livius nicht unverschont blieb, vgl. dazu S. Mazzarino, *Il Pensiero classico Storico*[2], Bari, 1972, III 69.

können nicht ohne Einfluß auf das hier Angesprochene geblieben sein. Gleichgültig aber, wie nachhaltig man die Folgen hiervon im Quantitativen wie im Qualitativen ansetzen will, daß gerade die reflektierende Zeitgeschichte einen Weg der Selbstauflösung durchlief, als mit den potentiellen Autoren auch die interessierte Leserschaft verschwand oder sich grundlegend zu ändern hatte, liegt auf der Hand. Über das Trauma etwa, das hier die Domitianszeit bedeutete, läßt sich Tacitus unzweideutig aus, und mit Recht nimmt R. Syme an [11], für den Zeitgenossen Tacitus müsse selbst ein Traian dann zur Enttäuschung geworden sein, obwohl er ihn am Anfang in echtem Bekenntnis feiert. Tacitus aber spricht sicher mehr aus als nur seine eigene Ansicht.

Freilich, auch die andere Seite ist nicht zu übersehen. Die sich zwangsläufig anschließende Frage, ob Prinzipat und früh sich abzeichnende Monarchie bereits als Herrschaftsform die geradezu natürliche Zerstörung historisch begründender Gegenwartsreflexion in sich bargen oder nur einzelne Kaiser einer solchen mit gutem Grunde feindlich gegenüber standen, wurde früh aufgeworfen [12]. Dabei hält die erste Alternative Tacitus selbst für möglich, bezüglich der zweiten wäre nicht zu verwundern, wenn die Erfahrungen mit einem Asinius Pollio oder Messala Corvus [13] in vorerst noch ungeklärter Situation nicht nur für die eigene Person sondern auch für Prinzipat und Weiterbestehen des Imperiums in Augustus Aversionen und Reaktionen hervorriefen, die sich schon angesichts der Bedeutung der Zeitgeschichte als allgemeines Beeinflussungsinstrument dann zu Verhaltungsgrundlagen nicht nur der eigenen Dynastie verdichteten und verfestigten [14]. Dazu aber scheint noch ein weiteres zu kommen. Die Grenze zwischen subjektiver, subjektivster Deutung und Feststellung von Tatbeständen mag bei Tacitus nicht immer klar zu erkennen sein — einen Fingerzeig gibt vielleicht die Analogie zum historischen Wissenschaftsbetrieb in den hellenistischen Reichen [15]: Dann ließe es

[11] *Tacitus*, Oxford 1948, 217 ff., vgl. dazu Tac. *Hist.* 1, 1, 4.

[12] Tacitus, *Dialogus* passim, Quintilian 12, 1 ff.; daß es sich dabei um das Problem der Rhetorik handelt, ist angesichts des Verhältnisses von dieser zur Historiographie ohne Belang, s. dazu auch Tac. *Ann.* 1, 1, 2.

[13] S. dazu Syme, S. 138. Zu Asinius Pollio s. Vell. 2,86, 2, zu Messala Corvinus, Tac. *Ann.* 4, 34: Einschreiten in diesem letzteren Fall mochte sich nicht zuletzt angesichts anderweitig hervorgehobener Fähigkeiten (Sen. Suas. 2, 4, 8) verbieten.

[14] Bezeichnend hier wohl bereits das Beispiel des Timagenes v.Alexandria, s. bes. Sen. *De Ira* 3, 23, 4 (FrGrHist nr. 88, T 3). Diskussion der Deutungsprobleme jetzt bei O. Weippert, *Alexanderimitatio und römische Politik in republikanischer Zeit*, Diss. Würzburg, 1972, 230 f. Zugegeben, das Problem Timagenes ist leicht zu bagatellisieren: Die offensichtlich enge Verquickung mit dem des Asinius indes macht es kompliziert und verbietet wohl, es allzu isoliert zu sehen.

[15] Zusammenfassend jetzt C.Schneider, *Die Kultur des Hellenismus*, München, 1967--1969, bes. II als Versuch, das in immer noch mustergültiger Weise von Susemihl dargelegte Material in einen von den historischen Grundlagen aus begreifbaren Zusammenhang zu bringen. Zur Deutung s. dazu F. Jacoby, *Abhandlungen zur griechischen Geschichtsschreibung*, Leiden, 1956 (= Klio 9, 1909, 8 ff.), der hierin freilich m.E. allzu einseitig Verfallsymptome sieht. Ich möchte glauben, die Verwissenschaftlichung von etwas, das sich bisher in anderen Bereichen vollzogen hatte (Herodot oder Thukydides als Wissenschaftler in derartigem Sinne zu bezeichnen ist unmöglich) und kaum mehr weiterzuentwickeln war — die Historiographie des 4. Jhdts. beweist dies zur Genüge — bedeutet als Voraussetzung für wirkliche Kontinuität und Traditionsbildung einen Glücksfall. Erneut zu prüfen wäre, wie weit erst von hier aus es möglich war, entsprechende Unterschiede aufzuzeigen und Wertmaßstäbe zu schaffen: Mit einer Geschichte des Herodot — oder Thukydidesbildes im Altertum ist es dabei nicht getan.

sich sehr wohl nicht nur als Bemühen um neues Selbstverständnis artbewußten Römertums sondern auch als Ablenken kritischer Interessen von Problemen [16] der Gegenwart auf solche der Vergangenheit erklären, wenn Augustus den italischen Archaismus [17] zum offiziellen, zumindest offiziell geförderten Forschungsanliegen macht und in Verrius Flaccus offensichtlich die Etruskologie inauguriert wird [18]. In solchen Zusammenhang gehören denn anderseits wohl die im Äußerlichen haftende Kompendienliteratur des Florus [19] ein Jahrhundert später wie anderseits die Olympiadenberechnungen eines Phlegon von Tralles [20] — die Bereiche können nicht weit genug auseinanderliegen, um nicht gerade hieraus die Einheitlichkeit der Zielrichtung erkennen zu lassen, die ihre Verwendung bestimmt. Was auf die eigene Gegenwart hinführen und deren Grundlagen erkennen lassen konnte, das darzulegen hatte Augustus einen Livius autorisiert [21]: Alle anderen Deutungen bargen die Gefahr verschleierter Opposition in sich und mochten so das Mißtrauen verstärken, mit dem der Prinzipat zur Genüge konfrontiert worden war. Hieran nun ändert sich im weiteren Verlauf des 1. Jahrhunderts wenig. Daß die Nachfolger des Augustus, um welche Persönlichkeiten es sich immer handeln mochte, keinen Grund sahen, die einmal vorgenommene Sprachregelung umzustoßen, muß das meiste dazu beigetragen haben, daß die Geschichte in der Kaiserzeit ihre gegenwartsbezogene Rolle verlor und zur Betätigungsmöglichkeit im bestenfalls rein musischen Bereiche wurde.

Nicht zu übersehen ist auch die Zunahme des historischen Elements in Darstellungen und Darstellungengformen anderer Art. Sie sämtlich auf offizielle Tendenzen zurückzuführen würde ebenfalls wohl zu weit gehen. Das alexandrinische Modell aber drängt sich auch von hier aus gesehen geradezu auf, denn ähnlich wie dort erscheint Historiographisches — ob in lateinischer oder griechischer Sprache spielt keine Rolle — in verstärkter Häufigkeit im Rahmen anderer Wissenschaften, sachbezogen katalogisiert und gleichsam gespeichert, um als Anhaltspunkt für dort praktisch verwertbare Neuerkenntnisse zu dienen. Geschichte, auf diese Weise nicht mehr Selbstzweck und auf den Menschen direkt bezogen, sondern bestenfalls noch Mittel hierzu, läßt zugleich aber auch das Bemühen um Erweiterung eines derartigen Instrumentariums nach Breite wie Tiefe verstehen; sie kommt damit zum Teil wenigstens jenen

---

[16] Suchen nach den tieferen Wurzeln eigener, römischer bezw. italischer Vergangenheit braucht deshalb nicht ausschließlich aus der vordergründigen politischen Pragmatik zu erklären sein, sondern verträgt sich sehr wohl mit einem echten persönlichen Anliegen des Initiators Augustus (vgl. Mazzarino III 40; 152). Worauf es ankommt, scheint, daß sich Altertumswissenschaft zugleich für beides verwenden ließ.

[17] Vgl. Mazzarino III 552.

[18] Das Zitat der Vergilscholien ist nicht zu bezweifeln (zuletzt RE VIIIA, 1639). Daß er in anderen Arbeiten sich an Varro anschließt bezw. dessen Fortsetzer scheint, ließe überdies auf inneren Zusammenhang in diesen Dingen zwischen Augustus und bereits Caesar schließen.

[19] Vgl. *Praef.* des Florus, dazu Syme S. 502; zu Mucianus s.S. 178.

[20] Zu Phlegons Behandlung gegenwartsnaher Epochen s. den Kommentar Jacobys zu FrGrHist nr. 257, vgl. E. Bowie, *The Greeks and their Past in the 2nd Century AD*, Past and Present 46, 1970, 11. Charakteristisch auch das ... σποράδην δὲ καὶ ἐξ ἐπιδρομῆς καὶ ἕως Τραιανοῦ ... das Photios (Cod. 57, 15B ff.) an Appian auffiel.

[21] Vgl. Syme S. 137.

antiquarischen Bemühungen eines Augustus entgegen; sie beinhaltet ein gleiches, dies aber nicht nur für das Römische sondern jeden Teil der in solches Blickfeld geratenden Ökumene. Beispiele sind, um nur die zugkräftigsten zu nennen, neben Strabo [22], Marinus von Tyrus, Dionysius v. Byzanz, ja selbst Claudius Ptolemaios und schließlich Pausanias [23]. Als Spezialwerk in diesem Zusammenhang zu verstehen werden denn wohl auch die 20 Bücher Geschichte der Germanenkriege des älteren Plinius sein, wenngleich sie sicher ein gut Teil aktueller Zeitgeschichte sowie auch von dem mit umfaßten [24], das wir für diese Zeit so sehr vermissen. Die Art wiederum, wie Plinius historisches Material etwa in seiner *Naturalis Historia* verwertet und damit uns erst überliefert [25], stellt ihn in eine Reihe mit obenerwähnten Autoren, zugleich aber auch mit einem Polyän [26], Frontin, ja man scheint dabei nicht mehr weit entfernt von einem Aelian oder Cornelius Bocchus. Das, was wir später noch einem Lukian [27], Athenaios oder Gellius an Zeitanspielungen und historiographischem Material entnehmen, läßt deren Schriftstellerei von hier aus gesehen am ehesten als Seitenzweig und Weiterentwicklung einer einstmals bewußt inaugurierten und geförderten, von den Autoren selbst vielleicht nicht mehr als

---

[22] Mazzarino III 61

[23] Vgl. Bowie S. 22. Zu den Möglichkeiten politischer Auswertung des Pausanias s. J. Palm, *Rom, Römertum und Imperium in der griechischen Literatur der Kaiserzeit*, Lund, 1959, bes. 63, der sich mit Recht gegen eine Interpretation als elegischer Vergangenheitsbetrachtung wendet. Es ist vielmehr eine Vergangenheit, die bewußt und eindeutig von der Gegenwart und deren Wünschen aus gesehen wird; das hier strapazierte Rombild (vgl. bes. 10,34) scheint dabei nicht zu verkennen.

[24] Syme S. 294 erwähnt mit Recht in diesem Zusammenhang Suetonius Paulinus und die Memoiren Corbulos: Daß es etwa letztere gewesen wären, die seinen Sturz bewirkten, ist freilich nirgends gesagt.

[25] Vgl. dazu A. Lesky, *Geschichte der griechischen Literatur*³, Bern, 1971, 962 ff.: „Buntschriftstellerei". In ihrem Rahmen bezeichnend mag das Gedicht des Statius über die Germanenkriege Domitians sein.

[26] Bezeichnenderweise wird P. von der Suda als Rhetor apostrophiert. Zu den hervorstechendsten Zügen seiner Selbstdeutung s. Palm, S. 62 f.

[27] Vgl. Bowie, S. 10; 17. Eine grundlegende Untersuchung über die Bearbeitung historischen bezw. historiographisch faßbaren Materials durch L. steht noch aus. Durch Analyse des Traktates über die Geschichtsschreibung ist in diesem Zusammenhang nichts gewonnen, s. auch Palm, S. 44 ff. Die Frage nach Lukians Verhältnis zu Rom und dem Imperium, dem Raum, in dem allein er seine Fähigkeiten entwickeln und zur Geltung bringen konnte, scheint am ehesten von hier aus zu beantworten, und so geht m.E. auch die das Wesentliche in gerade diesen Dingen wohl aufrollende Diskussion von Peretti-Scarpat Ende der vierziger Jahre eigentlich am Ziele vorbei. Das Imperium mit all seinen möglichen Vor- wie Nachteilen war in der 2. Hälfte des 2. Jhdts. Selbstverständlichkeit geworden und nicht zuletzt gerade deshalb sicher eine lukianische Travestie von Einzelphänomenen wie auch dem Ganzen erst möglich. Es ist, alles in allem, die Welt, wie sie bereits in seiner Weise, anders aber doch analog, ein Dio v.Prusa sah, vielleicht noch mehr verfestigt als zu dessen Zeit (vgl. dazu schon J. Bernays, *Lukian und die Kyniker*, Berlin, 1877, 44; an sorgfältige Zurückhaltung Lukians vor heiklen Fragen indes kann ich nicht glauben, es fehlen überdies Anhaltspunkte für eine systematische, offizielle Kulturkontrolle und deren Intensität in allen Reichsteilen gerade in dieser Zeit). Beziehungen zu Aelius Aristeides möchte ich doch nicht so ausschließend ablehnen wie dies Oliver S. 892 tut: Es könnte sich vielmehr bei einschlägigen Stellen um typisch lukianische Verarbeitung eines von außen gegebenen Anstoßes handeln. In solchem Zusammenhang wäre dann der Nigrinus nicht zuletzt auch Zeugnis für Bedeutung und Verbreitung von or. 26 einige Jahre nach der Veröffentlichung. Der Begriff „Gegenschrift" (vgl. Palm S. 47) paßt dabei m.E. am allerwenigsten. Einen Versuch, lukianische Möglichkeiten derartig travestierender Gegenwartsdeutung ausgehend von offensichtlich als bedeutsam anerkannten literarischen Werken zu verstehen, habe ich Historia 13, 1964, 233 ff. unternommen: Arrians Hauptwerke, auf die Lukian sich ebenfalls bezogen haben muß, sind um die gleiche Zeit wie die Rede entstanden.

solche erkannten Form der Bewältigung des Historischen verstehen. Dem jungen Claudius erlaubte man wohl die Abfassung von 20 Büchern Tyrrhenika und 8 karthagischer Geschichte: Seine Beschäftigung mit aktueller Vergangenheit jedoch kontrollierte man scharf und verbot ihm bald, über sie zu schreiben. Freilich, das im ersten Jahrhundert derart verstärkte Suchen nach tiefergelegenen Wurzeln eigener Existenz wie auch jene Verwissenschaftlichung der Geschichte allein aus dem offiziellen, planmäßigen Abziehen historischer Interessen von den Grundproblemen der Gegenwart zu deuten, wird den Dingen kaum gerecht. Denn nicht in jedem Falle sind uns die Voraussetzungen für das Zustandekommen des einen oder anderen Zeugnis ablegenden Werkes bekannt, und das gleiche gilt für das Verhältnis einzelner Autoren zu Staat, Kaiser oder den mit der Kontrolle beauftragten Organen. Das Beispiel des Plinius allerdings im Rahmen jenes Wechselspiels von Tabus und politischer Loyalität ist kaum zu übersehen [28]: Es läßt wenn auch keine konsequent betriebene Kulturpolitik so doch das offizielle Interesse an literarischer Produktion im Positiven schärfer erkennen als es dies etwa Nachrichten von Sprachregelungen und Verboten im Negativen vermöchten.

Dazu kommt noch ein weiteres. Zweifellos ist es schwer, einen Plinius seinem sozialen Range und wohl auch seinen literarischen Ambitionen nach in eine Linie mit einem Aelian oder anderen Zeitgenossen dieser Art zu stellen, müssen sich doch auch die Leserkreise, die beide beanspruchten, voneinander unterschieden haben. Nun fällt aber auf, daß von den Kaisern des ersten und zweiten Jahrhunderts fast jeder selbst versuchte, die Geschichte seiner Zeit zu schreiben. An die 13 Bücher *De Vita Sua* des Augustus schließt sich die als besonders kurz apostrophierte Selbstdarstellung des Tiberius [29], an 8 Bücher [30] Zeitgeschichte des Claudius die Autobiographie Vespasians; Traian verfaßte immerhin *Dacica*, Hadrian eine Autobiographie — die Linie ließe sich bis auf Septimius Severus weiter ziehen [31]. Es scheint, als habe sich früh und ganz natürlich auf diese Weise ein Ersatz für Lücken herausgebildet, die das Nachlassen historischer Gegenwartsreflexion aufgerissen hatte, ein Ersatz, der übrigens auch jenes Lamento zum Verstummen bringen konnte, nur die wirklich Agierenden seien zur Deutung ihrer eigenen Zeit berufen, und solche gebe es denn nicht mehr. Daß Augustus als Archeget auch dieser Richtung begegnet, ist bezeichnend. Muß aber jene kaiserliche Selbstdarstellung als bewußt inaugurierte Literaturgattung in erster Linie der Beeinflussung literarisch interessierter, d.h. wohl zugleich auch kulturell wie politisch tragender Oberschicht gedient haben, auf ein Pendant hierzu für die unteren Schichten ließ sich ebenfalls nicht

[28] S. Plin. *Ep.* 3,5; vgl. Syme S. 292.

[29] Vgl. Suet. *Tib.* 61. Mangels konkreter Einzelheiten ist die Stelle schwer zu deuten. Aus betonter Kürze des Abrisses indes wäre vielleicht zu schließen, Tiberius, dem seinem Naturell nach derartiges widersprach, habe sich damit einer Notwendigkeit bezw. einem bereits gültigen ungeschriebenem Zwange gebeugt.

[30] Suet. *Claud.* 41. Zu den Memoiren Agrippinas s. Syme S. 277.

[31] Keine entsprechende Nachricht haben wir über Antoninus Pius, Mark Aurel und Commodus. Ich halte für möglich, daß dies mit dem Bewußtsein erreichter Ziele und nicht mehr notwendiger Rechtfertigung zusammenhängt. Für Septimius Severus wiederum bieten sich dann Gründe genug hierfür einschließlich seiner Erhebung, die als Novum zweifelsohne stärker von den Zeitgenossen empfunden wurde als die Quellen dies erkennen lassen.

verzichten. Vielleicht kommt von hier aus gesehen neben den allgemein bekannten, zeitlos praktikablen Hilfsmitteln der Staatspropaganda, Brot, Spielen und staatlicher Munifizenz, kaiserlicher Selbstdarstellung auf Kunst- und Bauwerken dieser Zeit eine wichtigere Funktion zu als sich dies auf den ersten Blick erkennen läßt, wenn es darum ging, etwas wie elementares historisches Bewußtsein bei den breiten Massen aus eigenem Erleben heraus zu sublimieren [32]. Ich halte darüberhinaus für möglich, daß man zugleich sich auch in der zeitgenössischen Biographie um einen Mittelweg entsprechender Bewußtseinsbildung bemühte, wie er am besten zu einer sich mehr und mehr formenden breiten Mittelschicht mit spezifischen Bildungsvoraussetzungen und Interessen paßte. So stehen Suetons Kaiserbiographien neben dessen anderer Literatur und sind ihrer Form nach Fortsetzung alter Wissenschaftstradition: Ihr Inhalt indes faßt Anekdotisches, Sensationelles und allgemein Interessierendes zusammen, wobei die Betrachtungsweise, ganz anders ethisierend als etwa bei einem Cornelius Nepos, im rein Menschlichen [33], Allzumenschlichen zwar wie gewünscht wiederum von jener Gegenwartsproblematik wegführt, zugleich jedoch deren Grundlagen in bestimmter, vom Autor beabsichtigter Perspektive sehen läßt. Sueton nun schreibt am kaiserlichen Hofe [34]: entsprechende Versuche Plutarchs mögen andere Voraussetzungen haben, lassen aber die allgemeine, mit Sueton verwandte und aus dem Sozialen zu erklärende Prädisposition hierfür wenigstens indirekt ebenfalls erschließen [35].

Über Inhalt und Absicht jener kaiserlichen Selbstdarstellung freilich sind wir trotz einer Anzahl Fragmente zu einem Urteil kaum in der

[32] Zur politischen Anteilnahme der Massen zumindest im Rom der ersten Jahrhunderte der Kaiserzeit s. zuletzt B. Baldwin, Ancient Society 3, 1972, 149 ff., der neben Unberechenbarkeit der Reaktionen mit Recht ein weit über bloßes Haschen nach Vergnügungen hinausgehendes Interesse auch für kaiserliche Politik folgert. Neben der Rolle der Biographie in diesem Zusammenhang fällt die Verwendung bes. literarisch tätiger Persönlichkeiten in der Umgebung des Kaisers auf (Baldwin S. 161).

[33] Vgl. dazu bes. Mazzarino II 115, wesentliches noch immer bei F. Leo, *Die griechisch-römische Biographie*, Leipzig, 1901. Nach wie vor unklar freilich bleibt Verquickung von Biographie im üblich verstandenen Sinne und Enkomion für nicht im rein Historischen wirkende Persönlichkeiten, (vgl. dazu trotz inzwischen erschienener anderer Arbeiten H. Homeyer, Klio 41, 1963, 145 ff.), desgleichen fehlt es auch an Gründen und Kriterien für die Übertragung des Genos auf solche im 4. Jhdt. trotz Xenophon und Isokrates als Zwischengliedern. Dafür, wie Theopomp und die Alexanderhistoriographie die Entwicklungslinie dann weiterziehen, fehlen einschlägige Untersuchungen (Materialübersicht bei J.R. Hamilton, *Plurtarch Alexander. A Commentary*, Oxford 1969, Preface passim). Zu Plutarch s. auch K. Ziegler, RE XXIII 906 ff. Plutarchs vielzitierter Hinweis, er wolle βίους, nicht ἱστορίας schreiben, scheint von der literarischen Situation seiner Zeit aus demnach Atavismus, könnte aber sehr wohl auch als Warnung gegenüber den Zeitgenossen vor den Folgen einer allgemein beliebt gewordenen und geförderten, bisher gültige Prinzipien aber verwischenden Literaturform sein. Zugleich wäre er ein Beitrag Plutarchs zum Formdenken des Attizismus seiner Zeit, vgl. dazu Ziegler S. 931 ff.

[34] Vgl. des weiteren hierzu auch HA *Macr.* 1,3; *Gord.* 21,3; *Max.* 31,4 Vorbild für Verwendung Suetons könnte Hygin sein (vgl. Suet. *Gramm*, 20 : *Aug*, 94; Gell. 1, 14, 4). Zur wachsenden Intensität der Verquickung von Ethischem und Historischem s. auch E. Bickel, *Lehrbuch der Geschichte der römischen Literatur*, Heildelberg 1937, 355.

[35] Zu Plutarchs Kaiserbiographien s. Leo S. 156, vgl. indes Ziegler S.895. Auch im Falle, es handle sich um bloße Übungen, wäre Plutarchs Versuch, sich seiner Zeit anzupassen, bezeichnend. Daß er es dann doch unterließ, dieses Elaborat dem Corpus seiner Parallelbiographien einzureihen, legt Vergleich mit Phlegon oder Appian nahe und wäre Zeichen eines griechischen Selbst- wie Imperiumsbewußtseins, in dem er sich von Zeitgenossen demnach nicht unterschied.

Lage, auch nicht über sich hier möglicherweise herausbildende feste Kriterien oder Formprinzipien. Es bleibt zu fragen, wie weit etwa das, was kaiserzeitliche Rhetorik an Einschlägigem bietet, als Parallele oder Analogon Ergänzung bedeuten kann. Etwas freilich fällt auf. Denn wohl wandelt sich im ersten Jahrhundert der Prinzipat zügig und folgerichtig zur Monarchie und erreicht die damit zusammenhängende Entwicklung einschlägiger Kriterien unter Domitian ihren ersten Höhepunkt[36]: Kaiserliche Selbstdarstellung hingegen scheint in diesen Jahrzehnten fast ausschließlich vom Bemühen um Rechtfertigung einmal übernommener Funktionen und Aufgaben bestimmt und erschöpft sich weitgehend in Auseinandersetzung mit Vorstellungen und Gedankengängen, wie sie spätestents mit Ciceros Tod für die römische Sphäre ihre praktische Wirksamkeit verloren hatten[37]. Was immer wieder begegnet, ist das alte *rex-tyrannus*-Problem, ist die rechtliche Begründung eigener Herrschaft und eigener Maßnahmen oder die Darlegung dynastischer Voraussetzungen bis ins Mythische hinein. Klärung eigenen Verhaltens und Hinweise auf göttliche Sendung aber stehen damit als Selbstzeugnis in auffallendem Widerspruch zur Wirklichkeit, nachdem die monarchische Regierungsform ohne Schwierigkeit als condicio sine qua non für das Fortbestehen des Imperiums anerkannt war und in den ersten Regierungsjahrzehnten des Augustus überdies ihre überzeugende Bewährungsprobe abgelegt hatte.

Zurückhaltung solcher Art in kaiserlicher Selbstdarstellung mag zum Teil mit der Aneignung längst entwickelter und allgemein bekannter Kriterien monarchischer Herrschaftsethik zusammenhängen[38], die man nun auf die eigene Sphäre übertrug und — man prüfe die einschlägigen Epitheta und Münzlegenden — variierend fortentwickelte. Ganz befriedigt eine solche Erklärung indes wohl nicht, um Notwendigkeit wie Form einer solchen Literaturgattung vor dem Hintergrund der Zeitumstände verständlich zu machen. Näher liegt vielmehr, ein permanenter äußerer Anlaß sei in nichts als jenen oben angedeuteten stadtrömischen Verhältnissen zu suchen, die einem Octavian sehr wohl nahelegen mochten, jede seiner Handlungen zu begründen, und auch später noch sich als Regulativ und Kontrolle auswirkten, als die Stadt selbst im Rahmen des Imperiums ein gut Teil ihrer Bedeutung eingebüßt hatte. Dieses Rom wie gesagt und die dort versammelte Senatorenschicht barg in sich Oppositionsansätze[39] gegen Monarchie, Monarch und die durch dieses Phänomen eingeleitete Entwicklung fast zu jeder Zeit, und auch nach gele-

---

[36] S. Oliver S.974, der zu Recht verweist auf H.G. Pflaum, *Les procurateurs equestres sous le Haut-Empire Romain*, Paris, 1950, bes. 50 ff.

[37] Vgl. bes. HA *Sept. Sev.* 18,5; dazu *Hadr.* 1 (über die Vorfahren, s. dazu Dio Cass. 69,3) : Als Vorbilder hierfür s. Suet. *Aug.* 2; Plut. *Anton.* 22. In diesen Zusammenhang gehören wohl auch die Zeugnisse über göttliche Berufung, vgl. Herodian 2,9; Ha *Claud. Alb.* 10 ff. Für das Problem der Selbstrechtfertigung bezeichnend ist, daß Augustus die Entwicklung nur bis zum Spanienfeldzug, d.h. sein Heraufkommen, darstellt, nicht aber mehr den Abschnitt stabilisierter Macht behandelt, eine Darstellungsweise, von der offensichtlich seither weder antike noch spätere Historiographie loskamen. Zu den sich entwickelnden Rechtfertigungskriterien s. dann *Dig.* 38, 14, 1.

[38] S. dazu zuletzt G. Knabe, VDI 1972, 3, 41.

[39] S. dazu Syme S. 140 ff., zu Lukan G. Pfligersdorffer, *L. als Dichter des geistigen Widerstandes*, in: *Prinzipat und Freiheit*, Darmstadt, 1969, 367 ff.

gentlichen Gewalttaten kaiserlicher Politik in zwar wechselnder aber stets gefährlicher Stärke. Für ihre Variationsmöglichkeiten gibt es bis zu Theodosius hin Beispiele zur Genüge. Dabei ist wenig von Belang, wie weit etwa die Furcht vor einer Wiederholung der Katastrophen des ersten vorchristlichen Jahrhunderts auch nach der Regeneration noch wirkte [40] oder aber Zurückschrecken vor allem Neuen auf den erwarteten Verlust an eigenen Einflußmöglichkeiten zurückgeführt werden muß. Zwar kennt diese Senatsopposition leuchtende Beispiele philosophischer Grundhaltung [41]: Solche mögen Zeichen allgemeiner Resignation sein — vorerst in der Zeit der Auseinandersetzung besitzen sie einen anderen Stellenwert, und der Herrscher mochte gut daran tun, gerade angesichts solcher Faktoren jeden seiner Schritte im Lichte jener zeitlosen Deutungsmöglichkeiten zu begründen.

Die Erstarrung dieses Gefüges von Vorbehalten, Kritik und innerer Reserve einer- und auch der Rücksichtnahme anderseits zur bloßen Form ist bekannt [42]. Sie scheint zum großen Teil bewußte Idiosynkrasie angesichts

---

[40] S. deren Deutung durch Tacitus in der Einleitung zu den *Annalen*.

[41] S. dazu Mazzarino III 64, R. Mac Mullen, *Enemies of the Roman Order*, Cambridge, 1966; Material auch bei B. Grenzheuser, *Kaiser und Senat in der Zeit von Nero bis Nerva*, Diss. Münster, 1964, neuerdings wenngleich in anderem Zusammenhang bei A. Stylow, *Libertas und Liberalität. Untersuchungen zur innenpolitischen Propaganda der Römer*, Diss. München, 1972, 144 ff. Zu fragen bleibt freilich, wie weit im einzelnen das Zurschaustellen von Tugenden und offensichtlich selbst Untugenden philosophisch deutbarer Herkunft durch diese Opposition in ihrer z.T. allzu augenfälligen Starrheit (vgl. dazu bes. Quint. 10, 1, 4) nicht letztlich doch nur ein hilfloses Sichklammern an Vorbilder war, dessen Sinnlosigkeit jeder der Beteiligten sehr wohl erkannte (vgl. auch G. Knabe, VDI 1970, 3, 63 ff.). So erlaubt die Cato-Renaissance des 1. Jhdts. mit ihren drastischen Beispielen m.E. doch Zweifel an wirklich echtem politischen Engagement etwa der breiten Masse der Senatoren; es wäre gut möglich, daß die Brisanz politischer oder persönlicher Verhaltensweisen in uns verfügbarer Überlieferung übertrieben und in späterer Deutung überbewertet wird. Auch die Anwendung politischer Terminologie republikanischer Zeit etwa durch Tacitus (vgl. dazu Knabe S.72) läßt nicht erkennen, daß er eine Lösung der von ihm als solche hingestellten Probleme wußte; sie ergänzt somit lediglich die Selbstrechtfertigung der Kaiser von anderer Seite. Historisches Bewußtsein als Grundlage und persönliches Schicksal einer solchen oppositionellen Richtung oder damit Verwandter sind denn auch auf keinen einheitlichen Nenner zu bringen, abgesehen davon, daß sich Wesen und Ziele der Opposition von Fall zu Fall unter jeweiligen Kaisern nuancierter verschoben haben müssen als dies zu erkennen uns möglich ist. So ist unbekannt, wäre aber möglich daß ein Cn. Lentulus Gaetulicus 39 n. Chr. wegen seiner Rolle als Historiker durch Caligula ermordet wurde, Aufidius Bassus wiederum könnte gerade seine Zurückhaltung gerettet haben (s. Quintilian *a.a.O.*). Ein Claudius Balbillus wie C. Suetonius brachten es trotz ihrer historischen Studien zu hohen Ämtern im kaiserlichen Dienst, und nicht in jedem Falle ist zu beweisen, daß derartiges nur mithilfe von Anpassung oder Charakterlosigkeit möglich war.

[42] Zur Übernahme des sich geradezu aufdrängenden und weitgehend wohl Gemeinplatz gewordenen Verfallsgedankens (vgl. Palm S. 13) durch Tacitus über Sallust s. Mazzarino III 36; 81: Stärkstes uns überliefertes Beispiel ist m.E. sein Segestesbild. Für möglich halte ich, daß erwähnte Einleitung des Florus als Replik gerade auf derartige Deutung verstanden werden muß, ja sich auf Tacitus persönlich bezieht. Zum Tacitusproblem eine in diesem Zusammenhang nicht zuletzt wegen möglicher psychologischer Konsequenzen interessante Beziehung zwischen Agricola- und Galbabild arbeitet zuletzt. R. Tanner heraus (Greece and Rome 16, 1969, 96 ff). Trifft die von Knabe 1972, bes. S. 67 herausgearbeitete und als mögliche Ansicht weiterer senatorischer Kreise in Rom aus Vergleich einschlägiger Zeugnisse bei Tacitus und der philostrateischen Vita des Apollonius v. Tyana gedeutete Beziehung von. . .σωφροσύνη. . .und . . . βασιλεὺς χρηστός. . . zu, so wäre vielleicht auch von hier aus auf ein Suchen nach Möglichkeiten zu schließen, unter gewissen Bedingungen die Monarchie nicht nur als notwendiges Übel in diesem Kreise anzuerkennen: Die Genese des Optimus-Princeps-Bildes zur gleichen Zeit ließe sich über Paribeni hinaus dann nicht zuletzt auf versuchtes Entgegenkommen und Bereitschaft zur Konzession auch im Ideologischen von anderer Seite her verstehen.

einer Entwicklung, die mit Festigung der Monarchie ganz zwangsläufig zu einem anderen Verhältnis von Staat zu Bürger, d.h. jetzt von Herrscher bezw. Imperium zu Untertan [43], führte und in der Tat schon vom Räumlichen her gesehen Rom und sein leitendes Gremium gleichsam an den Rand der Bedeutungslosigkeit drängte [44]. Verzicht auf offensive Außenpolitik durch Augustus als eigentliches Bewegungselement römischer Politik konnte sich nur als Akzentverlagerung nach innen auswirken: Verstärkung jener sich in allen Bereichen auswirkenden Integrationsentwicklung und geradezu notwendige Überwindung bestehender Aversionen gegen Person wie Regime gehen Hand in Hand [45]. Die Nachfolger des Augustus aus der julisch-claudischen wie auch der flavischen Dynastie hielten an dem einmal aufgestellten Prinzip fest und förderten, jeder der Herrscher in einer für ihn spezifischen Weise, bei offensichtlich gleichbleibenden Zielvorstellungen diesen Prozeß einer Homogenisierung. Und wenn es einen Maßstab der Herrscherqualifikation für diese Zeit gibt [46], dann scheint es der, wieweit sich der einzelne darauf verstand, die von

---

[43] Dazu jetzt J. Bleicken, *Der Preis des Aelius Aristeides auf das römische Weltreich*, Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, phil. hist. Klasse 1966, 225 ff., bes. S. 236 zu or. 26, 22; 31. Nachrichten über das im wesentlichen ablehnende Urteil des Tacitus zu dem hier sich ergebenden Problem gesammelt bei B. Hardinghaus, *Tacitus und die Griechen*, Diss. Münster, 1932. Trotz einer großen Zahl einschlägiger Zeugnisse scheint das Verhältnis des Autors mit seinen Erkenntnismöglichkeiten aus dem 1. wie 2.Jhdt. zu jener Integrationspolitik nicht ganz klar zu erkennen; es wäre indes möglich, daß seine Darstellung der domitianischen Zeit weiter geholfen hätte. Daß Tacitus als Historiker wie als Zeitgenosse die Gründe und Notwendigkeiten nicht übersehen haben kann, die für angedeutete Entwicklung sprachen, liegt nahe: Eine Reihe direkter wie indirekter Hinweise auch aus dem Erhaltenen drängt in der Tat zu dem Schluß, es müsse die mit dieser Entwicklung Hand in Hand gehende, in seinen Augen allerdings allzu jähe Akzentverlagerung nach Osten und dies in allen Lebensbereichen gewesen sein, der in der Furcht vor dem Effekt allzu früher Entfremdung seine Opposition gegenüber den bestimmenden Kräften seiner Zeit in fast all ihren Erscheinungsformen mit hervorrief.

[44] S. dazu Heuß S. 288, vgl. auch U. Kahrstedt, *Kulturgeschichte der römischen Kaiserzeit*², Bern 1958, passim. Zu der von hier aus am ehesten verständlichen Opposition eines Paetus Thrasea s. auch Mazzarino II 465.

[45] S. dazu allerdings H. Fuchs, *Der geistige Widerstand gegen Rom*, Berlin, 1938, 15; 27. In diesem Zusammenhang bezeichnend ist m.E. die Entwicklung des römischen *libertas*- zum *liberalitas*-Gedanken (vgl. dazu Stylow S. 29 und Anm.), die angesichts größerer Flexibilität und Anwendungsmöglichkeiten des letzteren auch für den nicht spezifisch römischen Bereich kaum ohne politische Nebenabsichten denkbar ist, wie diese vornehmlich das 1. Jhdt. kennzeichnen. Die wenngleich erst um 120 n. Chr. nachweisbare Legende LOCVPLETATORI ORBIS TERRARVM läßt sich von hier aus wohl kaum übersehen. Etwas anders, doch nicht im Widerspruch, hierzu Bleicken S. 258. Die Verbindung mit dem *securitas*-Gedanken (allgemein hierzu immer noch H.U. Instinsky, *Sicherheit als politisches Problem des römischen Kaisertums*, Baden-Baden, 1952) lag nahe; daß einschlägige Zeugnisse, wie Bleicken *a.a.O.* mit Recht betont, nicht vor dem 1. Jhdt. nachweisbar sind, fällt auf, ließe sich aber wenigstens teilweise von hier aus mit erklären. Die große Spannweite auch dieses Begriffes freilich läßt aus der Münzlegende m.E. auf Verbreitung damit verbundener Vorstellungen nicht nur im Bereich des Rechtlichen schließen, wie dies überdies auch die von Bleicken für die Spätantike herangezogenen Salvianstelle zeigt.

[46] Vgl. dazu Syme S.518. Es bleibt zu prüfen, wie weit das Bild einer ganzen Reihe römischer Kaiser von ihrem Vorantreiben ihrer Integrationspolitik einer- und der ablehenenden stadtrömischen Perspektive bestimmt ist. Dies gilt bes. für die julisch-claudischen Kaiser seit Caligula. Zu Nero bezeichnend ILS 8794, vgl. auch G. Schumann, *Hellenistische und griechische Elemente in der Regierung Neros*, Diss. Leipzig, 1930; eine bezeichnende andere Haltung als die stadtrömische reflektiert auch das Phänomen des Falschen Nero in den östlichen Reichsteilen. Auch die Politik Vespasians, die das Problem lediglich von anderer Seite anpackt, scheint sich im Wesen der augusteischen Zielsetzung bewußt (vgl. auch Fuchs S.20 ff.).

Augustus in diesen Dingen zum Prinzip erhobene Geduld zu bewahren und nicht etwa — das Beispiel Neros sagt hier alles — zu forcieren was sich nicht forcieren ließ[47]. Unser Bild von Innen- und Verwaltungspolitik einzelner Kaiser in diesem Zusammenhang ist einigermaßen lückenlos: So gibt es denn Anhaltspunkte, den eigenartigen Zwiespalt von Vernunft und Überspanntheit, wie er im rein Persönlichen neben Nero auch Domitian kennzeichnet[48], nicht nur aus dem Psychopathischen ihrer Veranlagung heraus zu erklären. Daß die außerrömischen Bestandteile der Bevölkerung des Reiches, besonders im Osten, an die sich notwendig herausbildenden Herrschaftsformen eher gewöhnt als Rom mit seiner festgefahrenen *rex-tyrannus*-Ideologie, dem Imperium als solches wie der Integrationspolitik schon deshalb eigentlich nur Zustimmung entgegenbringen konnten, versteht sich von selbst. Denn abgesehen von den nunmehr sich bietenden Möglichkeiten gedeihlicher, friedlicher Zukunft für einzelne wie ganze Völker, die weit in den Schatten stellten, was etwa hellenistische Geschichte hier zustandegebracht hatte — Rom mit seinem Augenmerk auf eine bestimmte Form von Bürgerrechtspolitik zeigte

[47] Zu Augustus s. Dio Cassius 52, 19 ff; 56, 33, dazu Gardthausen I 543. Von seinen als Verfallserscheinung apostrophierten Nachfolgern scheint sich in der Tat Augustus eher durch die Behutsamkeit seines Vorgehens und eine auf lange Zeit hin berechnete Zielsetzung zu unterscheiden. Vgl. dazu Dion. Hal. 1, 9; 2,17, s. Palm S. 10 ff. mit klärenden Hinweisen auf die Diskussion. Wesentliches bringt hier bereits der RE-Artikel von Ed. Schwartz. Trotz der Schwierigkeit, die einschlägigen Zeugnisse für den Autor in einen inneren Zusammenhang zu bringen, scheint mir eine antirömische Haltung aus keinem von ihnen ersichtlich. Wichtig indes scheint nicht zu verkennende Absicht einer Abstimmung und das Suchen nach gegenseitigem Verständnis zwischen griechischer und römischer Welt. Sieht er Rom mit griechischen Augen und ähnlich wie bereits Polybios mithilfe der für griechisches Selbstverständnis längst entwickelten Perspektiven, die herausgearbeiteten Züge genetischer Verwandtschaft zwischen Griechen und Römern (vgl. Palm S. 12 ff.) sind Aufzeigen von Möglichkeiten der Synthese von anderer Seite her. Wie weit anderseits unverkennbare Romkritik letztlich literarische Topik ist, läßt sich kaum entscheiden; immerhin handelt es sich um Symptome, die auch Augustus zu bekämpfen für wichtig hielt. Damit bleibt Dionys im Bereich wenn nicht offizieller Sprachregelung so doch politischer Grundlinien, wie sie Augustus festgelegt hatte (zu dem „entromanisiert-entbarbarisiert" als treffend gewählter Formel Palm S. 16 vgl. S. 61 : In der Tat scheint der sich von hier zu Aelius Aristeides spannende Bogen nicht zu übersehen). Für die Isolation von Dionys und Polybios in solchem Zusammenhang (so bes. A. Boulanger, *Aelius Aristide*, Paris, 1923, 358) fehlen uns schlüssige Beweise. Dafür, daß die Politik des Augustus über die bekannten hinaus noch andere Register zu ziehen hatte, spräche nicht zuletzt auch die auffallende Poseidoniosverwendung zu dieser Zeit (s. dazu W. Capelle, Klio 25, 1932, 98 ff.). Zu Personalpolitik und Durchsetzung römischer Institutionen mit griechischen Elementen s. Schumann S. 36, der freilich Neros Griechenvorliebe auf eine Erbanlage zurückführt. Verständlich wird solche Personalpolitik indes am ehesten in Verbindung mit dem zugleich sich vollziehenden Ausbau der Monarchie. Als kulturelle Komponente der Integrationspolitik wichtig scheint die Einführung griechischer Spiele in Italien Hand in Hand etwa mit Abbau des Gladiatorenwesens als einer spezifisch regionalen und in weiten Teilen des Imperiums kaum erwünschten Analogie.

[48] Vgl. Syme S. 510 ff., Bleicken S. 228 ff., bes. 321; zu Nero s. Baldwin S. 152, vgl. zuletzt E. Paratore, Stud. Rom. 17, 1969, 269 ff. mit ähnlichen Ansichten. Zur bezeichnenden Haltung des Tacitus s. Mazzarino III 40; die Wirkung des Phänomens im Literarischen scheint stärker als im Politischen. Der eigentliche Umbruch, soweit von solchem zu reden, scheint sich erst unter Domitian zu vollziehen; seit ihm ist Auseinandersetzung Rom-Imperium nur noch im rein Theoretischen nachweisbar. Zu Domitians Wirken auf unmittelbare Nachfolger s. K. Waters, AJPh 90, 1969, 385 ff. : Der Kaiser, von dem bezeichnenderweise kein Senatusconsultum erhalten ist (*Dig.* 40, 16, 1), konnte kaum anders als von einschlägigen Erkenntnissen seines Jahrhunderts ausgehen und zugleich die Lehren aus dem Schicksal Neros ziehen.

sich wie eh und je auch jetzt uninteressiert an sozialen Umwälzungen, und so boten sich in erster Linie den tragenden, zur Artikulation dessen, was sie bewegte, am ehesten befähigten Schichten untertaner Gebiete diese Aussichten nie gekannter Prosperität als Dank für Zusammenarbeit und Loyalität gleichsam an. Ungeahnte Möglichkeiten verstärkter sozialer Mobilität [49] geradezu auch im Vertikalen aber ergaben sich darüberhinaus angesichts solcher Umstände auch für andere, im Verhältnis zu diesen inferiore, damit von selbst: Dafür, wie weit man auch sie als wichtig empfand, gibt es zwar kein durchschlagendes literarisches Zeugnis, auch wird gerade hier zwischen den einzelnen Reichsteilen zu unterscheiden sein [50] — man prüfe indes die Inschriften entlegener Provinzen selbst ohne große Kulturtradition, um festzustellen, welche Auswirkungen der eingeleitete Integrationsprozeß und bei offensichtlich welchen Bevölkerungsteilen hatte, seit die damit verbundenen Aussichten und Möglichkeiten auch dort bekannt geworden waren.

Erwägungen solcher Art freilich können sich nur auf das Grundsätzliche beziehen, Vorbehalte, wie sie im einzelnen hier und da nach wie vor auch außerhalb Roms bestehen mochten, ganz hinwegzudiskutieren, wäre ein nutzloses Unterfangen. Gegenüber Breite und Inten-

---

[49] Material zu dem an sich komplexen Problem S. Hahn S. 92 ff, bes. 140; 154; 201. Zum Problem sich bildender Imperiumsoberschicht s. G. Woloch, *Roman Citizenship and Athenian Elite. A Prosopography AD 96—161*, Diss. Johns Hopkins' University, 1966 (mir nur auszugsweise zugänglich); zu Aelius Aristeides §§ 64; 75 s. Bleicken S. 246. Auf immanente Erziehung und soziale Mobilität durch Imperiumsdienst weisen die §§ 59 ff; 77; 85 hin (vgl. allerdings Oliver S. 926; zu dem . . . φυλοκρινήσαντες . . .§78 als Hinweis auf die diese Mobilität garantierende Wertung s.S. 936, vgl. Bleicken S. 273); einen anderen Hinweis auf das Erziehungsprinzip sehe ich in dem . . . μοῖραι, ἴλαι . . . ἐνεσπαρμέναι . . . § 67a ähnlich wie in der Betonung des . . ἄρχειν — ἄρχεσθαι . . . -Problems mit seinen Variationen in der Rede (vgl. dazu Palm S. 60). Nach den Ausführungen § 60 ff. ist interessant in diesem Zusammenhang dann das . . . πένησι καὶ πλουσίοις . . .§ 66. Zum Vergleich heranzuziehen wäre m.E. wenigstens indirekt auch Dio v. Pr. *Or* 31, 161 und als charakteristische Travestie (s.o.) Lukian *Demon*. 40. Neben den hier aufgezeigten, bes. drastischen Stellen der Aristeidesrede freilich muß auf die Rede als Ganzes wie die erwähnten Interpretationen verwiesen werden. Zum Niederschlag dieser Symptome als Verfremdungsprozeß bei Tacitus s. in diesem Zusammenhang auch Mazzarino III 82: Als literarhistorisch greifbare Folge einer sozialen Entwicklung scheint das von Mazzarino III 131 mit dem Sammelbegriff „Schiavi illustri" umschriebene Phänomen nicht zu übersehen, gleichgültig, was an Voraussetzungen im Einzelfall man auch immer annehmen will (vgl. auch Oliver S. 871; drastisches Beispiel die Selbstzeugnisse des wenngleic haus regionaler Oberschicht stammenden Appian, vgl. hierzu I. Hahn, VDI 1968, 1, 72; 74 mit der Gegensposition Tac. *Ann.* 14,4). Zum bürgerrechtlichen Aspekt der Rede, wie er von sozialen kaum zu trennen ist, s. Bleicken S. 236 ff., bes. 244. Sprachregelungen oder offizieller Auftrag, der Stil wie Inhalt bestimmte, sind für die Rede nicht zu erkennen. Für ihren historischen Wirklichkeitsgehalt indes gibt es Belegstellen in Fülle (Material bei Hammond, bes. S. 167 ff.), und so wird sie als echtes persönliches Bekenntnis zu verstehen sein, zurückzuführen nicht zuletzt auf eine auch für ihren Verfasser längst selbstverständlich gewordene Tradition. Zuletzt sieht hingegen Bowie, bes. S. 37, vornehmlich in drückender Belastung, Ungewißheit und Sorge gerade bei den oberen Schichten der Imperiumsbevölkerung das entscheidende Kriterium dieser Zeit (mit Recht bereits Bleicken S. 227 gegen ähnliche Ansichten Boulangers). Ich weiß nicht, wie weit die Intensität der von Bowie S. 18 angeführten Zeugnisse schon ihrer Herkunft nach gegen die vorbehaltlose Zustimmung ausreicht, möchte aber meinen, letztere wiegen schwerer, s. auch Millar *a.a.O.* Freilich bleibt es schwer, vom Detail auf das Ganze zu schließen, in vorliegendem Falle allerdings scheint der Einzelfall zu dominieren

[50] Unsere Nachrichten über das unter Augustus bekannte Germanenverhältnis wie vielleicht auch die Hintergründe des taciteischen Calgacusbildes lassen sich wohl nur mithilfe völkerpsychologischer Erwägungen und Folgerungen erklären.

sität von Zeugnissen der Zustimmung freilich scheinen sie kaum ins Gewicht zu fallen, mögen derartige Vorbehalte es auch gewesen sein, die etwa den jüdischen Krieg und die Zerstörung Jerusalems heraufbeschworen und einige Zeit danach selbst etwas wie das Gefühl allgemeiner Unsicherheit unter bestimmten Voraussetzungen entscheidend mit verstärkten. Die für das erste Jahrhundert so charakteristische stadtrömische Opposition läßt sich vor diesem Hintergrund wohl am ehesten verstehen, hatte über das Allgemeine hinaus Augustus doch bereits in seiner Personal- und Verwaltungspolitik gezeigt, wie wenig die spezifisch römischen Wertmaßstäbe und Gesichtspunkte hier für ihn noch von Bedeutung waren. Mochte man rational die Notwendigkeit solchen Vorgehens einsehen, ja selbst die Entstehung eines Römertums verstehen und begrüßen, das mit der Stadt Rom nicht mehr als den Namen gemeinsam hatte: Verständnis und Ressentiment zugleich widersprechen sich, brauchen einander aber nicht auszuschließen, und erst dieser Widerspruch scheint es zu erklären [51], daß ein Tacitus in stadt- und senatsrömischer Deutungsweise die Kaisergeschichte als einen Krankheitsbericht konzipiert oder selbst die halboffiziellen Kaiserbiographien im Hämisch-Ironischen sich weitgehend erschöpfen [52]. Personenkreis und Zielsetzung dieser stadtrömischen Gegnerschaft genau zu umreißen und eine Entwicklungslinie etwa ihrer Argumentation zu zeigen, scheint im einzelnen aussichtsloses Unterfangen. Wissen wir doch für keine der in diesem Zusammenhang heranzuziehenden Persönlichkeiten, wie weit ihr Verhalten vorwiegend von Bildungserlebnissen oder aber von politischen Erwägungen bestimmt war und etwa beide Sphären einander durchdringen. Unsere Quellen stellen die Dinge so dar als hätten philosophische Postulate und historische Beispiele von Fall zu Fall eine wichtigere Rolle gespielt als die Auseinandersetzungen mit der Gegenwart, während anderseits die Geschichte Traians vermuten läßt, zu seiner Zeit habe es eine fundierte Opposition nicht mehr gegeben, so daß man sich Tacitus

---

[51] Vgl. Syme S. 176 ff; 766, Gymnasium 69, 1962, 255. Daß sich das Wesen des Imperiums für einen zeitgenössischen Autor am ehesten in dessen leitenden Persönlichkeiten manifestiert, liegt auf der Hand und steht in engem Zusammenhang u.a. mit der Frage nach den Bildungsmöglichkeiten für breitere Massen in dieser Zeit, wie sie überdies oben für die Biographie aufgeworfen wurde. Zeugnisse von antirömischem Selbstverstehen, in ähnlichen Formen artikuliert, s. Fuchs S. 57 ff. War dabei die augusteische Zeit von den durch Cicero zum Allgemeingut gemachten Kriterien ausgegangen (vgl. dazu U. Knoche, Philologus Suppl. 27, H. 3, 1930, bes. 74), bereit zu Verquickung von derart Traditionellem und typisch Römischem nicht zuletzt um jener Zielsetzung willen (vgl. bes. S. 76), so scheint das 1. Jhdt. nicht zuletzt durch gewisse Modifikationen dieses Monarchenbildes im Grundsätzlichen (zu Sen. *Clem.* 1,3 S. 82) gekennzeichnet. Das Traianbild des Plinius wiederum ist Rückkehr zu Augustus, zu verstehen wohl aus den Ereignissen und Erlebnissen der Generation vor ihm. Zu Vespasian s. bes. Fuchs S. 63. Es wird schwer, etwa seinen Alexandriaaufenthalt anders als aus einem Suchen nach Unterstützung außerrömischer Reichsteile zu einem Zeitpunkt zu verstehen als solche in Rom noch ungeklärt scheinen mußte. Alexanderreminiszenz mag dabei anklingen und steht nicht in Widerspruch, kann indes aber nur zweitrangige Rolle gespielt haben (etwas anders A. Hendrichs, ZPE 3, 1968, 51 ff.).

[52] Daß man Scheidung nicht allzu kategorisch vornehmen darf, zeugt neben Aufidius Bassus (s.o.) auch Cluvius Rufus, der es immerhin unternahm, einen Nero zu feiern (vgl. Tac. *Hist.* 4, 43, s. auch Syme S. 178; 285; 289); ähnliches gilt vielleicht auch für Fabius Rusticus.

auf seine Gegenwart bezogen eigentlich nur als isolierten Einzelgänger vorstellen kann [53]. Dann aber wäre die uns zugängliche Geschichte der Kaiserzeit im ersten Jahrhundert in ihrer spezifisch römischen Betrachtungsweise letztlich nur das Ergebnis zufällig sich gestaltender Quellenverhältnisse : Dafür, wie wenig eine solche Geschichte der Kaiserzeit noch den Namen römisch verdiente, spräche dann am deutlichsten, wenn während nach wie vor anhaltender Senatsopposition im letzten Drittel des Jahrhunderts ein Flavius Josephus den Bericht einer Gewaltaktion zum grandiosen Bekenntnis ausgestaltet [54], bald danach ein Dio von Prusa aus Bithynien Imperium [55] und Monarchie nach scheinbaren Rückschlägen in einen allgemein historisch-ethnischen Zusammenhang zu stellen und wenige Jahrzehnte später Aelius Aristeides neue Vorstellungen dieses Herrschaftssystems zu entwickeln vermag [56]. Gerade die Vielschichtigkeit des Entwicklungsprozesses wiederum aber könnte es dann sein, die dem Historiker es unmöglich macht, die eigene Gegenwart zu deuten [57]. Zwar schrieb

---

[53] S. dazu Syme S. 217 ff., 193 ff. Wie weit aus den Zeugnissen bei Tacitus Zustimmung zu einem politischen Konzept Hadrians nach Enttäuschungen unter Traian zu entnehmen ist, scheint mir indes trotz grundlegender Erörterung des Problems S. 502 ff. angesichts möglicher Lebensdauer des Historikers in der Regierungszeit Hadrians schwer zu erkennen. Ungeklärt ist auch die Frage, wie weit Politik dieses Kaisers zumindest für die ersten Jahre sich als Gegensatz zu der des Vorgängers verstand bezw. zu verstehen war, bekannte Einzelheiten besagen m.E. hier zu wenig. Der sallustische Dekadenzgedanke zumindest würde dann für die letzten Jahre des Tacitus kaum passen. Spätdatierung für Leben und Werk des Tacitus neuerdings auch bei J. Laugier, *Tacite*, Paris, 1969, bes. 5. Indes würfe die hier angedeutete Analogie Traian-Germanicus, Hadrian-Tiberius neue Probleme auf, die angesichts bisher gewonnener Erkenntnisse kaum zu lösen scheinen.

[54] S. dazu bes. Hahn S. 207

[55] Unter vielem anderen besonders schlagend m.E. das . . . νῦν οὖν ἐπεὶ . . . *Or.* 19,26 als Hinweis auf Synthese von Vergangenheit und Gegenwart. Zu *Or.* 2 s. zuletzt D. Kienast; H. Castritius, Historia 20, 1971.

[56] S. dazu Heuß, Antike und Abendland 4, 1954, 94, vgl. Bleicken S. 232. Ich muß gestehen, daß ich den Unterschied zwischen Aristeides und Plutarch nicht als so gegensätzlich empfinde, sondern gerade in den von B. angeführten Belegstellen eine wenngleich aus anderem Bereich stammende Demonstration jenes Willens zur Nutzbarmachung eigener Vergangenheit für die griechisch-römische Gegenwart mit allen sich hieraus ergebenden Konsequenzen sehe : Der Versuch einer Abfassung von Kaiserbiographien (s.o.) geht in die gleiche Richtung. Und ähnlich braucht etwa Plutarchs Verwendung politischer Begriffe aus eigener Vergangenheit nicht Nachtrauern sondern könnte Versuch sein, den zu seiner Zeit noch nicht abgeschlossenen Übergang fruchtbar zu gestalten. S. auch Mazzarino III 113 ; 138.

[57] S. dazu Hahn S. 139. Wenn überhaupt, dann wäre vielleicht von solcher Schwierigkeit eigener Gegenwartsdeutung aus jene . . . dissatisfaction with the political situation of the present . . . (s.o., Bowie S. 4) zu verstehen, die ihrerseits die sentimentale Beschäftigung mit allzu gerne betrachteter eigener Vergangenheit nahelegte. Mit Recht weist Bowie S. 36 darauf hin, daß sich direkte Beziehungen zwischen erwähnter lateinisch-römischer durch augusteische Kulturpolitik gefördert, und zeitgenössischer griechischer Altertumsfreundlichkeit schwer nachweisen lassen. Indes nun hat letztere eine ältere Wurzel: Die Tatsache, daß Rom hier zu lernen hatte, könnte demnachauf das spezifisch griechische Selbstbewußtsein der in diesen Dingen Beschäftigten sehr wohl seinen Einfluß ausgeübt haben. Zwar läßt sich auch hier für alles Überlieferte kaum ein einheitlicher Nenner ziehen, und die Möglichkeiten jener geistigen Emigration von Fall zu Fall werden nicht auszuschließen sein (vgl. dazu auch G. Bowersock, *Greek Sophists in the Roman Empire*, Oxford, 1969, 15 ff.). Doch scheint sich dies in der 2. Hälfte, spätestens gegen Ende des 1. Jhdts. endgültig nach der anderen Seite zu neigen, wobei sicher auch hier das Phänomen Domitian den Ausschlag gab. Die Selbstzeugnisse nicht nur der Rhetoren sondern anderer Persönlichkeiten, man vergleiche neben Appian auch Arrian, lassen sich kaum anders deuten, und nicht in jedem Falle reichen vermuteter Realismus oder aber Opportunismus zur Erklärung aus. Nicht zuletzt von hier aus etwa werden die Zeugnisse von Athenromantik aus dem 2. Jhdt zu verstehen sein (vgl. dazu Fuchs S.52 ; zu Lukian *Nigrin.* 12 s. Palm S. 51) :

jeder Herrscher seine eigene Rechtfertigung. Trotz bereitgesteller Informationsmöglichkeiten, Archiven und Sammlungen aber gibt es keine Nachricht, daß in dieser Zeit ein Geschichtsschreiber beauftragt worden wäre, die kategorische Deutung der sie als Ganzes oder auch nur das Detail bestimmenden Komponenten zu geben [58].

Wir wissen nicht, wie weit äußerliche Umstände, offizieller Auftrag oder selbst ephemer sich verschiebende Sprachregelung das Schaffen eben erwähnter, nicht zur Opposition zu rechnender, außerrömischer Autoren mitbestimmt haben. Sie spielen indes wohl eine geringe Rolle gegenüber einem echten, vorbehaltlosen Gefühl von Zugehörigkeit und Zustimmung, das es den Reichsuntertanen offensichtlich besonders leicht macht, die Segnungen des Imperiums in der auf uns gekommenen Weise zu feiern. Dabei aber scheinen es nicht allein die erwähnten äußeren Vorteile, die die Zungen lösen : Im Hintergrund aller einschlägigen Bekenntnisse offenbart sich vielmehr deutlich das Gefühl von der Wichtigkeit der eigenen Rolle, der eigenen Funktion für das neue Ganze, und verleiht

---

Nach Hadrian hierin etwa Elemente immanenter Kulturopposition sehen zu wollen, geht an den Dingen vorbei. So war es immerhin ein Kriton von Pierien, Leibarzt Traians, der die erste bedeutende Lokalgeschichte gerade Makedoniens verfaßte; zu den Umständen der Rede Polyäns für das makedonische Koinon s. zwar J. Deininger, *Die Provinziallandtage der römischen Kaiserzeit*, München, 1965, 91 : Die Verbindung zwischen ausgerechnet diesem Redner und der Sache bleibt auffällig; es wird schwer, die Überlieferung einer möglicherweise ephemeren Angelegenheit ohne erwähnten tiefer wirkenden Bezug sich vorzustellen. Zu alexandrinischer Selbstdeutung etwa durch Appian s. Hahn *a.a.O.* bes. 74 ff. Sie läßt sich nicht nur durch eine Reihe anderweitiger, an angegebener Stelle gesammelter zeitgenössischer Belege ergänzen, sondern führt bei dem Autor mit seiner überlegenen Materialkenntnis sogar zur Umdeutung herkömmlicher Vorstellungen etwa bezüglich des Kleopatra (vgl. S. 79 ff.)- und Antoniusbildes (s. dazu bes. *Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums*, Budapest, 1968, 201). Mehrfach betonte Beziehungen Alexandrias zu Athen (vgl.S. 77) passen hierher. Steht m.E. damit Appian in Beziehungen zu Heimat wie zu Imperium in einer Linie mit Arrian, so glaube ich im Gegensatz zu Hahn nicht (s. bes. S. 85), daß der Historiker um Aufrechthalten der Perspektiven eines die Dinge von außen Betrachtenden bemüht war, wie immer man seine Quellenverwendung für die Zeit der Imperiumsentwicklung beurteilen mag. Vielmehr möchte ich auf das Gegenteil schließen. Welchen Ausschlag für das 2. Jhdt. für all dies im einzelnen der Philhellenismus Hadrians gab (vgl. Bleicken S. 241), ist schwer auszumachen: Nahe liegt indes, daß dieser sich im Rahmen einer langen Tradition fühlend, die ihm seine Rolle aufgab, nichts gefördert haben kann, das er im Grunde als imperiumsfeindlich ansehen mußte. Zum Problem s. auch F. Millar, JRS 59 1969, 12, der in Zusammenfassung möglicher Ziele jener Greek Renaissance das.... actively shaping attitudes to the present .. als letzte und damit wohl wichtigste Begründung sieht.

[58] Zu Dio v. Prusa s. bes. Palm S. 16 ff., der mit Recht Kriterien einer Romfeindschaft des Redners bezweifelt. Ich frage mich, ob für Dios Zeit eine Trennung in allgemein anerkanntes und als notwendig angesehenes Imperium als politische Konstruktion und dessen Träger, die Römer, berechtigt ist (s. dazu E. Baumann, *Beiträge zur Beurteilung der Römer in der antiken Literatur*, Diss. Rostock, 1930), die hierfür angeführten Zeugnisse ließen sehr wohl gerade auch auf das Gegenteil, die selbstverständlich gewordene innere Einheit aller Elemente, schließen. Gerade aus dem Gefühl solcher Selbstverständlichkeit heraus werden jene zweifelsohne als Kritik zu deutenden Stellen (s. bes. S. 22) m. E. erst möglich und verständlich. Aus Dio scheint überdies erstmals auch die oben angedeutete formende, erziehende und über das rein Politische hinausgehende Wirkung des Phänomens Imperium deutlich (vgl. bes. S. 25): Die Monarchie wird auf solche Weise zur Verwirklichung einerSynthese aller bisher gültigen staatsphilosophischen Lehrmeinungen und politischer Erfahrungen (s. bes. S. 26 ff.) und ist gleichsam als Krönung bisheriger menschlicher Erkenntnis zu verstehen. S. in diesem Zusammenhang bes. das ... ... οἱ ὑπερέχοντες ... *Or.* 18, 16 nach seinem spezifischen Sinngehalt, etwa im Vergleich zu den S. 21 angeführten Synonyma.

diesen Untertanen in ihren eigenen Augen etwas wie eine neue Daseinsberechtigung. Aus derartigem Selbstbewußtsein[59] ihrer Herkunft nach vorerst formell noch peregriner Kräfte und der sehr wohl verstandenen Bedeutung für Fortbestehen ja Sinn des neuen Weltreiches überhaupt erklärt sich zugleich wohl auch jenes verstärkte Bemühen um Tradition und Kontinuität historisch gewordener Verhältnisse innerhalb der untertanen Gebiete selbst. Nicht nur daß einzelne Kaiser immer wieder persönlich eine Synthese zwischen Ganzem und Detail herbeizuführen suchen — die Ämter, die ein Plutarch oder Dio v. Prusa in ihren Heimatstädten innehaben[60], sind nicht als Gegensatz zu ihrer übrigen Tätigkeit für einen sich mehr und mehr harmonisierenden Reichskosmos sondern als deren Ergänzung zu verstehen. Es wäre gut, zu fragen, wie weit eine solche Grundhaltung erst es mit war, die die für diese Zeit charakteristischen literarischen Artikulationsmöglichten schuf bezw. ausbildete. Unser geläufiges Bild etwa des Attizismus mag das einer in erster Linie literarischen Renaissancebewegung sein. Der Wirkungsbereich des Phänomens indes erstreckt sich von sprachlichem Ausdruck und äußerer Form bis zu Stoffwahl, Inhalten und Interpretationsmethoden hin und beeinflußt so jede Art stofflicher Gestaltung in Prosa. Nicht zuletzt deshalb ist Entstehen oder Entwicklung ohne den Einfluß von Zeitströmungen auch politischer Provenienz kaum denkbar. Zeitlich nun fällt das Heraufkommen des Attizismus mit dem Eindringen Roms in die hellenistische Staatenwelt zusammen: Sieht man ihn von hier aus, so ließe er sich vordergründig sehr wohl aus der Absicht heraus verstehen, eine Epoche wieder lebendig werden zu lassen, deren Werte sich bereits als kanonisch erwiesen hatten, und in der nunmehr möglich gewordenen Wiederholung eines Erziehungs- und Bildungsvorganges unter ganz neuen, ungeahnten Umständen sich selbst als dessen Vermittler von vornherein einen entscheidenden Platz zu sichern[61]. Für die Historiographie im besonderen aber ergaben sich unter solchen Voraussetzungen Aufgaben, die auch sie in Gegensatz zu jener stadtrömischen Betrachtungsweise der Imperiumsprobleme brin-

---

[59] Vgl. dazu Plut. *Mor.* 813; zu Tacitus als ideologischem Gegenpol hier Syme S. 513 ff., s. auch Oliver S. 892 ff. Material zum Kosmosbegriff als durch die Entwicklung hin konstantem Element außerrömischer Imperiumsdeutung s. Oliver S. 880 ff. Als Gegenbeispiel hierzu arbeitet Aristeides (or. 26,40 ff.) drastisch die griechische Geschichte heraus.

[60] Zu Plutarch s. Ziegler S. 657, Bleicken S. 232, Bowie S. 18, dazu bereits Hahn S. 143. Verweis auf die Bedeutung regionaler Aristokratie auch bei Millar S. 21 (am Beispiel Dexippos). In diesen Zusammenhang gehört die Betonung geführter eigener Ämter bei Arrian und innegehabter Priestertümer in der Heimat (zu Bithynika-Einleitung und *Anab.* 1, 12, 5 s. jetzt A.B. Bosworth, Classical Quarterly 1971, bes. 170 ff., der in dem ... ἡ ἐμαυτοῦ ... letzterer Stelle einen Hinweis ebenfalls auf Nikomedia, nicht Athen, sieht, wie ich annahm). Wie immer man einschlägige Belegstellen deuten will, als Ausdruck bewußter und echter Einordnung sind sie m.E. nicht zu verkennen, nicht aber Zeugnis eines Sichzurückziehens auf die Polis als gleichsam letzter Position. Zum ἁρμονία -Begriff in diesem Zusammenhang s.Oliver S. 880. Material zur Plutarchdeutung auch bei Palm S. 30. Es geht vielleicht zu weit, im Vergleich mit Dio v. Pr. ausschließlich zwischen dem theoretisierenden Ideologen und Plutarch, dem Praktiker, zu scheiden. Zu den Biographien in diesem Zusammenhang s.S. 39.

[61] Nach Schmids Darlegung formeller Symptome s. bes. Hahn S. 74 mit Überbetonung des Phänomens als Komponente und Folge romantischer Vergangenheitsbetrachtung, ähnlich

gen mußten [62]. Sie konnte entweder die eigene, außerrömische Geschichte bis zum Einmünden in die des Imperiums darstellen und dabei auch Irrwege oder Fehler aufzeigen, oder aber sie setzte sich zum Ziel, Wirkungs- und Variationsmöglichkeiten der diese geschichtlichen Entwicklungen bestimmenden Kräfte auch in der römischen Sphäre bis zur eigenen Gegenwart hin zu analysieren. Beides konnte wertvoller Beitrag sein, eigene Erfahrungen für eine gemeinsame Zukunft nutzbringend zugänglich zu machen, zwang aber zugleich dazu, sich entweder auf das Außerrömische zu beschränken oder aber Rom und dessen spezifische Probleme mit fremden und wohl nicht ganz geeigneten Maßstäben zu messen. Es war bezeichnenderweise ein Grieche gewesen, Polybios, der, wenngleich von römischem Blickpunkt aus, diese beiden Möglichkeiten erstmals vereinigte und damit ein methodisches Vorbild gab. Appian 300 Jahre später geht den umgekehrten Weg und zerlegt das, was der Römer nur als Einheit zu sehen vermochte, wieder in Schauplätze, Sachbereiche und scheinbar unabhängig nebeneinander liegende Wirkungsgebiete. Man mag in solcher Auflösung ins Detail ähnlich wie in der darin begründet liegenden Synthese von Lokal- und Universalgeschichte methodisches Novum sehen und sie als besondere Form kaiserzeitlicher Spezialschriftstellerei

---

auch E. Norden, *Antike Kunstprosa*[5], Nachdr. Darmstadt, 1958, 343 ff.; 367 ff. Vgl. dazu bes. Oliver S. 873. Auch für Deutung der sich in natürlichen, einander nicht unbedingt ablösenden Phasen vollziehenden Entwicklung als Folge lediglich offizieller Kulturpolitik gib tes keinen Anhaltspunkt : Der Aufenthalt seiner wichtigsten Vertreter zu beginnender Kaiserzeit, Caecilius und Dionys, in Rom unmittelbar unter den Augen des Augustus freilich legt Einflußnahme von dieser Seite oder zumindest ins Auge gefaßte politische Ausnutzung damit sich bietender Möglichkeiten nahe (vgl. F. Radermacher, RE V 934, dagegen Christ-Schmid, Stählin, *Geschichte der griech. Literatur*[6], München, 1920, II 466) : Der Ausgangspunkt des Attizismus im Rhetorischen (vgl. Lesky S. 928) widerlegt seine Bedeutung für andere Bereiche nicht. So ist bezeichnenderweise Dionys uns allein als Verfasser einer römischen Archäologie in griechischer Sprache faßbar (s. dazu Bowie S. 36). Zeugnisse für eine sich hinter dem Attizismus formierende Opposition etwa gegen die durch den Romanismus sich einschleichende sprachliche Verfremdung fehlen. Anderseits machen die bekannten Stilprinzipien (s. Norden *a.a.O.*) die Verwendung von Xenophon, nicht Thukydides, als Vorbild im Bereiche der Historiographie plausibel : Der ἐνάργεια -Begriff weist gerade hier neben Suchen nach Klarheit und Verständlichkeit unüberhörbar auch auf Erlernbarkeit und damit weitere Verwendung nicht nur im Formellen sondern auch Aneignung dessen hin, was sich hinter dieser an Inhalten verbirgt. Daß römische Politik an solchen Möglichkeiten achtlos vorbei ging, ist schwer zu glauben. Nicht zuletzt bezeichnend hierfür ist denn wohl auch die lateinische Parallele zur griechischen (s. dazu Norden S. 361), freilich erst aus hadrianischer Zeit, d.h. zu erklären demnach vielleicht auch in Verbindung mit dem Aussterben jener aus dem 1. Jhdt überkommenen senatsrömischen Opposition, zumindest mit deren Endphase zusammenfallend. Anders Bowie, der S.22 auch im Attizismus, zusammen mit Athenromantik und 2. Sophistik, Zeichen einer Flucht vor der Gegenwart sieht.

[62] Zu den Wurzeln griechischer Imperiumsdeutung s. Palm S. 14. Es fällt auf, daß solche in der Philosophie zu suchen sind — dies gilt angesichts von VI selbst für einen Polybios — Deutung aus dem Faktisch-Aktuellen heraus (s. dazu zuletzt D. Timpe, *Fabius Pictor und die Anfänge der römischen Historiographie*, in : Aufstieg und Niedergang der römischen Welt I 2, Berlin, 1972, 928 ff.; für die ersten beiden vorchristlichen Jahrhunderte scheint in Stil, Form und demnach auch Absicht etwa zwischen römischer Annalistik und griechischer Romdeutung nicht zu übersehen) hingegen eine geringe Rolle spielt.

deuten [63]. Nicht zu verkennen scheint indes m.E. ihre im Vergleich etwa zu Polybios unendlich größere Fülle von Erkenntnismöglichkeiten gerade aus der Konzentration auf das Detail, wie sie überdies auch Fragestellungen erlaubt, die diesem ferne lagen. Sicher, es gibt darüberhinaus wenig, worin Polybios und Appian sich vergleichen ließen [64]: Der Unterschied von Wesensschau und Detailbetrachtung jedoch läßt beide als geradezu natürlich aufeinander folgende Möglichkeit der Synthese verstehen. Und es ist sicher nicht ohne Grund, wenn Appian mit seinen Abrissen bei Augustus endigt [65], d.h. sich zeitlich auf einen Bereich beschränkt, den vor der nicht vorauszusehenden Caesur auch Polybios in den Reflexionen seines 6. Buches zu überschauen glaubte. Die Darstellung von Weltgeschichte im Sinne eines Diodor oder Trogus Pompeius ist demgegenüber Kompendienliteratur geblieben und offensichtlich über den Rang von Unterhaltungslektüre nicht hinausgekommen. Gründen hierfür soll an dieser Stelle nicht weiter nachgegangen werden [66].

Als Ausdruck derartig sich begründenden Selbstbewußtseins erhält im außerrömischen Bereich damit auch die antiquarisch-hilfswissenschaftliche Betätigung einen neuen Sinn als Charakteristikum einer das Imperium bejahenden, integrationswilligen Denkweise [67]. Wie bereits angedeutet, hatte der Hellenismus hier vorgearbeitet und neben einer Vielzahl äußerlicher Hilfsmittel, Stoffsammlungen etc. insbesondere die methodischen Grundlagen für Lokal- und Regionalgeschichte geschaffen. Der Nenner freilich, unter dem jetzt derartiges steht, ist ein anderer. Sicher, auch die in der Kaiserzeit feststellbare Zunahme antiquarischer Forschungstätigkeit in einzelnen Gebieten vor allem des Ostens wird, sieht man von der hier vorhandenden Kontinuität ab, zumindest indirekt mit auf offizielle Anregungen zurückgehen, deckt sie sich doch auffallend mit den Grundzügen kaiserlicher Untertanen- und Provinzpolitik. Ihre eigentlichen Impulse sind tiefer zu suchen und wohl nicht ohne jene Neubelebung von Zukunftshoffnungen zu verstehen, die nach gewaltsamer Eingliederung in das Imperium am Ende der hellenistischen Epoche erst dessen Neuordnung mit sich brachte. Stärker aber und unmittelbarer als in irgendeinem anderen Bereich möglicher Selbstdarstellung ließ gerade auf diese Weise nach erkannten Zielen kaiserlicher Integrationsabsichten zum Ausdruck bringen, was man selbst an historisch gewachsenen Werten in dieses Imperium einzubringen in der Lage war. Es lohnte sich, neben einschlägigen Fragmentsammlungen etwa einen Strabo oder Pausanias einmal auf derartige grundsätzliche Erwägungen hin zu prüfen.

---

[63] Zu Appian s.o. Das... ἀπεριττὸς καὶ ἰσχνὸς ... seines Stils bringt ihm Phot. Cod 57, 17 Lob in Zusammenhang mit jenem ἐνάργεια-Postulat. Appian betont seine Karriere im römischen Dienst. Die einschlägigen Stellen seines Proemiums indes spiegeln nicht nur die Haltung des römischen Beamten sondern die Zustimmung des Imperiumsgriechen zu bisheriger Entwicklung und kaiserlicher Politik seiner Zeit mit ihren allgemein längst erkannten Nah- wie Fernzielen.

[64] Vgl. RE II 220, dazu Mazzarino III 192.

[65] S. dazu Phot. *a.a.O.*, Anm. 20 dieser Arbeit. Polyän schließt die Reihe seiner Beispiele 43 v. Chr.

[66] Ähnliches gilt für Nikolaos von Damaskus und später noch Kephalion, vgl. Mazzarino III 61. Für den Stil Diodors, des Zeitgenossen von Dionys und Caecilius, bezeichnend Phot. Cod. 70.

[67] Materialüberblick bei Bowie S. 19.

Ursache, mögliche Ziele und die uns faßbaren Formen so verständlicher Zustimmung der neuen Untertanen zu dem Imperium der Kaiserzeit passen demnach gut zusammen [68]. Und auch von diesen letzten Erwägungen aus erklärt sich der Unterschied zur spezifisch stadtrömischen Haltung neben den andersartigen Erwartungen aus der längeren historischen Erfahrung zur Genüge. So mag in der Tat bewußte und vordergründige politische Pragmatik es sein, die den Bereich der Pax Romana zu dem geschichtslosen Raum machte, als den ihn Hermann Strasburger (*Die Wesensbestimmung der Geschichte durch die antike Geschichtsschreibung*, Wiesbaden 1966, 27) zu Recht bezeichnet: Die lebhaften Klagen des Tacitus hierüber (*Ann.* 4, 32) zeigen wieder, wie schwer man in dessen Umwelt die Notwendigkeit auch hierzu begriff und sich zum Umdenken zu bequemen vermochte. Für das Phänomen Prinzipat wiederum werden in beiden Sphären, der römischen wie der außerrömischen, vorerst die Verständniskategorien gefehlt haben [69]. Doch ist zu vermuten, daß für den notwendigen Prozeß des allmählichen Sichanpassens und Sichzurechtfindens außerhalb die Voraussetzungen besser waren, zumindest fehlt aus Rom Adäquates zu Dio oder Aelius Aristeides. Zeugnisse außerhalb Roms lassen überdies auch bezweifeln, ob man den Kontinuitätsbruch, den das Entstehen des Prinzipats bedeutet, dort ebenso stark empfand wie für die Hauptstadt selbst Tacitus dies glauben machen will [70]. Der Tadel des Josephus (*Bell. Iud.* 4, 496) über die Zurückhaltung römischer Historiographen gegenüber den kaiserlichen Taten mag an sich wenig besagen, er könnte indes einen Fingerzeig geben, weshalb wir nach einem außerrömischen Pendant für Tacitus vergeblich suchen [71].

---

[68] Vgl. dazu Hahn passim, dazu Philologus Suppl. 10, 1905, 677 ff. S. auch., wenngleich von anderem Standpunkt aus, Bowie S. 32 ff., bes. S. 40.

[69] Kriterien für wachsende Intensität bis hin zur Selbstidentifikation scheinen bereits vorher festzustellen vgl. dazu E. Badian, *Foreign Clientelae*, Oxford, 1958, bes. 154, G. Bowersock, *Augustus and the Greek World*, Oxford, 1965, passim.

[70] Vgl. dazu Hahn S. 91 (Hinweis auf Cic. *Fam.* 12, 14). Der innere Gegensatz zwischen der ... *mira amentia* ... der Griechen und dem Inhalt etwa taciteischer Reflexionen scheint bei aller Verschiedenheit von Zeitsituation und Hintergründen eklatant. Er zeigt die Möglichkeiten von Uminterpretation und Standpunktbedingtheit im Grundsätzlichen derart drastisch, daß es schwer wird, in diesen Dingen etwas wie eine historische Genese anzunehmen. Näher liegt in der Tat, Tacitus im Rahmen einer Tradition zu sehen, die mit dem älteren Cato beginnt und dessen Ansichten mitsamt auch ihren Aporien beibehält, mag sie sich in der Zwischenzeit auch mit verbesserten Hilfsmitteln versehen und sich zeitgenössich wirksame Argumente verschafft haben (s.o.).

[71] S. dazu Millar, *Study* S. 182. Über Millar hinaus und von dessen Ansätzen ausgehend wäre vielleicht Dios Deutung der Krisensituation neben Darstellung der ... northern barbarians ... etwa in den Kaiserbildern als Barbarisierungssymptom erneuter Prüfung wert. Der securitas — ἀσφάλεια — Gedanke erhielte auf diese Weise (vgl. 56, 43, 4 ; 73, 15, 1) wohl neue Brisanz. Zu Herodian in diesem Zusammenhang s.G. Alföldy, Hermes 99, 1971, 429 ff. (mit Literaturübersicht S. 431), der besonders die Hinweise auf die sozial-personelle Struktur in ihrer Wertigkeit als Zeugnis eines Krisenbewußtseins prüft. Fraglich freilich bleibt nach wie vor, wie weit ähnlich wie bei anderen Autoren, etwa Dexipp, auch in diesem Falle persönliche, persönlichste Perspektiven das Gesamtbild mitbestimmen. Wichtig indes scheint Herodians Betonung innerer Verschiebungen, wirtschaftlicher Katastrophe und Leere der Reichsgebiete (vgl. S. 435) mit ihren Folgen nicht nur für die Infrastruktur im allgemeinen wie auch in der Barbarisierung etwa der Armee (vgl. S. 440): Ich möchte hier einen — ob willkürlichen oder bewußten spielt eine geringe Rolle — Anschluß an Dio sehen (s. etwa 71, 11, 3 ff.), dessen betonte Möglichkeiten von Barbarenbehandlung damit als unwirksam hingestellt sind. Wie weit die Thukydidesnachahmung Herodians wie auch Dexipps als rein stilistisches oder aber ebenfalls als Symptom

So wird es die Selbstverständlichkeit sein, mit der man Roms Entwicklung zur Monarchie in ihren Einzelphasen und Folgen über sich ergehen ließ und zugleich sich den Dingen anpaßte, die es erklärt, warum in den ersten anderthalb Jahrhunderten Kaiserzeit nur Rhetoren eine umfassende Deutung des Imperiums zu geben scheinen, ein Historiker sich aber nicht findet, der diese Aufgabe übernahm. Und erst im 3. Jahrhundert bei Dio Cassius oder Dexippos wieder zeigt sich etwas wie Interesse an historiographischer Selbstdeutung eines sich als solches bewußten Imperiumsrömertums [72]: Jetzt freilich scheint es bereits das Krisengefühl, das als Stimulans wirkt. Zeugnis dafür, wie in jener an sich glanzvollen Zeit ohne deutliche Spuren einer Imperiumshistoriographie dennoch historisches Bewußtsein gleichsam im Untergrund fortwirkt, mag sein, daß gerade ein Dio von Prusa neben seinen Reden eine Geschichte der Kelten in Kleinasien schrieb. Indem er Appian vorwegnimmt, läßt er die eigentlichen Grundlagen von dessen Schaffensweise erst verstehen [73].

Zu ihm aber tritt die Persönlichkeit des Literaten Arrian aus Nikomedien. Wenn es ein Beispiel für die anzudeuten versuchte Wechselwirkung von kaiserlicher Untertanenpolitik, Zustimmung zu Rom und das Sichdurchdrängen politischer, kultureller und rein geistiger Bereiche in dieser Zeit gibt, dann ist er es. Abstammung aus Nikomedia, philosophische Ausbildung bei Epiktet, Aufenthalt in Athen, später an der Nordgrenze des Reiches, in Kleinasien und wieder in Athen, griechische Bildung in geradezu klassischer Ausprägung und bewußt vollzogen, römischer Militär- und Verwaltungsdienst, Archontat in Athen, Priesterschaft in der Heimatstadt [74] — der Lebenslauf in seinen Einzeletappen könnte

---

eines Krisenbewußtseins erklärt werden muß, läßt sich kaum entscheiden. Indes wäre selbst in ersterem Falle aus dem Abgehen von Stilprinzipien des 2. Jhdts. wohl auf ein Abgehen auch von dessen Denkweisen im allgemeinen zu schließen und demnach Änderung des politischen Bewußtseins anzunehmen. Eine Generation später lebend mag er die Verwobenheit innerer und äußerer Probleme für die Zukunft des Imperiums und letztlich dessen Gefährdung schärfer gesehen haben als Dio (vgl. S. 445, Verweis auf Millar, *Study* S. 171), angesichts der im wesentlichen reflexionsfeindlichen Exzerptorenüberlieferung Dios bleibt hier manches wohl nicht zu klären. So bedeutet Dios Maecenasrede sicher Bekenntnis zur Monarchie an sich, das von ihm gezeichnete zeitgenössische Kaiserbild läßt m.E. erkennen, daß er die von ihm aufgezeigten Grenzen überschritten sieht: das . . . ἡμῖν νῦν καταπεσούσης τῆς ἱστορίας. . . 71, 36, 4 wohl auch auf Caracalla noch mitbezogen, an dem der βαρβαρισμός gleichsam im Geistigen exemplifiziert ist, macht Kriterien für Dio deutlich, die vielleicht die für Herodian herausgearbeiteten an Intensität noch übertreffen.

[72] S. dazu FrGrHist nr. 100, fr. 27 (Verteidigungskampf der Reichsbewohner gegen Θρᾶκες, Σκῦθαι), fr. 28 (Kampf der Athener gegen βάρβαροι, dazu Rede als Steigerung hierzu unter Zuhilfenahme aller Mittel einschlägiger Topik). Ein Arrian ist mit Verwendung des βάρβαρος - Begriffs noch wesentlich sparsamer. So scheint denn das Elitebewußtsein des Dexippos, wie es sich in dessen militärischer wie literarischer Tätigkeit ausdrückt, alles in allem am ehesten noch als Spiegelung von Hoffnungslosigkeit angesichts einer kaum mehr zu meisternden Situation und fragwürdiger allgemeiner Zukunft zu verstehen. Erfolge einzelner Kaiser (vgl. dazu bes. die Eindringlichkeit von fr. 6) scheinen wohl Lichtblick, ändern aber am Schicksal des Ganzen nichts. Der Athener ist sich darüber im klaren, daß über seine Zukunft an der germanischen Grenze entschieden wird. Die Bedeutung eines Literaten wie des Asinius Quadratus für seine Zeit wäre vielleicht von hier aus neu zu untersuchen, Ansätze in Fülle bietet der Aufsatz Millars 1969.

[73] Vgl. Philostr. *Vita Soph.* 1, 7, 1; Jord. *Get.* 5.

[74] Vgl. Bleicken S. 246; Mazzarino III 159.

nicht modellhafter sein, geht es darum, die in den außerrömischen Reichsteilen sich bildende neue Führungs- und Verwaltungsschicht zu kennzeichnen. Imperiumsbewußtsein und Vaterlandsliebe zugleich, es findet sich alles in ihm vereinigt.

Sein Ausscheiden aus dem aktiven Dienst um die Zeit der Regierungsübernahme durch Antoninus Pius [75] nach unmittelbar vorausgehenden spektakulären militärischen Erfolgen, jedoch keineswegs wohl bereits völlig gelösten Aufgaben gibt Rätsel auf und wurde von Eduard Schwartz seinerzeit, wenn ich recht verstehe, mit dem Systemwechsel zu erklären versucht. Freilich, wir kennen Hintergründe und Einzelheiten eines solchen Wechsels weiter nicht und auch kein Wort der Verbitterung Arrians oder der Resignation; im Gegenteil, die Ehrungen in Athen noch später ebenso wie die Selbstzeugnisse der Anabasis, in denen er sich als einen der größten Literaten seiner Zeit zu feiern vermag, zwingen eigentlich zur Vermutung, seine Dispensierung habe möglicherweise gerade mit dieser Rolle zu tun, ja er sei gerade deshalb entlassen worden, um als kompetenter Literat seine Studien weiter zu verfolgen, an denen nach der von Hadrian verstärkten und neu realisierten Kulturpolitik Rom nach wie vor interessiert sein mußte [76].

Von einigen festen Daten abgesehen bleiben allerdings persönliche Entwicklung und Karriere im einzelnen unklar. Geht man von der Annahme aus, er sei nicht allzu lange nach den sechziger Jahren des 2. Jahrhunderts gestorben und habe ein relativ hohes Alter erreicht [77], so wäre möglich, daß er bereits in den achtziger Jahren geboren wurde: Dann könnte er seine philosophische Ausbildung nicht wie allgemein angenommen, zwischen 110 und 120, sondern bereits früher absolviert haben. Dies aber bedeutet, daß er im Gegensatz zur communis opinio die militärische Karriere [78] bereits unter Traian begann und an dessen Partherkrieg teilnahm [79]. Anders in der Tat scheint mir eine Laufbahn unter

---

[75] Material immer noch am übersichtlichsten zugänglich RE II 1230 ff. (Ed. Schwartz), bes. 1231.

[76] Zum Verhältnis Arrian-Hadrian s. noch immer K. Hartmann, *Arrian und der Kaiser Hadrian*, Progr. Augsburg 1907. Zu den Kriterien für Arrians Karriere s.u.

[77] Vgl. dazu Historia 1964, 245; Schwartz *a.a.O.*

[78] Vgl. dazu bes. Hartmann S. 3 ff., Breebaart S. 6; 21.

[79] Von hier aus ließe sich vielleicht eine Reihe Fragmente seiner Darstellung des Partherkrieges (s.u., ich zitiere nach der Ausg. Roos-Wirth, Leipzig, 1967, II 224 ff.) besser verstehen. S. z.B. fr. 6 ... αὐτὸς τοῖς τόποις ἐπιστὰς οἷα τῆς χώρας αὐτῆς ἡγησάμενος ὑπὸ Τραιανῷ τῷ χρηστῷ .. Jacobys lapidare Folgerung eines Irrtums (FrGrHist IId 579) hilft nicht weiter, gegen eine möglicherweise aus falsch durchgeführten Verkürzung des ganzen Namens resultierende Verschreibung von Ἁδριανῷ Τραιανῷ spricht m.E. der Aorist ... ἡγησάμενος ... Ich möchte daher in der Stelle einen Hinweis auf Funktionen sehen, mit der bereits während des Partherkrieges Traian wenigstens einmal von Traian beauftragt worden war (um wichtige braucht es sich dabei nicht zu handeln, gerade erwähntes Partizip scheint angetan, alles zu umschreiben) und sein späteres Kommando in Kappadokien nicht zuletzt auf Grund seiner dort früher demnach gesammelten Erfahrungen (so m.E. am ehesten das...οἷα... zu verstehen) mit erhielt. Zum Lebensalter Arrians s. neuerdings auch Bosworth a.a.O., der Geburt plausibel um 85 und demnach Studienbeginn in Nikopolis 108 annimmt. Freilich spricht nichts dagegen, zu letzterem Zeitpunkt bereits deren Beendigung anzunehmen, so daß nach der Inschrift Feuilles de Delphes III 290; 294 Arrian sehr wohl bereits Mitglied des consilium bei dem Legaten Nigrinus gewesen sein könnte. Gegen weitere militärische Karriere des bei Kriegsbeginn immerhin fast 30-Jährigen spräche dann noch weniger. Hingegen lassen sich für seinen Landsmann A. Claudius Charax mit seinem offensichtlich weitgehend parallelen

Hadrian kaum vorstellbar, die Arrian bereits 130 das Konsulat [80] einbrachte — ein enges persönliches Verhältnis zum Kaiser, das seinen beruflichen Weg förderte, ist nicht nachzuweisen [81], und so kommt man auch von hier aus gesehen neben Bewährung in der Zwischenzeit um die Annahme frühen Eintritts in den kaiserlichen Dienst nicht herum [82]. Die Zweifel freilich, die die bekannte Motivierung des Konsulats dann aufgibt, verringern sich dadurch nicht: Ernennung παιδείας ἕνεκα

Lebenslauf (vgl. Bosworth S. 170) bei fast lückenlos bekannter Karriere militärische Erfahrungen gerade nicht nachweisen. Hierher passen denn auch Einzelheiten wie fr. 80; 81 und 82 (..ἐχαλέπαινε...), zu erklären eigentlich nur aus Autopsie, gleiches gilt für fr. 85 (Armenien !) und das unsichere PS 19 (Suda s.v. κολωνός). Autopsie scheint mir darüberhinaus auch aus fr. 41 (Traians Erziehungsmaßnahmen in allen Details), 43 (Beschreibung der Residenz Abgars), 46 (Gespräch mit Abgars Sohn als Charakteristikum für Traians Persönlichkeit) und fr. 54 (wörtliche Rede Traians) zu folgern. Neben Ortsdefinitionen, die in vorliegender Form nur von einem persönlich interessierten Autor mit genauen Kenntnissen stammen können (vgl. bes. fr. 69, 71) sind anders als aus Autopsie auch die Traians Tigrisfahrt betreffenden Fragmente (so bes. fr. 67) kaum zu verstehen (vgl. bes. Philologus 103, 1963, 288 ff.). Zu den Nachrichten über Flußübergänge und einschlägige Angaben Arrians s. Hartmann, der 1907,8 und 1917,87, der indes einschlägigen Zeugnissen wenig Wert beimißt. Mit einer wenngleich fast die ganze Schriftstellerei durchziehenden dilettantischen Vorliebe für solche Dinge allein lassen sich Akribie und Kausalitätsbetonung in einschlägigen Fragmenten indes nicht erklären: Einmal zumindest müßte der Autor wohl aktiv an einem solchen Manöver teilgenommen haben. Ein kriegsmäßiger Übergang aber ist nur für den Partherkrieg nachweisbar, ein solcher aber liegt m.E. auch *Anab.* 5,7 vor. Trotz im allgemeinen friedlicher Verhältnisse an Donau und Rhein während Arrians Aufenthalt dort bleibt fraglich, ob sich das ..ἐπήσκηται.. (*Anab.* 5, 8, 1) auf friedliche Manöverübungen bezieht. Als bewußte Polemik des Augenzeugen gegen Überlieferung nur vom Hörensagen ist m.E. allein auch fr. 73 zu werte, : Dem ironischen .. οὐ μόνον—ἀμὰ καὶ... nach, indirekter aber nicht zu überhörender Hervorhebung eigener Autorität, könnte Arrian sich zumindest eine Zeitlang im Stabe um den Kaiser aufgehalten haben. Den Eindruck von Autopsie und demnach besonderer Autorität hatte offensichtlich auch Malalas (fr. 76), dessen Häufung einschlägiger Synonyma (... ἱστορήσας... συγγραψάμενος... ἀκριβῶς...) anders kaum zu erklären ist. Antiochenische Quellen hierfür brauchen dabei wohl nicht angenommen zu werden.

[80] S. dazu bereits Hartmann, der mit Recht auf HA *Hadr.* 10,6 verweist.

[81] Dies trotz Amtsführung und Schriftstellerei im Sinne von dessen Politik (vgl. Hartmann *a.a.O.*, F. Kiechle, BRGK 45, 1964, 87 ff.) bezw. auf kaiserlichen Befehl. Nimmt man oben angeführte HA-Stelle ernst, so wären zwischen Tod Traians und Konsulat Arrians ganze 13 Jahre verflossen, eine relativ kurze Zeit auch bei früherem Eintritt in den kaiserlichen Dienst. Für solche Ernennung aber lagen zweifelsohne Verdienste vor. Beispiele für Qualifikationsmöglichkeiten als Truppenführer auch bei Nichtgriechen in dieser Zeit bringt Bosworth a.a.O.

[82] Am militärischen Charakter von Arrians Aufenthalt an der Nordgrenze ist m.E. nicht zu zweifeln (geg. Hartmann, der 1907,7 ff. Funktion als Legionslegat für 126—129 annimmt, für die vorausgehenden Jahre indes den Autor im wesentlichen als Reisenden sehen will). Spekulationen über seine Tätigkeit im einzelnen scheinen dabei müßig angesichts nachweisbarer Gewinnung von Sach- und Detailkenntnissen über faktische Besonderheiten imperiumsangehöriger wie auswärtiger Stämme (s. bes. Kiechle S. 91): Hinweis auf eigene Erfahrungen ist neben Takt. 11,2 auch die betont souveräne Verwendung heterogener Verbände in der Ektaxis. So braucht auch sein Hinweis auf Taurunum nicht auf Irrtum zu beruhen, sondern könnte auf längeren Aufenthalt dort hinweisen, Aufenthalt in Passau (Ind. 4, 15—16) ist m.E. trotz fehlenden Stadtnamens nicht zu bezweifeln, Voraussetzungen für Siedlung sind erst für 139 nachzuweisen (vgl. dazu H. J. Kellner, BVbl 31, 1966, 89 ff.). So wird man auch die Nachrichten etwa bezüglich der Donaumündung Anab. 4, 15 nicht nur als Altersversehen erklären dürfen. Ähnlich wie etwa die über Silphionvorkommen oder der berühmte Donauexkurs 1, 3, 2 sind sie m.E. Konzession an den Kenntnisstand der Quellen und demnach Versuch authentischer Berichterstattung: Für letzteres ist darüberhinaus auf keltische Siedlungs- und Bevölkerungsreste im quadisch-markomannischen Gebiet zu verweisen (s. zuletzt dazu E. Schwarz, *Germanische Stammeskunde*, Heidelberg, 1955, 164), von denen Arrian sicher Kenntnis hatte. Allgemein s. auch Breebaart S. 32.

stimmt mit Verwendung an gefährdester Position des Reiches in Kappodokien unmittelbar danach kaum zusammen, und auch die von Bosworth neuerdings angeführten Beispiele in gleicher Richtung passen aus diesem Grunde alle nicht so recht [83], prüft man, was die einzelnen genannten Personen verbindet und was nicht. Es sei denn, man nimmt an, Arrians Schriftstellerei bis zu diesem Zeitpunkt habe in engstem Zusammenhang mit den sicher unmittelbar nach dem Konsulat übernommenen Aufgaben gestanden. Gerade dies aber könnte es denn sehr wohl gewesen sein, was vorgesetzte Stellen auch für die spätere Zeit noch viel von ihm hoffen ließ.

Das, was für uns den Literaten ausmacht, allerdings kann m.E. nur aus der späteren Mußezeit stammen, mochte es sich auch in den Jahren aktiven Dienstes vorbereiten. Und hier gibt es einiges, das sich, geht man von oben versuchten Prämissen aus, nur schwer übersehen läßt. So wirkt das Bekenntnis des Epiktetschülers zu der Nachschrift seiner Kolleghefte im Gelliusbrief (bes. *Ep.* 5—7 Aus. Roos-Wirth II S. 196) nicht so ganz

[83] S. dazu bes. Bosworth S. 169, Anm. 60. Nimmt man Veröffentlichung der Epiktetnachschriften zu früher Zeit an. wonach angesichts von Arrians Gelliusbrief eigentlich kaum Zweifel sein kann (vgl. bes. das ..ἐξέπεσεν), so könnte sich m.E. eine solche Literatenrolle sehr wohl auch auf militärische Karriere und Verwendung ausgewirkt haben, nachdem der Übergang einmal erfolgreich vollzogen war. Einstellung in den kaiserlichen Dienst bereits unter entsprechenden Absichten ist zwar nicht nachzuweisen, doch scheinen erste Zeugnisse militärischer Spezialschriftstellerei (vgl. Hartmann *a.a.O.*, Kiechle a.a.O.) als Auftragsarbeit von hier aus am ehesten zu erklären. Zur Abfassungszeit der Taktik noch vor Ablösung s. Schwartz *a.a.O.* S. 1233. Das gleiche könnte dann auch für Aufgabenstellung von bestimmter Perspektive aus beim Aufenthalt Arrians in verschiedenen Teilen des Reiches gelten und muß keineswegs gegen Sammlung wirklicher Erfahrungen bezw. Ausbildung von Qualitäten besagen, die dann seine Funktion im Alanenkrieg begründen. Die Umstände, die ihn bei dieser Gelegenheit als den rechten Mann am rechten Ort erscheinen lassen, zwingen zu dem Schluß, es könnten keineswegs nur literarische Aufgaben gewesen sein, die Arrian in welcher Funktion auch immer in die anderen Reichtsteile führten. Auch ließe sich die zu seiner Zeit offensichtlich besonders großzügig angewandte Apposition von φιλόσοφος = „Gelehrter, Wissenschaftler" im weitesten Sinne des Wortes (vgl. dazu FrGrHist 70, fr. 65 (Ephoros; bezeichnenderweise von Aelius Aristeides, dem Zeitgenossen Arrians); FrGrHist 91, fr. 9 (Strabo; Plutarch) damit einigermaßen sachlich untermauern (s. dazu etwa auch C. Theander, *Plutarch und die Geschichte*, Lund 1951, 64 ff). Dies gesetzt den Fall, Überlieferung wie Deutung einer zweifellos aus den dreißiger Jahren des Jhdts. stammenden korinthischen Inschrift (s. Bowersock, GRBS 8, 1967, 279 f.) trifft wirklich zu. Ich selbst kann mich gewisser Zweifel nicht erwehren. Dagegen könnte die Inschrift AAA 3, 1970, 377 ff. (vgl. Oliver, GRBS 11, 1970, 338; Bosworth S. 169) wegen des hier allein betonten..ὑπατικόν.. sehr wohl auch aus späteren Jahren stammen und wäre dann wohl besser berechtigt. Wie weit ein derart spezieller Aspekt freilich für die spätere Zeit noch zutrifft, bleibt trotzdem fraglich (zu Klio 1963, 221 ff. s. Bowie S. 17; Bosworth S. 166): Stammt das .. ὁ φιλόσοφος.. der Suda nicht als erläuternder Zusatz vom Verfasser der Sammlung selbst, so würde ein solcher Titel als Arbeitsgrundlage bereits Dios m.E. doch mehr oder weniger eine Hervorhebung des Literaten involvieren. Allerdings, Dio 69, 15, 1 mag Verkürzung durch Xiphilinos sein: Die Art, wie die Stelle das Ereignis bringt und auch nähere Angaben zur Person Arrians vermeidet, läßt vermuten, auch die Quelle des Byzantiners könne nicht viel mehr von Arrian gebracht haben. Dies legt nahe, Dio habe ihn an anderer Stelle hervorgehoben oder aber rechne mit Bekanntheit seiner Biographie, deren Arrianbild er durch solche Zurückhaltung an anderer Stelle zu modifizieren vermeide. Alles in allem, der Literat Arrian ist kein Widerspruch zu dem Militär mit offenkundigen Leistungen (Dionysios v. Milet kann hier wohl kaum als Parallele gelten, fehlen doch Hinweise auf das Militärische ganz, s.o. zu Bosworth S. 171) Fraglich bleibt, ob nicht jenes ..παιδείας.. und ..φιλόσοφος.. einander bedingen und in Synonymität verstanden werden müssen. Einen Sinn scheint mir letzteres nur in der Bedeutung wie Lukian Al. 2 zu haben (vgl. Historia 1964, 233) und mag dem, was in Arrians Zeit galt bezw. wie er selbst sich sah, am nächsten kommen (zu dem.. παρ'ὅλον τὸν βίον.. Phot. Cod. 93,4 s.u.).

glaubwürdig. Der Brief mag später entstanden sein — sollte Arrian in der Tat erst nachträglich davon erfahren haben, daß man unter seinem Namen wesentliche Inhalte zeitgenössischer griechischer Philosophie und damit nicht nur Informationen sondern breitenwirksame Elemente jener Synthese im Geistigen einer interessierten Öffentlichkeit zugänglich machte? Das Encheiridion, ein eigens verkürzter Auszug zweifelsohne zu noch effektiverer Unterweisung, kann diese Mutmaßung nur verstärken [84].

Dazu aber kommt dann noch der νέος Ξενοφῶν [85]. Die neuerdings durch Stadter herausgearbeitete Sinndeutung dieser immer wieder strapazierten Beziehung erregt Zweifel und umfaßt, trifft sie zu, gegenüber den Möglichkeiten nicht hinwegzuinterpretierender literarischer und geistiger Verwandtschaft sicher nur eine nebensächliche Äußerlichkeit [86]. Xenophon ist, Art und Intensität einschlägiger Stellen läßt keinen Zweifel, nichts weniger als etwas wie die Verwirklichung eines Bildungsprogrammes, das für Arrian und nicht nur für ihn eine ganze Epoche kennzeichnet und zugleich die bewußte Selbsteingliederung in sie. Zugleich scheint es das, was oben mit dem Schlagwort Attizismus zu umschreiben versucht wurde, mit dem für einen Autor seiner Art notwendigen konkreten Inhalt zu füllen und damit — erst so wird das Bild des Epiktetschülers vollkommen — den von ihm als unabdingbar erachteten, als solche immer wieder betonten Bildungsinhalten Wirksamkeit zu vermitteln. Wohl hat bereits Hartmann eine ganze Reihe von problematischen Stellen, Flüchtigkeiten und Fehlern entdeckt [87], die dem zweiten Xenophon weder als Antiquar noch als Militär hätten passieren dürfen und Persönlichkeit wie Absichten in den Augen myopisch unbestechlicher Wissenschaft als fragwürdig erscheinen lassen. Es bleibt indes zu fragen, wie weit man auf diese Weise dem Autor gerecht zu werden vermag. Denn kann oben angedeuteten allgemeinen und äußeren Voraussetzungen nach das Vorbild für den literarisch tätigen Praktiker Arrian über das als Mittel zum Zweck dienende Formelle hinaus immer nur in Sichanpassen und Sichausrichten bestehen, d.h. Xenophon in beiden Bereichen wohl Vorbild, nicht aber Schablone [88] sein, die Übertragung des Xenophontischen in die Verhältnisse seiner Zeit ist für Arrian nie etwas anderes als Auswahl von Brauchbarem, Praktikablem, fruchtbar Erwiesenem und als solches Fortwirkendem, keineswegs aber bloße Imitation. So drückt der immer wieder betonte eigene Standpunkt, die eigene Autorität nicht zuletzt zugleich auch die Last

---

[84] S. dazu Christ-Schmidt-Stählin *a.a.O.* S. 360, vgl. auch Hartmann, NJB 15, 1905, 128 ff. Zeugnisse vorwiegender Verwendung des Encheiridions in späterer Zeit lassen indirekt auf Abfassung mit dem Ziele größerer Publikumswirksamkeit schließen.

[85] II 293 ed. Roos-Wirth.

[86] S. dazu Theo Wirth, MH 24, 1967, 214 ff., gegen Stadter auch Bowie S. 25, der mit Recht auf die epigraphischen Zeugnisse verweist.

[87] 1906,9 (s.o.), dazu auch Progr. Bamberg 1896,31. Eine Liste von Versehen für Ereignisse im Osten des Imperiums und Alexandergeschichte stellt Bosworth S. 173 f. zusammen. Indes könnte für das.. ὁ πλείων λόγος .. *Anab.* 7, 16, 3 das gleiche wie für die Kelten an der Donau gelten; die Stelle läßt sich m.E. höchstens als Zeichen für gewisse Unsicherheit der Stoffgestaltung und Bemühen um Quellenechtheit, kaum aber als chronologisches Kriterium zur Arrianbiographie werten (vgl. Historia 1964, 231). Dort, wo es um wirklich Aktuelles geht, sind falsche Angaben m.E. nicht nachzuweisen.

[88] So m. Recht Bowie S. 3 (..and that equally affects ather areas of cultural activity..), wenn ich recht verstehe. In anderem Zusammenhang s. Millar 1969,14. Von hier aus wäre am ehesten Autoritätsbetonung des Praktikers Arrian zu verstehen (vgl. auch Breebaart S. 72).

einer Verantwortung mit aus, wie sie sich unter solchen Verpflichtungen sehr wohl verstehen mochte, rechtfertigt aber die Selbständigkeit, mit der der Epigone seine Auswahl vornimmt und verändert, was ihm der Veränderung bedürftig scheint.

Sah Arrian sich selbst als den Xenophon seiner Zeit und in seinen Erinnerungen an Epiktet gleichsam als Einstieg in die literarische Welt die große Parallele zu dessen Apomnemoneumata mit ihrem Mittelpunkt Sokrates [89], so muß sich auch der Kreis derer grob umreißen lassen, für die in seinen Augen diese Renaissance bestimmt war. Als Philosoph nun hat Arrian selbst sich nie bezeichnet, und dies legt nahe, er selbst habe zumindest in späteren Jahren seine Bedeutung nicht in der Vermittlung Epiktets sondern vornehmlich in den anderen Werken gesehen. Den Großteil dieser Werke aber macht in der Tat die praktische, militärische und damit in dessen weitestem, zeitgebundenem Sinne politische Schriftstellerei aus : Dann aber muß er jene neue, für das Imperium und dessen Fortbestand wichtige und nötige Führungsaristokratie angesprochen und gemeint haben, den auch zu seiner Zeit immer noch in Bildung begriffenen, sich immer mehr ausweitenden Kreis, dem er selbst angehörte und an dem er seiner eigenen Auffassung nach einen Erziehungsauftrag wahrzunehmen hatte [90]. Und von solcher Gegenwart aus gesehen wird denn das Vorbild Xenophon Mittel eines, um es vage auszudrücken, aktuellen Zwecks in ganz anderer Intensität und auch gezielter als dies, wenngleich vielschichtiger und auf breiterer Ebene, etwa mittels der Biographien oder der Moralia eines Plutarch hatte möglich sein können. In den Rahmen eines solchen Erziehungsauftrages, gleichgültig ob er ihm aufgegeben oder selbst gestellt war, aber paßt von hier aus gesehen der Traktat über die Hundezucht mit ihrem eigenartigen Selbstbekenntnis ähnlich wie die anderen, soweit uns deren Inhalt bekannt ist [91]. Die Frage nach der Chronologie einer solchen Schriftstellerei scheint daneben ohne besonderen Belang. So mag die Schrift über die Taktik auf spezifische Interessen Hadrians Bezug nehmen und noch auf dessen unmittelbare oder mittelbare Anregung zustandegekommen sein [92] : Selbst in ihr wird bekanntlich Xenophon zum Archegeten für Gedankengänge [93], die nun eigentlich in den römischen Bereich gehören [94]. Praktischen Erfahrungen vor dem Hintergrund des Alanenkrieges entstammt die Ektaxis — selbst

[89] S. dazu Theo Wirth *a.a.O.* S. 4. Zur Diskussion bezüglich des platonischen oder nichtplatonischen Übergewichtes im Gehalt der Romrede des Aristeides (s. bes. § 24 ff.) s.S. 234, Oliver S. 874. Direkte Übernahme des Platonischen ist m.E. nicht nachzuweisen, doch ergibt sich solche angesichts zeitgenössischer Vorstellungen und praktischer Erfahrungen, die es zu beschreiben galt, von selbst. Das nicht zu verkennende Demosthenische der Rede ist, soweit ich zu sehen vermag, mehr als Wilamowitz annimmt von der Form her bestimmt.

[90] Vgl. dazu Breebaart S. 13 ff., bes. S. 21.

[91] Kyneg. 1,4 als Hinweis auf Vorbild, eigene Liebhaberei, militärische Rolle, Staatsämter und geistige Betätigung schlechthin (vgl. Bosworth S. 164) : Sinn solcher Synthese kann m.E. nur Verbindung von Vergangenheit und Gegenwart im Nützlichen sein. Zum aktuellen Bezug s. Plin. Paneg. 81 ; Dio Cassius 68, 7, 3. Für die von hier aus sichtbare innere Einheit der Werke Arrians s. *Anab.* 7, 30, 5 (vgl. Hartmann, PhWSchr. 1910, 606).

[92] Vgl. Hartmann 1906, 17.

[93] Hartmann a.a.O.S.31. Nennung zwar erst 29,8 nach Erwähnung anderer Namen, zugleich aber als einziger außerhalb der Einleitung.

[94] S. dazu bes. Kiechle S. 128.

in ihr wird Xenophon strapaziert [95]. Der Periplus Maris Euxini wiederum ist zumindest zum Teil offizieller Bericht über eine Inspektionsfahrt aus dem Jahre 132 — als kulturhistorisches Bindeglied anderer Art fügt Arrian für die nicht gesehenen Küstenteile einen Abschnitt in Periegetentechnik an [96]. Seine Bithynika bilden keine Ausnahme [97]. Das Werk, das ihn den eigenen Worten nach das ganze Leben hindurch begleitete und dessen Fertigstellung er sich, wenn man Photios Glauben schenken darf, bis zuletzt aufhob, scheint sich den erhaltenen Fragmenten nach im wesentlichen mit der Darstellung mythischer Fragen beschäftigt zu haben: Dies bedeutet aber, Arrian ging es auch hier darum, die Zugehörigkeit seiner Heimat zu dem griechischen Kulturkreis darzutun, d.h. eben jenen Bereich, dem auch Xenophon angehört und dessen Umfang für das außerrömische Kulturverständnis seiner Zeit so wichtig ist [98]. Eine Stelle wie das bekannte Skythenfragment, das gerade für ihn nicht ohne aktuellen Bezug denkbar ist, unterstreicht die Betonung dieser Zugehörigkeit noch [99].

Bleibt noch das mit Parthika umschriebene Werk. Die erhaltenen, klar zuweisbaren Fragmente lassen den historischen Abriß der Auseinandersetzungen Roms mit dem Arsakidenreich noch gut erkennen [100]: Ihn hat noch später Dio Cassius als Vorlage für einschlägige Partien, etwa die Darstellung der Crassuskatastrophe, in seiner römischen Geschichte benutzt. Auffallend und längst erkannt nun ist der anteilmäßig große Bestand an gesicherten Fragmenten für die Zeit der Partherkriege Traians. Er läßt die Schlußfolgerung zu, seine Darstellung müsse mindestens die Hälfte des Werkes überhaupt ausgemacht haben und ein großer Teil auch im einzelnen nicht mehr zuweisbarer Arrianfragmente dann wohl diesen Partien entstammen [101]. Dies aber wiederum fügt sich zum anderen. Es besagt, Arrian ging es darum, eine bereits in jahrhundertelanger Entwicklung sich begründende Problematik in ihren gegenwartswirksamen Erscheinungsformen darzulegen. Kurz, was er schreibt, aber ist demnach Gegenwartsgeschichte in einem ihrer wichtigsten Aspekte, und seiner ganzen Art nach kann er dies nicht unternommen haben ohne sich als beru-

---

[95] Ektaxis 10; 22.

[96] S. Hartmann 1907, 15; 31.

[97] Zu Phot. Cod. 93 s.o.

[98] Vgl. dazu Jacoby FGH IId 564, Breebaart S. 16; Bowie S. 18 (Hinweise auf die äußerlich damit verwandte Bibliothek Apollodors freilich scheinen gefährlich). Es ist schwer, etwa aus Arrians Sentimentalität Phot. Cod. 93,71 (S. 197 der Ausg.) trotz *Anab.* 1, 12, 3 ff. und 7, 30, 3 Kriterien persönlicher Entwicklung zu entnehmen. Doch verbieten es m.E. Verwandtschaft des Sinngehaltes wie bes. auch Zusammenhang und Ton ersterer Stelle, sie als das Werk eines jüngeren Mannes zu deuten. Das gilt auch für das ..ἀπὸ νέου.. 1, 12, 5 gerade aus diesen Gründen im Gegensatz zu dem ..ἐκ νέου.. Kyneg. 1,4; die von Bosworth S. 168 herangezogenen Belege aus Plato und Aristoteles scheinen wenig zu besagen.

[99] Fr. 54, mit Recht trotz mangelnder fester Kriterien soweit ich sehe stets den Bithynika zugewiesen. Roos zieht Ind 7,2 ff. mit Recht zum Beweis heran.

[100] Zur Verwendung durch Dio für Darstellung der Crassuskatastrophe s. Hartmann 1917,89. Äußerlich verwandt wären demnach Arrians Parthika den Getika Dions v. Pr., deren Uberreichung an Traian bereits v. Gutschmid annahm.

[101] Fr. 33 ff. Jacoby, *Abhandlungen* S. 43 für diese Darstellungs- und Einteilungsweise mit Recht auf allgemeine Gepflogenheit zurück: Zum Persönlichen, das für die zweite Hälfte des Werkes bei Arrian trotzdem eine Rolle spielt, steht ein solches Formprinzip keineswegs in Widerspruch. Schwer wird es allerdings, sich dem Urteil Jabobys S. 47 anzuschließen.

fenen Spezialisten zu fühlen. Das wiederum heißt, er muß Detailkenntnisse besessen haben, die ihn für seine Aufgabe qualifizierten, was vielleicht veranlaßt, oben vorgebrachte Mutmaßung über seine Teilnahme am Feldzug Traians zu überdenken [102]. Einzelheiten seiner Darstellung genauer zu erkennen freilich wird durch Herkunftsort und Art der Quellen erschwert, denen einschlägige Fragmente entnommen werden müssen. Erarbeitung sachlicher Kriterien bleibt daher immer ein besonderes Risiko, und nach den von Roos [103] und Hartmann unternommenen Zuweisungsversuchen scheint jedes Mehr an weiteren Fragmenten Spekulation ohne daß sich unsere Kenntnisse fruchtbar dabei erweiterten. Indes, zwingt schon die Anlage des Werkes zu dem Schluß, Arrian habe die Geschichte des in seinen Umrissen bereits zur festen Tatsache gewordenen Imperiums schreiben wollen, seine Absicht der Deutung eigener Gegenwart geht tatsächlich aus den Testimonien einiger Autoren mit besserer Kenntnis des Ganzen noch hervor als wir sie besitzen [104]. Dies aber besagt, es können nur die Kriterien der eigenen Gegenwart sein, die er bewußt anwendet, um Vergangenheit und historische Entwicklung zu prüfen, so daß das letzte Ereignis in dieser Kette dann von selbst zum Höhepunkt einer Abfolge von Ost-Westbeziehungen wird.

Eigene Erlebnisse nun, aus Andeutungen und Selbstzeugnissen zu erschließender Persönlichkeitscharakter wie Art seiner Schriftstellerei lassen auf Vorliebe Arrians für das Kriegerisch-Politische ganz im Sinne seines großen Vorbildes schließen, auch wenn wir persönliche Bekenntnisse weiter nicht hätten und uns allein auf die Psychologie verlassen müßten. Auf seine Zeit angewendet bedeutet dies, er habe sein Ressort vornehmlich darin gesehen, die Wirkungskraft des Imperiums nach außen hin darzustellen, wohingegen Interessen für die innenpolitischen Fragen, soweit ersichtlich auch sonst selten Gegenstand systematischer Darstellung und ohne einen Autor von Range Arrians, kaum zu erkennen sind. Wie dies gemeint st, macht eine Reihe von Fragmenten deutlich. Ich habe an anderer Stelle darzustellen versucht, unter Zuhilfenahme welcher Mittel er etwa die Flottenfahrt nach Ktesiphon als glanzvolle Demonstration römischer Kriegführung und das Ereignis als triumphale Krönung wirk samer Außenpolitik zeichnet [105]. Das in seinem Kriegsbericht von einem einzigen Willen geleitete Zusammenwirken heterogener Kräfte bewirkt

---

[102] S.o.

[103] S. immer noch Studia Arrianea, Leipzig 1912, dazu Jacoby FGH IId 566 ff.

[104] Zu fr. 1,2 vgl. bes. Malalas 274B (fr. 76), vgl. auch Hartmann a.a.O.S.72. Diskussion bei Jacoby a.a.O.

[105] Philologus 1963. S. dazu bes. fr. 67, 68 (zur λαμπρότης) s. etwa auch fr. 98 nach Anab. 1, 14, 4 ; bezüglich möglichen Fortwirkens der Stelle s.C. de Boor, Byz. Zeitschr. 21, 1912, 419). In diesen Zusammenhang gehört vielleicht auch PS 23.

das Entstehen einer Macht [106], der nicht nur kein Gegner gewachsen ist und die den Sieg zur Selbstverständlichkeit werden läßt: Die im Hintergrunde damit als wirkend angenommene Funktion des Phänomens Imperium nach innen zu gibt dessen Ausgreifen, hier nach Osten, eine geradezu moralische Bedeutung [107]. Nicht nur, daß Arrian den Gegner mit den seit frühester Hellenen-Barbaren Topik üblich gewordenen Kriterien moralisch abqualifiziert [108], Imperium wie Kaiser scheinen den Krieg gleichsam als Funktion dieser inneren Prämisse zu verstehen und dementsprechend zu führen, so daß jene Harmonisierung nach innen zu als sein Endziel auch nach außen und damit alles in allem sein erziehender Charakter fast in jedem Fragment unverkennbar wird [109]. Erscheint denn in der Tat römisches Verhalten gegen Schwächere, Nachbarn oder Foederierte im Sinne einer geradezu natürlichen Vormundschaft zu verstehen und damit als moralische Rechtfertigung jenes seit Augustus errichteten, nach ihm aufrechterhaltenen Systems aus späterer Sicht [110], das Ergebnis von Loyalität und Gerechtigkeit [111] wird dann als spontane Zustimmung und gerne geleistete Heeresfolge davon Betroffener immer wieder betont [112]. Interessant aber ist, wie Arrian das Partherreich selbst, Ursache des Krieges und gleichrangigen Kontrahenten der Auseinandersetzung in seiner Bedeutung sehr wohl versteht (vgl. fr. 33.. αὐτῷ ἔδοξεν . . .), d.h. für ihn das Verhältnis der Großmächte zueinander nichts als die Übertragung des im Verhältnis zu Kleineren Gültigen bedeutet. Dafür, daß sein Traian etwa die völlige Vernichtung beabsichtigt [113] habe, fehlt bezeichnender-

[106] So ließe sich fr. 98 vielleicht als Hinweis auf eingesetzte Auxiliareinheiten aus Thrakien und Makedonien (vgl. Hanslik, RE Suppl. X 1095) verstehen. fr. 53 ist im Sinne Arrians obendrein nach dem Gesichtspunkt taktischer Effektivität gestaltet (dazu betonte Zugehörigkeit der Mauren zur ..στρατιὰ τῶν 'Ρωμαίων.. in dem auch von Jacoby *a.a.O.* S. 577 als arrianisch unbezweifelten fr. 52). Zur ὀξύτης hier als verbindendes Kriterium für Traian wie (fr. 99) Lusius Quietus s. Roos S. 251 der Ausg., vgl. dazu Anab. 7, 28, 1. Der Maure muß von Arrian geradezu als Verkörperung der Ergebnisse bisheriger Imperiumspolitik hingestellt gewesen sein (vgl. bes. Dio Cassius 68, 32, 4: Vernichtung wegen φθόνος, μῖσος im Gegensatz zu HA Hard. 5,8; Themist. 16,294 Down.). Als Ausdruck derartiger Imperiumshaltung des an sich heterogen zusammengesetzten Heeres möchte ich wie vor von fr. 34 Suda s.v. αὐτοκέλευστος und παράγγελμα ansehen (vgl. auch Klio a.a.O.), während sich θειασμός und ἐπιθειασμοί wegen des στρατιᾶς wie des ὁρμήν freilich in der Tat auch auf den Auszug aus Rom beziehen könnten und im Zusammenhang damit als Gestaltungselemente der Darstellung die gleiche Funktion haben könnten (zur ὁρμή vgl. auch Dio 17, 2).

[107] Bezeichnend fr. 36, vgl. auch fr. 37 (vgl. dazu bes. F. Lepper, *Traian's Parthian War*, Oxford, 1948, 6.

[108] S. dazu bes. fr. 49 (..δεξιὰς παραβὰς..), auch fr. 79 (...τῆς ἄγαν ἀτασθαλίας... vgl. Dio 19, 1 ..βιαιὸν..). In solchem Zusammenhang wird das Marderbild (fr. 86; 87) zu verstehen sein (s. bes. Suda s.v. Μάρδοι). Zur auffallenden Charakteristik des Sanatrukes fr. 77 s.K.H. Ziegler, *Die Beziehungen zwischen Rom und dem Partherreich*, Wiesbaden, 1964, 104; das Bild wird vor dem Hintergrund des βαρβαρισμός eines Parthamaspates zu verstehen sein.

[109] Zum Effektivitätskriterium (s.o.) als Erziehungsfaktor neben mehrfach berichteter Gewinnung von Bundesgenossen s. auch fr. 66 (..οὐδενὸς . . θαρρήσαντος . . . ἐλθεῖν οὐ δὲ μὴν ἀντιτάξασθαι . . .). Als Folge derartigen Taktierens s. fr. 56; 72; auch fr. 93; PS fr. 6; 7; 21 Dio 18,3; 22,2; 28.4.

[110] S. dazu Lepper S. 140 ff., vgl. fr. 40, 42—48, zu Abgar bezeichnend auch fr. 55.

[111] Zu fr. 87; 78 s.o.; hierher könnten PS fr. 13; 18 (s. dazu die Anmerkung von Roos); 16 gehören.

[112] Fraglich bleibt, wie weit Arrian auch den Zusammenbruch nach 116 im einzelnen ausgeführt hat.

[113] In solchem Zusammenhang vielleicht fr. 90; 91; 92; 94 zu verstehen.

weise jeder Hinweis [114]. Bei all dem wird der Kaiser selbst zum eigentlichen Artikulationmedium derartiger Erwägungen und Tendenzen und zugleich zum Beispiel ihrer Wirksamkeit; Rationalität der Motivierung wie Verhaltensweisen zeigen direkt genommen die Überlegenheit nicht nur der Persönlichkeit [115], sondern lenken vom sinnlich Wahrnehmbaren zugleich auch auf das Prinzip hin, das sie verkörpert. Dies aber kann — ich möchte hierher PS fr. 2 setzen [116] — auch durch gelegentliche Rückschläge [117] nicht unwirksam gemacht werden [118].

Wieviel von diesem Herrscherbild im einzelnen nach den üblichen, auch für Arrians Zeit gültigen allgemeinen Postulaten gestaltet ist, scheint dabei Nebensache, es ist anzunehmen, daß man persönliche Reminiszenz, wie sie vielleicht aus dem Übergewicht des Praktisch-Militärischen hier noch spricht, als besonders ernst und aufschlußreich zu nehmen hat. Arrians Gesamtbild von Imperium und Herrscher indes deutlicher noch hervortreten zu lassen hilft darüberhinaus m.E. ein weiteres Kriterium. Es ist zwar direkt den Fragmenten nicht mehr zu entnehmen, muß aber einen Hintergrund gebildet haben, vor dem auch ihm selbst manches erst verständlich wurde. Ich meine das Alexanderbild seiner Zeit. Für das Nachleben Alexanders in römischer Geschichte [119] und Geistesgeschichte von erster Kenntnisnahme und Verarbeitung der Überlieferung durch Appius Claudius Caecus bis hin zu Julian Apostata gibt es an Zeugnissen genug. Sieht man von dem Alexander der Rhetoren- und Philosophenschulen ab, so scheint für den anderen, stets neu aktuellen, ein Hin und Her von Perspektiven und Akzentsetzung bezeichnend, wobei von Fall zu Fall die Imitation der Person, auf allgemeine Vorstellungen bezogene Propagandaabsichten und schließlich die halb und halb offizielle Auseinan-

---

[114] Vgl. Syme S. 236. Bezeichnend in solchem Zusammenhang vielleicht fr. 45; auch fr. 103. Trifft die pseudomythologische Erklärung fr. 71 (vgl. Dio 28,3) auf Arrian, so ließe sich vielleicht gesuchte Verwandtschaft zu den Bithynika konstruieren, die bezüglich Zustimmung des Autors zu den Bemühungen Traians zumindest um Mesopotamien weiter helfen könnte. Unterbrechung eines völkerrechtlichen Ordnungsprinzips nimmt Ziegler S. 116 an: Wie man ein solches im einzelnen definiert, muß für angegebenen Zeitraum fraglich bleiben. Trotz Schwierigkeiten der Deutung indes möchte ich den Zeugnissen Arrians entnehmen, es könne Traian um wenig mehr als eine Interessenverlagerung im Räumlichen gegangen sein, die in ihrer weiteren Zielsetzung, der Ostwestverbindung, Interessenbereiche des östlichen Partners kaum verletzte, ja als Verfolgung bereits bei den Achämeniden nachweisbarer Absichten diesem letztlich zugute kam. Daß darüberhinaus Traian an der wenngleich erst später formulierten Notwendigkeit zweier, aufeinander angewiesener Großmächte zweifelte, glaube ich nicht. Fr. 103 möchte ich daher nicht als Anpassung an die Umstände sondern als Inhalt eines seit je gültigen Programmes nach fr. 33 verstehen. Zu Tacitus in diesem Zusammenhang s. auch Syme S. 496.

[115] Man vergleiche fr. 33; 54; 57—58 (als Erfolg persönlich gegebener Befehle); 65—67, dazu fr. 37 (Worte des Kaisers).

[116] Zu PS 3 s. Hartmann 1917, 81; Roos Studia S. 57, die die Stelle dem Corbulo-Unternehmen zuweisen. Vergleich mit Anab. 6, 25, 6 könnte indes Beziehung auf den Marsch Traians (fr. 41) nahelegen (hierzu bezeichnend auch das ..ἀεὶ.. Dio 23, 1 als Zusammenfassung von mehr als die Arrianfragmente in vorliegender Form hergeben). Auf Traian zu beziehen vielleicht auch PS fr. 10. Nach *Anab.* 4, 29, 7; 1,6, 3; 5, 7, 5 paßt hierher in der Tat gut PS 12 (s. dazu Roos, *Ausg.* S. 288). Das in diesem Zusammenhang ebenfalls bezeichnende (...παραβαλὼν τὸν ἑαυτοῦ ἵππον ...) fr. 39 wird in der Darstellung der Ereignisse wohl hinter Dio 20,4 einzuordnen sein.

[117] Als Gegenbeispiel zu Traian s. Antonius, fr. 23.

[118] Vgl. Hartmann 1917, 85.

[119] Materialübersicht zuletzt bei Weippert S. 1 ff., am instruktivsten bezüglich des Zusammenhanges wenngleich keineswegs erschöpfend Heuß 1954, 65 ff.

dersetzung mit dem politischen Modell einander abwechseln oder aber sich gegenüberstehen. Und nicht immer ist klar, wie weit derartige Verhaltensweisen einem echten Verhältnis zu dem Phänomen entstammen oder aber bereits bei Berührung mit der griechischen Welt Verhaltensmaxime geworden waren, was umso mehr dann für einen Pompeius und Antonius galt. Äußerlich wirkende Tradition schillernder Darstellung mußte einfach jeden beeinflussen, der sich mit dem von Alexander Begonnenen und von ihm auch lange danach noch Erfüllten, im politischen Bereich mehr noch vielleicht als in jedem anderen, auseinandersetzte. Fing im Grunde doch Rom dort wieder an, wo jener aufgehört hatte, ob es dies wollte oder nicht.

So entspricht denn wohl auch das deutliche Abrücken des Augustus [120] von Alexander dem bewußt und unüberhörbar betonten Gegensatz zu dessen scheinbar erkannter politischen Konzeption und den bekannten Maßnahmen ihrer Realisierung; der Welteroberer und Weltbeherrscher bildet einen Hintergrund [121], vor dem das Auftreten des Weltordners und -organisators erst eigentlich als segensreich zu verspüren war. In der Tat, um das auszudrücken, was sich mit Caesar- oder Antoniusbild kaum deutlich genug sagen ließ, mochte Augustus für eine solche Folie dankbar sein. Dann freilich ist zu erwägen, ob das für einen Augustus nicht praktikable Herrschaftsmodell nicht ganz natürlich neue Bedeutung erhielt [122], als die von ihm ins Auge gefaßten, allen Welteroberungsvorstellungen so diametral entgegengesetzten Ziele fast erreicht waren und nunmehr auch ganz zwangsläufig verstärkt wieder die Möglichkeit neuen Wirkens nach außen in den Vordergrund der Erwägungen [123] trat: Man hatte nach einem Jahrhundert das am Beispiel Alexanders als Utopie sattsam und immer wieder Demonstrierte nicht nur im Räumlichen realisiert [124], sondern auch in der inneren Gestaltung des Eigenen, eine Tatsache, die zur Selbstreflexion Anregungen noch im besonderen geben mochte, und als äußerer Anlaß zu Nachdenken und Überprüfung

[120] Auf die politischen Zusammenhänge einzugehen scheint hier nicht der Platz. Zum Problem s. Weippert S. 258, dazu Heuß S. 84, der mit Recht auf die an jegliche Art von Alexanderbild anknüpfende Möglichkeit politischer Ambivalenz hinweist. Äußerer Anlaß, wenn gleich freilich kaum mehr, für die Haltung Octavians wird in der Auseinandersetzung mit Antonius (vgl. dazu D. Kienast, Gymnasium 76, 1969, 437 ff.) zu sehen sein, wie sie auch später als natürlicher Gegenpol Herrschaftsverständnis und Machtidee bestimmte. Dazu kommt, daß die nach endgültiger Unterwerfung des Ostens längst nötig gewordene Politik allgemeinen Maßhaltens und der Einschränkung verlustreichen auswärtigen Engagements zugunsten einer Intensitätsverlagerung nach innen zu Annäherung an diesen Osten führen mußte. Dies aber bedeutet erneutes Abgehen von all dem, was an Alexander der Überlieferung nach als bezeichnend schien: Für die bewußt begonnene Entwicklung kultureller Integration in einen sich homogenisierenden Imperiumskosmos konnte dieser Alexander kaum Vorbild sein. Und dazu kamen die Heuß S. 77 mit Recht angeführten Möglichkeiten einer Versteifung griechischen Selbstbewußtseins, die um jeden Preis zu vermeiden nahe lag. So beinhalten die Anekdoten um Octavian am Alexandergrab geradezu ein Programm.

[121] S. dazu Kienast S. 453.

[122] Eine für das 1. Jhdt. allgemeine Haltung tritt am stärksten mit noch bei Likan zutage (bes. 10, 26), sie wird sich überdies auch in den Reflexionen Arrians 7, 2, 6 niederschlagen. Vgl. auch Plut. *Mor.* 207. Zum Germanicusproblem in diesem Zusammenhang s. Weippert S. 257. Treffen unsere Nachrichten zu, so wären Alexanderimitation und Verhältnis zu Tiberius zusammengenommen bezeichnend für einen mehr als rein menschlichen Zwiespalt (s. dazu D. Timpe, *Der Triumph des Germanicus*, Bonn, 1968).

[123] S. Heuß S. 92 zu Dio v. Pr. or. 2.

[124] Vgl. Oliver S. 874.

drängten sich die nicht endenwollenden Auseinandersetzungen mit dem Partherreich geradezu auf. Und obendrein — war Alexander, von derartigen allgemeinen, pragmatischen Erwägungen abgesehen, an sich stärkster Exponent jenes seiner selbst neu sich bewußt werdenden Griechentums [125], so blieb unvermeidlich, daß er in allen ernst zu nehmenden Diskussionen von nun ab eine andere, wichtigere Rolle spielte: Eine solche Mutmaßung drängt sich auf, selbst wenn es nicht die Möglichkeit gäbe, die Zunahme einschlägiger Diskussionen im Quantitativen wie auch die qualitative Veränderung an Beispielen wie Plutarch oder Dio zu registrieren. Man wird nicht zuletzt hieraus folgern müssen, daß sich auch das offizielle Verhältnis zum Problem änderte [126]. Kurz, das Alexanderbild von Biographie wie auch Plutarchs Redeübungen über Glück und Wert scheinen für die große Revision ebenso bezeichnend wie die neuen Konturen, die Dio zeichnet [127], und dieser war es auch, der eigens acht Bücher über die Tugenden Alexanders verfaßte.

Wie nicht anders zu erwarten freilich ist von Alexanderimitation im Sinne eines Pompeius oder Caracallas durch die Kaiser des ersten und zweiten Jahrhunderts wenig festzustellen: Die Attraktivität des Beispiels auch für sie und damit die innere Kontinuität des Modells freilich scheint unverkennbar. Ich habe an anderer Stelle die Vermutung geäußert [128], auch für einen Arrian nun müsse die Darstellung von Alexanders

---

[125] Überblick über die Thematik, freilich ohne Hinweis auf mögliche chronologische Akzentuierung bei Th. Duncan, *The Alexander Theme in Rhetoric*, Washington University Studies 8, 1922, 315 ff., vgl. auch Palm S. 39. Nach wie vor mochte Alexander und das Alexanderthema Ausdruck griechischen Selbstbewußtseins und Selbstverstehens sein. Indes hatten sich seit dem 2. vorchristl. Jahrhundert die Voraussetzungen geändert, und was damals in römischer Sicht als gefährlich zu gelten hatte, das ließ sich jetzt gut in den Rahmen der Imperiumsideologie einordnen.

[126] Zu Plut. *Mor.* 327E s. Heuß S. 94, vgl. Hamilton S. XXIII. Wohl ist Alexander Medium allgemeingültiger Begrifflichkeit. Doch wird es schwer, sich die hier vorliegenden Reflexionen ohne Bezug auf einen aktuellen, zumindest geistesgeschichtlichen Hintergrund vorzustellen. So treten Verschmelzungs- und allgemeine Synkretisierungsbemühungen — anders als Eratosthenes dies deuten konnte — erstmals als wirklich stattgefundene Realisierung philosophischer Erkenntnisse und Ideen in positiver Wertung in den Vordergrund. Intensität des Stils und Begeisterung des Autors haben Interpreten immer auf frühe Abfassungszeit schließen lassen: Auch sie sind nicht verständlich ohne bereits spürbargewordene Imperiumstendenzen. Nicht zu übersehen ist, daß Plutarch einschlägige Problematik in der Alexanderbiographie ausklammert.

[127] S. dazu Heuß *a.a.O.* Zu fragen wäre hier nach der Genese des Bildes angesichts vielleicht persönlicher Erlebnisse und Erkenntnisse; bezeichnend etwa or 46,20 mit der Aufzählung fragwürdiger, am ehesten als Reminiszenz an das 1. Jhdt. zu erklärender Attribute (... Κλεῖτον τὸν σοφόν, Φιλώταν τὸν καλὸν, τὸν γέροντα Παρμενίωνα καὶ τὸν διδάσκαλον Καλλίσθένην καὶ Ἀριστοτέλην ...)

[128] Historia 1964. Auf genaue zeitliche Festlegung habe ich verzichtet (vgl. Bosworth S. 163), meine aber, Arrians Literaturkenntnisse, wie sie nicht zuletzt aus seiner Wertung der Quellen deutlich werden, setzen längere Studien- und Vorbereitungszeit voraus, und zwar der Art, wie sie nur für die Jahre nach Entlassung aus dem aktiven Dienst möglich waren. Anderseits hat auch eine Fixierung auf die Zeit unter Mark Aurel oder Lucius Verus (so Bowie S. 24 ff.) kaum Anhaltspunkte (vgl. Mazzarino III 161, dazu bereits E. Gabba, RSI 71, 1959, 379). Die Argumente, die neuerdings Bosworth anführt, die Anabasis wieder einmal als Jugendwerk zu definieren, schlagen m.E. nicht durch (s.o.). Bezüglich Phot. cod. 93 geht Bosworth glaube ich, härter mit mir ins Gericht als ich es verdiene. Ich habe meine Zweifel bezüglich der Stelle S. 226 dargelegt, möchte aber nochmals zu Bedenken geben: In der ersten, mit ..μέμνηται.. eingeleiteten und ganz offensichtlich auf Arrian zurückgehenden Zusammenstellung (§2) sagt Photios nichts von der Anabasis; dies geschieht vielmehr erst § 3 in der zweiten, die dem

Anabasis in eigenen Augen etwas wie die Krönung der eigenen Schriftstellerlaufbahn bedeutet haben[129]. Neben äußerlichen Erwägungen scheint mir eine ganze Anzahl inhaltlicher Kriterien und Selbstzeugnisse für die Abfassung des Werkes in vorgerücktem wenn nicht hohem Alter einfach nicht hinwegzudiskutieren, und alles an dem was oder wie Arrian das Problem darstellt, zeigt trotz der bekannten Schwächen doch eine Reife der Persönlichkeit, die der Vermutung, es handle sich um ein Jugendwerk, widerspricht, auch wenn es sie letztlich nie ganz zu widerlegen vermag. Die Wichtigkeit des Alexanderthemas für seine, Arrians Zeit, kommt noch hinzu, und die in Zusammenhang damit bekannten Zeugnisse eigenen Autoritätsbewußtseins, man müßte sie als Dokumente eines psychopathischen Selbstgefühls werten, ginge man von ihrer Abfassung in jüngeren Jahren aus. Konnte Arrian in der Tat aber an der Alexanderproblematik schon als exponierter Zeitgenosse nicht vorbeigehen, seine Intensität der Auseinandersetzung mit der ins Uferlose angewachsenen einschlägigen Literatur läßt eigens noch auf lange und intensive Beschäftigung mit den Dingen schließen, die ihn demnach ähnlich wie die mit den Bithynika begleitet haben muß und den Eindruck von seiner Arbeitsweise erhärten mag. Daß er Alexander als zeitloses Vorbild für Effektivität der strategisch-politischen Verhaltensweisen feiert, ist nicht zuletzt aus seiner Verwendung des Ptolemaios, offensichtlich kaum viel gelesener Spezialuntersuchung, zu erkennen, und dies paßt zu dem Verfasser taktischer Handbücher ebenso wie zu dem neuen Xenophon — daß dieser auch hier anklingen soll, beweist neben dem Titel überdies eine ganze Reihe an sich recht herbeigeholt wirkender direkter Anspielungen. Indes, an der Persönlichkeit, dem was sich hinter allem derart Vordergründigen verbarg und jahrhundertelang der eigentliche Gegenstand der Auseinandersetzung gewesen war, konnte Arrian dennoch nicht vorbeigehen, mag man den Philosophen auch ignorieren und die Ambitionen von Einleitung und Schlußwort als reine Sentimentalität abtun. Und in der Tat, die Reflexionen, die er in seine Darstellung von logisch sich vollziehenden Abläufen gelegentlich einbaut, sie zeigen, daß er gerade in jenem Wechselverhältnis von Persönlichkeit und Effektivität das eigentliche Problem sah, für dessen Lösung auch durch ihn eine letzte Garantie es nicht gab.

..φαίνεται.. nach von Photios selbst stammt. Was an der folgenden Zusammenfassung Arrian und was Photios ist, läßt sich schwer noch erkennen: Neben den beiden Infinitiven ..ἐνστήσασθαι.., ..συντάξαι... wird wohl auch das ..ἐξεπονήθη .. bereits Arrian gehören, der versuchte, seine Bemühungen auf diese Weise zu kolorieren. Scheint demnach die Stelle, auf die es ankommt, auf Photios zurückzugehen, das ..πραγματείων = τὰ περὶ 'Αλεξάνδρου.. (§2) verbietet auch das keineswegs anreihende sondern erläuternde ..ὧν ἡ.. (vgl. allgemein auch Breebaart S. 11). Indirekt bestätigt wird die nach dem Kriterium späterer Bedeutung von vorgenommene Wertung m.E. durch das ..πάντων ἄμεινον.. Cod. 58 (S. 224 ed. Roos-Wirth). Alles in allem besagt Arrians Selbstbekenntnis nur, daß ἐξ ἀρχῆς die Arbeit an der Heimatgeschichte neben anderen einherging und das Werk erst nach Vollendung des Anabasis fertig wurde (anders Schwartz S. 1235; an Deutung der Stelle durch Ed. Meyer, Hermes 33, 1898, 648 braucht mit Jacoby FGH IId 552 m.E. nicht gezweifelt werden).

[129] Vgl. dazu Anab. Proem. 2, instruktiv neuerdings G. Schepens, *Arrian's View of his Task as Alexander-Historian*, Ancient Society 2, 1971, 254 ff. Deutung des ..τῶν πρώτων .. Anab. 1, 12,5 (vgl. Bosworth S. 167) hängt allein davon ab, ob man in dem εἴπερ eine Verschreibung des zu erwartenden ..καθάπερ.. und damit eine trotz attizistischer Vorstellungen hier sichtbare Aufweichung im Stilistischen für möglich hält.

Dies auch mag bewirkt haben, daß der Epiktetschüler hier, wo es um die Nutzanwendung des Gelernten geht, so wenig seine Schule zeigt und an den entscheidenden traditionell topischen Stellen fast nur Subjektivstes betont. Was zu bleiben und sich die sieben Bücher des Werkes hindurch zu halten scheint, ist denn in der Tat nichts als die Gestalt Xenophons, immanent als Gegensatz herausgearbeitet und Ergänzung zugleich. Anderes ist kaum zu erwarten: Gelang ihm, Arrian, aber aus beiden die Synthese, d.h. Zeichnung und Deutung des Phänomens Alexander mit den für Xenophon charakteristischen Zügen, dann war nicht nur Alexander in jenen praktikablen Rahmen gestellt und damit gleichsam die Quadratur des Kreises erarbeitet, um die er sich ein halbes Jahrhundert bemüht hatte, auch Arrians eigener Schriftstellerei war damit erst ein Sinn gegeben, der weit über die offenkundige Trivialität bisheriger Arbeitsbereiche und die ihr angepaßte Arbeitsweise hinausging, ja diese erst in einen höheren Bezug setzte. Auch dies setzt eigentlich Erfahrung und Sichhineinleben nicht nur in Materie und Sachfragen sondern ebenso gut in die eigene Rolle voraus. Nimmt man jene lang sich hinziehenden taktischen, historischen und vielleicht sogar einen Teil der mythographischen Schriften, ja selbst die philosophischen Studien als Tatsache: Auch wenn sie für den Augenblick Inhalt schienen, können sie von einem gewissen, zweifelsohne spät anzusetzenden Zeitpunkt ab in den Augen Arrians eigentlich nur noch Vorarbeit zu jener Synthese gewesen sein.

Wie weit all dies nun bereits zur Zeit der Abfassung der letzten Bücher der Parthika wirksam war, wird sich im einzelnen nie mehr ganz feststellen lassen. Lag der Vergleich zwischen Traian und Alexander für den aufgeschlossenen Zeitgenossen und vielleicht Teilnehmer des Partherkrieges von 114 aus vielen Gründen nahe, einige wenige, jedoch drastische Zeugnisse jener Imitatio gerade durch diesen Kaiser sind dennoch nicht zu übersehen [130]. Wie weit sie auf Arrians weiteres Schaffen wirkten, ist unbekannt, an ihnen vorbeigehen konnte er sicher nicht. Freilich, es handelt sich dabei um Gesten äußerlicher Art, nicht mehr, typisches Ergebnis vielleicht jener aktuellen Alexanderrenaissance und Zeugnis für den Einfluß indirekter literarischer Gegenwartsdeutung auf einen Realisten, dem zumindest ein Dio Cassius die geistige Subtilität abspricht. Die Frage, ob etwa Traians Außenpolitik mit ihren spektakulären Unternehmungen parallel zu Alexander an Donau und im Osten von Imitatio bestimmt gewesen sei, hingegen scheint nach wie vor und nicht nur von dieser Grundlage aus geradezu utopisch. Denn soweit ersichtlich hat der Dakienkrieg keineswegs zu einer Überschreitung räumlicher Gegebenheiten ins Grenzenlose hinein geführt, und auch wie weit der Krieg im Osten die Wiederholung dessen sein sollte, was gegenüber einem Dareios III. Alexander gelang, muß trotz einiger äußerlicher — allzu äußerlicher um zu überzeugen — Parallelen fraglich bleiben: Von Arrian zumindest stammt wie gesagt kein Fragment einer Nachricht, das hier als Bestätigung sich heranziehen ließe [131].

---

[130] S. dazu Heuß *a.a.O.*, Lepper S. 191 ff. Bezeichnend hier wohl die Deutung Traians durch Julian (446 H., 333 B), andere, belanglosere Stellen bringt W. Weber, *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Hadrian*, Leipzig 1907, 10.

[131] Material hierzu bei Lepper S. 26; 197 instruktiv trotz gegenteiliger Ansicht des Autors zusammengestellt.

Konnte für Arrian, den profilierten Imperiumsrömer des 2. nachchristlichen Jahrhunderts, Alexander über das Vordergründige hinaus, aus solchen Gründen letztlich doch nur menschlich-persönliches Vorbild gleichsam im Detail sein, Inkarnation einer Reihe von philosophisch wie staatsethisch kategorisch gewordenen Einzeltugenden, mehr aber nicht, verwundert es denn kaum, wenn er auch nur sie, und zwar in nicht einmal sehr harmonisch aufgebauter Zusammenstellung feiert oder deren Bestandteile zu verteidigen sucht. Alexanders politischer Konzeption, so wie auch Arrians Zeit sie zu sehen vermochte, jenem Gefüge von Herrschaft mit seinen indefiniblen Grenzen und der Absicht, es nicht bei Eroberung von Indusgebiet und Achämenidenreich bewenden zu lassen, steht er merkwürdig fremd gegenüber [132], und nicht zuletzt deshalb wohl suchen wir eine Reihe wichtiger Nachrichten bei ihm vergebens, ohne die bezw. deren Einbeziehung ein Alexander auch für uns keinen Sinn zu haben scheint, man mag im einzelnen zu ihm stehen wie man will. Über Alexanders Ansiedlungen im Osten berichtet er nichts, über die natürlichen Konsequenzen der spätestens 324 inaugurierten Vermischungspolitik geht er allzu vage und in recht hilfloser Verwendung im Grunde nichtssagender Topik hinweg, seine Art, etwa das Problem Alexander und Rom zu behandeln, ist seit je als ein Manko empfunden worden und bedeutet Rückschritt selbst gegenüber der Art, wie es bereits ein Kleitarch aufgerollt hatte, und auch seine Behandlung des Verhältnisses zu Griechenland in den letzten Lebensjahren — auch hier völliges Verschweigen wirklicher Problematik — gibt zu denken [133]. Eine Erklärung scheint mir wie gesagt nur mit Konzessionen an die eigene Zeit und das für sie gültige Herrscherbild möglich, d.h. eben dem Versuch jener Synthese, die sich im großen als deren Krönung nunmehr an die Zahl entsprechender Versuche im Detail anschließt und im Verzicht auf nicht mehr aktuell Wirksames mitunter auch Inopportunes, doch noch einen Gewinn herauszuarbeiten sucht.

Der Instruktivitätswert einer solchen Dreieckskonstruktion Alexander-Arrian-Traian freilich bleibt dann immer noch groß genug, selbst da es direkte Beziehung nicht zu geben scheint und die Frage bleibt, ob der Autor überhaupt die Absicht gehabt hat, die innere Verwandtschaft allzu aufdringlich darzustellen. Denn nicht zu übersehen ist, wie ganz offensichtlich Dio Cassius zwei bis drei Generationen nach Arrian diese Lücke schließt, er, ein Autor, für den sich die Abhängigkeit von Arrian förmlich aufdrängt. Abgesehen von dem Mangel an anderweitiger [134], brauchbarer Quellenliteratur für die angesprochene Zeit nämlich, mit dem der Verfasser einer römischen Geschichte konfrontiert war, — man darf wohl nicht übersehen, was es bedeutet, daß es sich um einen Landsmann handelt mit einem in Grundzügen beinahe parallelen Lebenslauf. Man mag an

[132] Vgl. hier besonders die Darstellung des Festes von Opis 324 (*Anab.* 7, 11, 8—9), dazu zuletzt E. Badian, Historia 7, 1958, 428 ff. Daß Arrian sich hier an allzu vage Schlagwörter hält, auf den Beitrag von Eigenem aber bewußt verzichtet, lehrt neben der auffallenden Plutarch-Parallele m.E. auch die Verwendung von Ähnlichem bereits Thuk. 7, 63, 6 (vgl. Oliver S. 937), dazu die Aufwärmung sich anknüpfender Vorstellungen etwa bei Dio v. Pr. or. 19 (vgl. bes. §§ 30; 38).

[133] Vgl. dafür Anab. 7, 1—2.

[134] Bezeichnenderweise ist die Bedeutung von Phlegon oder Amyntianos völlig unbekannt. Eine einschlägige Untersuchung von Bosworth ist zu erwarten.

Dios Monographie über die Traianskriege und seiner Arrianbiographie mit Recht zweifeln [135] — die Tatsache, daß man solches in späteren Lexika betont, spricht eine klare Sprache dafür, wie zeitlich Näherstehende mit besseren Kenntnissen diese Beziehung zumindest eingeschätzt haben. Wie weit die Abhängigkeit im Sachlichen oder im Formellen geht, freilich ist wiederum unklar, auch wissen wir nicht, wieviel an unserem Dio Cassius-Bild zu Lasten der Exzerptoren und ihrer Interessen am Stoff gerade in den hier angesprochenen Partien geht. So scheinen denn an beiden Traianbildern einige Unterschiede kaum zu übersehen. War der Kaiser Arrians die Verkörperung der Kräfte des sich zum harmonischen Ganzen hin vollendenden Imperiums in ihrem besten Sinne gewesen und Handeln der Einklang von innerer Entwicklung und Bewältigung äußerer Notwendigkeiten, für den Dios scheinen Härte und Effektivität durch Kompromißlosigkeit das entscheidende Kriterium nach diesen beiden Seiten hin : Sein Partherkrieg ist denn auch nicht mehr ein geradezu natürliches Wirken nach außen, sondern nur noch die Bereinigung unter Zuhilfenahme aller gebotenen Mittel. Es bliebe zu fragen, wie weit Dio, der Zeitgenosse eines Caracalla hundert Jahre nach Traian von den Einflüssen der eigenen Zeit wie auch anderen Vorstellungen von dem unübersehbar jetzt im Zerfall begriffenen Arsakidenreich mit beeinflußt war und Dinge zurückprojizierte, die sich allein aus seinen späteren Büchern verstehen lassen. Indes zugleich fällt eben noch etwas auf : Dio hat, wie gesagt, die gesuchten Beziehungen zwischen Traian und Alexander, die wir bei Arrian vermissen. Und noch mehr — sie scheinen wie kaum anders zu erwarten merkwürdig unverarbeitet in erwähntem Gesamtbild mit seinen Zügen der Rigorosität und alles in allem kaum zu jenem Zeitkolorit des 3. Jahrhunderts zu passen [136], so als ob sie stehengeblieben wären aus einer Welt, die noch von anderen Voraussetzungen ihres Selbstverständnisses hatte ausgehen können. Anders als aus jenem verhältnismäßig unverändert übernommenen arrianischen Kern vermag ich mir einen solchen Eindruck nicht zu erklären. Dies gilt für die Lokalisation von Gaugamela (28,4) [137], interessant doch nur für einen Alexanderforscher, mehr noch für das . . . καταμαθὼν . . . ἐπολυπραγμόνει 29,1 als Seitenblick auf den Charakter Traians ähnlich wie, zum eigentlichen Kern führend, dessen berühmte resignierende Bemerkung anläßlich des auslaufenden Indienschiffes [138]. Längst wurde festgestellt, bei jener Begründung des Zuges 17,2 mit dem . . δόξης ἐπιθυμία. . einschließlich des . . πρόφασιν . . . als beliebter Gestaltungsfloskel Arrians müsse es sich um Reminiszenz oder zumindest Verwandtschaft zu Anab. 7, 1, 5 ; 5, 2, 1 ; 6, 13, 4 handeln. Das auffallend Isolierte auch dieser Stelle wird nicht dadurch aufgehoben, daß Dio sie für die Begründung

---

[135] So Millar, *Study* S. 70, s.m. Recht Bosworth S. 166.

[136] Zu Caracalla und Alexander s. Millar *Study* S. 151 ff. Den berühmten Heiratsplan, stärkstes Zeugnis für jene Alexandromanie und gleichsam Krönung einer jahrhundertelangen Auseinandersetzung Imperium-Partherreich, bezweifelt zuletzt D. Timpe! (Hermes 95, 1967, 470 ff.), selbst als literarische zeitgenössische Fiktion aber ist die Nachricht bezeichnend, was man in diesem Zusammenhang alles für möglich hielt (s. bes. auch Ziegler S. 133). Sie wird nicht allein im Hinblick auf die Mentalität des Kaisers sondern auch auf innere und äußere Situation des Imperiums zu verstehen sein, die nun anders als unter Traian zu derartigen Gewaltlösungen drängte und scheint demnach ein gutes Stück Selbstinterpretation zu beinhalten.

[137] Derartiges wichtig selbst noch für Zonaras (512 B).

[138] Dio 29, 1.

des Partherkrieges des Septimius Severus nochmals verwendet [139]: Ob es Dio dabei vornehmlich um die Beziehung zu Traian oder zu Alexander ging, bleibe unerörtert. Sie ist hier ohne Belang, am nächsten liegt, es trifft beides zu, so als habe der Autor gleichsam jene besseren Zeiten heraufbeschworen, in denen sich solche Deutung noch ganz anders als in der von ihm durchlebten noch mit der Wirklichkeit vertrug. Beschwörung könnte es demnach sehr wohl sein wenn er jene erwähnten gleichsam erratischen humanen Züge Traians stehen ließ und etwa an erwähnter Stelle 29,1 selbst dessen offiziellen Bericht an den Senat in jenem menschlichen Charakterzug wurzeln läßt [140]. Und ähnliches mag für das Bild des Greises gelten, der ganz wie bei Arrian und doch wieder anders inmitten seiner Armee Strapazen erträgt [141]. Bei all dem scheint wie gesagt im Hintergrund neben Traian Alexander zu stehen und erst beide zusammen ergeben bei Dio das tiefer als lediglich anekdotisch Wirkende. Auch Reaktionsfähigkeit und spontane Tatkraft [142], wie sie 22 gefeiert werden, erinnern an beide zugleich, und auf solche Synthese zurück geht wohl auch jene Betonung des kaiserlichen Interessenhorizontes 27,1 ff. und 29,1 [143], ähnlich wie vielleicht die Personencharakteristik einschließlich der mehrfach variirten Liebe Traians zum Alkohol [144]. Mit Recht hat bereits v. Gutschmid das Parthikafragment 46 mit 21, 1—2 kombiniert; dort wo es Dio um die Berührung mit dem Göttlichen geht (vgl. 18,5;

---

[139] Dios Wiederholung der Formel 75, 1 könnte angesichts in Zusammenhang damit geschilderter Umstände bewußte Steigerung sein; gleiches legt die an Alexander erinnernde Anekdote 75,2 im Vergleich zu dem für Traians Partherkrieg Berichteten nahe. Zu Traian s. auch Hartmann 1917 geg. Roos, *Studia* S. 31. Eingehende Prüfung des Problems bei Lepper S. 191 ff., der zumindest für die Person Traians historischen Kern der Stelle annimmt. In der Tat ist die Reihe zeitgenössischer Belege, die Lepper bringt (s. bes. S. 195) zur Erhärtung dessen, was er als irrationale Motive bezeichnet, kaum zu widerlegen: Trotz aber und vielleicht wegen Dio v. Pr. wäre zu fragen, wie weit dieses Motiv wirklich echt ist und nicht eine vielleicht allzu deutlich an den Tag gelegte Haltung wiedergegeben wird, zu der sich der Kaiser nicht zuletzt aus propagandistischen Gründen verpflichtet fühlen mochte. Geht man von der Beziehung Traians zu Alexander aus, braucht keineswegs ein Widerspruch zwischen der Deutung Leppers und der im Sachlich-Begrenzten bleibenden Gueys angenommen zu werden: Den Belegstellen von Arrians Anabasis nach ergänzen beide vielmehr einander (vgl. 7, 28, 2 ... τῶν δὲ τῆς γνώμης ἐπαίνου μόνον ἀπληστότατος...).

[140] S. Lepper S. 14. Ich möchte annehmen, Nachrichten über Pläne eines Indienzuges bei Späteren (HA Hadr. 4, 9; Eutrop 8, 3, 2; Jord. *Rom.* 268) leiten sich von hier ab (vgl. dazu Weber *a.a.O.*S.9)

[141] S.o., Dio 14,1

[142] Zur .. ὀξύτης... s.o.

[143] S. dazu Lepper S. 10; 134. Bezüglich des Qualitätenkatalogs Dio *6, 2* vgl.: ἀνδρεία, δικαιότης — Anab. 7, 29, 1; 7, 10, 2; ἁπλότης — 7,9, 9; 7, 28, 2; *6, 3* ἔρρωτο — 7,28, 1 (in Verbindung mit Lebensalter!) Wiederholung der νεότης in anderem Zusammenhang 7, 29, 1); πάντα πονεῖσθαι — 7, 10; 7, 28, 1 (φιλοπονώτατος) *6, 4* διαβολαῖς: vgl. Anab. 7, 12, 5, S. Hamilton S. 104 ff.; ὀργή — 4,8 ff.;... χρημάτων ἀλλοτρίων ... s. Opisrede; *68, 7, 1* ἐδαπάνει — Anab. 7, 9, 2 ff; *7, 3* φιλούμενος — stärkstes Beispiel 7, 26, 1; φοβερός — s. bes. Anab. 1, 4, 3; 1, 6, 10; 1, 9, 3, dazu umgekehrt das γνώμην δουλοῦσθαι ... 2, 10, 1; 5, 15; 1; θήρα s.o., dazu bes. *Anab.*, 4, 13, 1 und die Darstellungen etwa des Istambuler Alexandersarkophags (vgl. V.v. Graeve, *Der Alexandersarkophag und seine Werkstatt*, Berlin, 1970, passim).

[144] Wiederholt 7, 3 und 7, 4; vgl. dazu auch HA Hadr. 3, 2 als Hinweis auf umfassende zeitgenössische Diskussion (zum Aktuellen s. hier *Anab.* 7, 29, 4). Daß Arrian sich bei aller Verwendung von Termini oder möglichem Einfließen von Reminiszenzen aus seinen Studien zur Alexandergeschichte eine wirkliche Verfälschung der Wahrheit leisten konnte, halte ich für ausgeschlossen. Syme S. 551 nimmt Ablehnung Traians durch Dio (bes. nach 68,4) an

25,5 stilisiert vielleicht entsprechend den religiösen Vorstellungen des 3. Jhdts.), drängt sich das .. οὐκ ἄνευ τοῦ θείου ... Arrians bei Dio ans Licht[145]. Manches, was die Fragmente Arrians nicht mehr erkennen lassen, wird an der inneren Einheit seiner Gestaltungsformen und damit wohl auch zugrunde liegender Prinzipien erst so deutlich[146]. So scheint etwa jenes Verhältnis Traian-Abgar v. Edessa (18,1; 21,1) von Arrian nach dem Alexander-Abisaresproblem konstruiert, Traians Tigrisübergang 23,1 erinnert an Alexanders Überschreitung des Jaxartes (Anab. 4, 4, 4 ff) und nach Alexanders Induserlebnissen (bes. Anab. 6, 1; 6, 5) wurde 24, 1 ff. geschildert. Für das Verhalten Traians 31,1 mag Alexander 1, 14, 4 Folie im Negativen sein, wie auch der die Abfallsversuche bekämpfende Traian (30,2) in seinen taktischen Verfahrensweisen viel mit Alexander in Indien gemeinsam hat. So mag es nicht von ungefähr kommen, daß bei Dio wie bei Arrian denn jene letzten Ereignisse in Krieg und Leben Traians besonders unklar wirken. Ich halte für möglich, daß äußerlich gesehen die Einsetzung des neuen Partherkönigs, 30,3 berichtet, ihr Vorbild in der Ernennung des Poros hat.

Neben der Ablehnung der persischen Friedensfühler (19,1 .. ὄνομα περικόψας.. ; 22,17)[147], die an Alexanders Behandlung der Botschaften Dareios' III. erinnert, scheinen Traians Wüstenmärsche 3,1; 26,4 nach der Alexandertopik gestaltet zu sein[148]. Zeugnisse besonderer Umsicht Traians (vgl. 21,1) passen zu Alexander in Baktrien 328[149], und Traians Flußregelungen 28,1, im einzelnen von denen 324 verschieden[150], scheinen die gleichen wirtschaftlichpolitischen Erwägungen zugrunde zu liegen[151].

[145] Zu Rhet. Gr. IV 155 W s. Duncan S. 322.

[146] Kriterien des oben festgestellten Barbarenbildes sind auch bereits für Darstellung des Dakienkrieges gültig (v gl. 6, 1... φρονήματος ... 11, 3, ...δόλῳ...).

[147] *Anab.* 2, 13, 9. Zur römischen Verhaltenstopik bes. in Titelfragen (vgl. Dio 55, 10, 20) s. mit Recht Ziegler S. 53; 100.

[148] S.o.

[149] fr. 24 als Gegenbeispiel.

[150] Vgl. bes. fr. 71, s. Hartmann 1917, 87 zu Ind. 37, 3. Bezeichnend m.E. auch das ἐπεθύμησε... der Stelle (im Sinne von Anab. 5, 25, 2 und des...πόθος λαμβάνει ... von, 7, 1, 1; 7, 16, 1; Ind. 20, 1). S. dazu V. Ehrenberg, *Alexander and the Greeks*, Oxford, 1938, 52 ff., H. Montogomery, *Gedanke und Tat*, Lund, 1965, 189 ff.

[151] S. dazu Bosworth S. 177, dessen Argumentation m.E. hier allerdings nicht ganz erschöpfend scheint. Zwar stellt Arrian die Notwendigkeit der Pallakopasregulierung als hypothetisch hin (..ἀποφράξειε.. ἐκένωσεν ἄν..) und Alexanders Maßnahmen als Folge seiner Unterrichtung (..ταῦτα ἀπ'ἠγγελθέντα..) : Das..πολλῷ πόνῳ.. weist auf wirkliche Schwierigkeiten hin, und davon, daß es sich bei Alexanders Anordnungen um ein „labour-serving device" handelte, ist von Arrian wörtlich nichts gesagt. Das Hypothetische einschlägiger Erwägungen gibt nicht nur Appian (BC 2, 143) im Präsens wieder (.. ἐκφέρει.. ἄρδεσθαι..) ähnlich wie bei Arrian, Entsprechendes aber gibt in solcher Form auch die nach 16, 741 mit, Recht auf Aristobul zurückgeführte Strabostelle 740 (..πλημμυρεῖ..), und hier ist von Hypothetischem oder zumindest dessen Hervorhebung nicht die Rede. Nun bleibt freilich unklar, wie weit Strabo den Aristobultext wirklich wiedergibt, Das ..καταπλεύσαντα.. a.a.O. zwar setzt ebenfalls Benachrichtigung Alexanders voraus und wird durch das ..κατανοήσαντα .. ergänzt, so daß anzunehmen ist, Aristobul habe die Zustände des Kanalsystems als Tatsache geschildert. Es wäre indes nach den *a.a.O.* 739 gegebenen, sonst nirgends vorhandenen Maßangaben möglich, Strabo habe hier vielleicht noch eine andere Quelle verwendet, in der nicht unbedingt auf Alexander sondern ebensogut auf einen noch zu Strabos Zeit anhaltenden Notzustand hingewiesen wurde. Für das Verhältnis Appian-Arrian beweist dies alles freilich m.E. nichts. Benutzte Appian bereits die Anabasis und schloß sich an die dort dargelegte Reihenfolge der Ereingnisse an, so bedeutet dies, er müsse um 163 ein um diese Zeit als besonders wichtig geltendes einschlägiges Werk benutzt haben, das demnach nicht lange zuvor erschien.

So bleibt nicht einmal die Analogie der Schiffabbauprogramme vergessen [152], wobei Traian ganz offen nunmehr von anderer Seite an das seinerzeit Versuchte anknüpft und in seiner Tigrisfahrt das notwendige Pendant zu jenem Indusunternehmen 326 herstellt [153].

Wie gesagt, wir wissen nicht, wo in jedem einzelnen Fall die Grenze von sachlicher Wirklichkeit und darstellerischer Form zu suchen ist, und wie weit, nimmt man Arrian als die Quelle Dios, der Eindruck des Erlebnisses im einzelnen den Schriftsteller nicht nur der Parthika sondern auch noch später Alexandergeschichte beeinflußte oder aber sich das Ergebnis eigener Studien auf das Bild der eigenen Zeit übertrug, von dem, was diese eigene Zeit offiziell oder inoffiziell gerne über sich erfuhr zu schweigen. Eines aber scheint sicher: Alle diese Nachrichten und besonders Arrians Schweigen am Ende lassen erkennen, daß für ihn der Partherkrieg keine Erfüllung von Forderungen einer Reichsideologie gewesen sein kann und noch weniger bloße Alexanderimitation. Er hat ihn vielmehr als Verpflichtung dargestellt, wie sie sich aus dem Armenienproblem [154] ergab, sich an dieses anschloß und überdies gerade so in natürlichen Konnex zu Traians Dakienkrieg steht [155]. Gewiß, die Alexanderparallelen mochten sich aufdrängen; wenn Arrian sie sucht, dann gewiß nicht, um sein Traianbild zu überhöhen oder äußerliche, allzu billige Deutungspropaganda zu betreiben, die Art der Berührungspunkte verbieten solche Folgerungen. Indes, genügte es als Erklärung nicht schon, wenn er, neben dem Menschlichen, das auf diese Weise mit den aus neu aufgelebter Tradition stammenden oder auch nur mit den aus ihr heraus verständlichen Einzelzügen das Bild Traians vertiefen wollte [156] und darüberhinaus, man denke an jenes Schreiben an den Senat, gerade deutlich zu machen suchte, daß bei aller Renaissance eine Wiederholung unmöglich war?

Dieses Postulat auch könnte es sein, das Parthika und Anabasis miteinander verbindet. Wohl drängten sich äußerlich solche Parallelen auf — sie konnten genau genommen doch nur im Ethischen verhaftet bleiben oder sich aufs Detail beziehen. Dort wo es um die Sache ging verboten Äußerliches, Imperiumskonzeption und selbst Lebensalter ihres Trägers, schon aus Schicklichkeitsgründen, die Verwandtschaft über Gebühr zu strapazieren. Wollte der Schriftsteller des 2. Jahrhunderts

---

[152] *Anab.* 7, 19, 3 — Dio 26, 1; 28, 2—3.

[153] S.o., *Anab.* 6, 18 ff., Dio 26, 4. Propagandaabsichten, die Lepper S. 153 für den Aufenthalt in Babylon annimmt, sind nicht von der Hand zu weisen. Sie scheinen indes nicht das Wesentliche zu sein; näher liegt m.E., daß es Alexanderreminiszenzen sind, die Traians Verhalten analog den Ereignissen 324—323 bestimmten

[154] S. dazu Hanslik RE Suppl. X 2076, vgl. ILS 1035; Pap. Michigan 466. Bezeichnend ist, daß an Alexanders Siedlungspolitik erinnernde (vgl. Diod. 18, 4) Nachrichten Eutrop 8, 6, 3, für die zeitgenössische Äußerungen vorgelegen haben müssen.

[155] Material übersichtlich noch immer bei C. Patsch, SBW 217, 1937, phil. hist. Kl., H. 1, 52 ff.

[156] Dazu kommt, daß Traian sich durchaus im Rahmen einer Imperiumstradition fühlen mochte, mit der Augustus begonnen hatte, vgl. dazu E. Warmington, *The Commerce between the Roman Empire and India*, Cambridge, 1928, 15; J. Thorley, Greece and Rome 16, 1969, 209. Demnach wäre Hadrians deutliche Forcierung der Schwarzmeer-Kaspisee-Verbindung (zu IGRRP III 133, Rom 1864 und Arrians Periplus s. Thorley S. 215) nach Scheitern Traians als Bemühen um Ersatzmöglichkeiten zu verstehen.

jedoch noch weiter wirken, und die Analogie noch weiter ausbauen, dann hatte er noch andere Berührungspunkte zu suchen. Und in der Tat auch solche boten sich ihm an. Sie lagen in Alexanders Ansätzen einer Ausgestaltung des Erreichten durch zivilisatorische Verbesserungen, durch die wirtschaftlichen Möglichkeiten, die er schuf, und schließlich eben der Behandlung jenes Völkerkonglomerates, in dem die Makedonen ähnlich wie anfangs die Römer nur eine Minderheit dargestellt hatten [157]. Wir versuchten oben eine Erklärung, weshalb wir gerade für diese Bereiche bei Arrian so wenig an Hinweisen finden. Indes fällt auf : Alle die Parallelen, die sich hier heranziehen lassen, fallen in die letzten Lebensjahre Alexanders, 324 und 323. Dies mag sich aus der räumlichen Identität der Operationsbereiche erklären, vielleicht aus der Parallelität der Lebensabschnitte. Arrian aber nun ist es, der auffallend und auch stärker als irgendein Historiker die Zurückhaltung seines Helden an scheinbar natürlichen Grenzen des gewonnenen Machtbereiches betont. Vergebens wird er durch die Skythen zu Ehebündnis und Zug durch die nördlichen Gebiete aufgefordert, und die gegen Ende seines Lebens eingeleiteten einschlägigen Maßnahmen haben nichts mehr damit geschweige denn mit bloßem Welterobern zu tun, sondern betonen eine Verhaltensweise und wohl auch Zielsetzung für die sich Reminiszenzen an Drusus, Augustus und Tiberius in Germanien geradezu aufgedrängt haben müssen. Gerade von hier aber spannt sich unverkennbar der Bogen zu Traian hin [158]. Und trotz der Hyphasisrede 5,25,1 ff. treten in dem weiteren Verhalten Alexanders in Indien, unüberhörbar weil mehrfach betont, Kriterien einer Bundesgenossenpolitik zutage, die wiederum aufs Haar der römischen, durch Augustus erneuerten zu gleichen scheint. Die Gestaltung entsprechender Probleme in den Parthika unterscheidet sich hiervon kaum. Daran aber schließen sich die Motivierung und Ziele von Alexanders Arabienpolitik [159] — auch hier nichts mehr von Unterwerfung, sondern dafür Bundesgenossenschaft und letztlich die Einordnung in ein politisch-zivilisatorisches Gefüge von Partnern, an deren Ende offensichtlich die Kultureinheit sich von selbst ergeben muß. Kurz — wenn etwas, dann ist es Rom, das den Hintergrund von Arrians Schaffen darstellt. Was er sonst über Rom expressis verbis in der Anabasis zu sagen weiß, paßt dazu.

---

[157] Zu Aelius Aristeides (bes. § 24) s. Bleicken S. 234. Zu Traian vgl. Lepper *a.a.O.* bes. S. 151, dazu Palm S. 30. S. 116 nimmt Lepper die Möglichkeit einer Sinnesänderung des Kaisers erst während des Krieges und demnach die Absicht, die Herrschaft nach Osten zu über die ganze Oikumene zu erneuern als Folge der schnellen Bereinigung der Armenienfrage an. Zwar könnte auch die bei Arrian deutliche ethische Interpretation des Unternehmens (s.o.) in diese Richtung weisen : Ich möchte indes angesichts des Topischen solcher Gesichtspunkte einer- wie gerade der für das Perserreich überlieferten Erwägungen dieses Autors anderseits mit ihrem realpolitischen Hintergrund annehmen, daß man an derartige Übertragung der Imperiumsidee ins geradezu Missionarische nicht dachte (s.o.). Auch für Deutung etwa des Dakienkrieges in solchem Zusammenhang gibt es ernst zu nehmende Zeugnisse nicht.

[158] *Anab.* 5, 20, 4 ; 21, 1 ; 6, 2, 1. Zum römischen Klientelstaatensystem, kontinuierlich entwickelt aus den Anfängen römischer Außenpolitik heraus und durch Augustus mit neuen Akzenten versehen, s. Ziegler passim, dazu J. Klose, *Roms Klientelstaaten an Rhein und Donau*, Breslau, 1934 ; A. Schenk Graf v. Stauffenberg, *Imperium und Völkerwanderung*, München o.J., zusammenfassend M. Lemosse, *Le régime des relations internationales dans le haut-empire romain*, Paris, 1967. Eine grundlegende Untersuchung ist von D. Timpe zu erwarten.

[159] *Anab.* 7, 20, 1. Zu Arrians Darstellung traianischer Foederatenpolitik s vielleicht PS 25 ; 16 ; 18, vgl. Dio 68, 18, 1—3 ; 21.

Freilich, es wäre möglich, daß in jener Kontinuität des Alexanderbildes und seiner Analogie sich noch mehr verbirgt als der Versuch einer Parallele in den Kausalitäten über historische Abläufe hin oder aber die immanente Stellungnahme zu dem Gegensatz, den etwa die Abfolge Traian-Hadrian bedeutet, und der auf den Autor sicher nicht ohne Eindruck blieb. Denn sie weist neben historischen Zielen und dem Weg, solche zu erreichen, zugleich auch auf die Grenzen hin, die möglicher historischer Entwicklung gesetzt sind. Dann aber ließe sie sich sehr wohl bereits auch wenn vielleicht nicht als Warnung, so doch zumindest als Hinweis auf eine sich vor den Augen des Historikers abzeichnenden Krise verstehen, die alles ihm Wichtige demnach in Frage stellte. Gerade das Scheitern Traians [160] auch nach Überwindung der Hindernisse von 323 war Zeichen der Zeit, das zu deuten Arrian sich berufen ja gezwungen fühlen mußte.

Bliebe noch zu fragen, wieviel die Parthika von der ganzen Geschichte Traians mit umfaßten. Daß dessen Partherkrieg, als krönender Abschluß einer jahrhundertelangen Entwicklung und exemplarisch für das Selbstverstehen und zugleich der Notwendigkeiten der eigenen Zeit dargestellt, kaum befriedigen konnte, blieb diese Darstellung auf das reine Faktum beschränkt, ergibt sich von selbst. In der Tat hat etwa fr. 35 nur Sinn [161], wenn auch die Adoption Traians berichtet worden war, ein gleiches wird für die den Ereignissen vorausgehenden Verhandlungen mit Pakoros gelten (s. bes. fr. 32) und die Formulierung fr. 36 (.. τῆς κατά τε .. νίκης...) legt nahe, der Dakienkrieg müsse zumindest erwähnt gewesen sein. Trotz des allgemeinen Rätselratens und vielfach geäußerter Zweifel möchte ich meinen, auch die Brückenbauexkurse Dio Cassius 26,1 ff. ähnlich wie 12,1 und 13,1 ff. seien allein aus dem Zusammenhang mit den Alexanderstudien (vgl. fr. 58) zu erklären [162], aus denen heraus übrigens auch die Darstellung der Licinius-Sura-Affäre 15,4 [163] einschließlich der Behandlung des Purpuratiproblems im Positiven wie Negativen seine Prägung erfuhr. Dazu aber kommt in Zusammenfassung bereits am Anfang 4,1 ff.: ..οὐ δ'αὖ ὅτι 'Ιβὴρ ὁ Τραιανὸς ἀλλ'οὐκ 'Ιταλὸς οὐκ 'Ιταλιώτης ἦν, ἧττον τι τοῦτο αὐτὸν ἐποιήσατο ἐπειδὴ μηδεὶς πρόσθεν ἀλλοσθένης τὸ παρὰ τῶν Ρωμαίων κράτος ἐσχήκει. τὴν γὰρ ἀρετὴν ἀλλ' οὐ τὴν πατρίδα τινὸς ἐξετάζειν ᾤετο...

Zugegeben, die Formulierung paßt gut zu Dio, den Kleinasiaten mit römischer Karriere bis hin zum zweifachen Konsulat. Indes, was hier betont wird, ist das Novum eines Kaisers, der selbst Provinzialer, nun-

[160] Vgl. Syme S. 650. Zu den allgemeinen inneren Schwierigkeiten bes. auf bevölkerungspolitischen und wirtschaftlichem Gebiet bereits um diese Zeit s. Hammond passim. Wie etwa die Einführung der Alimentarinstitution zeigt, müssen sie bereits um diese Zeit zu denken gegeben haben.

[161] Zur Vorbereitung des Feldzuges von langer Hand s. Lepper S. 23; 151, vgl. auch Hanslik *a.a.O.*

[162] S.o.

[163] S. dazu Syme S. 41 zu Licinius Sura: Parallelen drängen sich zum Verhältnis Alexander-Hephaistion auf. Zur Purpurati-Topik s. Lepper S. 194, vgl. auch Dio v. Prusa 46, 20 (s.o.): Arrian könnte bei Gestaltung Anab. 2, 6, 4 vor Augen gehabt haben (s. 7, 29, 1, dazu Curt. 3, 2, 10; zum Typischen des Phänomens für römische Verhältnisse s. J.E. Atkinson, *A Commentary on Q. Curtius' Rufus' Historiae Alexandri Magni Book III*, Diss. Univ. Cape Town, 1971, 37, der mit Recht bes. auf Plin. *Paneg.* 41, 3; 54, 1 verweist). Auch für die Attentatsgeschichte ist die Alexanders nicht ohne Anhaltspunkte.

mehr die von dort kommenden Kräfte zu fördern beginnt [164]. Mir scheint, solche Betonung paßt kaum mehr recht in das 3. Jahrhundert und die Welt Dios, für die dies selbstverständlich geworden war. Eher aber spricht sie für Arrian, der derartiges ganz in dem Sinne wie es der Diostelle allein zugrunde liegen kann, noch als beglückend empfunden haben muß: Ist jenes . . ἀλλοσθένης . . . ἀρετὴν . . . als Ausdruck eines Selbstbewußtseins so wie es soeben zu verstehen gesucht wurde, kaum zu übersehen, das . . . πατρίδα . . , vielleicht nur Formel, ist zweifelsohne zugleich Hinweis auf ein wichtiges Element zeitgenössischer Diskussion, wenn es um solche Fragen ging. Es drängt zum Vergleich mit Anab. 1, 12, 5, gleich wie immer man in beiden Fällen die Begriffsinhalte gegeneinander abschätzen will [165].

Arrian, der Schriftsteller und Historiker ist offensichtlich vom Biographischen sein Leben lang nie ganz losgekommen, und selbst sein Werk über Alexander, ursprünglich anders konzipiert, mündet letztlich dort wieder ein. Man mag dies aus seinen Quellen oder aus der fehlenden letzten Überarbeitung erklären, die vielleicht manche Ergänzung noch gebracht hätte. Ganz befriedigen diese Argumente nicht. Sollte es aber nicht das Traianserlebnis sein, das indirekt auch hier noch wirkt? Nicht nur, daß Arrian dann erfolgreich versuchte, durch seine Darstellung eines Stückes Zeitgeschichte jene Lücke zu schließen und aus der Reflexion heraus drängende Probleme schärfer als die meisten hierzu berufenen seiner Zeitgenossen von seiner eigenen, der sicher auch ihm gut bekannten stadtrömischen bewußt entgegengesetzten, Perspektive heraus zu zeigen. Sein Alexander, versteht man ihn vor dem Hintergrund der bereits existierenden Darstellung der Partherkriege, scheint die aktuelle Problematik dann noch zu vertiefen. Das könnte der eigentliche Sinn der Biographie sein. Das Lebenswerk seines Verfassers aber erscheint erst so als Ganzes. Es wird über reine Literatur — ja Geistesgeschichte hinaus zu einem Stück historischer Ortsbestimmung [166].

---

164 Vgl. Syme S. 551, zu Plut. Mor 329A in diesem Zusammenhang Palm S 32. Rom im Hintergrund aller auch anderweitigen einschlägigen Zeugnisse läßt Spekulation mit einem Kosmopolitismus moderner Prägung als Kriterium zeitgenössichen Selbstverständnisses als fraglich erscheinen.

165 Zur . . πατρίς . . als Ingrediens zeitgenössischer Imperiumsdeutung s. bes. auch Appian Proem. 62.

166 Vgl. Oliver S. 875. Zum Staatsbegriff Mark Aurels als natürlicher Konsequenz der hier aufgezeigten Entwicklung s. M. Josefowicz, Eos 59, 1971, 240 ff. Bei aller Aufhebung des Rombegriffes und Weltstaatsidee, es ist doch der Kosmos des Imperiums, um den es dem Philosophen geht und innerhalb dessen sich die κοινωνία ethisch gleichberechtigter Teilnehmer vollzieht. Außerhalb dieses Kreises politisch anderweitig organisierte Glieder menschlicher Gesellschaft bleiben unberücksichtigt ohne freilich daß diesen Organisationen die Daseinsberechtigung abgesprochen wird.

DEUX NOTES HIPPOCRATIQUES

PAR

JOSEPH ALSINA
(Barcelone)

I

Sur le prestige du médecin

Pendant tout le XIX-ème siècle, les historiens de la médecine s'accordaient sur la signification de la prognose hippocratique. Cela est vrai surtout à la suite d'Ermerins, qui, pour la première fois, établit la doctrine selon laquelle [1] la prognose était le moyen scientifique de connaître à l'avance le résultat final de la maladie. Après Ermerins presque tous les travaux des historiens de l'hippocratisme ont remarqué cet aspect de la nosologie ancienne. Littré, par exemple [2], soutenait que la prognose domine toute la science d'Hippocrate et représente son point culminant. Du même avis sont les travaux de Neuburger, Meyer-Steineg et Sudhoff [3], parus au commencement du XX-ème siècle.

Or, en 1931, dans le second chapitre de son ouvrage *Peri aérôn und die Sammlung der hippokratischen Schriften* [4] L. Edelstein proposa une thèse nouvelle : la prognose est, certes, selon lui, un moyen de prédire le résultat final de la maladie, et, en ce sens, le pronostic est une anticipation du futur. Mais, en même temps « prognose also includes a knowledge of the patient's present condition » [5]. Et encore, « prognostication is an anticipation of facts which, in themselves, could as well be learnt from a third party ». Cet aspect de la prognose, toujours d'après la thèse d'Edelstein, permettait au médecin de montrer une complète indépendance à l'égard des autres. Et, ce qui est encore plus important, la connaissance de ce qui arrive et de ce qui est arrivé au patient, sans besoin d'interroger, attire l'admiration des malades, ce qui permet de se gagner la confiance des futurs clients.

Nous voilà, donc, en face d'un problème qui n'est pas sans importance pour comprendre la portée scientifique de la médecine hippocra-

---

[1] *De hippocratis doctrina a prognostice oriunda*, 1832.

[2] cfr. Littré, I, 453.

[3] M. Neuburger, *Zur Entwicklungsgeschichte der Prognostik*, Wiener med. Presse, 48, 1907, 1, ss. ; Th. Meyer-Steineg, *Die Bedeutung der Prognose in den hippokr. Schriften*, Archiv f. Gesch. der Naturwiss. 6, 1913 ; Voir aussi Daremberg, *Œuvres choisies d'Hippocrate*, Paris, 1855, 121 ss.

[4] Berlin, 1931. Ce chapitre a été traduit en anglais dans son livre posthume *Ancient Medicine*, Baltimore, 1967. C'est d'après cette traduction que nous citons.

[5] *Ancient Medicine*, 69.

tique. Et la finalité de notre étude n'est autre que d'apporter quelque précision au sujet du prestige du médecin dans l'antiquité.

C'est un fait que la pratique de la prognose — quelle que soit son origine historique [6] — a dans le *Corpus* trois motifs différents, plus ou moins fondus. Comme l'a signalé récemment le professeur Laín Entralgo [7] à la suite de W. Müri [8], l'examen des traités hippocratiques permet de découvrir, d'une part, une finalité psychologico-sociale et, d'autre part, des finalités d'ordre technique et moral : « L'activité prognostique, dit le professeur espagnol, fut aussi l'expression d'un dessein technique, à la fois diagnostique et thérapeutique » [9]. Et, enfin, « plus que tactique, la prognose hippocratique visait à être technique ».

Il faut donc, à ce qu'il semble, accepter la valeur médicale de la prognose hippocratique. Néanmoins, nous croyons en la possibilité d'approfondir, encore, quelques aspects historiques du problème, et de préciser les origines sociales de l'intérêt du médecin hippocratique à l'égard de son prestige.

D'abord, on sera d'accord avec Edelstein lorsqu'il affirme — avec trop d'insistance, voire avec peut-être quelque exagération — que la prognose « became a weapon in the struggle for public recognition » [10]. L'esprit agonal n'avait pas disparu, à cette époque, complètement de la psychologie des Grecs. Et on n'oubliera pas, non plus, que les médecins furent, en Grèce, depuis Homère, des δημιουργοί. Et encore : il ne faut pas oublier que le *Corpus* hippocratique contient beaucoup de traités où la polémique avec les « charlatans » (ἀλαζόνες) occupe le premier plan. Souvenons-nous du traité sur *Le mal sacré*. Ici la polémique vise d'une façon explicite les ennemis les plus redoutables de l'Ecole de Cos. Et on comprend très bien que l'auteur attaque avec force des hommes dont les idées — comme l'ont démontré Lanata et Gil [11] — étaient très enracinées dans l'esprit des Grecs du cinquième siècle. Il fallait, donc, répondre avec décision, et la façon la plus efficace de réussir était, sans doute, de montrer la supériorité technique des hippocratiques. Et cela veut dire : montrer au malade que le médecin pouvait, sans interroger le patient, lui raconter ce qu'il lui était arrivé, ses souffrances présentes, et, même, ce qu'il lui arriverait. Présent, passé et futur de la maladie étaient, donc, d'une façon préalable, connus du médecin. En pratiquant la prognose, la parole du médecin devenait quelque chose de merveilleux. C'est ainsi que trouvent leur explication les adjectifs employés dans le *Corpus* pour désigner la prognose : καλαί, θαυμασταί [12]. Or, dans le traité hippocratique *Sur la prognose* (Προγνωστικόν, I) voici ce que nous lisons: τὸν ἰητρὸν δοκεῖ μοι ἄριστον εἶναι πρόνοιαν ἐπιτηδεύειν· προγιγνώσκων γὰρ καὶ προλέγων παρὰ τοῖσι νοσέουσιν τά τε παρεόντα καὶ τὰ προγεγονότα καὶ τὰ μέλλοντα ἔσεσθαι ... Dans ce paragraphe

---

[6] D'après Littré (*op. laud.*) la prognose hippocratique a son origine dans l'expérience des prêtres d'Asclépius.

[7] *La medicina hipocrática*, Madrid, 1970, 268.

[8] *Arzt und Patient bei Hippokrates*, Berne, 1936.

[9] Laín, *op. cit.*, 270.

[10] Edelstein, *op. cit.* 77.

[11] G. Lanata, *Medicina magica e religione popolare in Grecia*, Rome, 1967; L. Gil, *Therapeia. La medicina popular en el mundo clásico*, Madrid, 1969.

[12] cfr. II, 110—112 L.; IV, 252; IX, 6.

ce qui attire l'attention c'est la formule παρεόντα, προγεγονότα, μέλλοντα. Et bien : la connaissance du passé, du présent et du futur, c'est, précisément, ce qui distingue, dans la littérature grecque, l'aède, le poète consacré et inspiré par les Muses, et, surtout, le devin. Lorsque, dans l'*Iliade*, pendant la dispute entre Achille et Agamemnon, le devin Chalcas se lève pour apaiser le courroux des deux chefs, le poète le décrit de la façon suivante :

ὅς ἤδη τὰ τ'ἐόντα τὰ τ'ἐσσόμενα πρό τ'ἐόντα (Il. A, 70).

De même, lorsque Hésiode nous raconte, dans la *Théogonie*, sa consécration comme poète [13], il nous dit que les Muses lui ont commandé de chanter

τὰ τ'ἐσσόμενα πρό τ'ἐόντα

Ici, comme ailleurs, ce qui fait le prestige du poète et du devin c'est la connaissance de tout ce qui est « passé, présent et futur ». Or, cette connaissance qui est, nous l'avons vu, nécessaire au médecin pour s'attacher à la thérapeutique du malade, est aussi le signe de son caractère presque surhumain. Comme les poètes, les devins et les aèdes — ses anciens compagnons de « démiurgie » — le médecin, lui aussi, est un être presque surhumain, doué de qualités que seuls les dieux peuvent accorder aux mortels.

Nul doute que ces liens « charismatiques » étaient sentis comme quelque chose qui pouvait contribuer au prestige, déjà très menacé, des médecins hippocratiques.

II

Sur le traité De natura hominis

Le traité hippocratique *De natura hominis* est, sans doute, un des plus importants du *Corpus* à bien des égards. Galien l'a commenté [14], et, à l'époque moderne, l'intérêt des philologues et des historiens de l'hippocratisme a été maintes fois attiré par cet ouvrage plein d'énigmes et de problèmes. Après Littré ce fut surtout Fredrich qui, à la fin du XIX-ème siècle, ouvrit la voie vers sa compréhension. Fredrich s'en occupa dans sa thèse de doctorat, dont les conclusions furent incorporées dans son livre postérieur *Hippokratische Forschungen* [15]. Villaret en publia une édition commentée [16]. Néanmoins, les générations postérieures semblent avoir oublié un peu cet important traité hippocratique : quelques pages seulement lui sont dédiées dans le livre si connu de Deichgräber [17] ; Jones en dit quelque chose

[13] Hésiode, *Théogonie*, 29 ss. Sur le thème de la consécration du poète, voir Kambylis, *Die Dichterweihe und ihre Symbolik*, Heidelberg, 1965, 31 ss.

[14] Galien, tome XV de l'édition de Kühn.

[15] *De libro* περὶ φύσεως ἀνθρώπου *pseudohippocratico*, Gœttingue, 1894 ; *Hippokratische Untersuchungen*, Berlin, 1899.

[16] *Hippocratis De natura hominis*, Gœttingue, 1911.

[17] *Die Epidemien und das Corpus hippocraticum*, Berlin, 1933, 105 ss. (Ce volume a été réédité en 1971, Berlin, W. de Gruyter).

dans la préface de son édition [18], et, tout récemment, Grensemann a tâché, à la suite d'autres, de démontrer que le *De natura hominis* est l'œuvre de Polybe [19] sans aborder les principaux problèmes que pose notre petit ouvrage. Or, on peut affirmer que le *De natura hominis*, malgré tous les travaux cités ci-dessus, reste une énigme. D'emblée, il faut dire que, dans la tradition manuscrite ce petit traité ne nous est pas arrivé comme un livre autonome. Ce fut Littré qui, pour la première fois, l'édita séparant de lui les neuf derniers chapitres qui forment, dans son édition, le traité *De diaeta salubri*. A la suite de Littré, tous les éditeurs modernes ont distingué entre ces traités [20]. Mais il y a bien d'autres problèmes. Nous ne savons pas, par exemple, qui en est l'auteur. Aristote (*Historia animalium* III, 3) lorsqu'il décrit le système des veines et des artères du chapitre XI du *De natura hominis* lui attribue comme auteur Polybe. L'*Anonymus Londinensis* (chapitre XXIX) fait de même, mais lorsqu'il résume le contenu du chapitre IX de notre traité, il affirme que son auteur est Hippocrate. Galien, enfin, croit que la première partie de l'ouvrage appartient à Hippocrate. A l'époque moderne les avis sont également partagés [21].

Un autre problème est celui de l'unité de l'œuvre. Déjà Galien dans son commentaire observait très clairement que ce traité était formé de trois morceaux divers : une première partie, composée de 240 lignes (c'est-à-dire, nos huit premiers chapitres) ; une seconde partie est formée, selon lui, par les chapitres 9—15 ; la troisième partie, enfin, serait constituée par ce que nous connaissons aujourd'hui comme le *De diaeta salubri*. La conclusion de Galien, donc, est que nous sommes en présence d'un pot-pourri : εὔδηλον οὖν ὅτι τὸ μὲν ὅλον βιβλίον ἐκ πολλῶν διασκεύασται. Galien insiste, aussi, sur le fait que la partie dédiée à l'anatomie des vaisseaux ne peut être ni de Polybeni d'Hippocrate, puisque la doctrine soutenue dans cette partie de l'ouvrage était anachronique [22] et vieillie déjà à l'époque du maître de Cos. Le médecin romain tente, alors, une explication qui surprend par son ingénuité [23] : pendant l'époque des rois Attalides et Ptolémées, avec leurs rivalités, on n'avait aucun scrupule à forger des livres par le procédé qui consiste à réunir dans un seul volume deux ou plusieurs petits ouvrages. C'est ainsi qu'avait été formé le traité *De natura hominis*. On prit un petit livre d'Hippocrate (la première partie, c'est-à-dire, les chapitres 1—8), quelques pages sur le système des vaisseaux (le chapitre XI), quelques morceaux disparates sur des problèmes nosologiques (chap. IX—X) et des lignes d'un livre qu'aujourd'hui nous connaissons sous le titre de *De diaeta salubri*.

Cette solution « analytique », qui postule un faussaire, ne fut pas acceptée par Fredriech. La raison de ce refus est, pour le philologue

---

[18] Londres, 1931 (Coll. Loeb).

[19] *Der Arzt Polybos als Verfasser hippokr. Schriften*, Wiesbaden, 1968.

[20] Il faut aussi remarquer que le chapitre IX du *De diaeta salubri* n'est que le premier chapitre du traité *Sur les maladies*. Voir infra et, surtout, Jones, *Hippocrates*, Londres, 1931, vol. IV, 59, note.

[21] Croient à la paternité de Polybe, Deichgräber, Höttermann, Schöne, Jouanna, Grensemann ; Fredrich et Heinimann n'y croient pas.

[22] cfr. Fredrich, *Hipp. Unterss.*, 22.

[23] Galien, XV, 109, διὰ τὴν σμικρότητα συνέθηκεν ἐς ταὐτὸ ἄμφω.

allemand, claire : « Sonst hätte er seine Sache besser gemacht » [24]. Pour lui, notre traité n'est autre chose qu'un ὑπόμνημα, formé de parties d'origine différente par un médecin qui voulait conserver des notes diverses. Voici la conclusion à laquelle arrive Fredrich dans sa thèse de doctorat : « Vir quidem, medicus uidelicet, in usum suum collegit et composuit res memoriae dignas, complures de origine morborum, et curatione sententias, dissertationes de uenis, de pure, de orina, de febribus, de diaeta, de capitis doloribus principium sanandi ; et haec quidem capita duo addidit fortasse quod initium librorum ei carorum erant » [25].
Jones, à son tour, dans son édition d'Hippocrate [26], a objecté que l'hypothèse d'un ὑπόμνημα n'explique pas le caractère disparate de notre traité. Si, comme le veut Fredrich, l'auteur voulait former un tout, un véritable ὑπόμνημα, le résultat, il faut l'avouer, ne fut pas très heureux. Il dit, donc : « The sections are not arranged ; if any effort was made to put in order, it was a very unsuccessfull effort ». Jones soutien, enfin, l'hypothèse que ce fut un médecin ou un bibliothécaire qui unit, pour éviter leur perte, quelques fragments de papyrus qui contenaient des sujets médicaux divers. On revient, donc, à l'hypothèse analytique de Galien.

Or, nous croyons qu'une étude stylistique du traité peut nous aider, sinon à fournir une solution définitive au problème, du moins à montrer la voie par laquelle on pourrait arriver à une compréhension plus complète.

En effet, c'est un trait de beaucoup d'œuvres hippocratiques que d'être composées dans un style « aphoristique ». Dans ces œuvres, ce qui frappe tout d'abord c'est leur allure « dogmatique ». L'auteur ouvre chaque chapitre par une affirmation absolue, catégorique, dogmatique. Dans ces cas, le trait stylistique c'est normalement l'absence de toute particule. Et, ce même fait apparaît dans le premier chapitre de beaucoup d'ouvrages qui, à leur tour, ne sont pas composés dans un style « aphoristique ».

Prenons, d'abord, les *Aphorismes*. Nul doute que ce traité a été constitué d'une façon bizarre : il est possible que nous ayons ici le résultat d'une fusion de différents chapitres de livres qui s'occupaient de toutes les branches de la médecine. Et, ce qui est plus important pour notre hypothèse, la plupart des paragraphes s'ouvrent sans aucune particule de liaison, ce qui permet de soupçonner que nous sommes en présence de commencements d'ouvrages différents.

Par exemple, le livre I s'ouvre avec ces mots : βραχὺς ὁ βίος ἡ δὲ τέχνη μακρή. Dans ce même livre, nous trouvons des commencements très semblables. Voici le chapitre 2 : ἐν τῇσι ταραχῇσι τῆς κοιλίης . . . ἢν μὲν οἷα δεῖ καθαίρεσθαι καθαίρωνται, συμφέρει δὲ καὶ εὐφόρως φέρουσιν. Le chapitre 3 dit : ἐν τοῖσι γυμναστικοῖσι αἱ ἐπ'ἄκρον εὐεξίαι σφαλεραί. Le chapitre 4 a un commencement semblable : αἱ λεπταὶ καὶ ἀκριβέες δίαιται . . . σφαλεραί.
Et de même le chap. 5 : ἐν τῇσι λεπτῇσι διαίτῃσι ἁμαρτάνουσι οἱ νοσέοντες. Voyez, en plus, les chapitres 14, 15, 16, 21, etc.

---

[24] Fredrich, 13.
[25] *De libro* περὶ φύσεως ἀνθρ. *pseudohippocratico*, déjà cité.
[26] *Op. cit.* p. XXII.

Après cette observation, regardons l'introduction d'une grande partie de traités non aphoristiques. Nous y trouverons la même façon de s'exprimer. Voici, par exemple, le commencement du *Peri aérôn* : ἰητρικὴν ὅστις βούλεται ὀρθῶς ζητεῖν τάδε χρὴ ποιεῖν.

Ce même style nous le retrouvons dans le commencement du traité *De morbo sacro* : Περὶ τῆς ἱερῆς καλεομένης νούσου ὧδε ἔχει et dans le traité *Sur les blessures dans la tête* (Littré III, 182) qui commence Τῶν ἀνθρώπων αἱ κεφαλαὶ οὐδὲν ὁμοίως σφίσιν αὐταῖς . . .
Le traité Περὶ ἀγμῶν employe le même style : ἐχρῆν τὸν ἰητρὸν τῶν ἐκπτωσίων τε καὶ καταγμάτων ὡς ἰθύτατα τὰς καταστάσιας ποιεῖσθαι.

Or, cette façon de commencer « ex abrupto », avec une affirmation catégorique, sans particule de liaison, nous la trouvons dans tous les chapitres du *De natura hominis* que, précisément déjà Galien, et plus tard Jones et Fredrich, voyaient, comme des morceaux « interpolés ». Voici, par exemple, le chapitre XI, qui commence par ces mots : αἱ παχύταται τῶν φλεβῶν ὧδε πεφύκασιν.

On a l'impression de se trouver en face d'un premier chapitre d'un traité sur les vaisseaux.

Voici maintenant le commencement du chapitre XII : ὁπόσοι πῦον πολλὸν πτύουσιν ἄτερ πυρετοῦ ἐόντες, καὶ οἷσιν ὑπὸ τὸ οὖρον πῦον ὑφίσταται πολλὸν ἄτερ ὀδύνης ἐούσης . . . τούτοισιν πᾶσιν ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ τὰ νοσήματα γίνεται.

Et on pourrait dire de même du chapitre XIII [27] et XV [28]. Mais il y a plus. Le traité *De diaeta salubri*, que, nous l'avons vu, Littré découpa du *De natura hominis* pour des raisons toutes autres que des raisons stylistiques, a la même allure et le même ton que les traités que nous avons étudiés jusqu'ici. Voici le texte du premier paragraphe du chapitre premier : τοὺς ἰδιώτας ὧδε χρὴ διαιτᾶσθαι. Et voici, enfin, le texte du chapitre final du *De diaeta salubri* qui n'est, selon les éditeurs, que le premier chapitre du Περὶ παθῶν.

ἄνδρα [δὲ] χρὴ, ὅς ἔστι συνετὸς . . . ἐπίστασθαι ἐκ τῆς ἑαυτοῦ γνώμης ἐν τῇσι νούσοισι ὠφελεῖσθαι.
(Ici il faut remarquer que la particule δὲ est omise dans quelques manuscrits, pas à tort, puisque, selon l'avis des critiques, cette partie n'appartient pas à ce traité, mais à un autre dont il est le commencement).

Il semble, donc, que nous pourrions revenir à l'hypothèse de Galien selon laquelle le *De natura hominis* n'est pas une œuvre dont on peut affirmer l'unité. L'application de ces critères stylistiques confirmerait, peut-être, que ce traité n'est qu'un livre très disparate, formé de divers morceaux dont quelques-uns, surtout ceux qui constituent la partie centrale, pourraient être des commencements de chapitres de quelques traités perdus.

---

[27] XIII, ὅσα τῶν νοσημάτων ἐξ ὀλίγου γίνεται . . . ταῦτα δὲ ἀσφαλέστατά ἐστιν προαγορεύεσθαι.

[28] οἱ πλεῖστοι τῶν πυρετῶν γίνονται ἀπὸ χολῆς.

THE ORDER OF WORDS IN ἡ τιμὴ θεῶν (AESCHYLUS, *Ag.* 637)

BY

G. M. LEE
(Bedford)

Fraenkel, II 315, says "it is quite unusual (if indeed admissible at all) that . . . for example . . . τῶν λόγων πατρός [should be used] instead of τῶν πατρὸς λόγων". I see no difference between this order and that in Cercidas, fr. 3, 7 :

Οὗτος ἐν ἀτρεμίᾳ τὰν ναῦν ἔρωτος
σώφρονι πηδαλίῳ πειθοῦς κυβερνῇ.

One might, I suppose, treat ναῦν ἔρωτος as equivalent to a compound "love-boat", but there are few limits to the use of such an expedient. Again, Fraenkel (317, note 1) allows τὴν ὁμευνέτιν Αἴαντος (Sophocles, *Aj.* 501) because Αἴαντος is a name; but here ἔρωτος (in spite of line 2, παῖδ' 'Αφροδίτας) appears to be a common noun and there is no occasion to write Ἔρωτος.

I do not know whether this parallel, if it is one, has been cited before : Fraenkel evidently confined his search to Attic drama, though the third century meliambic poet may reasonably be called as a witness in a matter of syntax. It is the syntactical principle, not the interpretation of *Ag.* 637, in which I am particularly interested.

ÎNTRE DIONIS ȘI LONGINUS
Reînvierea unei controverse*

DE

MIHAI NASTA

În acest volum sînt reunite sub un titlu generic șapte studii care gravitează în jurul unei singure probleme centrale, cercetată cu asiduitate de autor în ultimele două decenii [1] : paternitatea *Tratatului despre sublim* și ambianța în care s-au dezvoltat cîteva din principalele sale idei ; aportul lor la cristalizarea unui clasicism al epocii lui Augustus ; în sfîrșit, afinitățile „sublimului" cu sensibilitatea modernă. Toată această problematică se mai axează în jurul unei convingeri pe care D. Marin încearcă s-o acrediteze cu noi argumente în fiecare studiu : autorul tratatului este de fapt Dionis din Halicarnas, învățat și estetician de mărimea întîi, care ar trebui reevaluat în funcție de această nouă atribuire, menită să ne dezvăluie un adevărat apogeu al strădaniilor sale de retor-filozof.

Pe căi cu totul diferite, sub auspiciile unor determinări epistemologice care se deosebesc radical de unele predilecții mărturisite de D. Marin — am ajuns noi înșine la unele concluzii înrudite, cu privire la receptivitatea lui Dionis față de paradoxurile stilului sublim [2], dar trebuie să mărturisim de la început că nu împărtășim în anumite domenii tezele acestor investigații erudite ale „sublimului", care încearcă să ne prezinte aspecte din cele mai neprevăzute ale identificării lui Pseudo-Longin cu autorul memoriului magistral *Despre potrivirea cuvintelor*. Deoarece există de fapt două serii de probleme, spre care tind în mod convergent argumentările din volumul recenzat, vom preciza abia spre sfîrșitul prezentării noastre ceea ce ni se pare a fi atitudinea cea mai rezonabilă în privința afinităților tratatului *Despre sublim*. Mai înainte, pe măsură ce vom discuta ideile cercetătorului modern, am dori să scoatem în evidență necesitatea

---

* Însemnări pe marginea cărții lui Demetrio Marin, *Retorica, stilistica, estetica nell'età Augustea*. Bari, Adriatica Editrice, f.d. [1970], 329 p.

[1] Dintre studiile mai vechi, după articolul „L'opposizione sotto Augusto e la datazione del saggio sul Sublime" în *Studi Calderini — Palimbeni*, vol. I (1956), una din contribuțiile însemnate ale autorului pe tărîmul documentării este *Bibliography of the „Essay on the Sublime"* (Περὶ ὕψους), compiled by Demetrio St. Marin. *Supplementum* la revista Mnemosyne, Leiden, 1967, (X + 101 pagini). Pentru alte studii ale autorului despre diferite probleme de civilizație romană și de filologie, unele referitoare la „romanitatea" din țara noastră, vezi în Studii clasice, vol. XV (1973), p. 271—273, recenzia profesorului Pippidi la volumul *Tra grammatica latina e storia antica*, Matera, 1972 — precum și discuția unor opinii ale autorului în materie de epigrafie, *ibidem*, p. 59 și urm.

[2] În treacăt discutăm această problemă în articolul *L'analyse du langage et la représentation des performances du discours chez Denys d'Halicarnasse*, sub tipar în *Actes du congrès international* „E i r e n e" (Cluj, 1972). Revenim pe larg asupra problematicii în monografia noastră *Imitație și stil la Dionis din Halicarnas* (teză dactilografiată) — mai ales prin observațiile referitoare la *anomaliile stilistice și problematica sublimului*.

de a se ajunge la o separare treptată a domeniilor de investigație : pe de o parte problemele de *paternitate* (o controversă de istorie literară); pe de altă parte, acele chestiuni care se referă la unele afinități tipologice și la particularitățile de receptare a operelor *înrudite*. Întrucît autorul oferă spre meditație studii (apărute cu diferite prilejuri), în care utilizează tipuri de argumentare disparată, lipsește un capitol de sinteză care să unifice argumentele solide și să tragă toate învățămintele de pe urma unor asociații adeseori foarte sugestive. Vom discuta pe rînd toate studiile în ordinea în care au fost publicate în volum sub formă de capitole — de o întindere și de o pondere inegală.

Primele două studii se leagă în mod organic între ele, ocupă cel mai mare număr de pagini și demonstrează în parte una din tezele pe care se străduiește să le impună D. Marin : faptul că tradiția manuscrisă — *și, implicit, cea literară* au atribuit secole de-a rîndul tratatul *Despre sublim* renumitului istoric și teoretician literar Dionis din Halicarnas. Cealaltă teză, corelativă, ar urma să ne convingă și pe noi, cititorii moderni cu orizont filologic [3], despre această identitate dintre autorul celebrului „aureus libellus" și scriitorul neobosit care ne-a lăsat *Antichitățile romane* și prețioasele *Opuscule retorice* [4].

Să ne oprim deocamdată asupra investigației care alcătuiește primul capitol (una din cele mai solide contribuții) : *L'anonimato del „Saggio sul Sublime" nella tradizione dei codici* (p. 9—27, republicat fără modificări, după ce apăruse mai întîi în Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia dell Univ. di Bari, vol. I din 1954, în care se reproduc și 14 fotografii foarte instructive : o copertă de codice [Laur. Plut. 2830] pagini de titlu cu atribuirea și pagini interioare).

După cum se vede și în *prefață* (5 — 8), cele mai vechi manuscrise prezentau indicația Διονυσίου, Λογγίνου, acest ultim nume fiind considerat de Marin un fel de „camuflare" — propriu-zis o denaturare care a pornit de la o coruptelă pentru λόγιος—, „învățatul". Epitetul apare de altfel în notița lui Suidas : Διονύσιος 'Αλεξάνδρου 'Αλικαρνασεύς, ῥήτωρ καὶ λόγιος (citat printre *testimonii* în ediția Vahlen). Se consideră că acest epitet a devenit chiar un fel de poreclă — un *cognomen* cum a fost numele Platon (cf. Diogene Laerțiu III, 4). Ipoteza lui Marin este destul de verosimilă. Într-o perioadă anterioară asemenea porecle sau denumiri particularizante se refereau adeseori la o ciudățenie sau o particularitate a fizicului (cum pare a fi chiar Πλάτων — poate „cel cu umerii lați"). În schimb, începînd cu perioada greco-romană, devin frecvente și apelativele care scot în evidență o însușire intelectuală, un *summum*

---

[3] Pentru a ne convinge de justețea primei teze este suficient să luăm cunoștință de dovezile oferite de tradiția manuscrisă. Se cere, maximum, să posedăm cîteva noțiuni elementare de paleografie și de istoria textelor. Așa cum vom vedea, pentru aceste sectoare demonstrația își atinge scopul. Mai departe însă, pentru a se dovedi efectiv *paternitatea*, discuția ar fi trebuit să înfrunte toate contraargumentele pe care le poate invoca filologia modernă și — printre altele — să procedeze la sondaje stilometrice mai extinse, mai temeinice decît paralelismele textuale restrînse (între *Sublim* și textele dionisiene), cum sînt de pildă cele de la p. 49 și urm., 67 și urm.

[4] Sub acest titlu includem toate scrierile de teorie literară ale lui Dionis. Vom face trimiterile la ediția Usener—Radermacher, *Dionysii Halicarnasei quae exstant*, vol. V-VI (Opusculorum volumina), Leipzig, Teubner, 1899—1929 (retipărite anastatic în 1965).

de elocinţă etc. (amintim de exemplu larga răspîndire de care se va bucura apelativul Χρυσόστομος „Gură de aur"). De aceea putem accepta, fără să cădem în exagerările unor speculaţii zadarnice, presupunerile avansate de cercetătorul nostru. Printre altele, el arată că, în ciuda expresivităţii acestui apelativ („redender Name"), la cîteva secole distanţă copiştii nu l-au înţeles, fiind un derivat mai rar de la λόγος. La aceasta am putea să adăugăm că este chiar vorba de un apelativ aproape arhaic, utilizat cu predilecţie de un compatriot ilustru al lui Dionis, marele istoric Herodot, de fel din Halicarnas [5]. În sfîrşit, la fel de plauzibilă este şi ipoteza că un copist a interpretat greşit un spaţiu lăsat lîngă -γ- şi a crezut că are de a face cu grafemul care nota sunetul -γγ-. De acolo şiragul de false interpretări : Διονυσίου λογίου, citit ca şi cum ar fi fost un fel de λογγίου şi corectat în Λογγίνου[6]. Manuscrisul cel mai vechi, *Parisinus Gr. 2036* (*P*) din secolul X prezintă deja titlul Διονυσίου Λογγίνου Περὶ ὕψους.

Numai în sumar, *pe cît se pare altă mînă*, introduce particula disjunctivă Διονυσίου ἢ Λογγίνου ... Abia ulterior, în altă subfamilie de manuscrise, s-a generalizat acest mod de atribuire — v. de ex. *Vaticanus 285* (A) de la sfîrşitul secolului XV, unde figurează, neclar, disjunctiva.

Îi revine lui Marin meritul incontestabil de a ne atrage atenţia asupra primelor argumente care pledează pentru a se atribui tratatul învăţatului din Halicarnas. În orice caz, sub forma studiului republicat în fruntea volumului, posedăm acum toate datele pentru a judeca cît de mare este probabilitatea ca tradiţia manuscrisă şi ezitările copiştilor-editori să acrediteze paternitatea dionisiană.

De la Rhys-Roberts, care indica în termeni foarte clari cît de importantă este această alternativă, nimeni — după ştirea noastră — nu şi-a mai dat osteneală să insiste asupra consecinţelor pe care le poate avea ipoteza că Dionis din Halicarnas *a fost efectiv* autorul tratatului *Despre sublim*. De aceea am studiat cu cea mai mare atenţie studiul care alcătuieşte acum capitolul II din volum (p. 27—128) : *La paternità del Saggio sul Sublime* [7].

Deşi trebuie să întărim chiar de pe acum că nu considerăm plauzibilă atribuirea făcută în favoarea lui Dionis din Halicarnas, multe din argumentele şi observaţiile autorului ne ajută să înţelegem mai bine o serie de aspecte referitoare la condiţiile elaborării tratatului şi la ideologia sa estetică, apropierile cu o serie de pasaje dionisiene fiind deosebit de sugestive şi binevenite, după ce timp de mai bine de un secol prea mulţi cercetători au exagerat în direcţia contrară : exaltînd pe autorul tratatului în defavoarea predecesorului său [8].

---

[5] V. de exemplu în *Istorii* I, 1 sau II, 3. Cea dintîi din aceste menţiuni se referă la oamenii *docţi* sau înţelepţi ai perşilor care ştiau să le interpreteze legendele. În alte contexte epitetul se referă în special la elocinţă : „bun cuvîntător", „elocvent", (sau desemnează „prozatorul").

[6] Toate aceste transformări sînt prezentate sintetic de Marin la p. 22—23. În realitate nu avem de a face cu un caz tipic de anonimat, ci cu rezolvarea problemei unei opere care a devenit la un moment dat (din cauza disocierii şi a fluctuaţiei Dionis/Longin) *pseudepigrafă*.

[7] Republicat fără modificări. Apărut prima dată în Studi Urbinati, 1955 (XXIX n.s.), p. 266—333.

[8] Este unul din criteriile-standard de judecare a celor doi autori. A se vedea, de exemplu, Maurice Croiset, *Histoire de la littérature grecque*, vol. 5, Paris, 1901 ; D. M. Pippidi, *Formarea ideilor literare în antichitate*, (ed. a 2-a), Bucureşti, 1972. Se pot observa şi nuanţări mai

Studiul începe cu o serie de considerații referitoare la istoricul problemei (p. 27 — 51). Se insistă încă o dată asupra importanței deslușirii aduse de Amati, bibliotecarul Vaticanului, care a semnalat cel dintîi, prin 1808, particula η, atît de revelatoare pentru a se disocia numele lui Dionis de ceea ce unii considerau că ar fi determinativul sau *cognomen-ul* său (Longin). Prin 1827 într-o versiune italiană valoroasă a opusculelor lui Dionis, editorul include tratatul sub un titlu pe care D. Marin nu ezita să-l considere „revoluționar": *Il Sublime, trattato di Dionigi d'Alicarnasso, finora attribuito a Longino.* Se înșiră o serie de presupuneri care căutau alți omonimi : „Dionis din Pergam, pentru Weiske, Dionis din Halicarnas, zis cel tînăr pentru A. E. Egger, Dionis din Milet pentru Schoell, Dionis din Alexandria, supranumit „gramaticul" pentru alți filologi" (p. 37).

Dintre filologii moderni care l-au susținut pe Dionysius Halicarnassensis cercetătorul nostru l-a depistat pe maghiarul F. Nagy, a cărui contribuție din 1936 scăpase chiar vigilenței despuierilor din *Année Philologique.* Mai înainte de a dezvolta propria sa demonstrație, lucrarea de sinteză de care ne ocupăm începe prin a pune la punct delimitarea cronologică. D. Marin recunoaște că această ordine de argumentare operează prin anticipare: „una specie di ὕστερον πρῶτον" (cf. p. 41 și urm.). Pentru o datare în ultimele decade *înaintea erei noastre* ar pleda în primul rînd împrejurarea că Pseudo-Longin *tocmai citise* un tratat cu același nume al lui Caecilius din Caleacte cu care înțelege să polemizeze (cf. cap. I). Or, cu greu am putea să împingem mult mai tîrziu data acestei polemici — deși n-ar fi neverosimilă coborîrea pînă în al doilea deceniu al erei noastre (admițînd dealtfel că Caecilius i-ar fi supraviețuit lui Dionis, pentru activitatea căruia ultimul reper *ante quem* este considerat anul 8 î.e.n.)[9]. Al doilea indiciu ar fi referința la Theodoros din Gadara, în *Subl.* III, 5, 3 interpretată ca mențiunea unui om care „îl ascultase cu urechile lui" pe celebrul teoretician al asianicilor *temperați*, (cum prea bine îi califică Marin), zăbovind asupra teoriei *parenthyrsului* (tradus de Balmuș prin „aprindere fără rost"). Pe cît s-ar părea referința este interpretată ca o informație obținută de un discipol-martor ocular, întrucît textul folosește ὅπερ și imperfectul ἐκάλει. Deci : „tocmai ceea ce Th. numea parenthyrs...". Imperfectul grecesc se întrebuințează însă adeseori destul de vag și aici reliefează mai degrabă coincidența cu o descriere sau tratare amănunțită din doctrina unui retor, care ne permite să înțelegem perfect natura unui viciu al expresiei : „denumirea și definiția exactă le găsim la Theodoros" (ὅπερ ὁ Θ. παρένθυρσον ἐκάλει); de aceea considerațiile despre *sublim* nu mai zăbovesc asupra defectului. Cam atîta a vrut să spună „Anonimul" și nu trebuie suprasolicitat aici textul pentru a se impune ideea că citează o experiență personală (care ar coincide cu perioada din jurul anului 32 î.e.n. , data la care Hieronim îl menționează pe Theodoros ca pe un *nobilissimus artis rhetoricae praeceptor*).

moderne la M. A. Grube, *The Greek and Roman Critics*, London—NewYork, 1967 și la K. E. Gilbert — H. Kuhn, *Istoria esteticii* (1954), versiune română din 1972, p. 102 urm. și 111 urm., sau în recenta prezentare de sinteză a lui M. Fuhrmann, *Einführung in die Antike Dichtungstheorie*, Darmstadt, 1973 (îndeosebi p. 181—184), unde se mai acordă totuși o importanță exagerată poziției centrale a tratatului anonim.

[9] Vezi monografia lui É Egger, *Denys d'Halicarnasse*, Essai..., Paris, 1902, cap. I, și mai recent Bonner, S. F., *The Literary Treatises of Dionysius of Halicarnassus*, Cambridge. 1939 (retipărire în 1969), aproape ignorat de autorul nostru.

Urmează alte trei indicaţii pe care studiul încearcă să le interpreteze ca repere cronologice. Una cuprinde condamnarea scriitorilor contemporani — în general a retorilor — care aleargă după noutăţi (*Subl.* V, 1) sau păcătuiesc prin reprezentarea unor grozăvii excesive (*Subl.* XV, 8). S-a făcut apropierea cu Quintilian, *Inst. Orat.*, VIII, 1, 24 şi IX, 2, 42. Nu avem totuşi prea multe îndreptăţiri pentru a limita cronologic manifestarea acestor simptome de degenerescenţă la primele decenii î.e.n. Mai degrabă ne-am putea gîndi odată cu Kaibel la un viciu comun pentru secolul I d. Chr. Ironicul οἱ καθ' ἡμᾶς ῥήτορες, din XV, 8 n-ar fi exclus să fie o determinare vagă. D. St. Marin relevă (la paginile 48 şi urm.) nuanţe de o mare fineţe în referirea din *Subl.* XLIV, 3, la vremea de libertate pe care autorul o apucase „aproape în faşă" (μόνον οὐκ ἐνεσπαργανώμενοι). Asemenea precizări, utile şi binevenite pentru a ne face să înţelegem drama trăită de Pesudo-Longin, nu adaugă mare lucru la identificarea cu Dionis din Halicarnas. Acesta din urmă rămîne, orice s-ar spune, mult mai rezervat, — „au dessus de la mêlée" — în mărturisirile sale şi oricît se arată de reticent cînd este vorba să laude personalităţi politice romane din vremea sa, nemulţumirile latente nu răbufnesc niciodată la el atît de puternic încît să provoace o comparaţie critică între diferite perioade ale Republicii, generînd diatribe într-unul din punctele culminante ale scrierilor sale.

Mai convingătoare ar trebui să fie secţiunea, destul de întinsă (52—128), care încearcă să demonstreze că probleme importante de critică literară şi estetică — în general judecăţi pronunţate asupra unor clasici marcanţi — departe de a reprezenta focare de divergenţă, ar duce la identificarea „Anonimului" cu Dionis.

Discuţia începe cu poziţia faţă de Caecilius din Caleacte, prieten „dintre cei mai dragi" pentru Dionis (v. de ex. τῷ φιλτάτῳ Καικιλίῳ în *Ep. ad Pompeium*, cap. 3, p. 240 U. R.) şi antagonist sau—în orice caz — sursă de disocieri polemice pentru *Tratatul despre sublim.* Toate raţionamentele şi argumentările lui Marin nu izbutesc să înlăture implicaţiile acestor deosebiri fundamentale. Este adevărat că Dionis tinde tot mai mult să se depărteze de purismul steril, normativist, al aticiştilor, adepţii lui Apollodorus, printre care se numără şi Caecilius. Dar nu se poate vorbi de aprofundarea unei „rivalităţi între clasicizanţi" (formula reluată de cercetătorul nostru la p. 53, din E. Schwartz, art. *Dionysios*, din RE, V, 1, col. 935). Dionis, în pasajul invocat de Marin, — *De comp. verb.* cap. 12, p. 45 U.R. — , arată limpede că nici un fel de ştiinţă (ἐπιστήμη), nici un filozof, nici un retor, n-ar fi în stare să statueze din ce elemente constitutive ia naştere — sau poate fi produsă — plăcerea estetică şi cum ar trebui dozată *după împrejurare* (καιρός). În asemenea situaţii decide numai „opinia" scriitorului (δόξα); mai exact: discernămîntul cu care l-au înzestrat experienţa sa individuală şi talentul. În alt pasaj (*De orat. ant.*, p. 28 U.R.), Lisias este lăudat fiindcă ştie să intre în materie de-a dreptul, *fără proemiu*. O anomalie în domeniul „dispoziţiei părţilor" pe care aticiştii (respectiv un Caecilius) n-ar fi admis-o sub nici un cuvînt. Aceste observaţii sînt foarte utile, îl disociază întru cîtva pe Dionis de prietenul său Caecilius, dar nu pledează destul de convingător pentru identificarea cu anonimul. În mod peremptoriu Marin trece sub tăcere toate acele concepte doctrinare preluate de Dionis în prima perioadă

fie de-a dreptul de la Caecilius, fie dintr-o învăţătură comună (în parte derivate din Teofrast şi dintr-un „corpus" al eclectismului stoic, de tipul retoricii posidoniene)[10]. Printre altele reţine atenţia sistemul *virtuţilor* discursului (sau ale „vorbirii discursive", ἀρηταὶ λέξεως): cele *necesare* şi cele *adăugate* — o reţea de criterii valorice care se găseşte în majoritatea studiilor *Despre oratorii antici*. Analiza literară respecta o ierarhie în care se pornea de la *calităţi necesare*, un fel de presupoziţii ale expresiei, cum ar fi: puritatea idiomului (καθαρότης), precizia, inteligibilul luminos sau claritatea (σαφήνεια), proprietatea, strălucirea (σαφήνεια), concizia (συντομία), caracterul persuasiv (πιθανότης) şi adecvarea sau convenienţa cu elementele subiectului (πρέπον τοῖς ὑποκειμένοις). Această reţea va fi nuanţată, ba chiar dislocată cu timpul de însuşi Dionis, în funcţie de autorii studiaţi şi de avatarurile analizelor sale. Cu toate acestea, o regăsim pretutindeni ca o presupoziţie — printre altele într-o etapă de tranziţie cum este monografia *Despre Iseu* (cf. cap. III, vol. I U. R., p. 95 — 96). Or, pentru asemenea criterii devine foarte probabilă o înrudire strînsă între Dionis şi Caecilius. În schimb Anonimul ia în considerare greşeli sau scăderi cu totul diferite. În afară de stilul umflat sau de cel pueril (τὸ μειρακιῶδες) din cap. 3, de efectele meschine μικροποιοῦν (41 — 43) sau de unele forme nefericite, disproporţionate, ale strădaniilor de înălţare (chiar *parenthyrsul* care aminteşte de cenzurarea stilului ditirambic la Dionis), tratatul foloseşte criterii originale, deosebite, de reliefare a deficienţelor expresiei.

În următoarele subcapitole Marin duce mai departe o investigaţie comparativă a judecăţilor despre Platon, Lisias, Tucidide, Isocrate. Între acestea se intercalează o discuţie a celebrelor capitole din „Sublim" intitulate de Wilamowitz „Regulă sau Geniu", iar înainte de o succintă sinteză se iau în discuţie afinităţile cu tratatul *Despre potrivirea cuvintelor*. Îndeosebi paginile consacrate judecăţilor despre Platon (60—71) şi Lisias (72—78) izbutesc să restabilească în mod oportun un echilibru pe care filologii moderni l-au nesocotit în defavoarea lui Dionis.

În ciuda unor critici normativiste din *Epistula către Pompei* şi a observaţiilor foarte interesante despre scăderile (îndeosebi exagerările) stilului platonic în *De Demosthene* (parţial reluate în *Epistulă*), neîntrecutul autor al dialogurilor este preţuit aşa cum se cuvine în scrierile dionisiene. În schimb Caecilius îl preferă pe Lisias, spre indignarea *Tratatului despre sublim*, cap. XXXII, 8. Asta nu înseamnă că Anonimul, care admiră cu multă pătrundere *amplitudinea*, *efectul de uimire* (ἔκπληξις) şi alte calităţi prin care Platon înalţă sufletele, uită sau trece sub tăcere o serie de defecte — cum ar fi de pildă *inoportunitatea* şi *lipsa de măsură* în folosirea unor figuri (*Subl.* XXIX, 1; XXXII, 7; IV, 4 şi 6, etc.). Cum rămîne însă cu necruţătoarea cenzură dionisiană a retorismului, aproape umflat, a disproporţiei dintre figurile redundante şi conţinutul de idei mai sărac sau în orice caz de o sinceritate dubioasă, adaptat cu forţa unei frazeologii vane? Aceste critici ocupă mai bine de cinci capitole din *De Demosthene* (cap. V—VII; cap. XXV şi urm.). Îndeosebi critica stilului ditirambic

[10] Vezi în această privinţă magistrala teză de doctorat a lui P. Costil, *L'esthétique littéraire de Denys d'Halicarnasse*, vol. I, cap. I: „Les écoles et les doctrines" şi cap. II „Le milieu : Denys et son cercle", Paris, 1948 (exemplare dactilografiate, în fondul de teze al Sorbonnei).

subminează pe alocuri una din condiţiile sublimului: exaltarea slobodă care smulge totul în calea ei. Mult mai bine întemeiate sînt precizările lui Marin despre felul în care l-a judecat Dionis pe *Lisias* (cf. în special concluziile pe marginea evaluărilor din tratatul cu acelaşi nume, cap. 22 şi urm.). Aici subscriem întru totul poziţiei adoptate: la fel ca celebrul Anonim, eruditul din Halicarnas n-a ezitat să observe unele „insuficienţe" ale stilului oratoric şi ale concepţiei care stă la baza discursurilor lui Lisias. Ambii „critici" se distanţează net în această privinţă de Caecilius şi înţeleg să-l exalte deasupra tuturor pe Demostene, reprezentant al stilului sublim şi al desăvîrşirii supreme pe care o poate atinge oratoria. Subscriem întru totul concluziilor la care ajunge investigaţia în subcapitolele despre Tucidide şi Isocrate.

Foarte interesante şi valoroase sînt apropierile dintre cîteva concepte dionisiene şi unele formulări ale *Sublimului* care-şi au uneori originea în *De compositione*. Astfel, de exemplu, potrivirea cuvintelor considerată un mijloc natural de a obţine „persuasiunea şi plăcerea" (πειθὼ καὶ ἡδονή) în *Despre sublim*, cap. XXXIX ne orientează spre definiţia dionisiană a *potrivirii*, conform căreia, deşi „ea ocupă locul al doilea din punctul de vedere al ordinii în care dobîndim cunoştinţele...cu toate acestea nu este cu nimic mai prejos decît alegerea cuvintelor nici în privinţa desfătării, nici a persuasiunii, nici a expresiei viguroase (ἡδονὴν καὶ πειθὼ καὶ κράτος)"[11]. Asemenea relaţii de intertextualitate demonstrează după părerea noastră că doctrina dionisiană a influenţat efectiv *Sublimul*, mai direct decît unele concepte teoretizate de Caecilius (de cele mai multe ori *combătute* de tratatul nostru). Sub raportul unei înrudiri de tipul acesta observaţiile lui Marin aduc o contribuţie importantă la clasificarea unor relaţii epistemologice. Tot pe această linie sînt valabile şi clarificările sale în legătură cu analiza poemelor safice în tratatul anonim şi la Dionis. Demersurile analitice rămîn extrem de diferite. În ciuda motivărilor invocate de cercetătorul modern (v. p. 119 şi urm.), este greu să dovedim că acelaşi teoretician grec a studiat din două puncte de vedere, cu totul deosebite, expresia lirică a poetei. Înseşi criteriile valorice au altă pondere în cele două lucrări. Dar trebuie să recunoaştem că interesul deosebit manifestat pentru poezia lui Safo, propusă ca o paradigmă a liricii monodice, denotă formarea unui curent de opinie, o anumită orientare a gustului estetic. Dionis a deschis într-un fel acest făgaş, iar Pseudo-Longin pare *în această privinţă* continuatorul său direct[12]. Tulburătoare se dovedeşte

---

[11] Trimitem şi la versiunea paginilor alese din Dionis, publicată de noi în culegerea *Arte poetice — Antichitatea*, Bucureşti, 1970, p. 234. Lucrăm la o traducere integrală în care vom păstra — sub o formă îmbunătăţită — formulările interpretative prin care ne-am străduit să redăm precizia „metalimbajului" folosit de teoreticianul grec, unul din cei mai viguroşi promotori ai metalimbajului tehnic (necesar în analiza literară pentru a diferenţia demersul interpretării sau metatextul de obiectul ei: textul poetic sau literar).

[12] Aceasta credem că este relaţia corectă dintre cei doi autori. De fapt succesiunea cronologică se răsfrînge totdeauna la fel şi dacă am insista cu amănunţime asupra relaţiilor multiple — contraste, asemănări, derivaţii directe şi continuări, transformări totale etc. — care toate laolaltă determină poziţia celor două personalităţi (Dionis şi Pseudo-Longin) în sistemul dinamic al teoriei literare, am constata pe urmele formaliştilor că uneori se manifestă filiaţia epistemologică „de la unchi la nepot", altcori „nepotul se aliază cu bunicul împotriva tatălui..." (cf. referinţele la Ehrlich, *Russian formalism*, The Hague, 1960, citat de S. Alexandrescu în Prolegomenon II la volumul *Poetică şi stilistică — Orientări moderne*, Bucureşti, 1972, p. LXXII–LXXIII).

şi alăturarea datelor referitoare la „eseurile despre potrivirea cuvintelor". Pseudo-Longin a compus pe urmele predecesorului său **două** lucrări de acest tip.

Indicaţia din *Sublim*, cap. XXXIV este foarte precisă: "ὑπὲρ ἧς [sc. τῆς συνθέσεως] ἐν δυσὶν... συντάγμασιν....". De această formulare apărătorul paternităţii unice leagă trimiterile din *De Demosthene* cap. 49 şi 50 unde Dionis se raportează la scrierea sa Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων folosind termenul ὑπομνηματισμούς şi verbul ὑπομνηματίζεσθαι, lăsîndu-ne să înţelegem că tratatul său avea mai multe părţi. Oricum, deci, pluralul ὑπομνηματισμοί nu trebuie neapărat suprapus celor *două* „scrieri" sau „alcătuiri" (συντάγματα) menţionate de *Sublim*. În schimb şi de astă dată este foarte probabilă o influenţă directă a deschizătorului de drumuri Dionis, care i-a determinat pe succesorii săi să distingă *cel puţin* două părţi însemnate — o bipartiţie fundamentală în tratarea problematicii referitoare la σύνθεσις. Asupra celorlalte argumente care pledează pentru înrudirea strînsă, fără să ne facă să acceptăm identificarea propusă de Marin vom mai reveni în concluziile acestei recenzii.

În următoarele două studii din volum, accentul cade mai mult pe unele aspecte ale ideologiei extraliterare a tratatului *Despre sublim*. Aici singura delimitare menită să-l identifice pe Anonim cu Dionis este încadrarea cronologică: repere cam forţate invocate pentru a circumscrie două sfere de ideaţie la epoca lui Augustus. Capitolul III reproduce studiul *L'opposizione sotto Augusto e la datazione del „Saggio sul Sublime"*[13]. Sînt caracterizate ideile din ultimul capitol (XLIV) al tratatului : consideraţiile despre *cauzele decadenţei oratoriei*. Oricîte argumente ar acumula D. St. Marin, toate reflecţiile din aceste pagini celebre ale autorului grec, fără să fie atemporale se potrivesc mai multor perioade situate între instaurarea principatului lui Augustus şi epoca Antoninilor[14]. Dacă ar fi să ne limităm la epoca de început a imperiului, nostalgia după binefacerile democraţiei (ἡ δημοκρατία τῶν μεγάλων ἀγαθῶν τιθηνός) dă glas unui contrast prea îndrăzneţ. În orice caz Dionis a lăudat restaurarea ordinii întemeiată pe autoritatea Romei şi nu găsim de-a lungul sutelor de pagini ale *Antichităţilor* nici un element de diatribă comparabil cu atacurile împotriva parvenitismului şi pledoaria pentru spiritualitate din *Sublim*. Ceea ce deosebeşte cu tot dinadinsul reticenţele dionisiene este mai degrabă subînţelesul aluziv, refuzul său de a se opri asupra meritelor unui personaj de anvergura lui Augustus, lipsa unei apologii cu referinţe precise a cutărei personalităţi din *cultura* romană, hotărîrea sa de a nu cita poeţi sau oratori latini. Dimpotrivă, *Sublimul* nu ezită să alăture pe Cicero lui Demostene şi aluzia la δουλεία δικαία ne dovedeşte că în alt context se ajunge la răstălmăcirea ironică a conceptului de legitimitate (ne întemeiem aici chiar pe observaţiile pertinente ale lui Marin). Bogăţia de referinţe latine pe care s-a putut bizui Pseudo-Longin, reluate în discuţie de studiul recenzat (Seneca, *Ep. ad Lucil.* 114, Velleius Paterculus, *Hist. Rom.* I, 17 ; Quntil., *Inst. orat.* 11, 10, 3 ... şi, bineînţeles, Tacit, *Dialogus de oratoribus*

[13] Pentru prima publicare vezi referinţa dată supra p. 219, nota 1.

[14] Unul din cele mai documentate studii apărute după război înclină chiar să-l lege pe Pseudo-Longin de a doua sofistică ; cf. I. Lana, *Quintiliano, Il Sublime e gli esercizi preparatori di Elio Teone*, Torino, 1951 (prea puţin luat în considerare de Marin).

XXVI – XXXVII, XXIX, şi alte texte) nu schimbă prea mult datele problemei. Dimpotrivă, ele pledează pentru o datare mai tardivă (a doua jumătate a secolului I e.n. fiind extrem de probabilă). Oricum ar fi, problema deosebirii dintre stilul aluziv al istoricului Dionis şi pamfletul spiritualist din ultimul capitol al *Sublimului* (care poartă în anumite locuri amprenta stoicismului roman) nu va fi eludată şi demonstraţia din volum îşi pierde *ipso facto* pertinenţa [15].

Abia dacă găsim cîteva desluşiri mai plauzibile în studiul intitulat problematic *La Bibbia nella Roma Augustea?* (p. 175 – 190), unde se reia mult controversata „enigmă" a citatului biblic din Περὶ ὕψους, cap. IX, 9. Bineînţeles, brusca intruziune a unei referinţe „neclasice" în textul unui tratat de teorie literară din perioada lui August are de ce să deruteze. Acesta rămîne fondul problemei şi nu explicarea împrejurărilor în care autorul grec a putut să ia cunoştinţă cu venerabila scriptură a poporului iudaic. Desigur fragmente sau chiar ediţia întreagă a *Septuagintei*, (versiunea greacă din secolul III î.e.n.) trebuie să fi pătruns la Roma încă din vremea lui Cezar. Dar se poate oare împăca exclusivismul cultural din toate *celelalte* texte dionisiene (unde nu se citează nici măcar un singur autor latin, darmite un „barbar") cu „ecumenismul" estetic din *Tratatul despre sublim*? Cercetătorul nostru nu a răspuns plauzibil la această întrebare. Singurul său argument din evidenţa internă îl constituie interpretarea dată criticilor aduse de Dionis împotriva unor înfăţişări indecente (ἀσχήμονας) atribuite în artele plastice şi în poezie personajelor divine. De acolo deduce că era partizanul unei întoarceri la o atitudine sinceră de veneraţie, pentru a se pune frîu „mitologiei necuviincioase" (expresie care aparţine unui autor monoteist: Flavius Josephus). Sub aceste auspicii chiar o referire la măreaţa formulă introductivă din *Geneza* iudaică ar fi fost oportună pentru a exemplifica simplicitatea sublimă. Efortul demonstrativ din reconstituirea modernă a convingerilor dionisiene nu reuşeşte nici acum să obţină adeziunea noastră, fiindcă denaturează însăşi rîvna propovăduită de Dionis: restaurarea idealului elenic. Mai lesne admitem opiniile din studiul care dezvoltă ideile schiţate anterior: *Regola et genio* (p. 191–236). Se reia interpretarea dilemei din *Sublim* XXXIII – XXXVI şi se arată din nou că în ciuda rezervelor formulate cu privire la *unele* scăderi din expresia literară a dialogurilor platonice, Dionis împărtăşea convingerile Anonimului despre superioritatea îndrăznelii sublime asupra mediocrităţii ce caută cu orice preţ să evite cusurul dar nu este capabilă să se ridice deasupra unei corectitudini banale.

Penultimul studiu contribuie în chip substanţial la spulberarea unei prejudecăţi enunţate chiar în formularea titlului paradoxal: *Il „tenace classicista" Orazio di fronte all' „Anticlassicista" autore del Saggio sul sublime* (237 – 303). În prima parte autorul reia cu oarecare pedanterie ideile (din studiul anterior) despre reexaminarea controversei din *Epistula către Pompei* în tratatul *Despre sublim*. Apoi corectează o serie de opinii greşite despre conformismul lui Horaţiu, tinde să-l prezinte ca pe un decepţionat (în ultima parte a carierii sale poetice).

---

[15] Să nu uităm deallfel împrejurarea (şi ea eludată de cercetătorul nostru) că textul din manuscrise se întrerupe şi nu posedăm „ultimul cuvînt" al diatribei...

Utimul capitol se ocupă în mod aproape exclusiv de soarta unor idei din tratatul *Despre sublim* în opera lui Vico. Titlul programatic ne arată că modelul clasiciştilor ar putea să devină totodată şi o paradigmă a modernilor : *Estetica antica ed estetica moderna* (p. 305 — 317). Cele mai importante meditaţii pe care i le-a inspirat lui Vico lectura *Sublimului* sînt cele referitoare la măreţia lui Homer : „altissima meraviglia”. Şi cu acest prilej cercetătorul modern reia unul din conceptele sale de predilecţie, discutat în mod aproape obsesiv în majoritatea studiilor : dilema „regola o genio”...

Dacă ar trebui să evaluăm contribuţia de ansamblu a cercetărilor din acest volum numai din punctul de vedere al tezei cu privire la paternitatea *sublimului*, judecata noastră ar fi în cele din urmă negativă : *quod erat demonstrandum* rămîne mai departe de nedovedit în termenii în care a formulat D. St. Marin problema. Este destul de lesne să indicăm de ce însăşi *enunţarea* problemei este greşită. Mai înainte însă de a schiţa termenii „respingerii” noastre, am dori să subliniem că majoritatea studiilor din acest volum rămîn chiar astfel contribuţii foarte valoroase, în măsura în care pun într-o lumină nouă *afinităţile reale* şi *continuitatea organică*, esenţială, care leagă ultimele vederi ale învăţatului Dionis din Halicarnas de pledoaria tratatului *Despre Sublim*. Din acest punct de vedere D. St. Marin se încadrează într-un curent modern de revalorificare a conceptelor dionisiene şi multe din observaţiile sale pot fi considerate achiziţii ferme ale istoriei clasicismului.

În privinţa identificării Dionis — Longin, masa de dovezi pe care Marin nu le ia în considerare aşa cum se cuvine, *fiindcă nu vin în favoarea tezei sale*, ni le oferă analiza textuală cea mai strînsă : comparaţia terminologiei, a celor două limbaje, a gramaticii folosite de cei doi autori. Chiar în definirea sublimului, numărul neconcordanţelor este prea mare. De ce nu a folosit deloc Dionis denumiri şi *concepte* cum ar fi ἀδρεπήβολος, παρένθυρσον, γαῦρόν τι ἀνάστημα şi încă multe altele? Sîntem şi noi înclinaţi să admitem (aşa cum am arătat pînă acum) existenţa unei *convergenţe* între doctrina dionisiană şi ideile lui Pseudo-Longin. Dar nu credem că se poate motiva o transformare a conceptelor dionisiene într-atît de radicală încît ar fi dus la grave inconsecvenţe de limbaj şi la „renegarea” unor opinii mai vechi. De fapt cercetările lui Marin au clarificat o problemă de *receptare* : integrarea multor idei şi formulări dionisiene în tratatul *Despre sublim*. Nu trebuie totuşi să împingem unele demonstraţii pînă la anularea unor diferenţe specifice. Lectura inteligentă trebuie să salvgardeze relaţiile precise dintre tipuri *diferite* de texte. De aceea, după ce ne-am îmbogăţit în mod sensibil parcurgînd studiile din volumul de faţă, ne vedem totuşi obligaţi să mai amînăm problema încadrării „juridice” a misteriosului anonim, statutul său din punctul de vedere al istoriei literare provocînd un număr prea mare de digresiuni care absolutizează un aspect particular al doctrinei în defavoarea unităţii ei. Cele mai profitabile impulsuri primite de la volumul pe care l-am prezentat în această recenzie se cer utilizate pentru a ne permite să restructurăm într-o viziune *unitară* teoria literaturii şi a poeticii în perioada sintezei greco-romane.

VALERIVS FLACCVS 3, 412

DE

TRAIAN COSTA

Ediţia lui Edward Courtney pe care o prezint mai departe (p. 336–338) mă împinge să cercetez în detaliu versul din titlu.

Iată pasajul, de la sfîrşitul sfaturilor pe care augurul Mopsus i le dă lui Iason pentru expierea uciderii regelui Cyzicus (textul lui Courtney):

ergo ubi puniceas oriens accenderit undas
tu socios adhibe sacris armentaque magnis
bina deis; me iam cœtus accedere uestros
haud fas interea, donec lustralia pernox
uota fero. mouet en gelidos Latonia currus;
flecte gradum, placitis sileant age litora coeptis.

Reproduc şi nota respectivului vers: „**412** adhibe *Itali*, *Slothouwer 172*, *cf. Courtney*[3] *152*: -ere **V** (*iii. b*); *de re nuperrime scripsit G. Calboli*, *Studi Grammaticali*, *Bologna 1962*, *124*". Aci sînt necesare mai multe explicaţii. Întîi: prin „Itali", Courtney înţelege toate e d i ţ i i l e publicate în Italia (p. L a prefeţei cu unica excepţie a Juntinelor; tratamentul e nediscriminatoriu, incluzînd deci şi o ediţie din 1904, ca a lui Giarratano, despre care de altfel Courtney declară expres la pagina următoare „non curo"). Al doilea: „Slothouwer 172" înseamnă, după G. Thilo (vezi mai jos), „Valentinus Slothouwer animadvers. crit. in actis literariis societatis Rheno – Traiectinae III p. ...", Lugduni Batavorum, 1801. Al treilea punct va fi lămurit mai departe. Al patrulea, şi anume că în manuscrisul **V** (= Vaticanus Latinus 3277, probabil de la începutul secolului al IX-lea) citim *adhibere* în loc de *adhibe*, e tocmai „punctum mouens" al paginilor mele; trimiterea lui Courtney (*iii. b*), la p. XXXVIII a propriei prefeţe, e perfect inutilă, pentru că acolo nu aflăm decît o retrimitere la articolul său despre care voi vorbi mai încolo. Al cincilea şi ultim punct îl lămuresc tot acum. E vorba de studiul *Infinito iussivo latino*, al doilea capitol din volumul (pe care am mai avut prilejul să-l citez în revista noastră, XV, 253) al lui Gualtiero Calboli, *Studi grammaticali* (Università degli Studi di Bologna, Facoltà di Lettere e Filosofia, Studi pubblicati dall'Istituto di Filologia Classica, XI, Bologna, 1962, p. 119 – 126); dar învăţatul bolognez reproduce versul incriminat cu varianta din **V**, fără vreo referire la corectura acceptată de Courtney. Însuşi titlul, citat, al lucrării lui Calboli e elocvent, dar e mai bine să reproduc scurtul pasaj (p. 124): „Di fatto prima dell'esempio di Valerio Flacco 3, 412 *ergo ubi puniceas oriens adscenderit undas, / tu socios adhibere sacris*, nella lingua letteraria non si hanno casi di infinito iussivo senza l'appoggio di altri tipi a valore iussivo presenti nel contesto"; iar în nota 15, la aceeaşi pagină: „nessuno contesta che il valore iussivo risieda nell'infinito in un

esempio come Val. Flacc. 3, 412 *socios adhibere sacris*". Se înțelege deci că E. Courtney îl invocă pe Calboli nu în sprijinul lui *adhibe*, ci — tacit ori concis — împotriva lui (vezi și *Istoria limbii române*, vol. II, București, 1969, p. 101).

Alte ediții ale lui Valerius Flaccus ne furnizează însă mai multe și mai importante informații asupra versului. Redau doar cîteva, încercînd să restitui fiecăruia ce i se cuvine.

Din edițiile lui N. Heinsius am avut-o la îndemînă numai pe prima postumă, îngrijită de P. Burman (întîiul; Traiecti Batavorum, 1702, nu 1701 cum găsesc în „index editionum" al lui Wagner, apud Lemaire, vol. I, p. CCVII, unde vezi însă și nota). În textul acesteia citim *adhibere*, dar în respectiva notă din „animaduersiones" (cu numărul greșit, 411, în loc de 412) se spune: „*Tu socios adhibeto sacris*] *adhibere* primus, tertius & quartus Vaticanus cum Oxoniensi, pro *adhibe*, recte. idem in suis quoque codicibus exstare testatur Pius Baptista." Dacă „primus Vaticanus" e, fără îndoială, cel deja pomenit, „tertius & quartus" trebuie să fie cele cu numerele 1614 și 1653 (cf. Kramer, p. LXXXVI; ultimul lipsește din lista lui Courtney de la p. LVIII); Oxoniensis este „coll. Reginensis 314" al lui Courtney. „Recte" din nota lui Heinsius, ca și „idem", se referă la lecțiunea din text, *adhibere*, chiar dacă lema comentariului are *adhibeto*; contradicția provine, mă tem, de la Burman, mai puțin pios față de spusele înaintașilor decît față de cele proprii; vezi însă și mai departe. „Pius Baptista" e, firește, Giovanni Battista Pio, îngrijitorul celei de-a treia ediții bologneze, din 1519, pe care n-am văzut-o și prin urmare nu pot spune ce temeiuri are în afara indicației din titlu, „ex antiquo exemplari Dacico".

N-am putut controla nici o altă ediție pînă la a lui N. E. Lemaire (vol. I, Paris, 1824), al cărei text are iarăși *adhibere*, cu nota critică „*Adhibeto*. Edd. ante Heins. *Adhibere* in codd. exstare iam monuerat Pius". Aparatul critic, dacă poate fi numit așa, din ediția lui Lemaire pare să se datoreze lui Caussin (cf. p. XI din „praemonitio noui editoris", căci paginația se repetă; despre Caussin vezi mai jos); dar neostenitul Lemaire e cunoscut pentru modestia care îl face uneori să nu mai revendice paternitatea adaosurilor și îndreptărilor sale la munca predecesorilor. Ediția lui Heinsius citată de el e cea din 1680. Comentariul din subsolul paginii (aparținînd lui J. A. Wagner, 1805) ne spune concis „*adhibere*, pro *adhibe*, more Graecorum, qui infinitiuum ponunt pro imperatiuo"; trimiterea subsecventă nu ne mai interesează aci, dar cît am citat ne va ajuta să judecăm mai drept strădaniile studioșilor de mai tîrziu. Ediția lui Lemaire are însă, după fiecare carte a epopeii, încă o serie de note, în cea mai mare parte tot ale lui Caussin, cum vom vedea îndată; în ce privește versul nostru, a doua serie de note se limitează (p. 241 — 242) la a-l cita exact ca în text, lămuririle privind restul pasajului, nu forma verbului.

Ediția lui J. J. A. Caussin de Perceval, apărută — cu traducere — în colecția Panckoucke în 1835 (chiar anul morții lui Caussin), ne oferă versul încă o dată cu *adhibere*. Volumul nu e înzestrat cu note, pentru motivul indicat în prefață (p. VI): „Les *Notes* critiques et littéraires qui accompagnaient cette traduction, avaient déjà été communiquées à M. Lemaire, qui les a traduites en latin, et placées dans son édition, sous le titre de *Noui Editoris notae*." Afirmația trebuie confruntată însă cu

mărturisirea lui Lemaire însuşi (p. XI) care a completat comentariile lui Caussin fără a preciza ce cui aparţine. E prin urmare îndreptăţită rezerva lui Courtney (p. LV) cînd vorbeşte despre Caussin : „Huic tribui quaecunque in notis post librum quemque positis leguntur [...], ipsi Lemaire cetera; sed res aliquam dubitationem habet."

G. Thilo (Halle, 1863) notează la *adhibere*: „adhibe *m Slothouwer l. l. p.* 172, adhibeto *c*", *m* fiind „codicis Monacensis manus altera", iar *c* „editio Carrionis altera"; dar despre **M** (vezi mai jos) Courtney spune doar (p. XXV) că nu l-a cercetat; ediţia a doua a lui Carrion e din 1566. Despre versul nostru Thilo afirmă fără nici o ezitare, în prolegomene (p. XXV) : „infinitiuum pro imperatiuo positum habes".

K. Schenkl în ediţia sa (1871) dă *adhibere* fără nici o notă.

Baehrens (1875) scrie *adhibe* şi explică (p. XXXIV — XXXV): „*adhibe* M a m. sec.: *adhibere* V. illud omnino necessarium est uel ob apertam imitationem Vergilii [*Aen.* VIII 56] 'hos castris adhibe socios'."

P. Langen (1897) revine la prima lecţiune, argumentînd : „*adhibere*; more Homeri infinitiuum ponere ausus est poeta pro imperatiuo secundae personae singulari exemplo; nam qui loci aliorum scriptorum afferuntur, aut corrupti uidentur, ut Apul. met. VI, 10, ubi nunc editur *discerne—congeriem* pro eo quod traditur *discernerȩ*, aut aliter explicari debent, ut Varr. de re rust. I, 31, 1 ; 6 ; III, 9, 8 ; 10 ; Colum. XII, 39, 1. Fortasse Valerius etiam deceptus est falsa interpretatione uerborum Verg. Aen. III, 405 *purpureo u e l a r e comas adopertus amictu*; de duobus inscriptionum exemplis cfr. Buecheleri anthol. lat. part. poster. p. 160". Dar versul 1, 659 din *Argonautice*, *ergo umeros ductor sacro uelatur amictu*, ne dovedeşte că autorul nu putea interpreta fals versul citat din *Eneida*. La Buecheler, CLE, 331, citim în v. 2 *ne fore stultu*, cu observaţia „infinitiuus pro imperatiuo aut pro *sis* receptus sicut in graeco germanicoque sermone, in latino caret exemplis, cf. tamen lusoriam tabellam Or. II p. 447 *domine frater, ilaris semper ludere tabula*"; mai sus, Buecheler vorbeşte despre data versurilor: „antiquissimam carminum originem produnt metri licentia syllabarumque correptio, quibus rebus hi hexametri Plautinos fere anapaestos aemulantur...", apoi „factum hoc esse circiter Ciceronis aetatem Mommsenus statuit, nescio tamen an ad inferius aliquot decenniis tempus descendendum sit..."; aceste date nu sînt în contradicţie cu afirmaţia lui G. Calboli, care se referea la textele literare, nu epigrafice. Nu insist asupra celorlalte observaţii ale lui Langen. (Pentru *ne fore stultu* vezi, totuşi, Calboli, p. 125—126, n. 18.)

A doua oară îl găsim pe *adhibe* la Kramer (1913), cu nota „adhibe M^2, *Slothouwer*, adhibere *V*".

În sfîrşit, cum am văzut chiar de la început, varianta adoptată de Baehrens şi de Kramer a aflat şi aprobarea ultimului editor. Să vedem acum argumentarea lui Courtney la care trimite el însuşi în nota versului. E vorba de articolul *Valeriana tertia*, apărut în „The Classical Review", n. s., XV (1965), nr. 2, p. 151 — 155. Reproduc (de la p. 152) pasajul despre versul nostru. „In view of all this I think it possible that Langen may be right in defending the manuscript reading at iii. 412 *tu socios adhibere sacris*; he thinks that Valerius took the medio-passive imperative *uelare* at *Aen.* iii. 405 as infinitive active [1]. [Nota nu ne interesează.] This is certainly better than looking for other imperatival infinitives,[2]

[din notă remarc doar că autorul nu cunoştea studiul lui Calboli, apărut cu trei ani înainte] but when we see in Virgil *Aen.* viii. 56 ***hos castris adhibe socios*** [citat cu aproape un secol mai devreme de Baehrens], and note that V at iv. 593 reads *accingere* for *accinge*, and that Vb at ii. 252 has *rapere*. I think it will seem more prudent to adopt the old correction *adhibe*." Nu e cazul să discut punct cu punct motivaţia lui Courtney, chiar dacă sînt şi eu convins că Valerius Flaccus ştia pe dinafară toată *Eneida*, avînd-o veşnic prezentă în minte; din punct de vedere metodologic însă, nu sînt la fel de convins că, dacă un manuscris pune de două ori, greşit, un infinitiv în locul unui imperativ, ne este îngăduit — sau cel puţin e oportun — să generalizăm, înlocuind orice infinitiv cu un imperativ.

Într-adevăr, întrebarea pe care şi-au pus-o editorii e aceasta: *adhibere*, ca în cele mai vechi manuscrise, cu infinitiv iusiv, ori imperativul normal *adhibe*, pentru care ni se citează în mod expres mărturia unui singur manuscris (Monacensis 802, din secolul al XV-lea; reamintesc că E. Courtney nu a utilizat acest codice; de fapt manuscrisul are tot *adhibere*, dar ultimele două litere au fost şterse de **M**^{2}, după Kramer, p. XXX, mîna cea mai recentă, ,,quae innumerabilibus fere locis et de suo et de codice quodam grauissime interpolato coniecturas supra et iuxta uersus scripsit"); tocmai pentru că aparatele nu-l menţionează decît pe **M**^{2} în favoarea lui *adhibe*, putem deduce că toate celelalte manuscrise — ca de altfel şi **M** ,,ante correctionem" — au *adhibere*.

Este însă aceasta singura problemă?

Mi se pare curios că editori atît de reputaţi, din aproape cinci veacuri, au scăpat din vedere un detaliu, de minimă importanţă,...dacă aşa poate fi ceva ce recomandă o variantă sau alta. E vorba nu de verbul atît de torturat, ci de cuvîntul următor, *sacris*; după *adhibe*, substantivul trebuie să aibă prima silabă lungă, în timp ce după *adhibere* silaba îşi păstrează cantitatea scurtă. Putem cerceta deci dacă autorul nostru manifestă predilecţie pentru una din cele două posibilităţi.

Am verificat după indicele din Lemaire (vol. II, 1825, unde exact trimiterea la versul care ne preocupă are o greşeală în numărul cărţii), dar cu textul ediţiei lui Courtney, toate pasajele în care se găseşte cuvîntul *sacer* şi derivatele lui.

Întîi, trebuie eliminate, fireşte, locurile în care avem *sacer* la nominativ (ori vocativ) singular masculin; la fel *sacerdos*; evident, ne interesează numai cantitatea silabei iniţiale în *sacr-*.

Într-al doilea rînd, nu avem a ţine seamă de cele 22 de cazuri în care prima silabă stă sub ictus, ea fiind fatal lungă (de şase ori la începutul versului, de opt ori la sfîrşitul lui şi tot de opt ori în interiorul versului).

Am înlăturat, de asemenea, formele lui *sacrificus* (două cazuri, din care unul la început de vers) şi ale verbului *sacrare* (şase exemple, din care e remarcabil 6, 294 *indigenis sacratus aquis magnique sacerdos*): toate acestea au prima silabă lungă; dar 1, 782 începe cu dactilul *obsecrat*.

Ne rămîn astfel numai 18 cazuri (la care se adaugă, natural, versul nostru); în 12 din acestea, prima silabă apare lungită, ea menţinîndu-se scurtă doar în şase versuri: 2, 259; 432; 582; 650; 4, 338; 7, 165; remarc că patru sînt din cartea a doua, unde versurile 432 şi 582 au chiar *sacris*; dar tot numai de două ori apare şi *sacris* spondaic, şi tot numai în cartea

a doua (versurile 347 şi 440). În cartea a treia, în afara versului nostru, singurul exemplu este 428, cu *sacram* spondeu iambic.

Frecvenţa relativ mare a familiei lui *sacer* (de peste 70 de ori) nu trebuie, desigur, pusă în legătură cu faptul, remarcat — ni se spune — deja de Pius, că poetul a fost *XVuir sacris faciundis*.

Am mai cercetat prozodia cîtorva cuvinte asemănătoare, pe care am socotit că le-am putea utiliza drept „martori". La grupul lui *pater*, din 17 cazuri, în zece *patr-* are prima silabă scurtă; din cele şapte cu silaba lungită, unul singur (1, 761) stă în interiorul versului, iar restul de şase se găsesc la fine de vers, cu ictus pe prima silabă a cuvîntului. La grupul lui *niger* însă, toate cele 11 exemple lungesc silaba (la 1, „11a/13b", numai o conjectură demult părăsită ar putea da un contraexemplu); Valerius Flaccus nu ne oferă, deci, un vers ca de pildă al lui Horaţiu, *et Lycum nigris oculis nigroque* (*Ode*, 1, 32, 11; safic, cu spondeu în piciorul secund; se ştie că unicul exemplu horaţian de troheu înaintea dactilului, *Ode*, 1, 15, 36, a fost „normalizat" prin conjectură încă din 1500). În sfîrşit, la *uolucer* (cf. Ovidiu, *Met.*, 13, 607 *et primo similis uolucri, mox uera uolucris*), toate cele şase exemple cu silaba lungită au cantitatea „obligată" de ultimul ictus al hexametrului, în timp ce în interiorul versului (13 exemple) găsim de fiecare dată silaba scurtă. Aş putea spune că, exceptînd pe *nigr-* (sub influenţa lui *āter*?), Valerius Flaccus înclină, la cuvintele „martor" pe care le-am investigat, pentru menţinerea cantităţii scurte în prezenţa grupului „muta cum liquida": zece (scurte) contra unu (lung) la *patr-*, 13 contra zero (în interiorul versului) la *uolucr-*.

Dar, întorcîndu-mă la *sacr-*, recunosc, mie însumi nu mi se pare prea concludentă observaţia că, exceptînd versul 650, toate celelalte şase *sacr-* din cartea a doua îşi alternează cu o regularitate perfectă cantitatea primei silabe; aceeaşi alternanţă se află şi în cartea a şaptea, unde, e adevărat, avem doar două cazuri, dar la distanţă de numai 15 versuri (pe cînd între 2, 432, cu silabă scurtă, şi 440, cu silabă lungă, distanţa e de abia opt versuri). Cum celălalt exemplu din cartea a treia, versul 428, are întîia silabă din *sacram* lungă, poate că totuşi n-ar fi exagerat să scandăm *sacris* cu prima silabă scurtă cu 16 versuri mai înainte, adică tocmai în

tu socios **adhibere sacris** *armentaque magnis.*

La încetineala şi meticulozitatea cu care scria Valerius Flaccus, această subtilă alternanţă prozodică n-ar fi de mirare. Poate că *Argonauticele* lui sînt mai puţin „nefinisate" decît se spune de obicei (neterminate, da); poate că variatele elogii pe care i le aduc istorici severi, ca Teuffel, nu sînt întotdeauna neîntemeiate; poate că studierea în toate detaliile a poemului (un torso) ar scoate la lumină o mai puternică justificare a regretului exprimat de Quintilian în legătură cu moartea pretimpurie a poetului. Nu ştiu; dar nădăjduiesc că această punere sub microscop a unor fapte, oricît de „atomistice" (să nu zic „nucleare") ar părea ele, furnizează un sprijin pentru *adhibere*, lectio difficilior care, să nu uităm, praeferenda est faciliori.

SUR LA VIE MUNICIPALE DE SARMIZEGETUSA

PAR

IOAN PISO

1. — Dans le musée de Sarmizegetusa il y a six fragments inédits d'une inscription honoraire en marbre, trouvés probablement dans le forum et mesurant, mis ensemble (fig. 1, a), 65 cm en hauteur, 40 cm en largeur et 50 cm en épaisseur. Les lettres sont hautes de 4,7 cm à la première ligne et de 4 cm aux autres. A droite et en haut il y a des restes de moulure.

La largeur du champ de l'inscription peut être établie à l'aide des lignes 6, 7, 8. *Plebs* se trouve vers le milieu de la 6ᵉ ligne. A la 7ᵉ ligne, avant E on voit la queue d'un R, par conséquent *[ae]re conlato*. A la 8ᵉ ligne évidemment *[l(oco) d(ato)] d(ecreto) d(ecurionum)*. A la 3ᵉ ligne, avant *[aedi]li IIvir(o)*, il y a deux possibilités : *dec(urioni)* où *q(uaestori)*. Pour des raisons d'espace, *q(uaestori)* est préférable. Quant au génitif *[iuris di]c[u]ndi* à la 4ᵉ ligne, on le rencontre, à ma connaissance, trois fois seulement dans l'empire[1], à la place du datif *iure dicundo*. A la 5ᵉ ligne, il reste avant *[c]oll. f[a]br.* assez de place pour 5 lettres environ. Il ne peut être question d'un *[dec(urio) c]oll (egii) f[a]br(um)*, car ces décurions n'étaient pas choisis parmi les magistrats[2]. En revanche, notre personnage pouvait être *[patr(onus) c]oll(egii) f[a]br(um)*, les patrons étant choisis parmi les non-magistrats[3], parmi les *quaestoricii*[4], mais aussi parmi les *duumuiralicii*, *quinquennalicii* ou les chevaliers romains[5]. Je préfère cependant croire qu'il s'agit d'un *[praef(ectus) c]oll(egii) f[a]br(um)*, non seulement pour des raisons d'espace, mais aussi parce que ces chefs des collèges chargés principalement de combattre les incendies[6] étaient toujours choisis parmi les plus illustres magistrats ou anciens magistrats de la ville[7].

---

[1] CIL III, 5589 : *II viro iuris dicund.*; CIL IX, 46 : *IIII vir iuris dicun.*; CIL XII, 2208 : *[II]vir iuris dicundi*; cf. W. Liebenam, *RE* V, 2 [1905], 1828.

[2] On connaît à Sarmizegetusa Varenius Gallicanus, qui avait été *ter magister* (CIL III, 13799; J. Trynkowski, *Przeglad historyczny* LVI, 3, 1965, p. 378—379), Aurelius Valens et Flavius Zora qui n'ont exercé aucune autre fonction (CIL III, 7910). On peut ajouter à cette brève liste P. Flaccinius Felix d'une inscription que je vais publier dans *Sargetia*, XI, 1975. Celui-ci semble être d'origine libertine.

[3] CIL III, 1210; *AnnÉp*, 1912, 76.

[4] *AnnÉp*, 1912, 76.

[5] CIL III, 1497; CIL III, 1486, N. Gostar, *MatArh*, II, 1956, p. 627—635, J. Trynkowski, *op. cit.*, p. 379—383. En général les patrons des collèges sont dans le même temps préfets, v. n. 7.

[6] O. Hirschfeld, *Sitz. Ber. d. Akad. Wien*, CVII, 1884, p. 242, sq.

[7] E. Kornemann, *RE* VI [1909], 1916—1917. Les préfets des collèges sont dans le même temps leur patrons *(ibidem)*, mais non pas inversement. On rencontre tels préfets partout parmi les plus hauts magistrats, en Dacie, CIL III, 1495 (Sarmizegetusa), dans les autres provinces, CIL III, 2026, 2087, 3438, 4557; CIL V, 60, 335, 545, 8667. Dans CIL V, 749 C. Pettius Philtatus est seulement *praef. aed. pot.*; en échange il est *eq. p.* Dans la carrière de C. Valerius Surus (C. Daicoviciu, *Dacia* III—IV, 1927—1932, p. 548—549 = *AnnÉp*,

St Cl. XVI, 1974, p. 234—245, Bucureşti

Quant au nom du personnage, il s'agit de M. Opellius Adiutor, connu des inscriptions CIL III, 942, 1323 de Ampelum. Dans ces inscriptions-ci est mentionnée seulement la plus haute magistrature exercée, mieux dit, la place que M. Opellius Adiutor occupait dans le *ordo decurionum*, tandis que dans notre inscription les lignes 3—4 contiennent un *cursus honorum* municipal en ordre direct — questure, édilité, duumvirat — vérifiable par l'ordre où sont inscrits les décurions dans l'*album Canusinum*[8] ou par les textes juridiques[9]. Les Opellii, portant un *nomen* très rare[10], viennent en Dacie fort probablement de Dalmatie et notamment de Aequum au commencement du IIe siècle, ayant leur principale occupation dans l'exploitation des mines d'or[11]. Il est vrai, en Dalmatie on ne connaît de ce nom que Upelia Vindemia (CIL III, 1921 — Epetium)[12]. Pourtant, les mines d'or de la région de Ampelum et les liens qui unissaient M. Opellius Adiutor à P. Celsenius Constans, *dec. col. Delmatiae Cl. Aequo item dec. col. Dac.* (CIL III, 1323) pourraient être invoqués pour arguments[13]. Les briques d'Ampelum portant l'estampille M·O·AD attestent l'existence d'un atelier appartenant au magistrat de la capitale[14], prouvant une fois de plus la vive activité économique d'une certaine catégorie des colonistes et le rapport entre cette activité et le rôle qu'ils jouent dans la vie publique.

Les Opellii portent tous le *praenomen* Marcus[15]. Quant à la tribu dont faisait partie notre personnage (2e ligne), on peut se décider, sans trop risquer, pour *Pap(iria)*. Même si M. Opellius Adiutor avait été inscrit, comme ancien citoyen de Aequum, dans la tribu *Tromentina*[16], il doit avoir changé de tribu dans sa nouvelle qualité non seulement de citoyen de *Colonia Dacica*, mais aussi de magistrat[17].

1933, 247) la préfecture du collège se trouve entre l'édilité et le duumvirat. Il est possible qu'il soit devenu *praef. collegii fabrum* déjà après l'édilité, mais n'oublions pas que cette préfecture, n'étant pas une magistrature, n'avait pas une place fixe dans la liste des honneurs. D'habitude elle se trouvait à la fin. Il est fort probable que C. Valerius Surus et le préfet de CIL III, 611 (Dyrrachium) aient été dans le même temps patrons, bien que cela ne soit pas spécifié. Sur *collegia fabrum* v. aussi V. Christescu, *Viața economică a Daciei Romane*, Pitești, 1929, p. 83 et spécialement C. Daicoviciu, *RE, Suppl.* XIV, [1974] v. *Sarmizegetusa* (en cours d'apparition).

[8] CIL IX, 338.

[9] *Dig.* L, 3, 1—2; 4, 11; 4, 13—15; v. B. Kübler, *RE* XIV, 1 [1929], 436—437.

[10] W. Schulze, *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*, Berlin, 1933, p. 276, 443, 462; F. Münzer, *RE* XVIII, 1 [1935], 539.

[11] C. Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan*, Wien, 1937, p. 194; C. Daicoviciu, *ActaMN* II, 1965, p. 655; *Idem, RE Suppl.* XIV [1974], v. *Sarmizegetusa*. Les autres Opellii de Dacie : CIL III, 1151 (Apulum), 1330 (Ampelum), 1331 (Ampelum), 7840 (Ampelum), cf. A. Kerényi, *A Dáciai személynevek*, Budapest, 1941, p. 96—97, n°s 1117—1122. Pour l'inscription de M. Opellius Maximus de Cioroiu Nou v. C. S. Nicolăescu-Plopşor, *Revista Muzeelor* II, 1965, p. 203—207, n° 3; C. Daicoviciu, *ActaMN* II, 1965, p. 654—655; D. Tudor, *Oltenia Romană* [3], Bucureşti, 1968, p. 527, n° 381.

[12] G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest, 1965, *passim*.

[13] Cf. V. Christescu, *op. cit.*, p. 21, n. 2.

[14] *Repertoriul arheologic al Transilvaniei*, v. *Zlatna*, non publié, mais utilisé par D. Tudor, *Orașe, tîrguri și sate în Dacia Romană*, Bucureşti, 1968, p. 186.

[15] C. Daicoviciu, *ActaMN* II, 1965, p. 655.

[16] W. Kubitschek, *Imperium Romanum tributim discriptum*, Vindobonae, 1889, p. 223.

[17] V. G. Forni, *Omagiu lui Constantin Daicoviciu*, Bucureşti, 1960, p. 234—235. La seule exception est le cas de Q. Ianuarius Q. f. Collina Rufus Tauio (CIL III, 1503). Le motif de son «obstination» pourrait être le fait que la tribu Collina indiquait l'origine de la ville de Rome de la famille établie en Galatie.

C'est donc à ce M. Opellius M. f. Pap. Adiutor qu'on pose, aux frais communs *(aere conlato)*[18], une inscription honoraire, sinon une statue. *Plebs*, synonime à *populus*[19], est attestée pour la première fois en Dacie. Voilà la lecture de l'inscription (fig. 1, b) :

[*M(arco) Ope*]*llio*[*M(arci) f(ilio) / Pap(iria) A*]*diuto*[*ri / q(uaestori), aedi*]*l(i), IIuir(o) /* [*iuris di*]*c*[*u*]*ndi, /* [*praef(ecto) c*]*oll(egii) f*[*a*]*br(um),/ plebs /* [*ae*]*re conlato /* [*l(oco) d(ato)*] *d(ecreto) d(ecurionum).*

Les deux inscriptions de Ampelum étant datées pendant le règne de Trajan[20], on peut dater aussi la troisième inscription de M. Opellius Adiutor dans le même laps de temps ou dans les années suivantes.

2. — Le regretté Prof. C. Daicoviciu publia un fragment d'inscription trouvée à la suite des fouilles dans le forum de Sarmizegetusa [21], et considéra à juste titre qu'il s'agissait d'un libert d'origine gréco-orientale, qui avait dédié un *titulus honorarius* à son patron :

...V...
EPAGA[*thus*]
S
patr]ONO
[*l(ocus) d(atus)*] D*(ecreto)* D*(ecurionum)*

J'ai eu la chance de trouver dans le dépôt du musée de Sarmizegetusa quatre autres fragments appartenant à la même inscription. Le tout (fig. 2, a) est haut de 105 cm, large de 74 cm, épais de 10 cm. Les lettres mesurent 4,5 cm.

Les *tria nomina* du dédicant sont *L. Ant(onius) Epaga/thus*, d'où le *praenomen* et le *nomen* du patron à la première ligne — *L(ucio) Antonio*. Quant à la filiation, elle est fort probablement *L(ucii) f(ilio)*, puisque Antonius se range à l'époque de l'empire parmi les *nomina* précédés par des *praenomina* fixes et suivis par des *cognomina* variables[22]. La deuxième ligne commence avec *Pa*[*p(iria)*] et finit par [*dec(urio)*], exigé par *co*[*l(oniae) Sar*]*miz(egetusae)*] de la 3e ligne. Il reste assez de place à la deuxième ligne pour un cognomen d'environ quatre lettres, qu'on va discuter un peu plus loin. À la 4e ligne on lit *aedi*[*l(icio) II*]*v*[*i*]*ral(i)*. À qui pourrait-on identifier ce L. Antonius? Recourons à trois inscriptions connues de Sarmizegetusa :

CIL III, 1489 : *D(is) M(anibus) / L(ucio) Ant(onio) Pap(iria) / Prisco ui/xit ann(os) LXII / Antonius Ru/fus dec(urio) col(oniae) / et Antonia / Priscilla / patri.*

CIL III, 1491 : *D(is) M(anibus) / Quintiniae / Magnillae / uixit an(nos) XXX / Ant(onius) Rufus IIuiralis col(oniae) / maritus et / Antonii Pris/cus, Rufus, Rufinus dec(uriones) / col(oniae) filii.*

CIL III, 1490 : *D(is) M(anibus) / Ant(onii) Ru*[*fi*]*/ IIuiral*[*is col(oniae)*] */ Sarm*[*iz(egetusae)*] */ uix(it) an(nos)* [...] */ L(ucii) An-*

[18] Cf. CIL III, 1493 (Sarmizegetusa) — v. n. 61 ; pour d'autres exemples v. W. Liebenam, *Städteverwaltung im römischen Kaiserreiche*, Leipzig, 1900, p. 127, n. 3.
[19] *Op. cit.*, p. 211, n. 1.
[20] La raison en est le nom *Colonia Dacica* de la capitale, v. CIL III, 1323, p. 219, p. 228 et H. Daicoviciu, *Tibiscus* III, 1974 (en cours d'apparition).
[21] *Dacia* III—IV, Bucarest, 1927—1932, p. 555.
[22] Tout comme les P. Aelii, T. Aelii, M. Aurelii, T. Aurelii, on a les L. Antonii, M. Antonii, P. Antonii.

ton[ii Pris]/cus eq(ues) [Rom(anus)] / et Rufu[s et Ru]/finus [dec(uriones)] / co[l(oniae)] / fili(i) et [hered(es)].

Antonius Rufus de CIL III, 1491 est évidemment identique à celui de CIL III, 1490, car dans les deux inscriptions il est *duumviralis* et les *cognomina* de ses trois fils sont les mêmes. Quant à CIL III, 1489, un Antonius Rufus, décurion, et sa sœur, Antonia Priscilla, posent une inscription funéraire à leur père L. Antonius Priscus. Il serait risquant d'identifier L. Antonius Rufus de CIL III, 1489 à celui de CIL III, 1490, 1491, si un des trois fils de celui-ci ne s'appelait pas Priscus. Le premier-né semble avoir reçu le *cognomen* de son grand-père et de sa tante. Le *cognomen* Rufus peut avoir appartenu au père ou à l'épouse (Rufina ?) de L. Antonius Priscus senior.

Les trois inscriptions nous enseignent aussi des choses d'une toute autre portée. L. Antonius Priscus senior [23] est mort à l'âge de 62 ans sans avoir exercé nulle magistrature ou fonction publique, mais, à ce qu'il semble, il s'était tellement enrichi[24] que son fils a abouti au cens exigé pour pouvoir entrer dans *l'ordo decurionum*, dans la catégorie des *pedani*[25]. C'était le point de départ dans la carrière de L. Antonius Rufus. A la mort de son épouse, Quintinia Magnilla, il était déjà *duumviralis*. Bien que, en jugeant d'après l'âge de Quintinia Magnilla (30 années) Antonii Priscus, Rufus et Rufinus aient été encore des enfants, ils sont néanmoins entrés dans le *ordo decurionum* comme *praetextati* [26], grâce à l'influence de leur père. A la mort de celui-ci, Priscus, le premier-né et à ce moment seulement lui, était *eques Romanus*. Il remplissait la condition de naissance libre et, sans doute, celle de *dignitas* et de cens [27]. C'est un exemple suggestif pour la manière dont on recrutait les chevaliers Romains dans la plus haute aristocratie municipale[28]. Une remarque s'impose néanmoins. Il est très probable qu'au moment où L. Antonius Rufus senior avait, au début de sa carrière, le cens exigé pour être admis parmi les décurions, son père disposait, lui aussi, du même cens. C'est le fils cependant et non pas le père qui entre dans l'*ordo*[29]. Il est vrai, on ne peut pas savoir si L. Antonius Priscus senior n'était pas d'origine libertine. On peut aussi supposer que L. Antonius Rufus *(duumuiralis)* ait rempli, tout comme son fils Priscus les conditions pour entrer dans le *ordo equester*, et pourtant il ne devient pas *eques Romanus*. Ce cas donne lui aussi l'impression que chaque génération prépare soigneusement le terrain pour qu'une autre monte une marche de plus. C'est ainsi qu'en

---

[23] Il s'agit, peut-être, du même personnage dans CIL III, 1430 et 7909. Pour les Antonii en Dacie v. A. Kerényi, *op. cit.*, p. 23—27.

[24] Les briques portant l'estampille A N RVFI (CIL III, 8075, 4a, b) attestent l'existence d'un atelier appartenant à cette famille.

[25] V. CIL IX, 338; B. Kübler, *RE* IV, 2 [1901], 2326.

[26] Inscrits dans l'*album decurionum*, sans avoir le droit de voter, J. Schmidt, *RE*, I, 1 [1893], 1335; B. Kübler, *RE* IV, 2 [1901], 2328—2329; cf. CIL V, 337; IX, 338, 1166, 3573; X, 846, 1036; XIV, 376.

[27] A. Stein, *Der römische Ritterstand*, München, 1927, p. 21—30; 73.

[28] Pour d'autres exemples, *op. cit.*, p. 133—135.

[29] La même situation toujours à Sarmizegetusa : CIL III, 1482, J. Trynkowski, *op. cit.*, p. 373—375. Tandis que T. Varenius Probus est *IIviral. item qq. col.*, mais non pas chevalier, son fils, T. Varenius Pudens est admis dans l'*ordo equester* et exerce les *tres militiae* (CIL III, 1486, J. Trynkowski, *op. cit.*, p. 379—383).

partant d'humbles débuts, devant la troisième génération, sans brûler les étapes, pouvait s'ouvrir la perspective de la carrière équestre. A peu près la même chose arrive sur un plan supérieur : les fils des chevaliers illustres sont très souvent admis au sénat[30].

En reprenant l'inscription discutée plus haut, il n'y a aucune raison pour ne pas identifier la personne honorée par L. Antonius Epagathus au *duumviralis* de CIL III, 1490 et 1491. RVFO s'insère parfaitement entre PAP et DEC à la deuxième ligne. Quant à la carrière, il est évident que dans CIL III 1490, 1491 est mentionnée seulement la plus haute magistrature exercée, tandis que dans notre inscription on trouve toute la carrière en ordre direct. Il serait, en définitive, possible qu'il s'agisse aussi de L. Antonius Rufus iunior, qui aurait pu devenir *duumvir* à son tour, mais cela est moins probable.

Voilà donc la lecture de l'inscription (fig. 2, b) :

L(ucio) [Antonio L(ucii) f(ilio)] / Pa[p(iria) Rufo dec(urioni)] / co[l(oniae Sar]miz (egetusae), / aedi[l(icio), II]u[i]ral(i), / L(ucius) Ant(onius) Epaga/thus / patrono / l(oco) d(ato) d(ecreto) d(ecurionum).

Essayons, enfin, de tracer l'arbre généalogique de la famille des Lucii Antonii[31] :

L. Antonius Priscus ∞ . . . . Rufina(?)

Antonia Priscilla L. Antonius Rufus ∞ Quintinia Magnilla

Priscus Rufus Rufinus

3. — Fragment d'inscription honoraire (fig. 3, a) en marbre (100 cm × 70 cm × 40 cm) provenant de Sarmizegetusa, découvert à Densuş, transporté ensuite à Fărcădin et se trouvant maintenant dans la collection du musée de Deva. Il manque un tiers environ à droite. Les lettres mesurent 6 cm et les mots ne sont pas séparés par des points. Şt. Moldovanu mentionna l'inscription en 1853[32], ce qui échappa aux éditeurs du CIL. Mommsen la publia de la manière suivante (CIL III, 1484) :

M VLP GEM
PRAEF COH II[*ii*]
QQ II VIR QV*aest*
DEC CO*lon*
5 ORDO COLO
IPSIV*s*

Les plus simples à résoudre sont les lignes 5—6. Voilà les deux dernières lignes de CIL III, 1497, dédiée à M. Cominius Quintus : *ordo col. ob mer. / ipsius*. Pour la formation auxiliaire de la deuxième ligne,

---

[30] A. Stein, *op. cit.*, p. 175, 213, sqq.

[31] I. I. Russu *(StCl* IX, 1967, p. 216—217*)* considère [? L. Ant]onius Pap. Domitius Priscus, *decurio* peut-être, apparenté à L. Antonius Pap. Priscus. De vrai, on connaît (C. Daicoviciu, *Dacia* III—IV, 1927—1932, p. 547 ; cf. I. I. Russu, *op. cit.*, p. 217, n. 12) un Ulpius Domitius Pap. Rufinus, *dec. col. Sarmiz.*, à la famille duquel les L. Antonii se sont très probablement attachés par des liens de parenté de sang ou d'adoption.

[32] *Foaie pentru minte, inimă şi literatură*, Braşov, 1853, n° 41, p. 309 ; v. I. I. Russu, *SCIV* XIV, 2, 1963, p. 441, sq.

il s'agit probablement de *coh. II Fl. Commagenorum* stationnée à Micia[33]. Le *cognomen* du personnage pourrait être Gemellinus[34], Geminianus ou quelque chose de semblable. La nouvelle lecture serait donc (fig. 3, b) :

M(arco) Vlp(io) Gem[*ellino?*] / *praef(ecto) coh(ortis) II* [*Fl(auiae) Com(magenorum)*]? / *q(uin)q(uennali), IIuir(o), qu*[*aestor(i)*], / *dec(urioni) co*[*l(oniae) Sar(mizegetusae)*], / *ordo col(oniae) o*[*b merita*] / *ipsiu*[*s*].

On a à faire à un *cursus honorum* inverse. Il est difficile à dire si notre personnage est entré en *ordo decurionum* en qualité de *quaestoricius* ou de *pedanus*, mais je choisirais la seconde solution. En tout cas la première magistrature a été la questure, suivie par le duumvirat et la quinquennalité. Faire mention de son appartenance à l'ordre équestre aurait été superflu, car nous le voyons accomplir la première *militia equestris*. C'est pendant ou après la préfecture de la cohorte que l'*ordo decurionum*, duquel il est pas certain qu'il ne faisait plus part, lui érigea l'inscription. Le cas n'est pas isolé à Sarmizegetusa. T. Varenius Pudens et T. Varenius Sabinianus accomplirent les *tres militiae* après une brillante carrière municipale[35], tandis que l'anonyme qui érigea un autel à Germisara [36] avait accompli au moins les deux *militiae*, la préfecture d'une cohorte et le tribunat angusticlave dans une légion.

4. — Un fragment d'inscription du musée de Sarmizegetusa fut publié par M. Bărbulescu[37] de la manière suivante :

[*Veneri?*] / [*V*]*ictrici* / [*Di*]*anae S(acrum)* / *Digniss*[*imae? imis?*] / *L(ocus) D(atus)* [*D(ecreto) D(ecurionum)?*]

Une pareille lecture, présentée, il est vrai, avec beaucoup de réserves, se heurte à de nombreuses objections. Même si l'épithète *dignissima* était attestée pour Diana (ce n'est pas le cas), *s(acrum)* ne peut pas être intercalé entre l'épithète et le nom de la divinité. D'autre part, la formule L·D·D·D fait penser plutôt à une inscription honoraire qu'à une inscription votive. Ensuite, où est le dédicant de l'autel? Si le doute est justifié par ce que je viens de dire, deux fragments qui se trouvent dans le même musée, faisant partie de l'inscription en question, nous fournissent avec certitude une autre solution.

Le fragment publié, celui à gauche, est haut de 30 cm, large de 20 cm, épais de 11,5 cm; celui du milieu est haut de 20 cm, large de 6 cm, épais de 11,5 cm; celui à droite est haut de 36 cm, large de 19 cm, épais de 11,5 cm. Les lettres mesurent 3,8 cm.

Dans les lignes 2—6 on peut lire :

..........*l*[*eg(ionis)*] *VI* / [*V*]*ictric(is) Se*[*u*]*eri*/*anae s*[*o*]*crui* / *digniss*[*im*]*ae* / *l(oco) d(ato)* [*d(ecreto) d(ecurionum)*].

Le dédicant servait donc, ou avait servi dans la *legio VI Victrix*. Jusqu'ici on connaissait à Sarmizegetusa (et en Dacie) trois inscriptions

---

[33] Pour *coh. II Fl. Com.* v. I. I. Russu, *ActaMN* VI, 1969, p. 172; la liste de toutes les cohortes de Dacie, *Idem*, *SCIV* XXIII, 1, 1972, p. 67—74.

[34] Cf. toujours à Sarmizegetusa, CIL III, 7989.

[35] CIL III, 1482, J. Trynkowski, *op. cit.*, p. 373—375; CIL III, 1198, J. Trynkowski, *op. cit.*, p. 377—378.

[36] I. I. Russu, *ActaMN* VII, 1970, p. 517—523.

[37] *DaciaNS* XV, 1972, p. 205 (v. aussi n. 5), p. 206, fig. 1.

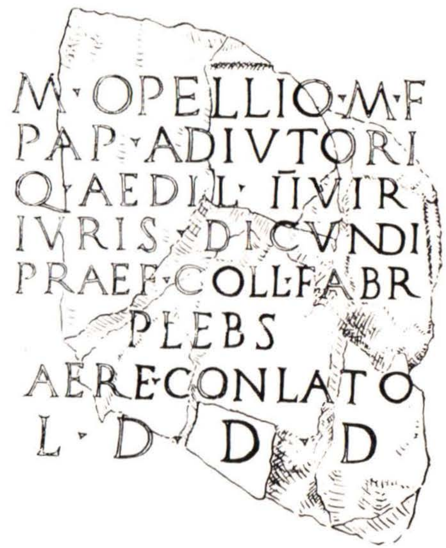
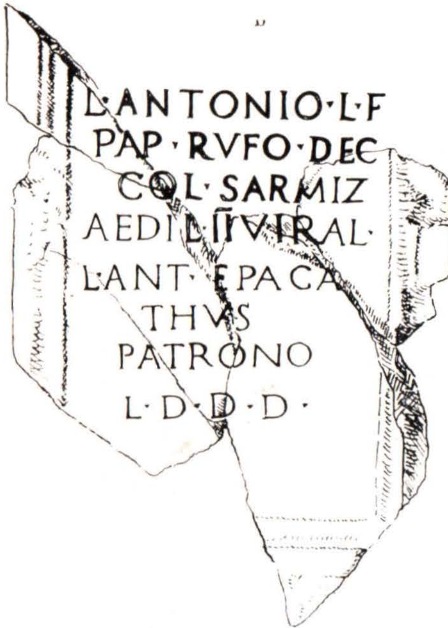

Fig. 1, a, b. — L'inscription de M. Opellius Adiutor (Musée de Sarmizegetusa).

b

a

Fig. 2, a, b. — L'inscription de L. Antonius Rufus (Musée de Sarmizegetusa).

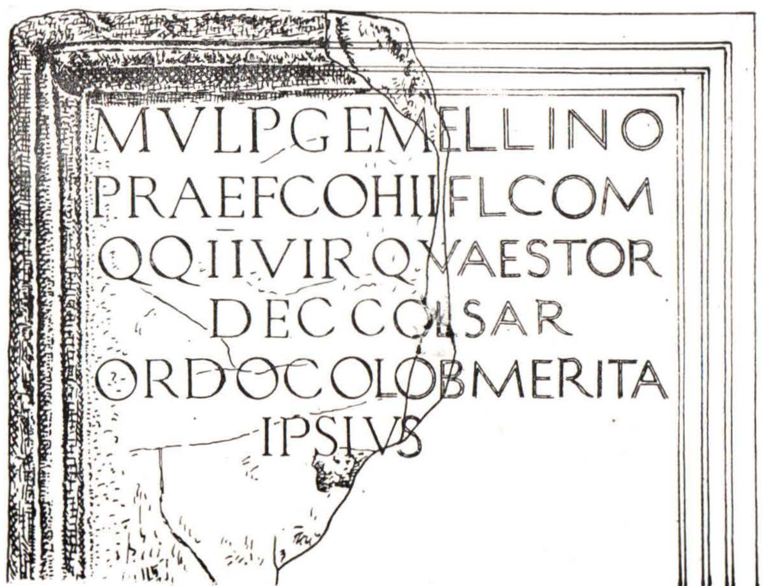

Fig. 3, a, b. — CIL III, 1484 (Musée de Deva).

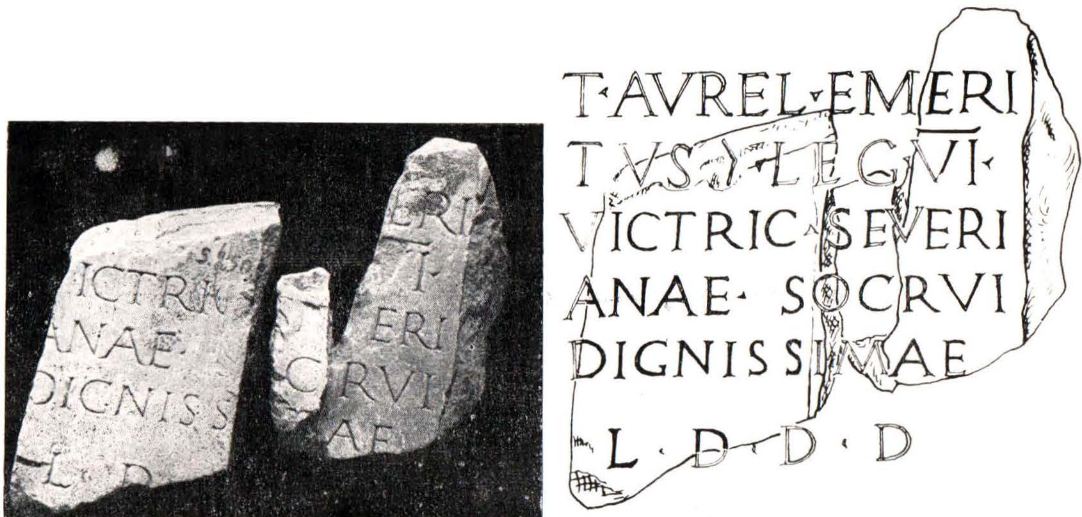

Fig. 4, a, b. — L'inscription dédiée par T. Aurelius Emeritus (Musée de Sarmizegetusa).

Fig. 5. — L'inscription de C. Valerius Surus, *AnnÉp*, 1933, 247 (Musée de Sarmizegetusa).

Fig. 6. a, b. – CIL III, 7798 = 6264 (Musée de Cluj).

Fig. 7. – Inscription honoraire de Sarmizegetusa (Musée de Sarmizegetusa).

faisant mention de cette légion. Dans CIL III, 1427 on ne peut plus lire le nom du soldat de la *leg. VI*. Dans CIL III, 1474 on rencontre P. Antonius Victor *mil(es) leg(ionis) VI Victricis frum(entarius)*. Une troisième inscription, découverte dans le forum de Sarmizegetusa, a été publiée par C. Daicoviciu[38]. Depuis la publication de cette inscription-ci on a trouvé aussi le fragment à droite, en haut, qui lui manquait, mais qui confirme la lecture de C. Daicoviciu, en éliminant seulement quelques parenthèses carrées. Voilà le texte dans cette dernière forme (fig. 5) :

C(aio) Val(erio) C(ai) f(ilio) Pap(iria) / Suro, dec(urioni) col(o-niae) Sar/miz(egetusae) metrop(olis), aedi/lic(io), praef(ecto) colleg(ii) / fab(rum) et IIuirali / col(oniae) eiusdem / T(itus) Aurel(ius) Emeritus / (centurio) leg(ionis) VI Victric(is) / Seuerian(ae) socero / l(oco) d(ato) d(ecreto) d(ecurionum).

En revenant à notre inscription, on distingue dans la photo (fig. 4, a), sur le fragment à gauche, à la deuxième ligne, avant le point, les traces du signe >pour *centurio*. Les lettres ERI, à la première ligne, nous aident à reconnaître dans le dédicant T. Aurelius Emeritus de l'inscription publiée par C. Daicoviciu. L'écriture des deux inscriptions est la même, en usant parfois des mêmes abréviations : *Aurel.*, *Victric.*, et du même signe pour *centurio*.

Le texte de la deuxième inscription de Emeritus serait donc (fig. 4, b) :

. . . .

[T(itus) Aurel(ius) Em]eri/[tus (centurio)] l[eg(ionis) VI / [V]ictric(is) Se[u]eri/anae s[o]crui / digniss[im]ae / l(oco) d(ato) [d(ecreto) d(ecu-rionum)].

T. Aurelius Emeritus dédie une inscription à son beau-père, arrivé dans sa carrière jusqu'au duumvirat et une autre à sa belle-mère. Puisque la première se trouvait dans le forum[39], on peut supposer que la seconde ait été posée au même endroit. Toutes les deux sont datées au temps du règne de Sévère Alexandre[40].

Comment expliquer la présence de ce centurion en Dacie, étant donné que *legio VI Victrix*, établie à Eburacum, était une des plus stables[41] ? L'intervention d'une vexillation de la légion cantonnée en Britannie est donc peu probable. On peut penser à une mission spéciale de T. Aurelius Emeritus ou plutôt qu'il s'était établi en Dacie après l'*honesta missio*. Dans ce dernier cas, la mention du texte qu'il était vétéran est superflue[42]. Ses liaisons matrimoniales pourraient indiquer, d'autre part, qu'il serait originaire de Dacie[43] et qu'il serait parvenu à servir dans la *legio VI Victrix* conformément au système de promotion des centurions[44]. Ce qui est remarquable à l'égard de l'épithète *Severiana* ajoutée à la *legio*

---

[38] *Dacia* III–IV, 1927–1932, p. 548–549 = *AnnÉp*, 1933, 247.

[39] C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 546, 548.

[40] V. *op. cit.*, p. 549.

[41] E. Ritterling, *RE* XII [1924], 1609; pour l'histoire de cette légion en Britannie, *op. cit.*, 1605–1610.

[42] A. v. Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*², Köln-Graz, 1967, p. 80.

[43] C. Daicoviciu, *RE*, *Suppl.* XIV [1974], v. *Sarmizegetusa*.

[44] A. v. Domaszewski, *op. cit.*, p. 80–112; récemment E. Birley, *Carnuntum Jahrbuch*, 1963–1964, p. 21–33.

VI Victrix c'est qu'on la rencontre trois fois en tout, une fois en Britannie[45] et deux fois dans les deux inscriptions de Sarmizegetusa.

5. — En 1865, dans le territoire du village Săliştea (l'ancienne Cioara, jud. Alba) on a découvert un fragment de stèle funéraire aux dimensions 82 cm × 67 cm × 9 cm. Elle a été transportée d'abord au château de Vinţ et ensuite au musée de Cluj. Le registre supérieur du monument (fig. 6, a) est formé d'un médaillon dont il reste, fort peu de chose encadré par une guirlande. À l'intérieur il y a assez de place pour trois bustes, dont il sont restés deux. Ce n'est que celui à gauche qui a gardé sa tête. Gr. Florescu[46] y voit une femme vêtue d'un habit indigène. Le champ de l'inscription a été encadré par deux colonnettes aux cannelures en spirale, terminées par deux chapiteaux ornés de motifs végétaux. Les lettres sont hautes de 7 cm. La lettre A manque de haste horizontale.

Voilà la lecture de l'inscription dans CIL III, 7798 (= 6264) :

D·
Q·VAL·MAC
VET·LEGV *mac*
MISS·PR
AC SAD

Ci-dessous la lecture de Gr. Florescu[47] :

D(is) [M(anibus)] Q. Val(erius) Max[*imus*]. . . .*uet(eranus) leg(ionis) V* [*Mac(edonicae)*]. . . .*miss(ione) pr*. . . . . .*c.sar*. . . . .

En ce qui concerne le *cognomen* du défunt, la troisième lettre est C ou G, donc *Mac*[*rinus*] ou quelque chose comme cela. A la 5e ligne après SA suit certainement R, par conséquent [*col(oniae) / D*]*ac(icae) Sar(mizegetusae)*. Pour MISS, à la 4e ligne, il n'y a pas lieu de penser à *missicius*, exclu par *ueteranus*[48] et n'ayant, d'ailleurs, aucun rapport avec la suite. Beaucoup plus probable est la formule [*m(issus) h(onesta)*] *miss(ione)*, rencontrée assez souvent à côté de *veteranus*[49]. Des difficultés plus grandes soulèvent, à la 4e ligne, l'abréviation PR et les deux ou trois lettres disparues entre PR et [COL]. Après l'*honesta missio* Q. Valerius Ma[crinus?] semble avoir acquis une *villa rustica* dans le territoire de Sarmizegetusa et avoir exercé dans la capitale de la Dacie une fonction qu'on a de la peine à déterminer. Tout d'abord la reconstitution PR [FAB] est à rejeter. Notre vétéran ne pouvait pas être *praefectus*[50] du *collegium fabrum*, avant tout parce que le collège devait être obligatoirement mentionné, pour ne pas confondre cette fonction avec la bien connue *militia equestris*[51]. Supposer cette dernière fonction est aussi impossible pour des raisons évidentes. Croirions-nous qu'il s'agisse d'un *praefectus vigilum* comme à

---

45 CIL VII, 1223s; v. E. Ritterling, *op. cit.*, 1613.

46 *EDR* IV, 1930, p. 97, n° 35, fig. 29.

47 *Ibidem.*

48 V. le commentaire de Mommsen, CIL III, 2037 et surtout A. v. Domaszewski, *op. cit.*, p. 78–80.

49 CIL III, 3627 = 10569, 3642, 4312, 4313, 5956, 5957, 7325, etc.

50 CIL III, 1210 (Apulum).

51 O. Hirschfeld, *Sitz. Ber. d. Wien. Akad.* CVII, 1884, p. 252, n. 2.

Lugudunum[52]? Cela serait trop risquant, car la police dans les provinces est un des problèmes les moins connus[53] et même dans cette situation elle a des formes de manifestation beaucoup plus évidentes que cette douteuse préfecture[54]. Il n'est pas impossible que Q. Valerius Mac[rinus?] ait été *pr(aefectus) i(ure) d(icundo)*, mais ce qui dérange dès le premier abord c'est qu'un simple soldat pouvait aboutir tout au plus au décurionat[55], mais non pas aux plus hautes magistratures[56]. Ensuite, à Sarmizegetusa et en Dacie en général on connaît seulement des *praefecti* remplaçant les empereurs qui avaient reçu *honoris causa* la fonction de *duumuir quinquennalis*[57] et non pas des *praefecti* nommés par les duumviri[58] ou des *praefecti i. d. ex decreto decurionum*[59]. Bien qu'on puisse supposer les deux catégories de *praefecti* à Sarmizegetusa dans des situations exceptionnelles, je n'ose pas me décider ni même pour cette dernière solution.

La nouvelle lecture serait donc (fig. 6, b):

D(is) [M(anibus)] / Q(uintus) Val(erius) Mac[rinus?] / vet(eranus) leg(ionis) V [M(acedonicae) m(issus) h(onesta)] / miss(ione) pr(. . . .) [. . . .Col(oniae)] / D]ac(icae) Sar(mizegetusae) . . . .

On s'attend que l'âge du vétéran ait été mentionné après la fonction en question, après quoi devait suivre le texte concernant deux membres de sa famille.

6. — Fragment d'inscription honoraire en marbre (fig. 7), aux dimensions 48 cm × 34 cm × 12 cm, découvert à Sarmizegetusa dans des circonstances inconnues, et gardé là-même, dans le musée. Le fragment finit à droite par une moulure ornée de motifs végétaux. Les lettres sont hautes de 5,4 cm. A la première ligne il reste encore DIDIS, à la deuxième

---

[52] CIL XIII, 1745, p. 250—251; v. cependant O. Hirschfeld, *Sitz. Ber. d. Berl. Akad.*, 1891, p. 875; W. Liebenam, *Städteverwaltung im römischen Kaiserreiche*, Leipzig, 1900, p. 357. À Nemausus on rencontre assez souvent un *praefectus vigilum et armorum*, v. O. Hirschfeld, *Sitz. Ber. d. Berl. Akad.* CVII, 1884, p. 239, sqq. A remarquer que ce préfet est choisi parmi les plus hauts magistrats (CIL XII, 3002, 3210, 3232).

[53] O. Hirschfeld, *Sitz. Ber. d. Berl. Akad.*, 1891, p. 846.

[54] *Op. cit.*, p. 845—877.

[55] Cf. l'exemple de M. Ulpius Martialis, *vet. et dec. col.* (CIL III, 7980).

[56] Le cas de P. Aelius Theimes (CIL III, 1472), *duumviralis* de Sarmizegetusa n'est pas un contreargument, puisque l'inscription est fragmentaire. En revanche, L. Valerius Rufus (CIL III, 1485), accédé au duumvirat, avait été *veter. leg. XIII. G. ex. bf. cos.*, ce qui est tout à fait différent.

[57] CIL III, 1497: *praef. qq. pro Antonino imp.*; I. I. Russu, *ActaMN* VII, 1970, p. 517—523: *praef. qq. pro impp. Antonino et Vero*; CIL III, 1503; *qq. prim. pro imp.* Cf. Lex Salpensana, CIL II, 1963, *R(ubrica)* XXIV = Mommsen, *Gesamm. Schr.* I, 1, p. 268 = Abbot-Johnson, *Municipal Administration in the Roman Empire*, Princeton, 1929, nº 64, p. 370; v. W. Ensslin, *RE* XXII, 2 [1954], 1320 et plus récemment I. I. Russu, *op. cit.*, p. 520—521.

[58] Lex Salpensana, CIL II, 1963, *R.* XXV = Mommsen, *loc. cit.*, = Abbot-Johnson, *loc. cit.*

[59] CIL X, 858; v. W. Ensslin, *op. cit.*, 1315—1317.

MIZ. A la troisième ligne, plus brève, dont il n'est rien resté, suit une ligne où l'on lit encore un O.

La lecture serait :

. . . .

[ordo splen]didis(simus) / [col(oniae) Sar]miz(egetusae) / . . . . . . / [patrono optim]o(?)

L'épithète *splendidissimus*, fréquente dans le reste de l'empire pour *ordo decurionum*[60], était jusqu'ici inconnue en Dacie[61].

---

[60] B. Kübler, *RE* IV, 2 [1901], 2330 ; G. Mancini, *DizEp* II, 2 [1910], 1530.

[61] Mon collègue Volker Wollmann, que je remercie de l'aimable information, a reconnu dans l'inscription CIL III,1493, qu'il va republier dans Apulum XIII, XI, 1975, la même épithète pour *ordo decurionum*.

VOTA PRO SALVTE PRINCIPIS

DI

LIVIU MĂRGHITAN e CONSTANTIN C. PETOLESCU

Nel giugno del 1964, in occasione dei lavori condotti per la costruzione di un rifugio turistico, è stato scoperto, a nord dell'anfiteatro di *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, un frammento di iscrizione marmorea[1], di tali dimensioni: 0,47 × 0,30 × 0,165. L'altezza delle lettere, che sono incise bene e in modo uniforme, è di m. 0,015, ad eccezione della riga 6 ove è di m. 0,013. Il testo dell'iscrizione è il seguente (la numerazione è fatta in base al numero delle righe conservate):

R. 1: parte della lettera O, poi VE, in fine la base dell'asta verticale di un'altra lettera.

R. 2: DECORAT; dell'ultima lettera è visibile solo la base dell'asta.

R. 3: TIBIINEAD.

R. 4: MINERVAQVA; la M è visibile per metà, dell'ultima lettera si vede solo la base dell'asta di sinistra.

R. 5: VODHODIEVO; la lettera V all'inizio di parola e la O della fine sono conservate solo per metà.

R. 6: SAVRODECORATI; della I non si vede altro che la base dell'asta.

R. 7: è visibile ancora la base dell'asta di destra di una A; poi, distanziate e divise da punti, le lettere I O M; in fine, BO (dell'ultima lettera solo una piccola parte).

R. 8: VOTHODIEVOVIM.

R. 9: MCORNIBVSAVRO; la prima e l'ultima lettera sono conservate solo in piccola parte.

R. 10: RSPATERGRADIVE; del primo R si vede solo la piccola coda di un'asta obliqua (da essere paragonato con gli altri due R della stessa riga).

R. 11: DECORATISVOV; un difetto del marmo ha causato la divisione della prima parola in due: DECORA-TIS; l'ultimo V è conservato per metà.

R. 12: XISTVNCTIBIINE; E conservato per metà.

---

[1] L'iscrizione è stata posta da L. Mărghitan nel Museo comunale di Sarmizegetusa (distr. Hunedoara). Un breve commento su di essa è stato fatto da C. Daicoviciu, *Tainele Ulpiei Traiana* (I misteri di Ulpia Traiana), in „Ritmuri hunedorene", supplemento sociale-culturale del giornale „Drumul Socialismului", nr. 8 (dicembre), Deva, 1967, p. 6, ove sono messe in rilievo le somiglianze tra tale iscrizione e gli Atti dei frati Arvali. Le ricerche condotte sotto la guida di Octavian Floca, nel'autunno dell'anno 1967, nel luogo ove è stata rinvenuta l'iscrizione, non hanno portato sinora nessuna precisazione.

R. 13 : MVSESSEFVTVRV ; M conservata per metà, della R è visibile una picccola parte dell'asta e la parte superiore del ricciolo, della V le estremità superiori delle aste.

R. 14 : CORNIBVSAV.

R. 15 : VSASTVE ; della prima V si vede solo l'asta di destra, della E la metà superiore.

R. 16 : BVSA ; la B si è conservata quasi per intero, della A solo la parte superiore.

Il testo dell'iscrizione comprende formule presenti negli *Acta fratrum Arualium*[2]. Sul frammento appaiono i nomi di alcune divinità (*I. O. M.*, *Minerua*, *Mars Pater Gradiuus*), ma il formulario indica che si conservano le dediche a sei divinità.

In testa ad una simile dedica, di solito erano menzionati i nomi dei consoli in funzione, il mese e il giorno dell'anno ; era indicato il luogo ove era avvenuta l'invocazione (*in Capitolio*) e il nome dell'imperatore per il quale si era fatta ; di seguito, la formula : *uota nuncupauerunt fratres Aruales in haec uerba, quae infra s. s.*[3]. La prima invocazione era rivolta a Giove Ottimo Massimo, poi a Giunone Regina, a Minerva ecc.

Paragonata con i testi degli atti dei frati Arvali, l'iscrizione si integra nel modo seguente :

[*Iupiter O. M.! te precamur, quaesumus, obtestamurque ut tu imp. Caesarem*. . . . . *as tu ea ita faxis, tunc tibi in nomine* . . . . *b*]OVEM [*cum cornibus auro decoratis uouimus esse futurum. Iuno Regina! quae in uerba I.O.M. bouem cum cornibus auro*] DECORAT[*is uouimus esse futurum, quod hodie uouimus, as tu ea ita faxis, tunc*] TIBI IN EAD[*em uerba bouem cum cornibus auro decoratis uouimus esse futurum*]. MINERVA ! QVA[*e in uerba I.O.M. bouem cum cornibus auro decoratis uouimus esse futurum, q*]VOD HODIE VO[*uimus, as tu ea ita faxis, tunc tibi in eadem uerba bouem cum cornibu*]S AVRO DECORAT[*is uouimus esse futurum. Iouis Victor! quae in uerb*]A I.O.M. BO[*uem cum cornibus auro decoratis uouimus esse futurum, q*]VOT HODIE VOVIM[*us, as tu ea ita faxis, tunc tibi in eadem uerba bouem cu*]M CORNIBVS AVRO [*decoratis uouimus esse futurum. Ma*]RS PATER GRADIVE ! [*quae in uerba I.O.M. bouem cum cornibus auro*] DECORATIS VO[*uimus esse futurum, quod hodie uouimus, as tu ea ita fa*]XIS, TVNC TIBI IN E[*adem uerba bouem cum cornibus auro decoratis uoui*]MVS ESSE FVTV[*rum. Salus Reip. P. R. Quiritium! quae in uerba I.O.M. bouem cum*] CORNIBVS AV[*ro decoratis uouimus esse futurum, quod hodie uouim*]VS, AS TV EA [*ita faxis, tunc tibi in eadem uerba bouem cum corni*]BVS A[*uro decoratis uouimus esse futurum*]. Ecc.

L'importante documento epigrafico, pur senza presentare difficoltà di lettura, pone molti problemi quando si deve stabilire da chi è stato emanato ; poiché gli atti del collegio degli Arvali, con i quali il testo

---

[2] Su ciò vedi : G. Wissowa, *Arvales fratres*, in RE, 3. Hbb., 1895, col. 1463—1486 ; C. de la Berge, *Arvales fratres*, in DA, I, p. 449—453 ; G. Gatti, *Arvales*, in Ruggiero DizEp, I, 1895 (1961), p. 682—710. Non si è potuta consultare l'opera di A. Pasoli, *Acta fratrum Arvalium*, Bologna, 1950.

[3] CIL VI, 2023—2119, 32338—32392, 37164—37165.

Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Frammento di iscrizione marmorea.

in esame presenta somiglianze sorprendenti[4], sono apparsi solo a Roma.

Recentemente, sono stati pubblicati altri quattro frammenti di iscrizioni scoperte a Cyrene e a Ptolemais, redatte in termini similari[5]. Purtroppo, queste sono ancora piú frammentarie.

D'altra parte, come si è messo in evidenza anche nel caso di queste ultime, l'iscrizione di *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* dovrebbe registrare l'attività religiosa della metropoli della provincia[6], che ogni anno, il 3 di gennaio[7], faceva dediche e sacrifici *pro salute principis*. Nel suo epistolario, Plinio il Giovane, governatore della Bitinia, parla in due righe delle invocazioni che si facevano nella sua provincia per l'imperatore, in termini che ricordano le iscrizioni di Cyrene, Ptolemais e Ulpia Traiana Sarmizegetusa[8].

In tal modo è possibile collegare l'enigmatica iscrizione scoperta nella metropoli della provincia all'esistenza di un *concilium III Daciarum*, di cui capo, *sacerdos arae Augusti*, era incaricato di celebrare il culto imperiale[9].

---

[4] Cfr. C. Daicoviciu, *loc. cit.*

[5] J. M. Reynolds, *Vota pro salute principis*, in *Papers of the British School at Rome*, XXX, 1962, p. 33–36, e XXXIII, 1965, p. 52–54. Dobbiamo la segnalazione e il testo di tale articolo all'autore e alla Signora Emilia Doruţiu-Boilă (Istituto di Archeologia, Bucarest).

[6] J. M. Reynolds, in *Papers of the British School at Rome*, XXX, 1962, p. 36.

[7] ILS, 4918. Cf. J. M. Reynolds, *op. cit.*, p. 33, nota 2.

[8] *Ep.* 10, 35 (44), C. Plinius Traiano imperatori : *Solemnia uota pro incolumitate tua, qua publica salus continetur, et suscepimus, domine, pariter et soluimus precati deos, ut uelint ea semper solui semperque signari* ; 36 (45), Traianus Plinio : *Et soluisse uos cum prouincialibus dis immortalibus uota pro mea salute et incolumitate et nuncupasse libenter, mi Secunde carissime, cognoui ex litteris tuis* (Teubner, Leipzig, 1958, p. 325). Cfr. anche, *ibidem*, 100 (101), C. Plinius Traiano imperatori : *Vota, domine, priorum annorum nuncupata alacres laetique persoluimus nouaque rursus certante commilitonum et prouincialium pietate suscepimus precati deos, ut te remque publicam florentem et incolumem ea benignitate seruarent, quam super magnas plurimasque uirtutes praecipua sanctitate, obsequio, deorum honore meruisti* ; 101 (102), Traianus Plinio : *Soluisse uota dis immortalibus te praeeunte pro mea incolumitate commilitones cum prouincialibus laetissimo consensu et in futurum nuncupasse libenter, mi Secunde carissime, cognoui litteris tuis* (Teubner, Leipzig, 1958, p. 358–359). Vedi J. M. Reynolds, *op. cit.*, p. 33, nota 3.

[9] Su ciò vedi C. Daicoviciu, in *Acta Musei Napocensis*, III, 1966, p. 153–163 ; M. Macrea, *Viaţa în Dacia romană*, Bucarest, 1969, p. 383–384.

NOTE DE LECTURĂ *

DE

D. M. PIPPIDI

46. LEX – „CREDINȚĂ" – ÎNTR-O INSCRIPȚIE AFRICANĂ

Oricîte rezerve se pot face (și, de șaizeci de ani încoace, s-au făcut) asupra unora din concluziile cărții lui Vasile Pârvan *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman* [1], despre a căror temeinicie autorul nu nutrea nici cea mai mică îndoială [2], lucrarea păstrează încă o valoare indiscutabilă prin bogăția informației, prin îndrăzneala ipotezelor și prin acel entuziasm fremătător care însuflețește cele mai multe din paginile de tinerețe ale învățatului. Citirea operei e astfel utilă, de n-ar fi decît prin sugestiile pe care ni le împărtășește și reflexiile pe care le inspiră, trăsătură caracteristică scrierilor tuturor adevăraților istorici.

Ceea ce, în această ordine de idei, îmi reține atenția astăzi sînt părerile lui Pârvan cu privire la termenul *lege* (în accepția de *credință religioasă*) a cărui neobișnuită evoluție e explicată undeva prin „necesitățile vieții practice". „Concepția creștină despre lume și viață", ni se spune, „impune credincioșilor o linie de conduită, o lege morală și politică de urmat în existența din această lume, esențial deosebită de acea recomandată de legiuirile și așezămintele păgîne. Poporul vedea mai ales partea reală, practică, a manifestărilor noii credințe religioase; relațiile de drept dintre membrii societății erau în chip necesar orînduite acum pe un nou fundament juridic, singurul obligator și urmat de sancțiune pentru membrii noului *popor* și noului *stat* : cu așezăminte, legi și fel de viață deosebite de cele ale celorlalte două popoare : grecii și evreii" [3].

---

* Seriile precedente ale acestor *Note de lectură* s-au publicat în Studii clasice VII, 1965, p. 319–333; VIII, 1966, p. 231–246; IX, 1967, p. 223–237; X, 1968, p. 233–243; XI, 1969, p. 233–249; XII, 1970, p. 171–190; XIII, 1971, p. 171–190; XIV, 1972, p. 195–222; XV, 1973, p. 163–181.

[1] București, Göbl, 1911.

[2] Cf., într-o scrisoare din 1922 către Martha Bibescu, mulțumirea de sine pe care o respiră afirmațiile autorului despre cartea cu zece ani mai veche: „deux de mes livres d'il y a douze ans, qui traitent de l'histoire du christianisme, ont été considérés de leur temps par les catholiques comme des œuvres inspirées par le Saint-Esprit, parce que, dans le plus volumineux, je soutenais notre apostolisation occidentale par le saint évêque Nicétas de Rémésiane, „maître" et ami fraternel du suave poète chrétien de l'Italie méridionale, saint Paulin de Nole, vers l'an 400.." (Rev. arch., 1966 (II), p. 348–349 = Studii clasice, XIV, 1972, p. 255–256). Inspirată sau ba de sfîntul Duh, teza despre convertirea la creștinism a locuitorilor din Dacia Traiană prin rîvna lui Niceta din Remesiana, în jurul anului 400, întîmpină astăzi serioase împotriviri. Asupra acestei probleme, vezi acum și analizele mele de texte din *Contribuții la istoria veche a României*[2], p. 497–516.

[3] *Op. cit.*, p. 132.

StCl, XVI, 1974, p. 249–265, București

Aceste interesante judecăţi[4] par să-i fi fost inspirate învăţatului de un epitaf salonitan de prin anii 426—430, la care se referă anume şi care cuprinde, pe lîngă alte amănunte referitoare la defunct, următoarea invocaţie adresată posibililor profanatori ai mormîntului: *adiuro per Deum et per* **leges** *Cresteanorum, ut quicumque extraneus uoluerit alterum corpus ponere, det eclisie catholice Salonitanae auri libras tres*[5].

În acest context, *lex* ar putea, fără îndoială, să aibă înţelesul de „normă de conduită, regulă de comportare", deşi exclus nu-i cîtuşi de puţin ca gîndul redactorului inscripţiei să fi mers spre conţinutul afectiv al noii religii şi în special spre credinţa în învierea morţilor, la împlinirea vremii. Oricum, prima semnificaţie nu se vădeşte desigur şi într-un al doilea document pe care autorul *Contribuţiilor* îşi întemeiază concluziile, tot un epitaf salonitan, în care un părinte îndurerat declară despre fiul dispărut: *Peregrinum filium in* **lege sancta christiana** *collocabi eum*[6] şi despre care Pârvan observă: „e, cred, clar, că termenul *lex*, în loc de *religio* ori *fides*, nu poate fi înţeles decît ca născut supt influenţa concepţiei utilitar-juridice despre credinţa creştină, documentată expres prin vorba *leges* din inscripţia *adiuro per Deum et per leges Cresteanorum* de mai sus: *lex* înseamnă astfel nu atîta religie cît lege, în sensul juridic creştin"[7].

Acum, despre evoluţia semantică a termenului, în felul cum o reconstituie Pârvan, mi se pare că nu poate încăpea discuţie. Discuţie nu poate fi nici despre faptul că, în latina dunăreană, *lex* a parcurs aceeaşi cale înainte de a deveni românescul *lege*, în înţelesul de „credinţă"[8]. Ceea ce aş vrea totuşi să relev e, pe de o parte, împrejurarea că nici în Dacia, nici în Moesia nu s-a descoperit pînă acum vreo inscripţie în care această lunecare de sens să apară limpede, pe de alta, că procesul abia analizat nu s-a petrecut numai în latina vorbită în provinciile dunărene ale imperiului roman[9]. Cu multă probabilitate el a avut loc şi în alte părţi ale lumii vechi, în condiţii mai mult sau mai puţin asemănătoare, cum rezultă dintr-un text epigrafic de curînd descoperit în Numidia şi publicat de P.-A. Février[10]. E vorba tot de un epitaf, de data aceasta al unei femei, Aegidia Donatilla, moartă la 48 de ani şi care, în adhortaţia adresată coreligionarilor supravieţuitori, le cere să se roage pentru sufletul ei. În original textul sună: *ita peto*, **[f]ratres et sorores legis,** *petitionibus et orationibus uestris pro spiritu meo incumbatis in nomine Christi* — şi înţelesul lui nu poate fi

[4] În acelaşi sens avusese prilejul să se pronunţe, cu cîţiva ani înainte, şi Sextil Puşcariu în revista Candela, XXXVI, 1907, p. 383—387.

[5] CIL III 13124.

[6] CIL III 9508.

[7] *Op. cit.*, p. 134.

[8] Puşcariu în studiul citat mai sus n. 4 şi, înaintea lui, O. Densusianu, *Histoire de la langue roumaine, I. Les origines*, Paris, 1901, p. 192.

[9] Aşa cum lasă să se înţeleagă, între alţii, H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului roman*, Bucureşti, 1960, p. 278, după care *lex*, „lege, credinţă", s-ar întîlni numai în Dalmaţia.

[10] Riv. di Archeologia cristiana, XLII, 1966 (apărut în 1968), p. 184—186 = Ann. Ép., 1968, 642.

decît : „în numele lui Christos vă implor, fraţilor şi surorilor de credinţă, să stăruiţi în cererile şi rugile voastre pentru izbăvirea sufletului meu" [11].

De data aceasta e limpede că transferul de sens nu lasă loc nici unei îndoieli şi că ruga defunctei se adresează nu celor care observă aceleaşi reguli de viaţă (*lex* în înţeles juridic-normativ), ci părtaşilor la aceeaşi credinţă în viaţa de peste veac. Exemplul mi se pare lămuritor, şi acesta e motivul pentru care mi s-a părut util să-l relev în aceste note fugare.

47. ÎN MARGINEA VOL. II DIN CULEGEREA 'IZVOARELE ISTORIEI ROMÂNIEI'

Apărut în 1970, volumul al II-lea al culegerii *Izvoarele istoriei României*, pregătit de un colectiv de traducători din care fac parte mai mulţi membri activi ai Societăţii noastre, pe lîngă regretatul Virgil Popescu, dispărut în timpul publicării, duce mai departe ancheta începută cu ani în urmă în volumul I, ale cărui despuieri de texte se sfîrşesc în jurul anului 300. În lucrarea asupra căreia-mi propun să mă opresc, atenţia redactorilor se îndreaptă în principiu asupra tuturor categoriilor de izvoare literare, în sensul larg al cuvîntului, de la cele narative la cele hagiografice, trecînd prin cele geografice ori juridice şi fără a exclude corespondenţa Curiei papale cu împăraţii din Constantinopol. În ansamblu, aşadar, o masă impresionantă de documente, totalizînd mii şi mii de pagini, din care membrii colectivului au cules cu hărnicie tot ce li s-a părut interesant referitor la istoria noastră veche, în perioada obscură dintre anii 300 şi 1000 e.n. [1].

Să fie oare această operă de excerptare completă, în sensul că *toate* izvoarele susceptibile de a interesa să-şi fi găsit loc în culegerea de curînd publicată? — Îndoiala e permisă şi, într-un fel, împărtăşită şi de redactorul responsabil al lucrării, profesorul Gh. Ştefan, care, în substanţiala-i introducere, vorbind de greutăţile întîmpinate de colaboratorii săi, observă : „autorii şi-au dat osteneala să adune toate ştirile din izvoarele latine şi bizantine, laice şi religioase. Avînd însă de cercetat un material foarte vast — să ne gîndim, de exemplu, la *Patrologia* lui Migne — nu este exclus ca unele informaţii să fi fost omise. Sperăm însă ca omisiunile să fie de importanţă minoră" [2].

Cu alt prilej, voi avea poate să mă opresc cu mai mult răgaz asupra întocmirii volumului, în care o privire oricît de superficială nu întîrzie să descopere texte lipsite de interes ori de legătură cu istoria pămîntului românesc [3], alteori texte de înţeles anevoios oferite cititorului fără vreo

[11] Cum notează cu dreptate editorii inscripţiei, asemenea „slujbe" pentru decedaţi sînt stăruitor recomandate în tratatul sf. Augustin *De cura gerenda pro mortuis*, IV 6. Cu înţelesul special de „rugă pentru un defunct", *oratio* apare şi într-o inscripţie inedită din Callatis, în care se citesc cuvintele : *hic facta est oratio episcoporum Stefani*... (Em. Popescu, Dacoromania. Jahrbuch f. östliche Latinität, I, 1973, p. 7[illegible], n. 21).

[1] *Izvoarele istoriei României. II. Autori : 2. De la anul 300 pînă la anul 1000.* Publicate de H. Mihăescu, Gh. Ştefan, R. Hîncu, Vl. Iliescu, Virgil C. Popescu, Bucureşti, 1970.

[2] *Op. cit.*, p. V.

[3] Cf., între altele, fragmentele din *Scrisorile* lui Libanios publicate la p. 95, sub numerele 636 şi 793.

desluşire în stare să-l dumirească [4]. Din acest punct de vedere, există o notabilă diferenţă între volumul I, abundent comentat [5], şi volumul al II-lea, unde excerpte greu de interpretat sînt prezentate în stare, ca să zic aşa, „brută". Astfel, ca să dau un exemplu, cunoscutul προπεμπτικόν al lui Paulin din Nola adresat prietenului său Niceta (poemul XVII în ediţia Hartel a *Operelor*) e lipsit de explicaţii de natură a face să se înţeleagă unde şi în ce condiţii se exercita activitatea de misionar a vlădicii din Remesiana, pînă de curînd considerat de unii istorici români drept apostol al dacilor de la nordul Dunării. Însăşi citirea *Stobitanam*, în versul 194, în locul lecţiunii manuscriselor : *Tomitanam*, e preluată tacit, fără să ni se spună de cine a fost propusă şi care-i sînt consecinţele din punctul de vedere al înţelegerii textului [6]. Şi, pentru că am fost adus să pomenesc de un document preţios pentru istoria răspîndirii creştinismului pe meleagurile dunărene, să nu-mi exprim surprinderea că din lista scrierilor excerptate lipseşte un document atît de curios ca tratatul Μονογενὴς ἢ Ἀποκριτικὸς πρὸς τοὺς Ἕλληνας (*Singurul născut sau Răspuns către greci*) al lui Macarios din Magnesia, scris în cea de-a doua jumătate a sec. al IV-lea, despre care — într-un articol de acum treizeci de ani [7] — m-am ostenit să arat că aduce o mărturie preţioasă, chiar dacă negativă, în dezbătuta problemă a creştinării ţinuturilor dace? Deşi reprodus întocmai în cele două ediţii ale *Contribuţiilor la istoria veche a României* (1958, ²1967), studiul nu pare să se fi învrednicit de atenţia editorilor *Izvoarelor*, de aceea-mi iau îngăduinţa să-l dau aci, în original şi în traducere, pentru uzul celor ce nu vor fi avut prilejul să-l citească în lucrările pomenite : τὸ εὐαγγέλιον ἔτι πολλοῖς ἀνθρώπων οὐκ ἀνέγνωσται· ἑπτὰ οὖν ἔθνη τῶν Ἰνδῶν μεταξὺ τῆς μεσημβρίας καὶ τῆς ἀνατολῆ τήνς ἔρημον λαχόντα, ἃ τῶν εὐαγγελιστῶν οὐδὲν οὐδέπω τὸν λόγον ἀκήκοεν, ἀλλ' οὐδ' Αἰθίοπες οἱ καλούμενοι Μακρόβιοι, μέσοι τῆς ἑσπέρας καὶ τῆς μεσημβρίας . . . εὐαγγελίου λόγου οὔπω μεμαθήκασι· τί σοι τοὺς ἑσπερινοὺς Μαυρουσίους λέγω ἢ τοὺς πέραν Ἴστρου τοῦ βορεινοῦ ποταμοῦ ὃς ἐκ τριάκοντα πέντε ποταμῶν αὐξόμενος, ἄπειρος ῥεῖ τῷ θέρει καὶ τῷ χειμῶνι πολὺς καὶ ἀπέρατος, ὃς μυρίων ὁλκάδων

---

[4] Astfel pasajul din Suda, IV 617 (s.v. Οἰκετία), unde cuvintele τὰς τῶν Γετῶν ἐπιφανεστάτας οἰκετίας sînt înţelese greşit şi traduse prin „cele mai vestite soiuri de sclavi domestici ale grecilor" (p. 703), cu ignorarea discuţiei purtate în jurul interpretării acestui pasaj în *Contribuţii* ², p. 145 şi 519—523.

[5] Deşi nu întotdeauna corect. Cu titlu de exemplu, cf., în relatarea lui Arian despre campania lui Alexandru împotriva tribalilor (Anab., I 3, 1 = *Izvoare*, I, p. 583), traducerea cuvintelor ναῦς μακράς prin „corăbii mari". În realitate, nu-i vorba aci de corăbii „mari" în sensul de „încăpătoare", altfel spus de „corăbii de transport" ; mai curînd avem a face cu un termen tehnic din vocabularul maritim, însemnînd — în orice context — „corăbii lungi, corăbii de război" (cf. LSJ s.v. : νῆες μακραί, *ships of war, built long and taper for speed*; alteori şi πλοῖα μακρά, ca în decretul apolloniat pentru Hegesagoras al lui Monimos, publicat de mine şi de Emilian Popescu în Dacia n.s. 3, 1959, p. 242). Precizarea nu-i lipsită de însemnătate, întrucît în primul caz ar trebui să credem că în locul unde Alexandru trecea Dunărea se găseau din întîmplare nişte corăbii de transport venite din Byzanţ, cită vreme traducerea exactă ne lasă să presupunem că — prevăzînd nevoia unei debarcări pe malul stîng al fluviului — regele ceruse byzantinilor să-i trimită în întîmpinare, la un loc dinainte stabilit, un număr mai mare sau mai mic de vase de luptă.

[6] În această problemă, vezi, în *Contribuţii la istoria veche a României* ², capitolul intitulat *Niceta din Remesiana şi originile creştinismului daco-roman* (p. 497—516).

[7] *Intorno alle fonti letterarie del cristianesimo daco-romano*, Rev. hist. du Sud-Est européen, XX, 1943, p. 166—181.

ὑπάρχων ναυσίπορος πᾶσαν ἀποκλείει τῶν Σκυθῶν τὴν χώραν, ἐν ᾗ κατοικεῖ νομάδων βαρβάρων ἔθνη δώδεκα . . . . („Evanghelia continuă a fi necunoscută multor oameni. Şapte neamuri de indieni, trăitoare între miazăzi şi pustiul din răsărit, n-au auzit niciunul cuvîntul evangheliştilor; la fel etiopienii, supranumiţi „macrobii", aşezaţi între miazăzi şi apus, . . . n-au aflat nici ei pînă acum de cuvîntul Evangheliei. Şi ce să mai vorbesc de maurii din Apus, ori de cei de dincolo de fluviul nordic al Istrului, care, umflat de apele a treizeci şi cinci de rîuri, curge năvalnic vara şi iarna, adînc şi greu de trecut; care, străbătut de mii de corăbii, îngrădeşte întreaga ţară a sciţilor, locuită de douăsprezece neamuri de barbari rătăcitori?") [8].

Ori din ce punct de vedere l-am considera, textul nu-i, se vede, lipsit de însemnătate. Să sperăm deci că-şi va găsi locul fie şi numai în ediţia a II-a a culegerii de izvoare care-mi prilejuieşte aceste rînduri.

48. O NOUĂ SCRISOARE PE PLUMB DESCOPERITĂ LA OLBIA

Nu ştiu cîţi din cititorii acestor *Note* vor fi ştiind că scrisorile cele mai vechi ajunse pînă la noi, în limba greacă, n-au fost găsite în Egipt, cum s-ar putea crede, nici nu-s scrise pe papirus, cum am fi înclinaţi să ne închipuim. Şirul epistolelor papiriacee începe abia după crearea regatului lagid şi continuă pînă-n epoca romană [1], dar înainte de născocirea „hîrtiei" materialele folosite în lumea mediteraneană pentru transmiterea unor mesaje personale au fost cîteodată cioburile (*ostraka*), alteori lamelele de plumb. Cel dintîi document din această categorie a fost găsit la Atena, în primii ani ai secolului, şi reprezintă un biet „bilet" de om necăjit, care, aflat poate la oraş, la lucru, cere rudelor de-acasă încălţări şi unele piese de îmbrăcăminte [2]. După scris, misiva pare de la începutul sec. al IV-lea î.e.n. şi, pînă de curînd, a fost considerată „cea mai veche scrisoare în limba greacă" (în judecata lui Ad. Wilhelm, care i-a închinat un mic studiu în revista Institutului de arheologie austriac [3]). De-atunci, în Attica, alte asemenea texte nu s-au mai aflat şi a trebuit să treacă un lustru înainte ca o a doua inscripţie epistolară să iasă la iveală la Olbia, principalul oraş grecesc de pe ţărmul de nord al Mării Negre, în împrejurări cu totul neaşteptate [4]. Şi această nouă misivă emană de la un nevoiaş, aflat ca şi primul departe de ai săi, cărora le poartă grija şi-i învaţă unde să se adăpostească în cazul cînd ar fi scoşi din casă (de vreun creditor sau proprietar): ἢν ἐγβάλει ἐκ τῆς οἰκίας ὑμᾶς. Lamela e din sec. al IV-lea, de cînd avem şi multe

---

[8] *Contribuţii*², p. 492–493.

[1] O culegere mai veche, despre care n-am ştire să fi fost înlocuită pînă acum e a lui S. Witkowski, *Epistulae priuatae Graecae quae in papyris aetatis Lagidarum seruantur*² (1911).

[2] IG III 3, p. II (= *Syll.*³ 1259).

[3] Ad. Wilhelm, *Der älteste griechische Brief*, ÖJh, VII, 1904, p. 94–105; W. Crönert, Rhein. Museum, LXV, 1910, p. 157 urm.

[4] V. V. Latîşev, Bull. Comm. Imp. archéol. X, p. 10 (= *Syll.*³ 1260); Ad. Wilhelm, *Der Brief des Artikon*, ÖJh., XII, 1909, 118–126; E. H. Minns, *Scythians and Greeks*, Cambridge, 1913, p. 466.

documente olbiene pe piatră, printre care cîteva decrete [5]. Nimic nu lăsa să se prevadă că descoperirea s-ar putea repeta, şi mai ales că următoarea scrisoare scoasă la lumină ar putea fi mai bine conservată sau mai veche. Şi totuşi neaşteptatul s-a produs, în sensul că din 1971 dispunem de o nouă scrisoare pe plumb olbiană, mai lungă şi mai bine păstrată decît precedenta, ba — particularitate importantă chiar din punct de vedere lingvistic — cu multă probabilitate de la sfîrşitul sec. al VI-lea.

Documentul a fost editat de Y. G. Vinogradov în Vestnik Drevnei Istorii [6], cu o remarcabilă acribie şi cu un comentariu bogat. Cum se va vedea îndată, sînt puţine pasajele unde citirile editorului apar inacceptabile, şi aceasta pentru că originalul cuprinde particularităţi de limbă şi de grafie anevoie de înţeles. Oricum, interesul cu care a fost primit documentul de epigrafişti şi de elenişti îndeobşte e pe măsura rarităţii acestui soi de descoperiri, şi aceasta explică, între altele, recenta intervenţie a lui John Chadwick, care, în ultimul fascicul din Proceedings of the Cambridge Philological Society [7], reeditează textul cu o traducere şi un comentariu în care lămureşte o seamă de locuri obscure din ediţia Vinogradov.

În ce priveşte limba scrisorii, mai întîi, Chadwick relevă că ne găsim înaintea unui document în dialect milesian, prezentînd particularităţile vorbirii din Ionia de est în epoca arhaică. Data pe care i-o atribuie (de acord cu Lilian Jeffery, marea specialistă a alfabetelor greceşti anterioare reformei lui Euclide) e de ca. 500, ceea ce înseamnă o confirmare a datării propuse de primul editor (a doua jumătate a sec. al VI-lea).

Dintre trăsăturile de grafie mai importante ale textului, relev : H pentru* ē ; Ω pentru * ō ; ō pentru diftongul ου ; εο pentru ευ ; ἑωυτόν pentru ἑαυτόν ; E pentru diftongul ει. De reţinut e şi împrejurarea că semnatarul vorbeşte despre sine la persoana a treia, explicabilă desigur prin aceea că răvaşul va fi fost scris, în numele lui, de o altă persoană sau de un scrib profesional.

În ediţia Chadwick, documentul se prezintă precum urmează :

Ὦ Προταγόρη, ὁ πατήρ τοι ἐπιστέλλε̄. ἀδικε̄ται
ὑπὸ Ματάσυος, δο̄λο̄ται γάρ μιγ καὶ το̄
φορτηγεσίο̄ ἀπεστέρε̄σεν. ἐλθὼμ παρ' Ἀναξαγόρην
ἀπήγησαι, φησὶ γὰρ αὐτὸν Ἀναξαγόρεω
δο̄λον ε̄̓ναι μυθεόμενος· "Τᾰμ' Ἀνα(ξα)γόρης ἔχε̄,
καὶ δο̄́λο̄ς καὶ δο̄́λας κοίκίας". ὁ δὲ ἀναβῶι τε
καὶ οὔ φησιν ε̄̓ναι οὐδὲν ἑωυτῶι τε καὶ Ματάσ(υι)
καί φησιν ε̄̓ναι ἐλεόθερος καὶ οὐδὲν ε̄̓ναι ἑωυτ(ῶ)ι
καὶ Ματάσ(υι. Μα)τάσυ(ι) δὲ τί αὐτῶι κἀναξαγόρη αὐτοὶ
οἴδασι κατὰ σφᾶς αὐτο̄́ς. ταῦτ' Ἀναξαγόρη λέγε̄ν
καὶ τῆ γυναικί. ἕτερα δέ τοι ἐπιστέλλε̄́. τὴμ μητέρα
καὶ το̄̀ς ἀδε(λ)φεὺς (ο)ἵ ἐσ<σ>ιν ἐν Ἀρβινάτῃσιν ἀγε̄ν ἐς τὴμ πόλιν,
αὐτὸς δὲ Εὔνεορος ἐλθὼμ παρά μιν (ἰ)θύωρα καταβήσεται.

---

[5] Cu titlu de exemple, IPE I^2, 20, 21, 22, 23, 24 etc.
[6] VDI, 1971 (4), p. 73—100 (cu un rezumat englez).
[7] CXCIX (n. s. XIX), 1973, p. 35—37.

Pe dosul lamelei sînt zgîriate clar numele trimiţătorului şi al celor doi destinatari :

'Αχιλλοδώρō τὸ μολί-
βδιον παρὰ τὸμ παῖδα
κἀναξαγόρην

Locurile unde textul reprodus se depărtează de al primului editor sînt puţine, dar nu lipsite de importanţă pentru înţelegerea textului : r. 9 Ματά(συι. Μα)τάσυ(ι) δὲ τί pentru ΜΑΤΑΤΑΣΥΕΔΕΤΙ plumbul, citit de V : Ματα<τα>συ(ι). τί δὲ ; r. 11 : (ι)ἴ ἔσ<σ>ιν ἐν 'Αρβινάτῃσιν pentru ΙΕΣΣΙΝΕΝΑΡΒΙΝΑΤΗΙΣΙΝ plumbul, citit de V : ἴεσσιν ἐν ἄρ(τ)' ἵνα τῇισιν. Alte erori de transcriere, mai uşoare, sînt trecute cu vederea.

În traducere, textul astfel constituit are următorul înţeles :

„Protagoras, tatăl tău [Achillodoros] îţi spune: e nedreptăţit de Matasys, căci (acesta) umblă să-l robească şi l-a lipsit de locul de hamal (în port?). Du-te la Anaxagoras şi spune-i că [Matasys] pretinde că el [Achillodoros] ar fi sclavul lui Anaxagoras, zicînd: „Anaxagoras are toate bunurile mele, sclavi, sclave şi locuinţe". Dar el [Achillodoros] se opune şi tăgăduieşte că ar fi ceva între el şi Matasys, şi pretinde că e om liber şi că nu-i nimic între el şi Matasys. Ce-i între Matasys şi Anaxagoras numai ei între ei ştiu . Spune-i astea lui Anaxagoras şi nevestei [lui Achillodoros]. Şi încă ceva pentru tine : pe maică-ta şi pe fraţii aflaţi la Arbinatai, du-i la oraş. Cît priveşte pe Euneuros, o să vină la el singur [la Achillodoros] şi o să coboare direct".

Iar adresa sună şi ea :

„Foiţă de plumb a lui Achillodoros către feciorul-său şi Anaxagoras."

Interesul scrisorii abia dacă mai trebuie subliniat. Paleografic şi lingvistic, e unul din cele mai preţioase documente descoperite pînă acum la Olbia, şi chiar în Marea Neagră [8]. Cuprinsul e şi el semnificativ în mai multe privinţe, începînd cu faptul că ne relevă numele înainte necunoscut al unei aşezări din vecinătatea cetăţii — 'Αρβινάται —, dacă nu chiar numele antic al insulei Berezan [9]. Altă particularitate de notat e cuvîntul φορτηγήσιον — substantiv masculin, după primul editor, care-l traduce prin „agent comercial" sau ceva similar, cîtă vreme Chadwick vede în el un neutru (cf. κυνηγέσιον) cu înţelesul de „position of *φορτηγέτης, a man in charge of cargoes, possibly a charged-hand in the docks". Presupunerea că ar fi vorba de un hamal, lucrînd la descărcarea corăbiilor din port, mi se pare cea mai plauzibilă şi îndreptăţită nu numai de etimologia termenului (φόρτος, φορτίον), dar şi de poziţia socială a lui Achillodoros, pe drept sau pe nedrept ameninţat să-şi piardă libertatea. Din acest punct de vedere, scrisoarea de la Berezan prezintă un interes cu atît mai mare cu cît sînt mai rare ştirile privitoare la sclavie într-unul din porturile cele mai active ale Mării Negre, la sfîrşitul epocii arhaice [10].

---

[8] La Histria, pînă acum, datează probabil din aceeaşi vreme numai discul (inedit) purtînd cuvîntul ΤΕΛΩΝ, substantiv comun sau, poate, nume propriu.

[9] Cum relevă Chadwick, un oraş 'Αρπίνα, în Elida, e atestat de Paus., VI 21, 8.

[10] Pentru această problemă, vezi în general V. A. Goldenberg, VDI, 1953 (1), p. 200—209; M. I. Finley, Klio. XL, 1962, p. 51—59; D. M. Pippidi, St. clasice, VIII, 1966, p. 232—235.

49. ÎN JURUL ALIPIRII ORAŞELOR VEST-PONTICE LA IMPERIUL ROMAN

Despre data şi imprejurările încorporării coloniilor de pe ţărmul de apus al Mării Negre în statul roman s-a scris nu o dată, de la o vreme cu mai multă insistenţă. În lipsa unui document lămuritor, răspunsurile la cele două întrebări nu puteau fi decît ipotetice şi, în fapt, ele se împart într-o indicaţie hotărîtă şi alta mai vagă, ambele întemeiate pe verosimilitate. După unii, intrarea amintitelor oraşe în clientela romană ar fi coincis cu campaniile dunărene ale proconsulului Macedoniei M. Licinius Crassus (29—28 î.e.n.), după alţii, la o dată de căutat după încheierea acestor campanii, un *terminus ante quem* fiind relegarea lui Ovidiu la Tomis, de cei mai mulţi datată din toamna anului 8 e.n. [1] Nu e locul, şi nici nu-i nevoie să intru în această privinţă în amănunte. Cu titlu de exemple, amintesc doar că prima opinie se întîlneşte la Radu Vulpe, în a sa *Histoire ancienne de la Dobroudja* [2], şi că — fie şi fără entuziasm — a doua e apărată în unele din lucrările mele recente de istorie dobrogeană [3].

Discuţia a intrat într-o fază nouă abia în ultima vreme, de cînd, cum o ştiu bine cititorii Studiilor clasice, Alexandra Ştefan a pus la punct o metodă matematică de cercetare a paleografiei inscripţiilor greceşti, cu ajutorul căreia îşi propune să confere acestor studii o rigoare superioară celei îngăduite de metodele tradiţionale [4]. Pornind de la acest mod de a seria şi data documentele callatiene, într-un studiu publicat în fasciculul precedent al revistei [5], autoarea ajunge să atribuie unui decret plasat altădată în primii ani ai domniei lui Tiberiu o dată simţitor mai veche. Şi cum, în textul la care mă refer [6], se vorbeşte, între altele, de un eponim din casa imperială pomenit ca Αὐτοκράτωρ Καῖσαρ, concluziile la care se opreşte cercetarea sînt, pe de o parte, că decretul trebuie să fie anterior zilei de 16 ianuarie 27 î.e.n., cînd Octavian primea din partea Senatului epitetul onorific *Augustus* (pe greceşte Σεβαστός), pe de alta, că anexarea de romani a oraşelor dobrogene a avut loc *înainte* de data abia menţionată, cu multă probabilitate în timpul expediţiei lui Crassus împotriva tribalilor şi a geţilor de pe malul drept al Dunării.

Cu propriile cuvinte ale Alexandrei Ştefan, în articolul amintit, raţionamentul e următorul : „Si Octavien est *basileus*, donc éponyme à Callatis, ceci n'est assurément pas privé d'implications politiques : dans le fait d'avoir accordé à Octavien la magistrature éponymique de leur cité, nous voyons une marque de la soumission des Callatiens tout aussi bien que de leur gratitude. Avant 27 av. notre ère, Octavien était donc maî-

---

[1] După ştiinţa mea, singurul cercetător din zilele noastre care a încercat să schimbe data tradiţională a exilării poetului, fixînd-o în anul 9, e Jacques Schwartz, într-un studiu publicat în Rev. de Philologie. În aceeaşi problemă, vezi şi ale mele *Recherches sur le culte impérial*, p. 179—192.

[2] Bucureşti, 1938, p. 104.

[3] *I Greci nel Basso Danubio*, p. 160 şi 286—287 ; Riv. Storica dell'Antichità, II, 1972, 34—35.

[4] *Applications des méthodes mathématiques à l'épigraphie*, St. clasice, XIII, 1971, p. 29—45.

[5] P. 99—107.

[6] D. M. Pippidi, *Sur un décret des thiasites de Callatis*, St. clasice, VIII, 1966, p. 87 urm.

tre à Callatis, — probablement aussi dans les autres cités pontiques". Şi mai departe : „On ne saurait faire remonter cet événement au-delà de la victorie d'Actium et, vu les circonstances historiques locales — les campagnes de Licinius Crassus ... déroulées entre 29—28 av. n. è. et soldées avec la soumission de la Thrace jusqu'aux bouches du Danube ... on est bien enclin à mettre en rapport avec ces campagnes l'instauration de la domination romaine dans les cités ouest-pontiques. C'était en fait l'hypothèse acceptée presque sans exception par les historiens, depuis le XIX-e siècle jusqu'à nos jours, malgré le manque total de preuves concernant les cités grecques ... Le décret pour Phileinos, avec l'éponymie restituée d'Octavien, représente donc un premier document pour étayer l'hypothèse de la soumission par Rome des cités grecques de la côte ouest du Pont Euxin à une date à placer entre 31 et 27 av. notre ère" [7].

Cum am lăsat să se înţeleagă în consideraţiile mele de început şi cum rezultă din rîndurile abia reproduse, noutatea contribuţiei asupra căreia ţin să atrag atenţia nu stă numai în data precisă pe care o atribuie unui eveniment important din istoria Dobrogei în antichitate, ci mai ales în metoda cu care a fost obţinută. Din acest punct de vedere, şi pentru mai multă claritate, nu e inutil să arăt că, după propriile mărturisiri ale autoarei, cronologia fixată prin metoda matematică e în cel mai bun caz o cronologie relativă, în sensul că dintr-un număr oarecare de texte provenind din acelaşi loc şi gravate între anumite limite de timp calculatorul ne ajută să spunem care e mai vechi şi care mai recent. Transformarea acestei cronologii relative într-una absolută e o treabă pe care singur epigrafistul o poate face, întemeindu-se pe analiza internă a documentelor şi pe cunoaşterea particularităţilor istorice ale epocii în care documentele se încadrează.

În cazul care ne reţine atenţia, concluzia examenului paleografic întreprins de Alexandra Ştefan e că decretul pentru Phileinos e mai vechi decît decretul în cinstea lui Ariston, datînd din zilele lui Cotys fiul lui Rhoemetalkes, rege al Traciei între 14—19 e.n. [8], mai vechi chiar decît baza onorifică pentru Publius Vinicius [9], *legatus pro praetore* în Tracia şi Macedonia la o dată anterioară anului 2 e.n., cînd acesta devine consul [10]. Ce urmează de-aci ? — În primul rînd, că decretul de cinstire a lui Phileinos n-ar mai putea fi din primii ani ai domniei lui Tiberiu, cum am încercat s-o dovedesc în articolul citat înainte ; în al doilea rînd, că singurul purtător al titlului Αὐτοκράτωρ Καῖσαρ înainte de urcarea pe tron a fiului Liviei fiind Octavian, între anii 40—27 î.e.n., la persoana lui s-ar referi menţiunea din inscripţia callatiană, iar alipirea la Imperiu a oraşelor greceşti din Pontul Stîng ar fi avut loc sub domnia acestuia, şi mai precis în timpul campaniilor lui Crassus din 29—28 î.e.n.

Raţionamentul apare impecabil, dar să se fi petrecut oare lucrurile chiar aşa ? Îndoiala e permisă, dacă nu uităm că despre expediţia lui Crassus în Dobrogea dispunem de o relatare circumstanţiată a lui Dion Cassius [11],

---

7 St. clasice, XV, 1973, p. 104—105.
8 Th. Sauciuc-Săveanu, Dacia, I, 1924, p. 140.
9 Gr. Tocilescu, AEM, XIX, 1896, p. 108, nr. 62 (= IGR I 654).
10 A. Degrassi, *Fasti consolari*, p. 6.
11 *Hist. Rom.*, LI 23—27 ; cf. Zonaras, X 32.

care ne dă despre desfășurarea ei amănunte numeroase, dar nu pomenește nici măcar sub o formă aluzivă alipirea atîtor orașe grecești la Imperiu, eveniment desigur mai important în ochii unui istoric grec decît biruința trupelor romane asupra unor mărunte căpetenii locale. Dealtfel, nici despre atitudinea grecilor dobrogeni față de conflictul desfășurat în imediata lor apropiere n-avem vreo știre de luat în seamă, dacă se exceptă pasajul din textul lui Dion unde, în legătură cu operațiile militare împotriva lui Dapyx — „refugiat într-o fortăreață": πρὸς φρούριόν τι καταφυγόντα [12] — ni se dă amănuntul curios că în timpul asediului un locuitor din partea locului s-ar fi adresat romanilor *de pe zid, în limba greacă*, oferindu-le să predea fortăreața: κἂν τῇ προσεδρείᾳ ἑλληνιστί τις αὐτὸν (scil. τὸν Κράσσον) ἀπὸ τοῦ τείχους ἀσπασάμενος ἔς τε λόγους οἱ ἦλθε καὶ προδοσίαν συνέθετο...

Ce poate însemna această poveste? Dacă nu-i vorba de o simplă născocire (lucru greu de admis), numai două lucruri: fie că geții lui Dapyx dispuneau, undeva în centrul Dobrogei, de o cetate înconjurată cu ziduri [13] pe care Crassus s-a văzut silit s-o asedieze (în această ipoteză ostașul intrat în vorbă cu romanii putea fi un localnic deprins să vorbească grecește), sau că, dimpotrivă, lipsită de un loc întărit propriu, căpetenia getă s-ar fi refugiat împreună cu oastea într-o cetate greacă de pe litoral, în dorința de a se sustrage presiunii legiunilor. În această de-a doua interpretare, „trădătorul" a putut fi unul din locuitorii greci ai cetății, speriați de primejdia la care-i expunea prezența printre ei a „barbarilor" și doritori să-și asigure clemența învingătorului. Acest mod de a înțelege textul găsește sprijin în cuvintele imediat următoare ale lui Dion, care, într-o formă de tot învăluită, ne lasă să înțelegem că trădarea ar fi fost urmată de o luptă *între geți* în cursul căreia Dapyx și-ar fi găsit moartea: ἁλισκόμενοι οὖν οὕτως οἱ βάρβαροι ἐπ' ἀλλήλους ὥρμησαν, καὶ ὅ τε Δάπυξ ἀπέθανε καὶ ἄλλοι πολλοί ... Anevoie de crezut, dacă istoricul vrea să spună că în clipa biruinței romanilor geții n-au găsit altceva de făcut decît să se bată între dînșii, știrea capătă o oarecare verosimilitate dacă o-nțelegem în sensul că — în fața schimbării de atitudine a grecilor — oștenii lui Dapyx și-au întors armele împotriva aliaților lor trădători.

Opresc aci aceste speculații justificate, poate, dar incontrolabile, și mă-ntorc la-ntrebarea de căpetenie la care sîntem ținuți să răspundem: cetățile de pe litoralul vest-pontic fost-au ele alipite Romei în timpul campaniilor lui Crassus sau în alte împrejurări? În acest moment al discuției mi se pare util să precizez că, în chip evident, nu e vorba de o anexiune rezultată dintr-o cucerire, ci de trecerea sub autoritatea romană a unor cetăți dintotdeauna autonome, situate *departe în afara fruntariilor Imperiului*. În aceste condiții, e firesc să presupunem că reglementarea situației lor n-a putut avea loc între două operații militare, prin simpla decizie a generalului-comandant al forțelor angajate în luptă. Ea reprezintă, cum se spune astăzi, o „opțiune" politică pregătită prin negocieri diplomatice și realizată printr-o măsură a singurelor foruri chemate să hotărască

---

[12] LI 26, 2.

[13] Despre așa ceva, cercetările arheologice efectuate în Dobrogea de aproape un veac nu ne-au adus pînă acum vreo știre.

într-o asemenea materie, ex-triumvirul Octavian (pe cale de a deveni un *princeps* de toţi aclamat) şi Senatul (de la începutul Republicii autoritatea supremă în materie de politică externă a statului roman [14]).

Dar asemenea măsură nu putea fi luată cîtă vreme luptele pe teritoriul Dobrogei erau în plină desfăşurare, iar deznodămîntul lor încă departe. Aceasta înseamnă că statutul anterior al oraşelor de pe litoralul de vest al Mării Negre (oricare va fi fost el) n-a suferit vreo schimbare înainte de sfîrşitul anului 28. Mai mult, întors la Roma, Crassus, ni se spune, a trebuit să aştepte mai multe luni acordarea unui triumf *ex Thraecia et Geteis* [15], pe care nu l-a putut celebra înainte de 4 iulie 27 [16]. Abia după această dată (sau în preajma ei) soarta cetăţilor membre ale viitoarei Pentapole va fi fost reglementată, şi anume — dacă presupunerea nu-i prea îndrăzneaţă — prin constituirea lor într-un κοινόν sustras autorităţii regilor traci şi trecut, cum spune undeva Ovidiu ... *Ausonio sub iure* [17].

Dacă-i aşa, însă, şi mi se pare că sînt şanse ca lucrurile să se fi petrecut aşa, nu trebuie uitat că începînd din ziua de 16 ianuarie 27, în împrejurările de toţi cunoscute [18], Octavian primeşte epitetul onorific *Augustus*, devenind pentru supuşii săi de limbă greacă, din Αὐτοκράτωρ Καῖσαρ, Αὐτοκράτωρ Καῖσαρ Σεβαστός. Regula nu cunoaşte excepţii şi, dacă într-un document oficial ca decretul pentru Phileinos eponimul oraşului Callatis e indicat numai cu titlurile Αὐτοκράτωρ Καῖσαρ, aceasta înseamnă că împăratul vizat n-a putut fi decît Tiberiu (despre care se ştie că la urcarea pe tron a declinat categoric epitetul onorific *Augustus* [19]) sau (cum am lăsat să se înţeleagă, fără să insist, în articolul meu din 1966 [20]) nepotul de frate al acestuia, Germanicus, între 17—19 trimis de împărat în Orient cu o misiune extraordinară [21]. Aşa stînd lucrurile, mi se pare temerar să atribuim indicaţiilor paleografice o precizie pe care singure n-o pot atinge şi să datăm un eveniment politic de complexitatea celui despre care se discută pe temeiul unei constatări atît de vagi ca aceea după care decretul în cinstea lui Phileinos ar fi anterior inscripţiei onorifice pentru Publius Vinicius, ceea ce, în cel mai bun caz, nu reprezintă decît o cronologie relativă.

Cum mi s-a mai întîmplat s-o spun, cu alt prilej, titulatura Αὐτοκράτωρ Καῖσαρ Σεβαστός, aplicată lui August, apare o singură dată în epigrafia dobrogeană, şi mai precis în fragmentul de inscripţie histriană care men-

---

[14] ILS 244 *(lex de imp. Vespasiani)*; cf. Strabon XVII 3, 25; Dion Cassius, LIII 17, 5—6.

[15] A. Degrassi, *Inscr. Italiae*, XIII 1, p. 86—87, cf. 571.

[16] Pretenţia lui Crassus de a închina în templul lui Jupiter Feretrius armele regelui Deldon, ucis de mîna lui (Dion, LI 24, 4), pare să fi întîmpinat rezistenţa lui Augustus, întemeiat pe faptul că învingătorul bastarnilor nu condusese operaţiile militare *propriis auspiciis*, ci ca ,,legat'' al său, cu alte cuvinte *alienis auspiciis*. Despre acest episod şi semnificaţia lui în dreptul public roman, vezi H. Dessau, Hermes, XLI, 1906, p. 142; E. Groag, RE, XIII 283 urm. şi, mai de curînd, R. Syme, *The Roman Revolution*, Oxford, 1939, p. 308 şi n. 2.

[17] *Tristia*, II 197—200.

[18] Suet., *Diu. Aug.*, 7. 2; Dion Cassius, LIII 16, 4—6.

[19] Suet., *Tib.*, 26, 1—2; Dion Cassius, LVII 2, 1; cf. LVII 8, 1.

[20] P. 95, n. 35.

[21] Tac., *Ann.*, II 43: ,,Tunc decreto patrum permissae Germanico prouinciae quae mari diuiduntur, maiusque imperium, quoquo adisset, quam iis qui sorte aut missu principis obtinerent ...''.

ţionează existenţa în oraşul de pe ţărmul lacului Sinoe a unui templu în onoarea împăratului, înălţat cu cheltuiala unui localnic, Papas fiul lui Theopompos [22].

50. „THEOS HYPSISTOS" LA TOMIS

Cu doisprezece ani în urmă, împreună cu alte monumente epigrafice din Constanţa publicate în această revistă [1], N. Gostar ne făcea cunoscută o dedicaţie fragmentară descoperită nu se ştie în ce împrejurări, în care fără multă certitudine credea a recunoaşte numele unei divinităţi încă neatestate pe pămîntul Dobrogei. Reeditată la scurtă vreme după aceea de A. G. Woodhead în *Supplementum epigraphicum Graecum*, XXIV, 1969, 1065 (cu cîteva corectări propuse de J. şi L. Robert, RÉG, LXXVII, 1964, p. 195, nr. 295), inscripţia prezintă următorul cuprins :

'Αγαθ[ῇ τύχῃ].
'Υψίστ[ῳ Θεῷ -----]
κη ἀνέθη[κε -----]
Σωσθένο[υς ---- Καλλ -]
ἰδρο[μος (?) ------]
θιασ --- αι ------
ρε --- ρον. α ----
εὐχαριστήρ[ιον].

Trec cu vederea deosebirile dintre această de-a doua ediţie şi cea dintîi, întrucît în starea de azi a lespezii greu se poate spune ceva despre dedicanţi şi despre cuprinsul dedicaţiei, dacă se exceptă numele divinităţii, restituit cu destulă certitudine. Cu atît mai surprinzătoare apare lipsa din comentariul primului editor a oricăror consideraţii asupra „Zeului preaînalt", dacă ne gîndim că din rîndurile mutilate nici identitatea divinităţii nu se desprinde limpede, nici semnificaţia apariţiei ei în epigrafia dobrogeană.

În această ordine de idei, ceea ce trebuia arătat înainte de orice e faptul că de Θεὸς Ὕψιστος s-a mai vorbit în literatura noastră de specialitate, în legătură cu o stelă „de afurisenie" din colecţia Mavros, azi la Muzeul Naţional de Antichităţi (inv. L 582). Scris pe ambele feţe şi purtînd deasupra textului două palme înălţate, în relief, documentul a fost editat în 1874 de Otto Hirschfeld în Sitzungsberichte der Wiener Akademie, philos.-hist. Classe, XXXVII, p. 403, nr. 57 [2], de unde a fost reluat şi reeditat succesiv, cu observaţii noi, de W. Dittenberger în *Sylloge*² (1900), 816 şi de Adolf Wilhelm în Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes, IV, 1901, Beiblatt, 14. În România, primele ei menţiuni se întîlnesc la Alexandru Odobescu în *Istoria Arheologiei* (1877), p. 512,

---

[22] *Studii de istorie a religiilor antice*, p. 157—163.

[1] St. clasice, V, 1963, p. 302 (= *Noi monumente epigrafice din Scythia Minor*, Constanţa, 1964, p. 74).

[2] Wien, 1874, p. 43—45.

care nu-i acordă însă decît puţine rînduri [3], apoi la Tocilescu (ediţie critică însoţită de un comentariu încă preţios) în *Monumentele epigrafice și sculpturali ale Muzeului Național din Bucuresci*, I (1881), p. 436—477 [4]. Din textul relativ bine conservat şi care a prilejuit şi în alte ţări discuţii susţinute, mai ales de cînd s-a semnalat existenţa unei stele similare, provenind din Rheneia, la Muzeul Naţional din Atena [5], nu reproduc decît primele două rînduri, în care divinitatea e pomenită cu epitetele-i caracteristice :

'Επικαλοῦμαι καὶ ἀξιῶ τὸν θεὸν τὸν
ὕψιστον, τὸν κύριον τῶν πνευμάτων
καὶ πάσης σαρκός . . . [6]

Multă vreme disputată (Philippe Le Bas atribuia stela din Rheneia, în care vedea un document creştin, secolelor XI — XII ale erei noastre, iar Odobescu, lespedea din Bucureşti, sec. al VI-lea al aceleiaşi ere), data celor două documente a fost fixată, pe temeiuri paleografice, în sec. II — I î.e.n. [7]. Cît priveşte identitatea Zeului-prea-înalt (vreau să spun : legarea lui de o anumită regiune a lumii vechi, de o anumită populaţie sau comunitate religioasă), înfruntarea de opinii continuă, în măsura în care se înmulţesc mărturiile referitoare la acest cult neobişnuit.

Despre părerea abia amintită, după care cele două stele de afurisenie, din Atena şi Bucureşti, ar fi documente creştine, nimeni nu mai vorbeşte astăzi, după ce încă de la sfîrşitul veacului trecut, într-un studiu publicat în Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften [8], Emil Schürer a arătat, întemeiat pe o seamă de inscripţii aflate în cîteva aşezări antice din jurul Mării de Azov (Pantikapaion, Gorgippia şi, mai ales, Tanais) că asemenea documente îşi fac apariţia în medii păgîne puternic influenţate de prezenţa în preajma lor a unor comunităţi iudaice. În toate textele la care am făcut aluzie, Θεὸς "Υψιστος ar fi deci Iehovah, iar asociaţiile de la care emană — în general denumite σύνοδος [9] şi constituite din credincioşi care-şi zic singuri σεβόμενοι τὸν Θεόν sau σεβόμενοι Θεὸν ὕψιστον [10] — ar reprezenta întovărăşiri de convertiţi la mozaism, chiar dacă deprinderile lor de viaţă îi deosebesc în unele privinţe de iudeii autentici [11].

---

[3] În ediţia îngrijită de D. Tudor (Bucureşti, Editura ştiinţifică, 1961), p. 297—299.

[4] O scurtă menţiune şi în ale mele *Studii de istorie a religiilor antice* (Bucureşti, 1969), p. 208.

[5] Alte amănunte la Tocilescu, *loc. cit.*, care reproduce şi textul inscripţiei din Rheneia, mai puţin bine transmis. Despre asemănările acestuia cu exemplarul din Bucureşti, vezi J. Bergmann, *Die Rachegebete von Rheneia*, în Philologus, LXX, 1911, p. 509 urm.

[6] La fel în inscripţia din Rheneia, cu precizarea că în acest caz rîndurile reproduse sînt restituite. În lucrarea arătată în text, Odobescu traduce : „Chem întru ajutor şi implor pe Dumnezeu cel înalt, pre stăpînul sufletelor şi al oricărui trup..."

[7] E părerea lui Hirschfeld, urmat de Wilhelm şi de alţi epigrafişti interesaţi de problemă.

[8] XIII, 1897, p. 200—225 : *Die Jüden im bosporanischen Reiche und die Genossenschaften der* σεβόμενοι τὸν θεὸν ὕψιστον *ebendaselbst*.

[9] IPE, II 437, 445, 452, 453.

[10] IPE, II 449, 450, 456.

[11] De reţinut, oricum, că lăcaşul lor de cult se numeşte προσευχή (IPE, II 400), în greceşte termenul consacrat pentru „sinagogă".

Nu-i locul, fireşte, să recapitulez în amănunt polemicile stîrnite de interpretarea lui Schürer [12]. Amintesc doar că în sprijinul ei a intervenit cu căldură Franz Cumont, sporind lista textelor din Regatul Bosporan cu o serie de documente provenind nu numai din Răsăritul elenic ori din Peninsula Balcanică [13], dar pînă şi din Roma [14], şi că împotriva ei s-au declarat şi continuă să se declare alţi istorici ai religiilor vechi, din numărul cărora nu mă pot dispensa de a-l cita măcar pe Pârvan. Precizez deci că într-o notă tipărită în primul volum al Daciei şi consacrată dedicaţiei tomitane în care se pomeneşte pentru prima oară în acest oraş tribul Ὀπλειτες (sau Ὀπλητες) [15], autorul *Geticelor*, referindu-se în treacăt la o inscripţie din împrejurimile Madarei închinată Zeului prea-înalt (fără altă desluşire), comentează acest text precum urmează: „ce grand Ὕψιστος, adoré, sur les hauteurs solitaires, c'est le dieu des Gètes Zalmoxis, dont les lieux de culte se trouvaient en Dacie aussi sur les sommets des montagnes et dont les fidèles élevaient là-bas aussi, à Costeşti par exemple, ... des alignements analogues à ceux d'Aboba. Les Thraco-Gètes des montagnes de l'O de Serdica l'adoraient sous le nom de Ὕψιστος et, un peu plus bas, dans la même vallée de la Nichava, à Naissus, ils l'appelaient „le dieu paternel des collines": *Iupiter Optimus Maximus Paternus Aepilopius* (ἐπιλόφιος) [16].

Nu stau să discut această interpretare, pe care în ce mă priveşte n-o împărtăşesc [17]. Era firesc însă ca N. Gostar s-o menţioneze, fie şi în treacăt, după cum era firesc să-şi trimită cititorul la cîteva documente privitoare la Θεὸς Ὕψιστος aflate pe teritoriul Bulgariei, strînse acum în *Corpus*-ul lui Mihailov [18]. Ceea ce se desprinde din ele, dacă facem abstracţie de unele particularităţi, e faptul că ici şi colo în Tracia o divinitate locală era adorată de credincioşi vorbind greceşte sub numele de ὕψιστος şi că undeva în împrejurimile Sofiei actuale pare să fi existat chiar un sanctuar al acesteia, judecînd după numărul relativ mare al dedicaţiilor. O identificare a zeului anonim cu Iehova mi se pare de exclus cu hotărîre [19], aşa cum cred că trebuie exclusă şi identificarea lui cu Zalmoxis, despre care nu-i inutil să

---

[12] Franz Cumont, Supplément à la Revue de l'Instruction publique en Belgique, 1897. Cf. mai departe p. 267 n. 23 şi, în lucrarea citată a lui Gr. Tocilescu, p. 460, n. 2, unele interesante amănunte despre discuţiile din şedinţa Academiei de Inscripţii în care acesta prezentase stela de afurisenie din colecţia Mavros (noiembrie 1901).

[13] Mai jos notele 18 şi 19.

[14] L. Moretti, *Inscriptiones Graecae Urbis Romae*, 1968, nr. 169.

[15] Dacia, I, 1924, p. 273—279.

[16] *Loc. cit.*, p. 277—278. Pârvan nu citează, dar e desigur locul să menţionez aici două dedicaţii către Ζεὺς Ὕπσιστος găsite la Sarmizegetusa cu aproape jumătate de veac în urmă şi publicate de Const. Daicoviciu, AISC, 1932, p. 85 şi ACMI, IV, 1932/38, p. 392 (= SEG, XXV, 819 şi 820).

[17] În treacăt fie spus, nu împărtăşesc nici modul cum Pârvan citeşte şi interpretează inscripţia pe care-o editează. Pentru o lectură corectă, vezi L. Robert, Rev. arch. 1933 (II), p. 144—145 (= *Scripta minora*, III, p. 1599—1600); cît priveşte traducerea, mă mulţumesc să observ că inscripţia nu e pusă de „preşedintele" (προστάτης) *împreună cu tribul*, în cinstea unor zei nenumiţi, ci e un *omagiu adus tribului* de Apatourios cu prilejul alegerii sale ca φύλαρχος pentru a doua oară; prin Θεοὶ ἐπήκοοι (la acuzativ) trebuie să înţelegem chipurile unor zei prea cunoscuţi pentru a mai fi numiţi, oferite de acelaşi Apatourios, cu multă probabilitate în vederea împodobirii casei tribului (οἶκος).

[18] IGB III 957 (Plovdiv), 1431 (Asenovgrad), IV 1941—1944 (Serdica), 2111 (Zelenigrad).

[19] Fr. Cumont, RE, IX (1916), 444—450; id., *Les religions orientales dans le paganisme romain* [4] (Paris, 1929), p. 59 şi 227, cu notele 56—57; M. P. Nilsson, *Gesch. der griech. Religion*, II[2] (München, 1961), p. 375, 562, 664.

amintesc că nu-i niciodată pomenit într-o inscripţie din dreapta Dunării, dacă se exceptă numele teofor Zalmodegikos, atestat la Istros [20].

Aşa stînd lucrurile, şi exprimîndu-mi o dată mai mult surprinderea că editorul inscripţiei din Constanţa referitoare la Ὕψιστος n-a găsit cu cale să ne împărtăşească propria-i părere despre semnificaţia documentului pe care-l publica, mă ţin dator să adaug că pînă la dovada existenţei la Tomis, în primele veacuri ale erei noastre, a unei cumunităţi iudaice mai mult sau mai puţin organizate, sau a unor iudei izolaţi, „Zeul prea-înalt" a cărui natură ne preocupă trebuie considerat ca o divinitate tracă a cerului sau a înălţimilor, caracterizată de greci cu un epitet făcut să-i exprime natura, aşa cum, în condiţii asemănătoare, aceeaşi greci aveau să dea altei zeităţi trace — Derzelas — numele larg răspîndit de „Marele Zeu" (Θεὸς Μέγας) [21].

Fenomenul nu-i de altfel caracteristic numai regiunilor trace ale lumii antice. Cum a dovedit-o cu prisosinţă Louis Robert [22], pe teritoriul vechii Lydii, în jurul oraşului modern Borlu, dar şi în Caria, la Stratoniceea şi în alte centre, localnicii adorau o întreagă serie de divinităţi anevoie de situat în panteonul grec, printre care şi un Θεὸς Ὕψιστος [23]. În legătură cu natura zeului, şi în acest caz s-a pus întrebarea dacă ne găsim înaintea unei ipostaze a lui Iehova sau măcar a unei tendinţe iudaizante. În ciuda răspunsului afirmativ al unui învăţat de talia lui Josef Keil [24], ambele interpretări sînt de respins, dacă ţinem seamă de faptul că cel puţin un document din partea locului vorbeşte de o Θεὰ Ὑψίστῃ, iar un al doilea asociază cultul lui Ὕψιστος cu al altei divinităţi locale [25], situaţie de neconceput din punctul de vedere al unui monoteism strict ca acel mozaic.

Divagaţiile noastre se pot opri aci, dar încheierea la care ne-au condus nu poate fi decît una : pînă la descoperirea altor indicii de influenţă iudaică în mediul religios tomitan, *Hypsistos* din inscripţia editată de Gostar trebuie socotit ca o divinitate locală, de felul celor adorate în Tracia şi Anatolia sub acelaşi nume. Împrejurarea că documentul pomeneşte în r. 6 nişte θιασῶται într-un context cu totul obscur, îl apropie întrucîtva de cele din Tanais amintite înainte, unde de asemenea e vorba de asociaţii de credincioşi (σύνοδοι) şi chiar de demnitari ai acestor întocmiri : πατήρ, ἱερεύς, συναγωγεύς, γυμνασιάρχης, νεανισκάρχης [26]. Dar analogiile nu merg mai departe şi lipsa altor trăsături comune ne îndeamnă mai curînd spre o concluzie negativă.

---

[20] *Contribuţii la istoria veche a României*², p. 170—171.

[21] G. Bordenache şi D. M. Pippidi, *Le temple du Θεὸς Μέγας à Istros*, BCH, LXXXIII, 1959 (II), p. 455—465 şi D. M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice*, p. 53—54.

[22] *Reliefs et cultes d'Anatolie*, în Anatolia. Rev. de l'Institut d'Arch. de l'Univ. d'Ankara, III, 1948, p. 103—136 (= *Scripta minora*, I, p. 402—435).

[23] *Anatolian Studies Ramsey*, p. 263—264 (la Robert, *op. cit.*, p. 418, n. 60) : „Die aus den verschiedensten Teilen Lydiens bisher bekannt gewordenen Inschriften dieses Gottes, der bezeichnenderweise nie mit einer weiblichen Gottheit gepaart erscheint, sind ein Beweis für die Stärke dieser Diaspora (iudaică) und ihres Kultureinflusses auch in dieser Landschaft".

[24] Denkschriften Akad. Wien, LIV, 1911, p. 97, nr. 1893; Robert, *op. cit.*, p. 112 (411) :

[25] La N. Gostar θιασίτιοι, citire respinsă de Robert şi de Woodhead.

[26] IPE II 446.

NOTES DE LECTURE *

(RÉSUMÉ)

46. — *Lex = 'croyance', dans une inscription latine d'Afrique.* Le roumain étant l'une des langues romanes dans lesquelles *lex* a fini par signifier, en même temps que « loi », « croyance, foi » (et plus spécialement « foi chrétienne »), V. Pârvan (1911) y voyait une particularité du latin parlé dans les provinces danubiennes, et telle est, encore, l'opinion de H. Mihăescu (1960). A ce propos, et tout en faisant quelques remarques sur l'évolution sémantique du terme, on signale qu'une situation semblable s'avère dans le latin d'Afrique, comme en témoigne une inscription récemment publiée par P.-A. Février (Ann. Ép., 1968, 642).

47. — *En marge d'un recueil de « Sources anciennes de l'histoire de Roumanie ».* Dans le second tome d'un ouvrage qui groupe les sources littéraires de l'histoire de Roumanie depuis l'antiquité la plus reculée jusqu'à l'an 1 000 de notre ère, l'A. relève, en même temps que certaines erreurs d'interprétation dans des passages tirés d'Arrien (*Anab.*, I 3, 1) et de la Souda (IV 617 Adler), l'omission d'un texte significatif de l'Ἀποκριτικὸς πρὸς τοὺς Ἕλληνας de Macarius de Magnésie, concernant la catéchisation des contrées sises au nord du Danube, à la fin du IVe siècle.

48. — *Nouvelle lettre privée grecque provenant d'Olbia.* On signale, en s'attardant tant soit peu sur son contenu, la publication récente d'une lamelle de plomb portant la seconde lettre privée grecque découverte à Berezan depuis le commencement de ce siècle. Ce document a été édité d'abord par Y. G. Vinogradov (VDI, 1971, 4, p. 73—100), ensuite par John Chadwick, dans les Proceedings of the Cambridge Philol. Society (CXCIX, 1973, p. 35—37). Le texte est particulièrement important pour la langue et la graphie, aussi bien que pour les conditions sociales dans une colonie grecque de l'Euxin aux environs de l'an 500 av. notre ère.

49. — *Autour de l'annexion des villes grecques du Pont Gauche par les Romains.* A propos de l'étude d'Alexandra Ştefan publiée dans le fascicule précédent de cette revue, p. 99—107, on discute la date de l'incorporation des cités de la Pentapole dans l'Empire, ainsi que la question de savoir jusqu'où peut aller la précision dans la datation des documents épigraphiques à l'aide du calculateur. Sur les deux points en discussion, l'A. croit devoir s'écarter des thèses de Mme Ştefan, en revendiquant pour l'épigraphiste le droit de baser ses conclusions — en même temps que sur les indications d'ordre paléographique — sur les données plus nuancées offertes par la critique interne. Pour ce qui est de la date exacte de l'entrée des cités du Pont Gauche ... *Ausonio sub iure*, il hésite à accepter

* Les séries précédentes de ces *Notes de lecture* ont paru dans Studii clasice VII, 1965, p. 319—333; VIII, 1966, p. 231—246; IX, 1967, p. 223—237; X, 1968, p. 233—243; XI, 1969, p. 233—249; XII, 1970, p. 171—190; XIII, 1971, p. 171—190; XIV, 1972, p. 195—222; XV, 1973, p. 163—181.

l'idée d'une annexion en 29/28 av. n. ère, au cours des campagnes de Crassus sur le Bas-Danube, vu qu'il ne saurait s'agir dans ce cas d'une simple conquête militaire mais plutôt d'une négociation politique entamée après le 16 janvier 27 et supposant, comme condition préalable de l'entrée dans le Commonwealth romain, la constitution du *koinon* de Mésie.

50. — *Théos Hypsistos à Tomis.* Une dédicace fragmentaire trouvée à Constantza et publiée par N. Gostar dans St. clasice, V, 1963, p. 302 (= SEG, XXIV, 1065) mentionne le « Dieu-très-haut » dans un contexte des plus obscurs. Puisque l'éditeur n'a pas cru devoir éclairer ses lecteurs sur la nature de cette divinité (qui fait ainsi sa première entrée dans l'épigraphie de la Scythie Mineure), on s'attarde à fournir quelques indications sur les documents concernant son culte découverts depuis un siècle au Royaume du Bosphore, en Thrace et en Anatolie. Chemin faisant, on écarte l'interprétation de Pârvan qui assimilait *Hypsistos* à Zalmoxis-Gebeleizis, en soulignant en même temps le peu de vraisemblance d'une tentative de déceler dans la dédicace tomitaine une influence juive ou judaïsante exercée sur le panthéon de la métropole du Pont Gauche aux premiers siècles de notre ère.

ROMANIA ROMANA
Colocviu italo-român

(Roma, 10–11 mai 1973)

DE

D. M. PIPPIDI

Din inițiativa Academiei „dei Lincei", cea mai venerabilă și mai reprezentativă dintre multele academii presărate pe întreg întinsul Peninsulei apeninice, și cu colaborarea Academiei R.S. România, a avut loc la Roma, în zilele de 10–11 mai 1973, un colocviu italo-român pe tema *România romană*. Asemenea dialoguri de caracter istoric s-au mai organizat de-a lungul anilor de același for științific, cu subiecte variate, unul din cele mai bogate în rezultate fiind fără îndoială cel menit să comemoreze împlinirea a 2 500 de ani de la întemeierea regatului iranian.

Mai de curînd, o întîlnire cu arheologii englezi se încheia cu publicarea unei plachete speciale: *Britannia romana* (Roma, 1971), și același sfîrșit se poate prevedea și textelor citite de-a lungul celor două zile ale colocviului italo-român de participanții la discuții, aleși dintre membrii celor două academii sau dintre specialiști cu vază ai științei antichității din Italia și România.

Pe lîngă cel ce semnează aceste rînduri, delegația română era formată din academicienii Em. Condurachi și Al. Rosetti și din conferențiarul universitar Hadrian Daicoviciu, de la Universitatea din Cluj. Din partea italiană (contîndu-se pe prezența a numai trei vorbitori români) s-au programat trei rapoarte, încredințate latinistului Ettore Paratore, arheologului Ranuccio Bianchi Bandinelli și epigrafistului Giovanni Forni.

Primul a vorbit despre „pămîntul românesc în zilele lui August" (*La Romania al tempo di Augusto*), oprindu-se cu deosebire asupra mărturiilor privitoare la daci cuprinse în opera marilor poeți ai timpului, fără a uita nici declarațiile despre Dacia și locuitorii ei ale lui Augustus însuși, în marea-i inscripție memorială. Al doilea s-a ocupat de *Columna lui Traian ca document de artă și document politic* — o strălucită analiză a valorii plastice a monumentului și a însemnătății lui ca program de guvernare a „celui mai bun dintre împărați"; în sfîrșit, Giovanni Forni ne-a întreținut despre *Provincia Dacia și politica romană*, desprinzînd semnificația înaintării romanilor la nord de Dunăre în contextul nevoilor de apărare a Imperiului și al politicii ofensive inițiate de Traian la Istru și la Eufrat.

La rîndul lor, delegații români au vorbit despre *Rolul orașelor în procesul de romanizare a Daciei și a Sciției Mici* (Pippidi), *Rolul armatei în procesul de romanizare a Daciei și a Sciției Mici* (Condurachi), *Cultura dacică înainte și după cucerirea romană* (Daicoviciu), încheind cu unele sintetice *Considerațiuni asupra formării limbii române* (Al. Rosetti).

Prima ședință a colocviului, prezidată de vicepreședintele Academiei „dei Lincei", ambasadorul Enrico Cerulli, orientalist de mare faimă, s-a deschis printr-o alocuțiune a acestuia în care, salutînd cu căldură prezența delegaților români, și-a exprimat mulțumirea de a vedea realizîndu-se o inițiativă luată de Academia-gazdă cu ani în urmă și speranța că în viitor se vor putea organiza și alte asemenea manifestări științifice între cele două țări. Tot așa, la încheierea lucrărilor, subliniind calitatea expunerilor ascultate, același vorbitor a anunțat hotărîrea Academiei „dei Lincei" de a favoriza și în viitor, prin toate mijloacele, dezvoltarea legăturilor științifice și culturale cu Republica Socialistă România și cu instituțiile ei academice.

În ansamblu, se poate spune că manifestarea s-a bucurat de o reușită deplină. Pe plan științific, rapoartele, de un înalt nivel, au fost reținute spre publicare într-o plachetă ce urmează a fi editată la Roma în cursul acestui an. Pe plan uman, a reprezentat un prilej fericit oferit delegaților români de a revedea numeroși colegi italieni dinainte cunoscuți sau de a strînge legături cu alții, întîlniți pentru întîia oară.

E de nădăjduit că Prezidiul Academiei R.S. România va examina cu bunăvoință posibilitatea organizării la noi în țară, la o dată cît mai apropiată, a unui nou colocviu italo-român, pe o temă de stabilit prin consultări cu Accademia dei Lincei.

COLOCVIUL ANGLO-ROMÂN DE EPIGRAFIE GRECO-LATINĂ

(Cambridge, 4–11 iulie 1973)

DE

D. M. PIPPIDI

La invitaţia Centrului „Marea Britanie — Europa de Est", din Londra, şi cu sprijinul Academiei noastre de Ştiinţe Sociale şi Politice, a avut loc la Cambridge, între 4 şi 11 iulie 1973, un colocviu anglo-român de epigrafie greacă şi latină, primul de acest fel în istoria relaţiilor culturale dintre cele două ţări şi primul în analele sectorului epigrafic al Institutului de arheologie.

Din partea gazdelor, au luat parte la discuţii profesorul J. B. Ward Perkins, directorul Şcolii britanice de arheologie din Roma, Miss Joyce Reynolds, de la Newnham College, Cambridge, şi profesorii Peter Garnsey şi Allan Hall, primul din Cambridge, al doilea de la Universitatea Keele.

Ca oaspeţi, din partea Institutului de arheologie, au răspuns la poftirea colegilor englezi, alături de semnatarul acestor rînduri, Emilian Popescu, Emilia Doruţiu-Boilă şi Alexandra Ştefan, toţi colaboratori ai sectorului epigrafic al Institutului (şi, în treacăt fie spus, toţi membri ai Societăţii de studii clasice din România).

Ca temă generală a discuţiilor, s-a ales „condiţia oraşelor greceşti sub cîrmuirea romană", un domeniu în care specialiştii englezi au o lungă tradiţie de cercetare, iar delegaţii români, şi ei cîte ceva de spus despre istoria cetăţilor dobrogene în lunga perioadă de la August la sfîrşitul antichităţii.

Expunerile vorbitorilor englezi au avut ca titluri:

J. B. Ward Perkins, *Itinerant marble workers in the Greek Cities of the Roman Empire;*

Allan Hall, *Greeks, Romans and Natives in the Taurus region: problems of urbanisation;*

Peter Garnsey, *The transformation of the Greek Boule under Roman domination;*

Joyce Reynolds, *Aphrodisias in Caria and her relations with Rome.*

Iar comunicările românilor au tratat şi ele despre:

Histria à l'époque romaine: condition juridique, organisation administrative, développement historique (D. M. Pippidi);

Contributions épigraphiques à l'histoire de Tomis à l'époque du Principat (Emilia Doruţiu-Boilă);

Callatis à l'époque du Haut-Empire à la lumière des documents épigraphiques (Alexandra Ştefan);

Zur Geschichte der Städte in Kleinskythien in der Spätantike (Emilian Popescu).

Fără excepţie, lecturile alternate ale gazdelor şi ale oaspeţilor au fost urmate de discuţii însufleţite, prelungite pînă seara tîrziu. Găzduirea oferită colocviului de Newnham College a permis participanţilor să rămînă în contact evasi-permanent timp de trei zile, de-a lungul cărora au fost evocate şi examinate, pe lîngă cercetările epigrafice, numeroase alte aspecte ale raporturilor culturale anglo-române.

Potrivit unei hotărîri luate la despărţire, textele elaborate în vederea colocviului vor fi valorificate separat, potrivit cu interesele specifice ale autorilor. Cele engleze urmează să apară izolat într-unul sau altul din periodicele din ţara care a adăpostit colocviul, cele româneşti se tipăresc împreună în volumul XIX al *Daciei* (1975).

După colocviu, participanţii români, însoţiţi de Joyce Reynolds — ale cărei calităţi de organizatoare nu pot fi lăudate de ajuns şi a cărei gentileţe firească n-a împiedicat-o să vegheze

cu străşnicie la respectarea întocmai a unui program încărcat —, au petrecut două zile la Oxford, primiţi cu prietenie de colegii de breaslă, din numărul cărora sînt de amintit îndeosebi Miss Lilian Jeffery şi Fergus Millar. Întoarcerea la Londra le-a dat putinţa să mai viziteze măcar unele din muzeele Capitalei, înainte de a se îmbarca pentru Bucureşti, după o săptămînă sub toate raporturile bine întrebuinţată.

În aşteptarea viitorului colocviu anglo-român, care urmează să aibă loc la noi în ţară în prima săptămînă a lui iulie 1975, conducătorul delegaţiei române la întîlnirea de la Cambridge îşi face o plăcută datorie exprimînd conducătorilor Centrului „Marea Britanie — Europa de Est", Sir William Harpham şi Miss Doreen Berry, mulţumiri recunoscătoare pentru o iniţiativă atît de fericită, ca şi pentru ospitalitatea generoasă.

COLOCVIUL „WINCKELMANN-GESELLSCHAFT"

(Rostock, 5–6 oct. 1973)

DE

A. PIATKOWSKI

În zilele de 5 şi 6 octombrie 1973, Societatea pentru promovarea istoriei artelor din RDG „Winckelmann-Gesellschaft" a ţinut la Muzeul de Arte Plastice din Rostock o sesiune ştiinţifică cu tema *Contribuţii la realismul antic*.

Lucrările Colocviului s-au deschis prin prezentarea de către Konrad Zimmermann, a unei expoziţii alcătuite din vase, statuete şi obiecte aparţinînd artei vechi greceşti, cu începere din sec. VIII î.e.n. Exponatele — unele de valoare inestimabilă — cum ar fi faimosul vas cu dansatori deghizaţi în centauri care poartă pe umeri alţi dansatori (c. 560 î.e.n.) sau cel care înfăţişează lupta dintre pigmei şi cocori (c. 450), de provenienţă beoţiană, au fost aduse din diferite Muzee ale Germaniei, majoritatea însă din Pergamonmuseum (Berlin). Atenţia oaspeţilor a fost reţinută şi de un splendid *aryballos*, cu un diametru de 5–6 cm, reprezentînd dansatori şi „oameni graşi" (Dickbauchtänzer), din a doua jumătate a sec. al VI-lea, de un vas pe care a fost pictat un silen şi o căprioară (attic, prima jumătate a sec. al V-lea), realizare de o rară gingăşie, precum şi de o *phiále* (c. 450–440) înfăţişînd doi traci în costume pitoreşti, piesă de mare însemnătate pentru legătura ce se poate face cu teatrul lui Euripide, dar şi ca document arheologic în sine, îndeosebi dacă ar fi studiată comparativ cu frescele de la Kazanlîk, de care o desparte aproape un secol.

Asistenţa s-a bucurat de explicaţiile competente şi atrăgătoare ale gazdei, K. Zimmermann.

Sesiunea ştiinţifică de rapoarte şi referate a fost inaugurată în dimineaţa zilei de 6 octombrie printr-o alocuţiune a lui J. Irmscher intitulată *Reflecţii pe marginea realismului antic*, în care vorbitorul a luat în considerare deosebirile de înţeles ale termenului *realism*, raportate la conceptul de „realism socialist".

Comunicările propriu-zise au început printr-un amplu raport prezentat de H. Protzmann (Dresda) intitulat *Problema realismului şi dezvoltarea noţiunii de realitate* în domeniul artelor minore din Grecia antică. În această documentată şi profund gîndită comunicare, H. Protzmann a atins unele probleme capitale ale esteticii antice. În prima parte a expunerii d-sa a dezvoltat tema corespondenţelor dintre tipologia artistică a timpului (tiparele obiective, concretizate în forme şi formule artistice, *Bildformel*) şi realitatea social-culturală din antichitatea greacă, încercînd să definească noţiunea de „realism" aplicată la arta antică, în funcţie de dinamica societăţii. Luînd ca bază de discuţie relaţia comunicare — semnificaţie, H. Protzmann a demonstrat că măiestria artistică în materie de ceramică şi produse de artizanat a continuat să se perfecţioneze datorită tocmai puternicii înclinaţii a meşterilor spre oglindirea r e a l u l u i în operele lor. Schemele, tiparele, au rămas vreme îndelungată cele tradiţionale, adică cele convenţionale; rezolvările însă încep să se diversifice (pe şcoli, pe ateliere, prin apariţia unor mari artişti) şi categoriile de timp, spaţiu, mişcare (resp. viaţă) capătă o importanţă crescîndă. În mod cert, vechii greci nu erau înclinaţi spre abstracţiuni. Dimpotrivă, ei acordau multă atenţie compoziţiei unitar concepute şi funcţionalităţii componentelor într-o anumită taxinomie, în dauna convenţionalismului arhaic. Cîmpul atenţional într-o compoziţie cu adevărat artistică prezintă zone de concentrare ce se pot clasifica după următoarele patru criterii: 1. timp; 2. atitudinea creatorului faţă de subiect (viziunea artistică); 3. suprafaţa avută la dispoziţie şi modalităţile de încadrare oferite de subiect; 4. principiul asamblării componentelor în funcţie de anumite criterii (ordonare, grupaje, pauze etc.). Soluţiile de contractare a timpului în ilustrarea povestirii homerice despre orbirea lui Polifem sau perfectul echilibru al corpului omenesc în mişcare, realizat, de pildă, în statuile arhaice ale lui Apollo sînt dovezi grăitoare în acest sens. Cît priveşte suprafaţa destinată să cuprindă un anumit ansamblu compoziţional, static sau dinamic, afară de faptul că artistul respectă

o adevărată sintaxă a simbolurilor (dacă nu o și inventă) el știe încă din sec. VII—VI ce înseamnă proporțiile la scară cît și principiul artistic continuitate-discontinuitate.

În epoca clasică se observă o adevărată unitate funcțională a mișcărilor, pendinte de un centru al mișcării (pe care vorbitorul o numește funcționalitate totală), din care a dispărut orice urmă de convențional. Solicitudinea pentru perfecționarea proporțiilor, pentru obținerea iluziei de spontaneitate și apariția perspectivei (condamnată de Platon, care ține seama de contribuția ce-o aduce la „înșelarea" privitorului) întăresc această unitate. În aceeași epocă figurile umane capătă expresie proprie iar coloritul adaugă nuanțe nebănuite jocului de umbră și lumină.

În epoca următoare, elenistico-romană, detaliile (îndeosebi vestimentare) se complică în îmbinarea lor, se accentuează, pînă la redarea unei neliniști vibrante din care începe să dispară orice preocupare pentru aranjamente simetrice ori asimetrice. Ca o dovadă în plus a capacității artistului de a se desprinde total de sub semnul convenționalului este și apariția capetelor dramatice, a portretelor cu expresie chinuită, figura umană fiind izolată oarecum de ambianța în care se găsește. Mai mult decît atît, cîmpul vizual al celui înfățișat în portret se concentrează într-o anume direcție iar privirii îi este imprimată o înaltă spiritualitate. Desigur, portretele convenționale nu încetează să fie produse în serie dar chiar și aceste portrete întrunesc elemente tipice, destinate să semnifice caracterul uman, fapt care dovedește pe deplin triumful realismului în arta antichității. Am reprodus pe larg conținutul acestei substanțiale expuneri pentru interesul excepțional ce-l prezintă din punct de vedere teoretic.

Raportul care a urmat, susținut de Verena Zinserling (Jena), *Problema reprezentării artistice a cotidianului în domeniul artelor minore ale antichității*, conține de asemenea pertinente observații asupra corelației dintre cotidian și reflectarea artistică. Autoarea a procedat în primul rînd la stabilirea unor serii de distincții din care ne mărginim să amintim doar cîteva : 1. deosebirea calitativă a decorației artistice pendinte de uzul intern al obiectelor sau de export ; 2. în materie de ornamentație scenele cu figuri umane capătă o semnificație proprie, care se cuvine stabilită după locul și funcția ce li se atribuie. Unele sînt pur ornamentale, lipsite de un conținut semnificativ important ; în alte scene însă personajele intră în relație unele cu altele, comunică între ele, gesticulează. Femeile apar deseori în prim plan, ceea ce denotă o reflectare directă, nemijlocită a realului cotidian în sectorul artelor figurative. Exegetul este dator să determine corect sensul comunicării și rostul înfățișării unei anumite scene din viața de toate zilele ; 3. diferența dintre scenele din mitologie și cele din viața cotidiană se estompează pînă la dispariție, personajele divine fiind marcate doar prin cîteva semne convenționale. Convenționalul se restrînge așadar la respectarea acestor mărci pur formale.

În timpul războiului peloponesiac se observă o puternică reflectare a impasului prin care trece cetatea atît în producția artistică de excepție, dar și în cea de serie. Frizele concentrează ca într-un focar aspectele de seamă ale vieții religioase și spirituale din Grecia. „Moartea războinicului", „Despărțirea", „Durerea femeii la mormîntul celui căzut" sînt numai cîteva din temele tratate în atelierele sfîrșitului de veac care corespunde cu o gravă criză a polisului de tip clasic. Spre deosebire de literatură, antagonismele sociale, lupta de clasă nu au ecouri în creația figurativă. Războiul, cu toate implicațiile sale în viața de familie, capătă în schimb prioritate absolută, „demitizînd" pînă și scenele mitologice obișnuite. Atena coboară în gimnaziu pentru a asista personal la pregătirea atletică a tinerilor apărători ai patriei ; zeii prezidează scenele intime din căminele ateniene, iar grija pentru redarea cît mai fidelă a detaliilor vestimentare trădează preocuparea de a se face deosebirea dintre greci și „barbari" (observație sprijinită pe un comentariu asupra vasului cu traci, amintit de noi mai sus). Pe aceeași linie a democratizării scenelor ornamentale se remarcă și o strictă specializare a tipologiei lor : scene funerare, scene de banchet, tema homosexualității, decent tratată, sub formă de obiecte închinate celor dragi (în special pentru vasele exportate), scene din domeniul învățămîntului, agonuri muzicale, cu încercarea meritorie de a se reda transfigurarea interpretului sau bucuria triumfătorului etc. Aspectele din viața politică a cetăților sînt cu desăvîrșire absente. Un aspect ideologic este fără îndoială detectat în oricare din scenele de viață redate de artist, dar activitatea politică propriu-zisă este simptomatic ocolită.

După aceste două ample rapoarte, urmate de discuții, partea a doua a sesiunii a grupat o serie de comunicări de mai mică întindere. Deosebit de instructive au fost referatele înfățișate de H. Paul (Leipzig) *Reprezentări ale formelor de lucru și ocupație zilnică în teracottele beoțiene*, în care autorul a explicat interdependența dintre o anumită semnificație a imaginilor (cultică, rituală, magică) și puternicul realism ce le conferă viață, precum și cel al lui W. Schindler (Berlin) asupra unei statuete înfățișîndu-l pe Mars Ultor, găsită la Turda (Potaissa). Această din urmă comunicare purta titlul *Observații despre realismul înfățișării zeilor în epoca imperială*. Prof. G. von Lücken (Rostock), astăzi în vîrstă de peste 90 de ani, a vorbit despre trăsăturile distinctive ale picturii din sec. al V-lea î.e.n. iar M. Riemschneider

a încercat să reconstituie înfățișarea Colosului din Rodos. A. Gomolka a prezentat un comentariu despre motivul *Ianus* în artele minore, iar H. Effenberg o excelentă comunicare despre ecourile realismului bizantin în arta coptă.

Colocviul s-a încheiat printr-o evocare a prezenței și călătoriilor lui Winckelmann în Boemia, făcută de Hugo Rokuta (Praga) și cu anunțarea viitoarei sesiuni a Societății, care a avut loc în mai 1974.

Desfășurat la un nivel științific superior, într-un spirit de înaltă profesionalitate, Colocviul Societății „Winckelmann" a dovedit o dată în plus nu numai nedezmințita hărnicie a colegilor din RDG dar și o vădită preocupare de a fi la curent cu interpretarea modernă în materie de opere de artă.

DIN NOU DESPRE CORESPONDENŢA LUI VASILE PÂRVAN

DE

D. M. PIPPIDI

De la apariţia notei *În jurul corespondenţei lui Vasile Pârvan*, într-un fascicul precedent al Studiilor clasice (XIV, 1972, p. 251—258), în care mă ocupam îndeosebi de scrisorile învăţatului către Marta Bibescu publicate de destinatară cu cîţiva ani în urmă în Revue archéologique[1], o culegere generală a corespondenţei private şi chiar a actelor publice semnate de autorul *Geticelor* în vreuna din calităţile lui oficiale a fost întocmită şi editată de Alexandru Zub cu o sîrguinţă şi o seriozitate vrednice de laudă[2]. E vorba, într-adevăr, de un mare efort de informare şi documentare, de scotociri în numeroase arhive publice şi particulare, pentru a strînge laolaltă cele aproape 200 de scrisori adresate de P. de-a lungul anilor unor prieteni şi colegi, cele 148 de rapoarte şi adrese trimise, după împrejurări, Academiei Române, Ministerului Instrucţiunii sau Universităţii din Bucureşti, în sfîrşit, cele 22 de acte personale, începînd cu actul de naştere al învăţatului şi sfîrşind cu brevetul de Mare Cruce a Ordinului Coroana Italiei. Dintre puţinele scrisori adresate lui P. care se editează în culegere, una singură prezintă un interes deosebit, iscălită de Tudor Vianu şi dealtminteri cunoscută prin publicaţiile lui H. Zalis.

Vorbind altădată de scrisorile din anii berlinezi ai lui P. adresate foştilor săi dascăli de la Facultatea de Litere din Bucureşti: N. Iorga, D. Onciul, Ion Bogdan şi Ion Bianu, sau unor comilitoni ca Traian Bratu şi Marin Simionescu-Rîmniceanu, toate pline de preocupări ale momentului, cînd nu de aspre griji materiale, făceam observaţia că trădează prea puţin din fiinţa adîncă a celui ce le scria, a cărui statură intelectuală şi morală avea să se dezvăluie abia mai tîrziu, în toiul activităţilor sale de arheolog militant şi de profesor inspirat. Din acest punct de vedere, culegerea prezentă ne oferă plăcute surprize, în sensul că pune în circulaţie un număr relativ mare de scrisori către Simionescu-Rîmniceanu, de un interes cu totul deosebit, pe lîngă altele adresate surorilor sale Lucreţia şi Elvira, revelatoare nu numai pentru sentimentele fraterne ale semnatarului, de o rară gingăşie, dar şi pentru preferinţele lui literare, întemeiate pe o sigură cunoaştere a principalelor literaturi europene. Primele, puse la dispoziţia editorului de colegul nostru Radu Vulpe, apar aci pentru întîia oară. Celelalte, oferite redacţiei revistei Vremea de George Călinescu, au fost tipărite mai întîi în numita publicaţie de Alexandru Talex (1931/32), apoi reeditate de Marin Bucur în Manuscriptum (1972).

Dintre acestea din urmă, aş vrea să mă opresc o clipă asupra scrisorii din 3 august 1906, adresată din Berlin surorii sale Elvira (mai tîrziu Elvira Apăteanu), în care tînărul doctorand îşi mărturiseşte cu căldură visurile de viitor şi nobila ambiţie de care e însufleţit. ,,Visez cu ochii deschişi. Mă văd departe în Miazăzi, în Italia ori în Grecia, călătorind prin oraşele lumii antice şi pregătindu-mă pentru sarcina ce mai degrabă ori mai tîrziu voi avea-o, de a învăţa pe alţii ceea ce învăţ eu acum... Mă văd apoi întors în ţară cu mai multă putere şi mai multă cinste, cu mai multă putinţă de a face binele împrejurul meu... Mă gîndesc atuncea la voi care... veţi duce cu ajutorul meu o viaţă mai uşoară ca acum... mă gîndesc... Doamne, la cîte nu mă gîndesc..." Şi mai departe: ,,Ah, mai sus, tot mai sus, dragă Elviră, nu în treptele ierarhiei lumeşti, ci în cunoaşterea şi înţelegerea lumii, în stăpînirea unei cît <de> mici părţi din ştiinţa omenească atît de restrînsă şi totuşi atît de nemărginită... Mai departe, tot mai departe spre lumina adevărului şi spre căldura binelui. Să vie o zi cînd şi tu să poţi să spui c-ai făcut ceva pentru ţara şi neamul tău... Şi-apoi pot să se prăpădească toate celelalte visuri în nimic — dar să vie acea zi în care să vezi că n-ai lucrat zadarnic, că cei ce aşteptau ceva de la tine au primit puţinul ce le puteai da..." (p. 343—344).

[1] 1966 (2), p. 343—356.

[2] Vasile Pârvan, *Corespondenţă şi acte*. Ediţie îngrijită, cu introducere, note şi indice de Alexandru Zub. Editura Minerva, Bucureşti, 1973. XXXII—499 p. in 8°.

StCl. XVI, 1974, p. 275 — 279, Bucureşti

Cît priveşte scrisorile către Marin Simionescu-Rîmniceanu (pînă la urmă singurul prieten pe care P. pare să-l fi preţuit fără rezerve şi căruia se mărturiseşte fără reţineri), ele privesc cîte o dată probleme băneşti sau de „politică" universitară (o oarecare surprindere trezeşte atenţia stăruitoare cu care, din Berlin sau din Breslau, viitorul explorator al Histriei urmăreşte vacanţele şi promovările de la facultăţile de Litere din Bucureşti şi Iaşi, în perspectiva unei posibile numiri la întoarcerea în ţară), alteori, şi în modul cel mai amănunţit, probleme de estetică muzicală ori literară. Trăsătură interesantă, textele din această categorie sînt scrise în limba germană, despre a cărei deplină stăpînire din partea lui P. ne oferă o mărturie irefutabilă. Dar şi mai interesant e conţinutul lor, fie că e vorba de impresiile stîrnite în autor de audierea *Electrei* lui Richard Strauss [3], de interpretarea lui Hamlet de Kainz, de o judecată discutabilă asupra literaturii franceze în general şi a lui Racine în special [4], în sfîrşit de transporturile de un romantism nestăpînit provocate tînărului anahoret de lectura unor cînturi din *Childe Harold's Pilgrimage* a lui Byron: „Ich schreibe dir so, weil ich gestern Abend wieder einer jenen unsere Persönlichkeit in nichts auflösenden und doch so unendlich beglückenden Freuden, die uns die vollendeten Kunstwerke verschaffen, teilhaftig ward. Ich las Byron's *Childe Harold's Pilgrimage*. Es war ganz still im Zimmer und im ganzen Hause. Ich konnte die nur im Gedanken gelesenen Worte hören. Je mehr ich dieser wohltuenden Stille unbewusst und von ihr durchdrungen war, desto mehr Sinn gewannen die Worte die ich las. Und Childe Harod's schwermütiges Denken über die Vergänglichkeit alles Menschlichen und doch über dessen „göttliche" Schönheit und Erhabenheit ward mir zu greifbarer Wirklichkeit und als, im IV. Gesang, Byron über das damalige Unglück Italiens, über dessen antike Grösse und Verfall in von der Ewigkeit angehauchten Versen zu singen begann, Tränen kamen mir in die Augen und bangen Herzens verfolgte ich die Wanderung des von unendlicher Liebe zum Lande der ewigen Schönheit durchglühten Dichters..." [5].

Asemenea texte (şi altele ce s-ar mai putea spicui în frumoasa culegere a lui Alexandru Zub) ar merita desigur o mai lungă discuţie, al cărei loc nu-i însă în aceste pagini. Mai potrivit mi se pare să relev în cele ce urmează, pe lîngă unele informaţii şi judecăţi asupra vieţii noastre universitare în primii ani ai secolului, cîteva amănunte revelatoare despre activitatea lui P. la catedră sau la Muzeul Naţional de Antichităţi, unde — din decembrie 1910 — preluase succesiunea lui Murnu, cu intenţia hotărîtă de a îmbunătăţi situaţia moştenită.

Adresele din arhiva Facultăţii de Litere privitoare la biblioteca Seminarului de Istorie antică şi Epigrafie (mai mult inexistentă, la data luării în primire, şi pe care P. n-avea să înceteze de a o înzestra pînă la dispariţia sa prematură) au fost publicate şi explicate încă din 1970 de Maria Vulcu, cu competenţa cuiva care a gospodărit vreme îndelungată comoara

---

[3] P. 347: „Die *Elektra* ist überwältigend; *Salomé* ist bloss ein schönes Spiel in Vergleich zu ihr: was die Menschen seit Sophokles her an Trauer und Schicksalsahnung erlebt haben scheint Strauss in einer einzigen Tondichtung Zusammengepresst zu haben. Es gibt Augenblicke wo man vor Ergreifung in dem Staub sinken möchte um das Wunderbare wie die furchtbare Stimme der Götter anzuhören. Ich schäme mich dir mehr darüber zu schreiben: würde ich noch tausend Mal die *Elektra* hören, so könnte ich doch nichts was ihrer würdig sei über sie berichten" (Cf. şi p. 355).

[4] P. 386: „În ce priveşte pe Racine, iată ce-ţi pot spune: am un respect care atinge pietatea pentru *Erlebniss*-urile aproapelui; de aceea mi s-ar părea cea mai crasă lipsă de delicateţă ca să vin acum cu argumente (!) să-ţi distrug viziunea frumoasă ce ai avut. Părerea mea e că ai pus tu, de la tine, mai mult suflet decît merită Racine în bucata lui. Se poate că mie îmi strică şi mă împiedică să-l gust cunoaşterea mai precisă istorico-literară a originelor dramelor lor: Seneca et compania!... Şi asta... *verleidet mir alles Geniessen*. În orice caz însă franţujii mi-au fost *von jer her* antipatici pentru că *mint* în tot ce spun, şi de aceea singurul pe care-l citesc cu plăcere e Molière: înţeleg, dintre cei mai vechi...".

[5] P. 360. Din versurile de care vorbeşte P. şi pe care le reproduce, cf. îndeosebi pe cele inspirate de unele monumente din Florenţa:

In Santa Croce's holy precincts lie
Ashes which make it holier, dust which is
Even in itself an immortality..

Sau pe cele care deplîng mărirea pierdută a Romei:

Oh Rome! my country! City of the soul!
The orphans of the heart must turn to thee,
Lone mother of dead empires!

de cărţi a Facultăţii de Istorie. Retipărirea lor în culegere nu-i totuşi inutilă, cum nu-i desigur inutilă cuprinderea în ea şi a altor acte administrative redactate de P. în multiplele-i calităţi şi adresate autorităţilor universitare şi de Stat — ministere, prefecturi şi primării din diferite oraşe ale ţării — în legătură cu săpăturile organizate de Muzeul de Antichităţi sau cu descoperiri arheologice întîmplătoare.

Revelator pentru spiritul totodată înaripat şi realist al învăţatului mi se pare raportul întocmit la scurtă vreme după numirea sa ca director al Muzeului de Antichităţi şi adresat Ministrului Instrucţiunii pentru a-i semnala lipsurile ce se cereau remediate şi, înainte de toate, atribuirea unui local corespunzător şi numirea cîtorva colaboratori ştiinţifici. ,,În strîmtoarea în care se află astăzi Muzeul Naţional de Antichităţi — scria tînărul director, cu o lăudabilă fermitate — o sistematizare a colecţiilor lui, cu excluderea aproape a întregii secţii arheologico-epigrafică,... nu se poate face fără imediata reparare a neajunsului aşa de ciudat şi caracteristic pomenit mai sus, din organizaţia administrativă a muzeului, anume lipsa unor asistenţi ştiinţifici pe lîngă director". Şi adăuga, cu explicabilă amărăciune: ,,Este mai presus de îndoială că, aşa cum se află acum muzeul, el nu poate fi socotit o instituţie de cultură a ţării decît numai dacă starea nesuferită de astăzi va fi un provizorat de doi-trei ani, altfel subsemnatul nu înţelege de ce să se mai încarce bugetul Statului cu cele 20—25000 lei anual pentru Muzeul Naţional de Antichităţi, dacă lucrurile care ar trebui să facă mîndria noastră de reprezentanţi ai culturii din Răsăritul Europei, adică antichităţile greco-romane, umplu coridoarele, curtea ori grădina Universităţii. Cu antichităţi de acestea greco-romane, în număr mai mic şi de mai puţin interes ştiinţific, germanii au alcătuit la Rin, în fostele provincii romane Germania Superior şi Inferior, un întreg şir de muzee provinciale de toată frumuseţea, excelente instituţii şi ştiinţifice şi de educaţie ale poporului german" [6].

Unele din neajunsurile semnalate în acea împrejurare s-au îndreptat măcar în parte în 1931, cînd s-a atribuit Muzeului localul din strada Frimu, altele dăinuie şi astăzi. În schimb impulsul dat de P. cercetărilor de teren n-a întîrziat să capete o amploare nesperată, ajungîndu-se, în anii de după moartea lui, şi mai ales de după înfiinţarea Institutului de Arheologie, la un plan de săpături anuale care prin amploare şi varietate depăşeşte desigur tot ce putuse spera în această privinţă precursorul.

În aceeaşi ordine de idei, nu mi se pare de prisos să atrag atenţia asupra altui raport, din 18 aprilie 1914, în care atrăgea atenţia autorităţilor asupra riscului de distrugere a mai multor aşezări greco-romane din Dobrogea — Capidava, Cekircea, Vadu[7] —, precum şi asupra cererii trimise Academiei la 13 mai al aceluiaşi an, în care, fără exagerare, se poate recunoaşte actul de naştere al marelui şantier arheologic Histria. ,,Domnilor colegi, — se adresa el membrilor Secţiei istorice, — încheind în anul acesta săpăturile de la Ulmetum, subsemnatul roagă Academia să binevoiască a lua în discuţiune, dacă nu e cazul a se pune aplicare alin. b din art. 3 al Statutelor Academiei, care spune că Secţiunea istorică ,,la iniţiativa pentru explorarea arheologică a ţărilor române". Una dintre cele mai însemnate cetăţi antice care aşteaptă să fie cercetate este Histria. În anul acesta Secţiunea istorică are un plus disponibil în buget de 10.000 lei, din care poate s-ar putea întrebuinţa o parte şi pentru aceste cercetări, pe care n-ar fi poate de prisos să le ia Academia sub auspiciile ei" [8].

Răspunsul afirmativ al Academiei — întemeiat pe avizul unor oameni ca Onciul, Sturdza, Bogdan şi Iorga — n-a întîrziat. Şi astfel, o lună mai tîrziu, cu fondurile obţinute de la înaltul aşezămînt, începeau lucrările pe un şantier ale cărui rezultate — acumulate aproape fără întrerupere timp de şaizeci de ani — aveau să statornicească nu numai faima de săpător şi de epigrafist a lui Pârvan, dar şi valoarea eminentă a contribuţiei româneşti la progresele arheologiei şi istoriei pontice.

Alte documente ar merita să ne reţină atenţia, dacă nu m-aş teme că, zăbovind asupra prea multor texte, aş putea abate pe cititor de la citirea nemijlocită a unei culegeri atît de instructive şi atît de bine întocmite[9], în care se reflectă cu o turburătoare claritate nu numai

---

[6] P. 102.
[7] P. 161—162.
[8] P. 165.
[9] Fără îndoială, cercetări viitoare ale editorului vor scoate la iveală şi alte scrisori — semnate de Pârvan sau adresate lui Pârvan —, care vor îmbogăţi culegerea de azi. Pînă atunci, mi-i plăcut să-i semnalez că în arhiva Institutului de Arheologie se păstrează două scurte mesaje ale lui Iorga către Pârvan (pe care le dau în Anexă), primul în legătură cu proiectul de regulament al şcolilor din Paris şi Roma, al doilea privind tipărirea *Actelor* Congresului de bi-

destinul unui om excepţional, dar şi dezvoltarea unui întreg sector al istoriografiei româneşti în primele decenii ale secolului [10].

ANEXE

1

1922, decembrie 12. — N. Iorga către V.P., despre unele modificări de introdus în regulamentul şcolilor române din Paris şi Roma.

Dragă domnule Pârvan,

şi adausurile sînt foarte bune, afară de jurisdicţia Academiei, putînd procura Ministerului un pretext de înlocuire. Daţi fiind oamenii, ar putea trezi dificultăţi.

La directorii generali, e necesar să se spună că n-au nici o funcţie. Altfel directorii sînt debarcaţi din viaţa politică.

Primeşte, te rog, cele mai bune salutări amicale

N. Iorga

Arhiva Inst. de Arheologie, Bucureşti

2

1924, septembrie 20. — N. Iorga către V.P., în legătură cu publicarea unor comunicări — româneşti şi străine — prezentate la Congresul internaţional de bizantinologie întrunit la Bucureşti în 1924.

Domnule Secretar,

Vă trimet corecturile articolelor d-lor Ramsay, Balş şi Marinescu. Cele din urmă ar trebui arătate autorilor, ca să nu fie motive de plîngere.

Cred că este necesar să se ceară şi comunicările d-lor Brătianu, Tafrali şi care altul ar merita să fie cuprins în culegere. Fireşte că mă gîndesc şi la comunicaţia d-voastră. Am dat

---

zantinologie din 1924. Nu va fi, cred, de prisos să reproduc de asemeni o scrisoare adresată de Pârvan lui Iorga în urma atacului îndreptat împotriva acestuia cu prilejul unei întruniri electorale la Brăila. Incidentul e redat de Iorga în *Memorii*, III, p. 19 (cf. *Supt trei regi*, p. 346), iar textul pe care-l dau mai departe a apărut pentru întîia oară în Neamul romanesc din 14 mai 1920.

[10] Cîteva greşeli de tipar într-un text altminteri corectat cu grijă. La p. 73 : patru *şcoli*, nu „patru secoli"; la p. 93 : Maria *Vulcu*, nu „Maria Vulcan"; p. 272, nr. 1 : *Castrimoenium*, nu „Castri-Moenium"; la p. 278 : *lekythos*, nu „Licutos"; la p. 285 : *Meurice*, nu „Maurice"; la p. 417, al treilea paragraf al scrisorii către Hippolyte Delehaye e plin de greşeli de limbă elementare, pe care nu le-a putut săvîrşi Pârvan; la fel, la p. 283, telegrama către Iorga, scrisă într-o italiană păsărească. Două mărunte confuzii se cer de asemeni îndreptate într-o eventuală nouă ediţie a cărţii : p. 248, Jérôme Carcopino n-a fost un „elenist remarcabil", ci un mare istoric al Romei, dispărut de curînd; editura „Cultura Naţională" n-a fost întemeiată de Pârvan „împreună cu cîţiva prieteni" (p. XXI), ci de bancherul Aristide Blank, *en veine de mécénatisme*, care a pierdut în această întreprindere sume însemnate înainte de a se da bătut de celelalte edituri comerciale. Pârvan a fost directorul general al societăţii, iar Marin Simionescu-Rîmniceanu administratorul ei delegat (cf. la p. 424, aceste rînduri dintr-o scrisoare a lui P. din 1923 : „. . . sînteţi Domnia-Voastră, . . . care acum trei ani aţi avut curajul să puneţi în joc cea mai mare parte a averii particulare a Domniei-Voastre pentru a întemeia « Cultura Naţională »").

d-lui Drăghiceanu pe a d-lui Bréhier, care trebuia să apară în „Buletinul Comisiunii", şi pe urmă i-am spus să v-o remită, ceea ce cred că va fi făcut.

Ordinea comunicaţiilor ar fi cea alfabetică, afară de a lui Sir Ramsay, care trebuie să treacă în fruntea tuturora.

Trimet cu persoana care s-a însărcinat a vă aduce pachetul şi manuscrisul anexat pentru Buletinul frances.

Primiţi, vă rog, salutările mele

N. Iorga

Arhiva Inst. de Arheologie, Bucureşti

3

1920, mai. — V. P. către N. Iorga, în urma bruscării acestuia la o întrunire electorală ţinută la Brăila în ziua de 9 mai 1920 [1].

Stimate şi iubite domnule coleg,

cu adîncă indignare am cetit în ziare ştirile asupra atentatului împotriva D-voastră. Dacă, din punct de vedere politic, aceasta poate fi chiar o biruinţă morală a ideilor pe care le apăraţi şi care, se pare, nu mai pot fi combătute decît cu mijloace necivilisate, aşa de puternice şi convingătoare, din punct de vedere al culturii noastre sufleteşti, sălbăticia cu care a atacat şi lovit chiar trupeşte un om care a format conştiinţa etic-naţională a întregii noastre generaţii mai tinere, dintre douăzeci şi patruzeci de ani, e o adevărată crimă socială şi cere cele mai aspre sancţiuni.

Primiţi, vă rog, iubite domnule coleg, încredinţarea unor sentimente care de douăzeci de ani încoace au rămas aceleaşi [2],

V. Pârvan

Neamul românesc din 14 mai 1920, sub titlul *În legătură cu incidentul de la Brăila*.

---

[1] Despre întîmplare, iată ce relatează Iorga în *Memorii*, III, p. 19 : „ ... după masă, la Brăila, un enorm scandal. Ni se aruncă în cap, de o ceată de beţivi, scaune de fier; suntem ameninţaţi cu stinghii rupte; plouă pietrele asupra noastră. Afară, un bandit caută să mă străpungă. Întrunirea nu poate continua". Cf. şi *O viaţă de om, aşa cum a fost* [2] (1972), p. 568 : „La Brăila am putut cunoaşte toată brutalitatea, gata să meargă pînă la vărsarea de sînge, a metodelor puse în serviciul idolului popular, al părintelui naţiei, şi în acelaşi timp am descoperit şi cîtă vitejie se cuprinde în rezervele sufleteşti ale oamenilor de stînga, cu revoluţia pe buze".

[2] Pentru aprecierea corectă a sentimentelor ce-l vor fi îndemnat pe semnatar să protesteze public împotriva atacului organizat de oamenii partidului la putere, redau întocmai articolul intitulat *Un atentat*, publicat de Iorga în numărul din 26 aprilie 1915 al ziarului Neamul românesc :

„Profesorul V. Pârvan, membru al Academiei Române, a fost atacat pe stradă şi lovit. I s-a spus că aceasta se face pentru vederile sale politice.

Nu ştiu de cînd ideile politice ale unui om învăţat şi de o superioară inteligenţă se „rectifică" pe stradă cu pumnul, de cine s-a întîmplat a fi mai voinic decît dînsul.

Dacă e o inovaţie, tristă, deplorabilă inovaţie !

Mai reprobabil e faptul că împotriva d-lui Pârvan s-a ţesut o legendă de nepatriotism pe care te întrebi ce o justifică.

A exprimat verbal şi în scris păreri pe care în forma lor complexă nu le poate aprecia oricine. Partea de critică aspră a lor nu împiedică însă de a se vedea că, în fond, d-sa doreşte ceea ce dorim noi toţii : România deplină, pe un drum pe care toţi ne gătim să mergem.

Oricum, cînd n-ajungem toţi ca să dăm lovitura cea grea altora, e vremea a se încerca o necinstire faţă de aceia cari, prin ştiinţa, talentul, munca şi viaţa lor, care e un model de onestitate, merită de sigur respectul public?

Triste vremi, o, ce triste vremi !"

BIBLIOGRAFIA CLASICĂ ROMÂNEASCĂ (1973)*

DE

ALEXANDRA ŞTEFAN şi I. FISCHER

I. BIBLIOGRAFII, GENERALITĂŢI

1. *Academician Constantin Daicoviciu (1 martie 1898 — 27 mai 1973).* RM, X, 1973, 3, p. 284 — 285.

---

* Prezenta bibliografie a luat în considerare lucrările autorilor din România, tipărite în ţară sau străinătate, lăsînd la o parte lucrările savanţilor străini publicate la noi. Dintre recenzii, au fost înregistrate, la lucrarea recenzată, numai cele privind volumele româneşti (despărţite de indicaţiile bibliografice ale acestora printr-o linie verticală). Lucrările litografiate şi manuscrise (dactilografiate) nu figurează în repertoriu. Au fost incluse şi unele lucrări mai vechi, omise din bibliografia anilor precedenţi. La articolele de revistă am dat, unde a fost cazul, între croşete, indicaţii asupra cuprinsului. La capitolul *Arheologie*, am înregistrat şantierele consacrate altor civilizaţii decît celei greco-romane numai în cazul în care a fost găsit material grecesc sau roman (am semnalat sumar natura acestui material) sau unde se pot detecta influenţe greceşti sau romane ; acelaşi principiu ne-a călăuzit şi în redactarea paragrafului consacrat lingvisticii indo-europene : am înregistrat numai lucrările care au un raport direct cu cele două limbi clasice sau care folosesc material (surse literare, epigrafice, onomastică) din aceste limbi. La capitolul *Texte, traduceri*, ordinea este cea alfabetică a scriitorilor antici ; în cadrul celorlalte capitole, s-a ţinut seama de ordinea alfabetică a autorilor moderni.

Deoarece stríngerea documentării din publicaţiile puţin accesibile întîmpină dificultăţi, rugăm pe autorii lucrărilor publicate în străinătate, în volume izolate sau în culegeri care nu au ca obiect principal Antichitatea, să ne semnaleze contribuţiile de acest fel.

Dăm mai jos abrevierile publicaţiilor despuiate :

Acta Log. = *Analele Universităţii din Bucureşti, Acta logica.*
Akt. Epigr. = *Akten des VI. Internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik.* München, 1973.
AIIC = *Anuarul Institutului de istorie.* Cluj, Ed. Academiei.
AIIAI = *Anuarul Institutului de istorie şi arheologie „A. D. Xenopol".* Iaşi, Ed. Academiei.
Aluta = *Aluta.* Sf. Gheorghe, Muzeul Sf. Gheorghe.
AMN = *Acta Musei Napocensis.* Cluj, Muzeul de istorie.
Apulum = *Apulum. Arheologie, istorie, etnografie. Acta Musei Apulensis.* Alba Iulia.
AUB = *Analele Universităţii din Bucureşti. Seria ştiinţe sociale.*
AUC = *Analele Universităţii din Craiova. Secţiile Istorie, Geografie, Filologie.*
AUI = *Analele ştiinţifice ale Universităţii „Al. I. Cuza" din Iaşi. Secţiunea III (ştiinţe sociale).*
AUT = *Analele Universităţii din Timişoara. Seria ştiinţe filologice.*
Banatica = *Banatica.* Reşiţa, Muzeul de istorie al judeţului Caraş-Severin.
BArchSEE = *Bulletin d'archéologie sud-est européenne.* Bucureşti, Asociaţia internaţională de studii sud-est europene.
BCU = vezi nr. 388.
BMI = *Buletinul monumentelor istorice.* Bucureşti, Consiliul Culturii şi Educaţiei Socialiste.
Carpica = *Carpica.* Bacău, Muzeul de istorie.
CL = *Cercetări de lingvistică.* Cluj, Ed. Academiei.
Crisia = vezi nr. 389.

2. *Acad. Prof. C. Daicoviciu.* FVL, XVI, 1973, 2, p. 154–155.
3. *C. Daicoviciu (1898 — 1973).* Studii, XXVI, 1973, 5, p. 1131 — 1133.
4. *Constantin Daicoviciu. 1898 — 1973.* SUC (Historia), 1973, 2, p. 145–146.
5. *Constantin Daicoviciu.* SCIV, XXIV, 1973, 4, p. 693 — 695.
6. *Athanase Joja.* RF, XX, 1973, 1, p. 109 — 111.
7. *Lista lucrărilor lui Athanase Joja (1955 — 1972).* RF, XX, 1973, 1, p. 114 — 118.
8. *Sesiunea ştiinţifică a Muzeului de arheologie Constanţa (16 — 18 octombrie 1970).* Pontica, VI, 1973, p. 407 — 410.
9. *Sesiunea ştiinţifică a Muzeului de arheologie Constanţa (18 — 21 octombrie 1971).* Pontica, VI, 1973, p. 411 — 417.
10. Şt. C. Alexe, *Sărbătorirea părintelui profesor Ioan G. Coman la împlinirea a 70 ani de viaţă.* [Cu bibliografie.] ST, XXV, 1973, 1 — 2, p. 98–114.
11. P. Anghel, *„Colecţia de antichităţi din România a d. maior Papazoglu".* [Constituirea şi componenţa colecţiei.] Valachica, 1969, p. 227 — 231.
12. G. Astancăi, *Profesor agregat doctor George Severeanu. 1879 — 1939.* [Bibliografie: lucrări numismatice şi arheologice.] MIM, VIII, 1971, p. 373 — 380.
13. Al. Belu, *Congresul mondial al latiniştilor.* [Bucureşti, 1970.] AUT, IX, 1971, 1, p. 349-

---

Cumidava = *Cumidava.* Braşov, Muzeul judeţean.
Dacia = *Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne.* Bucureşti. Ed. Academiei.
Dacorom. = *Dacoromania. Jahrbuch für östliche Latinität.* Freiburg i. Br., K. Alber.
Danubius = *Danubius. Istorie — etnografie.* Galaţi, Muzeul de istorie.
FVL = *Forschungen zur Volks- und Landeskunde.* Sibiu, Ed. Academiei.
LL = *Limbă şi literatură.* Bucureşti, Societatea de ştiinţe filologice.
LR = *Limba română.* Bucureşti, Ed. Academiei.
LSG = *Lucrări ştiinţifice.* Galaţi, Institutul pedagogic.
MA = *Materiale şi cercetări arheologice.* Bucureşti, Ed. Academiei.
Mem.Ant. = *Memoria Antiquitatis.* Piatra-Neamţ, Muzeul arheologic.
MIM = *Bucureşti. Materiale de istorie şi muzeografie.* Bucureşti, Muzeul de istorie a oraşului Bucureşti.
Ortodoxia = *Ortodoxia. Revista Patriarhiei Române.* Bucureşti, Institutul biblic.
Peuce = *Peuce. Studii şi comunicări de istorie.* Tulcea, Muzeul Delta Dunării.
Pontica = *Pontica.* Constanţa, Muzeul de arheologie.
QUm = *Quaderni dell'Umanesimo.* Roma (Bucureşti), Academia internazionale di propaganda culturale.
RESEE = *Revue des études sud-est européennes.* Bucureşti, Ed. Academiei.
RF = *Revista de filozofie.* Bucureşti, Ed. Academiei.
RITL = *Revista de istorie şi teorie literară.* Bucureşti, Ed. Academiei.
RL = *Revue roumaine de linguistique.* Bucureşti, Ed. Academiei.
RM = *Revista muzeelor.* Bucureşti, Consiliul Culturii şi Educaţiei Socialiste.
RRH = *Revue roumaine d'histoire.* Bucureşti, Ed. Academiei.
RRHA = *Revue roumaine d'histoire de l'art.* Bucureşti, Ed. Academiei.
RSS = *Revue roumaine des sciences sociales.* Bucureşti, Ed. Academiei.
SAI = *Studii şi articole de istorie.* Bucureşti, Societatea de ştiinţe istorice.
SAO = *Studia et acta orientalia.* Bucureşti, Asociaţia de studii orientale.
SCIA = *Studii şi cercetări de istoria artei.* Bucureşti, Ed. Academiei.
SCIV = *Studii şi cercetări de istorie veche.* Bucureşti, Ed. Academiei.
SCJ = *Studii şi cercetări juridice.* Bucureşti, Ed. Academiei.
SCL = *Studii şi cercetări lingvistice.* Bucureşti, Ed. Academiei.
SCSB = *Studii şi cercetări ştiinţifice (Ştiinţe sociale).* Bacău, Institutul pedagogic.
SLU = *Studii de literatură universală.* Bucureşti, Societatea de ştiinţe filologice.
SMMIM = *Studii şi materiale de muzeografie şi istorie militară.* Bucureşti, Muzeul Militar Central.
ST = *Studii teologice.* Bucureşti, Institutul biblic.
StCl = *Studii clasice.* Bucureşti, Ed. Academiei.
Studii = *Studii. Revistă de istorie.* Bucureşti, Ed. Academiei.
SUC = *Studia Universitatis Babeş-Bolyai.* Cluj.
Tibiscus = *Tibiscus.* Timişoara, Muzeul Banatului.
Un. Cont. = vezi nr. 390.
Valachica = *Valachica.* Tîrgovişte, Muzeul judeţean Dîmboviţa.

14. D. Berciu, *Le premier Congrès international de thracologie (Sofia, 5 — 10 juillet 1972).* RRH, XII, 1973, 3, p. 612 — 614.
15. M. Bucovală, *Cercetarea științifică la Muzeul de arheologie din Constanța.* RM, IX, 1972, 1, p. 88—89.
16. V. Bușilă. *Cel de al IX-lea Congres internațional al frontierelor romane.* [Mamaia, 7 — 13 septembrie 1972.] BMI, XLI, 1972, 4, p. 76 — 77.
17. V. Bușilă, *Al IX-lea Congres internațional al frontierelor romane.* Studii, XXVI, 1973, 1, p. 163 — 164.
18. C. Căzănișteanu, *Un înaintaș al muzeografiei românești — Dimitrie A. Papazoglu (1811 — 1892).* RM, VIII, 1971, 5, p. 389 — 395.
19. Z. Covacef, *Bibliografia arheologică a Dobrogei (1968 — 1971).* Pontica, VI, 1973, p. 387 — 401.
20. C. Daicoviciu, *Corrigenda.* AMN, X, 1973, p. 611 — 613.
21. P. Diaconu, Al. Rădulescu, *Les revues roumaines d'archéologie et d'histoire ancienne (1966 — 1971).* Dacia, XVI, 1972, p. 375 — 405.
22. I. Didilescu, *Athanase Joja, filozoful, cetățeanul, omul.* RF, XX, 1973, 1, p. 111 — 114; versiunea franceză în RSS (Philosophie et logique), XVII, 1973, 1, p. 61 — 64.
23. V. Drăguț, *Al XIV-lea Congres internațional de studii bizantine.* BMI, XL, 1971, 4, p. 73 — 74.
24. Vl. Dumitrescu, *Fouilles archéologiques en Roumanie — 1965.* BArchSEE, I, 1969, p. 83 — 114.
25. Vl. Dumitrescu, *Fouilles archéologiques en Roumanie, 1966 — 1969,* BArchSEE, II, 1971, p. 93 — 152.
26. I. Fischer, *A XII-a Conferință internațională de studii clasice „Eirene" (Cluj, 2—7 oct. 1972).* StCl, XV, 1973, p. 199 — 203.
27. I. Fischer, *Bibliografia clasică românească (1972).* StCl, XV, 1973, p. 211 — 228.
28. R. Florescu, *Muzeul din Zalău.* [Piese romane.] RM, IX, 1972, 2. p. 134—136.
29. R. Florescu, *Al IX-lea Congres internațional de studii cu privire la frontierele Imperiului roman. Mamaia, 7 — 13 septembrie 1972.* Pontica, VI, 1973, p. 383—385.
30. N. Gostar, *Constantin Daicoviciu (1898—1973).* SAI, XXIII, 1973, p. 140—141.
31. N. Gudea, *Al IX-lea Congres internațional de studii asupra frontierelor Imperiului roman, Mamaia, 7—13 septembrie 1972.* SCIV, XXIV, 1973, 2, p. 361—363.
32. G. Mihăilă, *Primul Congres internațional de tracologie.* SCL, XXIII, 1972, 6, p. 693—694.
33. M. Nasta, *Congresul Asociației științifice internaționale „Ovidianum" (Constanța, 25 — 30 august 1972).* StCl, XV, 1972, p. 205—209.
34. V. Pârvan, *Memoriale.* Cluj, Dacia, 1973, 359 p.
35. V. Pârvan, *Corespondență și acte.* Ediție îngrijită cu introducere, note și indice de A. Zub. București, Minerva, 1973, 499 p.
36. M. Petrescu-Dîmbovița, *Al IX-lea colocviu al Societății de studii germano-române „Mihai Eminescu" din Freiburg.* [Tema: Romania orientală după edictul lui Aurelian (271) și formarea limbii române.] AIIAI, IX, 1972, p. 658—659.
37. M. Petrescu-Dîmbovița, *Die wichtigsten Ergebnisse der archäologischen Forschung über den Zeitraum vom 3. — 10. Jh. östlich der Karpaten.* Dacorom., I, 1973, p. 162—173.
38. D. M. Pippidi, *Lapidariul Muzeului de istorie al Republicii Socialiste România.* RM, IX, 1972, 5, p. 394—395.
39. D. M. Pippidi, *Note de lectură.* [O vorbă despre cele mai vechi poezii compuse în Dobrogea; O ipoteză despre Flavius Macedo; O nouă culegere de studii histriene (Iorgu Stoian, *Études histriennes*); Știri noi despre răspîndirea callatienilor în epoca elenistică; Două noi documente la dosarul cavalerului trac; Zalmoxis și Kogaionon. În marginea unei ipoteze a lui Henri Grégoire.] StCl, XV, 1973, p. 163 — 181.
40. D. M. Pippidi, *Al VI-lea Congres internațional de epigrafie greacă și latină (München, 18—23 septembrie 1972).* StCl, XV, 1973, p. 185 — 187.
41. D. M. Pippidi, *Al IX-lea Congres internațional de studii asupra frontierelor romane (Mamaia, 6 — 13 septembrie 1972).* StCl, XV, 1973, p. 195 — 197.
42. C. Poghirc, *Theofil Simenschy.* [Necrolog.] SAO, VIII, 1971, p. 279—280.
43. E. Popa, I. Dănăilă, *Bibliografia românească de lingvistică (BRL, 15, 1972).* LR, XXII, 1973, 4, p. 347—431.
44. Emilian Popescu, *Bericht über ein Corpus der spätgriechischen und spätlateinischen Inschriften aus Rumänien.* Akt. Epigr., p. 518—521.
45. Mihail Popescu, *Contribuții ale cercetătorilor români la studiul cultelor religioase greco-romane de pe teritoriul patriei noastre.* ST, XXIV, 1972, 1—2, p. 123—134.

46. Al. Porţeanu, *Noi publicaţii muzeale: „Tibiscus" (I) şi „Banatica" (I)*. Studii, XXV, 172, 6, p. 1353—1355.
47. A. Rădulescu, *Aspecte ale activităţii Muzeului de arheologie Constanţa*. [Programul explorărilor arheologice în jud. Constanţa.] RM, X, 1973, 1, p. 72—74.
48. I. I. Russu, *Periegheza epigrafică a lui Theodor Mommsen în Transilvania (rectificări la SCIV, 23, 1972, 1, p. 125—132)*. SCIV, XXIII, 1972, 4, p. 647—650.
49. I. I. Russu, *O publicaţie a Centrului de studii balcanice din Sarajevo* [*Godišnjak*, VIII, 1970.] StCl, XV, 1973, p. 189—193.
50. S. Sanie, *Muzeul de istorie a Moldovei*. [Colecţiile greco-romane.] RM, VIII, 1971, 5, p. 409 — 411.
51. D. Sluşanschi, *A XII-a Conferinţă internaţională de studii clasice* Eirene, *Cluj, 2 — 7 octombrie 1972*. SCL, XXIV, 1973, 1, p. 124—126.
52. D. Sluşanschi, *Primul Congres internaţional de tracologie. Sofia, 5—10 iulie 1972*. StCl, XV, 1973, p. 183—184.
53. N. Ş. Tanaşoca, T. Teoteoi, C. L. Dumitrescu, O. Cicanci, *Le XIVe Congrès international des études Byzantines (Bucarest, 6—12 sept. 1971)*. RESEE, X, 1972, 4, p. 711—772.
54. C. St. Tomulescu, *Romania*. [Raport asupra dreptului roman, 1968.] Index (Camerino), I, 1970, p. 69—74.
55. C. St. Tomulescu, *Romania*. [Raport asupra dreptului roman, 1971.] Index (Camerino), III, 1972, p. 108—109.
56. R. Vulpe, *În amintirea lui V. Pârvan, la 90 de ani de la naştere*. SCIV, XXIV, 1973, 1, p. 3—4.
57. G. Wagner, *Bibliographie historique (1970) (III)*. RRH, XII, 1973, 3, p. 619—638.
58. G. Wagner, *Bibliographie historique 1971 (I)*. RRH, XII, 1973, 4, p. 839—855.

II. LINGVISTICĂ

A. Limba greacă

59. C. Daniel, *Trois noms égyptiens de chef en grec:* Βασιλεύς, ἥρως *et* τίταξ. SAO, VIII, 1971, p. 59—69.
60. L. Lupaş, *Un nouveau mot grec:* ὑφῆλιξ. StCl, XV, 1973, p. 139.
61. A. F. Ştef, *L'évolution de la période conditionnelle grecque (depuis Homère jusqu'à la fin de l'étape* κοινή*)*. AUB (limbi clasice şi orientale), XXI, 1972, p. 83—87.
62. N. Ş. Tanaşoca, Mixobarbaroi. *Avatarurile bizantine ale unui cuvînt elin*. [Rezumat.] StCl, XV, 1973, p. 331.

B. Limba latină

63. S. Andrei, *Une expérience humaine au contact avec la nature*. [Vocabularul agricol.] QUm, I, 1973, 1, p. 25—28.
64. Katalin Dumitraşcu, *Despre structura oclusivelor latineşti pe baza transliteraţiei greceşti*. AUC, I, 1972, p. 213—218.
65. F. Edelstein, Quam *urmat de un conectiv subordonator*. StCl, XV, 1973, p. 41—49.
66. I. Gheţie, *Originea auxiliarului* a *de la pers. 3 sg. a perfectului compus*. [*habuit* (> *au*), nu *habet*.] SCL, XXIV, 1973, 4, p. 421—430.
67. A. Graur, *Parfaits latins à infixe nasal*. RL, XVIII, 1973, 5, p. 429—430.
68. M. Iliescu, *Les substantifs romans proviennent-ils du nominatif ou de l'accusatif latin?* RL, XVIII, 1973, 1, p. 93—98.
69. R. Iordache, *Observaţii asupra completivei în operele lui Iordanes*. AUB (limbi clasice şi orientale), XXI, 1972, p. 101—108.
70. Fl. Mateescu, *Exprimarea raportului cauzal în fraza lui Orosius*. AUB (limbi clasice şi orientale), XXI, 1972, p. 89—100.
71. H. Mihăescu, *La diffusion de la langue latine dans le sud-est de l'Europe*. RESEE, XI, 1973, 1, p. 97—113, 2, p. 227—240, 3, p. 423—441, 4, p. 689—710.
72. E. Molcuţ, *Terminologia juridică romană în materia proprietăţii*. AUB (ştiinţe juridice), XXI, 1972, 1, p. 119—128.

73. E. Molcuț, *Terminologia juridică romană în materia posesiunii*. AUB (științe juridice), XXII, 1973, 1, p. 97–106.
74. M. Pîrlog, *Limba lui Plaut. Observații privind vocabularul comediilor* Casina *și* Captiui. AUT, IX, 1971, 1, p. 244–255.
75. A. Pîrvulescu, Gloria *dans l'Énéide. Essai sémantique et étymologique*. StCl, XV, 1973, p. 87–98.
76. M. Sala, *Evoluția grupurilor latinești* ct *și* cs *în română*. SCL, XXIV, 1973, 4, p. 343–356.
77. S. Sanie, *Onomastica orientală în Dacia (II)*. AMN, X, 1973, p. 151–170.
78. S. Stati, *Le latin oriental et la reconstruction du roman commun*. [Problematică și cercetări recente.] Dacorom., I, 1973, p. 210–214.

C. *Lingvistica indo-europeană*

79. C. Cihodaru, *Sensul unor hidronime, toponime și onomastice* [?] *daco-gete*. AUI (Istorie), XIX, 1973, p. 25–34.
80. C. Váczy, *Nomenclatura dacică a plantelor la Dioscorides și Pseudo-Apuleius (IV)*. AMN, IX, 1972, p. 107–117.

III. CRITICĂ ȘI EXPLICAȚII DE TEXT

81. A. Aricescu, *Încercare nouă de înțelegere a știrilor date de Procopius din Caesarea despre teritoriul Dobrogei în vremea lui Iustinian* [*De aed.* VI, 7 ; 11 : propuneri de lecturi pentru toponime (Κουήρσιος sau Κούρσιος pentru Κουήστρις; φρούριον δὲ τὸ Κιλικίων pentru Τιλικίων ; Λιβιδά, pentru 'Ιβιδά, ar fi identică cu Λιβιδινῶν, πόλις menționată de Theophylactus, *Hist.*, I, 8,) ; localizări (φρούριον Κυρίλλου ἁγίου la Tropaeum Traiani ; Gratiana între Carsium și Troesmis ; Πούλχρα Θεοδώρα la Histria.] Pontica, V, 1972, p. 329–347.
82. A. Aricescu, *Despre o recentă interpretare a izvoarelor literare privind părăsirea Daciei*. [Discută interpretarea Vl. Iliescu, StCl, XIV, 1972, p. 150, a pasajului din Iordanes, *Rom.*, 217.] SCIV, XXIV, 1973, 3, p. 485–493.

IV. POETICĂ, TEORIE LITERARĂ

83. I. Boclort, *Arta ca sistem funcțional în* Poetica *lui Aristotel*, AUT, IX, 1971, 1, p. 127–136.
84. D. M. Pippidi, *Formarea ideilor literare în antichitate*. București, Ed. enciclopedică română, 1972, 205 p. | RITL, XXII, 1973, 3, p. 509–510, Dana Popescu.

V. ISTORIE LITERARĂ

85. V. Antonescu, Al. Cizek, *Istoria literaturii universale și comparate. Antichitatea orientală și clasică*. București, Centrul de multiplicare al Universității, 1971, 236 p. | SLU, XVII, 1972, p. 151, M. D[olinescu].
86. N. I. Barbu, *Le système des valeurs dans l'oeuvre d'Ovide*. AUB (limbi clasice și orientale), XXI, 1972, p. 11–21.
87. E. Cizek, *Evoluția romanului antic*. București, Univers, 1970, IX + 222 p. | AUT, IX, 1971, 1, p. 342–344, Al. Belu.
88. E. Cizek, *La diversité des structures dans le roman antique*. StCl, XV, 1973, p. 115–124.
89 I. G. Coman, *Valoarea literaturii patristice a primelor patru secole în cadrul culturii antice*. ST, XXIV, 1972, 1–2, p. 5–11.
90. Gh. Cosoi, *Exilul poetului Iuvenal*. [Crede în realitatea exilului, a cărui cauză ar fi sat. XVI, considerată de contemporani drept pamflet antimilitar.] AUI (literatură), XIX, 1973, p. 55–68.
91. E. Dobroiu, *Mormîntul, memorator cultural pentru Petroniu*. [Rezumat.] StCl, XV, 1973, p. 328.
92. C. Drăgulescu, *Psihologia eroinelor lui Ovidius*, AUB (limbi clasice și orientale), XXI, 1972, p. 23–35.

93. M. Guţu, *Aspecte ale literaturii greceşti din perioada romană.* [Pe marginea lucrării lui B. P. Reardon, *Courants littéraires grecs ...*, Paris, 1971.] StCl, XV, 1973, p. 141–149.
94. N. Lascu, *Ovide, le poète exilé à Tomi.* Constanţa, Muzeul arheologic (1973), 126 p.
95. M. Marinescu-Himu, A. Piatkowski, *Istoria literaturii eline.* Bucureşti, Ed. ştiinţifică, 1972, 670 p. | RITL, XXII, 1973, 2, p. 333, M.A.
96. Veronica Mocanu, *Tradiţie şi inovaţie în poezia lui Sapho. Imaginea poetică.* SUC (Philologia), 1973, 2, p. 33–44.
97. A. Piatkowski. *Cine era Tersit?* [Personajul ar proveni din farsele populare.] AUB (limbi clasice şi orientale), XXI, 1972, p. 59–64.
98. D. M. Pippidi, *În jurul cronologiei scrisorilor lui Ovidiu din Pont.* Pontica, V, 1972, p. 419–428.
99. Ion Popa, *Omiliile baptismale ale sfîntului Maxim din Turin.* ST. XXIV, 1972, 1–2, p. 103–113.
100. David Popescu, *Despre arta lui Ovidius.* SLU, XVII, 1972, p. 105–111.
101. Al. Ropală, *Însemnări despre poetul exilului.* [Ovidiu.] AUB (limbi clasice şi orientale), XXI, 1972, p. 45–48.
102. L. Stoianovici-Donat, *Ideea de progres în teatrul lui Euripide.* AUC, II, 1973, p. 319–325.
103. A. I. Tudor, *Tradiţia în epistolele pauline.* Ortodoxia, XXIV, 1972, 4, p. 557–567.
104. A. I. Tudor, *Unitate şi diversitate în Faptele apostolilor.* ST, XXV, 1973, 1–2, p. 45–57.
105. L. Váczy, *Observaţii asupra listei de autori a lui C. Plinius Secundus. Contribuţii la istoria bibliografiilor antice,* BCU, p. 72–76.
106. J. Vilan-Unguru, *Scriitorii latini despre actori.* AUB (limbi clasice şi orientale), XXI, 1972, p. 65–81.

VI. ISTORIA FILOZOFIEI ŞI A ŞTIINŢELOR

107. I. Banu, *Platon heracliticul. Contribuţii la istoria dialecticii.* Bucureşti, Ed. Academiei, 1972, 241 p. | StCl, XV, 1973, p. 285–288, C. Noica.
108. I. Banu, *Cele trei etape ale dezvoltării filozofiei greceşti.* [Rezumat]. StCl, XV, 1973, p. 329–330.
109. C. Bart, *Scurte observaţii cu privire la urmele medico-sanitare de la Apulum.* [Inscripţii, instrumente medicale etc.] Apulum, X, 1972, p. 721–726.
110. G. Ciulei, *L'équité chez Cicéron.* Amsterdam, Hakkert, 1972, 61 p. | StCl, XV, 1973, p. 299–300, M. Jacotă.
111. E. Cizek, *L'époque de Néron et ses controverses idéologiques.* Leiden, Brill, 1972, XII + 440 p.
112. E. Dumitraşcu, *Hipocrate şi Tucidide.* [Nu e vorba de o influenţă a lui Hipocrate asupra metodei ştiinţifice a lui Tucidide, ci de influenţa curentului raţionalist al vremii.] AUC, I, 1972, p. 239–245.
113. Ath. Joja, *Logos architékton.* Cluj, Dacia, 1971, 156 p. | RF, XX, 1973, 1. p. 83–91, A. Nasta.
114. A. Piatkowski, *Le début et l'évolution de la civilisation humaine dans la pensée de Posidonius d'Apamée.* QUm, 1973, 2, p. 73–76.
115. A. Pîrvulescu, *La gloria e la condizione dell' uomo omerico.* QUm, 1973, 2, p. 77–79.
116. C. Săndulescu, *Medicul Eriximah din Symposion.* [Rezumat.] StCl, XV, 1973, p. 323–324.
117. N. Stoleru, *Învăţătura despre legea morală naturală în opera sfîntului Ioan Gură de Aur.* ST, XXIV, 1972, 3–4, p. 266–274.

VII. ISTORIA RELIGIILOR

118. N. I. Barbu, *L'uomo nella storia di un mito.* [Al Venerei.] QUm, 1973, 1, p. 35–42.
119. N. I. Barbu, *Permanenze umane nella mitologia greca e latina.* QUm, 1973, 2, p. 81–85.
120. M. Bărbulescu, *Der Dianakult im römischen Dazien.* Dacia, XVI, 1972, p. 203–223.
121. C. Buzdugan, *Unitatea dogmatică a bisericii după învăţătura fericitului Augustin.* ST, XXIV, 1972, 1–2, p. 90–102.
122. I. G. Coman, *Persoana logosului Iisus Hristos în lumina primelor patru secole patristice.* ST, XXIV, 1972, 9–10, p. 666–673.

123. Z. Covacef, *Le caractère chtonien du culte de Dionysos. Stèle funéraire dionysiaque.* [La Fîntîna Mare, jud. Constanța.] Pontica, VI, 1973, p. 111—116.
124. Z. Covacef, Al. Barnea, *Contribution à l'étude du culte de Sol — Mithra en Scythie Mineure.* [Altar anepigraf la Fîntîna Mare, gemă la Constanța.] Pontica, VI, 1973, p. 87—95.
125. C. Daniel, *Enigma smochinului și zeloții în sfintele Evanghelii* (Matei, *21, 18—20,* Marcu, *11, 12—14,* Luca, *13, 6—9,* Ioan, *1, 45—51).* ST, XXIV, 1972, 1—2, p. 45—58.
126. C. Gheorghe, *Harismele după Epistolele sfîntului apostol Pavel.* ST, XXV, 1973, 1—2, p. 21—32.
127. M. B. Martin, *Mitul lui Hristos.* RF, XX, 1973, 3, p. 349—360.
128. V. Mihoc, *„Fiul omului" după Noul testament.* ST, XXV, 1973, 1—2, p. 33—44.
129. I. Mircea, *Răscumpărarea în Noul testament, după învățătura sfinților părinți.* ST, XXIV, 1972, 1—2, p. 24—44.
130. M. Munteanu, *Les divinités du panthéon gréco-romain dans les villages de la Dobroudja romaine.* Pontica, VI, 1973, p. 73—86.
131. A. Plămădeală, *Biserica slujitoare în Sfînta scriptură, sfînta tradiție și în teologia contemporană.* [Noul testament, Ioan Hrisostomul, Augustin.] ST, XXIV, 1972, 5—8, p. 325—651.
132. C. Pop, *Reprezentări din Dacia dedicate lui* Liber Pater *și acoliților săi.* [Sculpturi, ceramică, aplică ornamentală.] Apulum, X, 1972, p. 173—182.
133. G. Popilian, Gh. Poenaru Bordea, *Date noi privind cultele de la Romula — Malva în lumina vaselor cu figuri în relief.* [Schlangengefässe, medalioane, Mithras, Hermes πλουτοδότης, Men.] SCIV, XXIV, 1973, 2, p. 239—257.
134. Tr. Seviciu, *Doctrina patrologică a sf. Chiril al Alexandriei.* Timișoara, Ed. Mitropoliei Banatului, 1973, 155 p.

VIII. ISTORIE ECONOMICĂ ȘI SOCIALĂ

135. C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Urbanisation et romanisation.* Akt. Epigr., p. 97—98.
136. I. Glodariu, *Importuri elenistico-italice în Dacia preromană (sec. II î.e.n. — I e. n.).* [Ceramică de import și imitații, obiecte de bronz și de sticlă, monede ale cetăților grecești, ale Macedoniei Prima, romane republicane și imperiale timpurii, repartizate geografic și cronologic.] Crisia, 3, p. 45—57.
137. Cecilia Ioniță, *Dezbateri actuale asupra sclavajului antic.* RF, XX, 1973, p. 1069—1078.
138. N. Lascu, *Ovidiu despre agricultura Dobrogei antice.* AMN, X, 1973, p. 97—106.
139. M. Munteanu, *Informațiile date de Ovidiu despre populația teritoriului rural al Dobrogei în comparație cu alte izvoare documentare.* Pontica, V, 1972, p. 429—438.
140. A. Piatkowski, *Quelques aspects idéologiques des rapports entre les autochtones balkaniques et les tribus en migration (IVe siècle).* Actes du IIe Congr. intern. des études du sud-est europ. (Atena), II, 1972, p. 297—306.
141. A. Rădulescu, *Aspecte privind exploatarea pietrei în Dobrogea romană.* [Proveniența pietrei de construcție, cariere.] Pontica, V, 1972, p. 177—204.
142. S. Sanie, *Importuri elenistice și romane în cîteva cetăți și așezări dacice din Moldova.* SCIV, XXIV, 1973, 3, p. 407—434.

IX. ISTORIE POLITICĂ

143. A. Aricescu, *Unitățile militare în procesul de romanizare a teritoriului dobrogean.* SCIV, XXIII, 1972, 4, p. 581—592.
144. I. Barnea, *Relațiile provinciei Scythia Minor cu Asia Mică, Siria și Egiptul.* Pontica, V, 1972, p. 251—265.
145. Gh. Bichir, *Sarmații la Dunărea de jos în lumina ultimelor cercetări.* [Se confirmă informațiile lui Ovidiu despre existența sarmaților în Dobrogea.] Pontica, V, 1972, p. 137—176.
146. A. Bodor, *Emperor Aurelian and the Abandonment of Dacia.* [În 274, la sfîrșitul domniei lui Aurelian.] Dacorom., I, 1973, p. 28—40.
147. M. Cazacu, *„Montes Serrorum" (Ammianus Marcellinus, XXVII, 5, 3). Zur Siedlungsgeschichte der Westgoten in Rumänien.* Dacia, XVI, 1972, p. 299—301.
148. C. Daicoviciu, *Originea poporului român după cele mai noi cercetări.* Un. Cont., p. 83—98.
149. C. Daicoviciu, *Banatul antic (probleme și perspective).* Banatica, I, 1971, p. 11—15.

150. H. Daicoviciu, *Cronologia regilor daci.* [Izvoare greceşti şi latine.] Un. Cont., p. 65–72.
151. H. Daicoviciu, *Tacitus şi războaiele dacice ale lui Traian.* Crisia, p. 9–14.
152. E. Doruţiu-Boilă, *Incursiunea carpilor din anul 214 e.n.* SCIV, XXIV, 1973, 3, p. 435–441.
153. C. C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor din cele mai vechi timpuri şi pînă azi.* [Vezi Bibl. 1972, nr. 156.] Bucureşti, Albatros, 1971, 829 p. + 119 pl. + 12 hărţi. | AUI (Istorie), XVIII, 1973, p. 215–216, Gh. Platon.
154. I. Glodariu, Numerus Germanicianorum *en Dacie.* Akt. Epigr., p. 543–545.
155. K. Horedt, *Un nou aspect al problemei continuităţii.* [Goţii au pătruns în Dacia în 376, nu în 271.] Un. Cont., p. 73–82.
156. Vl. Iliescu, *Die Räumung Daziens und die Anwesenheit der romanischen Bevölkerung nördlich der Donau im Lichte der Schriftquellen.* Dacorom., I, 1973, p. 5–28.
157. A. Iordănescu, *Mithridates.* SAI, XX, 1972, p. 45–56.
158. A. Iordănescu, *Palmyra.* SAI, XXII, 1973, p. 38–51.
159. F. Medeleţ, *Asupra unor probleme ale prezenţei sarmatice în Banat.* [Relaţiile cu Imperiul roman.] Tibiscus, I, 1971, p. 59–63.
160. D. M. Pippidi, *Les villes de la côte ouest de la Mer Noire d'Auguste à Dioclétien.* Akt. Epigr., p. 99–114.
161. D. Protase, *Observaţii asupra aşezărilor rurale din Dacia romană şi postromană (sec. II–VI) pînă la venirea slavilor.* Banatica, I, 1971, p. 93–105.
162. D. Protase, *Problema colonizării de daci liberi şi carpi în Dacia romană.* SCIV, XXIII, 1972, 4, p. 593–607.
163. D. Protase, *Troupes auxiliaires originaires des provinces germaniques dans l'armée de Dacie.* Akt. Epigr., p. 535–537.
164. I. I. Russu, *Zu den Statthaltern der Provinz Raetien.* Dacia, XVI, 1972, p. 293–298.
165. C. Scorpan, *La continuité de la population et des traditions gètes dans les conditions de la romanisation de la Scythia Minor.* Pontica, VI, 1973, p. 137–151.
166. Al. Suceveanu, *Unele probleme politico-economice din Dobrogea secolelor V–IV î.e.n.* [Autoritatea lui Zopyrion asupra litoralului începe în 335/334 î.e.n.; raporturile politice ale cetăţilor greceşti cu indigenii şi cu statele elenistice; constituirea, înainte de mijlocul sec. V, a teritoriilor agrare ale cetăţilor Histria şi Callatis.] Pontica, V, 1972, p. 89–101.
167. Gh. Ştefan, *Daci şi romani la gurile Dunării.* Peuce, II, 1970, p. 147–153.
168. O. Toropu, *Imperiul roman şi Dacia sud-carpatică în perioada 275–447.* AUC, II, 1973, p. 47–56.
168. a. D. Tudor, *Preuves archéologiques attestant la continuité de la domination romaine au nord du Danube après l'abandon de la Dacie sous Aurélien (III–Ve siècle)s.* Dacorom., I, 1973, p. 149–161.
169. N. Ursulescu, *Problema continuităţii în lumina unei interpretări statistice a izvoarelor literare despre Dacia.* Crisia, p. 175–182.
170. M. Vasilescu, *La guerre de Troie et les inscriptions du Linéaire B.* [Pe baza identităţii dintre onomastica miceniană şi cea troiană, se pot formula două ipoteze cu privire la războiul troian: fie că acesta a avut loc în ultimul sfert al sec. XIV — Troia VII —, fie că Troia făcea parte din lumea aheeană, iar războiul nu era decît un conflict între cetăţi, de importanţă secundară.] AUI (Istorie), XIX, 1973, 1, p. 1–24.
171. R. Vulpe, *Limita meridională a provinciei Scythia.* Pontica, V, 1972, p. 205–221; versiune franceză în Studia Balcanica (Sofia) 1970, p. 205 – 221.
172. R. Vulpe, *Considérations historiques autour de l'évacuation de la Dacie par Aurélien.* Dacorom., I, 1973, p. 41–51; versiune românească în SAI, XXIII, 1973, p. 5–14; rezumat în StCl, XV, 1973, p. 325–326.

X. ARHEOLOGIE GRECO-ROMANĂ

173. P. Alexandrescu, *Observaţii asupra organizării spaţiale în necropola Histriei.* [Reluare a descoperirii lotizării necropolei greceşti de către D. Adameşteanu (Archeologia classica, XIX, 1967, p. 374–380), cu ajutorul fotografiilor aeriene.] Peuce, II, 1970, p. 27–35.
174. P. Alexandrescu, *Un groupe de céramique fabriqué a Istros.* Dacia, XVI, 1972, p. 113–131.
175. D. Alicu, *Turnuri de porţi la castrele romane din Dacia.* AMN, X, 1973, p. 107–125.

176. A. Aricescu, *Despre numele aşezării antice de la Slava Rusă.* [Numele ar fi *Libida*, dedus din: inscripţia găsită la Slava Rusă (SCIV, XIV, 1963, 1, p. 99—100, nr. 7) şi purtînd menţiunea *nat(us) Lib(idae)*; toponimul *Ibida* (Procop., *Aed.*, IV, 7), posibilă coruptelă din *Libida*; denumirea Λιβιδινῶν πόλις (Theophylactus Simocatta, *Hist.*, I, 8).] BMI, XL, 1971, p. 58—60.

177. A. Aricescu, *Despre zidul de apărare al Tomisului în vremea lui Ovidiu.* Pontica, V, 1972, p. 439—446.

178. V. Barbu, *Tomis, oraşul poetului exilat.* Bucureşti, Albatros, 1972, 120 p.

179. V. Barbu, *Fortăreaţa romano-bizantină de la Sucidava în lumina cercetărilor din sectorul de sud-est.* [Construită sub Gallienus, nu sub Constantin.] SCIV, XXIV, 1973, 1, p. 27—55.

180. V. H. Baumann, *Nouveaux témoignages chrétiens sur le* limes *nord scythique: la basilique à* martyrium *de basse époque romaine découverte à Niculiţel (dép. de Tulcea).* [Criptă cu osemintele a patru martiri, pe teritoriul cetăţii Noviodunum; inscr. parietale: μάρτυρες Χριστοῦ; † μάρτυρες Ζωτικός, Ἄτταλος, Καμάσις, Φίλιππος; sec. IV. e.n.] Dacia, XVI, 1972, p. 189—202; versiunea românească în BMI, XLI, 1972, 2, p. 17—26.

181. V. H. Baumann, *O „villa" romană la nord-est de satul Horia (judeţul Tulcea).* [Sec. II—III e.n.; cărămizi cu stampila *Leg V Mac.*] BMI, XLI, 1972, 4, p. 45—52.

182. V. Baumann, *Consideraţii preliminare asupra bazilicii creştine din satul Niculiţel (jud. Tulcea).* Pontica, V, 1972, p. 547—564.

183. D. Benea, *O gemă gnostică din colecţiile Muzeului Regiunii Porţilor de Fier.* [Inscrisă; din colecţia Istrati-Capşa.] RM, IX, 1972, 4, p. 346—347.

184. D. Berciu, *Un import roman dintr-o aşezare geto-dacă din cîmpia Munteniei.* [Toartă de vas de bronz la Popeşti, com. Mihăileşti, jud. Ilfov.] Apulum, X, 1972, p. 661—668.

185. D. Berciu, Em. Moscalu, *Cercetări în cetatea de la Albeşti (jud. Teleorman).* [Amfore de Thasos şi Chios; monedă din Durrhachium.] SCIV, XXIII, 1972, 4, p. 633—640.

186. I. Berciu, V. Moga, *Contribuţia Muzeului de istorie din Alba Iulia la cunoaşterea culturii dacice.* [La Ighiu, lîngă Alba Iulia, necropolă tumulară: ceramică, vase de sticlă, lucerne romane, monede din epoca Antoninilor.] Crisia, p. 65—77.

187. G. Bichir, *Cercetările arheologice de la Mătăsaru.* [Jud. Dîmboviţa; monedă de argint emisă de Etruscilla.] Valachica, 1969, p. 15—21.

188. A. A. Bolşacov-Ghimpu, *Localisations de sites d'époque romaine et byzantine dans la zone du Bas-Danube.* [Piroboridava la Cartal; Ad Stoma = Halmyris în zona Dunavăţului de jos, la Carabair sau Zaporojeni.] RESEE, XI, 1973, 3, p. 553—561.

189. M. Bucovală, *Vase romane de bronz descoperite la Dervent, jud. Constanţa.* [Unul inscris: *M. Vlpius Eufrates fecit in Circo Flaminio.*] Pontica, V, 1972, p. 117—136.

190. M. Bucovală, *Notă la un articol.* [A. Aricescu, SCIV, XXII, 1971, 2, p. 335—344.] SCIV, XXIV, 1973, 1, p. 119—121.

191. M. Bucovală, *Medalioane ceramice descoperite într-un mormînt de epocă romană la Tomis.* Pontica, VI, 1973, p. 97—103.

192. E. Bujor, *Cu privire la începutul celei de a doua epoci a fierului în lumina cercetărilor de la Murighiol — Tulcea.* [Influenţa centrelor greceşti de pe coastă.] Peuce, II, 1970, p. 131—134.

193. E. Bujor, *Aşezarea romană de la Bumbeşti — Jiu, jud. Gorj (1969—1972).* [Locuinţe, terme, ceramică, monede, din a doua jumătate a sec. II şi prima jumătate a sec. III e.n.] MA, X, 1973, p. 107—113.

194. V. Căpitanu, V. Ursachi, *Descoperiri geto-dace în judeţul Bacău.* [Ceramică de import de factură grecească sau romană şi imitaţii; monede romane republicane dintre 150 şi 8/6 î.e.n.] Crisia, p. 97—114. II, 1972

195. E. Chirilă, N. Gudea, *Şantierul arheologic Bologa, jud. Cluj (1967).* [Planul castrului cărămizi, ţigle stampilate, monede, fragmente epigrafice latine.] MA, X, 1973 p. 115—123.

196. E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucăcel, C. Pop, *Castrul roman de la Buciumi. Contribuţii la cercetarea* limes-*ului Daciei Porolissensis.* Zalău, Muzeul de istorie şi artă, 1972, 149 p. + CXLII pl.

197. M. Coja, *Cercetări pe malul lacului Razelm, epoca romană şi romano-bizantină.* [Cetatea de la Capul Dolojman, Jurilofca, jud. Tulcea.] Peuce, II, 1970, p. 179—190.

198. M. Coja, *Cercetări noi în aşezarea de la Capul Dolojman — Argamum (?).* [Ceramică greacă sec. VII î.e.n.; descoperiri de epocă greacă clasică şi elenistică; oraşul roman continuă pînă la începutul sec. VII e.n.] BMI, XLI, 1972, 3, p. 33—42.

199. El. Coman, *Un mormînt elenistic cu calpidă de la Mangalia*. Pontica, V, 1972, p. 103—116.

200. G. Coman, *Evoluţia culturii materiale din Moldova de sud în lumina cercetărilor arheologice cu privire la secolele V—XIII*. [Ceramică şi podoabe romano-bizantine.] Mem. ant., III, 1971, p. 479—497.

201. M. Comşa, *Elemente „barbare" în zona limes-ului Dunării inferioare în secolele al III-lea şi al IV-lea*. Pontica, V, 1972, p. 207—234.

202. Em. Condurachi, C. Daicoviciu, *La Roumanie* (coll. *Archaeologia Mundi*). Geneva—Paris—München, Nagel, 1972, 264 p.; şi versiuni în engleză şi germană.

203. Em. Condurachi, Vl. Dumitrescu, M. D. Matei, *Carte archéologique de Roumanie*. Bucureşti, Meridiane, 1972, 86 p. 43 pl., 14 hărţi.

204. V. Cosma, *Prospectări arheologice submarine*. [Portul antic de la Callatis; ceramică, stampile de amfore.] BMI, XLII, 1973, 1, p. 31—38.

205. Z. Covacef, *Reliefuri inedite din Muzeul de arheologie Constanţa*. [Apollo, Cybele, Dioscuri, cavaler trac.] Pontica, V, 1972, p. 513—524.

206. V. Crăciunescu, *Coroplastica sud-italică şi siciliotă din colecţia "Maria şi dr. George Severeanu"*. MIM, VIII, 1971, p. 401—406.

207. St. Cucoş, *Săpăturile arheologice din judeţul Neamţ (II)*. [Mastacăn, com. Borleşti: denari romani imperiali, sec. I—II e.n.] Mem. ant., III, 1971, p. 577—583.

208. V. Culică, *Un relief de plumb privitor la luptele împăratului Traian pentru cucerirea Daciei*. [Lîngă Durostorum (Silistra), medalion figurînd pe Traian călare, încoronat de Victoria şi doborînd pe un „pileatus"; datat, ca şi sesterţii cu aceeaşi reprezentare, în 104—105.] SCIV, XXXII, 1972, 4, p. 651—657.

209. C. Daicoviciu, I. H. Crişan, Şt. Ferenczi, H. Daicoviciu, I. Glodariu, V. Vasiliev, *Şantierul arheologic dacic din Munţii Orăştiei, jud. Hunedoara (1960—1966)*. [Refaceri de epocă romană ale zidului de incintă al cetăţii de la Grădiştea Muncelului; castrul roman de la Costeşti, construit în cursul războaielor dacice sau imediat după aceea.] MA, X, 1973, p. 61—86.

210. H. Daicoviciu, I. Glodariu, I. Piso, *Un complex de construcţii în terase din aşezarea dacică de la Feţele Albe*. [Lîngă Sarmizegetusa dacică; sec. II î.e.n. — 106 e.n.; toartă de vas de bronz cu inscripţie: *L. Ansi Diodori*.] AMN, X, 1973, p. 65—96.

211. St. Dănilă, *Un medalion funerar roman de la Ilişua (jud. Bistriţa-Năsăud)*. AMN, X, 1973, p. 605—609.

212. P. Diaconu, *Despre data pătimirii lui Zotikos, Attalos, Kamasis şi Philippos*. [Basilica cu martyrium de la Niculiţel, jud. Tulcea, ar proveni din perioada 369—372, sub Athanaric.] SCIV, XXIV, 1973, 4, p. 633—641.

213. E. Doruţiu-Boilă, *Observaţii aerofotografice în teritoriul rural al Histriei*. [Ipoteza unei lotizări arhaice.] Peuce, II, 1970, p. 37—46.

214. E. Doruţiu-Boilă, Castra legionis V Macedonicae *und* Municipium Troesmense. Dacia, XVI, 1972, p. 133—144; versiune abreviată în Akt. Epigr., p. 502—504.

215. S. Dumitraşcu, *Aşezări fortificate şi cetăţui dacice în partea de vest a Munţilor Apuseni*. [Monede din Apollonia şi Dyrrhachium, denari romani republicani.] Crisia, p. 121—148.

216. G. Ferenczi, St. Ferenczi, *Cercetări de topografie arheologică în bazinul superior al Tîrnavei Mari (partea I)*. [La Odorheiul Secuiesc, ceramică romană; se presupune existenţa unui castru; la Băile Homorod, două fortificaţii romane; lîngă Mugeni, urme de aşezare romană.] MA, X, 1973, p. 335—351.

217. St. Ferenczi, *Contribuţii la problema* limes-*ului de vest al Daciei (partea a II-a). Raport asupra unor cercetări pe teren efectuate între anii 1947—1957 şi în 1966*. [28 puncte arheologice, dintre care 5 de epocă romană: turnuri şi *villae rusticae*.] AMN, IX, 1972, p. 387—411.

218. St. Ferenczi, *Contribuţii la problema* limes-*ului de vest al Daciei (partea a II-a/2). Raport asupra unor cercetări pe teren efectuate între anii 1947—1957 şi în 1966*. AMN, X, 1973, p. 545—568.

219. R. Florescu, *Limesul dunărean în perioada tîrzie a Imperiului roman*. BMI, XLI, 1972, 3, p. 23—26.

220. I. Glodariu, *Aşezarea dacică şi daco-romană de la Slimnic*. [La 16 km. nord de Sibiu, aşezare cu caracter agricol, din a doua jumătate a sec. III î.e.n., continuînd în perioada romană.] AMN, IX, 1972, p. 119—129.

221. N. Gostar, *Une scène agricole de la Colonne Trajane*. [Treierat cu ajutorul cailor.] AUI (Istorie), XVIII, 1972, 2, p. 147—152.

222. M. Gramatopol, *Artizanat şi provincial în arta romană. Un alt mod de a pune problema*. SCIA, XX, 1973, 2, p. 201—209.

223. N. Gudea, *Castrul roman de la Bologa (jud. Cluj) (1968)*. Apulum, X, 1972, p. 121—150.
224. N. Gudea, *O locuinţă rustică din epoca romană la Gornea*. [Jud. Caraş-Severin ; *uilla rustica*, sec. II—III e.n. ; stampile pe cărămizi *Legio VII Claudia*.] AMN, X, 1973, p. 569—593.
225. N. Gudea, *Sondajul arheologic de la Teregova (judeţul Caraş-Severin)*. [Castru roman.] Banatica, II, 1973, p. 97—101.
226. N. Gudea, V. Stancovici, *Un relief cu cavalerul trac de la Pojejena*. Banatica, I, 1971, p. 107—108.
227. N. Gudea, I. Uzum, *Castrul roman de la Pojejena. Săpăturile arheologice din anul 1970*. [Jud. Caraş-Severin.] Banatica, II, 1973, p. 85—96.
228. K. Horedt, *Das archäologische Bild der romanischen Elemente nach der Räumung Daziens*. Dacorom., I, 1973, p. 135—148.
229. M. Irimia, *Descoperiri noi privind populaţia autohtonă a Dobrogei şi legăturile ei cu coloniile greceşti (sec. V—I î.e.n.)*. [Circulaţia ceramicii greceşti ; amfore stampilate.] Pontica, VI, 1973, p. 7—71.
230. D. Isac, *Monumente votive funerare din Banat*. [Relief şi statuetă de bronz reprezentînd pe Iupiter ; vultur.] Banatica, I, 1971, p. 111—120.
231. D. Isac, I. Stratan, *Monumente de artă provincială romană în muzeul din Lugoj*. Banatica, II, 1973, p. 117—130.
232. S. Jakó, *Date privitoare la cercetările arheologice de la Grădiştea Muncelului în anii 1803—1804. IV*. AMN, X, 1973, p. 615—637.
233. M. M. Jude, *Monumente funerare de la Potaissa*. [Lei funerari, coronament funerar.] AMN, IX, 1972, p. 497—501.
234. M. M. Jude, *Cîteva monumente sculpturale de la Potaissa*. SCIV, XXIV, 1973, 4, 659—661.
235. Gh. Lazin, I. Németi, *Descoperiri dacice din sec. II—IV e.n. în zona Carei*. [Monede romane imperiale.] Crisia, 1972, p. 199—213.
236. F. Medeleţ, *Ştirile antice asupra fortificaţiilor la daco-geţi*. Tibiscus, I, 1971, p. 33—40.
237. Z. Milea, *Un coronament de altar funerar descoperit la Potaissa*. SCIV, XXIV, 1973, 3, p. 539—540.
238. Z. Milea, M. Bărbulescu, *Capiteluri romane din Potaissa*. AMN, IX, 1972, p. 477—495.
239. I. Mitrea, *Contribuţii la cunoaşterea populaţiei locale dintre Carpaţi şi Siret în secolele V—VI e.n.* [Influenţe romano-bizantine : fibule, monede, ceramică.] Mem. ant., II, 1970, p. 345—369.
240. I. Mitrea, *Cîteva fibule romano-bizantine descoperite în Moldova*. SCIV, XXIV, 1973, 4, p. 663—666.
241. I. Mitrofan, *Aşezări autohtone în Dacia Superioară*. [Aşezări rurale denotînd influenţe romane ; ceramică romană.] AMN, IX, 1972, p. 141—162.
242. I. Mitrofan, Villae rusticae *în Dacia Superioară (I)*. AMN, X, 1973, p. 127—150.
243. M. Moga, *Pagus Tibisciensis. În legătură cu teritoriul rural al Ulpiei Traiana*. Tibiscus, I, 1971, p. 41—50.
244. M. Moga, *Castrul Berzobis*. Tibiscus, I, 1971, p. 51—58.
245. M. Moga, *Tibiscum*. [Campania arheologică 1965 : castru, templu în afara castrului.] BMI, XL, 1971, 2, p. 55—56.
246. S. Morintz, *Les fouilles archéologiques en Roumanie (1971)*. Dacia, XVI, 1972, p. 325—357.
247. E. Moscalu, *Locuirea getică de la Cernica*. [2 fragmente ceramice greceşti cu firnis negru.] SCIV, XXIV, 1973, 2, p. 291—298.
248. E. Moscalu, C. C. Petolescu, *Un relief votiv descoperit în Dobrogea*. [La sud de Cernavodă : cavaler trac ; pe revers relief neterminat— Iupiter (?).] SCIV, XXIII, 1972, 4, p. 659—665.
249. H. Nubar, *Un „ex uoto" al zeiţei Hecate la Sucidava*. [Vas plastic ceramic într-un mormînt, cu două monede Constantius II.] BMI, XL, 1971, 3, p. 48—50.
250. G. Papuc, *Nouvelles données sur l'édification de la cité Tropaeum Traiani*. [Fundaţiile unui zid de incintă atribuit epocii lui Diocleţian ; zidul nu ar fi fost terminat şi a folosit ca substrucţie incintei construite sub Constantin şi Licinius.] Pontica, VI, 1973, p. 117—128.
251. G. Papuc, *Ceramica romană tîrzie cu decor stampilat descoperită la edificiul roman cu mozaic din Tomis*. Pontica, VI, 1973, p. 153—192.
252. C. C. Petolescu, *Un relief votiv dedicat triadei egiptene*. [Presupune descoperirea la Sucidava a fragmentului.] StCl, XV, 1973, p. 159—161.
253. C. C. Petolescu, O. Onca, *Cercetări în necropola Sucidavei, jud. Olt (1968)*. [4 morminte de incineraţie din sec. II e.n. şi 36 morminte de inhumaţie, sec. II—IV e.n.] MA, X, 1973, p. 125—140.

254. A. Petre, *Eléments de romanisation dans la nécropole de Béroé. Ière partie. Les tombes à incinération de type „Brandgrübengräber"*. RESEE, XI, 1973, 2, p. 215—226.
255. A. Petre, *Éléments de romanisation dans la nécropole de Béroé. IIe partie. Le rite de l'inhumation*. RESEE, XI, 1973, 4, p. 677—687.
256. C. Pop, *Din nou despre reprezentările dionysiace în Dacia*. AMN, X, 1973, p. 595—603.
257. C. Pop, St. Dănilă, *Statuete romane reprezentînd luptători*. Banatica, I, 1971, p. 127—131.
258. C. Pop, V. Moga, I. A. Aldea, *Noi medalioane funerare lucrate aparte din Dacia Superioară*. AMN, IX, 1972, p. 503—523.
259. R. Popa, *Săpături într-o* uilla rustica *de lingă Haţeg*. [A doua jumătate a sec. II—prima jumătate a sec. III e.n.] AMN, IX, 1972, p. 439—461.
260. Dorin Popescu, *Tezaure de argint dacice. (I)*. [Influenţe greceşti.] BMI, XL, 1971, 4, p. 19—32.
261. Dorin Popescu, *Tezaure de argint dacice. (II)*. BMI, XLI, 1972, 1, p. 5—22.
262. G. Popilian, *Un atelier de* terra sigillata *à Romula*. Dacia, XVI, 1972, p. 145—161.
263. C. Preda, *Tariverde — aşezare băştinaşă sau factorie histriană?* [Centru comercial înfiinţat de Histria în epoca arhaică, în limitele teritoriului ei rural, în vederea schimbului cu autohtonii.] Pontica, V, 1972, p. 77—88.
264. D. Protase, *Zur Chronologie und ethnisch-kulturellen Deutung des Friedhofes von Soporul de Cîmpie (Siebenbürgen)*. [Răspuns la articolul K. Horedt, AMN, VIII, 1971, p. 583—587 : cimitirul datează din timpul lui Diocleţian şi aparţine unei comunităţi dacice.] AMN, IX, 1972, p. 525—532.
265. A. Rădulescu, *Ateliere ceramice militare de-a lungul Dunării de jos*. Pontica, VI, 1973, p. 129—135.
266. A. Rădulescu, E. Coman, C. Stavru, *Un sarcofago di età romana scoperto nella necropoli tumulare di Callatis (Mangalia)*. Pontica, VI, 1973, p. 247—265.
267. A. V. Rădulescu, C. Scorpan, G. Papuc, E. Coman, C. Stavru, *Recente cercetări arheologice la Tomis (1971, 1972)*. Pontica, VI, 1973, p. 333—350.
268. I. I. Russu, *Eine neue Monographie über die Trajanssäule*. [L. Rossi, *Trajan's Column and the Dacian Wars*, Londra, 1971.] RRH, XII, 1973, 2, p. 351—360.
269. C. Scarlat, *Portul antic Callatis. Cercetări de arheologie submarină*. AMN, X, 1973, p. 529—540.
270. C. Scorpan, *Sacidava şi unele probleme stratigrafice şi cronologice ale* limes-ului *şi Dobrogei romane (secolul V e.n. în arheologia dobrogeană)*. Pontica, V, 1972, p. 301—327.
271. C. Scorpan, *Date arheologice referitoare la sec. VI şi VII pe teritoriul Dobrogei (rezultate inedite la Tropaeum şi Sacidava)*. Pontica, V, 1972, p. 349—372.
272. C. Scorpan, *Tipi sconosciuti di lumini a olio romani e il problema di certe transmissioni nel primo feudalesimo*. Pontica, VI, 1973, p. 209—228.
273. C. Scorpan, *Săpăturile arheologice de la Sacidava*. [Musait, între Rasova şi Dunăreni, jud. Constanţa.] Pontica, VI, 1973, p. 267—331.
274. G. Simion, *Descoperiri arheologice pe grindurile din Delta Dunării*. [Caraorman şi Letea : 2 tumuli-cenotaf, amfore rhodiene, thasiene, sec. V î.e.n.] Peuce, II, 1970, p. 47—61.
275. G. Simion, *Despre cultura geto-dacă din nordul Dobrogei, în lumina necropolei de la Enisala*. [Jud. Tulcea ; ceramică greacă în tumuli, sec. IV î.e.n.] Peuce, II, 1970, p. 63—129.
276. C. Stavru, *Morminte romane la Şipote, jud. Constanţa*. [Două morminte creştine, sec. IV ; 21 monede în inventar.] Pontica, V, 1972, p. 235—250.
277. Z. Székely, *Vase greceşti şi imitaţii de la Cernat şi Poian (jud. Covasna)*. SCIV, XXIV, 1973, 3, p. 527—531.
278. Z. Székely, *Săpăturile executate de Muzeul din Sf. Gheorghe (1967—1970)*. [Cetate dacică la Valea Zînelor, jud. Covasna : 5 denari romani republicani, unul din 72 e.n. ; castru roman la Olteni, jud. Covasna, sec. II—III e.n. ; cărămizi stampilate.] MA, X, 1973, p. 219—224.
279. Al.-S. Ştefan, *Troesmis, Consideraţii topografice*. [Plan de ansamblu al zonei arheologice prin interpretarea fotografiilor aeriene ; 3 fortificaţii de pămînt concentrice, drumuri, necropole, 3 stampile pe cărămizi *leg V mac.*] BMI, XL, 1971, 4, p. 43—52.
280. Al.-S. Ştefan, *Apeductele cetăţii Tropaeum Traiani*. [8 apeducte, dintre care cel de la sud de satul Şipote, lung de 10 km.] BMI, XLI, 1972, 3, p. 43—53.
281. Al.-S. Ştefan, *Noviodunum. Studiu de fotointerpretare arheologică*. [3 fortificaţii de pămînt din epoci diferite, vastă zonă locuită *extra muros*, mai multe drumuri antice, cel principal cu o aliniere de tumuli.] BMI, XLII, 1973, 1, p. 3—14.
282. V. Teodorescu, *Centre meşteşugăreşti din sec. V/VI — VII e.n. în Bucureşti*. [Influenţe romano-bizantine.] MIM, IX, 1972, p. 73—99.

283. O. V. Toropu, *Noi contribuții privitoare la podul lui Constantin cel Mare peste Dunăre.* AUC, I, 1972, p. 20—33.

284. D. Tudor, *Unele aspecte iconografice ale reliefurilor cavalerilor danubieni în Scythia Minor.* Pontica, V, 1972, p. 563—511.

285. D. Tudor, Gh. Poenaru Bordea, Cr. M. Vlădescu, *Arutela I—II. Rezultatele primelor două campanii de săpături arheologice (1967—1968) în castrul roman din poiana Bivolari (orașul Călimănești).* SMMIM, II—III, 1969—1970, p. 8—45.

286. M. Turcu, *Cercetări privind așezările getică și feudală timpurie de la Bragadiru (1968—1969).* [București: monedă din vremea lui Gallienus.] MIM, VIII, 1971, p. 55—67.

287. M. Turcu, *Vestigii getice cercetate în București.* [Sec. III—I î.e.n.: influențe grecești.] MIM, IX, 1972, p. 65—72.

288. I. Uzum, G. Lazarovici, I. Dragomir, *Descoperiri arheologice în hotarul satelor Gornea și Sichevița.* [Jud. Caraș-Severin; la Căunița-de-Jos fortificație romană, sec. IV—V e.n.] Banatica, II, 1973, p. 403—416.

289. C. M. Vlădescu, Gh. Poenaru Bordea, *Un segment din* limes Alutanus. *Fortificațiile romane din jurul masivului Cozia.* [Castre romane la Arutela (Poiana Bivolari, Călimănești), Rădăcinești (Olt), Copăceni și Titești; organizarea acestui sector al *limes*-ului datează din vremea lui Hadrian.] BMI, XLI, 1972, 3, p. 27—32.

290. I. Winkler, L. Chițu, A. Borda, *Noi descoperiri arheologice la Ciumbrud.* [Ceramică și edificii romane.] Apulum, X, 1972, p. 685—702.

291. W. Wolski, I. Berciu, *Contribuții la problema mormintelor romane cu dispozitiv pentru libațiile funerare.* Apulum, X, 1972, p. 107—120; versiune franceză în Latomus (Bruxelles), XXXII, 1973, 2, p. 370—379.

292. E. Zavatin-Coman, *La tombe grecque avec kalpis de Mangalia.* Dacia, XVI, 1972, p. 271—280.

XI. EPIGRAFIE GREACĂ ȘI LATINĂ. PROSOPOGRAFIE

293. A. Aricescu, *Adnotări epigrafice.* [Observații și lecturi la inscripții latine din Dobrogea (Dunăreni, Cataloi, Slava Rusă, Topolog, Casimcea).] SCIV, XXIV, 1973, 1, p. 111—118.

294. A. Aricescu, *Notă despre inscripția lui Helius descoperită la Topologu.* [Jud. Tulcea; comentarii la inscripția latină publicată în SCIV, XXII, 1971, 4, p. 597; *Aufidii* în Dobrogea.] Pontica, VI, 1973, p. 105—110.

295. A. Aricescu, *Contributions épigraphiques à l'identification de quelques toponymes de Scythia Minor.* Akt. Epigr., p. 547—549.

296. I. Barnea, *Un* martyrium *descoperit la Niculițel (jud. Tulcea).* SCIV, XXIV, 1973, 1, p. 123—126.

297. M. Bărbulescu, *M. Aurelius Apollinaris procurator Augusti Daciae Porolissensis.* [Un procurator Augusti necunoscut, menționat pe o inscripție descoperită la Cluj.] AMN, X, 1973, p. 171—179.

298. D. Berciu, *Scriere cu litere latine în complexul dacic de la Ocnița (Ocnele mari), jud. Vîlcea.* [6 inscripții cu litere latine, 1 cu litere grecești, pe vase ceramice dacice din sec. I î.e.n.; REB, BVR, MAΓK(O) considerate antroponime traco-dacice.] SCIV, XXIV, 1973, 4, p. 611—619.

299. I. Berciu, C. L. Băluță, *Apollon Salutaris la Apulum.* [Altar dedicat de C. Iul(ius) Varianus; prima jumătate a sec. III e.n.] Apulum, X, 1972, p. 165—172; versiune franceză prescurtată în Akt. Epigr., p. 481—484.

300. A. Bodor, *Blocurile cu litere grecești din cetățile dacice.* [Literele de pe blocurile de la Grădiștea Muncelului sînt cifre, de pus în legătură cu calendarul și cu sistemul astronomic al dacilor.] Crisia, p. 27—35.

301—302. I. Chifor, I. I. Russu, *Diploma militară romană din anul 123 e.n. din colecția Muzeului din Gherla.* [Descoperită în 1971, în castrul de la Gherla.] RM, X, 1973, 5, p. 465—467.

303. N. Gostar, *Un nouveau document épigraphique sur Numerus Palmyrenorum Tibiscensium.* [Reia o inscripție publicată de W. Wolski în AMN, VIII, 1971, p. 131.] AUI (Istorie), XVIII, 1972, 2, p. 153—155.

304. N. Gostar, *Hercules ripensis*. [Altar la Adamclissi ; dat. *Herclenti* ; epitetul *ripensis* neatestat în altă parte.] AUI (Istorie), XIX, 1973, 1, p. 69—73 ; versiune franceză abreviată în Akt. Epigr., p. 485—486.

305. N. Gudea, *Inscripţii şi stampile tegulare din castrul roman de la Bologa*. [Jud. Cluj ; inscripţii în cinstea lui Septimius Severus sau Caracalla şi a lui Gordian ; unităţi militare.] AMN, IX, 1972, p. 413—437.

306. N. Gudea, *CIL, III, 7648*. [Argumente în favoarea lecturii lui Cichorius : *cohors I Aelia Gaesatorum* ; comentariu.] Apulum, X, 1972, p. 707—710.

307. N. Gudea, *Un donarium roman descoperit la Gornea (jud. Caraş-Severin)*. [Mijlocul sec. III e.n.] SCIV, XXIII, 1972, 4, p. 671—675.

308. K. Horedt, *Cu privire la interpretarea unor stampile epigrafice*. [*Decebalus per Scorilo* de la Grădiştea Muncelului ar fi în latină şi s-ar putea interpreta : „(Oficina regelui) Decebal. Prin Scorilo [?] (a fost lucrat vasul)".] SCIV, XXIV, 1973, 1, p. 109—110.

309. Z. Milea, M. M. Jude, *O nouă inscripţie descoperită la Potaissa*. [Altar votiv pentru Silvanus Domesticus, dedicat de Aurelius Viator, *scriba municipii*.] SCIV, XXIII, 1972, 4, p. 667—670.

310. V. Moga, *Detaşamentele legiunii a XIII-a* Gemina *în Dacia*. [Inscripţii şi cărămizi stampilate.] Apulum, X, 1972, p. 151—164.

311. C. C. Petolescu, *Note sur la carrière de P. Metilius Secundus*. [Diploma militară de la Orlea, publicată în SCIV, XXII, 1971, 1, p. 109—114, datată la 15 oct. 123.] Dacia, XVI, 1972, p. 281—285.

312. C. C. Petolescu, *Provincia Dacia Porolissensis într-o nouă diplomă militară*. [La Buciumi, jud. Sălaj, databilă între 29 iunie 120 şi 21 aprilie 128.] StCl, XV, 1973, p. 131—135.

313. D. M. Pippidi, *În jurul datei tratatului Roma—Callatis*. StCl, XV, 1973, p. 57—67.

314. I. Piso, *Publius Furius Saturninus*. [Guvernator al Daciei superioare, menţionat pe un altar de la Ulpia Traiana.] AMN, IX, 1972, p. 463—471.

315. I. Piso, V. Pepelea, *Două piese romane din Bolorca (Tîrnăveni)*. [Fragment de inscripţie funerară latină ; fragment de relief funerar, ambele din a doua jumătate a sec. II e.n.] AMN, IX, 1972, p. 473—476.

316. Al. Popa, I. Al. Aldea, *Colonia Aurelia Apulensis Chrysopolis*. [Dedicaţie făcută împăratului Volusianus de către *ordo col(oniae) Aur(eliae) Ap(ulensis) Chrysop(olis?)*.] Apulum, X, 1972, p. 209—220 ; versiune franceză abreviată în Akt. Epigr., p. 490—492.

317. Emilian Popescu, *Das Problem der Kontinuität in Rumänien im Lichte der epigraphischen Entdeckungen*. Dacorom., I, 1973, p. 69—77.

318. D. Protase, *Rectificări la o inscripţie din Apulum*. [Epitaf publicat de autor în Apulum, IX, 1971, p. 353—357.] Apulum, X, 1972, p. 703—705.

319. A. Rădulescu, *Amfore cu inscripţii de la edificiul roman cu mozaic din Tomis*. Pontica, VI, 1973, p. 193—207.

320. I. I. Russu, *Inscripţii romane din Praetorium (Mehadia)*. [Jud. Caraş-Severin.] Banatica, II, 1973, p. 103—115.

321. I. I. Russu, *Das römische Militärdiplom von Miroliubovo (Burgas)*. Dacia, XVI, 1972, p. 287—292.

322. I. I. Russu, *Une épitaphe romaine en deux exemplaires*. Akt. Epigr., p. 486—487.

323. S. Sanie, *La transcription de quelques théonymes et anthroponymes orientaux dans les inscriptions latines et grecques de Dacie*. Akt. Epigr., p. 399—401.

324. Al. Suceveanu, *Din nou despre CIL, III, 14447*. [*Vicus Buteridauensis* în teritoriul Histriei ; problema *limes*-ului maritim.] Peuce, II, 1970, p. 155—166.

325. Alexandra Ştefan, *Chronologie des inscriptions grecques de Callatis établie à l'aide du calculateur*. StCl, XV, 1973, p. 99—107 ; versiune abreviată în Akt. Epigr., p. 470—472.

326. D. Tudor, *Nouvelles données épigraphiques relatives à* C. Arrius Antoninus, consularis Daciae et Dalmatiae, *et à* P. Helvius Pertinax, consularis Daciae. RESEE, XI, 1973, 3, p. 415—422.

327. D. Tudor, *Inscriptions inédites de la Dacie inférieure*. Akt. Epigr., p. 487—490.

328. D. Tudor, C. Vlădescu, *Dardanii la Romula-Malva*. [Inscripţii.] Apulum, X, 1972, p. 183—189.

XII. NUMISMATICĂ GRECO-ROMANĂ

329. C. Buzdugan, *Tezaurul de monede republicane romane de la Vişina (jud. Galaţi)*. [146 monede, dintre anii 229 şi 38 î.e.n.; 6 exemplare sînt imitaţii.] Mem. Ant., III, 1971, p. 455–468.
330. V. Căpitanu, *Descoperiri de monede antice şi bizantine*. [Jud. Bacău; monede republicane şi imperiale romane, monede dacice, drahme histriene, bronz callatian.] Carpica, IV, 1971, p. 287–298.
331. V. Căpitanu, V. Ursachi, *Două tezaure de denari romani republicani şi imperiali descoperite la Răcătău şi Pînceşti*. [Jud. Bacău; sec. II î.e.n. — începutul sec. I e.n.] Carpica, IV, 1971, p. 167–195.
332. E. Chirilă, N. Gudea, *Descoperiri monetare antice în Banat*. [Monede din Apollonia, Dyrrhachium, denari imperiali romani, monede de bronz din sec. III–IV e.n., bronz emis în Iudeea de Simon Bar-Kochba între 132 şi 135.] Apulum, X, 1972, p. 713–717.
333. E. Chirilă, G. Mihăescu, *Tezaurul monetar de la Căprioru*. [101 tetradrahme: 97 Macedonia Prima, 4 thasiene.] Tîrgovişte, Muzeul judeţean Dîmboviţa, 1969, 46 p. + XVIII pl. + 3 hărţi; şi versiune germană.
334. E. Chirilă, I. Piso, *Descoperiri monetare antice în Transilvania*. [La Veţel, jud. Hunedoara, tezaur de monede romane imperiale de argint.] Apulum, X, 1972, p. 719–720.
335. M. Chiţescu, *Copii şi imitaţii de denari romani republicani în Dacia*. [Clasificare tipologică şi cronologică a 181 piese; ateliere monetare în Dacia, apartenenţa lor la uniuni tribale; imitaţiile apar înainte şi după Burebista, copiile aparţin epocii lui Burebista.] Mem. Ant., III, 1971, p. 209–258.
336. M. Chiţescu, *Cîteva tezaure monetare romane din Moldova*. [1160 monede romane republicane, 28 contrafaceri, 3 emise de Iuba I, regele Numidiei; sfîrşitul sec. II î.e.n. — începutul sec. I e.n.; pătrundere intensă în Dacia, mai ales între 90 şi 81 î.e.n.; provin din schimburi comerciale şi din plata ajutorului militar dat de geto-daci romanilor.] Carpica, IV, 1971, p. 159–166.
337. M. Chiţescu, N. Anghelescu, *Le trésor de monnaies romaines républicaines découvert à Jegălia (dép. de Ialomiţa)*. [421 denari romani republicani (176–168 î.e.n.), 24 imitaţii, 5 incuse, 1 tetradrahmă thasiană.] Dacia, XVI, 1972, p. 303–316.
338. M. Chiţescu, V. Bobi, *O monedă inedită emisă de oraşul Histria în timpul lui Caracalla* [La Sihlea, jud. Vrancea.] SCIV, XXIV, 1973, 1, p. 131–132.
339. V. Culică, *Moneda măruntă romano-bizantină din secolul al V-lea e.n. şi unele replici în plumb, de la Izvoarele, jud. Constanţa*. Pontica, V, 1972, p. 267–300.
340. Al. Dinu, *Tezaurul de la Basarabi*. [La Cetăţuia, est de Basarabi, jud. Dolj, 27 monede de bronz emise sub Constantin cel Mare, Constans I, Valentinian I şi Procopius.] RM, IX, 1972, 6, p. 571.
341. E. Dörner, *Tezaurul de denari republicani romani de la Bîrsa*. [Jud. Arad; 29 monede dintre 174 şi 46 î.e.n.] Tibiscus, I, 1971, p. 24–32.
342. N. Gudea, *Descoperiri monetare antice şi bizantine în Banat*. Banatica, I, 1971, p. 139–143.
343. O. Iliescu, *Lysimach de aur, găsit la Sarmizegetusa Regia*. Apulum, X, 1972, p. 655–660.
344. O. Iliescu, *Solidus emis de Theodosius I, găsit în nordul Dobrogei (contribuţii la numismatica theodosiană)*. Pontica, V, p. 525–536.
345. G. Lazin, *Circulaţia monetară în vestul României (sec. II–IV e.n.)*. [Catalog al descoperirilor monetare *extra fines prouinciae*.] Aluta, I, 1970, 1, p. 109–118.
346. V. Mihăilescu-Bîrliba, *Descoperiri de monede antice şi bizantine (II)*. [La Bîrgăuani, jud. Neamţ: 3 denari romani republicani izolaţi; la tezaurul din aceeaşi comună se adaugă 5 denari imperiali; la Stăniţa, jud. Neamţ: monede romane imperiale dintre 114/117 şi 173/174 e.n.; la Fîntînele (Zimnicea), jud. Teleorman: 8 denari romani republicani, o drahmă din Dyrrhachium şi o tetradrahmă din Thasos.] Mem. Ant., II, 1970, p. 577–581.
347. V. Mihăilescu-Bîrliba, *Circulaţia monetară la triburile libere de la răsărit de Carpaţi (sec. II–IV e.n.)*. [În Moldova, RSS Moldovenească, RSS Ucraina; izvoare antice despre carpi, sarmaţi, geţi; importuri romane: ceramică, fibule, statuete, bijuterii; monede imperiale.] Mem. Ant., II, 1970, p. 281–344.
348. V. Mihăilescu-Bîrliba, *Descoperirile monetare şi legăturile dintre tracii sud-dunăreni şi lumea geto-dacă*. [Monede macedonene şi imitaţii ale acestora, monede ale regilor traci, ale coloniilor vest-pontice şi de la sud de Haemus, imitaţii ale monedelor thasiene; grupate la început în zona Dunării, descoperirile monetare se răspîndesc după 300 î.e.n. şi în celelalte regiuni locuite de geto-daci.] Mem. Ant., III, 1971, p. 193–207.

349. V. Mihăilescu-Bîrliba, *Descoperiri de monede antice şi bizantine (III).* [Monede romane imperiale.] Mem. Ant., III, 1971, p. 577—590.
350. V. Mihăilescu-Bîrliba, I. Mitrea, *Un nou depozit monetar antic descoperit lîngă Zimnicea.* [Fîntînele, jud. Teleorman : imitaţie de tatradrahmă thasiană, drahmă din Dyrrhachium, 8 denari romani republicani dintre 150/125 şi 38 sau 137/134 şi 41 î.e.n.] Mem. Ant. II, 1970, p. 491—498.
351. B. Mitrea, *Moneda republicană romană şi unitatea lumii geto-dace.* Un. Cont., p. 53—64.
352. B. Mitrea, *Pe marginea tezaurului de la Ilieni.* [Propune reeditarea critică a tezaurelor de denari republicani din Dacia.] Aluta, I, 1970, 1, p. 103—107.
353. B. Mitrea, *Începuturile migraţiei popoarelor în regiunea est-carpatică şi tezaurul de monede romane imperiale de la Racova-Chetriş, jud. Bacău.* [Apr. 300 monede dintre 69—196 e.n.] Mem. Ant., II, 1970, p. 251—280.
354. B. Mitrea, *Découvertes de monnaies antiques et byzantines dans la République Socialiste de Roumanie. XV.* Dacia, XVI, 1972, p. 359—374.
355. B. Mitrea, *Descoperiri de monede antice şi bizantine în Republica Socialistă România.* SCIV, XXIV, 1973, 1, p. 133—152.
356. I. Mitrea, *Un nou tezaur de tetradrahme thasiene şi podoabe dacice de argint descoperit în Moldova.* [La Clipiceşti (Ţifeşti), jud. Vrancea : 12 monede.] SCIV. XXIII, 1972, 4, p. 641—646.
357. R. Ocheşeanu, *Doi denari republicani romani descoperiţi în Dobrogea.* Pontica, V, 1972, p. 497—502.
358. R. Ocheşeanu, *Monede rare şi inedite din colecţiile Muzeului de arheologie Constanţa.* Pontica, V, 1972, p. 485—496.
359. R. Ocheşeanu, A. Dumitraşcu, *Un tezaur de la Theodosius I descoperit la Medgidia.* [31 monede de bronz şi de argint imperiale romane.] Pontica, V, 1972, p. 537—547.
360. R. Ocheşeanu, Gh. Papuc, *Monede greceşti, romane şi bizantine descoperite în Dobrogea (I).* Pontica, V, 1972, p. 467—483.
361. R. Ocheşeanu, Gh. Papuc, *Monede greceşti, romane, şi bizantine, descoperite în Dobrogea (II).* Pontica, VI, 1973, p. 351—381.
362. C. C. Petolescu, *Probleme ale circulaţiei monetare romane în Muntenia în secolele II—III e.n.* Apulum, X, 1972, p. 191—207.
363. Gh. Poenaru Bordea, *Monede bizantine de bronz din secolele V—VII în Dobrogea.* BMI, XL, 1971, 3, p. 51—57.
364. Gh. Poenaru Bordea, *Monedele descoperite în necropola Sucidavei, în campania a XX-a (1968).* [26 monede, dintre care cîteva din secolele II şi III, majoritatea dintre 324 şi 361.] MA, X, 1973, p. 141—146.
365. Gh. Poenaru Bordea, O. Stoica, *Cîteva descoperiri monetare din Oltenia preromană.* [Tezaur la Bătăşani, jud. Vîlcea : 6 tetradrahme de argint emise de Alexandru cel Mare, Philip III, Seleucos I, postumă Alexandru cel Mare; 15 tetradrahme şi drahme din diferite localităţi.] BMI, XLII, 1973, 1, p. 25—30.
366. Al. Popa, Viorica Sîngeorzan, Angela Mureşan, *Monede republicane din colecţia Al. Borza.* [109 denari dintre 172 î.e.n. şi 31 e.n. ; un as şi un dupondius.] Apulum, X, 1972, p. 79—106.
367. C. Preda, H. Nubar, *Histria III. Descoperirile monetare 1914—1970.* Bucureşti, Ed. Academiei, 1973, 258 p.
368. C. Preda, G. Simion, *Tezaurul de monede romane imperiale descoperit la Isaccea şi atacul gotic din vremea lui Gallienus.* [1071 monede dintre Caracalla şi Gallienus, îngropate probabil în 267 e.n.] Peuce, II, 1970, p. 167—178.
369. N. Rădac, *Un tezaur de monede republicane romane descoperit la Roşiile-Vîlcea.* [Satul Hotăroaia : 9 denari dintre 99 şi 73 î.e.n.] RM, IX, 1972, 6, p. 570.
370. S. Stanca, *Descoperiri arheologice şi numismatice la Petroşeni.* [Descoperiri dinainte de 1933, inedite : monede greceşti, macedonene şi dacice, izolate sau tezaure ; monede republicane şi imperiale romane, din care 2500 într-un tezaur.] AMN, IX, 1972, p. 385—386.
371. I. Winkler, *Consideraţii despre moneda „Koson”.* [Emisiune locală, a centrului dacic din Munţii Orăştiei ; indică o alianţă a regelui Koson cu Brutus.] Crisia, p. 37—43.
372. I. Winkler, *Circulaţia monetară în aşezările antice de pe teritoriul comunei Orlea.* AMN, X, 1973, p. 181—212.
373. I. Winkler, A. Hopîrtean, M. Milea, *Monede antice descoperite în Transilvania şi Dobrogea.* [14 monede imperiale romane şi o tetradrahmă dacică, din Transilvania ; o monedă de bronz emisă sub Iustinus II, la Măcin, jud. Tulcea.] AMN, IX, 1972, p. 383—384.

XIII. DREPT ROMAN

374. Vl. Hanga, *Drept privat roman*. Bucureşti, Ed. didactică şi pedagogică, 1971, 380 p. | SCJ, XVIII, 1973, 1, p. 169—170, M. Jacotă; RSS (Sciences juridiques), XVII, 1973, 2, p. 329—333, L.P.M.
375. E. Molcuţ, *Aspecte ale proprietăţii pretoriene*. AUB (ştiinţe juridice), XVIII, 1969, 1, p. 137—142.
376. C. St. Tomulescu, *Vîrsta minimă cerută de dreptul roman pentru căsătoria fetelor*. [12 ani.] AUB (ştiinţe juridice), XVIII, 1969, 1, p. 133—135.
377. C. St. Tomulescu, *Sur la* legis actio damni infecti. Rev. intern. des droits de l'Ant. (Bruxelles), XIX, 1972, p. 435—448.
378. C. St. Tomulescu, *The Rôle of the Lex Aebutia*. AUB (ştiinţe juridice), XXII, 1973, 2, p. 105—110.

XIV. TEXTE, TRADUCERI.

A. Literatura greacă

379. *Izvoarele istoriei României. II. Autori. 2. De la anul 300 pînă la anul 1000*. Publicate de H. Mihăescu, Gh. Ştefan, R. Hîncu, Vl. Iliescu, Virgil C. Popescu. Bucureşti, Ed. Academiei, 1970, XXII + 768 p. | ST, XXIV, 1972, 1—2, p. 158, M. Păcurariu.
380. Cassius Dio, *Istoria romană. I*. Studiu introductiv de Gh. Ştefan. Traducere şi note de A. Piatkowski. (Bucureşti, Ed. ştiinţifică, 1973) 823 p.
381. Hesiod, *Opere*. Traducere, studiu introductiv şi note de D. T. Burtea. Bucureşti, Univers, 1973, 111 p.
382. Homer, *Iliada*. Traducere în metrul original de G. Murnu. Cuvînt înainte de A. Piatkowski, note şi comentarii de D. M. Pippidi. *I — II*. Bucureşti, Albatros (1973), XXXIV + 254 + 272 p.
383. Sofocle, *Electra*. Traducere în versuri albe de N. Carandino. Bucureşti, Univers, 1971, 88 p. | RITL, XXII, 1973, 3, p. 504—505, R. Hîncu.

B. Literatura latină

384. *Antologia poeziei latine*. Prefaţă de Gabriela Creţia. Antologie şi tabel cronologic de D. Crăciun. Bucureşti, Albatros, 1973, XXXII + 285 p.
385. M. Tullius Cicero, *Opere alese, I — III*. Ediţie îngrijită de G. Guţu. [Traduceri de M. Popa, G. Guţu, A. Pîrcălăbescu, D. Ganea.] Bucureşti, Univers, 1973, 424+398+304 p.
386. P. Ouidius Naso, *Tristele, Ponticele*. Traducere şi prefaţă de Teodor Naum. Ediţie ilustrată de M. Dumitrescu. Bucureşti, Univers, XV + 358 p.
387. Seneca, *Medeea*. Tragedie în cinci acte. În româneşte de I. Acsan. Bucureşti, Univers, 1973, 57 p.

XV. CULEGERI

388. *Biblioteca centrală universitară din Bucureşti. 75 de ani de activitate*. Volum jubiliar. Bucureşti, 1971, 391 p.
389. *Crisia. Culegere de materiale şi studii*. Oradea, Institutul Pedagogie, 1972, 213 p.
390. *Unitate şi continuitate în istoria poporului român*. Sub redacţia D. Berciu. Bucureşti, Ed. Academiei, 1968, 461 p. | RRH, VIII, 1969, 4, p. 835—841, E. Gheran-Meves; AIIAI, VII, 1970, p. 367—374, N. Corman, N. Ursulescu.

XVI. MANUALE DIDACTICE[1]

391. Gh. Guţu, *Dicţionar latin-român*. Ediţia a III-a. Bucureşti, Ed. ştiinţifică, 1973, 624 p.
392. M. Marinescu-Himu, C. Moldoveanu, (C. Georgescu), *Limba elenă*. Manual pentru anul I — secţia clasică. Bucureşti, Ed. didactică şi pedagogică (1972), 136 p.

XVII. SUPRAVIEŢUIREA ANTICHITĂŢII; UMANISM

393. V. Antonescu, *Esenţe antice în configuraţii moderne*. Bucureşti, Univers, 1973, 205 p.
394. A. Armbruster, *Romanitatea românilor: istoria unei idei*. Bucureşti, Ed. Academiei, 1972, 283 p. | RRH, XII, 1973, 2, p. 395—396, P. Cernovodeanu.
395. D. Ciurea, *Romanitatea şi continuitatea în literatura istorică din secolele XVIII*. AIIAI, IX, 1972, p. 185—189.
396. Al. Cizek, *Modele clasice ale „Principelui" lui Machiavelli*. AUB (literatura universală şi comparată), XXI, 1972, 1, p. 9—30.
397. I. Domşa, *Din activitatea lui Aldo Manuzio. Două ediţii aldine ale operei lui Nicolaus Perottus:* Cornucopiae siue linguae Latinae commentarii, *1499 şi 1513*. BCU, p. 103—108.
398. I. T. Dragomir, *Continuitatea elementelor geto-dacice şi daco-romane, izvor al sentimentului de unitate naţională a tuturor românilor*. Danubius, V, 1971, p. 19—36.
399. Elena Gorunescu, *Unele interpretări franceze ale mitului lui Oedip*. AUB (literatură universală şi comparată), XII, 1973, 1, p. 7—15.
400. N. Lascu, *Călători italieni pe urmele lui Ovidiu la Tomis*. Pontica, V, 1972, p. 447—456.
401. M. Marinescu-Himu, *Realitate şi mit în opera lui Seferis*. AUB (limbi clasice şi orientale), XXI, 1972, p. 49—57.
402. I. Micu, *Un interpret al poetului Ovidiu — N. Iorga*. Pontica, V, 1972, p. 457—466.
403. C. Noica, *Surprize cu prilejul editării lui Theofil Coridaleu*. [Rezumat.] StCl, XV, 1973, p. 327.
404. H. - M. Paulini, *A. W. Schlegel şi Antichitatea*. AUI (Literatură), XIX, 1973, p. 143—147.
405. A. Piatkowski, *Analiza structurii compoziţionale din „Tartuffe" prin raportarea la un model antic standard (cu unele referiri la „Avarul")*. AUB (literatura universală şi comparată). XXI, 1972, 1, p. 103—115.
406. D. Pop, *La question de l'héritage latin dans le folklore roumain*. Dacorom., I, 1973, p. 262—269.
407. I. Pulbere, *Motivul „Romei" la Petrarca şi Castiglione*. SUC (Philologia), 1973, 2, p. 45—51.
408. P. Sfeteţu, S. Rotta, *Prezenţa mitului antic în teatrul francez contemporan*. LSG, III, 1969, p. 331—337.
409. L. Stoianovici-Donat, *Despre începuturile culturii umaniste în Ţara Românească şi Moldova*. AUC, I, 1972, p. 231—238.
410. Gr. Tănăsescu, *Eminescu şi Ovidiu. Contribuţii la definirea unui sistem de afinităţi şi disocieri poetice*. AUB (limbi clasice şi orientale), XXI, 1972, p. 37—43.
411. P. Vaida, *D. Cantemir şi umanismul*. Bucureşti, Minerva, 1972, 309 p. | RITL, XXII, 1973, 2, p. 295—297, M. Marta.

INDICELE BIBLIOGRAFIEI

Cifrele trimit la numerele de ordine.

I. *Autori antici*

[1] Manualele pentru învăţămîntul liceal retipărindu-se, fără menţionarea ediţiei şi fără schimbări notabile, la începutul fiecărui an şcolar, nu vom înregistra în această rubrică decît lucrările noi, pe cele total restructurate sau pe cele omise din repertoriile precedente.

II. *Cuvinte*

a. grecești

b. latine

III. *Autori moderni*

O NOUĂ RUBRICĂ A „STUDIILOR CLASICE"

Prin deschiderea unei rubrici permanente dedicate problemelor învăţămîntului, revista noastră nu răspunde numai dorinţei, de mai multă vreme exprimate, a numeroşi cititori, dar speră să contribuie la precizarea unor poziţii şi la definirea mai clară a unor opţiuni în dezbaterea, de o stringentă şi uneori dramatică actualitate, privind locul culturii clasice, în general, şi al limbii latine, în particular, în învăţămînt.

Convingerea noastră asupra rolului esenţial al învăţămîntului clasic în educarea şi în formarea profesională a tineretului epocii şi societăţii noastre este pe cît de fermă, pe atît de raţională; ataşamentul afectiv pentru civilizaţia antică şi pentru tradiţia care a perpetuat-o nu ne umbreşte luciditatea şi nu ne limitează orizontul, dimpotrivă. Dar a fi convinşi noi înşine de utilitatea actuală a studiilor clasice (care nu se mărginesc la rolul unor discipline istorice, deşi nu socotim acest din urmă epitet drept infamant) nu este suficient. Pe de o parte, argumentarea noastră trebuie difuzată cît mai larg. Pe de altă parte, trebuie să supunem şi convingerile noastre unui permanent examen critic. În momentul în care progresele şi diversificarea ştiinţelor îşi găsesc cuvenita reflectare în învăţămîntul de toate gradele, nu vom ajunge la rezultatele sperate, dacă vom continua să ne menţinem pe poziţii depăşite sau vom milita pentru idealuri educative ale unor epoci de mult apuse. Fixîndu-ne scopuri nejustificate în teorie şi nerealizabile în practică, aruncăm discreditul asupra ansamblului eforturilor noastre. Este de aceea necesar, în prealabil, să putem răspunde cu claritate la întrebările:

(1) Cine trebuie să înveţe limbile clasice? (fiindcă nu mai poate fi vorba de generalizarea lor la întreaga populaţie şcolară a ţării).

(2) Ce trebuie să se înveţe? (fiindcă volumul şi natura cunoştinţelor trebuie precizate în raport cu scopul, diversificat, al învăţămîntului, iar numărul de ani şi de ore trebuie să corespundă fiecărui tip de liceu în parte).

(3) Cum trebuie să se înveţe? (fiindcă cu metode învechite, care au dus nu rareori la compromiterea disciplinelor înseşi, nu pot fi atinse scopurile propuse).

Sperăm că paginile „Studiilor clasice" vor izbuti să aducă precizări utile în vederea formulării răspunsurilor la aceste întrebări.

În numărul de faţă publicăm preambulul general şi capitolele dedicate învăţămîntului liceal dintr-un proiect alcătuit în cadrul Comisiei pentru învăţămîntul clasic instituite de Ministerul Educaţiei şi Învăţămîntului. Proiectul a fost discutat în cadrul filialelor Societăţii de studii clasice şi în diferite cercuri pedagogice.

COMITETUL DE REDACŢIE

PROIECT

AL UNUI SISTEM UNITAR PENTRU ÎNVĂŢĂMÎNTUL LIMBII ŞI LITERATURII LATINE

I. Sistemul de şcolarizare a limbii şi literaturii latine

Limba şi literatura latină se predau[1] în următoarele tipuri de şcoli secundare şi instituţii de învăţămînt superior.

[1] Lista de mai jos are în vedere situaţia p r o p u s ă de noi; în sistemul actual o parte din aceste unităţi de învăţămînt comportă studiul limbii latine, altele nu.

A. Învăţămîntul liceal[2]

1. Liceu teoretic, clasa IX (anul I) comună.
2. Liceu teoretic, secţia umanistă, clasele X—XII (anii II—IV).
3. Liceu clasic de specialitate.
4. Licee de specialitate cu profil artistic şi biologic.

B. Învăţămîntul superior.

1. Secţia clasică a facultăţilor de tip filologic.
2. Secţiile proiectate „latină — limbi moderne" ale aceloraşi facultăţi.
3. Secţiile „română — latină", „istorie—latină" ale aceloraşi facultăţi.
4. A doua materie de specializare (prin opţiune) la secţiile de limbi moderne ale aceloraşi facultăţi.
5. Materie secundară (auxiliară) la următoarele facultăţi (specialităţi) :
   a. Limbi şi literaturi moderne (româna, limbi romanice, germanice, slave, orientale).
   b. Istoria.
   c. Dreptul.
   d. Filozofia.
   e. Biologia.
   f. Medicina, medicina veterinară, farmacia.
   g. Muzicologia.

Învăţămîntul limbii latine în fiecare din aceste tipuri are, pe lîngă scopul general expus mai jos, scopuri specifice care determină atît natura cît şi volumul cunoştinţelor predate.

II. Scopurile generale ale învăţămîntului limbii şi literaturii latine

A. *Locul limbii (şi culturii) latine în cultura contemporană şi rolul ei în formaţia omului modern*

1. Cultura modernă (literatura, filozofia, logica, ştiinţele filologice, artele plastice, dar şi numeroase ştiinţe ale naturii) reprezintă continuarea neîntreruptă a culturii antichităţii greco-romane transmise lumii moderne prin filieră latină. Înţelegerea elementelor culturii moderne este aşadar favorizată, dacă nu condiţionată, de familiarizarea cu sursele ei îndepărtate. Nu este vorba însă de un interes pur istoric, care, singur, ar justifica numai parţial generalizarea învăţămîntului clasic, ci de un contact permanent al culturii moderne cu sursele ei, manifestat atît prin perpetuarea unor teme şi tehnici în arta literară sau în cea plastică, cît şi prin reluarea din ce în ce mai frecventă în diferite discipline ştiinţifice moderne ale unor idei şi metode antice. În fizică, de exemplu, numeroase teorii moderne reiau raţionamente antice[3]; întreaga logică modernă se sprijină pe silogistica aristotelică iar teoria modernă a literaturii regăseşte în sursele retoricii greco-romane şi actualizează rigoarea metodologică a analizelor. La acestea se adaugă faptul, esenţial, că vehicularea ideilor în toate domeniile ştiinţei se face aproape exclusiv cu ajutorul terminologiei internaţionale greco-latine (termenii greceşti fiind folosiţi în forma lor latinizată).

2. Din considerentele expuse mai sus şi din altele, specifice procesului de învăţămînt liceal, decurg cîteva consecinţe care fac studiul limbii latine indispensabil elevilor de liceu şi care orientează alcătuirea sistemului de studiu.

a. Asimilarea de către elevi a lexicului latin contribuie la înţelegerea şi folosirea corectă a cuvintelor româneşti de origine latină cultă, favorizînd astfel exprimarea corectă, variată şi îngrijită a profesioniştilor celor mai variate îndeletniciri.

---

[2] Comisia socoteşte necesară şi includerea unor noţiuni elementare de gramatică şi lexic latin în cadrul orelor de limba română din ultimul an (VIII) al şcolii de cultură generală. Într-un proiect anterior, Comisia propusese generalizarea învăţămîntului limbii latine la clasa a VIII-a, ca introducere la limba română.

[3] W. Heisenberg, *Physik und Philosophie*, menţionat de K. v. Fritz, *The Position of Classical Studies in our Time* (text distribuit participanţilor la Adunarea Generală F.I.E.C., august 1972) p. 3

Trebuie observat că nu numai cunoştinţele de limbă română beneficiază de această îmbogăţire a vocabularului elevilor, ci şi limbile moderne, romanice şi neromanice, predate în şcoală, deoarece toate cuprind un număr foarte important de cuvinte de origine latină cultă (în primul rînd franceza, engleza, italiana, spaniola, în al doilea rînd germana şi rusa ; în acestea din urmă o parte din împrumuturile din latină au aspectul unor traduceri, ,,calchieri'', ale originalului latin).

Pentru înţelegerea şi asimilarea lexicului românesc şi al limbilor romanice, comparaţia cu originalele latine aduce elementele necesare stabilirii raporturilor dintre limba română şi limba romanică modernă din planul de învăţămînt ; în felul acesta fixarea în memorie a lexicului limbii moderne dobîndeşte o latură raţională, înlocuind memorarea mai mult sau mai puţin mecanică.

b. Asimilarea gramaticii latine contribuie la o mai aprofundată şi mai uşoară asimilare a gramaticii române, deoarece pe de o parte structura gramaticală a limbii române nu este altceva decît forma evoluată a celei latine şi, pe de altă parte, descrierea gramaticală a limbii române se face în cea mai largă măsură cu ajutorul categoriilor gramaticii latine. În acelaşi fel, latina uşurează considerabil învăţarea limbilor moderne ; e de amintit aici că şi limbile neromanice, de tipul germanei, a cărei istorie s-a desfăşurat sub influenţa limbii latine, au împrumutat de la aceasta numeroase elemente de sintaxă (construcţiile sintactice ale germanei literare, de exemplu, s-au constituit după modele latine).

c. Dificultăţile pe care elevul le întîmpină în înţelegerea, "descifrarea" unui text latin îi servesc la formarea deprinderilor de a raţiona ştiinţific, de a-şi însuşi mecanismul analizei, util şi în alte discipline. Analiza gramaticală, subordonată scopului înţelegerii conţinutului, poate apărea elevilor mai interesantă prin însăşi utilitatea ei imediată, decît analizele privite ca scop în sine. În felul acesta se pot dezvolta preocupările şi competenţa elevilor pentru înţelegerea abstracţiunilor ştiinţifice.

d. Noţiunile de literatură latină (opere şi genuri literare), de antichităţi, mitologie etc. sînt auxiliare indispensabile pentru înţelegerea literaturilor moderne. Ele contribuie de asemenea la fixarea cadrului noţiunilor de teorie literară şi de literatură comparată.

B. *Importanţa specială a învăţămîntului limbii latine în România*

1. Conştiinţa originii romane a limbii şi poporului român sînt cel mai clar ilustrate prin limbă. Cucerirea Daciei de către Traian nu este decît cauza determinantă a romanizării provinciei (alte regiuni ale imperiului, încă de mult cucerite şi mai multă vreme menţinute sub stăpînire romană — Africa (de nord), de exemplu — n-au păstrat decît amintirile istorice şi arheologice ale cuceririi) ; menţinerea limbii latine în provincie este rezultatul de durată al cuceririi şi arată persistenţa neîntreruptă, eroică adesea, avînd de luptat împotriva unor împrejurări istorice defavorabile, a populaţiei romanizate. Cunoaşterea limbii latine face evident pentru elevi caracterul romanic nealterat (influenţele străine în gramatică sînt practic inexistente iar în vocabular reduse ca importanţă) al limbii noastre. Faptul că cele mai importante noţiuni din viaţa de toate zilele sînt denumite pînă azi cu ajutorul unor cuvinte latine demonstrează elevilor şi fixează clar în mintea lor conştiinţa romanităţii noastre.

2. România de azi e situată pe teritoriul a două provincii romane, Dacia şi Scythia Minor ; vestigiile arheologice, epigrafice şi numismatice ale stăpînirii romane se întîlnesc din această pricină pe întreaga suprafaţă a ţării (descoperirile monetare depăşesc limitele provinciilor romane). Cunoaşterea lor, înţelegerea lor, fie şi elementară, este, de aceea, o componentă importantă a educaţiei cetăţeneşti.

3. Legăturile României cu civilizaţia latină a Evului mediu au lăsat de asemenea urme scrise (documente, inscripţii, monezi). Deschiderea accesului către înţelegerea lor ajută de asemenea pe elevi să cunoască trecutul patriei, în ansamblu, dar şi antichităţile locale ale oraşelor sau satelor unde învaţă sau, unde, la terminarea şcolii, îşi desfăşoară activitatea.

4. Trebuie de asemenea scoasă în evidenţă existenţa unei mişcări umaniste româneşti postrenascentistă ai căror reprezentanţi au cunoscut profund cultura antică şi şi-au redactat parţial operele în limba latină (D. Cantemir în primul rînd, dar şi Miron Costin, Stolnicul C. Cantacuzino, ardelenii Ştefan Bergler, Nicolaus Olahus). Şcoala ardeleană în epoca Luminilor este descendenta acestei mişcări umaniste.

C. *Limba latină ca disciplină auxiliară pentru alte ştiinţe*

În afara disciplinelor propriu-zis filologice (lingvistica şi istoria literară) despre care a fost vorba mai sus, cunoaşterea aprofundată a limbii latine ajută la o bună pregătire în diverse discipline ştiinţifice; enumerarea acestora este utilă pentru orientarea profesională a absolvenţilor secţiilor umaniste şi clasice. Nu vom intra în amănuntele argumentării, ci vom face o simplă înşirare, prin forţa lucrurilor, incompletă.

1. Ştiinţe umane şi sociale.

a. Istoria antică, medievală şi modernă (latina asigură accesul la sursele documentare: texte literare, inscripţii, monezi, acte şi documente). Noţiunile de istorie socială, politică şi culturală dobîndite prin lectura textelor latine servesc la clarificarea şi consolidarea cunoştinţelor din disciplinele cu caracter istoric.

b. Filozofia (latina asigură accesul la sursele antice, medievale şi moderne şi este indispensabilă înţelegerii terminologiei).

c. Dreptul (asigură accesul la sursele antice şi medievale; este indispensabilă înţelegerii terminologiei).

2. Ştiinţele naturii şi ştiinţele „exacte". Pentru ansamblul acestor discipline ştiinţifice, cunoaşterea limbii latine este utilă înţelegerii terminologiei, pe de o parte, şi a istoriei disciplinelor, pe de alta (lucrările ştiinţifice din orice domeniu fiind redactate în latineşte pînă în secolul al XIX-lea inclusiv, pe alocuri şi în secolul al XX-lea).

În afară de aceasta, în zoologie şi botanică (morfologia, dar mai ales sistematica), latina este pînă azi limba ştiinţifică internaţională (denumirea genurilor, a speciilor etc.). Într-o situaţie similară se află medicina şi farmacia (denumirea substanţelor, a unor afecţiuni, sintagme ale formulelor receptuare).

III. Orientarea, volumul şi distribuirea cunoştinţelor în învăţămîntul liceal

Grupa A

Liceul teoretic, anul I (comun)

I. *Scopurile* pe care şi le propune învăţămîntul limbii în acest an sînt următoarele:

1. Să servească drept sprijin deplinei înţelegeri a limbii române (şi a limbilor moderne) şi îmbogăţirii exprimării în aceste limbi.
2. Să permită elevului înţelegerea unor texte latine uşoare.
3. Să dea elevului noţiuni minime cu privire la civilizaţia Romei antice.
4. Să acorde elevului posibilitatea alegerii în cunoştinţă de cauză a secţiei pe care o va frecventa în anul al II-lea, sustrăgîndu-l astfel, măcar parţial, unor presiuni din afară.

În această clasă, studiul limbii latine este privit ca o disciplină introductivă şi un auxiliar al întregii educaţii umaniste şi al ansamblului ştiinţelor umane şi constituie un tot unitar şi independent, şi nu un prim an de studiu pentru elevii care vor urma secţia umanistă.

Pentru atingerea acestor scopuri se fixează de la început plafonul cunoştinţelor care urmează a fi asimilate de elevi:

1. În domeniul morfologiei:

a. Primele trei declinări (tipurile banale; celelalte declinări urmează a figura, sub forma de tabele sinoptice, în manuale).

b. Adjectivele cu trei terminaţii.

c. Pronumele personal.

d. Numeralele (cardinale şi ordinale) de la 1 la 10.

e. Următoarele forme active ale verbelor regulate şi ale verbului *esse*: indicativul prezent, imperfect şi perfect, conjunctivul prezent, imperfect şi mai mult ca perfect[4]; dintre formele nominale: participiul prezent şi perfect, infinitivul prezent activ.

Toate celelalte forme întîlnite eventual în texte vor fi explicate pe loc, fără a se cere memorarea lor. În manuale se vor putea da, la sfîrşit, paradigme mai ample.

---

[4] Prevederea expunerii m.m.c.pf. conjunctivului şi nu al indicativului se datorează atît folosirii lui sintactice, cît şi, mai ales, păstrării lui în limba română.

2. În domeniul sintaxei :
a. Principalele valori ale cazurilor.
b. Sensul cîtorva conjuncţii (*ut* şi *cum*).
3. În domeniul lexicului :
Aproximativ 200 de cuvinte, selectate după un dublu criteriu : frecvenţa în texte (pînă în jurul rangului 75, în statisticile care nu includ instrumentele gramaticale[5]) şi posibilitatea raportării la limba română (se va acorda prioritate cuvintelor moştenite în româneşte sau împrumutate de limba română din latina savantă).

4. Pe baza textelor, dar şi prin expuneri libere (cu material ilustrativ din manuale sau din alte surse), se vor oferi elevilor cîteva informaţii asupra realităţilor romane : Roma şi monumentele ei, casa romană, familia romană (rolul sclavilor), mesele şi distracţiile, organizarea politică în timpul republicii şi trecerea la imperiu ; principalii zei, împărţirea zilei, zilele săptămînii. (Se vor putea recomanda elevilor lecturi accesibile : N. Lascu, *Cum trăiau romanii* ; R. Étienne, *Viaţa cotidiană la Pompei*).

II. *Indicaţii metodologice generale*
(de care se va ţine seama şi în alcătuirea manualului).

După o prezentare a scrierii şi pronunţării[6] (în care se va insista mai ales asupra principalei diferenţe faţă de sistemul românesc: existenţa opoziţiei de cantitate în vocalism şi, ca o consecinţă, existenţa silabelor lungi şi scurte), se va trece la lectura interpretată a unor fraze scurte şi uşoare, acordîndu-se chiar din primele lecţii preferinţă unor texte autentice (grupare de maxime, citate din autori) ; se vor putea utiliza, în acest scop, şi texte medievale sau moderne (**nu** latină "vie" contemporană, artificială şi modernizată) : imnuri, maxime, scurte fabule, fragmente poetice (*Carmina Burana*, Archipoeta). Prioritate va fi acordată însă textelor antice, simplificate.

Exerciţiile gramaticale (şi scurtele „conversaţii" latine) vor fi strict subordonate înţelegerii textelor, neputînd deveni scop al învăţămîntului.

În predarea lexicului se va ţine seama, pe de o parte, de existenţa unor corespondente româneşti (populare şi savante) iar pe de alta de sfere semantice (se vor alcătui, aşadar, lecţii cu termeni referitori la familie[7], la elementele naturii, la părţile corpului etc.). În explicarea corespondenţelor cu limba română se vor despărţi strict termenii populari, moşteniţi (oferindu-se, prin evocarea unor analogii, noţiuni elementare de fonetică istorică română) de cei savanţi (atrăgîndu-se atenţia asupra greşelilor mai frecvente în folosirea acestor cuvinte); se vor obţine de la elevi răspunsuri privind familiile româneşti de cuvinte provenite din familii latineşti de cuvinte.

În predarea gramaticii se va face de asemenea o referire permanentă la limba română (şi la limba modernă din program, dacă e cazul), atrăgîndu-se atenţia asupra păstrării în româneşte a formelor latine şi asupra inovaţiilor limbii române.

Pentru aducerea la îndeplinire a acestui program sînt necesare *două* ore pe săptămînă. Ordonarea expunerilor de gramatică va fi, în linii mari următoarea :

1. Declinarea I.
2. Prezentul verbului *esse*.
3. Declinarea a II-a masculină.
4. Indicativul prezent al conjugării I.
5. Indicativul prezent al conjugării a II-a.
6. Declinarea a II-a neutră.
7. Adjectivele "cu trei terminaţii".
8. Indicativul prezent al conjugării a III-a.
9. Declinarea a III-a în *-i-* ("parisilabică").
10. Indicativul prezent al conjugării a IV-a ; infinitivul prezent activ.

---

[5] O listă orientativă va fi pusă la dispoziţie autorilor de manuale de către Comisie.

[6] Autorul prezentului proiect consideră inutil efortul care ar fi impus elevilor dacă li s-ar cere să pronunţe latina în maniera „ciceroniană". Pronunţarea tradiţională românească oferă două avantaje de care nu se poate face abstracţie : scuteşte pe elev de un efort disproporţionat cu rezultatele şi scoate mai clar în evidenţă apropierea dintre latină şi română. În fond, pronunţarea tradiţională nu se deosebeşte în mod esenţial de cea latină populară de la sfîrşitul antichităţii.

[7] Noţiunile privind realităţile romane se vor putea preda, parţial, cu acest prilej.

11. Declinarea a III-a în consoană („imparisilabică").
12. Pronumele demonstrative *hic, iste* şi *ille.*
13. Indicativul imperfect al verbului *esse.*
14. Indicativul imperfect al verbelor regulate.
15. Numeralele cardinale de la 1 la 10.
16. Indicativul perfect.
17. Pronumele personale *ego* şi *tu*; pronumele *is, ipse.*
18. Recapitularea principalelor valori ale cazurilor.
19. Numeralele ordinale de la 1 la 10.
20. Pronumele personale *nos* şi *uos.*
21. Conjunctivul prezent al verbului *esse.*
22. Conjunctivul prezent al verbelor regulate.
23. Pronumele reflexiv *se*, relativul *qui.*
24. Conjunctivul imperfect.
25. Participiul prezent şi perfect.
26. Conjunctivul mai mult ca perfect.

Înşirarea de mai sus are în vedere ordinea în care asimilarea de către elevi a noţiunilor gramaticale este utilă înţelegerii textelor şi se poate face mai uşor. Nu este vorba aşadar de unităţi de predare („lecţii"); acestea vor fi precizate în momentul fixării definitive a cuantumului de ore. Ordinea poate suferi unele variaţii, în raport cu bucăţile de lectură din manual.

Grupa B

Secţia umanistă a liceelor teoretice
(anii II — IV)

I. *Scopul urmărit*

Spre deosebire de anul I, în care limba latină era considerată ca o introducere la alte discipline (în special la limba şi literatura română), în anii II — IV limba şi literatura constituie un obiect de studiu autonom, fără ca prin aceasta să se omită, în predare, permanenta legătură cu celelalte ştiinţe umane, în special cu limbile moderne, istoria şi filozofia.

La sfîrşitul ciclului, se va obţine:

1. Competenţa lingvistică necesară înţelegerii (= traducerii [8]) unui text latin original, de greutate medie.

2. Asimilarea unor cunoştinţe mai ample de gramatică (morfologia numelui — cele 5 declinări împreună cu adjectivele, pronumele personale, demonstrative şi nehotărîte — a verbului — verbele regulate la ambele diateze, verbul *esse* şi verbele radicale atematice frecvent folosite, *do, sto, eo, uolo, fero*; sintaxa cazurilor şi a principalelor tipuri de propoziţii subordonate).

3. Dobîndirea unor cunoştinţe mai aprofundate şi sistematizate de istorie literară şi de antichităţi romane.

Pentru atingerea acestor scopuri, indiferent de numărul orelor afectate săptămînal, este necesară fixarea unor priorităţi şi renunţarea, în consecinţă, la unele cunoştinţe pe care metodele tradiţionale le socoteau indispensabile. Pornind de la faptul că principalul scop al studiului este posibilitatea lecturii unor texte, întregul proces de învăţămînt va fi orientat în această direcţie, abandonîndu-se metodele sau tipul de cunoştinţe care, sub o formă sau alta, provin din vremea cînd scopul studiului limbii latine era redactarea în latineşte sau practicarea latinei în conversaţie. În linii mari, implicaţiile opţiunii arătate aici sînt următoarele:

1. În domeniul gramaticii, se va acorda importanţă primordială acelor noţiuni care servesc direct înţelegerii textelor.

În consecinţă, în expunerea declinărilor se va porni de la mici fraze din care să rezulte valoarea cazurilor şi nu se va insista asupra înşirării paradigmelor (decît într-o sistematizare ulterioară); în aceeaşi ordine de idei, nu se va discuta clasificarea părţilor propoziţiei, mai ales a complementelor (decît în cazul celor "de loc", care pun probleme importante pentru înţelegerea textelor).

---

[8] Verificarea practică a înţelegerii se va putea face prin metode variate; traducerea e una din acestea, desigur cea mai importantă.

În flexiunea verbală se va renunţa cu desăvîrşire la expunerea unor forme extrem de rar întîlnite (imperativ viitor, infinitiv viitor pasiv). Pentru asimilarea sintaxei frazei se va porni de la sensul şi regimul principalelor conjuncţii, şi nu, cel puţin într-o primă fază, de la felul propoziţiilor subordonate[9]. În felul acesta memoria elevului nu va fi încărcată cu noţiuni care nu au aplicabilitate imediată în înţelegerea textului şi se va evita spectacolul dezolant (pentru ambele părţi) oferit de exerciţiile de traducere cu ajutorul dicţionarului, cînd elevii caută în dicţionar, fără prea mari şanse de succes, instrumentele gramaticale cele mai banale.

2. În domeniul lexicului, se va ţine seama de asemenea de frecvenţa cuvintelor. Pornindu-se de la constatarea statistică după care 1000 de cuvinte permit accesul la 80% din textele autorilor „clasici", considerăm suficientă memorarea, în întreg ciclul, a 600—800 cuvinte. Verificarea cunoştinţelor de vocabular se va face aşadar numai pentru cuvintele frecvente. Se va insista de asemenea asupra valorii sufixelor lexicale, ceea ce permite, pe de o parte, deducerea sensului şi fixarea în memorie a unităţilor lexicale şi, pe de altă parte, stabilirea legăturilor cu limba română şi cu limbile moderne.

3. În domeniul interpretării şi istoriei literare, elevii vor dobîndi, în linii mari, informaţii privind :

a. Locul în istoria literară şi principalele caracteristici ale celor mai importanţi scriitori latini; informaţiile vor fi date, în anul II, cu prilejul lecturii unor texte literare autentice, iar în anii III şi IV, ca introduceri la lecturile mai ample din operele clasice. Se va renunţa la expunerea succesivă a datelor de istorie literară, acestea putînd figura în manuale sub forma unor scurte prezentări sau tabele cronologice (completate de lecturi facultative a unor traduceri); va fi folosită şi ocazia oferită de discutarea autorilor care formează obiectul lecturilor anilor III şi IV, pentru a se schiţa ambianţa politică, culturală şi literară a epocii.

b. Interpretarea stilistică şi de idei a textelor citite. Nu vor fi omise noţiunile privind principalele genuri literare şi figuri de stil. Se vor da informaţii cu privire la poziţia ideologică a unor scriitori (noţiuni de istorie a filozofiei, concepţiile sociale ale autorilor). Toate aceste informaţii vor fi strict legate de textele interpretate.

c. Noţiuni de versificaţie : se va insista asupra hexametrului dactilic şi distihului elegiac. Se vor explica (fără obligativitatea memorării) senarul iambic (cu ocazia citirii, în anul II, a unor fabule de Phaedrus), strofa safică şi alcaică (Horaţiu, în anul IV).

Pentru punerea în practică a principiilor expuse mai sus, programul de învăţămînt va fi diferenţiat, pe ani : anul II va cuprinde bucăţi de lectură variate, graduate după criteriul dificultăţii, care vor servi la asimilarea sistematizată a cunoştinţelor gramaticale şi la aprofundarea noţiunilor de antichităţi romane; anii III şi IV vor cuprinde lecturi continue din cîţiva scriitori latini de primă importanţă. În alegerea, ordonarea şi interpretarea lor se va ţine seama de cîteva criterii :

a. Ordinea scriitorilor nu va fi cea cronologică, ci cea a gradului de accesibilitate.

b. Se vor citi fragmente întinse din cîte o singură operă (maximum două) a fiecărui autor (cu eventuala narare de către profesor — şi manual — a pasajelor omise).

Scopul acestei restricţii este de a se fixa în memoria elevilor un număr limitat de date clare şi de a le permite să-şi facă o idee precisă despre structura unei opere literare. Includerea în program a unui număr prea mare de autori şi, în cadrul acestora, a unor texte prea variate şi fără legătură între ele împiedică atingerea scopului propus, fără a oferi, în compensaţie, un portret literar mai variat, deoarece lectura fracţionată disperseză fără utilitate atenţia elevilor.

c. Aprecierile de valoare literară, interpretările de conţinut, scoaterea în evidenţă a poziţiei ideologice a scriitorilor nu vor forma obiectul unor expuneri introductive, ci vor fi deduse din lectura textelor.

d. Problemele de sintaxă (în special de sintaxa frazei), pentru care anii I şi II nu oferă timpul necesar, vor fi expuse cu ocazia interpretărilor de texte; profesorul va recurge, cînd va socoti necesar, la sistematizări recapitulative.

---

[9] O sistematizare a faptelor după criteriul propoziţiilor va putea interveni într-o a doua fază.

În vederea eficientei asimilări a cunoştinţelor socotim necesar un cuantum de *trei* ore săptămînale[10]. Pentru studiul intensiv al limbii, e recomandabilă scindarea claselor în două subgrupe.

II. *Conţinutul şi succesiunea cunoştinţelor* predate vor fi în linii mari, următoarele:

Anul II

Alegerea bucăţilor de lectură din manual va fi bazată pe aceleaşi criterii ca în manualul anului I, cu observaţia că se va recurge exclusiv la texte autentice (simplificate, unde e cazul); nu se va renunţa cu desăvîrşire la textele medievale, dar se va da cea mai mare pondere textelor din autori latini antici (se vor putea folosi astfel: fragmente biografice din Cornelius Nepos, legende din Titus Livius, portrete din Sallustius, fragmente narative sau anecdotice din Cicero, epigrame şi poeme epigramatice din Marţial şi Catullus, fragmente din Eutropius sau Iustinus, anecdote din Macrobius, ghicitori din *Antologia latină*, eventual inscripţii etc.); se va putea apela şi la texte umaniste (Erasmus, D. Cantemir etc.). Gruparea lecturilor se va putea face pe centre de interes (viaţa cotidiană, organizarea politică şi juridică, istoria, organizarea militară, mari personalităţi istorice etc.).

În predarea gramaticii se va putea ţine seama de ordinea următoare[11]:

1. Recapitularea declinărilor I — II şi a valorii cazurilor.
2. Recapitularea indicativului prezent şi a infinitivului prezent ale verbului *esse* şi ale conjugărilor regulate.
3. Recapitularea adjectivelor "cu trei terminaţii".
4. Recapitularea indicativului imperfect al verbului *esse* şi al verbelor regulate.
5. Indicativul viitor I al verbului *esse* şi al verbelor regulate.
6. Recapitularea indicativului perfect al verbului *esse* şi a verbelor regulate.
7. "Acuzativul cu infinitivul".
8. Recapitularea declinării a III-a.
9. Adjectivele declinării a III-a.
10. Recapitularea conjunctivului prezent.
11. Conjunctivul imperfect.
12. Recapitularea pronumelor personale şi a pronumelui reflexiv; adjectivul posesiv.
13. Recapitularea participiului prezent şi perfect.
14. "Ablativul absolut".
15. Recapitularea pronumelor demonstrative *hic, ille, iste* şi *ipse*.
16. Pronumele relativ.
17. Indicativul mai mult ca perfect şi viitor II.
18. Pronumele *is* şi *idem*.
19. Numeralele cardinale şi ordinale.
20. Declinarea a IV-a.
21. Supinul.
22. Sinteză privind funcţiile acuzativului.
23. Declinarea a V-a.
24. Conjunctivul perfect şi mai mult ca perfect.
25. Sinteză privind funcţiile conjuncţiei *cum*.
26. Comparaţia adjectivelor şi a adverbelor.
27. Sinteză privind funcţiile ablativului.

---

[10] Sistemul actual de a se forma grupe de elevi voluntari pentru ore suplimentare ni se pare foarte util şi trebuie menţinut. Obiectivul orelor trebuie să-l constituie lecturile de texte literare.

[11] Lista de mai jos reprezintă problemele de gramatică urmînd a face obiectul unor expuneri sistematice. În ordinea pe care o propunem, am ţinut seama de posibilităţile de asimilare a noţiunilor, de frecvenţa apariţiei în texte a formelor şi construcţiilor, de logica succesiunii problemelor precum şi de necesitatea evitării monotoniei (de aici alternanţa nume/verb). Punctele înşirării nu reprezintă „lecţii" (problemele au o extindere inegală) iar ordinea lor poate suferi variaţii, impuse de bucăţile de lectură, a căror ordonare după gradul de dificultate şi după centre de interes ni se pare primordială. Credem de asemenea că orice program de învăţămînt constituie un text normativ cu caracter de cadru general, care nu trebuie să îngrădească libertatea profesorului de a se orienta după necesităţile momentului predării, după interesul pe care-l arată elevii, după receptivitatea lor, şi de a depăşi, cînd e nevoie, cadrul amintit.

28. Recapitularea și completarea conjugării verbelor radicale atematice *do, sto, fero, eo, uolo.*
29. Pronumele interogativ-nedefinit *quis* (și cîteva compuse).
30. Sinteză privind funcțiile genitivului.
31. Diateza pasivă; timpurile derivate din tema prezentului.
32. Verbele „deponente”.
33. Diateza pasivă; formele compuse.
34. Sinteză privind funcțiile conjuncției *ut*.
35. Gerunziul și gerundivul.
36. Sinteză privind funcțiile dativului.

Anul III

În ultimii doi ani, elevii vor parcurge texte literare din cîțiva mari clasici. Principiile alegerii autorilor au fost expuse mai sus, p. 313, punctele *a.* și *b.* Paralel cu lecturile, se vor face recapitulări și sinteze gramaticale (în primul rînd de sintaxă a frazei); acestea vor avea un caracter mai sistematic în primul trimestru al anului, pe baza lecturilor din *Războiul cu galii* de Caesar. Sintezele sintactice vor avea ca obiect:

1. Propozițiile independente (insistîndu-se, evident, asupra celor cu conjunctivul).
2. Propozițiile completive.
3. Interogativele indirecte.
4. Propozițiile subiective și predicative.
5. Propozițiile relative.
6. Propozițiile temporale.
7. Propozițiile finale.
8. Propozițiile consecutive.
9. Propozițiile cauzale.
10. Propozițiile concesive.
11. Propozițiile comparative.
12. Folosirea timpurilor conjunctivului în subordonate („concordanța timpurilor”).
13. Periodul ipotetic.
14. Vorbirea indirectă.

Autorii predați în acest an vor fi[12]:

1. Caesar, *Războiul cu galii* (bucăți alese, mai ales din cărțile I, VI și VII). Lectura se va extinde timp de aproximativ 10 săptămîni.

2. Cicero. Se vor citi extrase din două discursuri (*Catilinara I* sau *De suppliciis* și *Pro Milone*) și dintr-un tratat de filozofie ușor accesibil (*De senectute* sau *De amicitia*). Aproximativ 12 săptămîni.

3. Titus Livius (extrase din cartea a XXI-a și a XXII-a[13]) sau[14] Sallustius (extrase din *Războiul cu Iugurtha*). Aproximativ 5 săptămîni.

4. Ovidiu. Extrase din *Metamorfoze* (propunem ca selecția să se facă din următoarele texte: introducere, I, 1–4; originea universului și a omului, I, 5–25, 73–89; erele mitologice, I, 89–150; Legenda lui Phaeton, II, 1–56, 103–128, 178–216; Daedalus și Icarus, VIII, 183–235; Philemon și Baucis, VIII, 624–722; extrase din elegiile pontice (*Tristia*, III, 10; V, 10). Aproximativ 5 săptămîni.

Anul IV

Principiile de predare sînt identice cu cele prevăzute pentru anul al III-lea, cu deosebirea că problemele de gramatică vor fi tratate numai în cadrul unor recapitulări și completări sporadice, determinate de necesitățile înțelegerii textelor.

Autorii predați în acest an vor fi:

1. Horatius. Din *Satire* și *Epistole* se vor putea alege texte din *Sat.* I, 1, I, 9 și fragmente din *Arta poetică*. Din poemele lirice se va lua în considerare, pentru alegere: I, 1, 4, 7, 9, 11, 14, 22; II, 3, 14; III, 13, 18, 30; IV, 7; *Epod.* 2, 13. Aproximativ 7 săptămîni.

---

[12] Prezentăm aici propuneri cu caracter de indicație generală, textele precise urmînd a fi dezbătute într-o primă fază de plenul Comisiei și definitivate odată cu fixarea structurii manualelor.

[13] Extrase din legendele primei decade vor figura printre lecturile anului al II-lea.

[14] Propunerea finală va fi făcută de plenul Comisiei. Autorul prezentului proiect optează pentru Sallustius, dar nu poate trece cu vederea importanța în istoria Romei a evenimentelor narate de Titus Livius.

2. Vergiliu. Extrase din *Eneida* (cărţile I, II, IV, VI). Aproximativ 6 săptămîni.

3. Tacit, Extrase din *Anale*. Se vor lua în considerare pentru alegere[15] : I, 1—7, 11—13, 72, 80—81; II, 20—22, 82, 88; III, 26—28; 40,47; IV, 5—6, 34—35, 55—56, 62—63; XI, 14, 24; XIV, 14—16, 42—45, 52, 56; XV, 38, 40, 61—63; XVI, 21—34. Aproximativ 10 săptămîni.

4. Lucretius. Extrase din *De rerum natura*. Aproximativ 5 săptămîni.

III. *Perspectivele absolvenţilor secţiei umaniste*

Limitîndu-ne la problema continuării studiului în învăţămîntul superior, putem constata că educaţia umanistă a acestor absolvenţi este paralelă cu cea avînd ca obiect ştiinţele naturii. De aceea, absolvenţilor li se deschid perspective pentru a urma atît facultăţile de tip umanist (filologice, istorice, filozofice, juridice), cît şi cele privind ştiinţele naturii (geografia, geologia, biologia, medicina, farmacia, agronomia). Absolvenţii nu vor fi îndreptaţi către facultăţile teoretice de matematică — fizică şi către institutele cu caracter tehnic.

Grupa C

Liceele clasice de specialitate (clasele I — IV)

I. *Scopul urmărit*

Liceul clasic serveşte la recrutarea viitorilor specialişti în toate domeniile ştiinţelor umane, şi nu exclusiv la cea a filologilor clasici. În aceste licee, elevii obţin competenţa ,,tehnică" (practica limbilor clasice, cunoştinţe de literatură, istorie etc., etc.) necesară specializării lor ulterioare [16].

Nu este vorba aşadar de obţinerea, la sfîrşitul celor patru ani de studii, a unor ,,filologi clasici" cu pregătire medie, ci a unor tineri multilateral şi armonios formaţi, cărora li se deschide drumul pentru specializarea în ansamblul ştiinţelor umane şi sociale, fără a li se opri accesul nici la ştiinţele naturii. Studiul limbii latine (şi al limbii greceşti) constituind, în acest tip de pregătire, cea mai eficientă bază de pornire şi auxiliarul cu cel mai mare grad de aplicabilitate (vezi mai sus, p. 308—310), este normal ca cele două limbi clasice să aibă ponderea maximă în programele de învăţămînt. Pentru ca liceele clasice să dea rezultatele care se aşteaptă de la ele, sînt necesare cîteva măsuri de organizare prealabile.

1. Recrutarea elevilor porneşte, pentru acest tip de licee, de la dezavantajul că elevii nu au studiat limba latină în clasele anterioare [17] şi deci nu sînt în situaţia de a se înscrie în deplină cunoştinţă a naturii disciplinelor principale şi a dificultăţilor lor. Este, de aceea, indispensabilă o permanentă informare a elevilor (şi a familiilor lor) asupra programelor şi perspectivelor acestor licee şi o recrutare dirijată a celor mai dotaţi elevi pentru studiile de limbă, literatură, istorie etc. Selecţia nu poate fi lăsată exclusiv pe seama examenului de admitere, oricît de bine ar fi organizat, ci trebuie să se bazeze pe cunoaşterea efectivă a aptitudinilor elevilor. Aceasta poate fi obţinută prin consultarea profesorilor, compararea notelor la diversele grupe de discipline, eventual prin folosirea unor teste [18] speciale. Pentru popularizarea liceelor clasice, ca şi pentru culegerea informaţiilor cu privire la dorinţele sau aptitudinile

---

[15] Indicaţiile sînt pur orientative; trebuie evitată prezentarea unilaterală a tipului de evenimente narate, a scriitorului, a metodei sale istorice şi a artei sale literare.

[16] Despre posibilitatea plasării în producţie a absolvenţilor drept "cadre medii", vezi mai jos, p. 316.

[17] Cu excepţia celor cîteva noţiuni elementare propuse de noi pentru includerea în programul de limba română (vezi pag. 304, nota 2). Amintim, cu acest prilej că, încă de la constituirea ei, Comisia a cerut introducerea limbii latine în clasa a VIII-a a şcolilor de cultură generală; propunerea nu a fost luată în consideraţie.

[18] Autorul proiectului de faţă este destul de sceptic în privinţa rezultatelor oferite de utilizarea testelor psihologice; compararea tuturor metodelor, inclusiv a testelor, permite însă obţinerea unui tablou mai clar al aptitudinilor elevului.

elevilor, Ministerul nu va fi redus la mijloacele de care dispune în mod curent pentru asemenea acţiuni, ci va putea apela la serviciile Comisiei pentru învăţămîntul clasic şi la cele ale Societăţii de studii clasice; se va lua în consideraţie şi eventualitatea redactării şi distribuirii unei circulare informative.

Pentru concursul de admitere, propunem ca, în locul matematicii, să figureze în program, alături de limba română şi de istorie, o limbă modernă. De asemenea e util să se fixeze pentru examenul din primăvară, o medie de intrare superioară mediei de trecere, astfel ca locurile să nu se completeze din prima sesiune cu elemente mediocre, şi să se rezerve locuri unor elevi bine pregătiţi care se prezintă la concursul din toamnă.

2. Încadrarea posturilor. Pentru buna funcţionare a liceelor de specialitate este necesară selecţionarea riguroasă a profesorilor, în primul rînd a celor care predau disciplinele fundamentale (latina, greaca, limba română, limbile străine, istoria, filozofia etc.).

Experienţa de pînă acum a dovedit necesitatea reformării sistemului actual de recrutare a corpului didactic. Credem că personalul liceelor de specialitate (cel puţin pentru disciplinele fundamentale) ar trebui scos din nomenclatorul Consiliilor populare şi trecut în cel al Ministerului, care va putea institui concursul pentru ocuparea posturilor. De asemenea, în cadrul subordonării liceelor faţă de facultăţile filologice, s-ar putea lua în consideraţie eventualitatea utilizării, cu titlul experimental, a unor membri ai corpului didactic din învăţămîntul superior (avînd o experienţă didactică de cel puţin 10 ani).

3. Alcătuirea programelor. Cunoştinţele care se predau elevilor la toate disciplinele, mai ales la matematică, fizică sau chimie să fie astfel dozate şi orientate încît să contribuie efectiv la pregătirea elevilor în vederea profesiunii lor viitoare[19]. E, de aceea, de dorit ca la alcătuirea programelor pentru aceste discipline să fie consultată şi Comisia pentru învăţămîntul clasic.

4. Organizare. Dat fiind numărul redus al acestor licee, e necesară o amplasare judicioasă, spre a le da posibilitatea să recruteze, fără dificultăţi prea mari, elevi de pe o arie geografică întinsă.

Considerăm util ca liceele clasice să funcţioneze în centrele universitare, spre a se putea stabili şi menţine legăturile cu învăţămîntul superior şi cu activitatea ştiinţifică. De asemenea, din motivele arătate mai sus, trebuie asigurată găzduirea în internate a elevilor proveniţi din alte localităţi.

În ce priveşte conducerea acestor licee, e util, pentru buna desfăşurare a procesului de învăţămînt, ca directorul (sau cel puţin directorul adjunct) să fie profesor de latină sau de greacă (sau, în orice caz, să aibă ca specialitate una dintre ştiinţele umane).

În cadrul trasat mai sus, care tinde la stabilirea unor structuri organizatorice şi didactice eficiente, studiul limbii latine[20] îşi propune să atingă, la sfîrşitul ciclului, următoarele obiective:

1. Obţinerea competenţei lingvistice necesare în vederea înţelegerii (cu consultarea sporadică a dicţionarului) a autorilor latini antici.

2. Asimilarea aprofundată a gramaticii latine, astfel încît recunoaşterea formelor şi a valorii lor sintactice să nu ceară un efort care să împiedice înţelegerea cursivă a textului.

3. Dobîndirea unor cunoştinţe sistematizate de istorie literară, de istorie şi de antichităţi romane.

Pentru a face realmente posibilă atingerea acestor scopuri (şi în primul rînd înţelegerea textelor), o eşalonare judicioasă a asimilării cunoştinţelor, în funcţie de vîrsta elevilor, de fondul lor aperceptiv şi de opţiunile indispensabile chiar şi în liceele de specialitate, trebuie să stea la baza alcătuirii programului şi a stabilirii metodei de lucru. Nu trebuie pierdută din vedere nici corelaţia dintre studiul limbii latine şi cel al altor discipline din program (greaca şi istoria în primul rînd, dar şi româna sau limbile moderne, pentru care studiul latinei constituie, şi în aceste licee, un auxiliar de primă importanţă).

---

[19] Programul de matematică al secţiilor umaniste şi al acestor licee se află acum în studiul specialiştilor (informaţie de la prof. S. Marcus, membru al Comisiei ministeriale de specialitate).

[20] La cererea Ministerului, Comisia va putea alcătui un plan de predare a limbii greceşti, disciplină de asemenea fundamentală în liceele clasice, în corelaţie cu planul pentru limba latină.

Considerăm, ca şi în cazul secţiei umaniste, drept scop fundamental al studiului dobîndirea de către elev a posibilităţii de a citi texte latine; cunoştinţele de istorie literară, istorie politică, socială şi culturală, etc., rămîn subordonate acestui scop fundamental, cu toată importanţa lor pentru formarea intelectuală a elevilor.

În sprijinul acestei opţiuni (care nu presupune neglijarea domeniilor "subordonate", dimpotrivă) se pot aduce cîteva argumente: (1) învăţarea practică a limbilor străine dă rezultate cu atît mai mulţumitoare cu cît începe mai devreme, în timp ce cunoştinţele de istorie (în sensul larg despre care a fost vorba mai sus) por fi asimilate şi mai tîrziu; (2) accesul direct la texte favorizează fixarea în memorie a noţiunilor de istorie, prin ataşele asociative pe care le creează. În acest context trebuie precizat locul pe care îl ocupă studiul gramaticii. Nefiind vorba de formarea exclusivă, în aceste licee, a unor filologi clasici sau a unor lingvişti, cunoştinţele gramaticale rămîn subordonate scopului fundamental, înţelegerea textelor. De aceea se va insista asupra memorării, încă din primii doi ani, a acelor cunoştinţe care contribuie la recunoaşterea "automată" a funcţiilor fiecărui element al propoziţiei şi frazei (paradigmele declinărilor şi funcţiile cazurilor, conjugările şi valoarea timpurilor şi a modurilor, construcţia şi valoarea prepoziţiilor şi a conjuncţiilor); analizele gramaticale (tradiţionalele despărţiri în propoziţii, în părţi ale propoziţiei) vor fi întreprinse numai cu scopul, declarat de către profesor, de a face posibilă cunoaşterea aprofundată a structurii textelor în vederea facilitării înţelegerii lor corecte. Atît în predarea morfologiei, cît şi a sintaxei se va face o permanentă referire la limba română şi la limbile moderne; în afară de aceasta, se va ţine seama şi de cunoştinţele de limba greacă ale elevilor (se va putea prezenta, sumar, natura raporturilor de înrudire dintre cele două limbi clasice, explicîndu-se astfel asemănările dintre ele). În legătură cu predarea gramaticii, în primii doi ani trebuie pusă şi chestiunea asigurării unei varietăţi indispensabile, a caracterului atractiv, şi deci eficient, al lecţiilor. Avînd în vedere că timpul unei lecţii este extrem de scurt, iar numărul orelor săptămînale relativ ridicat e de examinat posibilitatea consacrării unei ore săptămînale sistematizărilor şi exerciţiilor gramaticale, celelalte urmînd a fi dedicate lecturilor; desigur că aceasta nu trebuie să ducă la o despărţire rigidă dintre cele două compartimente, iar bifurcarea nu poate interveni din primele lecţii.

Cei patru ani de studiu vor fi împărţiţi, ca şi la secţia umanistă, în două grupe: anii I şi II vor avea ca scop primordial învăţarea limbii, pe baza unor texte alese din întreaga literatură latină (făcîndu-se şi aici apel la scrierile medievale şi umaniste [21], predominante rămînînd, mai ales în anul II, texte autentice din scriitorii latini). Se va insista, în alcătuirea manualelor, asupra interesului literar al textelor, manualul anului II fiind în linii mari, o antologie latină, conţinînd fragmente literare scurte şi nefiind supusă constrîngerii cronologice. Anii III şi IV vor fi consacraţi studierii marilor autori clasici.

Principiile alegerii textelor vor fi analoge cu cele folosite pentru secţia umanistă; distribuirea lor va fi însă diferită. În afară de aceasta, în anul IV se va programa o crestomaţie cronologică a scriitorilor latini, care va servi ca bază sistematizării cunoştinţelor de istorie literară. Pentru obţinerea varietăţii, se recomandă, în anii III şi IV, lecturi paralele din autori (un poet şi un prozator), fiecăruia acordîndu-i-se, din totalul orelor săptămînale, un număr precis, la date fixate; în anul IV se poate trece, de la trimestrul II (eventual şi I) la lecturile sistematice din crestomaţie (una sau două ore pe săptămînă).

În vederea atingerii scopurilor expuse mai sus, sînt necesare *5—6 ore pe săptămînă* (şi *3—4 de greacă*).

Pentru ca studiul limbii latine să se desfăşoare intensiv, e necesară *scindarea claselor* în două subgrupe de aproximativ 15—20 elevi.

II. *Conţinutul şi succesiunea cunoştinţelor*

Anii I şi II

Predarea cunoştinţelor de gramatică se va face, în linii mari în aceeaşi ordine ca la secţia umanistă. Se va urmări însă o cunoaştere mai aprofundată şi mai nuanţată a gramaticii şi se vor programa mai frecvent sintezele recapitulative. Sintaxa frazei şi principiile versifica-

---

[21] Sistemul „Cambridge Latin Course" (de care avem cunoştinţă numai indirect) propune şi texte special elaborate, cu un subiect unitar pentru un întreg semestru: viaţa cotidiană a cetăţeanului roman (din Pompei) L. Caecilius Iucundus, a cărui casă este relativ bine conservată şi al cărui bust se află în muzeul din Neapole; cu ajutorul auxiliarelor vizuale (ilustraţii, diapozitive), prin inserarea în textele special compuse a unor texte autentice (afişe electorale, anunţuri pentru vînzări, închirieri, spectacole) se încearcă captarea interesului elevilor şi familiarizarea lor cu viaţa cotidiană şi cu instituţiile romane.

ţiei (hexametrul dactilic şi distihul elegiac) se vor expune în anul II, în trimestrul III. De asemenea, prin gruparea lecturilor pe centre de interes se vor obţine ocazii pentru sinteze, ilustrate cu material didactic, privind civilizaţia şi instituţiile romane.

Anul III

Autorii predaţi în acest an vor fi:

1. Caesar, extrase din *Războiul cu galii*. Aproximativ 6 săptămîni.

După această lectură, care va constitui şi un prilej pentru repetarea gramaticii[22], se va trece la lectura paralelă a textelor în proză cu cele poetice, consacrîndu-se prozei 3—4 ore pe săptămînă şi versurilor 2 ore.

Prozatori:

2. Cicero, extrase din două discursuri (alese dintre: *Catilinara I*, *De signis*, *De suppliciis* şi *Pro Milone*) şi dintr-o operă filozofică (*De senectute*, *De amicitia* sau *Somnium Scipionis*). Aproximativ 16 săptămîni.

3. Sallustius, Extrase din *Războiul cu Iugurtha*. Aproximativ 10 săptămîni.

Poeţi:

4. Ovidiu. Extrase din *Metamorfoze* (vezi mai sus, p. 315) şi din elegiile pontice. Aproximativ 12 săptămîni.

5. Horaţiu. Extrase din *Satire*, *Epistole* şi din *Arta poetică*. Aproximativ 14 săptămîni.

Anul IV

Pe primul trimestru se va continua lectura paralelă (3—4, respectiv 2 ore) a prozatorilor şi a poeţilor; în trimestrele II şi III va interveni şi lectura crestomaţiei, cu expuneri sistematice de istorie literară (2—3 ore de proză, 2 ore versuri, 1—2 ore crestomaţie).

Autorii predaţi vor fi:

Prozatori:

1. Titus Livius. Extrase din cărţile XXI şi XXII. Aproximativ 6 săptămîni.
2. Plinius cel Tînăr. Aproximativ 6 săptămîni.
3. Tacit. Extrase din *Anale*. Aproximativ 17 săptămîni.

Poeţi:

4. Vergilius. Extrase din *Eneida*. Aproximativ 12 săptămîni.
5. Horaţiu. Extrase din poemele lirice (vezi p. 315). Aproximativ 7 săptămîni.
6. Lucreţiu. Aproximativ 10 săptămîni.

Din crestomaţie vor putea face parte[23]:

1. *Plaut*
2. Terenţiu
3. *Catullus*
4. Varro
5. Cicero, scrisori
6. *Vergilius*, Bucolice
7. Tibullus
8. *Propertius*
9. Velleius Paterculus
10. Quintus Curtius
11. *Seneca*
12. *Lucanus*
13. *Petronius*
14. Plinius cel Bătrîn
15. Quintilian
16. *Marţial*

---

[22] Prin alegerea lui Caesar ca prim autor recomandat pentru lectura elevilor, nu am urmat, fără discernămînt, o tradiţie multiseculară. Sîntem conştienţi de dificultăţile acestui prozator artist, pentru care despuierea de podoabe era un punct de doctrină. Dar însuşi acest fapt (Caesar foloseşte numai cuvinte uzuale, totalitatea vocabularului său fiind inferioară cifrei de 3000 unităţi lexicale) oferă cititorului o frază simplă, fără surprize sintactice şi lexicale; în felul acesta, eforturile elevilor nu sînt dispersate de necesitatea rezolvării unor probleme secundare şi se pot concentra asupra înţelegerii structurii frazei latine.

[23] Sînt tipărite cu italice numele autorilor care credem că nu pot lipsi din lecturile elevilor.

17. *Iuvenal*
18. Suetonius
19. Apuleius
20. Augustinus [24]

III. *Perspectivele absolvenţilor liceelor clasice*

1. Absolvenţii pot funcţiona în calitate de cadre medii în orice instituţii, mai ales în cele cu profil cultural, în primul rînd în biblioteci şi muzee sau în domeniul producţiei şi difuzării cărţii.

2. Se pot înscrie la cursuri postliceale la următoarele specialităţi: biblioteconomie, învăţămînt artistic, stenodactilografie, arte grafice; de asemenea pot urma şcoli cu profil biologic, de surori de ocrotire etc.

3. Pentru absolvenţii care vor intra în învăţămîntul superior se recomandă în primul rînd îndrumarea lor către facultăţile de ştiinţe umane: filologie, filozofie, istorie, drept. Pregătirea absolvenţilor neexcluzînd disciplinele biologice, se vor putea obţine rezultate bune şi prin îndreptarea lor către facultăţile de acest tip (biologia, medicina, farmacia, agronomia sau geografia).

Grupa D

Licee de specialitate cu profil artistic şi biologic

Cunoştinţele lingvistice şi de cultură antică sînt în linii mari analoge cu cele ale secţiilor umaniste. În alegerea textelor (şi deci în asimilarea lexicului şi a frazeologiei) se va acorda un loc însemnat specialităţii fundamentale a şcolii (texte medicale, de ştiinţele naturii, texte privind arta etc.). Detaliile vor putea fi stabilite numai în colaborare cu comisiile ministeriale ale specialităţilor respective [25].

I. Fischer

---

[24] Manualele ar trebui să cuprindă texte din toţi aceşti autori, alegerea rămînînd la latitudinea profesorului.

[25] Pentru alcătuirea proiectului de faţă, autorul s-a consultat cu: *Margareta Nasta*, profesoară la liceul clasic din Bucureşti, membră a Comisiei ministeriale pentru învăţămîntul clasic, şi *Sebastiana Popescu*, cercetător la sectorul de limbi clasice din Institutul de lingvistică din Bucureşti, fostă profesoară de liceu.

L'ANNÉE PHILOLOGIQUE. Bibliographie critique et analytique de l'antiquité gréco-latine (fondée par J. Marouzeau), publiée par Juliette Ernst et par George Kennedy, avec la collaboration de Marianne Duvoisin, Ingrid Robbe-Grillet, Pierre Langlois, Claude-Lise Foult et William C. West III. Tome XLII. Bibliographie de l'année 1971 et complément d'années antérieures. Paris, Société d'édition „Les Belles Lettres", 1973. XXXI + 856 p. in 8°.

Cum era uşor de prevăzut (cf. Studii clasice XV, 1973, p. 229—230), numărul publicaţiilor privitoare la antichitatea greco-romană continuînd să crească pretutindeni în lume, numărul paginilor *Anului filologic* sporeşte şi el (856 faţă de 824 în anul precedent !) într-un ritm care lasă să se înţeleagă că plafonul de 1000 va fi depăşit curînd. Oricum ar fi, în spectaculoasa creştere a formatului bibliografiei trebuie să vedem nu numai urmarea nemijlocită a sporirii producţiei universale în ştiinţele antichităţii, dar şi perfecţionarea metodelor de înregistrare a acestei producţii prin sporirea numărului redactorilor şi crearea de filiale în alte ţări decît Franţa.

În această ordine de idei, mi s-a întîmplat să semnalez altădată înfiinţarea unei redacţii a *A.f.* peste Ocean, la Chapel Hill, în statul North Carolina, pînă la o vreme condusă de T. Robert S. Broughton, apoi de George Kennedy. În cuvîntul-înainte al volumului prezent ni se anunţă şi întemeierea unei redacţii germane sub direcţia lui Viktor Pöschl, cu sediul la Seminarul de filologie clasică al Universităţii Heidelberg. Sprijinită băneşte de „Deutsche Forschungsgemeinschaft", a cărei rodnică activitate îmbrăţişează atîtea ramuri ale ştiinţei contemporane, noua „Zweigstelle" şi-a şi început activitatea, — mai exact la 1 iulie 1972. În grija ei vor sta de-aci înainte publicaţiile apărute în cele două republici germane şi Austria, iar rezultatele primelor despuieri vor fi incluse în volumul XLIII (1972) al bibliografiei, plănuit să apară în prima jumătate a anului 1974.

Sub raportul economiei interne, volumul care ne reţine atenţia aduce o noutate importantă, un *Index geographicus* compilat la Centrul de cercetări „André Piganiol" al Universităţii din Tours, sub conducerea lui Raymond Chevallier. Despre criteriile după care a fost întocmit ne informează o notă a Redacţiei, publicată la p. X, din care mi se pare potrivit să citez : „Dans l'*Index geographicus* sont notés les noms de lieux et de peuples en tant qu'ils représentent des concepts géographiques, et non des entités politiques. On a laissé de côté : les toponymes entrant dans un titre d'ouvrage antique (Les Sept contre Thèbes) ; les noms d'origine associés à un nom d'auteur (Alcaeus Mytilenaeus) ; les noms des lieux où sont actuellement conservés les manuscrits ou les objets archéologiques ; les noms attestés seulement au moyen âge ; enfin les sites, notamment d'Asie, dont les fouilles, portant surtout sur les couches préhistoriques, ne rendent qu'occasionnellement des restes des époques hellénistique ou romaine, et dont le nom antique est encore inconnu ou controversé. De deux concepts géographiques, c'est le plus compréhensif qui a été retenu (dans „à Xanthos, en Lycie", on a noté Xanthos).

Fără îndoială, cititorii vor şti să aprecieze după merit această încercare de a li se veni în ajutor şi de a li se uşura munca. Principiile după care a fost stabilit indicele mi se par şi ele judicios stabilite. Rămîne ca practica să perfecţioneze aplicarea lor care, dacă ar fi să mă bizui pe cîteva sondaje rapide, lasă întrucîtva de dorit.

D. M. Pippidi

EVRIPIDES, *Hecuba*. Edidit Stephen G. Daitz, Leipzig, Teubner, 1973, XXXVI + 102 p. (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana).

Cu fiecare nou volum din piesele lui Euripide, colecţia Teubner oferă publicului o ediţie tot mai serioasă, tot mai completă. Apărînd după *Elena* (ed. K. Alt) şi *Troienele* (ed. W. Biehl) pe care am avut deja prilejul să le prezentăm în paginile acestei reviste (vezi StCl IX, 1967, p. 305—307 şi XV, 1973, p. 231—232), ediţia *Hecubei* stabilită de S. G. Daitz

se recomandă prin mai multe calităţi importante. Această ediţie se bazează pe o nouă colaţionare a tuturor celor 20 de manuscrise socotite ca cele mai importante pentru stabilirea textului. Printre acestea se numără şi palimpsestul de la Ierusalim, ms. *H*, editat în facsimil şi comentat de S.G. Daitz în anul 1970 (vezi StCl XIV, 1972, p. 313), precum şi ms. Marcianus Latinus XIV 232, *Ml*, recent descoperit de E. Mioni. Cel dintîi datează din sec. al XI-lea şi conţine, din *Hecuba*, versurile 869—920 şi 1125—1173; cel de al doilea a fost copiat în sec. al XIV — XV-lea şi conţine versurile 960—1295.

Pe lîngă cele 20 de mss. pe care le-a colaţionat el însuşi, S. G. Daitz utilizează mai multe mss. studiate de A. Turyn şi cele patru fragmente de papiri care păstrează cîteva versuri din *Hecuba*. Substanţiala introducere care precedă textul lui Euripide, în lucrarea pe care o prezentăm, cuprinde nu numai lista şi descrierea tuturor acestor surse, dar şi un studiu original asupra relaţiilor de înrudire care există între ele. Numeroasele mss. care păstrează triada bizantină (*Hecuba, Oreste, Fenicienele*) sînt atît de influenţate de contaminare, încît nu se poate stabili cu certitudine o stemă, nici după ce se înlătură mss. pe care Turyn le atribuie lui Moschopoulos, Thomas Magister şi Triclinius. Lista erorilor comune tuturor mss. (vezi p. XIII, n. 4) dovedeşte, desigur, că ele provin dintr-un arhetip unic, dar filiaţia fiecărui ms. în parte nu poate fi urmărită cu stricteţe din cauza influenţelor orizontale care se observă în întreaga tradiţie. Renunţînd aşadar la ideea de a propune o stemă a mss., S. G. Daitz încearcă să găsească un criteriu precis cu ajutorul căruia s-ar putea aprecia, nu filiaţia, ci gradul de asemănare dintre diferitele mss. În acest scop, el alege, din cele opt mss. pe care le consideră mai importante (*A, B, L, M, P, R, S, V*), un număr de 138 de pasaje în care aceste mss. prezintă lecţiuni diferite, una dintre lecţiuni comportînd întotdeauna o eroare metrică. Pentru aceste 138 de pasaje, S. G. Daitz stabileşte, pe de o parte, numărul de lecţiuni corecte şi incorecte din fiecare ms., pe de altă parte, numărul de concordanţe care există în interiorul fiecărui grup de două mss. Calculele sale urmăresc şi totalul concordanţelor, şi, separat, concordanţele care privesc lecţiunea corectă şi concordanţele care privesc lecţiunea incorectă. În acelaşi timp, S. G. Daitz analizează şi datele pe care le oferă colometria diferitelor mss. Dintr-un „apparatus colometricus" care ocupă ultimele pagini ale volumului şi asupra căruia vom avea ocazia să revenim, el alege 85 de pasaje (nu 84, cum afirmă la p. XIV) care comportă deosebiri de colometrie între cele opt mss. studiate. El prezintă apoi, în mai multe tablouri, numărul exemplelor de colometrie corectă şi incorectă pentru fiecare ms. şi numărul exemplelor de concordanţă colometrică din interiorul fiecărui grup de două mss. Un ultim tablou (p. XX—XXI) rezumă ansamblul concordanţelor care se pot stabili în privinţa lecţiunilor şi în privinţa colometriei. Din toate aceste tablouri, se desprind mai multe concluzii. Pe plan teoretic, se constată că identitatea în colometrie este mai frecventă decît identitatea în lecţiuni. În legătură cu problema concretă a asemănărilor dintre cele opt mss. studiate, se observă că cel mai mare număr de concordanţe care privesc lecţiunile există în interiorul grupurilor *AB* şi *BM*, iar cel mai mare număr de concordanţe care privesc colometria, în interiorul grupurilor *BM* şi *RM*. Statisticile lui S. G. Daitz arată că, pentru *Hecuba*, asemănările dintre ms. *L* şi ms. *P* sînt neînsemnate. Cum există mai multe pasaje în care lecţiunile lui *P* se sprijină pe cele ale lui *L* (la p. XXIII găsim şi lista acestor pasaje, şi lista deosebirilor dintre *L* şi *P*), editorul ajunge la concluzia că, în aprecierea concordanţelor dintre aceste mss., argumentele de ordin calitativ dovedesc că *P* derivă fie din *L*, fie din sursa lui *L*, în timp ce argumentele de ordin cantitativ arată că procesul de contaminare a şters, în mare măsură, asemănările dintre *L* şi *P*. Raporturile dintre mss. *G* şi *K*, pe de o parte, *V* şi *Va*, pe de alta, sînt urmărite pe baza obişnuitelor liste de trăsături comune.

În stabilirea textului, editorul dă dovadă, adesea, de prudenţă. Multe versuri condamnate sau emendate de alţi editori păstrează, la S. G. Daitz, forma pe care o au în tradiţia manuscrisă: 555—556, 653—658, 793—797, 970—975 etc. Cu excepţia primului *kommos*, corurile sînt reproduse cu aceeaşi fidelitate faţă de mss. (vezi, de pildă, vv. 684—722, 1058—1063, 1081 etc.). Editorul nu consideră că secvenţa dactil + anapest este inadmisibilă în sistemele anapestice şi, ca atare, nu aduce nici o modificare în textul versurilor 97 şi 145 (s-ar putea remarca, totuşi, că schimbarea de topică propusă de Deventer la v. 145 dă acestui vers un aspect regulat fără a necesita o alterare brutală a textului transmis). Conjecturile propuse de S. G. Daitz ar putea părea numeroase, dar se reduc, de cele mai multe ori, la modificări ale punctuaţiei sau ale accentuării cuvintelor (vezi, pentru punctuaţie, vv. 103, 354—355, 626, 703—705, 1056, 1152 şi, pentru accentuare, vv. 255, 1028, 1256, 1276). Inovaţii puţin mai importante se observă la vv. 91 (ἀνάγκᾳ în loc de ἀνάγκη/ἀνάγκᾳ οἰκτρῶς din mss.), 329 (μηδὲ în loc de μήτε sau μὴ δὲ) şi 1167 (ἤνυτον în loc de ἤνυον; ms. *H* are aici lecţiunea ἤν.τον). Singurul pasaj care comportă intervenţii mai serioase în textul manuscriselor este primul *kommos*, vv. 154—215. Pentru aceste versuri lirice, S. G. Daitz adoptă interpretarea metrică propusă, încă de la începutul secolului trecut, de Hermann şi de Seidler: 154—174 = = 197—215 şi 177—179 = 194—196, 180 — 182 = 185—187, 188—190 = 191—193 (vv.

183—184 rămîn în afara oricărei corespondențe, așa cum se poate observa). Recunoașterea unei corespondențe strofice în interiorul acestui dialog liric implică unele dificultăți. În mss., versurile amintite prezintă, din punct de vedere metric, asemănări remarcabile, dar nu au exact aceeași schemă. Pentru a stabili o identitate metrică, fie și aproximativă (rămîn oricum mai multe nepotriviri de detaliu, așa cum se poate vedea din schemele de la p. 75—76), editorul trebuie să accepte unele emendări, în special la vv. 157—158, unde suprimă de două ori articolul, și la vv. 171—176, unde rescrie cu totul textul tradițional (pentru vv. 171—172 folosește scholia la Arist., *Nu.* 1165, iar vv. 175—176 le consideră interpolate, împreună cu Seidler și mulți alți editori). Modificări de mai mică amploare apar la vv. 180, 186—187 și 196.

Aparatul critic care însoțește textul își propune să prezinte, cît mai exact cu putință, starea mss. utilizate. Redactat după principiile stabilite de Turyn, acest aparat face, cu consecvență, distincția între lecțiunile care n-au suferit nici o corectură și lecțiunile de dinaintea sau de după corectură, lecțiunile suprascrise, lecțiunile marginale, lecțiunile γράφεται etc. Pe cît e posibil, editorul specifică, pentru fiecare din aceste lecțiuni, dacă a fost scrisă de prima mînă sau de cea de a doua. Conjecturile editorilor moderni nu ocupă decît un loc modest în acest aparat : sînt menționate numai cele care, după părerea lui S. G. Daitz, contribuie într-adevăr la clarificarea textului (vezi p. XXVII). Testimoniile sînt tratate în același chip : editorul nu le reține decît pe cele care sînt utile pentru stabilirea textului (vezi p. XIII). În schimb, aparatul critic cuprinde adesea un scurt comentariu asupra textului : justificarea lecțiunii adoptate, trimiteri la expresii asemănătoare folosite de Euripide sau de alt autor etc. O singură dată, acest aparat ni s-a părut neclar : la v. 723, care e suprimat fără nici o explicație (explicația rezultă indirect din nota la v. 1087 : „del. Hermann (= 723)").

Textul editat de S. G. Daitz comportă mai multe indicații menite să faciliteze consultarea și înțelegerea lui. Amintim, cu titlu de exemplu, numerotarea versurilor în pasajele lirice și semnele grafice care marchează particularitățile prosodice (sinizeza, scurtarea diftongilor, cazurile cînd grupul *muta cum liquida* face poziție). Aceste date sînt completate de o „Appendix metrica" extrem de clară. Referindu-se, evident, numai la pasajele lirice, analiza metrică cuprinde textul, schema și numele fiecărui vers. Schema metrică indică nu numai succesiunea silabelor scurte și lungi, ci și diereza sau conjuncția metrelor, cezura și *synaphea*, sfîrșitul de perioadă sau de sistem și prezența unei silabe scurte în locul unei silabe lungi („breuis in elemento longo"). În privința interpretărilor metrice, credem că s-ar putea formula unele rezerve numai în legătură cu vv. 168 = 210 (după S. G. Daitz, tripodie iambică ; poate ar fi mai bine să considerăm că este un dohmiac de tipul celor descriși de A. M. Dale, *The Lyric Metres of Greek Drama* [2], Cambridge University Press, 1968, p. 115). 200—201 (după Daitz un trimetru anapestic catalectic ; după Dale, *ibid.* p. 60, o tripodie anapestică + un dohmiac lung cu valoare clauzulară) și 1102 (tetrapodie cretică, după Daitz ; tetrametru peonic, după Dale, p. 99).

Volumul se încheie cu un original „Apparatus colometricus". Stabilit pentru 16 din cele 20 de mss. colaționate de editor (au fost lăsate la o parte cele trei mss. foarte incomplete, *H*, *Ml*, *Vp*, și ms. *Aa*, folosit numai acolo unde lipsește *A*), aparatul colometric arată, în același timp, în ce măsură colometria adoptată de S. G. Daitz se aseamănă cu cea din mss. și în ce măsură mss. se aseamănă între ele în ceea ce privește colometria.

Liana Lupaș

HIPPOCRATE. Tome VI, 2-ème partie. *Du régime des maladies aiguës. Appendice. De l'aliment. De l'usage des liquides.* Texte établi et traduit par Robert Joly, Paris, „Les Belles Lettres", 1972, XXXIV + 182 p.

Profesorul Robert Joly de la Universitatea din Bruxelles (și Mons) continuă editarea scrierilor mult controversate, după cum se știe, ale așa-numitului *Corpus hippocraticum*. Seria de texte clasice publicate sub patronajul asociației Guillaume Budé se îmbogățește astfel pe linie medicală cu încă un volum, contribuind treptat la întregirea scrierilor din domeniul respectiv, care lipseau pînă acum cîțiva ani din bilanțul realizărilor. Fără îndoială, în ce privește opera lui Hipocrate (sau considerată ca atare), există ediția de acum super-centenară a lui Littré, care, deși nu a folosit toate manuscrisele, unele încă necunoscute la vremea lui, și cu toate că nu a putut beneficia, firește, de rezultatele imensei strădanii exegetice în materie de hipocratism, așa cum e cazul astăzi, rămîne singura completă și utilizabilă s i n t e t i c de către orice

cercetător al complexelor probleme filologice și medicale cuprinse în numita colecție. Unele scrieri hipocratice s-au bucurat între timp de ediții lăudabile, cum e cazul aceleia a lui Grensemann (*Despre boala sacră*), dar o ediție de ansamblu nu există încă. În ce privește acel grandios edificiu editorial proiectat de către patru universități încă înaintea primului război mondial, mă refer la *Corpus medicorum Graecorum* (din pritaneul conducerii făceau parte atunci filologi ca Wilamowitz și Diels), această ilustră inițiativă s-a soldat, în ce-l privește pe Hipocrate, cu un rezultat concret pauper, ca să nu spunem complet nesatisfăcător. Chiar cel dintîi volum apărut din scrierile hipocratice a cunoscut critici aspre din punctul de vedere al valorii colaționării, emendării etc., așadar pe linia propriu-zisă a muncii editoriale. Iată încă un argument pentru care ediția Littré își menține semnificația sa inițială practică, prea puțin alterată de trecerea unui secol și mai bine (a fost publicată în zece volume între anii 1839 și 1860). Nu putem să nu amintim aici comparativ soarta operei încă mai vaste a lui Galen, pentru a cărei cunoaștere i n t e g r a l ă ne servim încă de ediția în 20 de volume a lui Carol Gottlob Kühn din jurul anului 1820! „Tantae molis..." Atît de greu este să realizezi în materie de texte medicale o ediție completă și cît mai la adăpost de invectivele critice.

Am spus aceste lucruri în scop informativ pentru ca cititorul să cunoască în general preistoria problemei edițiilor medicale grecești și pentru a evalua, cît e posibil, dificultățile acestei inițiative. Volumul editat de către Joly (tomul VI, partea a 2-a) cuprinde trei scrieri de a doua și a treia însemnătate aflate în *Corpus hippocraticum*: *Despre regim in bolile acute* (cu așa-numita *Anexă*), *Despre aliment* (mai corect: *Despre alimentație*) și *Despre folosirea lichidelor* (titlul grec mai simplu: *Despre lichide*). Ponderea evidentă ca extindere și semnificație de fond medical o are prima scriere, *Despre regim în bolile acute*, numită într-un manuscris *Despre ptisană*, pentru că o bună parte din cuprins este ocupată cu descrierea și indicațiile în diverse boli a ptisanei sau decoctului de orz. Editorul rezumă în introducere datele de ordin istoric și interpretativ-filologic, se înțelege esențiale asupra acestui tratat „dietetic" și expune critic diversele păreri, ca de obicei contradictorii. Găsim și cîteva aprecieri interesante cu privire la fondul medical, de pildă asupra teoriei esențiale, după opinia noastră, a „schimbărilor" regimului celor bolnavi, ca și al celor sănătoși (*metabolai*), problemă de care ne-am ocupat noi înșine cu prilejul conferinței clujene *Eirene*, unde am avut cinstea de a fi susținut de către R. Joly însuși, participant la reuniune. Oricît am aprecia însă pozitiv concepțiile medicale hipocratice, spre exemplu interesul perfect actual al teoriei metabolice, trebuie să expunem aici și cealaltă parte a medaliei, aspectul negativ de ordin direct medical. Or, tocmai cu privire la fondul terapeutic al scrierii *Despre regim in bolile acute* devine clar că ptisana sau greoiul decoct de orz a fost folosit unde se cade și unde nu de către medicii epocii respective. Dar, lăsînd aceste considerații tehnice, totuși necesare, să revenim la ediția ca atare.

Ne vom opri mai puțin asupra aspectului propriu-zis filologic al ediției lui Joly. Aș aminti doar că tradiția manuscrisă a colecției hipocratice a cunoscut vicisitudini mai mult chiar decît se întîmpină de regulă în materie de texte ale autorilor clasici. Încă de la constituirea *Corpus*-ului la Alexandria sub Ptolemei, scrierile componente au intrat de-a valma, fără indicația provenienței și nici a autorilor, *adespota*, cum ne informează între alții Galen, care semnalează interesul material nociv al vînzătorilor de manuscrise. Acest fapt explică aspectul cu totul eterogen și inegal pe care îl prezintă azi colecția scrierilor hipocratice, precum și multiplele dificultăți legate de efortul editorilor de-a lungul timpurilor. Dealtfel, volumul de care ne ocupăm al lui R. Joly a fost recenzat cu competență pe linia pur editorială de către un critic din cadrul centrului de studii hipocratice de la Hamburg, unde se pregătește lexiconul complet hipocratic (destul de avansat), folosindu-se arhiva imensă ce servește concomitent la pregătirea unui eventual *Thesaurus linguae graecae*. (Volkmar Schmidt, Gnomon 45, 1973, 1, p. 11—18). Desigur erorile de colaționare imputate se cuvin luate în considerație, dar ele sînt motivate, în anumită măsură, de faptul că ceea ce se cheamă de obicei „lectio difficilior" nu constituie excepția, ci regula în legătură cu manuscrisele medicale hipocratice.

Cît privește traducerea executată de Joly se cuvine relevat în primul rînd faptul că ea înseamnă un pas mai departe pe făgașul interpretativ realizat de Littré. Noul editor a căutat să amelioreze pasajele greu de redat — și acestea nu sînt rare — încercînd totodată, cum afirmă sugestiv el însuși, să nu facă textul francez „mai clar decît cel original grec". Afirmația, elocventă în anume sens este legitimă, dacă ne gîndim la împrejurările citate ale tradiției manuscrise hipocratice, care nu a scăpat firește de alterări diferite, interpolații, reașezări de fraze și de alte prefaceri caracteristice manuscriselor autorilor clasici. Joly traduce corect și atent textul original, deși cînd e vorba de traduceri în general, mai ales din vechii autori, faptul care contează este prima versiune, oricum merituoasă, cele următoare — există azi pentru unii filosofi și poeți chiar și o duzină în aceeași limbă — trebuind să fie judecate în raport cu prototipul

interpretativ, mai ales cînd acesta se situează la nivel superior. În cazul colecției hipocratice dispunem de suficiente traduceri în diverse limbi, inclusiv în latină, pe care orice nou interpret este nu numai îndreptățit, dar și obligat să le consulte.

C. Săndulescu

XENOPHONTIS *Expeditio Cyri — Anabasis*. Edidit C. Hude, editionem correctiorem curauit J. Peters, Leipzig, Teubner, 1972, XIX + 330 p. (Bibliotheca Teubneriana).

Numeroasele manuscrise ale *Anabazei* lui Xenofon se împart în două familii, numite în 1825 de L. Dindorf, după reprezentanții lor de bază — italiană și parisină. Familia italiană descinde din *Vaticanus gr. 1335* (= F, sec. X—XI) și din *Marcianus* gr. 590 (= M, sec. XII—XIII). Cel mai de seamă reprezentant al familiei parisine este *Parisinus gr. 1640* (=C, din anul 1320). Autorii nu mai puțin numeroaselor ediții ale acestei opere, atît de folosite în învățămîntul limbii grecești, au dat prioritate pentru stabilirea textului fie familiei parisine, ca Dindorf (1852), Sauppe (1865), Hug (1879), Gemoll (1899), Marchant (1904), fie celei italiene, ca Krueger (1826), Breitenbach (1867), Schenkl (1869). Apărute aproape simultan, edițiile cele mai recente și cele mai bune pînă azi ale *Anabazei*, cea datorată lui C. Hude (1931) și cea elaborată de P.Masqueray (1930—1931), concordau, fără ca autorii lor să fi știut unul de activitatea celuilalt, în preferința pentru familia italiană și ofereau texte foarte apropiate. Era un argument în plus în favoarea tradiției F—M, garantată și de testimoniile păstrate la autorii bizantini și de papiri.

Luîndu-și sarcina de a aduce la zi ediția lui C. Hude, J. Peters valorifică în chip critic și personal rezultatele la care a ajuns cercetarea mai nouă a textului xenofontic, de la Masqueray pînă în prezent.

În principiu, ori de cîte ori constată diferențe între ediția Hude față de ediția Masqueray în privința lecțiunilor bazate pe familia italiană de manuscrise, Peters preferă varianta Hude, invocînd autoritatea de paleograf a acestuia. Dincolo de argumentul de autoritate pe care se sprijină, atitudinea sa se legitimează și prin caracterul de ediție *correctior* a operei strălucitului său înaintaș pe care-l are lucrarea de față. Fidelitatea față de opțiunile fundamentale ale dispărutului filolog ni se pare în cazul unei asemenea întreprinderi de la sine înțeleasă. Fidelitate, deci nu servilism filologic. E ceea ce a înțeles, dealtfel, cum era și de așteptat distinsul clasicist contemporan. În acest spirit el nu ezită să prefere toate lecțiunile lui Masqueray în cazul concordanțelor depline dintre cei patru reprezentanți ai familiei parisine, notați cu *c*, mai ales atunci cînd e vorba însă de codicele *Etonensis* (sec. XV) cercetat cu toată grija de savantul francez. De asemenea, Peters, ținînd seama de obiecțiile critice făcute de L. Castiglioni într-o recenzie la ediția lui Hude („Gnomon", 9, 1933, p. 642 și urm.), înlătură unele inconsecvențe din aparatul acesteia, remediindu-l în sensul preciziei și eleganței ; e vorba de folosirea nu totdeauna judicioasă a siglei *f* adoptată de Hude pentru a nota concordanțele depline dintre reprezentanții familiei italiene. Un alt exemplu : la data elaborării ediției Hude, manuscrisul *Vindobonensis 95* (sec. XV) fusese folosit numai de C. Schenkl. Autorul noii ediții pune în valoare cercetările asupra acestui codice datorate lui A. Svensson (1940), de care, din păcate, a luat cunoștință numai prin intermediul unei recenzii din „Gnomon", 17, 1941, p. 286—287, semnată de F. Zucker. În sfîrșit, circa 100 lecțiuni importante care îmbogățesc aparatul critic sînt datorate studiului lui L. Castiglioni asupra a patru manuscrise ambrosiene cuprinzînd *Anabaza* și care i-au rămas necunoscute lui Hude : I 121 sup., A 78 inf., A 157 sup., G 92 sup. (v. Castiglioni, *Studi intorno alla storia del testo dell'Anabasi di Senofonte*, Milano, 1932). Nulă pentru alcătuirea aparatului critic, dar garantînd autenticitatea tradiției italiene e mărturia fragmentului papiriaceu din sec. II, editat sub nr. 1196 în *Pubblicazioni della Società italiana per la ricerca dei Papiri greci e latini in Egitto — Papiri greci e latini*, XI, Firenze, 1935.

De cele mai multe ori, J. Peters nu se limitează la consemnarea lecțiunilor propuse de alți cercetători decît Hude, ci ia atitudine pentru sau împotriva lor, cu argumente proprii. Nu puține sînt emendările propuse de el însuși. În sprijinul acestora el invocă uzul limbii grecești, alte texte antice sau chiar realități istorice redate evident greșit în text. Cîteva exemple din cele multe posibile vor sugera cititorului cît de binevenită și de minuțios concepută e contribuția îngrijitorului noii ediții a *Anabazei*.

Codicele *Vat. gr. 1335* (F) este datat diferit de cercetători. Hude se oprise la sec. X—XI. P. Masqueray, H. Erbse, H. R. Breitenbach au optat în schimb, pentru secolul XII. Solicitat să-şi dea avizul de editor, renumitul expert Paul Canart a întărit opţiunea lui Hude.

p. 1,3 *et passim* : Hude adoptase grafia' Ἀρτοξέρξης din *M*. Peters propune însă revenirea la mai corectul Ἀρταξέρξης din inscripţiile greceşti (cf. CIG, II, 2691 c, d, e), invocînd şi forma persană Artachaschathra.

p. 23,7 : Hude s-a oprit la lecţiunea δράμοι τις περὶ νίκης, ca în *f*, respingînd pe δράμοι... ἐπὶ νίκης din *c*. Peters citează, în sprijinul ediţiei Hude, pe Persson.

p. 31,19 : τὸ μὲν εὖρος ὀργυαὶ πέντε, τὸ δὲ βάθος ὀργυαὶ τρεῖς. Peters recomandă forma atică ὄργυαι, invocînd pe Liddell Scott şi Kühner-Blass.

p. 34,19: ἡ δὲ γνώμη ἦν ὡς εἰς τὰς τάξεις τῶν Ἑλλήνων ἐλώντων καὶ διακοψόντων. Manuscrisele familiei italiene dau ἐλώντων, acceptat de Hude. Împreună cu Persson, Peters înclină mai curînd spre ἐλθόντων pentru care vine în sprijin Demetrius, *de eloc.* 104.

p. 58, 34—59,1 : θαυμάσιαι τὸ κάλλος καὶτὸ μέγεθος atestat de familia italiană e acceptat de Hude. Familia parisină dă genitivul τοῦ κάλλους καὶ μεγέθους. Împreună cu Persson, Peters se pronunţă pentru lecţiunea Hude, confirmată de *Cyropedia*, V 2, 7 şi *Cinegetice* I, 14.

p. 70,3 : manuscrisele dau κολάσασθε (C^1), κολάσεσθε (celelalte), κολάσασθαι (*D*). Corectînd, Hertlein, urmat de Hude, a propus : κολάσαισθε, lecţiune confirmată acum de unul din manuscrisele ambrosiene.

p. 201,17 : ἔπινον κερατίνοις ποτηρίοις lecţiune adoptată de Hude, ca în manuscrisele familiei italiene; cele din familia parisină dau : ἐκ κερατίνων ποτηρίων. La mărturia lui Athenaios, concordantă cu *f*, Peters o adaugă, în acelaşi sens, pe aceea a unuia din manuscrisele ambrosiene. Persson citează o sholie la Homer, *Iliada*, VIII, 189, unde se poate citi : κέρασιν ἔπινον. Castiglioni preferă : ἐν κερ. ποτ. Problema apare noului editor insolubilă; se limitează deci la îmbogăţirea aparatului.

p. 202, 1 : τέλος δὲ ὁ ἕτερος τὸν ἕτερον παίει, ὡς πᾶσι δοκεῖν πεπληγέναι τὸν ἄνδρα. La Athenaios : πᾶσι δοκεῖν, în *f* : πᾶσιν εἶναι δοκεῖν, în *c* πάσιν ἐδόκει. Lecţiunea Athenaios, acceptată de Hude, e întărită de Persson prin referire la *Cyropedia* I 2,8; VI 4,17.

p. 202,2 : ὁ δ'ἔπεσε τεχνικῶς πως continuă textul mai sus citat. În *f E* citim însă : ἔπαισε, ceea ce nu pare nepotrivit. Lecţiunea e apărată şi de manuscrisele ambrosiene cercetate de Castiglioni.

p. 241,12 : ἔχοντες τριήρεις . . . οὐκ ἐλάττους τριακοσίων se spune în text cu referire la corăbiile de care dispuneau atenienii în războiul peloponeziac. Manuscrisele din *f*, de obicei preferate de Hude, dădeau totuşi : τετρακοσίων. Peters susţine lecţiunea Hude, invocînd mărturia lui Thucydides II 13,8.

Prin asemenea intervenţii, prin remanierea întregului aparat critic, prin aducerea la zi a bibliografiei ce însoţeşte textul, J. Peters reuşeşte să insufle o nouă viaţă ediţiei Hude, impunînd-o ca ediţie optimă a *Anabazei* lui Xenofon. El contribuie astfel totodată la menţinerea binemeritatului prestigiu de care se bucură în întreaga lume casa Teubner.

Nicolae-Şerban Tanaşoca

ARCHIMÈDE. Tome II. *Des spirales, De l'équilibre des figures planes, L'Arénaire, La quadrature de la parabole.* Texte établi et traduit par Charles Mugler. Paris, „Les Belles Lettres", 1971, [X] + 203 [—208] p. în majoritate duble. (Collection des Universités de France).

Problemele generale ridicate de opera lui Arhimede au fost tratate de editor, acum profesor onorar la Universitatea din Nisa, în introducerea întîiului tom, recenzat de mine în volumul precedent al revistei noastre (p. 234 —238); trec deci direct la prezentarea cuprinsului celui de-al doilea tom. El e alcătuit numai din lucrări păstrate în redactarea iniţială, doriană, şi anume : Περὶ ἑλίκων, cele două cărţi Ἐπιπέδων ἰσορροπιῶν ἢ κέντρα βαρῶν ἐπιπέδων. Ψαμμίτης (care lipsea, în vol. I, p. XVIII, din lista textelor doriene) şi Τετραγωνισμὸς παραβολῆς, ocupînd locurile, 5, 1, 3, 9 şi 2 în ordinea cronologică probabilă, *Cvadratura parabolei* fiind scrisă între prima şi cea de-a doua carte din *Echilibrul figurilor plane.*

Întîiul tratat al volumului rezolvă (Mugler, p. 3 — 6) un număr de chestiuni privind curba inventată de autor, „spirala lui Arhimede"; terminologia referitoare la „originea" spiralei (ἀρχὰ τᾶς ἕλικος) și la celelalte elemente ale ei e fixată de Arhimede în șirul de definiții de la sfîrșitul propoziției 11. Ultimele propoziții, 21 — 28, ne oferă una din cele mai extraordinare izbînzi ale geniului Siracuzanului, cvadratura spiralei; izbitoare sînt, aici, dificultățile întîmpinate de învățații secolului al III-lea î.e.n. în evaluarea unei suprafețe cuprinse între alte linii decît o dreaptă și o circumferință; dar resursele imaginației lui Arhimede au triumfat și de data aceasta, chiar dacă în simplicitatea algoritmului modern cvadratura spiralei ne face să uităm raționamentele geometrice care stau la baza aplicării calculului integral în găsirea ariilor. Pentru cei vechi, fiecare problemă de integrare era o speță solubilă prin metode particulare care nu se pretau unei generalizări; procedeul lui Arhimede (cf. propozițiile 21, 24 și 27) rezultă din i n t u i r e a unui raport simplu între ariile spiralei și cercului. La fel ca în vol. I, Mugler înlătură în traducere parantezele drepte ale lui Heiberg, menținute în textul grecesc; uneori însă, de ex. la p. 50, r. 7, cuvintele existente în grecește între paranteze au fost suprimate în traducere. (La aceeași pagină, r. 18, trebuie — din nou! — ἐγγεγραμμένον.) Modernizarea exprimării geometrice nu ne mai surprinde: cf. p. 70, r. 22, 28 etc. Aparatul critic cuprinde frecvent nume care lipsesc din lista de sigle a volumului; pentru Madvig, de pildă (p. 8, r. 14), ori Commandinus (p. 21, r. 14; etc. etc.), cititorul e obligat să recurgă fie la introducerea primului volum, fie la alte mijloace de informație. Lista siglelor include și manuscrise necitate la textele acestui volum (A, P, *G*), dar omite sigla manuscrisului reconstituit de Heiberg, utilizat la *Echilibrul figurilor plane* și *Cvadratura parabolei*; și pentru acest codice trebuie să consultăm introducerea primului volum (p. XXIII, XXV — XXVI).

Din notița (p. 77 — 79) la *Echilibrul figurilor plane*, aflăm că, aplicînd calculul matematic la statica pîrghiei, Arhimede pune bazele unei noi științe exacte, mecanica rațională, hărăzită unui mare viitor. Tratatul a fost adesea studiat în timpurile moderne, dar și criticat, mai ales pentru că autorul operează cu noțiunea „centrului de greutate" fără să o definească în prealabil; Mugler socotește că Siracuzanul însuși se va fi ocupat de ea într-o lucrare mai veche, astăzi pierdută, ori că ea fusese divulgată de alți autori. Ernst Mach (întinerit de Mugler cu un an la p. 78, n. 1) îi reproșase lui Arhimede că admite în mod tacit ca adevărată o proprietate pe care vrea să o demonstreze (propoziția 6 din cartea întîi: legea proporționalității inverse a greutăților și distanțelor în echilibrul dintre greutăți inegale); dar Dijksterhuis a arătat, după O. Toeplitz și W. Stein, că respectiva propoziție a lui Arhimede se întemeiază pe postulatul 6, întocmai așa cum propoziția 27 din prima carte a lui Euclide e fundamentată de celebrul postulat al paralelelor. (Profit de acest prilej ca să reamintesc una din puținele contribuții românești la înțelegerea geometriei vechi; e vorba de cartea regretatului profesor Aram M. Frenkian, *Le postulat chez Euclide et chez les modernes*, Paris, J. Vrin, 1940.) Concluzia lui Charles Mugler e categorică: „Aujourd'hui, grâce à ces travaux, ce traité d'Archimède sur les fondements de la statique du levier est considéré comme un des grands textes de l'histoire des mathématiques appliquées" (p. 78 — 79). Semnalez intervenția în text a noului editor la p. 94, r. 5, unde adaugă un τὸ înaintea lui κέντρον; la fel la p. 106, r. 6. Pentru p. 109, r. 12 — 13, τοῦ ὅλου τμάματος (dar pasajul trebuie să fie interpolat), cf. p. 164, r.17, unde ὅλου e lipsit de sens.

Unui nespecialist, dar care își amintește de versurile lui Horațiu, *te maris et terrae numeroque carentis harenae mensorem cohibent, Archyta* (*Ode*, 1, 28, 1 — 2), cel mai interesant text al volumului i se pare cel mai scurt, opusculul Ψαμμίτης (p. 134 — 157), abundent și diferit prelucrat într-un șir întreg de cărți de matematică distractivă. Pornind de la proverbul că nisipul nu poate fi numărat, Arhimede, s-ar putea spune, creează ... logaritmii, un nou sistem de numărare și ne introduce în centrul problemelor astronomice ale vremii lui, revelîndu-se el însuși ca un astronom de prim rang. Deoarece chestiunea are și o latură lingvistică, mă întind ceva mai mult decît acolo unde nepriceperea mea e și mai vădită.

Știm că grecii vechi nu dispuneau de un numeral mai mare decît miriada. Nici cu limbile noastre moderne nu stăm însă mult mai bine; îndată ce vrem să exprimăm numere cu mai multe zerouri ne împiedicăm: dacă românește „bilion" înseamnă „un milion de milioane", *Dicționarul enciclopedic român* ne spune că în unele țări (Franța, S.U.A., U.R.S.S.) bilionul înseamnă „o mie de milioane", deci bilionul nostru, românesc, e de o mie de ori mai mare

decît al francezilor, de pildă. Evident, matematicienii scapă de asemenea echivocuri, prin utilizarea exponenților: ei nu spun ,,un milion", ci 10^6, nu spun ,,un bilion" (românesc !), ci 10^{12} etc. Doar limba sanscrită posedă numerale gigantice, mergînd pînă la 10^{21}, dar termenii sînt creații adesea personale și aproape întotdeauna cu valoare arbitrară: 10^9 are două denumiri, ca și 10^{14-17}; 10^{20} se cheamă ,,oștire", iar 10^{21} ,,oștire mare". (Vezi și Al. Graur, *Puțină ... aritmetică*, București, 1971, p. 23, 66 — 67.)

Soluția propusă de Arhimede e simplă, cel puțin pentru moderni. El numește ,,numere prime" (πρῶτοι ἀριθμοί) numerele de la 1 pînă la o miriadă de miriade (adică 10^8; Mugler greșește la p. 129 jos); această sută de milioane (în limbajul nostru) devine ,,unitatea" celei de-a doua serii, ,,numerele secunde", care se întinde de la 10^8 pînă la 10^{16}; ultimul număr se transformă la rîndul său în ,,unitate" a ,,numerelor terțe", care țin de la 10^{16} pînă la 10^{24}; și Arhimede continuă la fel, ajungînd deocamdată la ,,numerele din clasa miriadei de miriade", din care cel din urmă este $10^{8 \cdot 10^8}$ (notat, simplu, ,,A"), cu mult prea mare, cum vom vedea, pentru firele de nisip care ar umple tot ,,universul". Noi am spune că Arhimede a creat un sistem de numerație pozițional a cărui bază nu e 10, ca în sistemul nostru, ci 10^8, fiecare unitate dintr-o clasă oarecare fiind nu de o mie de ori, ci de o sută de milioane de ori (10^8) mai mare decît unitatea din clasa precedentă; sau, altfel spus, ,,clasele" lui Arhimede nu cuprind trei ordine, ca la noi, ci opt ordine (o ,,octadă"); el nu numără, ca noi, cu unități, mii, milioane etc., ci cu unități, octade, octade de octade etc.; noi trecem de la o clasă la alta adăugînd trei zerouri: dacă Arhimede ar fi cunoscut semnul zero, el ar fi trecut de la o clasă la alta adăugînd opt zerouri.

Dar Siracuzanul vrea să demonstreze ,,jusqu'au bout" (zice Mugler la p. 130; numerele nu au însă capăt !) capacitatea sistemului său aritmetic, trecînd acum la unități și mai mari. El denumește numerele de la 1 la A (cum notăm $10^{8 \cdot 10^8}$) ,,numere din prima perioadă", pe cele de la A la A^2 ,,numere din perioada a doua" ... și așa mai departe pînă la ,,numere din perioada 10^8", care se încheie cu A^{10^8}, adică $10^{8 \cdot 10^{16}}$, adică ... un număr care, scris normal, ar umple (după socoteala mea) aproape de o mie de ori distanța de la Pămînt la Soare și îndărăt. Din fericire, Arhimede s-a oprit aici.

Problema era însă cîte fire de nisip încap în univers: deci trebuie măsurat universul. Pentru a nu i se obiecta că a ales un cadru prea mic ca receptacul fictiv al nisipului, autorul extinde dimensiunile pe care contemporanii și înaintașii le atribuiau lumii. El respinge astfel ideea unui cosmos sferic avînd raza egală cu distanța de la centrul Pămîntului pînă la centrul Soarelui și admite ipoteza lui Aristarh din Samos, anume că universul e ,,sfera stelelor fixe" cu centrul în Soare, iar Pămîntul se învîrtește în jurul Soarelui (p. 135, r. 11 — 13: ὑποτίθεται... τὰν δὲ γᾶν περιφέρεσθαι περὶ τὸν ἅλιον κατὰ κύκλου περιφέρειαν): cum *Ipotezele* lui Aristarh, scrise în jurul anului 260 î.e.n., nu ni s-au păstrat, pasajul citat e cea mai veche mărturie asupra heliocentrismului celui care a fost numit ,,Copernic al antichității". Circumferința Pămîntului fiind de 300 (și nu, cum ziceau alții, de 30) de miriade de ,,stadii", diametrul ,,lumii" e mai mic de zece mii de diametre ale Pămîntului; evident, acest calcul e departe de cel de astăzi, ,,diametrul lumii" lui Aristarh și Arhimede fiind doar cît distanța pînă la planeta Saturn.

Cruțîndu-l pe cititor, trec la rezultat. Socotind firul de nisip de zece mii de ori mai mic decît un fir de mac, Siracuzanul ajunge la încheierea că ,,lumea" ar putea cuprinde nu mai mult de ,,o mie de miriade de numere din clasa a opta", adică 10^{63}; cifra 10^{79} dintr-o carte recent apărută la noi e mult exagerată, din dorința de a-l face pe Arhimede să fi descoperit exact numărul de protoni atribuit universului de savanți din secolul al XX-lea.

Este cu totul remarcabilă însă precizia cu care învățatul a măsurat diametrul aparent al Soarelui (circa 30 de minute de grad; datele de azi spun mai puțin de 32 de minute), iar ,,la description minutieuse du dispositif, construit par lui en vue de ses mesures, et de ses opérations de visée est une des rares pages de technologie grecque qui nous font assister à une expérience physique" (p. 132).

Revenind la textul grecesc al tratatului, menționez doar inconsecvențele lingvistice, de ex. la p. 150, r. 7 ἐλάσσονας, r. 15 ἔλαττόν (conjectura lui Wallis pentru ἐλάττων din manuscrise), r. 21 ἐλάσσων; cum aparatul critic nu precizează nimic, nu ne rămîne decît să sperăm că variația din text o redă pe cea din manuscrise. Aparatul cuprinde prea des nume de savanți (ca Gertz și Hultsch la p. 134, 15; Bergk 135, 9; Ahrens 136, 7; Blass și Kieler 137, 2; etc.) pe care zadarnic îi căutăm la sigle, atît în acest volum, cît și în primul.

Puține lucruri am de spus în legătură cu ultimul tratat, *Cvadratura parabolei*. Demonstrația teoremei e prezentată aici cu ajutorul a două metode diferite, cea statică (propozițiile 6 — 17) și cea geometrică (prop. 18 — 24). Această descoperire a lui Arhimede este, în întreaga istorie

a matematicii, prima cvadratură exactă a unei suprafețe parțial curbilinii. Dar „rectificarea" circumferinței cercului și determinarea corespunzătoare a unei suprafețe echivalente cu cercul e considerată de autor însuși ca o aproximație provizorie; nu este vina lui că nu înțelege de ce cvadratura reușește la parabolă și eșuează la cerc; abia în 1882 va demonstra Lindemann caracterul transcendent al numărului π — și imposibilitatea rezolvării acestei probleme milenare, cvadratura cercului, pe care astăzi numai diletanții o mai încearcă. Nu consemnez nimic altceva decît o greșeală de tipar în traducere, la sfîrșitul propoziției 5 (p. 170, r. 6 al textului grec), unde ΚΛ trebuie corectat în ΚΓ.

Ultimele pagini (197 — 203) cuprind o serie de note complementare, cu mult mai tehnice de data aceasta.

Aș încheia nu cu o apreciere a mea asupra celui de-al doilea volum editat de Charles Mugler, ci cu vorbele pe care în frumoasa lui carte, din păcate postumă, *Archimedes in Alexandrien*, Egmont Colerus îl face pe Eratostene să i le spună Siracuzanului: „du zwar alles berechnen kannst, niemand aber dich zu berechnen wagt".

Traian Costa

M. PORCIVS CATO, *Das erste Buch der Origines*. Ausgabe und Erklärung der Fragmente von Wilt Aden Schröder. Meisenheim am Glan, Verlag Anton Hain, 1971, 1 f.+ 216 [—218] p., litografiat. (Beiträge zur klassischen Philologie hgg. von Reinhold Merkelbach und Clemens Zintzen, Band 41).

Această teză de doctorat (Hamburg, 1970) pornește de la cuvintele lui Olof Gigon (1964; p. 5), „die Reste der Origines sind fast so arg vernachlässigt wie die Fragmente Varros"; Gigon vedea în cercetarea acestora „die wichtigste Aufgabe, die sich heute der lateinischen Philologie stellt"; dorința lui a început să fie realizată, întîi de Burkhart Cardauns (M. Terentius Varro, *Antiquitates rerum diuinarum*, Sammlung der Fragmente und Kommentar, Erlanger Habilitationsschrift, 1967), apoi de prezenta lucrare a lui Schröder care, inițial, nu se limita la cartea întîi.

Fără a minimaliza munca înaintașilor, autorul se vede obligat să accentueze faptul, aproape straniu, că pînă acum nu există încă un comentariu la *Originile* lui Cato, cum nu există nici la celelalte opere ale lui, în ciuda meritoriilor ediții ale lui H. Jordan (Leipzig, 1860; reproducere anastatică: Stuttgart, 1967) și H. Peter (*HRR*, vol. I, Leipzig, 1870; ²1914; reproducere anastatică: Stuttgart, 1967; *HRF*, Leipzig, 1883).

Concisul c u v î n t î n a i n t e (p. 5 — 8) ne arată dispoziția lucrării, care reia numerotarea fragmentelor din ediția lui Peter, adăugînd ca „F[ragment] 9e" și "F 13 b" cele două pasaje, neglijate de Peter, din *Origo gentis Romanae* (ed. Fr. Pichlmayr, Leipzig, 1911; reed. R. Gruendel, Leipzig, 1966; ed. G. Puccioni, Firenze, 1958). Gradul de preciziune al tradiției e evidențiat, tot ca la Peter, printr-un asterisc la fragmentele transmise fără indicarea numărului cărții din *Origines* (F 4 — 6, 8 — 10, 13, 18 — 20) și prin două asteriscuri la fragmentele 11, 14 — 17, 23, a căror apartenență la *Origini* e d e d u s ă de editori. Schröder relatează mai des decît alții părerile predecesorilor; în aparatul critic, care, din cauza multitudinii surselor, utilizează aproape 120 de sigle (p. 20 — 26), după lecțiunea textului urmează, în mod foarte inteligent, variantele ordonate în măsura îndepărtării lor de „lectio recepta". Cercetarea, încheiată în noiembrie 1969, a fost revăzută parțial în vara anului 1970, dar lucrările mai recente, ajungînd totuși pînă la sfîrșitul lui 1970, au putut fi folosite numai în parte și mai ales în „Nachträge" (p. 199 — 201).

B i b l i o g r a f i a (p. 9 — 19) cuprinde, pe lîngă „literatura generală" și ediții, o „literatură secundară", adică lucrări speciale despre Cato (35 de titluri, la care se adaugă numeroasele reeditări și foarte utilele indicații asupra recenziilor: astfel, la monografia lui Francesco Della Corte — cu două ediții — sînt menționate nu mai puțin de opt recenzii), precum și 20 de lucrări privind istoriografia romană (ultima, nr. 55, e în afara ordinii alfabetice). Țin să subliniez prezența în bibliografie a unor învățați din Europa răsăriteană: Oktawiusz Jurewicz (Polonia), Egon Maróti (Ungaria), Wolfgang O. Schmitt și Gerhard Perl (R. D. Germană); în corpul lucrării lui Schröder sînt însă citate și alte cercetări din estul Europei: cf. de pildă p. 66, n. 9 (Anna Sadurska, Warszawa, 1964), p. 152 (L. Cser, Budapesta, 1962) etc.

T e x t u l celor 30 de f r a g m e n t e ocupă p. 29 — 46. Am arătat deja că Schröder atribuie lui Cato și fragmentul 9e (*Origo gentis Romanae*, 15, 5 sqq.; dar cf. p. 124: „An unse-

rem Fragment kann nur die Tatsache des Namenswechsels des Ascanius als catonisch gelten") și 13 b (*ibid.*, 12, 5 sqq.; cf. p. 145: „Wie weit der n o c h f o l g e n d e [spațiat de mine] Bericht catonisches Gut enthält, ist schwer zu entscheiden"). Găsim însă și o mărturie nouă pentru un pasaj de multă vreme cunoscut: la F 1 (c) Seruius (ad *Aen.* 1, 95) „C a t o in Originibus ait: «si ques sunt populi» et declinauit ques quium ut puppes puppium" (cf. p. 49: „in die bisherigen Fragmentsammlungen nicht aufgenommen"). Dimpotrivă, Schröder contestă (p. 131) apartenența în întregime la Cato a fragmentului 11 (Seruius ad *Aen.* 6, 760), deși ea e susținută de Fr. Cauer (1886 — 1887), J. Perret (1942) și V. Buchheit (1963); ultimele cuvinte ale lui Seruius, *postea Albani omnes reges Siluii dicti sunt ab huius nomine*, deși precedate de un citat din Titus Liuius suprimat deja de Peter, sînt și ele socotite, pe nedrept, ale lui Cato de către O. Leuze (1909), F. Jacoby (1923) și Fr. Bömer (1957 — 1958; cf. Schröder, p. 135 — 136). La 21, 5, editorul renunță la conjectura lui A. Bormann (1858), *Antemna etiam*, aprobată de Jordan (1859) și primită în text de Peter; sursa (Priscian, *Inst. gramm.*, 6, 80) ne oferă în manuscrise *antemnantia*: Schröder e de părerea lui M. Hertz (ed. Prisc. 2, 264; reproducere anastatică: Hildesheim, 1961) că avem o glosă a numelui *Antemna*, cum ar fi „ante a(mnem)", dar mie mi se pare cu mult mai probabilă alternativa unei glose *antea* în fața lui *ueterior* (acest ultim cuvînt și lipsește dealtfel din cod. Parisinus 7496!). La 22, 5 (cf. p. 183; și 200!), Schröder scrie: „propter id bellum coepit. C⟨l⟩oelius praetor etc." (din Festus, p. 196, 14 Lindsay; reproducere anastatică: Hildesheim, 1965), cu punctuația care, după Jordan, s-ar datora lui Mommsen (urmat de Peter), dar pe care noul editor o găsește încă din edițiile lui A. Popma (1590; 1620) și S. Havercamp (1742). Un ultim lucru privind textul. În fr. 29, manuscrisele lui Nonius Marcellus (1, 94 Lindsay; reproducere anastatică: Hildesheim, 1964) au *ueteres prosapia*, ca în textul lui Schröder; conjectura lui Mercier (1614; reed. 1825) e *ueteres prosapias*, a lui Jordan *ueteris prosapiae* (mai greu explicabil din punct de vedere paleografic, dar sprijinit de Sall., *Iug.*, 85, 10, *hominem ueteris prosapiae*). Schröder subliniază (p. 197) că aceste conjecturi presupun legătura sintactică a celor două cuvinte, legătură care nu este, însă, „unbedingt notwendig", ... pentru ca apoi să propună și el *uetere prosapia* (cf. Suet., *Galba*, 2, 1, *nobilissimus magnaque et uetere prosapia*), socotită „die einfachste Änderung, die einen Sinn ergibt"; n-aș crede că există modificări care nu țintesc să dea un înțeles, dar în cazul de față mie mi se pare foarte limpede sensul textului transmis: *ueteres* e nominativ (ori acuzativ), *prosapia* ablativ; argumentul invocat în favoarea propunerii *uetere prosapia* de Schröder, anume că „*prosapia* häufig im qualitativen Genetiv oder Ablativ begegnet", poate fi aproape la fel de bine invocat și în favoarea sensului pe care l-am arătat eu mai sus (vezi Nonius: *prosapia est generis longitudo*!). Mă tem că Schröder e neclar în exprimare, dar sper că și el vede același înțeles, altfel nu mai avea nici un rost să scrie: „... halte ich es für richtiger, am überlieferten Text festzuhalten".

Interesul cel mare al lucrării stă însă în c o m e n t a r i u (p. 47 — 198) și îmi pare rău că tocmai acesta nu poate fi rezumat. Mă mulțumesc să-i arăt mai ales structura. Întîia parte (p. 47 — 56) e consacrată proemiului (fragmentele 1 — 3); relev combaterea opiniei lui E. Bernert care, interpretînd greșit fr. 2, scria în 1949 — 1950: „So sagt Cicero, dass Cato in seinem otium an die negotia dachte, d. h. auch in seiner Mussezeit nicht freikam von politischer Tätigkeit" (*otii ratio* se referă însă în mod cert la activitatea literară). Un spațiu mai mare (p. 57 — 89; fr. 4 — 15) acordă Schröder legendei întemeierii Romei, respingînd, printre altele, fanteziile lui Fr. Altheim care derivă mitul „copiilor de lup" din lumea șamanistică. Urmează (pe marginea fr. 4 — 14; p. 90 — 147) legenda lui Enea; semnalez menționarea, la p. 106 (4), a explicației lui W. Fröhner, din 1860, prin *arborigines* („Baumgeborene") a numelui băștinașilor; dar dacă Bernardi îi socotește identici cu 'Albenses', s-ar putea propune la fel de bine *Alborigines*; reproduc de la p. 111 interpretarea dată fragmentului 7: „Das Gebiet, das die Volscer (vor der Eroberung durch die Römer) in Besitz hatten, gehörte (vorher den Etruskern und davor) zum grössten Teil den Aboriginern". Fragmentele 15 — 30 sînt comentate pe rînd la p. 147 — 198; rețin (la fr. 19; p. 176 — 178) problemele privind limba (pe baza lucrării lui E. Gabba, *Il latino come dialetto greco*, 1963) și alfabetul, apoi interpretarea fragmentului 20 (p. 179): „Dort kam fortwährend ziemlich viel dahergelaufenes Volk aus der (umliegenden) Feldmark (vgl. unten Liuius: ex finitimis populis) zusammen. Dadurch erstarkte ihr Staatswesen".

În afară de „N a c h t r ä g e", deja amintite, lucrarea mai cuprinde la sfîrșit trei i n d i c i: al textelor în care se găsesc fragmentele (p. 203), al pasajelor tratate în comentariu (p. 204—210; mergînd pînă la Tzetzes, inscripții etrusce și legende de monede) și un indice de nume, lucruri și cuvinte foarte amănunțit (p. 210 — 216), unde găsim în plus față de text și cîteva trimiteri la al XII-lea volum de suplemente din *Real-Encyclopädie*, apărut în 1970. Ultimul indice merită să fie în mod special prețuit de cititorii moderni cel puțin pentru cîteva fapte: *Capenatis* (nominativ singular), poziția lui Cato față de precedenții istoriografi,

conpluria (în loc de *conplura*), presupusa lucrare a lui Cato *Differentiae uerborum*, terminaţiile *-ere* / *-erunt* la perfect, etimologii de nume proprii, *igitur* = *tum*, forma numelui *Numic(i)us*, genitivul *passum* şi *soli* (= *solius*), imitarea lui Cato de către Salustiu şi Tacit, a lui Xenofon de către Cato, sensurile cuvîntului (comun) *troia* .... Sînt surprinzător de puţine, pentru o litografiere, erorile de maşină.

Cea mai limpede apreciere a cărţii lui W. A. Schröder cred că poate fi numai urarea ca el să ne ofere cît mai neîntîrziat ediţiile comentate ale celorlalte fragmente din *Origines* şi, de ce nu? din toate operele indirect transmise. De la Jordan a trecut demult un veac — şi chiar de la jumătatea de ediţie a lui Alessandro Donati (neţinînd seamă de „retipărirea" din 1947; Schröder face bine că îl ignorează) se va împlini în curînd jumătatea de secol. Alături de *Agricultura* lui A. Mazzarino (1962), alături de cele vreo zece monografii de după 1900, avem dreptul şi la o publicare integrală, cu tot aparatul tradiţional, a tuturor fragmentelor din atît de variata operă a celui dintîi dintre prozatorii latini.

Traian Costa

PLINE L'ANCIEN, *Histoire naturelle. Livre XXXVII*. Texte établi, traduit et commenté par E. De Saint-Denis. Paris, „Les Belles Lettres", 1972, 196 [—202] p., din care p. 34 — 127 duble. (Collection des Universités de France).

E ultima din cărţile *Istoriei naturale*, dar abia al 23-lea volum al noului corpus, în care E. De Saint-Denis, profesor onorar la Facultatea de Litere din Dijon, a mai editat cărţile IX, X şi XXXII (cea din urmă a fost recenzată în revista noastră de I. Fischer, vol. XIV, p. 303 — 305).

Cărţile XXXVI şi XXXVII alcătuiesc un tratat de mineralogie, a cărui primă parte e consacrată pietrelor (*lapides*), iar a doua se ocupă de *gemmae cum sucinis atque crystallinis murrinisque*, adică de pietre preţioase, obiecte preţioase de chihlimbar şi cristal, de vase murine. Cartea a XXXVII-a e nu numai ultima, ci şi încoronarea operei: *ut nihil instituto operi desit, gemmae supersunt et in artum coacta rerum naturae maiestas, multis nulla parte mirabilior* [...], *ut plerisque ad summam absolutamque naturae rerum contemplationem satis sit una aliqua gemma* (întîiul paragraf).

Distincţia între *lapides* şi *gemmae* nu e totdeauna prea uşor de stabilit; Pliniu semnalează că unele pietre cu proprietăţi rare *lapides esse, non gemmas* (paragr. 192), dar el însuşi numeşte obsidianul cînd piatră (177), cînd gemă (200).

Gemma s-a chemat la început „mugurul" plantelor, al cărui nume, din cauza culorii, a fost folosit apoi şi pentru pietrele preţioase; editorul menţionează (p. 8, n.) greşeala lui Cicero, care credea că primar e sensul de „piatră scumpă". Antichitatea nu putea clasifica gemele decît după culori, după proprietăţile exterioare; abia petrografia şi cristalografia, născute în secolul al XVIII-lea, vor utiliza criteriul compoziţiei chimice şi al formelor. Lipsa unui punct de vedere ferm îl duce şi pe Pliniu la confuzii şi contradicţii: perlele (de origine animală; vezi cartea IX), chihlimbarul (fosilă vegetală; vezi chiar în cartea XXXVII, 46) şi pasta sticloasă a vaselor murine nu sînt geme propriu-zise. În par. 195 autorul mai vorbeşte despre geme „nobile" şi „plebeiene", deşi în par. 85 arătase că valoarea lor comercială nu e totdeauna aceeaşi: *singulorum enim libido pretia singulis facit praecipueque aemulatio*; dar şi astăzi există „pietre preţioase" şi „semipreţioase"!

Informaţiile sînt abundente, luate (după index) din cinci autori romani (inclusiv *acta triumphorum*) şi 35 străini; doi autori figurînd în index nu mai sînt citaţi în textul cărţii, unde apar în schimb patru autori noi. În faţa maldărelor de fişe greu de clasat, Pliniu, care „n'a jamais été un fort en architecture littéraire" (p. 9), nu ştie ce plan să aleagă, pentru ca apoi să le adopte succesiv pe toate, cu toate că *finis nominum non sit* (195).

Prima parte (paragrafele 1 — 29) constă dintr-o foarte concisă introducere, urmată de istoricul pietrelor preţioase, de la Prometeu pînă la răspîndirea lor în lumea romană, în cel de-al treilea triumf al lui Pompei (29 septembrie, după calendarul anteiulian, anul 61 î.e.n.); ni se înfăţişează după aceea vasele murine, apoi cristalul, cu întreaga nebunie a modei lui. Partea a doua (par. 30 — 90) descrie cîteva „pietre" în ordinea descrescîndă a valorii: chihlimbarul, diamantul, perlele, smaraldele, berilul, opalul, urmate de sardonix şi onix. Dar în paragrafele 91 — 138 ele sînt grupate pe culori (roşii, verzi, albastre, purpurii, albe), pentru ca de la 139 la 185 să fie folosită ordinea alfabetică (numai după prima literă); această ordine, „qui n'en

est pas un pour les naturalistes" (p. 10), e totuși singura ordine ... filologică, preluată și de E. Babelon în articolul *gemma* din Daremberg — Saglio. Pliniu adaugă că ar fi putut clasa gemele și după originea denumirilor lor, împrumutate de la părțile corpului omenesc, din regnul animal, după obiecte neînsuflețite, remarcînd că oricum rămîn pe dinafară destule geme noi care n-au căpătat încă un nume (186 — 195). Paragrafele 196 — 200 ne furnizează indicații generale asupra formei gemelor, despre mijloacele de încercare a lor și de detectare a contrafacerilor (*neque enim est ulla fraus uitae lucrosior* ne spune el la sfîrșitul paragr. 197, acum nouăsprezece veacuri). Ultimele cinci paragrafe cuprind celebrul elogiu al Italiei și o clasificare sumară a produselor naturii (*non praetereundum est auro, circa quod omnes mortales insaniunt, decumum uix esse in pretio locum, argento uero, quo aurum emitur, paene uicensimum*; cuvintele, de la sfîrșitul par. 204, au „pe undeva" un sunet extrem de actual). Autorul își ia rămas bun de la natură cu o mîndrie nedisimulată : *salue, parens rerum omnium Natura, teque nobis Quiritium solis celebratam esse numeris omnibus tuis faue.*

Într-al doilea capitol al introducerii (p. 12 — 16), E. De Saint-Denis scoate în evidență deosebitul interes istoric și științific pe care îl prezintă această carte, „un document très riche et le plus précieux de toute l'antiquité pour qui veut étudier un aspect des civilisations défuntes" (p. 12), de vreme ce pietrele scumpe au avut întotdeauna o funcție nu numai ornamentală, ci și profilactică și magică, pentru a nu insista și asupra utilizării gemelor gravate drept sigiliu. După informațiile furnizate de Pliniu se poate alcătui o hartă a locurilor unde se găseau gemele, unde au făcut romanii cunoștință cu ele; autorul se ridică și el împotriva exceselor luxului și modei. Lăsînd deoparte istoria anecdotică (din care aș aminti, totuși, detaliile asupra jocurilor de gladiatori din timpurile lui Nero și asupra extravaganțelor acestuia; faimosul lui smarald nu era un „monoclu," ci o oglindă : vezi par. 64 fine, *gladiatorum pugnas spectabat in smaragdo*), merită să fie menționate referirile precise la artiști și opere celebre ale glipticii antice : Alexandru cel Mare l-a autorizat numai pe Pyrgoteles să-i graveze portretul în smarald (par. 8); Dioscurides e autorul efigiei lui August pe care împărații au folosit-o apoi ca pecete (*ibid.*; să fie oare vestita „gemma Augustea" de sardonix păstrată la Viena?); chipul lui Serapis e sculptat într-un smarald de nouă coți (aproape patru metri ! par. 75).

Fiind vorba de ultima carte, editorul acordă o atenție specială valorii științifice. Pliniu nu e un simplu colecționar de fișe, un compilator lipsit total de spirit critic, cum prea des se spune. *Mirabilia* — mai la locul lor aici decît orișiunde — sînt lăsate în garanția „autorităților", a căror deșertăciune autorul o subliniază chiar dacă e un Sofocle (40); dar Pliniu, care începuse demult războiul împotriva magilor, dă aici nu mai puțin de 13 lovituri decisive acestor impostori, mincinoși și șarlatani care nu au decît dispreț pentru oameni (124). În lunga discuție (31 — 46) despre originea și natura chihlimbarului, autorul manifestă o exemplară metodă și aplicație, rezumînd și judecînd fiecare teză, cu corectivul observației și al bunului simț : cum în chihlimbarul de Baltica se găsesc uneori insecte fosile, Pliniu conchide că el e o materie rășinoasă, fapt general recunoscut astăzi. „Une telle démarche est absente, je crois, des autres Livres pliniens; c'est un acheminement vers la formation de l'esprit scientifique, qui ne devait triompher que plusieurs siècles plus tard" (p. 15). După miile de fapte, povești și remarci dezordonat relatate vreme de mulți ani, într-o operă atît de vastă, autorul ajunge, odată cu cea din urmă carte, în mod necesar la ora în care își pune probleme generale, cînd desprinde principii de cercetare și de explicație științifică.

Ideea oarecum stranie a lui Pliniu de a clasifica gemele și după culoare are o consecință neașteptată, dar fericită (p. 16 — 18) : pentru a le descrie nuanțele coloristice, trecerea de la o culoare principală la alta, apoi efectele de lumină, reflectarea și difuziunea razelor de soare în pietrele scumpe, pentru a reda această feerie mai bogată decît a florilor (greutate de care se plînsese la începutul cărții XXI), el a făcut un efort uriaș, încununat de „un enrichissement original de la langue et de la littérature latines", căruia de altfel E. De Saint-Denis i-a și închinat un studiu special (*Nuances et Jeux de lumière dans l'Histoire naturelle de Pline l'Ancien*, în Rev. de Philol., XLV, 1971, 2, p. 218 — 239; cf. aici, p. 17 și nota).

Identificarea celor peste trei sute de pietre scumpe (p. 18—20) numite de Pliniu nu e o treabă ușoară : mulți termeni (de origine greacă, egipteană, indiană, persană, scită, caldeeană . . .) apar numai în această carte, mulți au fost deformați chiar și în cele mai bune manuscrise; trebuie să-i fim recunoscători editorului care ne oferă, în aparatul critic, grafiile adesea amuzante ori numai bizare (114 *nilion* apare *nihilion* într-un manuscris și ... *nylon* într-altul; 129 *paederos* devine *phedros*; 138 *iritis* e stîlcit în *hirritis, hirricis, inris* și *iris*; tot acolo, *ichneumonum* e scris de doi copiști *ignes et canum* !), „pour offrir aux philologues et aux naturalistes les moyens d'amender peut-être la connaissance de ce vocabulaire, les identifications proposées et l'histoire de la bijouterie antique" (p. 22).

La fel ca în cartea XXXII, E. De Saint-Denis fundamentează textul îndeosebi pe codex Bambergensis, din secolul al X-lea (singurul complet, lacunele lui nefiind importante), și renunță la multe conjecturi, mai ales ale lui Mayhoff : ,,il faut s'écarter le moins possible du *Bambergensis*, seul survivant de l'*ordo uetustior*" (p. 21).

Și aici, o singură conjectură personală, cu totul acceptabilă într-un loc torturat : par. 191 (p. 120, r. 1 — 2) *crocian croci similitudinem quandam spargens, polian canities*, adică doar cu două mici deosebiri față de **B**, unde avem — *spargentê polian canitiem*; editorul (cf. p. 186) pune tot pasajul în dependență de *colos appellauit* de la începutul paragrafului; total aberant e Parisinus Latinus 6797 (**d**, sec. XIII; și Parisinus 6801, **h**, sec. XV), *crocian croci polia* (*poliam* **h**) *canitiem quandam sardi inducit eandem duriorem nigra* (oare după paragr. 87 ?); ceea ce E. De Saint-Denis, în comentariu, numește politicos ,,ingeniozitatea editorilor" bănuiesc că îi privește numai pe Sillig (*crociam uocant croci similitudinem quandam spargentem, polian canitiem*) și pe Eichholz (*crocian croci similitudine quadam spargente, polian canitie*), căci versiunea lui Mayhoff e un fel de mozaic, cu bucățele din manuscrise combinate cu trei conjecturi : *crocian croci, polian canitiei similitudinem quandam spargens e nigro*.

În textul latin, o greșeală de tipar : la p. 55, r. 1 (paragr. 50) trebuie *adoptauerat*; comentariul cuprinde însă frecvente greșeli în citatele grecești, dar și altele (p. 151, la par. 67, 1 : Önnerfors; p. 157, la par. 95, 2 și p. 159, la par. 104, 3 : *Archelaus*); *Realencyclopädie* e ,,ortografiată" în trei feluri diferite, de mai multe ori.

Textul e însoțit de un succint comentariu (p. 131 — 188) care se întemeiază pe o bibliografie mergînd în general pînă în 1969; dar dicționarul etimologic al lui Ernout - Meillet e utilizat în ediția a treia (1951), nu într-a patra (1959 — 1960 ; îmbunătățită în 1967). Din documentatele informații comunicate de E. De Saint-Denis aici, semnalez că Pliniu a înțeles greșit încă două pasaje din Teofrast (p. 147 la par. 55, 1; p. 150 la par. 65, 2); apoi explicațiile prin limbi orientale pentru *opalus* (p. 154 la par. 80, 1 : ὀπάλλιος poate veni din sanscritul *upalas*), *sandaresus* (p. 158 la par. 102, 2 : cf. sanscr. *candreśa* și *candalikā*; îndrept tacit erorile), *topazus* (p. 160 la par. 108; într-un papirus apare ταδδάσιος; cf. sanscr. *tapas nilios* (p. 161 la par. 114, 4 : cf. sanscr. *nīla*), *atizoe* (p. 170 la par. 147, 2 : ἀτιζώη nu e atestat; cf. pehlevi *atas*, *ātash*), *baroptenus* (p. 171 la par. 150, 1 : cf. în acadiană *barraqtu* ?).

,,Index nominum et rerum" (p. 189 — 196) cuprinde toate pietrele scumpe ale cărții, precum și numele proprii (corect e *Amisos*); dacă aparatul critic nu păcătuiește prin omisiune, înseamnă că manuscrisele au în unanimitate *Brittannia*, în paragraful 35, iar pentru *Trogodytae* și *Trogodytice* unica variantă e *trogodite* (pentru *Trogodytice* l par. 167), din manuscrisul **d** mai sus menționat.

Încă o dată îi sîntem îndatorați lui E. De Saint-Denis pentru o introducere frumoasă și foarte pertinentă, un text sigur cu aparat critic obiectiv, o traducere limpede și un comentariu pe măsura interesantului conținut. Regret un singur lucru : că această ediție a ultimei cărți nu e în același timp și încheierea monumentalei opere întreprinse de echipa aflată mai mult de un sfert de veac sub conducerea marelui Ernout ...

Traian Costa

STACE, *Achilléide*. Texte établi et traduit par Jean Méheust. Paris, ,,Les Belles Lettres", 1971, LIV + 106 [— 110] p. în mare parte duble. (Collection des Universités de France).

Prefața e datată ,,mai 1970", dar o notă (p. LI) ne înștiințează că Jean Méheust, ,,maître — assistant" la Facultatea de Litere și Științe umane din Rennes, a murit la 20 mai 1970... ; publicarea ediției a fost asigurată de Jacques André.

,,Le discrédit dans lequel est actuellement tombée la poésie de Stace" (p. XXXVIII, n. 1 ; după E. Turolla, 1956), în ciuda admirației lui Goethe (martie 1813, către F. G. Hand, editorul unei părți din *Silve*), e în contradicție cu cele zece ediții din secolul nostru ale *Ahileidei*. ,,Tempora mutantur, g u s t u s mutantur in illis" : în evul mediu *Silvele* erau aproape necunoscute, iar astăzi ni se pare că tot ce e mai bun în Statius este lirismul lor.

Amănunțita i n t r o d u c e r e (p. VII — LI) a noii ediții e excelent închegată : cred că e printre cele mai bune ale colecției din ultima vreme. Abundenta informație și mai ales prudența lui Méheust se vădesc chiar de la început, în capitolul ,,Stace avant l'Achilléide" (p. VII — XVI), dacă n-ar fi să semnalez decît absența oricărei afirmații peremptorii cînd știrile sînt numeroase, dar incerte : data nașterii poetului e lăsată aproximativă, între anii 40

şi 50, întîlnirea dintre el şi apostolul Pavel e „hautement improbable", creştinarea autorului e greu de crezut, moartea lui poate fi doar presupusă în 95—96. „Tel aura été le privilège de Stace que, mal informés sur la date de sa naissance comme sur celle de sa mort, nous ne savons pas non plus s'il mourut dans sa ville natale ou sur les bords du Tibre; du moins avait-il pu revoir Naples, sinon y mourir" (p. XVI).

Aceeaşi prudenţă e însoţită însă de o remarcabilă capacitate de analiză în următoarele capitole, „Ce qu'aurait pu être l'Achilléide" (p. XVI—XXI) şi în special „Ce qu'est l'Achilléide" (p. XXI—XXXIX). După oribilul subiect al *Tebaidei*, Statius ar fi vrut să scrie un *magis bucolicum carmen* (S. Jannaccone, 1950): s-ar fi oprit el însă la căderea Troiei (W. Schetter, 1960), ori — cum sugerează versurile 1, 945—946 —, urmînd tradiţiile posthomerice, ar fi mers pînă la însurătoarea postumă a feciorului Tetidei cu Elena, adică pînă la sfîrşitul vieţii lui preafericite pe lumea cealaltă? La asemenea întrebări nu se poate răspunde, aşa cum nu putem şti nici dacă tonul idilic al prologului s-ar fi menţinut şi în nararea isprăvilor Pelidului printre cruzii lui soţi în faţa Troiei. Să nu uităm că Statius a putut fi numit „un spécialiste de la brutalité en littérature" (H. Bardon, 1962). Cer iertare pentru lungimea citatului care urmează, dar socot că el ne reaminteşte ce ar trebui să avem în cercul luminos al conştiinţei ori de cîte ori ne îndeletnicim cu lucruri care — nu există. „Il semble bien, en définitive, qu'une *Achilléide* achevée nous aurait valu des déchaînements de violence tout aussi intenses que la *Thébaïde*; ce n'est là toutefois qu'une hypothèse incertaine, tout comme est incertaine la détermination du point au delà duquel ne serait pas allé le poète, quoique l'on ait de sérieuses raisons d'estimer qu'il ne se serait point arrêté à la mort de son héros ni même à la fin de la guerre de Troie. Mais la guerre de Troie n'a pas eu lieu pour l'Achille de Stace et nous ne pouvons finalement juger l'*Achilléide* que sur ce que nous en avons" (p. XXI).

Ahileida, începută de bună seamă în primăvara anului 95, în pacea napolitană a ţinuturilor natale, „fait preuve d'un ton vif et enjoué, d'un esprit charmant et d'une bonne humeur qui ne se manifestaient guère dans la *Thébaïde*" (p. XIII); dar moartea nu i-a îngăduit poetului nici măcar să revadă fragmentul, ceea ce explică unele stîngăcii, repetiţii (prezente şi în *Tebaida* !), ori lipsa de poezie din anume versuri. Am pomenit deja inspiraţia din izvoare posthomerice; Méheust ne înfăţişează pe larg însă (p. XXIV—XXVII) cît de mult îi datorează Statius lui Euripide: problemă de gust, poate şi decepţiile furnizate din plin de lumea romană a sfîrşitului de secol. Dintre latini, înrîurirea cea mai adîncă nu e a lui Vergiliu, ci a lui Ovidiu, printr-un manierism complicat de împrumuturi din tragediile lui Seneca; retorica şi erudiţia geografică se trag de la Lucan, unele detalii de la Catul (64 : nunta lui Peleu cu Thetis) şi poate de la Valerius Flaccus. Dar poetul, cum nu vrea să lase niciodată nimic nespus, nu şi-a uitat nici *Silvele* şi n-a putut neglija operele de artă ale vremii; Méheust face un inventar al episoadelor legate de Ahile de pe celebrul vas François, pe olpe Chigi, din tablourile lui Polignot, Theon din Samos şi Athenion din Maroneea, pe sarcofage şi frescele pompeiene pe care Statius le-a putut vedea sau despre care va fi auzit vorbindu-se. Tocmai dorinţa lui de a utiliza atît sursele literare, cît şi pe cele ale artelor plastice stă la originea unor contradicţii, care nu-i diminuează meritele. Nu e aci locul să arăt întreaga valoare a neterminatei *Ahileide*, dar consemnez cîteva din sublinierile lui Méheust: dibacea întreţesere a temei cvasidescendenţei iupiteriene a eroului cu tema destinului (căci liberul-arbitru lipseşte şi de aici, cum lipseşte şi din *Tebaida*), arta consumată cu care poetul îl transformă gradat pe efebul cu purtări de fată într-un războinic redutabil (o asemenea psihologie nu găsim în *Tebaida*, unde eroii sînt subit, complet şi radical schimbaţi de o forţă supraomenească), profunda unitate nu numai în caracterul lui Ahile cel mai presus de bine şi de rău (eroii *Tebaidei* sînt ori cu totul buni, ori cu totul răi), ci şi în acţiune, scutită aici de scene inutile, lungite şi incoerente; dar această unitate nu înseamnă monotonie: autorul e şi un artist al contrastelor, de exemplu între exuberanţa inconştientă şi impetuoasă a fiului şi neliniştile mamei (1, 178—218); în fine, arta aluziilor extrem de concise (vezi numai 1, 20—23 !). Foarte pătrunzătoare mi se pare aprecierea conclusivă a lui Jean Méheust şi tocmai pentru că e deconcertantă la o lectură pripită o reproduc, ca semn de omagiu, în întregime: „Tels sont les principaux mérites de cette *Achilléide* à propos de laquelle on peut se demander s'il ne valait pas mieux, en définitive, que l'œuvre demeurât inachevée. L'enfance du fils de Thétis, son séjour à Scyros, ses amours avec Déidamie, tout cela convenait sans doute mieux au talent de Stace que le reste de la vie d'Achille, beaucoup mieux, en tout cas, que la sombre histoire des fils d'Oedipe. C'est pourquoi, si les *Silves*, malgré les emprunts et les réminiscences qu'on y trouve également, demeurent la meilleure œuvre du poète et celle où l'originalité du fond compense le mieux le livresque de la forme, l'*Achilléide*, bien qu'elle soit inachevée, ou plutôt parce qu'elle est inachevée, produit, avec ses 1127 vers, une impression beaucoup plus favorable que les douze livres de la *Thébaïde*" (p. XXXVII).

Pe scurt despre partea tehnică a introducerii. Cele 95 de manuscrise ale *Ahileidei*, în majoritatea lor, nu prezintă interes decît prin faptul că ne dau o idee asupra repeziciunii cu care se alterează textele antice (p. XXXIX). Ediţia de faţă se bazează pe cele şapte manuscrise mai vechi (începînd cu secolul al IX-lea). În frunte stă **P** (= Puteanus, Parisinus 8051), el însuşi cu lacune pentru n e c o m p l e t a r e a cărora trebuie să-i fim recunoscători copistului; modelul lui, scris în minuscule, nu putea fi anterior secolului al VIII-lea, dar era, la rîndul lui, o copie a unui *codex Iuliani, u(iri) c(larissimi)*, cel mai tîrziu din secolul al VI-lea. Un merit al lui Méheust este şi folosirea în acelaşi timp pentru prima dată a celor trei manuscrise Bernensis 156, Etonensis 150 şi Monacensis 14.557 (p. XLIII). Stema de la p. XLV cuprinde însă puţine certitudini.

La t e x t u l latinesc, întîi cîteva supărătoare greşeli de tipar: 1, 157 *Alciden* (dau numai formele corectate); 267 *uentura*; 385 *depositumque*; 2, 162 *ferro* (nu *ferre*!). Alte observaţii. La 1, 155 Méheust scrie în text *tumideque*, pentru care îl citează pe Kohlmann (1879), adăugînd că **P** are *tim-*; dar Kohlmann indică *tumideque* şi pentru **P**. La 239, *tenuior* (anapestic?), după conjectura lui Postgate, orice ar spune Niedermann şi Dilke, mi se pare de nesusţinut; mai mult: nu numai că *tenuis Sperchios* nu e deloc cacofonic (mai degrabă ar fi cacofonic *-or Sper*), ci el ne oferă şi o frumoasă rimă între cezura triemimeră şi cea heftemimeră, ca de pildă ceva mai sus, în versurile 230, 235. După 254, e interesant versul în plus din cod. Etonensis, *clato columba iubat lachesis trahit atro poscat* (adică *Clotho colum baiulat, Lachesis trahit, Atropos occat*; sec. X!). La 344 era necesară precizarea că *Therapnis*, acceptat în text, e corectura lui Mitscherlich. Varianta lui Kohlmann la 381 (*nato* pentru *uultu* din unele manuscrise; dar *uoto* în alte patru) merita să fie menţionată; a lui Kohlmann e şi punctuaţia din 471. La 678, în reproducerea lecţiunii lui **P** a fost suprimat punctul superior dintre cuvintele *canaxos · bacchi* (pentru *Bacchica Naxos*!): copistul socotea al doilea cuvînt drept o glosă? ori e numai semnul interversiunii? La 828, *enthea* e corectura lui Kohlmann, ca şi *dasne*? *an gens humilis* din 901 (în general, Méheust îl cam nedreptăţeşte pe Kohlmann; chiar data ediţiilor acestuia e greşit indicată la p. XLIX). Pentru cartea a doua, o singură remarcă: în versul 142 Méheust scrie corect *intrare*, dar traduce „pénétrer", deşi respinge conjectura lui D. S. Robertson *penetrare* (lîngă care, evident, precedentul *ardentesque* trebuie să-şi piardă ultima silabă).

O mare parte a notelor n-au putut găsi loc în subsolul traducerii (pe care nu mă hazardez, fireşte, să o judec), ele fiind grupate într-un a p e n d i c e (p. 63—102); dar toate comentariile — căci nu avem de-a face cu simple note — sînt la fel de utile şi de sobre, fructificînd o bibliografie vastă, variată şi adesea de ultimă oră. O obiecţie, totuşi. La p. 87 (nota 4 pentru p. 22, adică la versul 1, 370), preferîndu-l pe *dehinc* lui *dein* (ambele monosilabice), Méheust citează *Theb.*, 2, 100, unde **P** dă *dehinc* (tot monosilab); editorul putea cita — pentru versul *Tebaidei* — în sprijinul lui *dehinc* şi manuscrisul Parisinus 13046 (sec. X), şi consensul altor patru din sec. X—XI, dar trebuia să ne spună că *dein* e şi el atestat, pentru acelaşi vers, de Bambergensis N IV 11 (sec. XI), Gudianus 54 (în jurul anului 1000), Cassellanus—Hasungensis (anul 1010?) şi Roffensis (Mus. Brit. 15 CX; sec. X); numai ţinînd seamă de toate mărturiile ne putem hotărî.

Sînt întru totul de părerea editorului (p. 98—99; nota 3 pentru p. 49, despre versul ultim al primei cărţi) în legătură cu posibilitatea interpolărilor chiar din antichitate, deci cu eventuala prezenţă în toate manuscrisele păstrate a cîte unui vers neautentic. Argumentarea în favoarea versului, imitat în manieră perfectă după Catul (64, 59), e de o prea rară acuitate ca să n-o redau: la Catul *inrita uentosae linquens promissa procellae*, la Statius *i.u. rapiebant uerba p.*! *uentosae... procellae* au devenit subiect din complement, astfel că în realitate numai *inrita* a rămas ca în Catul; „le lecteur cultivé pense donc d'emblée au vers de Catulle, mais, se trouvant en présence d'une signification toute différente, il découvre, pour son plus grand plaisir, la malice du poète, malice tout à fait digne du *poeta doctus* qu'était Stace" (şi urmează o trimitere la cartea din 1965 a lui A. Hus, *Docere et les mots de la famille de docere*). Nu ştiu al cui rafinament e mai relevabil, al „imitatorului" ori al comentatorului!

I n d e x n o m i n u m ocupă p. 103—106; tiparul a dislocat mai multe leme, ca *Argous*, *Centaurus* (la Kohlmann, *Centauri* e greşit plasat), *Venus* (pus după *Vlixes*; la Kohlmann, *Venus* stă „normal" după *Ulixes*). Erori de tipar, mai mult sau mai puţin supărătoare, apar

destul de des, mai ales în titlurile italienești (p. VII, n. 2; p. X, n. 1; p. XII, n. 8 de la p. XI; *ibid.*, n. 2; p. XLI, n. 6 etc.), dar și în citatele latinești (două greșeli în trei cuvinte la p. 18, n. 8), în textul și în notele franțuzești.

Multe din măruntele neajunsuri de mai sus se explică doar prin caracterul postum al tipăriturii. Fără să cunosc vîrsta învățatului francez, e cert că moartea lui a fost prematură, că Statius a pierdut în el un mare editor — și noi toți îl putem deplînge pe Jean Méheust ca pe un filolog *ad litteram* dublat de un desăvîrșit comentator.

Traian Costa

C. VALERI FLACCI *Argonauticon libri octo*. Recensuit Edward Courtney. Leipzig, Teubner, 1970, LVIII + 192 [—194] p. (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana).

Trei ediții teubneriene în aproape un secol nu e mult: a lui Baehrens a apărut în 1875, a lui Otto Kramer în 1913. Bibliografia lui Courtney inserează doar vreo zece lucrări, mai mult sau mai puțin pertinente, de după 1913 (din care trei articole proprii), ceea ce iarăși nu e mult. Dar, fiindcă a venit vorba de bibliografie, mă mir că londonezul Courtney nu citează în ,,index librorum et commentationum in apparatu laudatarum" (p. LV—LVIII) contribuții ale unor învățați anglo-saxoni, cum ar fi R. J. Getty (cf. ad 1, 13), J. B. Bury (cf. ad 1, 19), A. E. Housman (cf. ad 1, 265; 402; 424...) sau J. W. Wilkinson (cf. ad 1, 637), cum nu citează nici ediția cu traducere englezească a lui J. H. Mozley (1934; 1936; 1958; 1963!); nu înțeleg de asemenea de ce pe Richard Bentley îl citează după un articol al lui M. Haupt din Monatsberichte ale Academiei berlineze și de ce, fără să menționeze ediția lui G. Ch. Harless (1781), se referă totuși la o recenzie a ei pe care declară (p. LV, la ,,C. D. Beck") că nu a văzut-o; mai adaug doar că unica monografie dedicată între cele două războaie mondiale lui Valerius Flaccus (de F. Mehmel în 1934) e absentă din bibliografie.

Trebuie să recunosc însă că mărturiile de modestie ale lui Courtney sînt de-a dreptul dezarmante pentru un critic: examinarea corecțiunilor din manuscrisul cel mai important (Vaticanus Latinus 3277) o lasă pe seama unui paleograf mai experimentat (p. X); nu consideră demne de semnalat unele erori din colaționarea manuscrisului (p. XIV); din cele șase apografe ale codicelui de la Sankt Gallen, a supus autopsiei doar cîteva pasaje din patru manuscrise (p. XIV; XV), iar lecțiunile lui Sangallensis însuși le citează de puține ori în aparat (p. XXIV); din copiile lui Vaticanus noul editor nu a colaționat nici una, mulțumindu-se să le vadă în fugă pe toate,... afară de două (p. XXV); corecțiunile din Laurentianus (Mediceus 39.38), folosit direct și el doar în parte trebuie cercetate de altcineva, cu mai multă grijă, Courtney limitîndu-se să reproducă numai cîteva (p. XXX); pe cititorul dornic de a afla mai multe despre ortografia lui Vaticanus (căci Sangallensis e neglijat expres de editor: p. XLVI), Courtney îl invită să se adreseze edițiilor lui G. Thilo (1863) și Kramer (p. XLIX); ,,...selectam tantum lectionis varietatem apposui; pleniorem siquis desiderat Thilonis et Krameri editiones adeat" (p. LII); noul editor nu vrea să încarce aparatul cu multe variante, ale lui Vaticanus chiar, trecînd sub tăcere și conjecturile pe care el nu le aprobă (*ibid.*). Dar cu aceeași modestie mărturisește și că a utilizat un exemplar al ediției lui Kramer adnotat abundent de R.D. Williams, apoi însemnări ale lui R. Gore—Andrews (p. LIII), după ce cu două pagini înainte îi obiectase lui Kramer ,,quod nimis magistro suo Sudhaus inserviebat".

Din prefața (p. V—LIII) scrisă într-o originală latină și datată la calendele lui ianuarie 1967, îmi rămîn cîteva lucruri de semnalat.

Pentru istoria literară, Courtney e de părere că opera lui Quintilian (unde, se știe, găsim unica știre antică asupra autorului nostru) a fost editată între anii 91 și 96, că Valerius Flaccus a murit înainte de a-și termina epopeea, dar că manuscrisul arhetip va fi fost lacerat la sfîrșit, așa că nu putem ghici pînă unde a ajuns autorul cu narațiunea (p. V). Citez tot acum observația lui Courtney la 1, 15: ,,ille *sc. Titus, nam vivo adhuc Vespasiano haec scripta esse omnia pro certo habeo*"; dar părerea că *ille* nu e Titus, ci Domițian și că pasajul se referă la anii 93—94 e susținută, totuși, de un Ronald Syme! Mai pomenesc (de la p. VII—IX) posibilitatea cunoașterii *Argonauticelor* lui Valerius Flaccus, în jurul anului 1380, de către Geoffrey Chaucer și relatarea, din păcate prea puțin limpede, despre ,,codex Dacicus" (p. VI—VII).

După B. Bischoff, Courtney datează manuscrisul Vaticanus (Lat. 3277) între anii 825—850, fiind copiat la Fulda (p. X). Despre așa-zisul manuscris al lui Carrio (numele corect

pare să fie Carrion: cf. prefaţa lui Burman la a doua ediţie a sa, datată şi ea la calendele lui ianuarie, în 1724, apud Lemaire, vol. I, p. CLXI, apoi F. A. Eckstein, *Nomenclator philologorum*), editorul nu crede să fie din secolul al X-lea, ci de după 1524 (p. XXVII; dar chestiunea e prea complexă pentru a fi rezolvată în cîteva rînduri).

Util este întregul capitol VII al prefeţei (p. XXXII—XLVI) consacrat tipurilor de greşeli. Citez un caz interesant (semnalat deja de Kramer): în V(aticanus), versul 5, 426 începe cu *Adixerat*, iar 407 cu *Blîmîna*, ceea ce nu înseamnă decît că, în modelul lui, ordinea greşită a versurilor fusese restabilită prin literele *A* şi *B* (p. XXXV). Dintre erorile „quos psychologicos vocaveris" de la p. XLIII menţionez „încreştinările": la 3, 76 *galileae* în loc de *galeae;* la 4, 50 *amen* în loc de *amens*; la 6, 129 *Mycael* („archangeli nomen"), pentru care Heinsius propune *Mycaei*; dar asemenea erori nu apar în mod normal în aparatul lui Courtney, din care mai amintesc, la 5, 338, *frater et amen* în loc de *fratre tamen*; exemplele sînt toate reluate din Kramer (p. XXVII), dar era bine să se dea şi comentariul acestuia: „Plus delectationis quam ponderis illa vitia habent, quae inde orta sunt, quod scriba ut monachus verba ab ipsius notitia remota cum verbis in monasterio tritissimis commutavit." (Altă interpolare creştină, din comentariul lui Donatus la Terenţiu, am arătat în volumul precedent al revistei noastre, p. 265.) La p. XLV—XLVI, Courtney înşiră glose pătrunse în text şi interpolări propriu-zise („ubi scriba prudens et de consilio textum depravatum ipse emendare conatur"); pomenesc numai 5, 203, unde *micat* a devenit întîi *miceat* (cu *e* scris deasupra) şi în cele din urmă *misceat*.

Prefaţa e urmată de *addenda* (p. LIII—LIV), din vara lui 1969; de aici, două lucruri demne de notat: cîteva conjecturi propuse de A. Ker şi informaţia, datorată lui Wolfgang Ehlers din Hamburg, despre alte n o u ă manuscrise (două la Vatican, cinci la Napoli, cîte unul la Veneţia şi Lisabona) şi despre mai multe florilegii necunoscute lui Courtney.

La „conspectus siglorum" (p. LVIII) remarc o ordine aparte, sistemul nefericit de trimiteri („ii. c. 2" etc. care se referă la capitolul „vii" al prefeţei) şi semnalarea pasajelor nefinisate de poet; cel puţin ultima „siglă" e supusă oricărui subiectivism.

Trecînd la text, voi corecta întîi cîteva greşeli de tipar, mai mult sau mai puţin grave: 2, 254 *caput* (nu *capit*); 355 *iniqua*; 3, 92 *frustraque*; 152 *Abarin-* (cf. aparatul şi p. 179); 4, 532 *ad* (nu *ab*!); 5, 309 *hinc atque hinc motibus* (a fost sărit al doilea *hinc*); 6, 622 *contristat*. Din aparat, consemnez una singură (p. 131): versurile 6, 477—479 nu lipsesc din V; cf. Courtney p. X, Kramer p. XI şi nota la 6, 439.

Studiindu-l de mulţi ani pe autor, Courtney a propus cîteva zeci de conjecturi, unele în articole din anii 1961—1965, altele în ediţie. Menţionez cîteva dintre cele noi: 2, 53 *Pallados* (în loc de *Palladis*); 3, 403 *querna* (în loc de *uerna*; dar *querna* nu mai apare nicăieri la Valerius Flaccus); 5, 645 *siluis* (în loc de *suus*; Kramer, după Sudhaus, *lucis*); 6, 194 *Chremodonis* (V are *chremodonidis*; diverse îndreptări, începînd din 1498); 6, 564 şi 8, 359 *tum* (în loc de *tunc*; cf. şi p. XLIX); 7, 629 *tuba-* (pentru *tubae-*); 8, 378 *Danuuii* (pentru *Danubii*; alţi editori unifică în sens contrar, cf. 8, 293; eu aş cita aci şi variantele *Vesuuius* şi *Vesubius* în loc de *Vesbius* din 3, 209, unde celelalte ediţii scriu *Vesuius* sau *Vesuius*; în 4, 507 şi Courtney dă *Vesevi*). La 7, 491 Courtney restabileşte în text *peti* din manuscris, împotriva corecturii *pati* a lui Gronovius din 1652, care a fost apoi preluată de editorii succesivi. Dar sugestia lui Courtney de întreschimbare a cuvintelor *socia* şi *magna* din 3, 162—163 mi se pare inacceptabilă, cel puţin din motive de eufonie.

Din numeroasele obiecţii care pot fi aduse aparatului, notez doar cîteva.

Courtney n-a crezut de cuviinţă să reproducă, în subsol, inscripţiile şi subscripţiile din diverse manuscrise, dintre care unele citate în prefaţă, la altele numai se face aluzie.

La 2, 236 putea fi semnalată interesanta propunere a lui Baehrens, dar Courtney s-a luat, probabil, după Kramer.

După 2, 375 se indică o lacună, stabilită de Thilo; Baehrens o plasează înaintea versului, dar poate că nu lipseşte nimic.

La 2, 572 lipseşte varianta lui Politianus menţionată în prefaţă la p. VII (şi corectată la p. LIV).

Despre versul 3, 412 mi-am spus părerea la p. 233—237 a volumului de faţă; aici amintesc doar că în studiul lui Gualtiero Calboli citat de Courtney apare lecţiunea din V, *tu socios adhibere sacris*, nu vechea corecţiune *adhibe* primită de editorul nostru în text.

La 4, 472 sînt citate, pentru versurile 1, 324 şi 573, variante manuscrise care la locul lor nu apar.

Courtney introduce în bibliografie articolul lui Friedrich Leo din *Hermes*, 1903, 307—312, dar îl utilizează prea puţin: de exemplu la 8, 10; 39; 62; 168 nu-i pomeneşte nici măcar numele (exact cum procedează şi Kramer).

„Index nominum" de la sfîrşit oferă mai zgîrcite informaţii decît ale lui Baehrens, de pildă; amintesc că în ediţia hulitului Baehrens există şi un întins indice de „loci Vergiliani".

Regretul cel mare însă rămîne tot sărăcia aparatului critic al lui Courtney; dacă la Kramer găsim nu o dată 15 ori 16 rînduri de aparat pentru 23 de versuri, noua ediţie are de multe ori doar **două** rînduri, sau nici atîta, pentru 36 de versuri în locuri unde Kramer ne oferă de patru-cinci ori mai multe variante. Cu toate acestea, lui Kramer i se reproşase (de R. Helm, în *BPhW*, 34, 1914, 743—754; lipseşte din bibliografia noii ediţii) că are un aparat prea sărac şi că lasă nemenţionate numeroase conjecturi. Nu ştiu ce ar crede Helm despre ediţia lui Courtney, din acest punct de vedere. Dar, de vreme ce noul editor a citat un studiu al lui G. Calboli, voi cita şi eu un pasaj dintr-o altă lucrare a aceluiaşi savant (*Questioni Ammianee*, extras din *Vichiana*, VI, 1969, fasc. 1, p. 51): „...io condivido l'idea [...] circa l'opportunità di sgombrare gli apparati critici di tutta la massa delle congetture dei moderni, ma penso che ormai ogni edizione critica dovrebbe essere accompagnata da un volume comprendente tutte o gran parte delle congetture: la tradizione di cinque secoli di filologia classica non può essere buttata alle ortiche senza dannosi effetti...".

În cazul special al lui Valerius Flaccus, cele cinci veacuri nu sînt nimic mai puţin decît o figură de stil: editio princeps a apărut exact în 1474. Jumătatea de mileniu nu s-a scurs de pomană pe scocul morilor filologice; ea ar merita o ediţie — cum o sperăm, poate, de la Wolfgang Ehlers (ori de la Johnny Strand?) — mai „tradiţională", mai bogată, care să nu ne oblige să recurgem prea des la truditorii de acum un secol ori mai mult.

Traian Costa

COLLOUTHOS, *L'enlèvement d'Hélène*. Texte établi et traduit par Pierre Orsini, Paris, „Les Belles Lettres", 1972, XXVI. + 26 p.

După frumoasa ediţie critică Musaios, apărută în 1968 tot în „Les Belles Lettres"[1] Pierre Orsini oferă specialiştilor, precum şi iubitorilor eposului grecesc, fie şi în formele tîrzii şi epigonice ale acestuia, o nouă ediţie a epyllionului lui Collouthos Ἁρπαγὴ Ἑλένης (392 vs.), singura lui operă păstrată. Introducerea, destul de amplă, cuprinde date despre viaţa şi opera poetului, analiza poemului şi istoria textului şi a ediţiilor. După o cercetare minuţioasă a surselor şi modelelor poemului, autorul stabileşte tradiţia mitografică urmată de Collouthos, printr-o comparaţie amănunţită a fiecărui episod cu felul în care a fost tratat de diferiţi autori, clasici şi elenistici, greci şi romani. Autorul demonstrează că poetul cunoştea bine întreaga literatură epică, pe Homer în special, dar şi pe Apollonios din Rodos, deşi modelul său incontestabil rămîne Nonnos, de la care împrumută chiar versuri întregi, emistihuri şi cuvinte mai rare, după legile binecunoscute ale μίμησις -ului epic. Un studiu concis asupra versificaţiei, cu stabilirea diferenţelor dintre Collouthos şi modelul său (prezenţa versurilor spondaice, proparoxitone de patru şi chiar cinci silabe la sfîrşit de vers etc.), precum şi asupra expresiei poetice, cu sublinierea încercărilor de folosire creatoare a modelului, vine să încheie capitolul consacrat operei.

Ultimul capitol al Introducerii priveşte istoria textului, ajuns pînă la noi în două familii de manuscrise. Cel mai vechi, *Parisinus suppl. graec. 388*, *M*, datează din sec. X—XI. Copistul pare să fi avut la dispoziţie un exemplar în stare destul de proastă, din care lipseau o serie de versuri iar unele cuvinte par a fi fost indescifrabile. Cea de a doua familie are la bază un codex (notat cu sigla *b*), pierdut în prezent, dar care a dat naştere unei întregi serii de manuscrise (*ABCDEGK*) din sec. XV—XVI; în plus, mss *M* are o copie care îl corectează folosind un manuscris din a doua familie, notat M^b. Editorul a avut la dispoziţie microfilmele manuscrisului *M*, precum şi pe ale manuscriselor *recentiores* cele mai folosite (*BCDEK*), consultînd şi facsimilele mss *A* şi *G* din ediţia Julien.

Epyllionul lui Collouthos s-a bucurat de o mare abundenţă de ediţii, de la apariţia ediţiei *princeps* aldine în sec. XVI şi pînă astăzi. În secolul XIX, una din cele mai importante este aceea a lui Bekker (Berlin, 1816), care foloseşte pentru prima dată ms *M* (*Parisinus suppl. graec. 388*), apoi aceea a lui Julien (Paris, 1822) în care, pe lîngă traducerea poemului în engleză, germană, spaniolă şi italiană se află şi facsimile a două manuscrise din sec. XV, *Parisinus gr. 2764* şi *Parisinus gr. 2600*. Urmează apoi ediţiile lui Lehrs (Paris, Didot, 1839), Abel (Berlin, 1880), Weinberger (Leipzig, 1896), Mair (Londra, 1928), De Lorenzi (Napoli, 1943)

[1] Recenzată în StCl, XI, p. 337—338.

şi Livrea (Bologna, 1968), cu traducere, comentarii şi lexic. Textul, unul din cele mai greu de stabilit (după părerea lui P. de Nolhac, citat de autor), a făcut obiectul unei serii de „exerciţii critice" şi a nenumărate conjecturi, chiar în epoca modernă. Trebuie relevat ca o calitate a ediţiei prezente faptul că P. Orsini nu păstrează în general în text decît conjecturile cele mai judicioase şi se mărgineşte a da în aparatul critic doar pe cele considerate mai reuşite. Astfel, dintre cele acceptate în text, preţioase ni se par: conjectura Τρικάρηνον (Neander), bazată pe o scholie la Il. XIV, 284, cea de la v. 48 (γαίης) οὖδεϊ κόλπον (Graefe reluat de Weinberger) care salvează un pasaj corupt, precum şi ἐς Δρόμον de la v. 348 (Lennep), bazată pe Theocrit, XVII, 39 (*Epitalamul Elenei*), care înlocuieşte ininteligibilul ἐς ῥόδον al manuscriselor. Printre conjecturile a căror prezenţă în text nu ni se pare necesară este cea de la v. 62 δινήσασα (Hermann, bazat pe Nonn. *Dion.* XXXVI), care înlocuieşte nemotivat pe κινήσασα (cu acelaşi sens) din manuscrise; la fel ἐγώ (Tiedke) în locul lui ἔχω (v. 95) din manuscrise, este o modificare simplicizantă a unui vers în care succesiunea celor trei verbe tinde clar spre un efect poetic (κεστὸν ἔχω καὶ κέντρον ἄγω καὶ τόξον ἀείρω/κεστόν). Mult mai judicioasă este atitudinea lui Lehrs (Paris, Didot, 1839) care urmează aici manuscrisele. În privinţa lecţiunilor manuscriselor, editorul dă dovadă de grijă deosebită în stabilirea textului, chiar dacă nu întotdeauna putem fi de acord cu alegerea sa. De pildă, în v. 60, πολέμοιο β; πτολέμοιο MK am fi preferat epicul πτολέμοιο, cu atît mai mult cu cît ms. *b* corijează mai des decît *M*, care este mai vechi şi al cărui copist este mai grijuliu; faptul că forma πτολέμοιο apare şi în *K*, ar fi o dovadă că în *b* avem de-a face cu o corectură de copist; la fel în v. 144, unde toate mss dau πτολέμους cu excepţia lui *b* şi unde editorul preferă din nou versiunea fără τ.

Fără nici o îndoială însă, ediţia lui Pierre Orsini este un foarte preţios instrument de lucru, atît datorită bogăţiei aparatului critic, cît şi a notelor ample, cu explicaţii de conjecturi, cu date asupra surselor poemului, a pasajelor imitate, fără a mai vorbi de prefaţă, care reuşeşte să dea o imagine completă asupra poemului, precum şi a mediului său intelectual şi artistic, mediul acelor „γραμματικοί du VI-e siècle, héritiers lointains d'Homère et des Cycliques..." (p. XXVII).

Elisabeta Poghirc

HEPHAESTIONIS THEBANI *Apotelesmaticorum libri tres*. Edidit David Pingree, Leipzig, Teubner, 1973, XXX + 463 p. (Bibliotheca Teubneriana).

Oricît de ciudat ar părea pentru cititorul modern conţinutul lor, lucrările de astrologie din antichitate şi din evul mediu sînt mai mult decît o simplă ciudăţenie culturală, iar studiul ce le e consacrat astăzi e departe de a reprezenta un lux de erudiţi. Aceste încercări de sistematizare a credinţelor celor vechi despre influenţa astrelor asupra vieţii omeneşti sînt preţioase documente ce ne ajută să pătrundem în universul lor mental, să le explicăm mai bine, mai exact frămîntările sufleteşti şi acţiunile. Căci, vreme de secole, oamenii au crezut într-adevăr că o particularitate a caracterului e datorată prezenţei pe bolta cerească, în momentul naşterii lor, a anumitor stele sau planete, ei au fost convinşi că anumite întîlniri de astre favorizează sau împiedică succesul unei operaţii comerciale, militare, politice sau de viaţă pur personală. Pe de altă parte, nu puţine sînt ştirile de geografie istorică, informaţiile de natură cronologică, aluziile la felurite evenimente şi personalităţi pe care tratatele astrologice ni le-au transmis, încercînd să ilustreze prin exemple doctrina. În sfîrşit, dar nu în ultimul rînd, problemele filologice pe care le ridică editarea unor asemenea texte sînt adeseori dintre cele mai captivante şi mai complexe, solicitînd din partea cercetătorului lor cunoştinţe şi investigaţii dintre cele mai variate în domeniile filologiei clasice, greceşti şi latine şi al filologiei orientale.

David Pingree este unul dintre cei mai competenţi şi harnici studioşi ai tratatelor astrologice. Am avut prilejul să prezentăm în această revistă ediţia critică pe care a dat-o operei astrologului arab Abu Mas'har (v. StCl, XII, 1970, p. 308—309). De curînd, David Pingree a dat la lumină primul volum al celei dintîi ediţii critice integrale a operei astrologice a lui Hephaistion Tebanul, intitulată *Apotelesmatica*.

Despre autor nu se ştie mai nimic. S-a născut la 27 noiembrie 380 la Theba, în Egipt şi a dedicat în 415 prietenului său, Athanasie, această lucrare în 3 cărţi. S-a crezut că ar fi fost creştin, dar lucrul nu e sigur. Cartea întîi a operei sale cuprinde o expunere a primelor elemente ale astrologiei, cartea a doua dă datele necesare pentru întocmirea horoscopului după

data naşterii şi poziţia stelelor, cartea a treia dă indicaţii astrologice despre momentele potrivite pentru efectuarea celor mai variate acţiuni.

Compilator puţin original, Hephaistion a folosit ca izvoare pentru redactarea operei sale lucrările lui Ptolemeu şi ale lui Dorotheos din Sidon. El merge atît de departe încît reproduce uneori ca atare versurile lui Dorotheos, pe care, în alte părţi ale lucrării, le transpune în proză. Cum opera astrologică a lui Dorotheos e pierdută astăzi, Hephaistion rămîne important prin oficiul său de transmiţător al unui important text astrologic antic. Autenticitatea textului de el transmis e garantată de o traducere orientală a aceleiaşi opere, aceea a lui'Umar ibn al-Farrukhân, făcută prin anul 800. David Pingree pregăteşte o ediţie a acestei traduceri.

Pentru stabilirea textului editorul a ţinut seamă de un număr mare de manuscrise, dintre care cele mai importante sînt Parisinus Graecus 2841 (secolul al XIII-lea) şi Parisinus Graecus 2417 (din acelaşi secol). În volumul al II-lea al ediţiei vor fi date textele epitomatorilor lui Haphaistion, de asemenea importante pentru stabilirea textului operei.

Textul, precedat de o amplă introducere, este însoţit de indici bogaţi, de nume proprii şi de cuvinte.

Nicolae-Şerban Tanaşoca

ANDRÉ WARTELLE, *Histoire du texte d'Eschyle dans l'antiquité*, Paris, „Les Belles Lettres", 1971, 397 p. (Collection d'études anciennes publiée sous le patronage de l'Association, Guillaume Budé).

Urmărind istoria textului lui Eschil în antichitate, André Wartelle îşi propune un scop diferit de cel pe care l-au avut studiile întreprinse de Alexander Turyn sau de R. D. Dawe asupra tradiţiei manuscrise a poetului. În comparaţie cu aceste studii, cartea pe care o prezentăm abordează un domeniu în acelaşi timp mai restrîns, fiindcă nu atinge decît în mod excepţional problemele concrete ale criticii de text, şi mai larg, fiindcă aşază istoria textului în perspectiva mai generală a istoriei literare, a istoriei culturii şi a istoriei propriu-zise. Încercînd să reconstituie primele etape ale unui proces istoric căruia îi datorăm salvarea a şapte tragedii întregi şi a unui număr însemnat de fragmente, A. Wartelle are în vedere, în permanenţă, două categorii de probleme: 1) cînd, cum şi unde au fost editate sau comentate piesele lui Eschil în antichitate şi 2) de ce popularitate s-au bucurat ele după moartea poetului, care a fost publicul care le-a apreciat sau măcar le-a cunoscut. Pentru a da răspunsuri cît mai complete şi cît mai precise la aceste întrebări dificile, autorul se sprijină pe totalitatea informaţiilor de care dispunem: date de ordin istoric, cum sînt cele care se referă la activitatea lui Licurg sau la constituirea bibliotecii din Alexandria, date de ordin literar şi filologic, cum sînt cele care privesc tradiţia indirectă a fiecărei piese şi date provenind din interpretarea textelor papiriacee descoperite în Egipt sau la Herculanum. Este de la sine înţeles că utilizarea acestor surse, prea deseori lacunare, necesită o deosebită prudenţă. În lipsa unor informaţii precise, etape importante din istoria textului pot fi reconstituite numai prin ipoteze bazate nu pe existenţa unor argumente decisive, ci pe convergenţa mai multor indicii. De-a lungul acestei istorii, incertitudinile se întîlnesc la tot pasul: începuturile ei ridică problemele dificile legate de inventarul pieselor şi de gruparea lor în tetralogii, de forma manuscrisului original şi de interpolările care s-ar putea datora actorilor, iar etapa ei finală se loveşte de întrebarea, la fel de stînjenitoare, a constituirii culegerii celor şapte piese care ni s-au păstrat întregi. Între aceste date, informaţii inegale ca valoare îi îngăduie lui A. Wartelle să aşeze cîteva jaloane. Nu se poate spune nimic sigur despre felul cum au circulat textele lui Eschil în timpul vieţii poetului sau imediat după moartea sa, iar indiciile pe care le avem despre o reprezentare a *Perşilor* la Siracuza, pe vremea lui Hieron, nu aruncă prea multă lumină asupra reprezentaţiilor teatrale destinate reluării unor piese mai vechi în secolul al V-lea. Este însă neîndoielnic că opera lui Eschil a fost cunoscută, iubită şi chiar comentată în secolul lui Pericle (printre primii ei comentatori trebuie să-i numărăm pe Glaucos din Rhegium şi pe Pherecydes din Atena).

Încă din secolul al IV-lea, gustul publicului se schimbă şi asistăm la un regres al interesului faţă de poetul *Orestiei*: aluziile la dramele sale devin mai puţin frecvente în operele scriitorilor contemporani cu Platon şi cu Demostene, iar locul pe care-l ocupă ele în educaţia tinerilor atenieni este foarte restrîns. Secolul al IV-lea marchează totuşi o dată importantă din istoria textului lui Eschil, data apariţiei primei ediţii oficiale. Din păcate, informaţiile de care dispunem cu privire la această ediţie, publicată din iniţiativa oratorului Licurg în jurul anului 330 î.e.n., sînt destul de vagi. Fără a putea aduce argumente hotărîtoare în sprijinul teoriilor

sale, A. Wartelle crede că ediţia lui Licurg nu cuprindea toate piesele lui Eschil (vezi p. 107—109; nu este clar ce trebuie să înţeleagă cititorul din formula „l'acquisition de l'œuvre intégrale d'un auteur" la p. 114) şi că era alcătuită pe o bază critică oarecare. Aceasta este ediţia pe care o achiziţionează, pentru biblioteca din Alexandria, Ptolemeu Evergetul, puţin după anul 240 î.e.n.

Odată cu transferul textului la Alexandria începe o nouă perioadă din istoria transmiterii lui. Existenţa unei ediţii oficiale în cea mai mare dintre bibliotecile lumii asigură dramelor lui Eschil o supravieţuire îndelungată, fără a stimula însă prea mult interesul cercurilor erudite faţă de ele. În deplină armonie cu gustul publicului larg, filologii din Alexandria îl neglijează pe Eschil în favoarea lui Euripide. Lunga enumerare a filologilor şi a savanţilor care, între epoca lui Teofrast şi cea a lui Apollonios din Rodos, s-ar fi putut ocupa într-un fel oarecare de opera lui Eschil (vezi p. 125—142) se încheie cu o concluzie strict negativă: nici unul din ei nu pare să se fi interesat în mod special de acest poet.

În secolele al II-lea şi I î.e.n. istoria transmiterii textului lui Eschil este dominată de cîteva nume: Aristofan din Bizanţ, filologul a cărui ediţie este prototipul ediţiilor noastre şi căruia îi datorăm, printre altele, argumentele pieselor şi date importante privind colometria, Aristarh, de la care s-au inspirat, probabil, comentatorii posteriori, şi Didymos. La drept vorbind, nici un text antic nu vorbeşte în mod explicit de un comentariu la Eschil redactat de Didymos, dar existenţa acestei lucrări este neîndoielnică. Încercările lui A. Wartelle de a identifica, în corpusul de scholii ulterioare, fragmente sau informaţii provenind din comentariul lui Didymos (vezi p. 187—190) sînt deosebit de interesante. Paralel cu istoria textului lui Eschil la Alexandria, cîteva date, din păcate incomplete, ne îngăduie să urmărim prezenţa lui în alte centre ale lumii antice, la Rodos, la Pergam, la Herculanum sau la Roma (vezi p. 179). Inserat între consideraţiile despre comentariul lui Didymos şi analiza tradiţiei indirecte de la Philon la Plutarh, capitolul consacrat autorilor latini care păstrează date despre textul lui Eschil, de la Liuius Andronicus la Macrobius, rupe ordinea cronologică a lucrării. Concluzia finală a acestui capitol este formulată cu prudenţă: nu putem şti cîte din tragediile lui Eschil mai puteau fi citite la Roma, pe vremea Antoninilor, şi n-avem nici un indiciu de ordin literar că la Roma s-a constituit, în secolul al II-lea sau mai tîrziu, culegerea celor şapte piese care ni s-au păstrat întregi (vezi p. 226).

Lungul regres al interesului manifestat şi de eruditi şi de publicul cultivat faţă de dramele lui Eschil este întrerupt, în secolul al II-lea al erei noastre, de o schimbare a gustului literar care operează în favoarea poetului născut la Eleusis. Această schimbare lasă urme atît în tradiţia indirectă, cît şi în tradiţia papiriacee. Analizînd tradiţia indirectă a lui Eschil la scriitorii greci din epoca Antoninilor, A. Wartelle constată că citatele din opera lui devin mai numeroase, depăşind chiar, la unii scriitori, numărul citatelor din Sofocle. Indicaţiile care întovărăşesc sau nu citatele îi sugerează o observaţie subtilă: din constatarea că Plutarh, de pildă, menţionează titlul pieselor pe care le citează mult mai frecvent cînd e vorba de piese de Eschil decît cînd e vorba de piese de Sofocle sau, mai ales, de Euripide, el deduce că tragediile lui Euripide şi Sofocle erau mult mai bine cunoscute de către cititorii lui Plutarh decît cele ale lui Eschil vezi p. 238).

După această epocă de relativă înflorire, urmează, în istoria textului lui Eschil, un rapid declin. Citatele din dramele sale sînt rare, uneori greşite (Clement din Alexandria atribuie lui Sofocle versurile 505—507 din *Choeforele*, vezi p. 279—280), niciodată diferite de cele care se găsesc la scriitorii mai vechi. Textele papiriacee confirmă şi precizează imaginea care rezultă din textele literare: papirii care păstrează texte din Eschil sînt relativ mulţi la număr (mai numeroşi decît cei cu texte din Sofocle), însă datează aproape toţi din secolul al II-lea e.n. În total găsim, în papirii descoperiţi în Egipt şi la Herculanum, fragmente, mai mult sau mai puţin întinse, din circa 40 de piese de Eschil. Printre aceste 40 de piese, se numără numai patru din cele şapte piese pe care ni le-a păstrat tradiţia manuscrisă.

Din compararea datelor oferite de tradiţia indirectă şi de papiri, A. Wartelle extrage unele indicii care par să infirme ipoteza lui Wilamowitz privind data constituirii culegerii celor şapte piese din manuscrisele noastre. Spre deosebire de Wilamowitz, care credea că această culegere s-a constituit în secolul al II-lea e.n., A. Wartelle susţine că este puţin probabil ca perioada care a marcat singura renaştere a interesului pentru Eschil, după moartea poetului, să fi coincis cu epoca în care s-a operat o asemenea selecţie. Independent de aceste considerente, există unele indicii că grupul celor şapte piese ar fi constituit o ediţie pe codex, de tipul celor care devin curente numai începînd cu secolul al III-lea e.n. (vezi p. 340). Convergenţa dintre aceste date şi evoluţia tradiţiei indirecte îl determină pe A. Wartelle să formuleze, cu toată prudenţa, ipoteza că culegerea celor şapte piese s-a constituit mult după epoca Antoninilor, către sfîrşitul sec. al V-lea sau începutul sec. al VI-lea e.n. (vezi p. 354—355). Această dată este puţin mai tîrzie decît cea pe care o stabilesc A. Tuilier şi alţii pentru constituirea

unor selecţii similare din opera lui Euripide şi Sofocle. Dealtfel una din concluziile importante ale cărţii lui A. Wartelle este aceea că întreaga istorie a textului lui Eschil în antichitate este diferită de istoria textului lui Sofocle sau Euripide (vezi p. 353).

La capătul acestei prezentări se impun, credem, cîteva observaţii cu privire la problemele pe care le ridică lucrarea lui A. Wartelle, cu privire la metodele folosite şi la rezultatele obţinute. Principala dificultate de care s-a lovit autorul a fost absenţa unor date sigure. Silit să-şi fundamenteze deseori argumentarea pe existenţa citatelor din Eschil la diferiţi scriitori, el nu uită să atragă atenţia cititorului asupra faptului că a cita cîteva versuri dintr-o piesă nu înseamnă neapărat a o fi citit în întregime. Pasajele citate pot proveni din textul însuşi al piesei, după cum pot proveni şi de la alt autor care le citase mai înainte (cazul versului 592 din *Cei şapte contra Tebei* este semnificativ în acest sens, vezi p. 348) sau dintr-o culegere de cugetări morale ori de legende mitologice. În special citatele pe care le găsim la lexicografi sînt greu de interpretat ca o dovadă a permanenţei unora dintre piese (vezi p. 273). Pe de altă parte, se poate întîmpla ca o dramă care a ajuns pînă la noi să nu fie atestată aproape deloc în tradiţia indirectă : singurele citate din *Rugătoarele* lui Eschil, de pildă, apar la Plutarh (vezi p. 244—246) şi la Libanius (vezi p. 348). În aceste condiţii, filologul trebuie să se mulţumească adesea cu convergenţa mai multor indicii şi să-şi formuleze concluziile cu multă prudenţă. Nu o dată informaţiile de care dispunem sînt susceptibile de interpretări contradictorii. Vom da aici un singur exemplu. La p. 276, A. Wartelle aminteşte că tratatul *De monarchia* atribuit în mod eronat lui Iustin apologistul citează, sub numele lui Eschil, 12 trimetri iambici care afirmă unitatea şi forţa divinităţii. Autenticitatea acestui pasaj, îndoielnică după Nauck, este contestată în mod categoric de Mette, care nu-l reproduce în ediţia sa. Prezenţa lui la Pseudo-Iustin poate arăta că falsificatorul cunoştea foarte bine opera lui Eschil, de vreme ce a reuşit să-i imite cu destul succes stilul, dar poate arăta şi că opera lui Eschil nu mai era deloc cunoscută de contemporanii falsificatorului, de vreme ce o imitaţie a putut trece drept un text autentic. Avînd de înfruntat la tot pasul probleme de acest fel, A. Wartelle nu exprimă întotdeauna clar propriile sale opinii. Încercările sale de a prezenta întreaga complexitate a faptelor analizate, precum şi totalitatea ipotezelor posibile, îl duc uneori, după părerea noastră, la formulări ambigue sau chiar contradictorii. Am relevat mai sus unele neclarităţi în caracterizarea ediţiei lui Licurg. Neclarităţi asemănătoare se remarcă şi în alte capitole ale lucrării lui A. Wartelle. Astfel, la p. 238, autorul stabileşte o distincţie între felul cum sînt introduse, la Plutarh, citatele din Eschil şi felul cum sînt introduse citatele din Euripide sau Sofocle, iar la p. 244 s-ar părea să susţine că nu există nici o distincţie de acest tip. La p. 302—303, el reaminteşte importanţa tragicilor minori în perioada alexandrină, iar la p. 308 vorbeşte de numărul extrem de redus al mărturiilor papirologice care-i privesc pe tragicii minori şi deduce de aici că un fragment papiriaceu anonim trebuie să-i fie atribuit lui Eschil şi nu unuia dintre poeţii mai puţin cunoscuţi.

La observaţiile cu caracter general, s-ar mai putea adăuga şi două observaţii de detaliu : 1) printre motivele care au determinat adoptarea alfabetului ionian la Atena (vezi p. 110—111), ar trebui să se menţioneze şi faptul că acest alfabet este mai apropiat de sistemul fonologic al dialectului atic, decît vechiul alfabet local (vezi I. Fischer, „StCl" 3, 1961, p. 29—32) şi 2) în legătură cu papirii care păstrează versurile 155—161 din parodosul la *Cei şapte* (vezi p. 312—313), ar trebui să se specifice că fragmentul publicat în *P. Oxy.* XX, 1952, p. 167 are, la sfîrşitul versului 163, lecţiunea μάχᾳ care confirmă colometria şi emendarea propuse de Triclinius şi acceptate de ediţiile ulterioare (μάχᾳ/σύ τε) împotriva tradiţiei manuscrise, pentru care acest vers se termină cu μάχαισί τε (singur ms. *Q* desparte μάχαι/σι).

Cîteva neglijenţe de imprimerie, prezente mai ales în prima parte a volumului (vezi p. 105 n. 1 şi 2, p. 131, n. 1 şi 2 etc.) sînt supărătoare.

În încheierea acestei prezentări semnalăm şi două dintre ipotezele originale formulate de A. Wartelle în legătură cu unele detalii din istoria textului : la p. 30, autorul aduce argumente atrăgătoare în favoarea teoriei că cea de a treia piesă din tetralogia despre Perseu se chema *Dictys*, iar la p. 287 el avansează, cu multă prudenţă desigur, ipoteza că cele 11 pasaje din Eschil pe care Athenaios le citează fără a menţiona titlul piesei ar putea proveni dintr-o antologie.

Liana Lupaş

J. M. TRONSKIJ, *Вопросы языкового развития в античном обществе*, Leningrad, 1973, 205 p.

După cum atestă şi titlul, ultima lucrare a regretatului savant sovietic urma să fie, în intenţia autorului ei, o sinteză cuprinzătoare asupra unor probleme la care a meditat o viaţă întreagă şi asupra cărora a revenit mereu în lucrările sale : dezvăluirea legilor istorice şi

a particularităţilor specifice de evoluţie a limbilor greacă şi latină, sub aspect sociologic, în condiţiile societăţii antice. Avea desigur toate premisele necesare: cunoaştere aprofundată a izvoarelor antice, informare ştiinţifică exhaustivă, spirit critic şi capacitate de discernămînt, orizont lingvistic larg; elaborase în prealabil lucrări de lingvistică indo-europeană şi de gramatică istorică a limbilor latină şi greacă.

Dar autorul nu a putut să ducă pînă la capăt sarcina propusă; a plecat dintre noi lăsînd elaborate doar primele trei capitole ale lucrării, în care, după o sinteză critică a datelor vechi şi noi asupra formelor scrise şi nescrise, se construieşte o viziune nouă asupra începuturilor istoriei limbii greceşti, fundamentată pe datele obţinute în ultimele două decenii din analiza textelor miceniene. Apărută postum, sub îngrijirea ilustrei sale colege A.V. Desnickaja, lucrarea lui J. M. Tronskij a păstrat titlul ales de autor ca un ultim omagiu adus aceluia care a slujit cu strălucire, timp de patru decenii, filologia clasică sovietică.

Primul capitol al cărţii intitulat *Греческие диалекты и их изучение* reprezintă o dezvoltare a unui studiu apărut în 1969 în volumul colectiv *Вопросы социальной лингвистики*. Sînt enunţate aici cîteva probleme care vor servi ca puncte de sprijin în cursul lucrării. Se menţionează astfel rolul important al Tesaliei în cultura grecească (religie, mitologie) la graniţa mileniilor II—I î.e.n. Se insistă apoi asupra faptului că în Grecia antică, în ciuda fărîmiţării politice şi lingvistice, sprijinită de economia închisă a polisurilor, s-a manifestat mereu o puternică tendinţă spre unitate culturală, care a menţinut posibilitatea înţelegerii reciproce; în acelaşi timp migraţiile succesive ale triburilor greceşti au favorizat contactul şi amestecul între dialecte.

Autorul face o succintă prezentare critică a diferitelor puncte de vedere asupra clasificării dialectelor greceşti emise de cercetători înainte şi după descifrarea linearului B. Ca şi în alte lucrări, J. M. Tronskij caută să valorifice teze considerate depăşite, prin revizuirea lor în lumina datelor noi şi a unei analize minuţioase a faptelor. Astfel el socoteşte ca fiind pe deplin justificată istoric clasificarea lui O. Hoffmann (1916) bazată pe teoria celor trei valuri de migraţii în sudul Peninsulei Balcanice — ionic, aheean şi doric —, cu observaţia că, pentru o perioadă mai veche, la limita mileniilor III — II î.e.n., e preferabil să se postuleze trei ramuri, care constituie punctul de plecare al dialectelor greceşti din mileniul I î.e.n. Diferenţierea lor o stabileşte autorul pe baza unor particularităţi fonetice şi morfologice, între care un loc important se acordă tratamentului labiovelarelor. Pornind de la ipoteza originii indo-europene comune a labiovelarelor (susţinută şi în 1967 în lucrarea *Общеиндоевропейское языковое состояние*) el arată că trebuie diferenţiat tratamentul lor în greaca comună de cel din diferitele dialecte. Cu excepţia poziţiei în faţa lui *u*, miceniana păstrează reflexe ale labiovelarelor, încă netransformate în velare, labiale sau dentale. Tratamentul comun al labiovelarelor în majoritatea dialectelor greceşti în mileniul I î.e.n. presupune contact între ele. Eliminarea labiovelarelor s-a produs în acelaşi timp în ramura A (strămoş al dialectelor de est) şi în C (strămoş al dialectelor de vest) înainte de 1900 î.e.n. A existat şi o ramură B, neatinsă de inovaţii din cele două ramuri, în care labiovelarele au continuat să existe ca foneme independente: în această ramură se include miceniana şi tot din ea derivă dialectele eolice, mai arhaice şi sub alte aspecte decît dialectele ce se trag din ramurile A şi C; în ceea ce priveşte tratamentul sonantelor, dialectele eolic şi arcado-cipriot prezintă (cu unele excepţii) vocalismul *o*, în timp ce dialectele aparţinînd ramurilor A şi C tind spre vocalismul *a* (moştenire sau inovaţie paralelă).

O serie de particularităţi fonetice şi morfologice se grupează ternar, pe ramuri: infinitivul conjugării atematice (-ναι în ionic-atic şi arcado-cipriot, -μεν în tesalian şi beoţian, -μεναι în lesbic), particula modală (ἄν în ionic-atic şi arcado-cipriot, κε(ν) în lesbic, tesalian, cipriot, κα în greaca de apus şi beoţian); repartiţia lor s-a făcut anterior inscripţiilor miceniene.

Analiza duce la concluzia că, la venirea grecilor în sudul Peninsulei Balcanice (mileniile III — II î.e.n.), limba lor era divizată în dialecte încă puţin diferenţiate. În cele trei ramuri sînt fixate etapele timpurii ale evoluţiei care, în mileniul I î.e.n., a dus la opoziţia între dialectele de est (ionic), central (aheean) şi de vest (doric) în acord deci cu schema lui Hoffmann, care însă trebuie corectată în sensul că dialectul arcado-cipriot trebuie raportat la ramura A (înainte de a fi fost influenţat de B). J. M. Tronskij previne cititorii că schema tripartită e numai un model reconstruit, simplificat al unei situaţii lingvistice reale mult mai complicate: e posibil ca unele ramuri să fi dispărut fără urmaşi (aici s-ar include poate şi miceniana), nu e exclus ca arcado-cipriotul, cu trăsături din A şi B şi multe relicte, să fie continuatorul unei ramuri aparte, D. Schemei ternare îi corespunde într-adevăr teoria celor trei valuri de migraţie, dar istoria limbii şi cea a triburilor greceşti nu concordă total. Discutabilă îndeosebi e problema migraţiei „aheene", neatestată de tradiţie ca val separat şi lipsită de urme arheologice. După părerea autorului s-ar putea presupune şi că purtătorii ramurilor dialec-

tale A şi B au sosit cam în acelaşi timp, dar au înaintat spre sud în epoci diferite. În ultima parte a capitolului se schiţează o istorie a dialectologiei greceşti, începînd cu antichitatea pînă în epoca modernă. Profund cunoscător al izvoarelor antice şi bizantine, J. M. Tronskij a adunat mărturiile filozofilor, scriitorilor şi gramaticilor asupra elementelor dialectale, raportate de ei la limba literară şi interpretate fie ca fapte de stil (alături de arhaisme, neologisme, cuvinte cu sens figurat), fie ca abateri de la normă care explică schimbarea limbii. Este aici un material util şi pentru cei care se ocupă de istoria lingvisticii.

Al doilea capitol al lucrării, dedicat analizei limbii textelor miceniene, e intitulat *Древнейший писменный язык*. El se bazează parţial pe o serie de referate prezentate de autor după 1960 şi în care se evidenţia importanţa descifrării scrierii cretomiceniene în linearul B pentru gramatica comparată a limbilor indo-europene şi pentru etapa timpurie a istoriei limbii greceşti. J. M. Tronskij face un istoric al cercetărilor arheologice ale culturii miceniene, al ipotezelor privitoare la tipurile de scriere şi încercările de descifrare a lor. Sînt urmărite principalele etape în construirea micenologiei.

În legătură cu analiza limbii textelor miceniene ni se pare interesantă caracterizarea pe care i-o dă autorul, considerînd-o un subsistem (stil) administrativ-cancelaristic al limbii greceşti, comparabil numai cu limba unor texte pe papirus. Pe baza textelor şi a lucrărilor de exegeză, J. M. Tronskij evidenţiază aspectele lingvistice mai importante ale limbii documentelor miceniene, explică modul de transpunere a structurii fonologice a limbii greceşti într-un sistem de scriere creat pentru o limbă de alt tip. Prin trăsăturile ei miceniana apare ca etapă intermediară între greaca comună reconstruită şi imaginea polidialectală din mileniul I î.e.n.; o limbă literară unitară, deşi atestată în centre diferite şi la epoci diferite.

Se cunosc divergenţele de păreri în legătură cu locul micenienei în schema dialectală a Greciei antice; acest dialect a fost raportat mai frecvent la grupul arcado-cipriot sau la cel eolic. Pe baza tratamentului labiovelarelor şi a prezenţei formei de gen. sg. în *-oio* a temelor în *-o*, cercetătorul sovietic raportează miceniana la ramura B; el crede că se poate presupune că dialectele acestei ramuri s-au suprapus — în decursul deplasării lor spre sud — peste dialecte din ramura A. Din această combinare a limbii vechi greceşti centrale (care nu se identifică total cu eolica din mileniul I î.e.n.) cu vechea greacă de est (care nu se identifică total cu ionianul de mai tîrziu) trebuie să se fi format dialectele culturii miceniene, între care se cuprinde şi limba notată în linearul B. Arcado-cipriotul pare a fi o supravieţuire a dialectelor din Peloponez, vorbit în mediu doric. Acolo unde dialectele eolice coincid — total sau parţial — cu arcado-cipriotul miceniana împărtăşeşte de regulă particularităţile lor. Prin caracterul ei uniform, miceniana apare ca un supradialect în sfera administrativ-economică, construit pe baza unui dialect real şi completat cu material din celelalte. Existenţa lui permite să se postuleze şi prezenţa în aceeaşi epocă a altor supradialecte (stiluri) de tip sacral, folcloric. Căci, spune în încheierea capitolului autorul, aşa cum izvorul eposului homeric e cultura miceniană, şi limba lui derivă din limba folclorului micenian.

Aceasta e teza centrală a celui de al treilea capitol al cărţii — *Язык греческого эпоса* — cel mai extins, şi, după părerea noastră, cel mai original şi plin de sugestii. După cum se ştie, „problema homerică", a cărei dezbatere a fost iniţiată de abatele d'Aubignac, a atras în discuţie numeroşi cercetători, care însă numai rareori au făcut apel şi la argumente de ordin lingvistic. Bibliografia problemei e vastă şi totuşi încă departe de a-i fi lămurit toate aspectele. După cum observă J. M. Tronskij, două sînt problemele în jurul cărora se centrează cercetările: locul istoric al limbii textelor homerice este revizuit prin raportarea ei la limba textelor miceniene, creaţia epică homerică este judecată prin prisma cercetărilor recente de literatură comparată asupra creaţiei populare orale şi a stilului ei formularistic.

În legătură cu componenţa dialectală a limbii homerice cercetătorul sovietic consideră, împotriva părerii lui Wackernagel, că la Homer aticismele sînt în număr redus şi se datoresc rapsozilor şi copiştilor. Textul homeric a ajuns la Atena venind din regiunea insulelor ionice, poate din Chios, unde exista o şcoală de homerizi. Există un evident colorit ionic al poemelor, dar şi elemente de alte origini. Analiza detaliată a unor fragmente sugerează concluzia că, prin elementele sale fundamentale şi predominante, limba homerică nu se identifică cu nici un dialect grecesc din secolele VIII—VII, ci se prezintă ca un supradialect aflat în relaţii complexe cu toate dialectele; este un ansamblu de forme lexicale şi gramaticale din diverse epoci şi regiuni, la care s-au adăugat creaţii proprii, produse ale genului—structurate toate într-un sistem armonios ordonat semantic şi ritmico-prozodic. Tocmai versificaţia condiţionează şi explică folosirea, de la caz la caz, a unui dublet sau a altuia, neechivalente sub raport prozodic. Aşadar limba homerică se caracterizează prin bogăţie şi nu prin redundanţă, prin numeroase posibilităţi de realizare a varietăţii şi a expresivităţii.

Amestecul de eolisme şi ionisme a putut fi interpretat fie ca reflectare în limba homerică a unei interacţiuni reale dialectale de pe ţărmurile Asiei Mici (cum credea U. v. Wilamowitz —

Moellendorff), fie ca transpunere pe un singur plan temporal a două stadii lingvistice în constituirea eposului (Ritschl şi alţii în diverse variante); Meillet (urmat de Parry şi Nilsson), pornind de la numeroasele puncte de contact ale lexicului homeric cu dialectul arcado-cipriot a emis ipoteza existenţei în epos a unui strat preeolic, de origine aheeană — ceea ce trimite spre ţinuturile miceniene, la care se referă şi conţinutul poemelor homerice. Compararea limbii homerice cu limba textelor miceniene duce la ideea că stadiul micenian poate fi unul din izvoarele limbii epice; adesea fapte de limbă curente în miceniană apar în epos cu frecvenţă redusă sau ca relicte (de exemplu, vechea formă de instrumental pl.-οις folosită ca dublet la dativ, desinenţa -φι cu valoare polisemantică, iar unele fenomene, caracteristice unei epoci mai tîrzii, puţin frecvente sau neobligatorii la Homer, lipsesc în miceniană (de ex. articolul) sau sînt în stadiul incipient (de ex. augmentul). J. M. Tronskij citează o serie de trăsături morfologice şi fonetice care pledează în favoarea originii dialectale comune a limbii miceniene şi homerice.

După părerea cercetătorului sovietic, există suficiente date care permit să se presupună că Grecia perioadei aheene alcătuia o unitate economică şi culturală; ar rezulta de aici — ipoteză fundamentală pentru înţelegerea întregului proces ulterior de evoluţie a limbilor greceşti literare începînd cu cea homerică — că unicului supradialect al textelor din Cnossos, Pylos, Micene şi Teba îi corespundea un unic supradialect al poeziei orale. Judecînd după limba homerică, care derivă parţial din ea, această limbă poetică orală a epocii miceniene trebuie să fi fost şi ea bogată şi cu multe valenţe stilistice, cu o structură normată, capabilă de a asimila materialul străin. Tocmai aceste calităţi, subliniază autorul, au condiţionat, în cursul mileniului al II-lea î.e.n., victoria limbii greceşti asupra limbilor populaţiilor locale din sudul Peninsulei Balcanice. Îndelungata tradiţie a limbii poetice prehomerice ar explica desigur şi faptul că literatura veche grecească se prezintă de la primele texte scrise cu capodopere ale genului. J. M. Tronskij aderă astfel la părerea lui Vl. Georgiev care considera limba homerică „etapa finală de evoluţie a unei „koine" creto-miceniene".

În ce priveşte diferenţele dintre miceniană şi limba homerică, autorul nu le consideră ca aparţinînd perioadei de trecere (sec. XIII — VIII), ci reprezentînd diferenţe fundamentale din punctul de vedere al structurii dialectale şi provenind încă din faza limbii greceşti comune. Între limba textelor miceniene şi cea a poemelor homerice nu există continuitate dialectală, diferenţele dintre ele presupun transplantarea eposului în alt mediu dialectal, substituiri de sunete şi forme. Judecînd după situaţia de mai tîrziu se poate presupune că rapsozii, adresîndu-se unui public ce vorbea dialecte diferite, se străduiau să-şi îmbogăţească repertoriul de cuvinte şi forme din variante dialectale deosebite ca structură prozodică.

Eolismele homerice din perioada postmiceniană au rezultat din influenţa mediului dialectal în care s-a dezvoltat creaţia epică după distrugerea culturii miceniene. Toate datele duc spre Tesalia, regiune care în cursul mileniului I î.e.n. a jucat un rol esenţial în elaborarea sistemului mitologic-religios şi a povestirilor eroice; de aici provin eolismele epice, din care o mare parte au fost înlăturate în etapa ulterioară, ioniană, a dezvoltării eposului. După părerea lui J. M. Tronskij se poate admite că în mediul dialectal ionic, regiune dezvoltată sub aspect economic şi cultural, prin preluarea poeziei epice eolice, pe cea mai înaltă treaptă a creaţiei epice s-au constituit poemele homerice. Dar existenţa unui supradialect poetic, cu legi proprii, aflat în relaţii complexe cu limba vie, polidialectală, persistent prin veacuri presupune cu necesitate o tradiţie poetică neîntreruptă. Un rol esenţial revine aezilor, purtători şi prelucrători ai poeziei mitologice şi didactice. Posibilitatea memorizării e explicabilă prin repetare de motive, de versuri, formule şi epitete. În epoca noastră s-au întreprins analize structurale ale poemelor homerice pentru evidenţierea caracterului lor formularistic, care le apropie de creaţia populară orală (şcoala lui M. Parry). După părerea autorului s-a ajuns aici la unele exagerări datorită sensului foarte larg dat termenului „formulă". În hexametru, considerat de J. M. Tronskij ca vers foarte vechi, dacă nu din indo-europeană cel puţin din greaca comună, cuvintele cu o anumită structură prozodică gravitează spre anumite locuri, ceea ce duce la crearea de grupuri lexicale stabile, la o structură formularistică, care a asigurat menţinerea cuvintelor din diverse dialecte şi a unor forme din epoca miceniană. Dar nu orice producţie literară cu structură formularistică e obligatoriu de origine folclorică. Unitatea şi stabilitatea poemelor homerice duc mai curînd spre concluzia că textul homeric s-a transmis ca orice text de autor şi nu ca o creaţie folclorică, că rapsozii recitau un text stabil, ceea ce împiedica modificarea prin improvizaţie. E bine cunoscută îndelungata dezbatere în jurul autorului poemelor homerice. Ca şi în alte cazuri, cercetătorul sovietic adoptă şi aici o poziţie realistă şi moderată, în limitele datelor rezultînd din caracteristicile conţinutului şi formei operei literare: eposul homeric se află la graniţa între folclor şi literatură, între poezia orală şi cea scrisă (mai mult spre al doilea termen).

Din al patrulea capitol al cărţii *Полидиалектная поэзия VII—V вв до н. э.* au fost redate numai primele pagini, în care se schiţează trecerea de la folclor la literatura propriu-zisă,

de autor, fixată prin scriere. În conformitate cu tezele precedente, se demonstra aici că izvoarele limbii celorlalte genuri din literatura greacă veche trebuie raportate tot la tradiţia lingvistică a epocii miceniene.

Al cincilea capitol urma să fie intitulat *Становление языка древнегреческого прозы*; în el, după cum socoteşte A. V. Desnickaja, se discuta problema premiselor formării limbii „koiné" din epoca elenistică.

Nu putem desigur decît să regretăm că autorul nu şi-a putut elabora în întregime lucrarea; dar chiar neterminată ea va constitui de acum încolo una din lucrările de referinţă indispensabile oricărui cercetător al istoriei limbii greceşti.

Lucia Wald

J. CHADWICK, *The Decipherment of Linear B*. Second edition. Cambridge, University Press, 1967, X + 164 p. + 3 pl.

Talentul literar al lui J. Chadwick, însuşire atît de parcimonios distribuită filologilor, face ca această carte, dedicată unui eveniment ştiinţific, de primă importanţă, e drept, dar de strictă (şi aridă) specialitate, să se citească ca un roman bun, cu interes constant de la un capăt la altul. Şi aceasta fără ca autorul să fi făcut nici cea mai mică concesie vulgarizării, în sens negativ, sau să fi recurs la simplificări deformante. Chiar dacă J. Chadwick declară în prefaţă că nu se adresează specialiştilor („this book is not for them, though I hope they will enjoy reading it", p. X), nu numai că speranţa din a doua parte a frazei este strălucit justificată, dar *The Decipherment of Linear B* reprezintă o „sumă" a problemelor şi rezultatelor micenologiei, indispensabilă pentru orice elenist şi, în general, pentru orice filolog clasic.

Volumul debutează cu un emoţionant portret-biografie al lui M. Ventris (12 iulie 1922 — 6 sept. 1956), omagiu adus inteligenţei, spiritului de investigare, perseverenţei neobosite şi modestiei, pe care nici succesul excepţional al cercetărilor, nici elogiile unanime ale lumii ştiinţifice n-au izbutit s-o zdruncine. J. Chadwick urmăreşte în etapele vieţii lui Ventris factorii care au contribuit la descoperirea de mai tîrziu: excepţionalul lui talent pentru învăţarea limbilor, educaţia umanistă, întîlnirea adolescentului de 14 ani cu Sir Arthur Evans, descoperitorul tabletelor de la Knossos. Aceste prime impulsuri pentru cercetările ulterioare n-au fost contracarate nici de strălucita carieră de arhitect în care se angajase Ventris.

Al doilea capitol prezintă succint istoria, arheologia şi sistemele de scriere ale lumii egeene preelenice, raportate atît la legendele greceşti, cît şi la descoperirile şi publicarea documentelor, de la Schliemann la Evans şi la urmaşii acestuia; o trecere în revistă a dialectelor greceşti duce în mod logic la concluzia că purtătorii civilizaţiei miceniene au fost greci, concluzie la care se oprise Schliemann, dar care a fost abandonată ulterior, pînă a-şi găsi verificarea în descifrarea linearului B.

Următoarele două capitole (*Hopes and Failures*, p. 26—39, şi *Birth of a Theory*, p. 40—66) relatează etapele descifrării, cu începere de la încercările nereuşite dinaintea lui Ventris, luînd în dezbatere metodele şi condiţiile necesare interpretării corecte a unor scrieri necunoscute şi atrăgînd atenţia asupra dificultăţilor ieşite din comun prezentate de linearul B: nu numai sistemul de scriere, dar şi limba şi sensul inscripţiilor erau necunoscute, singurele indicii fiind semnele ideografice interpretabile (care permiteau determinarea sensului general al acestor acte contabile: „femei", „bărbaţi", „roţi", „săbii" etc.), despărţirea dintre cuvinte şi unele asemănări cu silabarul cipriot din epoca clasică (7 semne concordante din totalul de aprox. 90; tabelul la p. 24). Evans însuşi descoperise o tabletă unde ideograma CAL era precedată de semne care în silabarul cipriot aveau valoarea *po-lo* (gr. πῶλος 'mînz'); fiind însă atît de ferm convins că linearul B nu putea nota limba greacă, a considerat apropierea drept o simplă coincidenţă. Chiar şi Ventris a publicat, adolescent fiind, în 1940, un articol în celebrul *American Journal of Archaeology*, unde susţinea că descifrarea trebuie întreprinsă cu ajutorul limbii etrusce (etruscii fiind, după tradiţie, o populaţie egeeană imigrată în Italia).

Cheia trebuia însă căutată în altă parte şi cu alte metode. J. Chadwick descrie fazele care au dus la descifrare, de la stabilirea, de către Alice Kober, a caracterului flexionar al limbii linearului B, pînă la încercările succesive ale lui Ventris de a stabili valoarea fonetică a semnelor, fără a neglija istoria, nu în permanenţă calmă şi academică, a publicării tăbli-

ţelor. Detaliile tehnice[1], totdeauna accesibile, în care ne conduce autorul contribuie la întregirea portretului lui Ventris, model de pasiune ştiinţifică, învingătoare a tuturor obstacolelor. O subliniere specială merită în acest capitol expunerea asupra felului cum soluţia greacă a reieşit din structura materialului, împotriva convingerilor anterioare ale lui Ventris. Încercînd să identifice în tăbliţe cîteva nume de locuri cunoscute din poemele homerice şi pornind de la premisa că semnele care apar aproape exclusiv la începutul cuvintelor trebuie să noteze vocale simple (silabe deschise, fără iniţială consonantică), Ventris a ajuns la identificarea numelui *Amnissos* (în silabar *a-mi-ni-so*); curînd însă a observat că acest cuvînt apare şi în variante adjectivale, masculinul avînd forma *a-mi-ni-si-jo* iar femininul *a-mi-ni-si-ja*; or numai o limbă indoeuropeană, şi în speţă greaca, poate oferi acest tip de derivare adjectivală şi de moţiune. De aici a urmat, prin verificări în lanţ, certitudinea caracterului grecesc al limbii inscripţiilor şi stabilirea valorii semnelor, pe baza identificării unui număr din ce în ce mai numeros de cuvinte.

Dezvoltării, desăvîrşirii şi ecourilor acestei noi ipoteze le sînt dedicate capitolele următoare (*Growth and Developpment*, p. 67—80, *The Decipherment and the Critics*, p. 81—100). Ventris îşi face cunoscută descoperirea în cursul unei emisiuni radiofonice dedicată recenzării volumului II din *Scripta Minoa* de Evans, publicat de J. Myres. Ascultînd această emisiune, J. Chadwick, după ce-l consultă pe Myres, colaborator al lui Evans şi autoritate supremă în arheologia cretană, dar care nu ia nici o atitudine faţă de speranţele şi îndoielile interlocutorului său, i se adresează în scris lui Ventris, arătîndu-se convins de rezultatul general şi oferindu-i sugestii pentru interpretări de amănunt. În felul acesta începe colaborarea care va dura pînă la moartea lui Ventris şi a cărui prim rezultat este publicarea articolului *Evidence* (precedat de distribuirea de către Ventris a unui *Experimental Vocabulary*, cu 553 cuvinte, toponime sau antroponime identificate, dintre care numai puţine s-au dovedit eronate). A urmat adeziunea entuziastă a celor mai mulţi şi mai importanţi elenişti, rezervele critice ale cîtorva (Eisler, Beattie, Grumach), dar şi confirmarea strălucită de către arheologul american C. W. Blegen a descifrării: acesta descoperise la Pylos, patria lui Nestor, o tăbliţă cu semne ideografice foarte clare („tripied", „vas cu patru toarte", „cu trei toarte", „fără toartă") şi încercînd să aplice sistemul propus de Ventris constată perfecta coincidenţă dintre cuvintele descifrate şi sensul ideogramelor (*ti-ri-po-de* înaintea ideogramei „tripied" şi a semnului numeric 2, *di-pa qe-to-ro-we* în dreptul unui „vas cu patru toarte", *di-pa a-no-we* în dreptul unui „vas fără toartă" etc.). Dar J. Chadwick nu uită să atragă atenţia că principala confirmare a descifrării este totuşi existenţa unor forme greceşti arhaice, presupuse de lingvişti, şi atestate acum pentru prima dată (folosirea generală a gen. sg. în -οιο- la declinarea a II-a, instrumentalul plural în -φι la declinările atematice, participiul viitor activ în *-wos*, fără elementul *-t-* în cursul flexiunii, etc.).

Capitolul următor (*Life in Mycenaean Greece*, p. 101—135) tratează problemele de istorie a civilizaţiei, la soluţionarea cărora descifrarea şi-a adus sau îşi poate aduce contribuţia: raporturile dintre Creta şi continent, cauzele dispariţiei civilizaţiei miceniene, organizarea militară, economică, politică şi religioasă; sînt de asemenea evocate relaţiile cu lumea homerică, deoarece limba linearului B deschide perspective noi de abordare a „problemei homerice".

Ultimul capitol (*Prospects*, p. 134—139) trece în revistă chestiunile care-şi aşteaptă încă soluţiile: interpretarea unor silabograme rămase încă fără echivalenţă fonetică, descifrarea celorlalte scrieri din basinul egeean, aprofundarea exegezei istorice şi lingvistice a tăbliţelor miceniene, etc.

Urmează (p. 141—157) un post-scriptum al ediţiei din 1967, în care se discută criticile aduse descifrării după prima apariţie a cărţii (1958), noile descoperiri, operaţiile de racordare a tăbliţelor fragmentare, disputele asupra cronologiei textelor, provocate de îndoielile lui L. R. Palmer privind corectitudinea concluziilor lui A. Evans, teoria lui Sp. Marinatos asupra distrugerii printr-o catastrofă naturală (explozia vulcanică a insulei Thera) a civilizaţiei cretane minoice, progresele obţinute în interpretarea silabogramelor, încercările de descifrare a linearului A etc.

Într-un apendice (p. 158—161) sînt prezentate, într-o dublă transcriere, silabică şi greacă (cu litere latine!), cu traducere engleză, nouă tăbliţe semnificative pentru civilizaţia materială

---

1 O explicaţie pentru abundenţa relativă a detaliilor este oferită de autor: din economie de spaţiu, articolul fundamental, *Evidence for Greek Dialect in the Mycenaean Archives*, nu dăduse decît o sumară descriere a metodei de lucru care a dus la descifrare, ceea ce a dat scepticilor ocazia de a pune sub semnul îndoielii şi rezultatele. Nu ni se pare însă că un elenist de bună credinţă, familiarizat cît de cît cu sistemele de scriere silabică (pe care trebuie să le cunoască din silabarul cipriot clasic) a putut rămînea neconvins după lectura articolului: rezultatele descifrării se impun de la prima vedere, cu logica lor inatacabilă şi cu relaţiile reciproce ale datelor obţinute.

și organizarea administrativă și religioasă a lumii miceniene. Volumul se încheie cu un index și cu un tabel al valorii semnelor.

În această prezentare seacă a conținutului n-am putut, în măsura în care am fi dorit-o, scoate în evidență calitățile literare și umane ale cărții. Emoția care străbate în fiecare rînd consacrat lui Ventris, scenele de viață universitară engleză, singularitățile unor cariere, portretele unor savanți fac din *Decipherment* nu numai o lectură antrenantă și, în același timp, utilă din punct de vedere științific, ci mult mai mult. Se degajă din ansamblu, fără nici o ostentație, o linie de conduită de o rară delicatețe sufletească și un omagiu adus puterii de cunoaștere a omului și muncii perseverente. Pe fundalul lecției de modestie a vieții lui M. Ventris, cititorul descoperă personalitatea tot atît de puternică, tot atît de pasionată și tot atît de profund și de sincer modestă a lui J. Chadwick.

The Decipherment of Linear B a fost tradusă pînă acum în mai multe limbi europene (germană, franceză, italiană, poloneză, spaniolă). Credem că o traducere românească ar face mari servicii nu numai științei antichității, dar și culturii noastre în general.

I. Fischer

GHEORGHIOS D. BABINIOTIS, Τὸ ῥῆμα τῆς Ἑλληνικῆς, Δομικαὶ ἐξελίξεις καὶ συστηματοποίησις τοῦ ῥήματος τῆς ἑλληνικῆς (ἀρχαίας καὶ νέας), Atena, Ἐθνικὸν καὶ Καποδιστριακὸν Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν. Φιλοσοφικὴ σχολή, 1972, 320 p.

Lucrarea profesorului Gheorghios D. Babiniotis, apărută în cunoscuta colecție a Sofiei Saripolu, editată de Universitatea din Atena, cuprinde o cercetare sistematică a structurilor verbului grec, a evoluțiilor acestor structuri și determinarea contribuțiilor acestora în formarea unui sistem.

Subliniem în acest domeniu contribuțiile anterioare aduse, în primul rînd, de părintele lingvisticii grecești, Gheorghios Hatzidachis, care a studiat izolat diverse aspecte ale evoluției verbului grec, pe baza metodei de cercetare istorică, iar dintre lingviștii structuraliști amintim pe Mirambel, Hamp, Hutsuda și pe transformaționaliștii Warburton (1966—1970) și Mathews (1967). Dar studiile mai sus amintite, deși reprezintă contribuții pozitive în domeniul cercetării verbului grec, au dezavantajul că nu tratează verbul grec în toată evoluția sa.

Aceste studii se deosebesc de lucrarea de față prin faptul că sînt fie exclusiv diacronice (Hatzidakis), fie exclusiv sincronice, adică nu au în vedere — cu excepția lui Hatzidakis — decît verbul din limba greacă modernă. Autorul remarcă faptul că verbul din greaca veche, care continuă în greaca modernă, nu a fost studiat suficient sub aspect sincronic. Acest fapt determină pe autor să întreprindă o analiză sincronică a celor două sisteme verbale ale limbii grecești și să supună unei cercetări sincronice și diacronice evoluțiile de structură ale sistemelor verbale ale limbii grecești vechi și moderne, condițiile în care acestea au luat naștere și să insiste asupra evoluției specifice urmată de greaca modernă. Analiza sincronică constituie o premisă indispensabilă pentru conturarea unei concepții clare cu privire la elementele care au participat la evoluția structurii verbului de fiecare dată, iar cercetarea diacronică face posibilă legătura și compararea limbii grecești noi cu fazele ei anterioare și în special cu greaca clasică, lucru ce-și are importanța lui aparte, cînd este vorba de o limbă cu o tradiție îndelungă și o istorie lingvistică foarte complexă (aticismul antic, diglosia modernă etc.). Cercetarea privitoare la limba greacă modernă s-a îndreptat, în mod special, spre sistemul verbal al limbii populare care, de fapt, reprezintă o formă imediată a dezvoltării vorbirii orale, obiectul prin excelență al dezvoltării lingvistice. Așa cum mărturisește autorul, linia urmată a fost aceea de a nu fi tributar unei anumite metode. În fond, autorul a urmat metoda structuralistă cea mai convenabilă pentru obiectul lucrării de față, fără însă să facă abstracție de analiza transformaționalistă, iar în sfera diacroniei a utilizat toate metodele adecvate ale lingvisticii istorice. De asemenea, autorul nu a renunțat să facă apel la principiile lui R. Jacobson, potrivit cărora analiza lingvistică pe bază de perechi opozitive, care-și are aplicație în domeniul fonologiei, trebuie să fie extinsă și în sectorul morfologiei, prin aceasta deschizîndu-se noi perspective în studierea morfologiei verbelor grecești. Element caracteristic pentru lucrarea lui G. Babiniotis este tratarea dinamică a elementelor care compun structura verbului. Aceasta impune o revizuire a construcției oricărui sistem de limbă nu numai pe teren sincronic unde de facto există, dar, ceea ce este mai important, pe teren diacronic. Cercetarea verbului acoperă — așa cum este dealtfel normal — un sector uriaș al gramaticii grecești, ceea ce face să fie imposi-

bilă o studiere exhaustivă a construcției și funcționalității verbului în toate direcțiile ; acest fapt a făcut ca studiul de față să se mărginească la structura morfologiei verbului grec vechi și nou.

Spre deosebire de studierea categoriei „nume", care poate fi socotită soluționată în momentul de față, datorită contribuțiilor lui H. Seiler (1958), G. Kurmulis (1964 și 1968), categoria verbului nu a fost tratată în amănunțime.

În capitolul I, „Analiza structurală", autorul întreprinde analiza structurii sistemelor verbale din greaca veche și în continuare din greaca modernă. La baza analizei stă ideea că fiecare tip verbal este considerat drept o succesiune de unități relevante sau irelevante din punct de vedere fonetic și care reprezintă unul sau mai multe morfeme. După analiza în elemente componente indirecte se deduce că fiecare tip verbal este în mod obligatoriu compus din două unități, din temă și desinență, care mai departe sînt compuse dintr-un număr de unități. Dintre acestea cele reprezentate de temă sînt purtătoarele sensului principal al verbului, iar cele reprezentate de desinență corespund categoriei gramaticale. Fiecare dintre morfemele gramaticale constă dintr-o opoziție bilaterală morfematică, adică din două morfeme numite alomorfeme, deosebite între ele. Această ordonare pe categorii formează pentru verbul grec cel mai important punct al analizei în elementele indirecte, fiindcă aici se produce diferențierea tipurilor verbale la nivel de morfeme. Este vorba despre un sistem de antiteze pe care se bazează ordonarea sistemului verbului grec, adică organizarea variatelor forme pe unități în structuri (δομαί).

În capitolul II se face comparație între sistemul grec vechi și cel nou pe baza analizei sincronice precedente. Din această analiză rezultă că cele două sisteme se prezintă asemănătoare la nivel morfematic, dar se deosebesc esențial la nivel submorfematic.

În capitolul III sînt examinate sistemele și evoluțiile cele mai importante ale structurii verbului grec, ce caracterizează trecerea de la verbul din greaca veche la forma lui ca sistem din greaca modernă. În cadrul paragrafului 2 din acest capitol, este studiată problema augmentului și a reduplicării verbului din greaca veche. În acest sens, ceea ce ni se pare interesant, este propunerea unei noi teorii privind geneza și funcționarea acestor elemente în sistemul limbii grecești vechi. După opinia lui G. Babiniotis geneza augmentului și a reduplicării în sistemul verbal grec a fost impusă de o tendință în cadrul limbii, după ce a ieșit din uz legea limitării accentului pe ultimele trei silabe. Această lege avea în vedere consfințirea unui sistem unitar de accentuare prin întărirea poziției accentului pe silaba penultimă, cu excepția cazurilor cînd se opunea cantitatea silabei finale. Potrivit acestei tendințe formele accentuate pe penultima silabă ca *φέρον, *φύγες, *γράψε, *παῖσε, trebuiau să echivaleze sub aspectul accentului temele formate din trei silabe ca *λάμβανον, *κόμισα, *πεπαίδευκα prin retragerea accentului pe silaba a treia. Acesta este scopul întrebuințării augmentului și reduplicării prin care se obține augmentarea temei cu un timp sau cu o silabă și, prin aceasta, „isotonia": *φέρον, „ἔφερον, *φύγες› *ἔφυγες; *γράψε› *ἔγραψε; *λύκας› *λέλυκα; *δόρκα› δέδορκα. Ceea ce trebuie subliniat este faptul că augmentul și reduplicarea sînt elemente care au fost create sau utilizate în greaca veche ca elemente de sprijin ale accentului. În timp ce metoda istorică, deși recunoaște o relație strînsă între reduplicare și augment, în anumite forme ca ἔζωσμαι, ἔκτονα, ἔπτυγμαι, ἐῤῥύηκα, în cazurile de reduplicare atică — care este în fond o reduplicare cu augment (ἤγαγον, ἀκήκοα, ὄλωλα) — aceste două elemente (augmentul și reduplicarea) sînt socotite diferite, independente în ceea ce privește proveniența și funcția și nu se face nici o clarificare a raportului dintre ele ; pe baza tezei prezentate de G. Babiniotis, augmentul și reduplicarea sînt considerate avînd aceeași funcție comună, adică servind accentuarea silabei a treia. Din această înrudire a lor au rezultat aoriste cu reduplicare și perfecte cu augment, iar evoluția acestora a creat o luptă între formele vechi și cele noi. Urmarea acestei lupte este crearea unor subsisteme, ca de pildă aoriste cu reduplicare față de aoriste cu augment și perfecte cu reduplicare și augment (reduplicarea atică).

Autorul propune o nouă interpretare privitoare la întrebuințarea augmentului în limba eposurilor și anume susține teza că în cuprinsul eposurilor se face o întrebuințare regulată a augmentului silabic accentuat, în timp ce augmentul silabic neaccentuat nu este atestat în mod regulat. Această situație este tulburată totuși de unele reguli de natură metrică ; punctul de vedere susținut de autorul lucrării este întărit mai departe prin elemente statistice extrase din 100 de versuri din 14 cînturi (și anume cînturile A, B, Z, Θ, Σ, X, Ω și α, β, ζ, ϑ, σ, χ, ω).

Iar dacă acest punct de vedere se impune, atunci situații ca οἶόν τε φανεν (σ 68) sau πάσσονα ϑῆκεν (θ 20) în care, de cele mai multe ori se întrebuințează tipul verbal fără augment, alegerea între tipurile cu augment sau fără fiind considerată liberă, trebuie corectate în τ'ἔφανεν, πάσσον' ἔϑηκεν, fapt care are o importanță aparte în fixarea stadiului primar al limbii eposurilor.

Dintr-un unghi nou de vedere este privită și accentuarea imperativului care se abate de la accentuarea celorlalte forme verbale. Un deosebit interes prezintă problema accentuării

formelor bisilabice ale imperativului aor. 2, care este lămurită astfel: după predominarea legii trisilabice și înainte de faza augmentului, formele, *λάβε, *γένον, *βάλε reprezentau atît indicativul (ἔλαβε, ἐγένον, ἔβαλε) cît și imperativul (λαβέ, γένου, βάλε). Așadar, s-a produs o diferențiere de accent prin accentuarea cu ascuțit pe ultima silabă a formelor de imperativ: λαβέ, γενοῦ, βαλέ. Prin crearea însă a augmentului, care a urmat, formele de indicativ au luat forma: ἔλαβε, ἐγένου, ἔβαλεν, iar cele de imperativ au retras accentul cu excepția cîtorva forme ca λαβέ, εὑρέ, ἰδέ, care au păstrat multă vreme vechea accentuare pînă într-o epocă mai nouă, cînd unele din verbe au schimbat accentul: ἴδε, λάβε.

În capitolul IV este pusă problema unificării conjugărilor. În mod mai special este supusă cercetării unificarea dinamică a conjugărilor, prin care se înțelege o tendință de reconstruire a sistemului în direcția ridicării valorii diferențiale. Este susținută părerea că prin evoluția structurilor nu s-a realizat o unificare totală ci numai parțială a conjugărilor, verbul neo-grecesc încadrîndu-se în două categorii: verbe cu rădăcină consonantică și verbe cu rădăcină vocalică, obținîndu-se unificarea prin tendința impunerii aceleiași forme la toate persoanele prin generalizarea lui *a*.

În capitolul V este studiată trecerea de la verbul din greaca veche la forma sistematică pe care o reprezintă verbul neogrec. Este vorba în primul rînd despre crearea unui timp trecut (praeteritum); față de 15 alomorfe întrebuințate pentru exprimarea timpului trecut în greaca veche, se ajunge la exprimarea trecutului în κοινή numai prin patru alomorfe. Astfel s-a realizat o esențială unificare a structurii sistemului verbal în greaca modernă.

În privința sistemului verbal al limbii grecești vechi, autorul se declară în favoarea codificării verbului pe baza numărului de silabe din temă, adică pe baza isosilabei și a anisosilabei. Aceste distincții diferă de cele făcute în gramatici, fie pentru uzul școlilor, fie în cele științifice, și care se bazează pe accent și terminație. Cît privește verbul neogrec, el este împărțit în două categorii: verbe cu temă consonantică (συμφωνόληκτα) și verbe cu temă vocalică (φωνηεντόληκτα). Fundamentarea verbului neogrec pe antiteza temă consonantică — t. vocalică trebuie caracterizată ca dinamică, adică ca un sistem care tinde să se impună în limbă. Acestei fundamentări i se opune tradiția cultă. Și aceasta pentru că se face o distincție între verbele compuse cu prepoziție, cum ar fi compusele lui κρατῶ, ἐπικρατῶ, παρακρατῶ sau χωρῶ, ἀναχωρῶ, παραχωρῶ și neologismele.

Babiniotis observă (p. 240) că limba populară întrebuințează un număr mic de verbe compuse cu prepoziție și care sînt impuse de tradiția cultă, influențînd în continuare și pe cele simple.

Rezultatul acestor reorganizări poate fi sintetizat astfel:

1. Vechile verbe în -μι au devenit verbe în -ώνω, realizîndu-se unificarea terminației conjugării I.
2. Verbele în -όω au devenit verbe în -ώνω, realizîndu-se unificarea conjugării a 2-a.
3. Verbele în -άω și -έω s-au unificat, obținîndu-se o isosilabie. Astfel conjugarea a 2-a s-a unificat în greaca modernă și sub aspect tematic a devenit vocalică.
4. Verbe cu temă vocalică ale conjugării I au intrat în conjugarea a 2-a sau s-au transformat în verbe cu tema consonantică ca λύνω, κλείνω rămînînd în cadrul conjugării I, care sub aspectul temei a devenit consonantică.

Cuprinzătoarea tratare a verbului grec de către prof. Babiniotis, sistematică, clară, deși cu o terminologie pretențioasă, va aduce fără îndoială servicii importante lingvisticii în general.

Maria Marinescu-Himu

PROBLEME DER LATEINISCHEN GRAMMATIK, herausgegeben von Klaus Strunk, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1973, IX + 451 p. (Wege der Forschung, XCIII).

Ideea care a prezidat la alcătuirea volumului este, după părerea mea, cu totul justificată: apar în toată lumea numeroase studii sub formă de broșuri, articole de reviste, pe care nu totdeauna le avem la îndemînă, ba uneori, cu toată existența unor bibliografii dezvoltate, le putem pierde din vedere. De aceea, o culegere de astfel de lucrări, semnate adesea de somități ale științei, dar uneori și de autori care de-abia acum își fac un nume, va aduce servicii mai tuturor specialiștilor. (Volumul conține și o contribuție inedită: *Fonetica și fonologia latină în gramatica școlară*, de Max Mangold.)

Mai interesant mi se pare de semnalat ceea ce ne spune în Cuvîntul său înainte coordonatorul volumului: n-a ales numai lucrări primite cu aprobare de toți specialiștii (cu atît mai mult cu cît acestea sînt de obicei consemnate și rezumate în tratate și manuale), ci reproduce și unele studii asupra meritelor cărora nu sîntem cu toții de acord, căci tocmai acestea sînt mai ușor de pierdut din vedere.

Tot coordonatorul explică în introducere că eroarea de a se considera că studiul diacronic al limbii este o formulă învechită este pe cale de a fi eliminată; că sincronia trebuie îmbinată cu diacronia: de aceea a încercat să prezinte cercetări inspirate de ambele concepții (din păcate, lucrări care să le unească în cercetare nu s-au prea făcut pînă acum). În general, introducerea poate fi socotită o expunere simplă și clară, la nivelul actual al problemelor de lingvistică generală, în forma în care se pun pentru studiul limbii latine.

Articolele sînt reproduse în forma lor originală, în germană, franceză și engleză. Cele redactate în alte limbi au fost traduse în germană.

Este evident că o discuție asupra fiecărui articol în parte și chiar numai asupra unora dintre ele nu-și are locul aici. Desigur, cercetătorii vor aprecia pozitiv ajutorul care li s-a dat prin publicarea culegerii.

Al. Graur

JOSÉ ALSINA, *Literatura Griega. Contenido, Problemas y Metodos*, Barcelona, Ariel, 1967, 451 p. (Coleccion „Convivium").

Titlul acestei cărți, apărută acum cîțiva ani la Barcelona, îi oglindește conținutul numai în măsura în care se ține seama de completarea ce urmează: „Conținut, probleme și metode". Într-adevăr, nu e vorba de o prezentare expozitivă a etapelor literaturii grecești, mai mult sau mai puțin amplă, ci de însumarea unor pasionante și actuale probleme ale filologiei clasice aplicate la literatura greacă, cu excepția, aș zice, a părții a doua, *Los grandes periodos de la literatura griega*, p. 117—200, care cuprinde o scurtă trecere în revistă a perioadelor literaturii grecești, deschisă printr-o discuție asupra criteriilor periodizării. Fiecare perioadă este luată în considerare sub un unghi critic, expunerea trădînd în mod vădit strădiunța autorului de a pune în lumină esențialul precum și schimbările intervenite, de la perioadă la perioadă, într-o manieră dialectică care merită atenție. Acest țel însă nu este în permanență atins, latura expozitivă ajungînd, îndeosebi spre sfîrșitul acestei părți, să predomine față de cea critică și axiologică.

Prima parte, *Aproximación extrinseca* (p. 23—116), alcătuită din trei capitole, conține o izbutită punere la curent a cititorului cu anumite chestiuni de interpretare, reconstituire de text, probleme de cronologie și autenticitate etc., mult dezbătute în zilele noastre. În imposibilitate de a face o dare de seamă amănunțită despre această secțiune — ne vom opri cu precădere asupra cap. II, III și IV care tratează despre modalitățile de cunoaștere și reconstituire a operelor pierdute prin mijloacele oferite de lucrul filologic modern. Papirologia, istoricul ei inclusiv (p. 70—75), este considerată îndeosebi sub aspectul metodologic. Autorul are aici o contribuție originală, critică chiar pe alocuri, relevînd avantajele dar și neajunsurile unora din aceste metode. În viziunea lui J. Alsina un papirolog trebuie să fie un erudit *complet* (cap. *Los intentos de reconstruccion de obras perdidas*, p. 75—80), în sensul cunoașterii desăvîrșite a tuturor datelor filologice și parafilologice legate de textul pus sub lupă, în primul rînd un bun cunoscător al scholiilor — atunci cînd există — și al variantelor scrierii din antichitate. În acest sens sînt citate ca pilduitoare reconstituirile propuse de Mario Untersteiner, T.B.L. Webster, Bruno Snell, F. Lasserre, urmate de o exemplificare concretă și anume de modul cum a fost editat fragmentul din tragedia *Niobe* a lui Eschil de Vitelli și Norsa în 1932, însoțită de enumerarea controverselor provocate de apariția fragmentului. Pe aceeași linie, credem noi, ar fi fost potrivit ca autorul să fi introdus în această parte și o dezbatere asupra lui *Dyskolos* și a fragmentelor menandrice editate în decada precedentă, prilej potrivit pentru o amplă discuție pe tema editării papirilor (papirusul Bodmer este amintit doar în treacăt, la p. 70).

Ne-am fi așteptat, de asemenea, ca în această secțiune să se acorde o extindere mai largă reconstituirii de teme și subiecte literare după criteriul confruntării cu scenele pictate pe vase. Nu-i mai puțin adevărat că în partea a treia a cărții (cap. IV, p. 277) se întîlnește o bună punere în relație a textelor literare și a operelor figurative, cu observații prețioase asupra ajutorului nemijlocit pe care arta figurativă o poate oferi interpretării corecte a textelor antice.

Capitolul I al *Părţii* I a reţinut însă în mod deosebit atenţia noastră. Prof. Alsina a făcut în acest capitol, intitulat *Tendencias modernas en el campo de la literatura griega* o instructivă dare de seamă asupra celor mai noi căi de investigaţie în filologia clasică insistînd asupra heterogenităţii metodelor folosite, îndeosebi asupra comparatismului, care presupune stăpînirea unor vaste cunoştinţe de teorie şi istorie literară. Tot aici sînt prezentate cîteva preocupări de sociologie literară cu aplicare la literaturile antice precum şi unele preocupări de psihanaliză, detectabile mai ales în domeniul de cercetare al dramei. O bogată bibliografie însoţeşte fiecare paragraf al capitolelor.

Partea a III-a a cărţii *La Literatura y sus conexiones* (p. 201—328) începe printr-un capitol închinat „Literaturii şi societăţii" din care reţinem paginile consacrate marxism-leninismului căruia autorul îi acordă o bună apreciere, dovedindu-şi în acelaşi timp profundele sale cunoştinţe despre cărţile de filologie clasică care au adoptat sau încearcă să adopte metode de interpretare marxistă (autorul cunoaşte foarte bine şi figurile proeminente ale filologiei clasice sovietice, Sobolewski, Losev, Jarcho şi alţii.). Alte capitole din această parte se preocupă de corelaţia dintre literatură şi mit (fără menţionarea lucrărilor lui Lévi-Strauss), literatură şi religie, literatură şi artă etc. pe linia interpretării atente a tendinţelor şi opoziţiilor, cum ar fi, de pildă, mitologizarea şi demitologizarea, exaltarea religioasă şi scepticismul. Interesante sînt şi observaţiile autorului cu privire la unitate şi diversitate în tratarea unora şi aceloraşi teme în domenii diferite ale artelor figurative şi literaturii (îndeosebi 277 şi urm.).

Ultimele secţiuni, *El escritor y su obra* şi *El contacto con los clasicos* aduc în prim plan problema originalităţii şi a „imitaţiei" în antichitate precum şi o largă dezbatere despre ce trebuie să înţelegem prin „obiectiv" şi „subiectiv" cînd este vorba de autorii vechi. „Cazul Pindar" (p. 372 şi urm.) slujeşte autorului drept nimerit exemplu de a pune în discuţie tot ce s-a scris relativ la „subiectivismul" artei imagistice în *Odele* pindarice dar şi la „profesionalismul" acestor mari compoziţii corale. Ca material suplimentar aceste două secţiuni găzduiesc cîteva articole ale colaboratorului Prof. Alsina, Carlos Miralles; cel mai izbutit ni s-a părut a fi *Teoria de la traduccion* (p. 426 şi urm.), care oferă celor interesaţi cîteva date asupra istoricului traducerilor (teoria asupra unei bune traduceri), relaţiei dintre lingvistică şi traducere, pregătirii intelectuale a traducătorului (p. 431), urmate de exemplificări preluate îndeosebi din domeniul semioticii.

După cît rezultă din scurta şi incompleta noastră dare de seamă, Prof. J. Alsina a realizat o valoroasă şi originală sinteză a celor mai de seamă probleme şi metode de lucru din actualitate în privinţa literaturii greceşti. Cartea are meritul de a demonstra, studenţilor în primul rînd, că interpretarea unei opere clasice impune cerinţe sporite, mai dificile încă decît cele ridicate de interpretarea unui text modern. Afară de faptul că exegetul anilor'70 are datoria de a asimila variate şi complexe cunoştinţe din cîmpul unor discipline adiacente filologiei clasice, el este întîmpinat şi de ariditatea contactului cu o gîndire diferită de a noastră, adesea mitologizantă, încărcată cu o simbolistică uneori greu de înţeles.

Literatura griega rămîne o carte foarte utilă, bogată în idei, frumos şi sistematic scrisă. Ea are meritul de a deschide iubitorilor de literaturi vechi un orizont cu totul nou: acela spre modernitate şi actualitate în cercetare.

A. Piatkowski

JOSÉ ALSINA, *Tragedia, religión y mito entre los griegos*, Barcelona, Nueva Colección Labor, Ed. Labor, S.A., [1971], 249 p., indici.

Cartea profesorului Universităţii din Barcelona, José Alsina, e o culegere de studii propunîndu-şi să familiarizeze publicul cultivat cu unele probleme mai recente ale civilizaţiei şi religiei greceşti, dintr-o perspectivă apropiată — în opinia autorului — unei viziuni contemporane a antichităţii.

Cartea se împarte în trei secţiuni reprezentînd trei direcţii convergente de cercetare: *Despre sensul tragediei greceşti* (p. 11—105, grupînd cinci contribuţii, fiecare de cîteva pagini: *Rolul politicii în tragedia arhaică, Etape ale viziunii tragice la Eschil, Sensul tragediei sofocleene, Criza lumii greceşti la sfîrşitul secolului V î.e.n., Sensul tragediei euripidee*); *Religia şi religiozitatea elenică* (p. 107—175, cu şapte subcapitole: *Religia vechilor greci: o schiţă*; *Religie şi etică în poemele homerice*; *Două note despre pitagorism şi orfism*; *Socrate, Platon şi adevărul*;

Aspecte ale religiei elenistice; *Filozofia religioasă elenistico-romană*) şi, în fine, *Probleme şi figuri ale mitului grec* (p. 177—244, cu subcapitolele: *Studii moderne despre religia şi filozofia greacă*; *Elena din Troia: Istoria unui mit; Note asupra mitului danaidelor; O figură mitică: Clitemnestra*).

După cum se vede, volumul îmbrăţişează un număr mare de probleme şi un timp îndelungat, pornind de la epoca homerică şi ajungînd pînă spre sfîrşitul antichităţii. Pornind de la această varietate de interese, contribuţiile incluse în volum ating un număr extrem de mare de probleme şi utilizează numeroase realizări ale cercetării istorice, sociologice şi de istorie literară, inclusiv unele cercetări ale şcolii istoriografice marxiste (G. Thomson, A. Iarcho, G. Luria), ceea ce constitue, evident, o încercare meritorie.

Din păcate, culegerea prezintă, alături de un mare număr de calităţi de detaliu (varietatea informaţiei, încercarea de a depăşi o interpretare „cloisonnée" a civilizaţiei antice), cîteva defecte, în opinia mea, majore.

Contribuţiile adunate în volum nu sînt egale nici ca întindere, nici ca ton. Multe din ele sînt prezentări de volume, mai mult sau mai puţin (şi mai degrabă mai puţin) regrupate sub titluri care promit cu mult mai mult decît oferă în realitate, şi rezumînd grăbit lucrări, în general excelente, dar de multă vreme cunoscute specialiştilor. Pentru a da doar un exemplu, studiul intitulat *La filosofia religiosa helenisticorromana* (p. 153—159) e, de fapt, un scurt şi superficial rezumat al monumentalei lucrări a lui A. J. Festugière, *La révélation d'Hermès Trismégiste* (Paris, 1944—1954). Numărul mare de lucrări prezentate în acelaşi context duce, evident, la rezultate asemănătoare, ca de exemplu în grupajul *Estudios modernos sobre religión y mitologia griegas* (p. 177—190), în care, cu excepţia lucrărilor lui M. P. Nilsson, cei mai mulţi autori — G. Thomson, M. Delcourt, P. Amandry, H. Jeanmaire, G. Dumézil şi mulţi alţii — au parte de cîte un paragraf de cinci-şase rînduri. *Cui prodest*? Fără discuţie, nu specialiştilor, care n-au aşteptat zece-cincisprezece ani pentru a se informa. Dar nici publicului larg, care e interesat de rezultate mai degrabă decît de liste bibliografice.

De altminteri, „publicul cultivat" s-ar rătăci negreşit în hăţişul de probleme speciale alternînd aleatoriu cu declaraţii de principiu superficial argumentate. Spre exemplu, prima parte a lucrării, aceea consacrată tragediei şi raporturilor ei cu politica, şi constituind mai degrabă decît celelalte două o încercare de rezolvare a unei probleme, porneşte de la afirmaţii de principiu corecte cu privire la unilateralitatea tratării strict „filologice" a tragediei şi la necesitatea utilizării cercetărilor de istorie socială (sociologice, cum le numeşte autorul) şi de sociologie literară. Autorul continuă apoi însă, după o aluzie la Max Weber, cu o tratare cît se poate de tradiţională (şi rezumativă) a reformei soloniene ca expresie a revendicărilor claselor populare şi orăşenimii („burguesia", p. 15—17) într-o Attică împărţită în „tres importantes partidos politicos: la aristocracia rural, la burguesia y el bajo pueblo" (p. 17), continuînd să puncteze foarte la suprafaţă, etapă cu etapă, existenţa tragediei de la Tespis la Euripide, fără vreo analiză mai aprofundată, ci notînd rapid interpretări cît se poate de tradiţionale ale sensului politic al tragediilor (rezolvarea conflictului tragic prin suferinţă sau anihilarea unui neam blestemat la Eschil, prăbuşirea şi resurecţia lui Oedip — şi a umanităţii — la Sofocle, Euripide ca expresie a conflictului între generaţii etc.) — în fapt nimic mai mult decît ar putea afla cititorul de la Werner Jaeger, de pildă, sau din alte cărţi clasice, de o cu totul altă valoare şi respiraţie. Aspiraţia de modernitate a cărţii se traduce printr-un eclectism obositor pentru specialist şi dezorientant pentru nespecialist, şi într-o confuzie de opinii din care noutatea perspectivelor nu se desprinde în nici un fel.

Last, but not least — cartea conţine un număr de erori de impresiune şi neconcordanţe dincolo de limita tolerabilă, mai ales că nu se adresează specialiştilor. În aceste condiţii, notele (unele în text altele la sfîrşitul capitolelor, fără ca justificarea acestei distribuţii să fie evidentă) sînt nu numai cu mult prea abundente, dezorientînd pe cititor, ci şi prea adesea confuze (iniţialele prenumelui, de regulă, lipsesc) şi cu greşeli de transcriere a numelor şi titlurilor străine. Cele cîteva pasaje citate în greceşte sînt de cele mai multe ori mutilate de greşeli de tipar (cîteva corecturi de mînă pe exemplarul trimis redacţiei nu rezolvă prea mult), la cîteva pagini distanţă aceeaşi carte are alt loc de apariţie (cf. p. 193 n. 42 şi p. 195) etc. Această lipsă de acurateţă e cu atît mai gravă cu cît editura prezintă pe copertă volumul ca fiind „un instrumento de estudio y de consulta" indispensabil în biblioteca omului contemporan — ceea ce e chiar prea mult spus.

Zoe Petre

HANS JOACHIM KRÄMER, *Platonismus und hellenistische Philosophie*, Berlin — New York, Walter de Gruyter, 1971, 362 p., 98 DM

Autorul este bine cunoscut publicului de specialitate prin numeroase lucrări al căror principal obiect sînt lumile filozofice ale lui Platon și Aristotel. Cităm cîteva titluri: *Areté bei Platon und Aristoteles*, 1960; *Der Ursprung der Geistmetaphysik*, 1967; *Zur Geschichtlichen Stellung der aristotelischen Metaphysik*, 1967; *Die grundsätzlichen Fragen der indirekten Platonüberlieferung*, 1968.

Studiul pe care-l prezentăm în aceste rînduri ne conduce către cunoașterea concluziilor sale în mult dezbătuta problemă a locului ocupat de filozofii elenismului în mișcarea filozofiei grecești. El adoptă și susține cu argumente minuțios, aș spune exhaustiv elaborate, teza care în cursul dezbaterilor din ultimii ani tinde să apese tot mai mult asupra prezenței în elenism a influențelor Vechii Academii.

Se înțelege, prima chestiune în acest caz trebuie să fie aceea a evoluției însuși platonismului, în Academia de după moartea lui Platon și în faza Noii Academii. Lucrările care au oglindit studiile desfășurate în Academie după săvîrșirea din viață a întemeietorului ei sînt azi pierdute, dar tematica lor, arată Krämer, poate fi reconstituită consultînd îndeosebi trei izvoare: *Metafizica* lui Aristotel în care Stagiritul a folosit și lucrarea polemică Περὶ ἰδεῶν, azi pierdută; dezbaterea referitoare la „minimul fizic și cel matematic", reflectată în fruntea tratatului peripatetic Περὶ ἀτόμων γραμμῶν; de asemeni *Etica nicomahică* (p. 29).

În strînsă legătură cu aceasta apare tema, greu descifrabilă, a raportului dintre cugetarea aristotelică și platonismul profesat în Academie după ce fostul discipol se separase îndeajuns de semnificativ de vechii săi colegi, sub raportul orientării teoretice. H. J. Krämer se crede îndreptățit să afirme — spre a se da un exemplu — că teoria aristotelică a dialecticii, așa cum e expusă în *Topica* (îndeosebi cărțile I, VIII, IX), descinde din teze susținute în acel moment în *interiorul* Academiei.

Raporturile dintre Noua Academie — e vorba mai ales de Arkesilaos — și cea veche apar, arată autorul, mai strînse decît se credea. Particularitatea manifestată de forma academică a scepticismului elenistic nu e neglijabilă, dar nu trebuie minimalizată nici filiația dintre „argumentele duble" proclamate de Noua Academie ca rațiune a „principiului nonsoluționării", și momentul aporetic din cugetarea platoniciană clasică (p. 48—51).

Noua Academie modifică atît argumentele în favoarea conceptului de Idee cît și teoria platoniciană a categoriilor Existentului. Să ne oprim pentru o clipă la cea de a doua temă, cercetată de Krämer cu o remarcabilă aparatură filologică. Xenocrates, scolarh al Academiei începînd din anul 339, merge pe linia schițată de Platon și reaccentuată de el în expunerile orale din Academie (περὶ τἀγαθοῦ), linie potrivit căreia există două categorii fundamentale: καθ'αὑτα (Existentul în raport cu sine, în sine) și πρὸς ἕτερα sau πρός τι (Existentul în raport cu altul). În fond Absolutul și Relativul. Se știe că Aristotel a opus acestui punct de vedere principiul a zece categorii, dar nu uităm că, între acestea, *substanța* este doar ca *subiect*, așadar cu funcție de „pentru sine", în timp ce toate celelalte nouă sînt predicate, deci „raportate la altul". Academicii și peripateticii care, în timpul elenismului, dezbat această temă centrală, fie că accentuează asupra opoziției dintre cele două puncte de vedere, fie că tind să le combine. Această a doua poziție dobîndește treptat, fără întoarcere, preeminență. Un fapt semnificativ: Andronikos din Rodos (sec. I î.e.n.) al unsprezecelea scolarh al Liceului după Aristotel, preia teoria aristotelică a celor zece categorii, dar le subsumează unui dublu principiu καθ'αὑτο—πρός τι, inspirat de Xenocrates, așa încît cele două categorii capătă funcția de *supercategorii* (p. 91). Era în fond, credem, în această dispută a „categoriilor" care avea să continue mult timp, nu doar un subiect logic oarecare ci confruntarea între două viziuni fundamental diferite; cea aristotelică ce privea problema esenței-substanță din punctul de vedere al considerentelor analitice ale *Fizicii* și viziunea platoniciană, conținută în expunerile orale din Academie, în virtutea căreia ultimul cuvînt trebuie să-l aibe punctul de vedere al sistematizării *metafizice*. Acest mod de a vedea domină sincretismul elenistic și avea să se reafirme cu tărie în cadrul realismului medieval.

În a doua parte a cărții e vorba de antecedentele teoretice ale fizicii stoice și ale așa-numitei teologii epicuriene. O penetrantă analiză conduce spre concluzia în conformitate cu care fizica stoică e dominată de două principii: acela al *materiei* nedeterminate (ἄποιος ὕλη) și cel al *logos*-ului. Urmînd pe Joseph Moreau (*L'âme du monde, de Platon aux stoïciens*, lucrare reeditată în 1965) Krämer aduce noi și puternice argumente în sprijinul opiniei care relevă originea acestor principii în *Timaios*. Demiurgul platonician de aici va deveni logos-ul stoicilor. În privința „rațiunilor seminale" (λόγοι σπερματικοί), ele corespund, în ceea ce privește funcția lor formatoare, sarcinii paradigmatice prin care se evidențiază ideile platoniciene.

Principiul de unitate al Sufletului lumii (*Timaios*) și acela de unitate a logos-ului, la stoici, sînt strîns înrudite. Dualismul „corp și suflet" al lumii, sau acela al domeniilor cosmice — supra și inframundan — există atît în platonism cît și în stoicism (p. 128). Autorul nu omite deosebirile dintre sistemul Stoa și acela al Ideilor. Credem însă că enunțarea lor nu e mulțumitor relevată. Subaprecierea raporturilor dintre stoicism de o parte, Heraclit și Empedocle de altă parte, slabul interes acordat de autor sensualismului din sistemul gnoseologic al stoicismului nu poate să nu afecteze concluziile sale asupra legăturilor dintre cugetarea întemeiată de Zenon din Citium și cea platoniciană. Krämer cercetează mai departe raportul dintre ceea ce d-sa numește *deism* epicurian și de altă parte concepțiile teologice din platonism și aristotelism. Atît Academia cît și Lyceul și-au exercitat influența, dar prima în mod precumpănitor. Motivația epicuriană a așa-numitului deism este, admite autorul, deosebită de aceea proprie sistemelor platonician și aristotelic. Dacă această parte a expunerii poate stîrni obiecții, dimpotrivă, convingătoare se arată considerațiile referitoare la deviația atomilor epicurieni „de suflet" (*clinamen*), deviație pusă în legătură cu principiul automișcării platoniciene și aristotelice a sufletului (p. 186).

A treia parte a cărții se ocupă de precedentele conceptelor eleniste de *areté* și *eudaimonia*. În partea a patra, o amplă și competentă cercetare a teoriei epicuriene a *minimelor* — cinci la număr după părerea lui Krämer (p. 255) — așa cum se desprinde din Diog. Laert. X, 54—59. Dobîndim informații minuțioase și complete, aprecieri îndelung argumentate filologic, asupra dezbaterilor desfășurate în jurul acestei teme în literatura contemporană : autori, teme, teze ce se confruntă, judecăți asupra soluțiilor propuse. Dacă principiul ca atare, luat în mod abstract e democritic, apoi modalitatea lui epicuriană descinde din filosofia academică a elementelor lumii dezvoltată în *Timaios* și în Περὶ τοῦ ἀγαθοῦ, reluată de Xenocrates într-o modalitate proprie. Principalul ascendent platonician asupra atomismului epicurian constă în modalitatea m a t e m a t i c ă de construire a conceptului de atom cum și a notelor sale determinative. Cu referire in special la gîndirea matematică, se poate afirma că „Epicur a transpus procedeele de gîndire ale platonismului în ambianța atomistă și totodată în filozofia elenistă" (p. 331).

Dat fiind că platonismul cu care Epicur are de-a face în mod nemijlocit este acela al lui Xenocrates, autorul, într-un capitol aditiv, ne oferă o prezentare concentrată, foarte utilă, asupra *Fizicii* acestui scolarh al Academiei.

Concepută în demna tradiție care pune erudiția filologică în slujba clarificării unor teme de bază ale vechii filozofii grecești, cartea recenzată adaugă un nou și fin instrument în aparatura acelora ce se apleacă asupra studiului fenomenului atît de complicat al filozofiei eleniste. Dar cititorul care a parcurs-o simte nevoia să nu se fi oprit acolo unde se oprește, știind că are de a face cu un autor de înaltă competență și filologică și istorico-filozofică. Așa după cum sistemele — neoacademic, stoic, epicurian — nu sînt simple agregate de teze ci *totalități*, elenismul nu e doar o sumă de școli, ci un fenomen avînd un anumit profil filozofic, o anumită unitate spirituală ; este o e p o c ă î n i s t o r i a c u l t u r i i. Analiza filologică e prin natura ei disjunctivă. Un nou act, conjunctiv, trebuie să-i urmeze spre a ne da seama de relațiile dintre teme și structurile teoretice de sistem în care se integrează și care-și pun amprenta asupra lor. Lumina deplină asupra semnificațiilor aceleiași teze într-o nouă ambianță culturală evidențiază un plus de semnificații. În momentul în care persoana filologică din ființa autorului și-a încheiat misiunea ar fi trebuit să lase loc persoanei sale filozofice.

Ion Banu

PAUL MORAUX, DIETER HARLFINGER (ed.), *Untersuchungen zur Eudemischen Ethik*. Akten des 5. Symposium Aristotelicum (Oosterbeek, Niederlande, 21—29 Aug. 1969), Berlin, W. de Gruyter, 1971, 317 p., 86 DM

Prezentul volum inaugurează o serie care, sub titulatura PERIPATOI, urmează ca, în opt-nouă volume, să ofere studii pe teme speciale de exegeză aristotelică și post-aristotelică. Vor fi astfel cunoscute rezultatele cercetărilor celor mai noi în jurul unor lucrări ale lui Aristotel și ale descendenților săi spirituali. Ținuta științifică a colecției se recomandă prin prezența în fruntea întregii acțiuni a numelor de înalt prestigiu filologic ale lui P. Moraux și Dieter Harlfinger. E oportun să se reamintească faptul că aceștia, împreună cu Jürgen Wiesner, Dieter Reinsch și alții asigură funcționarea remarcabilă a publicației „Aristoteles-Archiv" de pe lîngă seminarul de filologie clasică al *Institutului pentru studiul antichității*, de la Universitatea Liberă din Berlin. Este unul din puținele centre moderne de cercetare a manuscriselor artisto-

telice din lume; dispune pînă în prezent de microfilmele a mai bine de 1000 manuscrise aristotelice grecești.

Dezbaterile în jurul chestiunii de a ști ce a reprezentat la timpul său *Etica eudemică* în ansamblul lucrărilor de etică ale lui Aristotel continuă să lase și în timpul nostru multe întrebări deschise. Nu există un acord între specialiști în privința raportului, în procesul creației de etician a lui Aristotel, a acestei opere față de celelalte două, *Etica nicomahică* și 'Ηθικὰ Μεγάλα (*Moralia Magna*). Este, după expresia lui Dirlmeier, „enigma celor trei etici".

Derutează nenumărate repetări, în special în textul celor două opere extinse, eticile *eudemică* și *nicomahică*. Stîrnește nedumeriri mai ales faptul că textul cărților IV—VI din *Etica eudemică* este unul și același cu textul cărților V—VII din *Etica nicomahică*.

Este oare *Etica eudemică* o „ciornă" aristotelică abandonată atunci cînd autorul ei a început să scrie *Etica nicomahică*? Este doar un agregat de „rămășițe" care nu au intrat în *E.N.*? Sau, cumva, împreună cu *Moralia Magna*, o lucrare de mai tîrziu, provenită în împrejurări neclare din *E.N.*? Fiecare din aceste puncte de vedere are susținătorii săi. Această chestiune și multe altele încă, de prim plan, privind această lucrare aristotelică, așteaptă clarificări, fără a mai pomeni numeroasele controverse referitoare la text și la semnificațiile acestuia.

Lucrarea pe care o prezentăm cititorilor debutează cu o doctă *Überlieferungsgeschickte* a lui Dieter Harlfinger, care comunică datele la zi asupra situației manuscriselor *E.E.* și stadiul atins în dezbaterea asupra părților controversate (cărțile IV—VI). De reținut faptul că apartenența lor inițială la *E.N.* sau *E.E.* a început să fie pusă sub semn de întrebare încă în secolul II e.n., dacă nu chiar mai devreme. Autorul înclină să creadă că la început ar fi făcut parte din *E.N.* (p. 49).

În studiul *Some Controversial Passages in the Eudemian Ethics*, Jean M. Mingay face propuneri privitoare la lecțiunea pasajelor VII, 1, 1234^b 25—30, VII, 2; 1235^b 39, VII, 2, 1238^a 7—8, VIII, 1, 1246^a 26—31 și VIII, 2, 1247^b 35—37.

Donald J. Allan se ocupă în studiul *The Fine and the Good in the Eudemian Ethics* de distincția aristotelică dintre binele-în-genere și binele particular simplu, adică acela ce are în vedere o persoană determinată (ἁπλῶς ἀγαθόν); de asemenea de raportul dintre frumos și bun în *E.E.* și în *Metafizica*, cum și de teza aristotelică asupra criteriului care legitimează binele.

Ideea de φρόνησις (în studiul *The meaning of* φρόνησις *in the Eudemian Ethics*) constituie obiectul comunicării semnate de C. J. Rowe. După părerea autorului, principala problemă este aceea a raportului dintre teoria și practica eticii, la Aristotel. În timp ce în *E.N.* ele sînt considerate a fi cu totul distincte, în *E.E.* dimpotrivă sînt văzute pătrunzîndu-se reciproc. φρόνησις din *E.E.* ar evolua în meditația aristotelică, intrînd mai apoi într-o disjuncție: ar deveni în parte ἀρετή iar într-o altă direcție, sau prin altă parte a conținutului s-ar transforma în ceva care s-ar putea denumi σοφία (p. 92).

Un studiu nuanțat, de exhaustivă minuție, consacră Olof Gigon, sub titlul *Das Prooimion der eudemischen Ethik*, primelor șase capitole ale *E.E.* Acest text „introductiv" e, spune autorul, foarte bine conceput, dar din păcate intențiile sale nu-și găsesc o la fel de bună aplicare în compoziția ce urmează introducerii. (p. 132). Ceea ce-și propune aici Aristotel este: să delimiteze sensul conceptului de activitate practică (πραγματεία) și să determine știința al cărei obiect îl constituie; să scoată în evidență, drept principale, două probleme, anume aceea a instituirii *eudaimoniei* și aceea a statutului acestui concept. Se știe că Aristotel a fost fără răgaz preocupat de tema modalității etice de a considera conceptul de fericire. În continuare „introducerea" vorbește de însemnătatea obiectului așa cum a fost delimitat, de metodologia ce urmează să-i fie aplicată și, în fine, de dificultățile deosebite pe care vechiul autor le așteaptă în cursul împlinirii sarcinii pe care și-a asumat-o.

La critique des idées dans l'Ethique Eudémienne indică tema ce preocupă pe G. Verbeke. Acel neobosit critic al platonismului care a fost Aristotel obiectează fostului său maestru că impune omului o morală de *imitare*, a unui Bine *dat*, răpind omului dreptul și puterea *de a decide* în materie de bine și rău; că atribuie eticii un scop transcendent; că are în vedere valori extraumane iar nu accesibile omului. Reiese de aici, spune comentatorul modern, că morala lui Aristotel constituie, în raport cu cea a lui Platon, un însemnat progres în ceea ce privește valorizarea omului în această lume (p. 156).

Următoarele trei titluri relevă o dezbatere pe tema principiului binelui în *E.E.* Contribuțiile sînt intitulate: *Multiplicité et unité du bien selon E.E. I, 8*, de Enrico Berti, *Ends and Means and Logical Priority*, de David B. Robinson și *Réponse à D. B. Robinson* (E. Berti). Este o multilaterală analiză a conceptului aristotelic de bine, privit din punctul de vedere al teoriei astfel numitelor λεγόμενα πρὸς ἕν, expresie greu traductibilă, redată în engleză prin enunțul *focal meaning* și însemnînd un fel de *sens comun prioritar* al unor genuri diferite sau, cum mai spune Robinson, o prioritate logică (logical priority) (p. 185). Este problema unui anumit unghi

de vedere, specific aristotelic, în virtutea căruia binele ar putea constitui un principiu unitar — definit *altfel decît ca universal* — la care s-ar raporta variatele genuri de bine. După părerea autorilor menționați, așa s-ar putea explica faptul aparent contradictoriu al existenței unei multiplicități a binelui, fără însă a se exclude putința unei științe *unice* a binelui suveran, adică știința eticii (p. 182—184).

O temă apropiată cercetează Jacques Brunschwig în studiul *E.E.I, 8, 1218ª 15—32 et le* Περὶ τἀγαθοῦ. Autorul pune în lumină o critică aristotelică — fără corespondent în celelalte lucrări ale întemeietorului Liceului — a tezei platoniciene în virtutea căreia Binele s-ar raporta la lucrurile bune prin semnificația lui de *număr*, fiind tot una cu *Unul* (p. 198). Ar fi vizat aici, nu Xenocrates cum au crezut unii, ci însuși Platon, în speță tezele platoniciene din „expunerile nescrise" prezentate în Academie (p. 222).

Τέλος *et* ἀρετή *d'après E.E. II, 1 et la tradition platonicienne*, studiu semnat de Joseph Moreau , are drept obiect cercetarea punctului de vedere din *E.E.* asupra temei definirii supremei virtuți, a fericirii și a raportului dintre ele. *Fericirea*, crede Aristotel, considerată drept *binele suveran*, este *activitatea* în curs de desfășurare, sau *energia* unui suflet *bun*, adică *virtuos*. Astfel, spre deosebire de Platon pentru care virtutea poate fi obținută prin gîndire pură, după convingerea lui Aristotel ea este înțelepciune *practică* (p. 229).

D. A. Rees, în studiul *„Magnanimity" in the Eudemian and Nicomachean Ethics*, arată că noțiunea de μεγαλοψυχία, adică „mărinimia" este studiată de Aristotel în cele două tratate urmîndu-se două căi diferite, clar evidențiate de către interpretul contemporan. Ele marchează poate momente deosebite în cugetarea etică a lui Aristotel (p. 243).

Despre o evoluție a gîndirii Stagiritului prin cele două etici extinse ale sale vorbește și Jean-Claude Fraisse în comunicarea Αὐτάρκεια *et* φιλία *en E.E. VII, 12, 1244ᵇ 1—1245ᵇ 19.* Cercetătorul din Bordeaux examinează aici chestiunea raportului dintre principiul autonomiei personalității și principiul aspirației *către altul* (prietenia). Se știe că ambele sînt prețuite de Aristotel, fără însă ca să apară prea limpede modul în care înțelege el să le pună în raport unul cu altul. În *E.E.* accentul cade pe tendința *filiei* de a-și impune precumpănirea asupra celeilalte. În *E.N.* se tinde să se rezolve dificultățile teoretice care astfel se ivesc (250—251).

Das Fragment VIII. 1 comunicare datorată lui Paul Moraux, se apleacă asupra unui capitol obscur, lacunar al textului rămas de la Aristotel, document căruia i s-au propus pînă acum variate lecțiuni. Unele știrbiri, crede filologul nostru, sînt probabil sortite să rămînă de nedepășit. Se propun soluții destinate să facă textul cît mai lizibil cu putință.

Un fin comentariu filologic și filozofic consacră W. J. Verdenius unui pasaj al cărții a VII-a al *E.E.* (15, 1248ᵇ 19—1249ᵇ 3), sub titlul *Human Reason and God in the Eudemian Ethics*. Studiul are ca obiect conceptele aristotelice de *frumos* și *bine* și mai ales distincția teoretică dintre ele : în timp ce lucrurile frumoase sînt dorite prin simpatia nemijlocită pe care o inspiră, cele bune se definesc printr-un criteriu *obiectual*, „natural", care urmează a fi definit și care oricum este de ordinul rațiunii (p. 285). Analiza aristotelică a acestuia în *E.E.* conduce pe Verdenius spre convingerea că această lucrare reprezintă un stadiu timpuriu în dezvoltarea cugetării aristotelice.

Mănunchiul de studii a cărui sumară prezentare am făcut-o reprezintă ultimul stadiu al înțelegerii și explicării unei opere aristotelice ale cărei obscurități continuă să fie tulburătoare. Tulburare stimulativă, ca una ce atrage în jurul vechiului text pe cei mai de seamă specialiști din zilele noastre dintre care doar o parte au colaborat la sesiunea ce se oglindește în volumul pe care l-am prezentat. Este regretată îndeosebi absența lui Ingemar Düring, căruia volumul îi este dedicat.

Ion Banu

G. E. R. LLOYD, *Greek Science after Aristotle*, Londra, Chatto and Windus (col. *Ancient Culture and Society*), XIII+189 p. bibliografie selectivă, indici, 34 figuri în text.

Importanta colecție de popularizare condusă de profesorul M. I. Finley publică sub acest titlu partea a doua a lucrării consacrate de G. E. R. Lloyd istoriei științei în lumea greacă ; prima parte, tipărită încă în 1970 sub titlul *Early Greek Science : Thales to Aristotle* (prezentată cititorilor noștri în vol. XIV din 1972, p. 317—319), urmărea, sintetic și clar, istoria începuturilor unui mod de examinare a naturii a cărui descoperire, pe bună dreptate, autorul o atribuie Greciei. Punctul final al acestei investigații fusese, în chip firesc, Aristotel, a cărui operă constituie și corolarul experiențelor acumulate înainte de vremea lui, și punctul de pornire aproape obligatoriu al evoluției ulterioare.

Partea a doua a lucrării prezintă în continuare principalele progrese științifice realizate de lumea antică în epoca elenistică și romană. După o introducere generală consacrată condițiilor noi decurgînd din expansiunea greco-macedoneană (*Hellenistic Science : The Social Background*— p. 1—7) sînt examinate, pe rînd, contribuțiile școlii aristotelice, epicureice și stoice la cunoașterea științifică (*The Lyceum after Aristotle*, p. 8—20 ; *Epicureans and Stoics*, p. 21—32), apoi progresele realizate în principalele domenii de investigație (*Hellenistic Mathematics*, p. 33—52 ; *Hellenistic Astronomy*, p. 53—74 ; *Hellenistic Biology and Medicine*, p. 75—90 ; *Applied Mechanics and Technology*, p. 91—112). Două capitole separate sînt consacrate, unul lui Claudius Ptolemaios (*Ptolemy*, p. 113—135), celălalt lui Galenus (p. 136—154), lucrarea încheindu-se cu o trecere în revistă a mărturiilor referitoare la ultimele secole ale antichității și ale căilor de regres ale cercetării (*The Decline of Ancient Science*, p. 154—179).

Cartea e extrem de bine documentată, iar selecția și sinteza sînt, ca și în primul volum, limpezi și pertinente, cititorul rămînînd cu un număr remarcabil de idei corecte și clare cu privire la evoluția științei antice și la locul ei specific în istoria societății greco-romane. Față de primul volum, trebuie subliniată mai cu seamă, poate, judicioasa alegere a documentelor și operelor, avînd în vedere abundența considerabil sporită a izvoarelor și dezvoltarea, cantitativă cel puțin, a preocupărilor mai aproape de înțelesul modern al noțiunii de știință.

Volumul I lasă de o parte în chip deliberat evoluția matematicii ; partea a doua suplinește această lacună, sintetizînd, în discuția referitoare la „Elementele" lui Euclid, principalele cuceriri ale gîndirii matematice a secolelor precedente, a căror originalitate o subliniază : în raport cu acumulările orientale de *tehnici* de calcul, „the attempt to produce rigorous demonstration of mathematical theorems was a new departure, for which Greek mathematicians of the fifth century were largely responsible" (p. 33 sq.). Această constantă preocupare de a degaja mereu elementele specifice ale științei grecești în raport cu predecesorii, în raport cu propriul ei context social-politic și cultural — și în raport cu conceptele moderne de — și despre — știință constituie dealtminteri una din calitățile remarcabile ale textului lui Lloyd și care-l face interesant nu doar pentru informarea cititorului, ci și pentru formarea unei imagini mai corecte a întregii civilizații clasice.

Încercarea, spre exemplu, de a reconstitui nu numai demonstrații, ci și, am spune, „mentalități matematice" (de pildă în confruntarea tradiției transmise de Vitruvius — *De Architect.* IX, praef. 19 sqq., despre circumstanțele celebrei descoperiri a lui Arhimede cu textul păstrat al tratatului lui Arhimede însuși, deosebit de revelator pentru modul de abordare al problemelor), sau tratarea, în această perspectivă, a rostului experimentului în fizica lui Straton, Heron sau Ptolemaios, în toate aceste cazuri, ca și în multe altele, Lloyd subliniază în chip convingător și deosebit de interesant caracterele specifice ale cercetării. În chip caracteristic, după expunerea referitoare la calculele astronomice ale lui Eratostene, Lloyd observă că e posibil — dar numai posibil —ca aproximările cu privire la circumferința pămîntului să fie destul de aproape de rezultatele cercetării moderne, încheind însă „The accuracy of the result he obtained is less important than the method he used to obtain it" (p. 50).

Ca și în primul volum, capitolele consacrate medicinei elenistice și strălucitului ei continuator, în epoca romană — Galenus — sînt deosebit de interesante, mai cu seamă că autorul subliniază nu numai principalele progrese ale metodelor și concepțiilor biologice, ci și raportul lor cu alte discipline științifice, cu filozofia, precum și statutul și condițiile acestui tip de investigație.

În general vorbind, problema statutului social al cercetării științifice antice, a locului pe care îl ocupă ea între celelalte îndeletniciri ale spiritului e constant urmărită în carte.

Încă din capitolul introductiv (*Hellenistic Science*, p. 1—7) Lloyd situează cu claritate evoluția științei în noul context social-politic și în atmosfera nouă a regatelor elenistice : mentalități noi, contacte culturale înlesnite, caracterul „cosmopolit" al științei și rolul marilor centre, în special al Bibliotecii și Museion-ului din Alexandria, zăbovind mai cu seamă asupra raporturilor între savanți și monarhii elenistici, dornici de faimă și, uneori, interesați chiar în unele aplicații ale cercetării. Concluzia, argumentată, a acestei rapide treceri în revistă, subliniază însă că, în pofida mai marilor înlesniri și posibilități, statutul economic al cercetării și al științei diferă doar *cantitativ*, nu calitativ de cel al epocilor anterioare ; pe de altă parte, lipsește în mare măsură „ideea că știința deține cheia progresului material și, în fapt, idealul insuși de progres material" ; așa cum subliniază autorul „no new rationale of justification for scientific research was developed after Aristotle" (p. 7).

Cauzele și influența acestui loc specific pe care îl ocupă știința în cultura și în preocupările grecilor făcuseră obiectul unei discuții și în primul volum al lucrării lui Lloyd, și autorul reia problema și în concluzia întregii cărți (p. 174 sqq.), și la finele capitolului despre *Mecanica aplicată și tehnologie* (p. 105—112), pornind de la constatarea generală că un număr important de principii mecanice erau cunoscute anticilor, dar n-au fost aplicate decît arareori sau deloc, și

examinînd cîteva cazuri concrete (aplicaţii ale puterii aburului, moara de apă şi de vînt). Metoda atentă şi nuanţată a cercetării şi expunerii e perfect vizibilă fie şi numai în aceste cîteva pagini, care refuză concluziile globale prea grăbite şi pun în lumină, de la caz la caz, dificultăţi tehnice care pot explica măcar pînă la un punct de ce anume principii n-au putut fi aplicate (e cazul maşinilor cu aburi de exemplu). Pe de altă parte, autorul e înclinat să nu accepte fără un examen prealabil teza conform căreia prezenţa sclavilor e cea care motivează dezinteresul pentru inovaţia tehnică, argumentînd că şi costul ridicat, şi dificultăţile exercitării constrîngerii asupra sclavilor ar fi putut constitui stimulente suficiente ale progresului tehnic. În fond, conchide Lloyd, nu atît prezenţa sau absenţa mîinii de lucru servile în cantităţi mari, cît întreaga structură şi mentalitate a unei societăţi în care puterea, onorurile şi rangul erau cele mai puternice mobiluri ale acţiunii, şi în care „şi ca izvor, şi ca manifestare a avuţiei, pămîntul era idealul", explică neexplorarea potenţialului mecanicii aplicate şi blocajul tehnologic al antichităţii. Fără îndoială că acest mod de a pune problema e, în liniile sale mari măcar, valabil; explicaţia generală ar fi putut fi, poate, extinsă încă un pas mai departe, căci dacă, în fiecare caz în parte sau într-o sumă de cazuri, nu alternativa exploatării sclavilor, *în sine* şi *nemijlocit*, poate explica, mecanic, lipsa unei „comande sociale" pentru progres tehnologic, în ansamblu, mentalitatea aceasta diferită de cea modernă este ea însăşi în ultimă instanţă condiţionată şi determinată — printr-un mare număr de complexe medieri culturale şi instituţionale — de configuraţia social-economică specifică antichităţii clasice, în cadrul căreia prezenţa exploatării servile ca şi a exploatării altor categorii, variate ca statut, ale populaţiei, a jucat fără îndoială un rol fundamental.

Desigur, însă, dezbaterea aprofundată a acestor probleme ar putea face obiectul unor cercetări de sine stătătoare şi e de apreciat mai degrabă perspectiva pe care cartea o deschide cititorilor în această direcţie.

Apreciind, în acelaşi spirit, cauzele declinului şi treptatei stagnări a cercetării, Lloyd subliniază că în acest proces, *şubrezenia bazei sociale şi ideologice* a ştiinţei antice e şi mai vizibilă (p. 178), dar că renaşterea avea să dovedească, într-un alt context social, viabilitatea spiritului de cercetare şi a modelelor de metodă ale ştiinţei antice. Cartea însăşi izbuteşte, cu sobrietate, cu o foarte ştiinţifică şi limpede argumentare, să convingă cititorul modern că paşii pe care, în pofida tuturor erorilor, obstacolelor materiale şi „blocajelor", lumea greacă a izbutit să-i facă pe drumul cunoaşterii raţionale a universului constituie un progres însemnat al întregii umanităţi. Nu e, probabil, aceasta cea mai puţin însemnată dintre contribuţiile excelentei cărţi a lui G.E.R. Lloyd.

Zoe Petre

BARTHÉLEMY-A. TALADOIRE, *Térence. Un Théâtre de la jeunesse.* Paris, „Les Belles Lettres", 1972, 136 p.

Un punct de vedere înnoitor în studierea comediei latine îl aduce B.-A. Taladoire prin teza susţinută la Paris în anul 1948 şi publicată în 1956 : *Essai sur le comique de Plaute.* Om de teatru, care „a condus o trupă, a scris şi a pus în scenă piese, a jucat comedie, a cunoscut, într-un cuvînt, toate aspectele ceremoniei teatrale" [1] (Rouissin în *Avant-propos*), distanţîndu-se de caracterul tehnic şi fragmentar al cercetărilor plautine din prima jumătate a acestui secol, autorul nostru îşi propune o reluare de ansamblu a repertoriului comic, făcută dintr-un punct de vedere „strict dramatic",... al valorii sale scenice" (p. 3).

Această poziţie duce în mod necesar la considerarea mediului socio-literar, a publicului în condiţionarea sa istorică şi culturală, la studierea operei ca receptare. Îmbinarea acestor două puncte de vedere, menită să ducă la noi rezultate generale privind esenţa comicului şi originalitatea scriitorului stă şi la baza cărţii dedicată lui Terenţiu, a cărui abordare străbate dealtfel şi în numeroase pagini ale studiului plautin (cf. indice, p. 343). Paralela tradiţională dintre Plaut şi Terenţiu, bazată pe „contrastul dintre două moduri de expresie şi două forme de temperament dramatic", defectuoasă prin aceasta ca metodă, poate fi revizuită, după B.-A. Taladoire, printr-o circumscriere mai riguroasă a condiţiilor istorico-culturale. Noţiunea de „generaţie" vine astfel să înlocuiască încadrarea scriitorilor în genuri şi secole (p. 1—2).

Primul capitol al lucrării, *Situation de Térence*, urmăreşte tocmai plasarea poetului în momentul de triumf al elenismului în „clubul lui Scipio" (p. 7).

---

[1] De reţinut şi teza complementară: *Commentaires sur la mimique et l'expression corporelle du comédien romain*, Montpellier, 1951.

Subtitlul cărţii, care exprimă simbolic şi ideea cea mai generală, *Théâtre de la jeunesse*, subliniază însuşi specificul operei lui Terenţiu ca determinare, creaţie şi reprezentare. Ideea de „tinereţe" capătă astfel înţelesuri multiple. Ea constituie condiţia naturală a poetului şi a Scipionilor, resursele spirituale ale creaţiei (p. 116), semnul unei experienţe imediate trecute în inspiraţie (p. 9), psihologia debutantului vizibilă în prologuri (p. 101), afecţiunea generoasă imprimată în caracterul personajelor (p. 116) şi afirmarea spiritului elenic în modalitatea comediei, efortul de a se conforma şi de a impune un nou gust, care fac din cercul Scipionilor şi expresia lui literară o „şcoală de avangardă" (p. 7), „o mişcare de contestaţie" (p. 10). Pentru a ajunge la această viziune de ansamblu, B.-A. Taladoire introduce, în locul noţiunii artificiale de „act", conceptul de „mişcare" — *mouvement*, unitate a structurii dramatice şi principiu metodologic de investigare a textului „pratiqué dans le vif du métier" (p. 135). Criteriul de delimitare al unor astfel de unde ritmice în fluxul unitar al spectacolului îl constituie o serie de „pauze", „abia marcate", între o anumită acumulare de fapte şi o nouă solicitare a curiozităţii, un moment de trecere între două tensiuni, „o suspendare reală a atenţiei la spectator" (*Essai*... p. 85).

Pe baza acestui principiu, autorul nostru întreprinde în cap. al II-lea, cel mai voluminos al cărţii (p. 11—97), analiza dramatică a fiecărei comedii în parte. Titlurile „mişcărilor" notează, în limbajul popular al farsei, caracteristica acţiunii, invitînd pe spectatorul-cititor să identifice stadiul şi calitatea structurilor. Iată de exemplu cum sînt consemnate unităţile dramatice din *Andria*: *Un mariage pour rire, A malin, malin et demi, Le plus pipé des deux..., Tout est bien qui finit bien.*

Analiza fiecărei piese este precedată de un sumar bibliografic iar în încheiere, cîte un scurt capitol, *Conclusion*, încearcă să surprindă particularitatea dominantă a comediei respective:

În *Andria*, înfruntarea a două urzeli imperfecte; în *Eunuchus*, defectul de construcţie datorat celor două tendinţe ale piesei: ideologia şi comicul; în *Hecyra*, caracterul de *stataria*; „Preambulul" din *Heautontimorumenos* reia dezbaterea versurilor 4—6 din prolog; la *Phormio* se explică armonia construcţiei, iar la *Adelphoe*, unitatea de acţiune, de ton şi de problemă.

Din concluziile generale, cuprinse în capitolul *L'originalité dramatique de Térence*, desprindem următoarele idei mai însemnate:

a. Specificul individualizării personajelor, constînd în calitatea lor „mijlocie" [2] în prezenţa umanităţii în rolurile cele mai convenţionale (p. 109—111).

b. Dominaţia „spiritului feminin", explicabilă prin condiţia favorizată a femeii din societatea africană şi cea romană, fapt care a influenţat sensibilitatea naturală a lui Terenţiu (p. 114—117).

c. Considerînd „calitatea demonstraţiei" drept criteriu principal al genului comic B.-A. Taladoire arată că specificul poetului decurge din „demostraţia psihologică" pusă „în slujba tezelor sale" (p. 118—119).

d. Caracterul „hibrid" al comicului, întemeiat pe „motive sentimentale şi doctrinale", (p. 120) provine din interesul deosebit şi simpatia acordată de poet personajelor sale, ceea ce le sustrage determinismului la care sînt supuse tipurile comice.

În continuare, capitolele *Térence et Corneille* şi *Survie et fortune de Térence*, precum şi numeroase alte referiri din cuprinsul cărţii, încadrează studiul operei lui Terenţiu în perspectiva literaturii dramatice universale şi cu osebire franceze, subliniind şi prin aceasta gradul ei de actualitate şi eventualitatea unei reprezentări scenice.

Magistrală lecţie academică explicitată într-un caiet de regie, cu erudiţia disimulată în viziunea scenică, lucrarea lui B.-A. Taladoire aduce, pe lîngă binevenite puneri la punct, şi o deschidere spre noi orizonturi de cercetare, născute din reluarea competentă a textului. Aceasta e, dealtfel, şi concluzia metodologică a autorului, formulată în *Coda* volumului: „il est agréable toujours de revenir à une œuvre consacrée, avec des regards neufs, tout en faisant leur part aux savants commentaires" (p. 134).

M. Nichita

M. J. McGANN, *Studies in Horace's First Book of Epistles*, Bruxelles, Latomus, 1969, 118 p. (Collection „Latomus", C).

Ne aflăm în faţa unei investigaţii care luminează un sector limitat, dar important, al operei lui Horaţiu. M. J. McGann, de la Queen's University din Belfast, este autorul a încă două studii de mai mică întindere despre Horaţiu publicate în Classical Quarterly, numerele din 1960 şi respectiv 1963. Intitulată modest „Studies", noua sa contribuţie se distinge printr-o aprofun-

---

[2] Idee sesizată şi de C. Marchesi, *Storia della letteratura latina*, vol. I, p. 104—105 şi de Italo Lana, Riv. Fil. Clas,. 1947, p. 61.

dare puțin obișnuită a subiectului, prin logică și prudență, apărînd ca o lucrare documentată, serioasă și cu idei originale. Este în principal o încercare de tratare s o l i d a r ă a Epistulelor cărții I.

Prefața (p. 5) anunță pe scurt conținutul esențial și scopul urmărit în cele trei mari capitole în care se subdivide lucrarea. Aceste trei părți — de fapt două mari secțiuni și un capitol de concluzii — reprezintă : I explorarea bazei spirituale (cap. *Horace, Panaetius and Athenodorus Calvus*, p. 9—32) ; II exegeza minuțioasă în căutarea corelațiilor, cu folosirea unei argumentări eminamente internă (cap. *The Texture of Argument*, p. 33—87) ; III concluzii la ipotezele proprii (cap. *The Nature of the Epistles*, p. 89—100). McGann obișnuiește să privească problemele în toată complexitatea lor și expune ipotezele cu precauție. Toate cele trei părți se presupun reciproc și sînt indispensabile. Astfel, partea întîi constituie un fel de fundal general, fără de care nu s-ar putea desfășura țesătura migăloasă din partea a doua. Dar, să urmărim cursul demonstrației propusă în partea I pentru identificarea influențelor.

Una din contribuțiile originale ale studiului lui McGann este de a fi pus în lumină consecvent la Horațiu influența gîndirii lui Panaetius. Autorul apare ca un πρῶτος εὑρεν. „So far, the only work cited as representing Panaetian thought has been the first book of the *De officiis*" (p. 14). În ceea ce-l privește, McGann stabilește însă de la bun început o deosebire fundamentală între sursa panaetiană περὶ τοῦ καθήκοντος, *De officiis* și cartea I de *Epistule* : „Horace 's concerns are largely *private* (subl. n.) and he is less interested in duties than in the *achievement of happiness*" (ibid.). Ipoteza sa postulează că fundalul filozofic al Epistulelor este numai dominat de gîndirea lui Panaetius ca element major și unificator. Dar, întrucît Horațiu și-a deplasat centrul de interes de la oraș la țară iar referirile la valoarea vieții ascunse indică termeni epicurieni, McGann crede necesar să ducă această ipoteză mai departe. Pentru aceasta, el își propune să caute fie un aspect mai personal și particular al eticii lui Horațiu, și unul mai puțin în dezacord cu epicureismul decît cel întruchipat în περὶ τοῦ καθήκοντος, fie o dezvoltare a gîndirii panaetiene în această direcție de către un filozof ulterior, fie ambele posibilități. Aici se ivesc noi căi pentru argumentarea logică și demonstrativă proprie autorului. Astfel, una din căi duce la o altă ipoteză, aceea că tratatele *De tranquillitate animi* (Seneca) și περὶ εὐθυμίας (Plutarh) reprezintă o tradiție de discuții περὶ εὐθυμίας care a fost întemeiată de Panaetius *pe baza învățăturii lui Democrit*, iar cartea de Epistule s-ar inspira în mare măsură din aceeași tradiție ca și tratatele. Cu acest prilej, sînt relevate mai multe aspecte ale originalității lui Horațiu dintr-un unghi nou. Astfel, Horațiu traduce termenul grecesc prin *aequus animus*, și este meritul lui McGann, care consideră că pasajul în care apare acest concept (*Epist.* 11, 30 ; cf. 18, 112) înseamnă o proclamare a *euthymiei* (p. 20). Și aici, Horațiu interpretează mai bine decît conaționalii săi Cicero (*bonus animus*) sau Seneca (*animi tranquillitas*), întocmai cum procedase și în cazul conceptelor de πρέπον, redat prin *decens*, mai aproape decît ciceronianul *decorum*, sau καλόν, la Horațiu *pulcrum*. Este un exemplu de precizare, de punere la punct, unul din multele în care cartea lui McGann abundă. Întreprinzîndu-se o comparație între *Epistule*, pe de o parte, și tratatele lui Seneca și Plutarh, pe de altă parte, se remarcă o asemănare generală : între toți trei, între Horațiu și Seneca, între Horațiu și Plutarh. În detaliu însă, toate punctele de contact sînt între Plutarh și Horațiu : mai întîi, *inconsecvența* (a se vedea pe lîngă exemplele lui McGann, și *Epist.* 8, 11—12 sau 14, 10—11). Asemănările s-ar explica — conchide McGann — prin aceea că toți trei se inspiră din *aceeași tradiție*. Încă o dată, studiul său se dovedește o investigație care înaintează din aproape în aproape (cf. p. 96). În al doilea rînd, *viața retrasă la țară* (*latet abditus agro*, *Epist.* 1, 5). Ideea de viață ascunsă și de retragere, la Panaetius sau în sursele tratatelor lui Seneca și Plutarh, nu joacă un rol dominant — spre deosebire de Horațiu, unde aceste idei sînt importante. Care ar fi explicația ? Ea rezidă în legăturile cu Stoicismul Mediu relevate de McGann pentru a indica un aspect de gîndire stoică atestată în zilele lui Horațiu însuși. Este vorba, în speță, de recomandarea lui Athenodorus Calvus din Tars (filozof stoic, profesor al lui August și contemporan mai vîrstnic al lui Horațiu, și pe care se pare că poetul l-a cunoscut personal) citată în tratatul lui Seneca (*De tranquil. an*, 3, 1) : *a foro quidem et publico recedendum est*. Or, prin această recomandare, Athenodorus vine în contradicție cu doctrina lui Panaetius. O asemănare frapantă cu acest pasaj este la Horațiu, *Epist.* 3, 3. McGann descoperă și alte puncte de contact, anume : Sen., *Epist. mor.* 10, 5 — unde sursa e Athenodorus — și Hor., *Epist.* 16, 57—62 sau *Epist.* 18, 60—64, unde sursa ar fi același Athenodorus, de astă dată din περὶ σπουδῆς καὶ παιδιᾶς. O comparație între Sen., *De otio* (1, 1 și urm.), *De tranquil. an.* locul citat, și *Epist.* 1, 70—75, 82, sugerează că este posibil ca Seneca să fi fost influențat de Horațiu, dar mai probabil este că *amîndoi*, atît Horațiu cît și Seneca, au fost influențați de Athenodorus.

Așadar, în prima parte se pot urmări cîteva ipoteze de lucru care converg într-o concluzie, aceea că influențele identificate în acest capitol formează o masă destul de omogenă de doctrină etică temperată și umană. Dar nu se poate deduce de aici existența unei singure „surse principale". După cum prudent remarcă McGann, „Epistulele sînt, dimpotrivă, rodul

unui comerţ cu etica extins pe mulţi ani şi în spatele lor stau: experienţa de viaţă a lui Horaţiu, ca şi lecturile sale filozofice, şi frecventarea filozofilor în viaţă" (adică, mai precis, a lui Athenodorus Calvus) (p. 31). Oricît de diverse sînt aspectele datoriei lui Horaţiu către şcolile filozofice: stoicism (pe lîngă exemplele lui McGann, cf. *Epist.* 10, 12 sau 24—25; 16, 65 — 66), epicureism (*Epist.* 17, 9 — 10), ἀπομνημονεύματα ale lui Xenofon, în mijlocul unui eclectism general (nota la p. 9), alte sugestii filozofice, relevate de autor cu acuitate (spre exemplu, în *Epist.* 6: *nil admirari* şi *mediocritas*, cf. *Epist.* 10, 31—33, sînt de sorginte democriteană; în *Epist.* 12, preocupările filozofice ale lui Iccius, lăudate de Horaţiu, sînt un amestec de stoicism şi neopitagoreism; *Epist.* 17 apără poziţia celui dependent de cei mari cu argumente din arsenalul lui Aristip şi Diogene) — cartea I de *Epistule* horaţiene constituie o operă *unitară*, cu un conţinut preponderent etic. Principiul de selecţie adoptat de Horaţiu va fi fost ca materialul oferit de doctrinele şi *exempla* ale eticii elenistice să confirme idealurile de *decorum*, εὐθυμία şi retragerea utilă. Apoi, literatura filozofică. Cum s-a putut vedea, Horaţiu e moştenitorul unei mari varietăţi doctrinare. Factorii care, împreună cu înclinarea personală şi experienţa au determinat punctul de vedere filozofic al cărţii, sînt, aşadar: lectura tratatului *De officiis*, cunoaşterea literaturii conceptului de εὐθυμία şi probabilul contact cu Athenodorus. Dar, de o schimbare, de ceva nou în opera lui Horaţiu — în ciuda pasajului programatic din *Epist.* 1, 10—11 (*Nunc itaque et uersus et cetera ludicra pono,/quod uerum atque decens, curo et rogo et omnis in hoc sum*) — nu poate fi vorba. Concluzia lui McGann (p. 32) este fermă în acest sens; "*The book of Epistles* represents, in Horace's *oeuvre*, not a revolution, but a culmination of *one* of his interests".

În partea a doua se procedează altfel: autorul defineşte mai întîi pentru fiecare epistulă esenţa generală, urmărind apoi temele filozofice care apar şi felul cum ele se leagă, de la o epistulă la alta, în interiorul aceleiaşi cărţi. Important este că McGann face din această a doua parte a lucrării sale un adevărat comentariu filozofic de idei, de conţinut la *Epistulele* horaţiene. El urmăreşte felul cum ideea conducătoare a întregii cărţi de *Epistule* e reflectată în fiecare din epistulele care o compun. Dar modul cum se articulează fiecare piesă în ansamblu îl interesează îndeosebi. Cu totul remarcabilă la lucrarea în discuţie este depistarea consecventă a *legăturilor* care pot fi stabilite între diferitele epistule. Deşi unele chestiuni ar putea fi tratate izolat (cum sînt, de exemplu, în *Epist.* 1, 39—40, încrederea în forţa educaţiei, cf. *Epist.* 2, 67—68; *Epist.* 10, 31—33 *mediocritas*; *Epist.* 11, 22—27 fericirea ca stare internă; *Epist.* 16, 20: *sapientia, bonum*) — marea majoritate a observaţiilor lui McGann din acest capitol ilustrează premisa fundamentală a studiului său şi dau în acelaşi timp măsura originalităţii sale. În centrul atenţiei autorului stau trei preocupări principale, care sînt tot atîtea elemente de originalitate. Astfel, mai întîi, McGann relevă grupurile de *epistule juxtapuse*, legate din punct de vedere al conţinutului, pentru a-şi înlesni concluzii parţiale şi a permite stabilirea interrelaţiilor necesare. În acest sens, pot fi considerate ca reprezentînd grupuri omogene: un prim grup, epistulele 1—2—3—4, dintre care *Epist.* 1—2 au în comun faptul că nu reprezintă aspectul social al corespondenţei, în timp ce *Epist.* 3—4 au rol social, iar *Epist.* 5 e un comentariu la *Epist.* 4; apoi, *Epist.* 7 şi 8 care urmăresc relaţiile dintre oamenii importanţi şi cei dependenţi de ei; *Epist.* 12—13—14 sînt adresate către oameni supuşi în vreun fel altor oameni, iar *Epist.* 17 şi 18, cele mai legate între ele din întreaga carte, tratează ambele despre *maioribus uti*. De asemenea, McGann punctează atent, de fiecare dată, *prima apariţie* în cartea *Epistulelor* a vreuneia din temele majore şi o consemnează imediat. Astfel, în *Epist.* 3: prima recomandare a acelei *caelestis sapientia* (v. 27) în termeni de patriotism, una din rarele referiri la religie făcute în Cartea I de *Epistule*; *Epist.* 4: prima referire clară la trăirea unei vieţi filozofice la ţară; *Epist.* 7: prima tratare majoră a temei relaţiilor dintre oamenii de vază şi cei dependenţi de ei; *Epist.* 9 anticipează tema statutului inferior al oraşului şi a lipsei de simpatie a lui Horaţiu faţă de modalităţile acestuia; *Epist.* 10: prima afirmare entuziastă a vieţii de la ţară; *Epist.* 13: primul poem din carte în care *ridiculum* predomină; *Epist.* 18: nouă este întrebarea dacă virtutea provine din *doctrina* sau *natura*. În al treilea rînd, autorul acordă atenţie epistulelor cu o situaţie *aparte* în vreun fel faţă de celelalte epistule: *Epist.* 16 — prin puternica savoare stoică a lui ἀρετή, κατορθώματα şi σοφός; *Epist.* 17, al cărei final nu are paralelă în celelalte piese ale cărţii, prin subminarea idealizării lui *maioribus uti*; *Epist.* 19 — prin aceea că e singura epistulă care se ocupă exclusiv de teme literare; *Epilogul* — prin forma lui specială, fiind adresat cărţii, ca şi cum cartea ar fi unul din sclavii săi.

Pe lîngă acestea, atrage atenţie şi modul cum McGann ştie să dezvăluie *corespondenţele* care scot în relief simetria cărţii lui Horaţiu: astfel, în planul integral al cărţii, *Epist.* 18 corespunde Epistulei 2, iar *Epist.* 19, Epistulei 1. S-a arătat mai sus că în lucrare mereu se face raportarea unui motiv dintr-o epistulă la paralelele acestuia din alte epistule; totodată se subliniază — ceea ce este şi mai important — *diferenţele*, spre exemplu între fabula vulpiţei din *Epist.* 6 şi povestea lui Veianius, gladiatorul în retragere, din *Epist.* 1. Tot atît de originale

sînt diverse puneri la punct, precizări de detaliu, care se întîlnesc la tot pasul; de pildă: *paruum parua decent* (*Epist.* 7, 44) se referă nu la darul lui Maecenas în comparaţie cu acela al lui Menelaus (v. 40—43) ci la darul lui Menelaus opus vieţii de la Roma; sau, în aceeaşi epistulă (p. 54—55), paralela între Philippus-Mena şi Maecenas-Horaţiu. O interesantă observaţie precizează că—în vreme ce restul epistulelor exprimă idealurile de *decorum* (spre exemplu, *Epist.* 7, 44—45 sau 95—98), *carpe diem* (*Epist.* 4, 12—13), *nil admirari* (*Epist.* 6, 1—2) şi *aequus animus* sau προκόπτων (*Epist.* 19, 19—25) — numai *Epist.* 16 abordează, de pe o platformă mai înaltă, conceptele de ἀρετή, κατορθώματα şi σοφός. Cu multă fineţe, McGann reuşeşte să surprindă şi să postuleze inefabilul în contradicţiile naturii lui Horaţiu, cînd discută, spre exemplu, epistula nr. 8. Interesantă e şi observaţia marginală (p. 66) că prima carte a *Epistulelor* se desfăşoară într-o atmosferă prea puţin veselă în comparaţie cu aceea a Satirelor, singurul poem din carte în care predomină *ridiculum* fiind *Epist.* 13. Deci, dacă se face un bilanţ, în această a doua parte, McGann urmăreşte să demonstreze ce reprezintă fiecare epistulă ca ansamblu omogen şi individualitate distinctă în interiorul cărţii I. Autorul e în acelaşi timp un maestru de lumini şi un speolog al exegezei horaţiene. Ceea ce utilizează McGann este „metoda-reflector", luminarea din ce în ce mai intensă, pe principiul forării spiralate, aşa încît legăturile să apară clare. Scopul evidenţierii acestor legături este dezvăluit abia în ultimul mare capitol.

Ultima parte, a treia, continuă, dezvoltă şi încheie investigaţia. Pentru McGann important este nu de a stabili modul cum apar cititorului epistulele cărţii I, ci de a răspunde la întrebarea dacă acestea sînt scrisori reale sau nu. În acest scop, s-a folosit cel mai adesea metoda *argumentelor interne* (*Epist.* 14, 6 şi urm.; *Epist.* 5). De asemenea, s-a apelat la un *argumentum ex silentio* pentru a arăta, de pildă, că nici un vers din *Epist.* 5, 3 şi 10, 49 — în legătură cu care McGann respinge pe rînd argumentele lui E. Fraenkel, C. Becker şi E. P. Morris — nu dovedeşte natura fictivă a acestor epistule; în schimb, o singură epistulă dă un indiciu — dovadă peremptorie — pentru ceea ce vrea autorul, şi aceasta este *Epist.* 13; ea, cel puţin, apare a *nu* fi o scrisoare reală. O abordare mai generală a fost aceea a unei *clasificări literare* a epistulelor horaţiene, uneori însoţită de o înşirare a predecesorilor. McGann combate şi aici, ca nefiind susţinute de dovezi, părerile lui E. Fraenkel care sprijină aserţiunea lui Goethe despre epistule ca *Gelegenheitsgedichte*, sau acelea ale lui E. P. Morris (*poetic compositions, like satires or odes*). Alte păreri ale sale vin în contradicţie cu acelea ale lui R. Heinze (p. 11). McGann combate, de asemenea, opinia lui E. Courbaud care atribuie epistulele unor stadii diferite într-o conversiune la stoicism. Tot astfel, în ceea ce priveşte datarea Epistulelor, McGann se deosebeşte de predecesori, propunînd ca an al apariţiei cca. 23 î.e.n., iar al publicării probabil 19 î.e.n., faţă de R. Chevallier, spre exemplu, care indică cca 26—20, sau G. Funaioli, după care acestea au fost terminate în toamna lui 20. Dar McGann urmăreşte demonstrarea unei teze proprii nu atît printr-o atitudine polemică, ci prin *adîncirea* investigaţiei şi stabilirea conexiunilor în interiorul strict al operei de cercetat, precum şi în afara ei. Se cere de aceea o abordare care să caute a înţelege *natura epistulelor din epistulele înseşi*, bazată deci pe argumente interne, dar cu o argumentare internă *de un tip diferit* faţă de cel care pînă acum dădea rezultate debile. O asemenea argumentare a fost oferită de partea a doua a lucrării. Datorită ei, cartea I de Epistule apare acum sub o lumină diferită, ca înfăţişînd un set complet de relaţii reciproce, întrucît „both in juxtaposition and when separated, the epistles supplement, contrast with, and comment on one another" (p. 92). Calităţile de autarcie şi deplinătate în sine trebuie atribuite nu unei singure epistule, aşa cum propunea E. Fraenkel, ci mai curînd cărţii în totalitatea ei. E greu de crezut că această multiplă şi subtilă ţesătură s-a ivit numai prin iscusinţa poetului în a selecta şi a-şi aranja corespondenţa. „It is probable that most, if not all, of the epistles were composed *after* the project of a book of hexameter poems in epistolary form and with an ethical preoccupation had been conceived" (p. 93). Complexitatea relaţiilor dintre epistule, evidenţiată în partea a doua a lucrării, sugerează în acelaşi timp complexitatea procesului de elaborare al cărţii de epistule. Aceasta a căpătat forma ei actuală prin considerarea relaţiilor fiecărei epistule cu celelalte părţi ale cărţii, fie existente deja, fie în intenţie. Aşadar, „the writings, which Horace gave to the world, were *not real letters* intended to have their purported effect in the real world, *but poems cast in the form of letters*" (p. 94). Dar McGann nu se mulţumeşte nici cu această concluzie. Pe el îl interesează, mai departe, relaţiile dintre situaţiile epistolare şi evenimentele din viaţa reală. Respingînd lectura cărţii I ca o autobiografie spirituală, reală sau fictivă, autorul propune o originală comparare a *Epistulelor* cu o carte a elegiilor lui Properţiu. Tot atît de meritorie este plasarea *Epistulelor* cărţii I în contextul literar al epocii, dominat de preocupările erotice ale poeţilor elegiaci mai mult decît de idealurile patriotice. „The book of *Epistles* is both an imitation of, and a reaction against, this dominant genre" (p. 97). Epistulele horaţiene şi elegiile din cărţile I şi III ale lui Properţiu nu au în comun numai numărul şi lungimea medie, ci mai ales tipul de preocupare *unică*, dragostea

la Properțiu, etica la Horațiu; ele se deosebesc însă prin aceea că dragostea este unul din acele *ludicra* pe care poetul din Venusia le lasă de-o parte. Horațiu face poezie din tema conversiunii la filozofie, fără a spune totuși că scrie un poem filozofic. Dimpotrivă, el sugerează o dichotomie fundamentală între poezie și filozofie (*Epist.* 1, 10 și urm). „This creates at the outset a fundamental ambiguity about the status of the book. Is it a *ludicrum* in spite of its *material*, or is it a contribution to *sapientia* in spite of being versus? There is a truly Horatian irony in this" (p. 98). Această punere sub semnul ironiei îl recomandă încă o dată pe McGann ca pe un exeget deosebit de fin. În general, în depistarea ironiei horațiene, și anume acolo unde ea a fost cercetată mai puțin, autorul este în elementul său. Deși nicăieri Horațiu nu lasă să se întrevadă importanța filozofiei în viața sau poezia sa din trecut, concentrarea interesului său asupra filozofiei în *Epistule* este o culminare a preocupărilor etice din poezie, a discuțiilor filozofice din opera anterioară. McGann descoperă că unele aspecte caracteristice ale înțelepciunii din *Epistule* au deja precedente în poezia lui Horațiu, ca în: *Ode* II 3; 16; III, 1, 29; *Satire* II, 2; 6; *Satire* I etc. O precizare fundamentală la natura însăși a epistulelor servește de concluzie finală: „In devoting a whole book to their presentation, Horace did something which he had not tried before. It is *the literary concept of a book devoted to ethics* which is *new to Horace*, not the ethics themselves" (p. 99—100), sau, în alte cuvinte: „The epistles belong essentially to the category of *poetic discourse*" (Preface, p. 5); Horațiu a creat „a self-contained world of the imagination in which ethical principles are paramount" (p. 100), „a vision of morality transfigured by the poetic imagination" (ibid.). Totuși, predominarea ideilor etice nu face din *Epistule* un poem didactic, poate — credem noi — și pentru că lui Horațiu îi lipsea suflul unui Lucrețiu sau Vergiliu.

Subsolul lucrării în discuție este ponderat. Partea de *General Index* (p. 107—109), deosebit de utilă. Bibliografia (p. 101—106) cuprinde 186 de titluri.

O singură obiecție, dar care nu știrbește cu nimic meritele evidente ale lucrării: una din concluziile lui McGann, anume că „epistulele aparțin discursului poetic" (Preface, p. 5), nu prezintă nici o noutate în sine; lucrul acesta era statuat de diverși cercetători încă cu mult înainte (bunăoară, în *Encicl. Ital.*, XIV, p. 106, col. 2, la art. *Epistolari. Scritture* de G. Natali). Iar că epistulele au un caracter poetic, aceasta nu o contesta nimeni. Originalitatea cărții lui McGann — așa cum am avut de atîtea ori prilejul să subliniem — stă altundeva. De asemenea, chiar dacă mai puțin decît în alte lucrări de același tip, lucrarea lasă uneori impresia de „construcție" tezistă.

În final, studiul lui McGann desenează o simetrie severă, asemănîndu-se cu un triunghi perfect avînd ponderea conținutului repartizată armonios în fiecare din cele trei unghiuri. Dar curios este că, deși aparent o ilustrare a spiritului rigid de sistemă în cercetarea literară, aceasta reprezintă în fond o pledoarie pentru abordarea fără prejudecăți a complexului fenomen literar. Căci numai o lectură atît în suprafață cît și în profunzime poate da o exegeză clară și sigură, cum este cea de față.

Constant Georgescu

RAOUL VERDIÈRE, *Études prosodique et métrique du* De laude Pisonis *et des* Bucolica *de T. Calpurnius Siculus*, Roma, Edizioni dell'Ateneo, 1971, 118 p. (Quaderni della Rivista di Cultura Classica e Medioevale, 11).

Cunoscut pentru investigațiile sale minuțioase asupra poeților latini și mai ales asupra celor din secolul I e.n., Raoul Verdière ne-a oferit cu douăzeci de ani în urmă o nouă editare a eglogelor lui Calpurnius Siculus și a altor poeme înrudite. Pregătind o ediție ameliorată a acelorași poeme, savantul belgian publică acum o analiză exhaustivă a tehnicii poetice practicată în *Laus Pisonis* și în eglogele calpurniene.

După un scurt capitol consacrat problemelor de prosodie, Raoul Verdière întreprinde o investigație amplă a metricii din poemele respective, poeme care, așa cum știm, nu însumează o mare cantitate de text. Succesiv sînt analizate elementele versului, tehnica diferitelor picioare, cezurile, eliziunile, cantitățile; pe aceste baze sînt comparate amănunțit cele două opere poetice. R.V. utilizează frecvent metodele moderne, statisticile, tabelele modelatoare, calculul probabilităților.

Concluziile cărții pledează, cu o anumită reticență dealtfel, pentru atribuirea lui Calpurnius Siculus a poemului consacrat elogiului lui Piso. O notă complementară finală stabilește poziția autorului față de lucrările recente ale metricianului american George E. Duckworth.

Dealtminteri, R.V. citează frecvent lucrările lui Joseph Helegouarc'h, Fabio Cupaiuolo şi Jean Soubiran, străduindu-se de fiecare dată să le prezinte critic punctul de vedere şi să adopte o poziţie personală în problema respectivă. Umorul subtil care caracterizează lucrările lui R. V. nu dispare complet nici în cele mai aride investigaţii. Într-adevăr, în cartea despre care scriem, tehnicitatea cea mai riguroasă, analiza precisă, înzestrată cu o instrumentaţie matematică adecvată, ies foarte des în evidenţă. Totuşi autorul nu omite niciodată comparaţia revelatoare nu numai cu Vergiliu — de multă vreme propusă în cazul lui Calpurnius Siculus — ci şi cu Persius, contemporanul poetului bucolic, şi cu Ovidiu. R. V. aduce încă o probă precisă în sprijinul influenţei masive pe care a exercitat-o marele poet din Sulmona asupra tehnicii şi am spune gîndirii poetice din epoca imperială. Ca să nu mai insistăm asupra faptului că, după lectura acestei analize de metrică, înţelegem mai bine „laboratorul" de creaţie al poeţilor secolului I e.n.

Dealtfel, am reproşa profesorului Verdière tocmai faptul că n-a stăruit mai mult, mai amplu asupra concluziilor generalizatoare, privind acest „laborator". De asemenea, nu înţelegem de ce trebuie să mai ezităm a recunoaşte ferm în Calpurnius Siculus pe autorul poemului *Laus Pisonis*, cînd R. V. ne aduce treizeci şi una de probe extrase din investigaţia comparată a metricii (p. 141—142). Aceste ezitări ale profesorului Verdière trebuie depăşite. Noi înşine am şovăit a atribui lui Calpurnius Siculus *De laude Pisonis*, în cartea noastră asupra epocii lui Nero, dar în prezent nu mai ezităm în această privinţă. Metrica întăreşte definitiv ideea că *De laude Pisonis* a fost scrisă de Calpurnius Siculus.

Eugen Cizek

E. CIZEK, *L'époque de Néron et ses controverses idéologiques*, Leiden, Brill, 1972, 440 p. (Roma Aeterna IV).

O monografie asupra curentelor literare şi politico-ideologice dintr-o epocă atît de interesantă şi de hotărîtoare pentru evoluţia ideilor în imperiul roman timpuriu, cum este epoca lui Nero, lipsea pînă în prezent. Convins de necesitatea unei astfel de sinteze, Eugen Cizek şi-a concentrat de mulţi ani atenţia asupra acestei epoci, publicînd, după 1960, o serie de studii referitoare la această problemă (vezi p. 421—422), toate bine primite de critica de specialitate. Rezultatul definitiv al cercetărilor a fost concentrat în lucrarea de care ne ocupăm.

Pentru realizarea ei, autorul a cercetat cu atenţie toate textele literare ale epocii sau referitoare la ea, fragmentele lucrărilor pierdute, ca şi cercetările moderne care încearcă să le reconstituie, inscripţiile timpului, monumentele artistice etc. El a studiat, de asemenea, cu spirit critic, cercetările istorice moderne asupra epocii lui Nero, ca şi studiile de istorie literară, folosind tot ce s-a scris în această problemă (vezi bibliografia, p. 419—431).

Pe baza acestei solide informaţii, E. Cizek s-a străduit să reconstituie întreaga ambianţă literară şi ideologică a epocii, să stabilească grupările de interese şi de idei ale timpului, să le contureze cît mai exact profilul, atît din adunarea tuturor informaţiilor referitoare la fiecare dintre ele, cît şi din încercarea de a le defini prin opoziţie, prin stabilirea relaţiilor existente între ele.

Teza principală a autorului este că sub raport politic „neronismul" reprezintă un moment crucial în istoria imperiului roman timpuriu, marcînd o trecere definitivă spre o epocă nouă (cap. 3—4). Din punct de vedere literar, el stabileşte apariţia unui stil nou, caracteristic, deosebit atît de epoca precedentă, cît şi de cea următoare (vezi p. 267 ş.u. şi întreg cap. 8).

Ideea ni se pare indiscutabil justă şi bine demonstrată, cu argumente convingătoare, pertinente pînă în probleme de amănunt. Meritele lucrării constau însă nu numai în demonstrarea acestei teze generale, ci şi în clarificarea, în lumina ei, a unei întregi serii de chestiuni particulare, printr-o analiză ascuţită şi minuţioasă atît a problemelor de natură ideologică, cît şi a celor de estetică. Astfel, figura lui Seneca este, în urma cercetării întreprinse de E. Cizek, mai precis conturată, mai atent şi mai nuanţat definită. Deosebit de valoroasă este constatarea existenţei la Seneca a sentimentului evoluţiei criteriilor estetice, prin contrast cu norma clasică imuabilă (p. 298 ş.u.). Justă ni se pare de asemenea şi caracterizarea lui mai degrabă ca un poet, un literat care se ocupă de filozofie, decît ca un filozof care în clipele de răgaz face şi literatură. Tot astfel, din definirea conflictelor dintre grupările literar-politice stabilite, se înţelege mai bine, spre exemplu, conflictul dintre Nero şi Lucan. În ciocnirea care are loc în ultima

perioadă între cercul Annaeilor și gruparea din jurul lui Nero, figura și rolul lui Petronius se definesc de asemenea mai clar (p. 398—409).

O importanță deosebită prezintă lucrarea nu numai pentru lămurirea problemelor de istorie și istorie literară, ci și pentru definirea unor concepte de teorie literară importante în epocă, și sub acest aspect partea finală (cap. 7—9), dedicată aproape exclusiv problemelor de estetică, constituie o contribuție pe cît de originală, pe atît de valoroasă.

Desigur că, atunci cînd este vorba de o cercetare atît de amplă, dedicată unor probleme adesea controversate, rămîn, cum e și firesc, încă unele puncte de întrebare, unele probleme care ar necesita, poate, un plus de demonstrație. În ceea ce ne privește, ni se pare, de exemplu, că se atribuie, poate, prea mult rol elementului conștient, deliberat în acțiunile lui Nero și se acordă, după părerea noastră, lui Seneca o influență asupra epocii mai mare decît trebuie să a avut în realitate, dat fiind numărul mare de personalități puternice care s-au manifestat în ficea vreme.

Cîteva obiecții de amănunt: în lipsa referirii directe, nu avem dovada că Suetoniu polemizează cu Tacit și nu cu sursele acestuia (p. 24 și n. 1); nu ni se pare, ca lui L. Hermann, că e vorba de ceva specific roman în caracterul de matroană capricioasă al Iunonei întrucît ea apare astfel chiar din Homer (p. 335 și n. 3); afirmația lui Lucan că epopeea sa va trăi tot atît cît poemele lui Homer se bazează, credem, nu numai pe conștiința talentului său, ci și pe faptul că are ca obiect o personalitate de talia lui Caesar: *Me teque legent*, spune Lucan (p. 338).

Rezumînd cele de mai sus, credem că aportul autorului la definirea epocii este incontestabil, iar lucrarea va intra, fără îndoială, ca o cercetare fundamentală în bibliografia de specialitate.

C. Poghirc

JAN FREDRIK KINDSTRAND, *Homer in der Zweiten Sophistik*, Upsala, 1973, 251 p. (Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Graeca Upsaliensia 7).

Autorul își propune să urmărească receptarea lui Homer și folosirea eposului homeric la trei dintre reprezentanții curentului atticist, și anume Dion din Prusa, Maximos din Tyr și Aelius Aristides. Materialul este judicios împărțit în două capitole mari, tratînd primul despre receptarea lui Homer, „lectura" lui *(die Homerlekture)*, cum o denumește autorul, la cei trei scriitori. Capitolele consacrate fiecăruia dintre ei sînt la rîndul lor subîmpărțite pe probleme referitoare la: numele lui Homer, referiri la Homer și opera lui, sistemul de introducere a citatului, materialul homeric, cunoștințele autorului respectiv în această problemă, poziția față de acest material și, în sfîrșit, textul homeric al fiecăruia. Un capitol de concluzii și de comparare a poziției celor trei autori încheie prima parte a cercetării. Cea de a doua este consacrată imaginii lui Homer *(das Homerbild)* la Dion, Maximos și Aristides, cuprinzînd și aceasta la fiecare dintre ei capitole închinate problemelor legate de viața și opera lui Homer, Homer ca poet, ca filozof, învățător și retor, mituri homerice și interpretarea lor, eroi homerici, critica lui Homer, Homer și Platon. Pe lîngă aceste probleme, generale pentru toți autorii, de o analiză specială se bucură discursul 11 al lui Dion, precum și *Presbeutikos* (52 D) al lui Aristides, cu o poziție mai specială în cadrul operei lor. La Maximos figurează și un capitol închinat lui Homer ca autoritate în demonologie. Ca și prima parte, și aceasta se încheie cu un capitol de comparații și concluzii. O bibliografie exhaustivă a lucrărilor dedicate citatului în general, precum și citatului homeric completează extrem de util lucrarea.

În capitolul introductiv al primei părți, autorul expune cu claritate scopul lucrării și întrebările la care își propune să răspundă (1. *ce* anume cunosc cei trei scriitori din Homer; 2. *cum* folosesc materialul homeric; 3. *de ce* îl folosesc pe Homer în expunerile lor — v. p. 3s). Răspunsul la prima întrebare îl constituie un indice complet pentru fiecare scriitor cuprinzînd toate pasajele, cu materialul homeric clasat după felul citatelor, din care se pot desprinde cu ușurință atît cunoștințele autorului, pasajele homerice cele mai cunoscute, cele preferate de reprezentanții sofisticii a doua. Acești indici constituie partea cea mai valoroasă a lucrării; în cazul lui Aristides avem primul indice de acest fel, la Maximos și Dion el este considerabil completat și îmbunătățit.

O valoroasă contribuţie o constituie şi o mai clară definire şi delimitare a citatului în genere. Analizînd definiţia dată de Röttger în care sînt incluse două mari aspecte ale citării şi anume citatul propriu-zis şi parafraza, autorul e de părere că un loc deosebit ar trebui acordat aluziei, arătînd atît diferenţele între aceasta şi parafrază, cît şi importanţa ei pentru cunoaşterea culturii homerice a scriitorului respectiv. Nu-l satisface, şi pe bună dreptate, nici împărţirea lui Householder (în lucrarea despre citatul la Lucian) în citat (incluzînd parafraza strînsă şi parodia), aluzie şi reminiscenţă, deoarece deosebirea între ultimele două nu este prea clară. Clasificarea lui Bouquiaux-Simon, întrucîtva mai explicită (a) citations textuelles, b) citations adaptées, c) emprunts secondaires (allusions, résumés, paraphrase) are totuşi neajunsul că include, în cea de a doua grupă, de la citatele cu foarte slabe diferenţe de original pînă la redări în care este păstrată numai ideea, cu vocabularul complet schimbat. Autorul propune o judicioasă împărţire a citatelor în cazul subiectului său după forma exterioară şi nu după funcţia lor, şi anume în citate metrice şi citate nemetrice (acestea cuprinzînd parafraza, referinţa şi aluzia, cea de a doua categorie, după părerea noastră, totuşi destul de neprecis definită, aşa încît deosebirea de parafrază nu pare semnificativă). În privinţa citatelor metrice, autorul include aici, pe bună dreptate, atît versurile şi fragmentele de vers a căror limită este de obicei cezura, cît şi formulele epice. Cît despre cuvintele izolate, el le consideră citat doar în cazul cînd sînt marcate clar ca atare şi nu figurează în contextul unei parafraze; cazuri de acest fel sînt însă extrem de rare la autorii care fac obiectul cercetării sale.

În afara indicelor de care pomeneam mai sus, citatele sînt apoi analizate şi clasate după conţinut (*Autoritative Zitate, polemische Zitate, Zitate als Beispiele, als Vergleiche, schmückende Zitate* etc.). Foarte preţios este şi indicele care pune faţă în faţă textul homeric al fiecăruia dintre cei trei scriitori cu critica alexandrină, autorul încercînd să determine, chiar dacă nu întotdeauna cu absolută certitudine, care dintre ediţiile alexandrine pare să fi influenţat cel mai mult asupra textului lor, deşi în linii generale ei urmează destul de îndeaproape vulgata. Din păcate, şi autorul o spune clar, lucrarea nu-şi propune să însoţească materialul homeric de o adîncită cercetare din punctul de vedere al criticii de text, motivele abţinerii sale de la o astfel de investigaţie fiind, pe de o parte, lipsa unor bune ediţii critice în special în cazul lui Maximos şi Aristides, pe de alta mica diferenţă între cei trei autori şi vulgata în privinţa textului homeric. În majoritatea cazurilor, aceste diferenţe sînt atribuite de J. F. Kindstrand fie unor erori de memorie, fie unor greşeli în tradiţia textului autorilor care citează. În această privinţă punctul de vedere al autorului ni se pare mult prea categoric, o cercetare de acest fel, deşi extrem de dificilă, nu ar fi fost totuşi lipsită de interes şi poate că ar fi izbutit să aducă unele lucruri noi în domeniul criticii de text homerice. Totuşi, orice îndepărtare de la textul tradiţional este semnalată în indicii homerici la fiecare autor, deşi atenţia lui J. F. Kindstrand este îndreptată nu asupra lui Homer ca atare ci asupra reflectării lui în cei trei autori.

O statistică a citatelor, stabilind proporţia citatelor metrice faţă de cele în proză, precum şi frecvenţa citatelor din *Iliada* faţă de cele din *Odiseea* la fiecare autor vine să completeze datele despre materialul homeric folosit de ei.

Nu vom mai insista asupra capitolelor referitoare la imaginea lui Homer, extrem de amănunţite şi clare, sintetizate apoi în partea de concluzii, care relevă importanţa acestuia în opera reprezentanţilor celei de a doua sofistici, locul lui Homer ca autoritate literară şi filozofică în această epocă. Mai mult decît atît autorul reuşeşte nu numai să sintetizeze datele despre poet dar să ne ofere, pornind de la el, o privire generală asupra ideilor artistice şi filozofice ale acestui curent literar. Sistematizarea judicioasă a materialului, indicii bogaţi şi prezentarea clară fac lucrarea foarte utilă nu numai specialiştilor în literatura greacă a epocii imperiale, ci şi cercetătorilor lui Homer.

Elisabeta Poghirc

MOHAMED-HAMDI IBRAHIM, Ἡ Ἑλληνορωμαϊκὴ παιδεία ἐν Αἰγύπτῳ. Ἀπὸ τοῦ Α′ ἕως τοῦ Δ′ μ. Χ. αἰῶνος, κατὰ τοὺς παπύρους, Atena, 1972, VII + 172 p. (teză de doctorat).

Lucrarea lui Mohamed-Hamdi Ibrahim este o teză realizată la Universitatea din Atena sub îndrumarea lui Nicolaos Thomadakis, şi are ca scop studierea sistemului educaţional grec în Egiptul roman în secolele I — IV e.n. Cunoaşterea acestui sistem, rămasă multă vreme lacunară, a cîştigat mult în ultimul timp, datorită numeroaselor săpături întreprinse în Egipt, la începutul secolului nostru şi care au avut ca rezultat o bogată recoltă de papiri.

Lucrarea pune în discuţie în partea I trei probleme mari: procesul de învăţămînt în Egipt pe vremea faraonilor, sistemul de învăţămînt la Roma, şi izvoarele privind procesul de învăţămînt în Egiptul roman. Partea I a lucrării se încheie cu o amplă prezentare bibliografică.

Partea a II-a a lucrării, intitulată „Sistemul educaţional în Egiptul roman" (Τὸ παιδευτικὸν σύστημα ἐν τῇ Ρωμαϊκῇ Αἰγύπτῳ) cuprinde o caracterizare a învăţămîntului limbii greceşti în această perioadă, subliniindu-se faptul că metodele de învăţămînt n-au suferit nici o schimbare esenţială de pe vremea Ptolemeilor, dar că lecţiile de literatură şi gramatică se bucurau de o pondere mai mare în timp ce exerciţiile fizice erau considerate preocupări minore. De asemenea se insistă asupra faptului că ciclurile de învăţămînt în Egiptul roman includeau studiul limbii şi literaturii latine, şi în acest sens invocă un număr de texte latine descoperite pe papiri, ca şi textele bilingve greco-latine publicate de Roger A. Pack (1952 şi 1965). Învăţăceii erau iniţiaţi în cunoaşterea limbii şi literaturii eline şi latine în ciclul al II-lea, prin compoziţii cu subiecte luate din operele literare, în special din Homer, din mitologie şi din istorie, prin practicarea de rezumate şi parafrazări.

Astfel, dispunem de un exerciţiu conţinînd un rezumat privitor la Filoctet: Μετὰ τ]ὴν 'Αχιλλέως τελευτὴν καὶ θάν ατον Κάλ] χασὸ μάντις κελεύει τοῖς |'Αχαιοῖς ματαπέμψασθαι Φιλοκτήτ | ην ἐκ τῆς] πήμνου· ὃς εἶχεν τὰ τοῦ 'Η | ρακλέους τόξα. Κατέλιπεν γὰρ| . αὐτόν ὑφ'ὕδρου πεπληγμένον | καὶ οὐδαμῶς ἐθεραπεύθη. 'Οδυσσεὺς δὲ καὶ Διομήδης αὐτὸν κατάγουσι καὶ θερα | πεύει αὐτὸν Μαχάων ὁ 'Ασκλη | πιοῦ -] δὲ καρτερά [. . . Φιλοκτήτης.

S-a păstrat de asemenea un papirus care cuprinde rezumate din cîntările X din *Iliada* şi III din *Odiseea*, subiecte preferate, ca şi un papirus care cuprinde o *hypothesis* la tragedia Fenicienele a lui Euripide[1].

Tot astfel dispunem de o *hypothesis* făcută de un *grammaticus* privitoare la două comedii ale lui Menandru 'Ιέρεια şi "Ιμβριοι (p. 100—103).

Date fiind dificultăţile pe care le prezenta înţelegerea poeziei elene în epoca romană, cînd limba suferise un proces de destrămare a unor forme clasice, se impunea în mod riguros o interpretare, o exegeză, a acestor texte şi o transpunere a lor într-o limbă mai simplă. În felul acesta s-a ivit necesitatea unor parafrazări într-o limbă mai simplă şi înţeleasă de elevi.

Un alt papirus, din colecţia *Papiri greci i latini*, editat de G. Vitelli şi M. Norsa în 1913 sub no. 212, cuprinde o parafrazare din cartea I a *Eneidei* lui Vergiliu. Un alt exemplu de parafrazare găsim pe o tăbliţă de lemn, conţinînd un fragment din cartea a III-a a *Iliadei* în care textul homeric este transpus vers cu vers şi cuvînt cu cuvînt, într-o limbă mai simplă. Pentru fiecare cuvînt din textul clasic, chiar dacă este vorba de o conjuncţie, se dă conjuncţia echivalentă, iar expresiile clasice sînt redate prin altele mai noi.

La însuşirea limbii greceşti un ajutor substanţial îl aduceau exerciţiile prevăzute în numeroase manuale de gramatică, iniţiate în urma cercetărilor ştiinţifice ale gramaticilor alexandrini.

Lecţiile de gramatică prevedeau lectura textului, apoi discipolii se exercitau în rezumarea acestor texte, cu declinarea şi cu conjugarea şi cu corecta întrebuinţare a prepoziţiilor în interiorul propoziţiunilor.

Cel mai vechi text gramatical ce ni s-a transmis este atribuit gramaticului alexandrin mai puţin cunoscut, Komanos, un contemporan şi un rival al lui Aristarh, al cărui text,scris pe papirus, cuprinde o definiţie a propoziţiei şi în continuare a părţilor de vorbire. Textul acesta îşi are importanţa lui aparte, fiind după opinia exprimată de H. M. Hubbell[2] singurul text care ne-a parvenit de la gramaticul Komanos.

Preferinţele gramaticilor mergeau, în general, către textele cu conţinut moral şi gnomic, care erau deosebit de răspîndite în epoca romană. Cel dintîi text din această categorie a fost găsit pe un papirus şi cuprinde o culegere de gnome în monostih, care în general îi sînt atribuite lui Menandru. Culegerea cuprinde 24 de apoftegme în versuri, aşezate în ordine alfabetică inversă. Într-un alt fragment de papirus întîlnim de asemenea o culegere de gnome ale lui Menandru, formate din mai multe stihuri şi nu dintr-unul singur şi care nu urmează ordinea alfabetică. De asemenea, tot sub numele lui Menandru, s-a păstrat o culegere de zece gnome, care încep toate cu adverbul ὡς, cu excepţia ultimei gnome care începe cu adverbul ὦ. Un papir interesant cuprinde gnome extrase în general din opera lui Isocrate.

Un interes aparte pentru rolul jucat de comedia lui Menandru în această epocă prezintă doi papiri ilustraţi, dintre care unul reprezintă o fată cu plete bogate şi mască, cu hiton, prins cu o agrafă şi cu o cingătoare la mijloc. Deasupra tabloului este cuvîntul ἄγνοια care se referă probabil la zeiţa amintită în comedia Περικειρομένη a lui Menandru.

---

[1] P. Oxy., XXXI (1966), no. 2544, sec. II-III.

[2] A *Grammatical Papyrus*, publicat în Classical Philology, XXVIII, 1933, p. 189—198.

Alte exerciţii gramaticale cuprind biografii, temă agreată în şcolile din Egiptul roman. Astfel Pap. Oxy XV 1922 no. 1800, datînd din secolul II — III, cuprinde scurte note biografice.

Cartea lui Mohamed-Hamdi Ibrahim este o bogată recoltă de date concentrate pentru prima oară laolaltă, privind sistemul educaţional grec în Egiptul roman. Din aceste date reţinem faptul că învăţămîntul era variat, tinzînd la o cunoaştere progresivă a tezaurului limbii elene, că a existat o continuitate în transmiterea metodelor de învăţămînt, că a existat un înţeles şi o receptivitate pentru cultura latină şi, în sfîrşit, că Menandru, prin locul privilegiat pe care i-l recunosc papirii, s-a bucurat de o mare popularitate în Egiptul roman.

Maria Marinescu-Himu

ION ACSAN, *Legende mitologice (Din opera poeţilor greci şi latini)*. Bucureşti, Editura Albatros, 1972, 384 p. (Colecţia Lyceum.)

În cadrul progresului permanent al culturii noastre, studiul antichităţilor greceşti şi latine, cu disciplinele-i verificate de veacuri, luptă să-şi recîştige locul binemeritat. S-au tipărit în ultimii ani scrieri literare care aparţin patrimoniului cultural universal. Au fost astfel puse la îndemîna publicului volume monumentale, adevărate cărţi de căpătîi, unele chiar la prima apariţie în limba noastră : operele unor Appian, Herodot, Aristotel, Eschil, Sofocle, Euripide, Plutarh, Diogenes Laertios ; iar de la latini : Caesar (integral), Cicero, Ovidius (în mai multe ediţii), Tacitus (integral), Aulus Gellius, Apuleius *(Măgarul de aur)*, Macrobius *(Saturnalia)*, ca să amintim doar unele nume ilustre.

Volumul de faţă vine să se alăture celor sus amintite. Este un volum antologic, ales pe criteriul valorii poetice, cu scopul de a oferi tineretului nostru studios principalele legende extrase din poezia greco-latină, din opera celor mai de seamă poeţi : Hesiod, Homer, Pindar, Bacchilide, Calimah, Teocrit, Moschos ; iar dintre poeţii latini : Catul, Vergilius, Ovidius, Seneca Filozoful, Claudian. Sînt vestitele legende ale unei lumi „ce gîndea în basme şi vorbea în poezii" (Eminescu).

Selecţia este judicios repartizată pe teme : originea zeilor şi luptele lor pentru privilegii divine ; Obîrşiile omenirii şi avatarurile ei ; Vîrsta eroilor şi a eroinelor. Versurile selectate sînt ilustrate prin citate din cele mai bune traduceri existente în literatura noastră : G. Coşbuc, G. Murnu, St. Bezdechi, T. A. Naum, Maria-Valeria Petrescu, Simina Noica ; iar la operele poeţilor ale căror versuri nu sînt încă transpuse în româneşte, autorul, Ion Acsan, s-a folosit de traducerea proprie, redată în vers modern, în metru de 18/17 silabe, măsură ce — după propria-i justificare — îmbracă perfect amploarea eroicului hexametru dactilic antic.

Traducerea realizată de Ion Acsan are deosebitul merit de a fi fluentă şi clară. Dăm, spre exemplificare, un singur citat din *Gigantomahia* poetului latinei tîrzii, Claudius Claudianus, versuri pentru prima oară traduse în literatura noastră :

Odinioară mama Glie, urînd regatul din văzduh,
Plîngînd şi crîncenele chinuri pe care le răbdau Titanii,
Umplu Tartarul fără margini cu monstruoşii ei copii . . .
„O, tineri demni să-nfrîngă zeii, tot ce vedeţi în jurul vostru
Veţi dobîndi luptînd, căci lumea e preţul unei biruinţe:
Să simtă în sfîrşit Cronidul ce-nseamnă marea mea mînie !
Să afle ce-i în stare Glia ! Puterea cine mi-o întrece?"

Cu asemenea reuşite transpuneri a ilustrat autorul şi texte din Hesiod *(Teogonia)*, Calimah *(Imnuri)*, Homer *(Imnuri apocrife)*, Moschos *(Idile)*, Teocrit *(Idile)*, Seneca *(Medeea)*.

Dintre cele apărute la noi, această antologie este prima prezentată în acest fel. Lucrarea are marea calitate de a fi redată în stil limpede, fiind chiar şi pe înţelesul unui cititor mai puţin informat.

Prefaţa este lămuritoare, nici încărcată nici simplistă, avîndu-se mereu în seamă că se adresează în primul rînd tineretului pe cale de formare, că lucrarea este menită, după profil, să aducă acest aport în colecţia Lyceum.

Aparatul bibliografic este bogat şi bine pus la punct, iar aprecierile critice care însoţesc volumul, precum cere colecţia, adecvate conţinutului. Este chiar ceea ce trebuie să reţină un tînăr din parcurgerea vastului cîmp al antichităţii greco-latine, aprecieri extrase din studiile unor cercetători de mare valoare : A. Bonnard, G. Germain, P. Grimal ; iar dintre români, G. Călinescu şi N. Lascu.

În acest florilegiu, n-aş fi trecut numele eroilor în dublete. Astfel se găsesc şi numirile greceşti şi cele romanizate pe aceeaşi pagină (Heracle şi Hercule, p. 238).

În ansamblu, cartea răspunde cerinţelor pentru care a fost tipărită şi va aduce un real folos publicului cititor, în genere.

D. Crăciun

Problèmes de la terre en Grèce ancienne, sous la direction de M. I. FINLEY. École Pratique des Hautes Études-Sorbonne. Sixième section : Sciences économiques et sociales. Centre de recherches historiques. *Civilisations et société*, Paris-La Haye, Mouton., 1973, 320 p.

Apariţia actelor colocviului de la Royaumont (1969) cu privire la ,,problemele pămîntului'' constituie fără îndoială un eveniment ştiinţific important; dacă n-ar fi decît faptul că, aşa cum subliniază şi M. I. Finley în cuvîntul introductiv al volumului, de la lucrarea lui Paul Guiraud, *La propriété foncière en Grèce*, nu s-a mai publicat vreo monografie care să examineze ansamblul problemelor pe care le comportă regimul solului, statutul proprietăţii funciare şi rolul acesteia în întreaga societate greacă. Dacă adăugăm însă acestui considerent preliminar varietatea şi calitatea deosebită a contribuţiilor strînse la un loc, spectrul foarte larg de preocupări, şcoli şi autori reflectînd o concepţie multilaterală asupra temei, ne putem da seama lesne de interesul deosebit pe care volumul poate să-l suscite.

Aşa cum ne previne din primele pagini coordonatorul volumului, M. I. Finley, lucrarea se prezintă — ca şi colocviul care a dus la alcătuirea ei — ca o dezbatere deschisă, care nu aspiră să formuleze concluzii finale, ci să indice direcţii de cercetare şi interpretare, perspective actuale, modalităţi concrete de rezolvare a acestora. Pornind de la acest principial şi corect refuz al absolutizărilor, de la constatarea, temeinic argumentată, a necesităţii unei abordări foarte diferenţiate şi întemeiate pe izvoare cît mai directe şi mai pertinente, volumul organizează contribuţiile autorilor în jurul cîtorva teme mai importante: probleme ale coloniilor greceşti, ale epocii clasice — cu un capitol special de studii pornind de la documentarea attică — , probleme ale Egiptului elenistic şi roman şi probleme ale reflectării în mentalitatea greacă a raporturilor cu pămîntul.

Prima secţiune a volumului, aceea consacrată problemelor raporturilor funciare şi exploatării solului în mediul colonial, cuprinde contribuţii extrem de interesante, începînd cu ampla trecere în revistă a aspectelor variate şi complexe ale pămîntului în coloniile din Magna Graecie, datorată lui Ettore Lepore. Discuţia extrem de fertilă în puncte de vedere noi, punerea în lumină a complexităţii şi nuanţelor deosebit de variate ale documentelor esenţiale pentru înţelegerea mai adecvată a problemelor agrare — aspect fundamental al colonizării greceşti în ansamblu şi al celei occidentale în mod special, fac din textul foarte dens al contribuţiei lui E. Lepore o bază indispensabilă pentru discuţii ulterioare; chiar dacă uneori meandrele unei dezbateri complicate prin însăşi natura ei par excesiv încărcate şi cantitatea de informaţie, şi efortul pluridisciplinar al ipotezelor şi formulărilor (probleme de sociologie a ,,aculturaţiei'', *frontier-history* şi alte cercetări înrudite), şi examinarea stăruitoare a *multiplicităţii* factorilor implicaţi în procesul dobîndirii şi exploatării teritoriilor agrare ale coloniilor constituie elemente de progres cert în continuarea discuţiei. N-am lua decît un exemplu, acela al examinării critice a tezei formulate în chipul cel mai categoric de Emilio Sereni (*Critica marxista*, 1966, p. 77 sqq.) cu privire la existenţa unui *bloc istoric omogen* între πόλις şi χώρα; cu o pătrundere critică remarcabilă, Lepore evidenţiază, în infrastructura *aparenţelor* de *isomoiria*, mecanismele variate care, în practică, o neagă, căile de diferenţiere, modalităţile concrete posibile de acumulare de proprietate funciară, tensiunile rezultînd din acest proces — ni se pare remarcabilă atît pertinenţa argumentelor, cît şi modalitatea dialectică de judecată, care face ca această critică să nu ducă la o reîntoarcere la puncte de vedere declarative şi apriorice cu privire la problemele repartiţiei proprietăţii, ci să înglobeze rezultatele teoretice şi practice cîştigate de cercetarea istorică recentă într-o viziune plină de sugestii şi perspective.

Unul din stimulentele cele mai importante ale acestei înnoiri de perspectivă în domeniul problemelor de structură a cetăţii este, în ultima vreme, încorporarea tot mai consecventă şi interpretarea istorică a cercetărilor arheologice, la rîndu-le tot mai atent orientate către cercetarea urmelor materiale interesînd istoria vieţii economice şi sociale, mai degrabă decît istoria artelor, de pildă. Pe linia comunicării unor rezultate de acest tip şi a inserării lor în problematica

agrară se înscriu, în volumul de faţă, comunicările lui D. Adamesteanu (*Le Suddivisioni di terra nel Metapontino*), G. Vallet (*Espace privé et espace public dans une cité coloniale de l'Occident : Mégara Hyblaea*), ambele prezentînd rezultate dobîndite de autori în cercetarea mediului colonial din Magna Graecia şi Sicilia. Cercetarea arheologică sistematică a *chorei* metapontine a dus la descoperirea, extrem de importantă, a unei reţele de lotizări sistematice în parcele egale, fiecare cu locuinţa ei, pe care autorul o consideră ca tipică pentru distribuţia şi exploatarea teritoriului cetăţii încă din epoca arhaică. În măsura în care asemenea rezultate se vor verifica în explorarea altor aşezări agrare, se va putea constitui o documentare cu mult mai consistentă pentru rezolvarea problemei, de o fundamentală însemnătate, a repartiţiei şi modului de exploatare a teritoriului rural, măcar pentru cetăţi predominant agrare cum e Metapontul; evident, arheologia, singură, nu poate oferi soluţii globale şi prudenţa cu care cercetarea acestor probleme utilizează asemenea rezultate se justifică măcar în parte. E limpede însă că urmărirea sistematică a unor astfel de obiective poate contribui într-o măsură nebănuită la elucidarea unor probleme deosebit de gingaşe, şi pe care singură interpretarea prea puţinelor texte o poate sărăci şi steriliza.

Aportul cercetărilor arheologice la elucidarea problemelor distribuţiei teritoriului e evidentă şi în contribuţia lui G. Vallet, care subliniază unele particularităţi ale organizării spaţiului urban la Megara Hyblaia în epoca arhaică; autorul evidenţiază, cel puţin pentru această cetate, continuitatea evoluţiei şi a repartiţiei loturilor în cetate în secolele VIII—VI î.e.n. şi absenţa unui plan ortogonal al reţelei urbane, ceea ce nu e deloc lipsit de importanţă pentru raporturile sociale pe care această reţea le poate reflecta.

Mediul coloniilor greceşti din Pont, a căror evoluţie originală în raport cu coloniile occidentale şi cu Grecia metropolitană a fost pusă în lumină de cercetări în care şcoala arheologică românească a adus o contribuţie semnificativă, face obiectul comunicării prof. D. M. Pippidi, *Le problème de la main d'œuvre agricole dans les colonies grecques de la Mer Noire*.

Studiul demonstrează cu o remarcabilă claritate că ipoteza unei utilizări masive a mîinii de lucru servile pentru exploatarea teritoriilor rurale în cetăţile pontice nu-şi află justificarea în documentarea istorică şi epigrafică, şi că grînele — principalul produs al acestor cetăţi — se obţineau în parte prin exploatarea directă şi schimb cu autohtonii, în parte prin exploatarea unor populaţii dependente de tipul *mariandinilor* din Heracleea Pontică, pe care pătrunzătoarea interpretare a autorului le dovedeşte a fi documentate în regatul Bosporan, la Chersones, la Olbia, la Histria. Eleganta şi atît de revelatoarea demonstraţie întreprinsă de autor elucidează astfel o problemă dintre cele mai importante pentru restituirea inteligibilă a proceselor dominante în colonizarea pontică.

Clarificarea — cel puţin în acest stadiu al cercetărilor — a raporturilor între structurile urbane şi teritoriu este sintetizată în comunicarea, admirabilă şi ca problematică, şi ca sinteză, şi ca perspective, a lui Roland Martin, *Rapport entre les structures urbaines et les modes de division et d'exploitation du territoire*. Autorul distinge două tipuri principale — cetăţi cu „vocaţie predominant agrară" şi cu „vocaţie predominant comercială", reflectată în structura şi fizionomia urbanistică şi în raporturile cu teritoriul, cu diviziunile şi organizarea lui, ambele aceste structuri spaţiale — urbane şi rurale — reflectînd în chip relativ omogen raporturi de forţe politice şi o anume imagine ideală a πόλις-ului. Raportul πόλις—χώρα în organizarea spaţiului este dealtminteri urmărit în ambele sensuri, autorul punînd în lumină şi modul în care ponderea teritoriului grevează asupra tipului de structuri urbane şi sugerează şi alte linii de extindere a cercetării, mai ales în direcţia raportului *polis-necropolis*.

J. Pečirka (*Homestead Farms in Classical and Hellenistic Hellas*) studiază în detaliu atît problemele generale ale unui sistem de locuire şi exploatare permanentă a loturilor de pămînt, punînd în lumină într-un chip remarcabil condiţiile specifice în care acest mod de exploatare mai puţin obişnuit în Grecia s-a dezvoltat totuşi, cît şi cîteva cazuri particulare la Milet, în Attica (Anagyrous, Sunion), la Delos. Rezultatele cercetării îmbogăţesc şi informaţia şi imaginea de ansamblu a economiei lumii greceşti, şi ar putea oferi şi sugestii importante pentru înţelegerea formelor de exploatare a solului în epoca elenistică, mai ales în medii extra-egiptene.

Studiind complexele raporturi între spaţiul civic şi spaţiul strategic, extrem de interesanta contribuţie a lui Y. Garlan (*La défense du territoire à l'époque classique*) urmăreşte evoluţia concepţiilor strategice în funcţie de raportul πόλις—χώρα, ajungînd la concluzia, deosebit de importantă, că modificările de strategie şi tactică *se adaptează* noilor relaţii între spaţiul urban şi cel rural, nu le creează, punînd în lumină relaţia dintre „depolitizarea" teritoriului şi tehnicizarea apărării în forme depăşind cetatea, adică între criza cetăţii şi criza concepţiei ei strategice.

Aducînd în dezbatere un grup de inscripţii attice de la sfîrşitul sec. IV î.e.n. în legătură cu vînzarea unor proprietăţi, şi continuînd o discuţie începută de istoricul sovietic V. Andreiev (VDI 1960, 2, pp. 47—57; 1967, 2 p. 48—76), D. M. Lewis (*The Athenian Rationes Cente-*

simarum) aduce numeroase precizii de detaliu şi nuanţări interesante într-o dezbatere încă deschisă; acestora le adaugă un *excursus* plin de miez despre sensul noţiunii de ἐσχατιά în vocabularul attic, precizînd că aici sensul nu e de „mărginaş de graniţă" ci, în chip predominant, de teren la o oarecare altitudine, în regiunea deluroasă.

Studiul consacrat de Ph. Gauthier proprietăţilor unor cetăţeni atenieni în afara Atticei (*À propos des clérouquies athéniennes du Ve siècle*) dovedeşte că, din moment ce majoritatea proprietăţilor de acest fel par a fi dobîndite cu titlu privat (deci ilegal), şi din moment ce, iarăşi, majoritatea cazurilor cunoscute se referă la atenieni bogaţi şi nobili, distincţia tradiţională între *aristoi* respectuoşi de drepturile aliaţilor şi *demos*-ul care profită de pe urma ligii este doar o temă propagandistică fără temeiuri reale.

Cl. Mossé (*Le statut des paysans en Attique au IVe siècle*) urmăreşte direcţiile de evoluţie a proprietăţii rurale, regăsind în acest domeniu fenomene inseparabile de criza generală a πόλις-ului, şi care se situează cu precădere în a doua jumătate a veacului IV, mai ales între 340 şi 320, cînd asistăm într-adevăr la o manifestă concentrare a pămînturilor, disociată în bună măsură însă, la această dată, de efectele războiului peloponesiac şi inserată mai firesc în evoluţia generală a Atenei în această epocă.

Trei studii se îndreaptă asupra cîtorva din problemele atît de complicate ale regimului solului şi modurilor de exploatare a acestuia în epoca elenistică şi romană în Egipt. Particularităţile raporturilor oraş — χώρα regală în Egiptul Lagid pe care le pune în lumină cercetarea lui J. Bingen (*Présence grecque et milieu rural ptolémaïque*), contrazicînd evoluţii aparent logice de la cleruhie la proprietatea alienabilă printr-o presupusă implantare a grecilor în mediul rural, dovedeşte că procesul de elenizare al structurilor e cu mult mai complex; într-adevăr, la capătul unei perioade considerabile în care se accentuează distincţia între populaţia greacă urbană şi populaţia egipteană rurală, se constată tendinţa de conglomerare în centre urbane mici pornind de la care se va realiza dominaţia oraşului asupra satului specifică epocii romane, precum şi fenomene de elenizare a egiptenilor ca semn al ascensiunii lor economice şi sociale.

Extrem de pătrunzătoarea analiză pe care o întreprinde, într-un domeniu precis delimitat D. J. Crawford (*The Opium Poppy*) dovedeşte şi ea lipsa de acoperire a unor teorii dintre cele mai răspîndite cu privire la ponderea exploatării unor culturi planificate, specializate şi destinate pieţii. Autoarea confirmă în esenţă concluziile formulate încă din 1967 de P. Vidal-Naquet în această direcţie şi dovedeşte că asemenea culturi speciale, sistematice, şi ţinînd de producţia de mărfuri întîmpină rezistenţă, dificultăţi şi sînt repede abandonate în favoarea culturilor (şi raporturilor) tradiţionale.

Contribuţia Irenei Bieżunska-Małowist, *La propriété foncière dans l'Egypte romaine* pune în lumină cîteva elemente fundamentale rezultînd din cercetarea documentelor referitoare la proprietăţile din Egipt; autoarea demonstrează că abia din a doua jumătate a sec. II e.n. putem vorbi de o prezenţă efectivă a unor proprietari *romani*, şi că în genere aceştia sînt mari proprietari. Veteranii romani menţionaţi — proprietari mici şi mijlocii — sînt de multe ori egipteni de origine, şi oricum greu de definit cu precizie ca romani în sens propriu; această pătură însă se dovedeşte a fi, independent de origini şi de caracterul destul de superficial uneori al romanizării, o populaţie *urbană*, inserîndu-se fără dificultăţi în mediul de tradiţie greacă.

Cea mai puţin tradiţională secţiune a acestui volum care, oricum, nu poate fi învinuit de conformism, este fără îndoială cea finală, studiind trei aspecte ale *reprezentării* relaţiilor cu teritoriul în mentalitatea greacă. Studiul lui P. Vidal-Naquet, *Aspects mythiques de la terre et du sacrifice dans l'Odyssée*, scoate în evidenţă în chip admirabil organizarea concepţiilor tradiţionale cu privire la raportul între natură şi cultură, între uman şi extra-uman, în delimitarea cărora, încă din epopee, concură atît raportul „normal" cu pămîntul—agricultura, cît şi raportul „normal" cu divinitatea—sacrificiul, cuplu inseparabil de atitudini definitorii. Contribuţia lui Marcel Detienne, *L'Olivier d'Athéna*, restituie complexul de conotaţii şi structura raporturilor între cetate şi simbolul ei mitic, măslinul, punînd încă o dată în lumină complexele şi subtilele corespondenţe între reprezentările mitice şi relaţiile social-politice pe care le reflectă şi într-un fel le prelungesc într-o alcătuire omogenă.

În fine, interesanta investigaţie întreprinsă de Alain Schnapp asupra structurilor de mentalitate subiacente operei lui Xenofon (*Représentations du territoire de guerre et du territoire de chasse dans l'œuvre de Xénophon*) pune în lumină corespondenţa sistematică a imaginii modurilor de vînătoare „arhaice", reglementate, în opoziţie cu vînătoarea ca tehnică, cu cuplul opoziţional strategie arhaică, codificată pînă aproape de ritualizare — strategie nouă, τέχνη, ţinînd de altă imagine a teritoriului de război şi a războiului în genere. Demonstraţia e convingătoare şi pertinentă, aducînd în discuţie şi un element nou în raport cu ecuaţia constantă *pămînt = pămînt cultivat*, care domină, într-o justă perspectivă dealtminteri, restul contribuţiilor.

Nu se poate, cred, însuma într-o singură frază o concluzie cuprinzînd contribuţia acestui volum la progresul cercetării unei probleme atît de vitale a istoriei Greciei. Ca şi alte colocvii şi volume însumînd discuţii pornite din iniţiativa şi cu contribuţia remarcabilului grup de cercetători de la secţia a VI-a a EPHE, colocviul de la Royaumont a concentrat specialişti de înaltă ţinută şi calitate, realizînd o dezbatere din cele mai fructuoase şi mai pline de perspective. Caracterul deschis, concret şi elocvent al acestei dezbateri, care nu oferă, în chip deliberat, o unică concluzie uniformă, contribuie în mare măsură la definirea unui mare număr de concluzii de un remarcabil interes. Actualitatea şi noutatea perspectivelor, valoarea de model metodologic a fiecăruia din studii şi spiritul dominant al cercetării întreprinse fac ca interesul acestui volum să depăşească cu mult domeniul — şi aşa fundamental — căruia i-a fost consacrat.

Zoe Petre

THEODOROS CH. SARIKAKIS, ʽΡωμαῖοι ἄρχοντες τῆς ἐπαρχίας Μακεδονίας. Μέρος Α΄. Ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τῆς ἐπαρχίας μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Αὐγούστου (148—27 π.Χ.). (Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη 36). Θεσσαλονίκη, 1971, VII + 229 p. in 8°, 3 hărţi afară din text.

Despre activitatea Societăţii de Studii macedonene din Salonic s-a mai vorbit în paginile Studiilor clasice. Subliniind aci împrejurarea că printre preocupările acestei instituţii studiile de istorie veche ocupă un rol notabil, aş vrea doar să amintesc, dintre cele mai recente publicaţii ale Societăţii în acest domeniu, în primul rînd cartea lui Panagiotis Ghioca despre Filip al II-lea (apărută în 1959), monografia lui Christos A. Naltsa despre acelaşi rege (tipărită în 1970), pe lîngă lucrarea care formează obiectul acestei semnalări, prosopografia lui Theodor Sarikakis intitulată : *Demnitarii romani ai provinciei Macedonia între anii 148—27 î.e.n.*

Cum se ştie, primele încercări de întocmire a unor *fasti* ai provinciei Macedonia datează din veacul trecut. Disertaţia lui August Zumpt : *De Macedoniae Romanorum provinciae praesidibus qui fuerunt usque ad imperatorem Fl. Vespasianum* e din 1854. Mai aproape de noi, sînt de amintit cercetările similare ale lui Gaebler (1906), Geyer (1928) şi, mai ales, ale lui D. Kanatsoulis (1955, completată în 1967), mai vaste decît cele precedente, în sensul că îmbrăţişează întreaga existenţă istorică a provinciei, de la întemeiere pînă în zilele lui Constantin. În cartea de care mă ocup autorul îşi propune să trateze aceeaşi lungă perioadă în două volume, din care unul ne stă acum în faţă iar altul ne e făgăduit pentru un viitor apropiat.

Din capul locului se poate spune că lucrarea e judicios concepută şi serios lucrată, fără a mai vorbi de condiţiile grafice în care ne e prezentată, şi ele excelente. Ceea ce o deosebeşte de alte publicaţii similare e, pe de o parte, hotărîrea de a oferi, pe lîngă lista guvernatorilor propriu-zişi ai Macedoniei, şi pe cea a demnitarilor în subordine, oricare le-ar fi fost atribuţiile şi gradul, pe de alta, de a reproduce în cuprinsul paragrafelor referitoare la fiecare persoană studiată textele epigrafice sau literare referitoare la activitatea lor în provincie. E uşor de înţeles că această activitate e în cele mai multe cazuri de natură militară. În aceste condiţii, istoricul Peninsulei Balcanice în ultimele două veacuri î.e.n. găseşte în lucrarea lui Sarikakis un adevărat *corpus* documentar, făcut să-i înlesnească munca de informare în privinţa luptelor purtate de romani timp de aproape două secole cu triburile independente — traci, iliri sau scordisci sălăşluiţi între hotarele de nord ale Macedoniei şi Dunăre.

Capitolul referitor la guvernatori se deschide cu Q. Caecilius Metellus Macedonicus (147—146) şi se încheie cu M. Licinius Crassus (30—28 î.e.n.) ; cel privitor la *legati* de orice fel, cu un Vibius insuficient identificat (între 130 şi 80) şi sfîrşeşte cu L. Sestius Quirinalis (*pro quaestore* în anii 43—42 î.e.n.). Capitole separate sînt consacrate „incerţilor" din cele trei categorii, urmate de tabloul alfabetic al demnitarilor pomeniţi în lucrare cu orice titlu şi de lista completă a izvoarelor folosite : literare, epigrafice şi numismatice.

Prima parte a cercetării care ne reţine atenţia se prezintă deci ca o lucrare serioasă şi documentată, chiar dacă în unele cazuri informaţia autorului nu-i completă. Sarikakis cunoaşte şi citează conştiincios literatura occidentală în materie (în primul rînd literatura prosopografică), dar e mai puţin familiarizat cu publicaţiile bulgăreşti, arheologice şi epigrafice, ca să nu mai vorbesc de cele româneşti. În paginile despre activitatea lui M. Terentius Varro Lucullus o men-

ţiune fugară a tratatului Roma-Callatis se întemeiază numai pe studiul lui Passerini, citat poate după Rostovtzev (SEHHW); în cele despre C. Antonius Hybrida sînt lăsate nelămurite identitatea „aliaţilor" amintiţi de Dion Cassius XXXVIII 10, 1—3, şi participarea geţilor la înfrîngerea guvernatorului sub zidurile Histriei. Sumară e şi notiţa despre misiunea balcanică a lui M. Licinius Crassus, din a cărui activitate războinică desfăşurată în Dobrogea nu se reţin decît puţinele indicaţii oferite de autorul *Istoriei romane*. Nici rezistenţa micilor „regate" getice nu e în vreun fel explicată, nici problema trecerii cetăţilor greceşti din Pontul Stîng sub oblăduirea Republicii nu-i examinată, în ciuda ipotezelor mai de mult formulate după care constituirea acestora în *koinon* şi, cel puţin pînă la o vreme, alipirea lor la Macedonia ar fi avut loc la sfîrşitul campaniilor victorioase ale lui Crassus.

Oricum, de n-ar fi decît prin aducerea la curent a *fasti*-lor mai vechi şi prin strîngerea laolaltă a izvoarelor privitoare la un veac şi mai bine de guvernare romană în Macedonia, lucrarea lui Sarikakis constituie un instrument de lucru a cărui utilitate abia dacă mai trebuie subliniată.

D. M. Pippidi

ROBERT ÉTIENNE, *Le siècle d'Auguste*, Paris, Armand Collin, 1970, 319 p. (Collection U2).

În colecţia universitară U2 au apărut în ultimii ani mai multe lucrări utile, printre care şi cartea de faţă. Urmînd tiparele colecţiei, Robert Etienne, profesor de istorie romană într-una din universităţile din Bordeaux, ne oferă o prezentare de o sută de pagini asupra problemei, o culegere de traduceri din texte antice, precum şi din alte mărturii şi, în sfîrşit, anexe (hărţi, planuri, indici de surse, bibliografie esenţială). Tălmăcirile surselor sînt organizate după schema problemelor principale tratate în prezentarea introductivă.

Această prezentare, de înaltă popularizare, comportă o scurtă introducere, consacrată conceptului de *saeculum* al lui August, şi patru capitole esenţiale: ambiguităţile secolului, miturile secolului, realităţile secolului, „felicităţile" *(les félicités)* secolului. Fiecare din aceste capitole apare subdivizat în mai multe paragrafe şi două pagini de concluzii vin să încheie expunerea introductivă.

R. E. începe deci prin analiza accepţiilor noţiunii de secol în vremea lui August, reductibile, după părerea sa, la înţelesurile de epocă, de generaţie, ca şi de perioadă de o sută zece ani. Urmează apoi analiza portretului şi a operei lui August, în lumina ambiguităţii lor, noi am spune a multiplicităţii înţelesurilor sau mai degrabă a polisemiei lor. În sfîrşit, ni se propun succesiv analize ale mitologiei, ale propagandei augusteice, împinse deliberat spre planul simbolurilor, ca şi tabloul realităţilor istorice şi creaţiei politice a fondatorului Imperiului. Ideile cardinale ale profesorului bordelez rezidă tocmai în „ambiguitatea" demersului augusteic, precum şi în prioritatea factorului ideologic-moral-religios faţă de cel constituţional, în interiorul acţiunii lui August.

Cum se poate lesne observa, R.E. nu ne aduce idei fundamentale noi. Este însă adevărat că nici nu este uşor de inovat într-un domeniu atît de frecvent investigat de exegeza modernă. Să ne gîndim numai la lucrările lui Magdelain, Béranger, Gagé, Petit, Michel, dintre care unele sînt apărute tot în colecţia U2. Reţinem însă analiza subtilă a conceptului de *libertas* (pp. 37—38 şi 90), închipuită ca putinţă de a acţiona în cadrul legal tradiţional, în respectul faţă de *mos maiorum*, în raza de acţiune a faimosului *consensus omnium* şi ideea — nici ea desigur nouă, dar mereu vrednică de subliniat şi adesea consemnată de autor — că nu există barieră între principat şi dominat, că demersul lui Diocleţian rămîne mai augusteic decît se crede adesea. În sfîrşit, organizarea acestor consideraţii introductive apare totdeauna ca inteligentă, proaspătă şi în acelaşi timp coerentă, am spune „rotundă", fapt care explică reputaţia de care se bucură această carte în Franţa şi chiar în afara ei. Remarcabilă ni se pare mai ales culegerea de mărturii antice, unde inscripţiile şi monedele ocupă un loc important şi nu sînt neglijate în favoarea textelor.

Dar ni se pare că, în raport cu atenţia acordată factorului ideologic, R.E. lasă oarecum în umbră elementul social. Într-adevăr, se ştie de multă vreme că mesajul augusteic cu sensuri multiple, aşa-zisa „ambiguïté" a celui dintîi *princeps* răspunde unui anumit echilibru al forţelor sociale, îndeosebi al forţelor sociale suprapuse. Ideea apare în cartea recenzată de noi, dar sublinierea ei n-ar fi făcut decît să întregească imaginea epocii lui August, pe care ne-o oferă profesorul Robert Etienne.

Eugen Cizek

JEAN BÉRANGER, *'Principatus'. Études de notions et d'histoire politique dans l'Antiquité gréco-romaine.* Recueil publié en collaboration avec l'auteur par François Paschoud et Pierre Ducrey. Genève, Librairie Droz, 1973, XV + 486 p. in 8°.

În viața fiecărui om de carte, și mai vîrtos a unui profesor, sosește ceasul sărbătoresc dar melancolic cînd, singur sau ajutat de prieteni și elevi, încearcă să-și încheie socotelile cu sine și cu alții. Pentru unii, acest ceas înseamnă retragerea definitivă din viața dusă înainte, pentru alții, numai o schimbare a formei de activitate desfășurate decenii de-a rîndul. Și unii și ceilalți au dreptul la respectul și la dragostea noastră, dacă munca nu le-a fost stearpă și dacă — mai amplă sau mai modestă — contribuția la progresul cunoștințelor și la formarea succesivelor generații de învățăcei nu-i nici ea neglijabilă.

Profesorul Jean Béranger, de la Universitatea din Lausanne, e dintre cei spre care se îndreaptă gîndul nostru recunoscător, în momentul cînd, înconjurat de prețuirea colegilor și de afecțiunea discipolilor, părăsește o catedră pe care a cinstit-o ani îndelungați. Pe plan științific, are meritul de a fi cultivat cu consecvență un aspect al istoriei Imperiului roman timpuriu multă vreme neglijat și care, după publicarea în 1953 a tezei sale *Recherches sur l'aspect idéologique du Principat*, reține tot mai mult atenția cercetătorilor. Sub raport pedagogic și didactic, pe acel de a fi apărat cu dîrzenie — „envers et contre tous" — învățămîntul clasic în propria sa țară și în numeroase reuniuni internaționale, precum și de a-și fi pregătit urmași vrednici, din numărul cărora mă mulțumesc să citez numele lui François Paschoud, profesor de latină la Universitatea din Geneva, editorul lui Zosim în colecția „Budé", și pe al lui Pierre Ducrey, actualul titular al catedrei de istorie veche de la Universitatea din Lausanne, autorul unei importante lucrări despre condiția prizonierilor în Grecia antică, lăudată într-un număr mai vechi al revistei noastre.

Cum e de toți știut, există două moduri de a cinsti pe un învățat la împlinirea unei anumite vîrste (în cazul de față șaptezeci de ani): unul, prin închinarea unei culegeri de contribuții anume scrise de colegi și prieteni, altul prin strîngerea laolaltă, într-unul sau mai multe volume, a unor „scrieri mărunte" ale sărbătoritului, împrăștiate prin reviste și, în aceste condiții, anevoie de consultat și de găsit. În această privință nu-i nevoie să citez exemple, nici să exprim preferințe. Subliniez doar utilitatea indiscutabilă a acestui de-al doilea mod de a cinsti un cercetător, menit să-i întregească opera și să-i prelungească răsunetul.

E ceea ce au năzuit să facă, ajutați de sărbătoritul însuși, editorii lucrării a cărei apariție o semnalez, care strînge laolaltă nu mai puțin de 24 de studii diferite — unele de o oarecare întindere, altele mai scurte, toate importante pentru cunoașterea Imperiului roman timpuriu, toate dezvoltînd și adîncind teze enunțate de Béranger în cartea-i din 1953.

Cum nu poate fi vorba să mă opresc aci asupra fiecăruia, nici să exprim o adeziune la concluziile celor mai importante (ale căror rezultate am avut prilejul să le folosesc nu o dată în unele scrieri de tinerețe), mă mulțumesc să dau abia o idee de varietatea subiectelor și de chipul cum se încadrează într-o viziune de ansamblu a ideologiei imperiale, de la Seneca la Panegiriștii sec. al IV-lea.

Trei secțiuni de întindere inegală servesc de introducere la tema majoră a lucrării, care e istoria Principatului. Prima, ținînd loc de cuvînt-înainte, prezintă vederile autorului despre locul limbii latine în învățămîntul modern. A doua, singura oarecum izolată în raport cu preocupările celorlalte, reia un articol din 1964: *Grandeur et servitude du souverain hellénistique.* A treia, în sfîrșit, pregătește terenul pentru părțile IV și V ale volumului și tratează mai multe probleme legate de istoria ultimului veac al Republicii: *'Tyrannus'. Notes sur la notion de tyrannie chez les Romains, particulièrement à l'époque de César et de Cicéron; La date de la „Lex Antonia de Termessibus" et le tribunat syllanien; Ordres et classes chez Cicéron; A propos d'un „imperium infinitum". Histoire et stylistique; Dans la tempête: Cicéron entre Pompée et César, 50—44 av. J.C.*

A IV-a împărțire a volumului — *Le Principat* — reunește nu mai puțin de opt studii, toate importante și toate larg folosite în lucrările de istorie romană imperială ale ultimelor decenii: *L'hérédité du principat. Note sur la transmission du pouvoir impérial aux deux premiers siècles; Pour une définition du Principat: Auguste dans Aulu-Gelle XV 7,3; Le refus du pouvoir; La démocratie sous l'empire romain: les opérations électorales de la „Tabula Hebana" et la „destinatio"; L'accession d'Auguste et l'idéologie du „privatus"; Diagnostic du Principat: l'empereur romain, chef de parti; La notion du principat sous Trajan et Hadrien.*

În sfîrșit, în partea a V-a: *Idéologies, réalités, religion,* studiile grupate depășesc cronologic limitele părților precedente, purtînd în bună măsură asupra unor teme din istoria Dominatului: *Étude sur Saint Ambroise: l'image de l'État dans les sociétés animales; Le „Genius Populi Romani" dans la politique impériale; L'expression de la divinité dans les Panégyriques*

latins, — în timp ce altele urmăresc răsfrîngerile ideologiei imperiale în literatură *(Idéologie impériale et épopée latine)* și în artele plastice ale timpului *(Les Génies du Sénat et du peuple romain et les reliefs flaviens de la Cancelleria).*

Bogăția și varietatea cuprinsului se vădesc la cea mai superficială parcurgere a acestei înșirări. La fel și interesul studiilor în parte, a căror convergență și coerență, a căror ascuțime și stăpînire a izvoarelor se impun la prima lectură. E un dar prețios pe care ni-l fac împreună autorul și editorii culegerii, a căror rîvnă a îmbogățit lucrarea cu trei indici indispensabili: *Index locorum, index nominum* și un „*index des notions*". Nici unuia, nici celorlalți, cititorii nu le vor precupeți recunoștința.

D. M. Pippidi

Entretiens sur l'antiquité classique publiés par Olivier REVERDIN, tome XIX. *Le culte des souverains dans l'Empire romain.* Sept exposés suivis de discussions par Elias BICKERMAN, Christian HABICHT, Jean BEAUJEU, Fergus MILLAR, Glenn W. BOWERSOCK, Salvatore CALDERONE, Klaus THRAEDE, avec la participation de Denis van Berchem, Adalberto Giovannini, François Paschoud, † Henry Seyrig. Entretiens préparés et présidés par Willem Den Boer. Fondation Hardt pour l'étude de l'antiquité classique, Vandœuvres-Genève, 1973. 332 p. in 16°.

Se împlinesc în vara aceasta două decenii de la apariția primului volum de „Entretiens Hardt", consacrat noțiunii de divin, de la Homer la Platon. De-atunci, an de an, asemenea docte întîlniri s-au succedat cu regularitate la Vandœuvres, mică localitate din marginea Genevei, pe cale de a deveni o Mecă a clasiciștilor de pretutindeni de cînd, pe lîngă ctitoria baronului Hardt, adăpostește și Fundația Martin Bodmer, deținătoarea neprețuitei colecții de papiri care ne-a revelat în anii din urmă, împreună cu o seamă de importante texte neotestamentare, primele comedii întregi ale lui Menandru.

Din 1954 pînă astăzi, tomurile Convorbirilor Hardt se apropie de douăzeci, incluzînd — în ordinea lor cronologică — discuții despre influența greacă asupra poeziei latine de la Catul la Ovidiu, tradiția platoniciană, istoriografia în antichitate, izvoarele lui Plotin, Euripide, Hesiod și influența sa, greci și barbari, Varro, Arhiloh, *Politica* lui Aristotel, Porphyrios, originile Republicii romane, epigrama greacă, Lucan, Menandru, Ennius, scrierile pseud-epigrafe — ultimul apărut fiind cel de care-mi propun să mă ocup în această dare de seamă. Alte două volume sînt anunțate pentru 1974—1975 și vor trata, respectiv, despre Polibiu și Proclos.

La dezbaterea ce ne reține atenția au luat parte, cum se vede din titlu, cîțiva cunoscuți istorici ai antichității, din mai multe generații, aleși după competența în materia tratată, dar și cu intenția de a reprezenta un număr de țări unde tradiția clasică e cultivată cu mai multă strălucire: de la Anglia și Franța pînă la Germania și Italia, Olanda, Statele Unite și Elveția.

Sub raportul subiectelor tratate, sarcinile au fost distribuite precum urmează: Elias Bickerman: *Consecratio;* Christian Habicht: *Die augusteische Zeit und das erste Jahrhundert nach Christi Geburt;* Jean Beaujeu: *Les apologistes et le culte des souverains;* Fergus Millar: *The Imperial Cult and the Persecutions*; Glenn W. Bowersock: *Greek Intellectuals and the Imperial Cult in the second Century A. D.;* Salvatore Calderone: *Teologia politica, successione dinastica e 'consecratio' in età constantiniana;* Klaus Thraede: *Die Poesie und der Kaiserkult.* Dintre autorii de referate și dintre participanții la discuții, numai primii doi erau cunoscuți ca specialiști ai problemelor puse de cultul cîrmuitorilor în antichitate. Ceilalți și-au ales fie teme legate de preocupările lor obișnuite (Beaujeu, Bowersock, Calderone), fie sugerate de organizatorul discuțiilor, Willem Den Boer, a cărui contribuție la succesul reuniunii apare discretă.

În aceste condiții, era inevitabil ca rapoartele să prezinte inegalități rezultînd nu numai din pregătirea diferită a autorilor, dar și din alegerea temelor supuse discuției. Surprinde, în această ordine de idei, lipsa unui examen al deosebirilor dintre cultul imperial în provinciile răsăritene și în cele occidentale, ori a legăturilor lui cu așteptarea mesianică proprie ultimului secol î.e.n. (sub îndoitul aspect religios și filozofic), ori a rădăcinilor romane ale adorației cîrmuitorilor (cultul Geniului și al *Numen*-ului personalităților de excepție), ori, ca să nu lungesc această înșirare, o privire asupra evoluției conceptului de θεῖος ἀνήρ în lumile elenistică și romană. Evident, o tratare a monumentelor de artă privitoare la religia împăraților n-ar fi

fost nici ea lipsită de interes (la şaizeci de ani după cartea Eugeniei Strong: *Apotheosis and After Life*), după cum n-ar fi fost de prisos o prezentare a rezultatelor obţinute de-a lungul mai multor zeci de ani, în primul rînd de Andreas Alföldi, în legătură cu insemnele împărăteşti şi ceremonialul aulic de la August la Diocleţian (de acelaşi autor, vezi acum şi studiul abia apărut: *Die zwei Lorbeerbäume des Augustus*, Bonn, 1973).

Să recunoaştem totuşi că o luare în considerare a tuturor acestor aspecte ale cultului cîrmuitorilor în Roma republicană şi imperială n-ar fi fost cu putinţă, fără a da colocviului proporţii neobişnuite. Să presupunem de asemeni că subiectele alese ar fi, toate, deopotrivă de semnificative şi să privim mai de aproape concluziile la care se opresc — fiecare în secţiunea lui — învăţaţii îmbiaţi la discuţie.

Comunicarea lui E. Bickerman, care deschide seria, ridică problema importantă a locului ţinut de cultul împăraţilor în viaţa publică a Romei şi în raport cu panteonul tradiţional. Teza — în aparenţă paradoxală — a autorului, şi care pare să fi trezit o oarecare uimire printre participanţii la „masa rotundă" — e că, în înţelesul pe care i-l atribuie cei mai mulţi, un cult al împăraţilor n-a existat în Roma imperială şi că, în realitate, e vorba de un ansamblu de manifestări mergînd de la simplul omagiu civic pînă la adoraţia propriu-zisă, apărute la date diferite şi variind de la o provincie la alta. Noţiunea de 'cult imperial' e o creaţie a istoriografiei moderne, care vorbeşte de el ca şi cum ar fi fost legiferat pînă în cele mai mici amănunte, cită vreme în ochii oficialităţii romane (ai Senatului, în primul rînd) singuri împăraţii „consacraţi" după moarte prin rituri speciale deveneau *diui*, iar onorurile decernate în timpul vieţii fie nu depăşeau nivelul omenesc, fie nu angajau decît răspunderea celor ce avuseseră iniţiativa. O religie a împăraţilor uniformă şi obligatorie pentru ansamblul Imperiului n-a existat niciodată.

În liniile lor mari şi în numeroase detalii (cînd e vorba, de pildă, de riturile apoteozei) aceste teze sînt fără îndoială exacte. Una e cultul imperial în Orient şi alta în provinciile de limbă latină. Una, omagiul adus cîrmuitorilor în viaţă (jurămîntul pe *Genius* sau pe *Numen*, jertfa la aniversarea naşterii ori în alte împrejurări solemne), alta adoraţia în templele[1] hărăzite *diuilor* a căror listă nu se confundă cu acea a împăraţilor şi care, de altă parte, nu cuprinde numai nume de bărbaţi săvîrşiţi din viaţă pe tron, ci şi femei şi copii din casa imperială. Unde, cred, Bickerman exagerează e cînd tăgăduieşte cultului imperial orice spontaneitate (şi chiar sinceritate) sau atunci cînd neagă că în locuinţele private ar fi existat vreodată imagini de cult ale împăraţilor, defuncţi sau în viaţă. Ca să nu lungesc vorba, mă mulţumesc să trimit, în legătură cu prima afirmaţie, la pasajul cunoscut din *Viaţa* lui August de Suetoniu[2], pentru cea de-a doua, la scrisoarea lui Ovidiu către Cotta Maximus în care, fie şi cu un entuziasm exagerat, îi mulţumeşte pentru trimiterea busturilor de argint ale celor trei divinităţi, August, Livia şi Tiberiu:

non mihi diuitias dando maiora dedisses,
Caelitibus missis nostra sub ora tribus[3].

Mai puţin personală, expunerea lui Christian Habicht, care strînge laolaltă mărturiile contemporane despre cultul lui August şi al altor împăraţi din sec. I e.n., la Roma şi în provincii, e şi mai puţin stimulantă. Discuţiile pe care pare să le fi suscitat nu poartă nici ele decît asupra unor amănunte. La rîndu-mi, nu-mi îngădui să mă opresc decît asupra afirmaţiei contestabile după care refuzul onorurilor divine din partea unor împăraţi ca Tiberiu şi Claudiu n-ar fi constituit în realitate oprelişti *(kein förmliches Verbot-aussprechen)*, ci numai expresia părerii că „onorurile divine se cuvin zeilor singuri"[4]. În realitate, trebuie făcută o deosebire între ceea ce spune Claudiu în Scrisoarea către alexandrini, adresîndu-se unei populaţii dintotdeauna deprinse cu cultul cîrmuitorilor şi în ochii căreia, la vremea lui, Augustus însuşi nu se sfiise să apară ca faraon şi ca zeu, adorat în temple ca acel din Philae, şi Tiberiu, în discursul rezumat de Tacit în *Anale* IV 37—38, în care, refuzînd propunerea provincialilor din Baetica de a-i înălţa un templu, în anul 25 al erei noastre, se exprimă precum urmează: „...per omnes prouincias effigie numinum sacrari ambitiosum, superbum; et uanescet Augusti

---

[1] În raport cu regula adorării împăraţilor zeificaţi *în temple* dedicate fiecăruia în momentul consacrării, un cult *la mormînt* ca acel al lui Augustus în mausoleul din Cîmpul lui Marte, atestat în zilele lui Caligula (Seneca, *De tranquil. animi*, 14.9), reprezintă o excepţie cu atît mai notabilă cu cît e mai rară. Cf., în această privinţă, ale mele *Recherches sur le culte impérial*, p. 75—119, şi, în lucrarea de care mă ocup, adeziunea lui Bickerman la interpretarea formulată de mine în 1939 (p. 17, n. 2).

[2] Suet., *Aug.*, 98.

[3] *Ex Ponto*, II 8, 7—8. Cf. *Contribuţii la istoria veche a Romîniei*[2], p. 333 şi urm.

[4] P. 47; ideea revine şi la p. 54.

honor, si promiscis adulationibus uulgatur. Ego me, patres conscripti, mortalem esse et hominum officia fungi satisque habere, si locum principem impleam, et uos testor et meminisse posteros uolo". Și tonul și sinceritatea acestei cuvîntări sînt prea evidente pentru a putea pune la îndoială intențiile vorbitorului. De altă parte, ele concordă și cu alte scrisori sau manifestări publice ale urmașului lui August (scrisoarea către gytheați, de pildă), care vădesc din parte-i un program de guvernămînt pătruns de o limpede concepție politică și filozofică, cum am încercat s-o dovedesc într-un studiu al meu mai vechi de care H. nu arată să fi avut cunoștință[5].

Despre comunicarea lui Jean Beaujeu închinată atitudinii apologeților creștini față de cultul împăraților am puțin de spus: în primul rînd pentru că atinge problema dezbătută numai în mod tangențial, în al doilea rînd pentru că rezultatele cercetării mi se par descurajante. Cu excepția lui Tertullian, care susține că refuzul de a jertfi împăraților ar fi fost una din principalele cauze ale persecuțiilor împotriva creștinilor, ceilalți apărători ai noii credințe, de la Tatian la Arnobiu, preferă să evite un subiect atît de delicat. Rămîne de lămurit, oricum, în ce măsură spusele autorului *Apologeticului* sînt exacte și, în legătură cu această primă nedumerire, o a doua, de o importanță deosebită: dacă în legislația imperială a existat o măsură interzicînd formal profesarea creștinismului, și de cînd? La această ultimă întrebare, Beaujeu (susținut de Habicht și de Giovannini) răspunde afirmativ și atribuie inițiativa lui Nero; Fergus Millar o face să dateze din sec. al III-lea, și mai precis din zilele lui Decius; Bickerman o tăgăduiește cu hotărîre.

Dezacordul nu trebuie să ne mire. Nu ne puteam desigur aștepta ca o discuție de cîteva ore să lămurească o problemă de care s-au ocupat cîndva Mommsen și Harnack, și care revine cu insistență de-a lungul densei expuneri a lui Fergus Millar, privind raportul dintre cultul imperial și persecuții[6]. Această comunicare mi se pare importantă și ca metodologie, în sensul că pune în lumină două aspecte ale temei de cele mai multe ori neglijate: rolul populațiilor din provincii în dezlănțuirea urmăririlor și pe cel al autorităților locale, în frunte cu guvernatorul. Din acest din urmă punct de vedere, semnificativă e mai ales corespondența lui Piniu cu Traian. Dar diverse „Acte" ale martirilor își adaugă mărturia pentru a întări încheierea că, de la caz la caz, guvernatorul putea cere creștinilor tîriți înaintea scaunului său de judecată fie să sacrifice în fața chipului împăratului, fie să aducă jertfe altor zei pentru binele stăpînului imperiului[7].

Așa stînd lucrurile, pare plauzibil că persecuțiile nu se întemeiau pe un text legislativ de aplicație generală anterior sec. al III-lea. Abia în *Faptele lui Maximus*, contemporan cu Decius, se face aluzie la o inițiativă a acestui împărat, care, ni se spune: „decreta constituit per uniuersum orbem, ut omnes Christiani recedentes de deo uiuo et uero daemoniis sacrificarent". E ușor de văzut totuși că nici acest text nu strălucește prin precizie și că, pînă la urmă, cuvintele citate ar putea reprezenta o simplă interpretare din partea hagiografului a măsurilor discriminatorii ordonate de autorități. Oricare ar fi adevărul în această privință (ori în privința explicației pe care autorul o dă aluziei lui Tertullian la un *institutum Neronianum* în care s-a văzut de cei mai mulți o adevărată măsură legislativă anticreștină[8]), în ansamblu, mi se pare valabilă încheierea autorului, potrivit căreia „...the persecutions cannot be explained in political terms, as demands of formal display of loyalism; among those religious feelings the worship of the Emperor played a real, but a minor part. The most important conception which lay behind the persecutions was precisely the one which was to be the foundation of the Christian Empire: that the world was sustained, and the earthly government of it granted, by divine favour..." (p. 164).

Despre comunicarea lui Glenn Bowersock cu privire la atitudinea unor intelectuali greci din sec. al II-lea față de cultul cîrmuitorilor ar fi mai multe observații de făcut, și nu toate favorabile. Mă mulțumesc să relev împrejurarea că din numărul scriitorilor cercetați lipsește Lucian (căci nu pot considera ca un adevărat examen însușirea afirmației lui Marcel Caster după care autorul pamfletului *despre moartea lui Peregrinos* nu s-ar fi ocupat în nici un fel de religia împăraților) și că, în paginile închinate lui Dion Cassius nu se atinge nici pe departe problema principală pe care — din punctul de vedere al istoricului religiilor — o pune citirea acestui autor: atitudinea lui față de zei, în general, și față de divinitatea împăraților, în special. Un examen serios al informațiilor pe care ni le aduce *Istoria romană* cu privire la instituirea

---

[5] *Tibère, Dion et Pseudo-Callisthène*, în volumul *Autour de Tibère* ([2]1965), p. 149—178.
[6] P. 145—165.
[7] Foarte semnificative, din acest punct de vedere, sînt textele citate de Millar la p. 160 și urm. ale culegerii.
[8] Cum am mai arătat mai sus, în favoarea acestei teze se pronunță Beaujeu, Habicht și Giovannini.

cultului lui August sau descrierea ritualului apoteozei, așa cum se citește în cap. 46 din cartea LVI, de-aci ar fi trebuit să pornească. Iar nesocotirea acestei precauții firești nu putea duce decît la observații superficiale și la judecăți discutabile[9].

La fel în privința cazului lui Lucian, „lichidat", s-ar putea spune, pe simpla afirmație a lui Marcel Caster după care, dintre nenumăratele subiecte tratate de retorul din Samosata, cultul împăraților ar lipsi cu desăvîrșire. Așa o fi, dacă ne mulțumim să căutăm în tabla de materii a *Operelor* o scriere cu acest titlu sau cu un altul tot atît de explicit. Dacă ținem seama însă de riscurile la care se expunea autorul, vorbind de o asemenea instituție în termeni mai puțin învăluiți; dacă nu uităm nici simpla exigență artistică, pe care un scriitor de talia lui Lucian n-o putea desigur nesocoti, răspunsul trebuie să fie altul.

Despre această problemă am scris însă în alt loc și n-aș vrea să mă repet[10]. Prefer să arăt că din ultimele două contribuții la dezbateri — a lui Salvatore Calderone și a lui Klaus Thraede — , singură expunerea învățatului italian privește o materie importantă atunci cînd — fie și după Batiffol ori Ensslin, ca să nu citez decît aceste două nume — examinează chestiunea de a ști pînă la ce punct manifestări ale cultului împăraților au stăruit în viața publică romană de după Constantin și care e semnificația lor? Răspunsul la această întrebare nu poate fi decît ambiguu, ca și situația împăraților dinainte de Gratian, care, cît trăiesc, continuă să-și zică mai departe *pontifices maximi*, iar după moarte sînt numiți în documente *diui*. Astfel de supraviețuiri sînt proprii tuturor perioadelor de tranziție și nu trebuie să ne mire. Mai curînd se cuvin relevate particularități ca acea a așa-zisei *consecratio* a lui Constantin, centrată pe mormînt, în opoziție cu apoteoza tradițională, întemeiată ritual pe ficțiunea înălțării la cer (ἀφανισμός). Într-un caz, împăratul-zeu se întoarce la semenii săi, după o vreme petrecută pe pămînt, în celălalt — pentru meritele dovedite în timpul domniei — un muritor e răsplătit cu ridicarea la condiția cerească. Față de această deosebire, esențială, păstrarea în continuare a denumirii de *diuus* pentru împărații defuncți e lipsită de o semnificație mai adîncă, la fel cu adoptarea de episcopii Romei a titlului *pontifex maximus*, care pentru creștinii sec. al IV-lea trebuie să fi însemnat un fel de *episcopus episcoporum*.

Paginile din culegere unde e tratată problema la care mă refer sînt deosebit de interesante, și interesantă apare și discuția în care s-au angajat cei mai mulți din participanții la colocviu. Prin contrast, trecerea în revistă — întreprinsă de Klaus Thraede — a pasajelor din poezia latină, timpurie ori tîrzie, în care sub o formă sau alta se vorbește de divinitatea cîrmuitorilor apare inconcludentă, în măsura în care, de orice autor ar fi vorba, nu-i de-ajuns să ni se citeze cuvintele lui izolate, ci fiecare pasaj menționat s-ar fi cerut analizat în contextul lui și-n lumina concepției proprii a scriitorilor despre raportul om-zeu sau despre posibilitatea pămîntenilor de a se ridica la condiția divină. Un bun exemplu, în această privință, ne e oferit de pasajul din *Fasti*, III 697—704, trecut cu vederea de Thraede dar în care — în legătură cu „răpirea" la cer a lui Caesar — autorul *Metamorfozelor* formulează în puține vorbe o « teorie » confirmată în zilele noastre de studiile cele mai adîncite asupra apoteozei imperiale[11].

În încheiere, mi se va îngădui poate să-mi exprim regretul că, din pricina împrejurărilor neprielnice în care s-a publicat, cartea mea de tinerețe — *Recherches sur le culte impérial* — n-a avut răspîndirea nici răsunetul de care, poate, altfel s-ar fi învrednicit[12]. Dintre participanții la discuțiile de la Vandœuvres, numai unii arată s-o fi cunoscut și folosit direct. În aceste condiții, nu pot decît să fiu bucuros de faptul că măcar unele din tezele mai importante ale cărții și-au găsit ecou în expunerile despre al căror cuprins am încercat să dau o idee.

D. M. Pippidi

---

[9] Ca să nu repet astăzi lucruri spuse cu răgaz în alt loc, mă mulțumesc să trimit la memoriul meu *Dion Cassius et la religion des empereurs*, Rev. hist. du Sud-Est européen, XIX, 1942, p. 407—418 (= *Studii de istorie a rel. antice*, p. 164—177).

[10] *Apothéoses impériales et apothéose de Pérégrinos*, Studi e Materiali di Storia delle religioni, XXI, 1947/48, p. 77—103 (= *Studii de ist. a rel. antice*, p. 178—205).

[11] E. Bickermann, *Die römische Kaiserapotheose*, Archiv. f. Religionswiss., XXVII, 1929, p. 1—34, de comparat cu propriul meu studiu *L'assomption de César dans un passage des 'Fastes' d'Ovide*, Rev. clasică, IX — X, 1937/38, p. 165—192 (= *Studii de ist. a rel. antice*, p. 133—156).

[12] În ciuda apariției cărții în plin război (iarna 1939), cf. totuși recenziile sau semnalările semnate de: Jérôme Carcopino, CRAI, 1940, p. 23; E. Frankl, RÉL, XVIII, 1940, p. 235—238; Ernst Hohl, Philol. Wochenschrift, LXII, 1942, p. 440—442; Jean Bayet, Rev. de Philologie, XVI, 1942, p. 97—98; A. Brelich, Doxa. Rassegna critica di antichità classica, II, 1949, p. 284—285.

HENRY CHADWICK, *Die Kirche in der antiken Welt*, Berlin — New York, W. de Gruyter, 1972, 379 p. 14, 80 DM (Sammlung Göschen, 7002).

Ediţia I engleză a acestei cărţi a apărut în 1967; a doua ediţie, după care s-a făcut versiunea germană de faţă, s-a publicat în 1969. Cartea a apărut în original ca volumul I din colecţia ,,Pelican History of the Church", editată de O. Chadwick, fratele autorului. Într-o mică prefaţă, traducătorul, care semnează G. M., relevă că acest volum are un profil propriu între cărţile dedicate materiei tratate, adică istoriei bisericeşti.

În adevăr, autorul, cunoscut patrolog la Oxford, urmaş al altui vestit patrolog oxfordian, F. L. Cross, nu ne oferă, în lucrarea sa, o istorie după şablonul clasic, ci face o prezentare a vieţii Bisericii în procesul ei de creştinare a lumii vechi şi de ancorare definitivă în aceasta. Lucrul se vede clar din evoluţia celor 18 capitole ale cărţii: 1. De la Ierusalim la Roma, 2. Credinţă şi constituţie bisericească, 3. Răspîndire şi creştere, 4. Justin şi Irineu, 5. Disputa pascală, controversa monarhiană, Tertulian, 6. Clement Alexandrinul şi Origen, 7. Biserică, stat şi societate în secolul III, 8. Constantin şi Conciliul de la Nicea, 9. Disputa ariană după Sinodul de la Nicea, 10. Conflictul dintre păgînism şi creştinism în secolul IV, 11. Biserică, stat şi societate de la Iulian pînă la Teodosius, 12. Mişcarea ascetică, 13. Controversa în jurul lui Origen şi tragedia lui Ioan Gură de Aur, 14. Problema Persoanei lui Hristos, 15. Dezvoltarea gîndirii latine creştine, 16. Papalitatea, 17. Biserica şi barbarii. Serviciul divin şi arta bisericească, 18. Privire retrospectivă, care schiţează de fapt cîteva concluzii. Faptele istorice sînt relevate prin acţiuni, probleme, idei, concilii şi conflicte de tot felul, presărate cu amănunte care stîrnesc interes şi dau coeziune şi plasticitate cuprinsului acestei cărţi.

Autorul foloseşte un material considerabil scos din izvoare de mîna întîi traduse, sau rezumate şi interpretate exigent. Pentru a uşura lectura volumului, aparatul critic bogat, cuprinzînd 280 de note, în 31 de pagini scrise mărunt, e aşezat la urma textului. Textele păgîne şi creştine după ediţii vechi şi noi sînt alese cu grijă din opere cunoscute sau mai puţin cunoscute, din inscripţii, legi imperiale, papirusuri etc. Ele sînt confirmate şi uneori completate cu elemente din mozaicuri, picturi şi tot felul de obiecte provenite din săpături arheologice sau din documente de muzeu ori particulare.

Metoda folosită este cea istorico-genetică, înfăţişînd evenimentele sau problemele în înlănţuirea lor cauzală cu sublinierea continuă a elementului ,,diferenţă de mentalitate" între iudei, păgîni şi creştini, apoi rolul economiei, al nivelului social, în fine forţa intelectuală şi spirituală a partenerilor.

Lucrarea este una dintre cele mai remarcabile contribuţii la definirea profilului vieţii creştine din primele opt veacuri ale erei noastre. Ea e scrisă de un teolog anglican pentru care patristica e o parte esenţială a reflecţiei Bisericii asupra ei însăşi. Valoarea deosebită a cărţii stă în aceea că Biserica e înfăţişată după propriile ei informaţii şi aprecieri, în care ,,triumfalismul" lui Eusebiu — de exemplu — e temperat de un spirit critic crescînd, care venea nu numai din partea sectelor şi din partea păgînilor, ci şi din pregătirea intelectuală şi larga experienţă spirituală a Părinţilor din secolele IV şi V.

Interpretarea complexă a problemelor şi oamenilor în cadrul lucrării ridică uneori nedumeriri, sau recomandă sublinieri din care vom semnala numai cîteva.

Autorul susţine că Celsus a fost cel dintîi care a recunoscut că această comunitate creştină nepolitică, pietistă şi pacifistă avea puterea să schimbe ordinea socială şi politică a imperiului roman. El, Celsus, a încercat să opună acestei comunităţi un sistem, dar nu a reuşit (p. 75). De ce nu a reuşit Celsus cu sistemul său filozofico-teologic? Pentru aceleaşi motive, în parte, pentru care Iulian, două secole mai tîrziu, nu a reuşit nici el, deşi avea la dispoziţie — ca împărat — întreaga putere politică şi administrativă a imperiului, inclusiv efectul reformelor sale religioase imitate după instituţiile ,,galileenilor".

Se relevă că năzuinţa după un monoteism sau după o religie universală pentru imperiu în secolul al III-lea, se întîlnea cu monoteismul creştin. Sînt, în secolul al IV-lea, autori care consideră aproape sinonime noţiunile de ,,creştin" şi de ,,roman" (Optatus, Ieronim, Petru Hrisologul, împăratul Teodosius II) (p. 79 şi 342). Monoteismul politic roman era o lozincă exaltată deseori de oratorii de curte pentru a întări unitatea imperiului în jurul unui singur împărat; el s-a putut întîlni, uneori, cu monoteismul creştin, care pleca de jos, din cultul şi evlavia maselor de credincioşi şi care, în timpul persecuţiilor şi în *Actele Martirilor*, e continuu confruntat cu politeismul judecătorilor. Acoperirea dintre noţiunile de ,,creştin" şi ,,roman" nu se referă la monoteism, ci la faptul că acţiunea misionară creştină vehicula pînă departe limba şi civilizaţia romană.

Cînd autorul invocă textul lui Ciprian din *De unitate ecclesiae* 4, în care e vorba de cheile şi primatul lui Petru, dar şi de egalitatea tuturor apostolilor între ei (p. 133—134), era

necesar să semnaleze că acest text este considerat interpolat, suferind mai multe remanieri şi că, deci, în fond, el era inoperant pentru ceea ce i se cerea să dovedească.

Se relevă pe drept cuvînt eforturile ecumenice ale lui Vasile cel Mare faţă de atitudinea oarbă şi orgolioasă a lui Damasus, altfel om de merit în anumite privinţe, dar făcut papă cu ajutorul prefectului Romei şi ajungînd a fi acuzat şi de ucidere (p. 185), poate pe nedrept. Este foarte îndoielnic, zice Chadwick, dacă Vasile a auzit de Pachomios (p. 207). De auzit, a auzit sigur, fiindcă Pachomios era o celebritate atunci, alături de Antonius, dar e mai puţin sigur dacă l-a vizitat, cum pretinde tradiţia bazată pe călătoriile tînărului capadocian în Egipt şi Mesopotamia. Vasile nu numai că „a anticipat spiritul de măsură şi de reţinere al Regulei benedictine" (p. 208), cum zice autorul, dar el este în bună măsură izvorul însuşi al acestei Reguli, cum se ştie.

Iohannes Cassianus, zice cu dreptate autorul, a fost pentru Apus ceea ce Vasile a fost pentru Răsărit. El a inspirat Regula benedictină şi a arătat echilibru în doctrina despre har (contra lui Augustin) şi în hristologie (contra lui Nestorius) (p. 211—212, 274).

Autorul a dat o adevărată frescă a vieţii unuia din cei mai mari oameni ai epocii patristice, Ioan Gură de Aur, a cărui atitudine lineară şi artă a cuvîntului au rămas memorabile (p. 214—223). Predicile hrisostomice, sincere, constituie un izvor viu pentru istoria socială a vremii, dar ele nu pot fi numite „socialiste", termen impropriu pentru acea vreme; ele se încadrează în viziunea vieţii de obşte a Evangheliei. Tragedia vieţii şi mai ales a morţii lui Ioan Gură de Aur se datoreşte, desigur, dublei situaţii a arhiepiscopului de Constantinopol: pe de o parte situaţia sa de predicator al curţii imperiale, iar pe de alta aceea de Patriarh al unei comunităţi care multă vreme a fost independentă faţă de stat (p. 222). Dar tragedia venea mai ales din opoziţia surdă a mediului bizantin faţă de reformele Patriarhului răsăritean din concepţia sa despre Biserică.

Cartea dă o frescă mai bogată încă despre Augustin (p. 153—277), subliniindu-se geniul intelectual de analiză şi sinteză a problemelor cercetate de acesta, neliniştea şi căutarea sa febrilă sufletească, largul său spirit critic şi autocritic, puterea sa uriaşă de muncă, operele sale care constituie o enciclopedie a antichităţii păgîno-creştine, creaţiile gîndirii sale care va forma filozofia creştină a Apusului, pe calea pregătită de Tertulian, Ciprian, Hilarius şi Ieronim. *Confesiunile* lui Augustin, operă magistrală, expresie a unei înalte tensiuni şi sincerităţi spirituale, sub formă de rugăciune şi ilustrînd o teză (p. 256—257), sînt un unicat în literatura patristică.

Invaziile barbare au vătămat deseori Biserica, dar au contribuit la revitalizarea imperiului şi, prin aceasta, au pus forţe noi şi la dispoziţia Bisericii. Monahismul, mai ales cel occidental, a transmis cultura şi elementele de educaţie ale antichităţii inclusiv cele ale Bisericii. Jumătatea de apus a imperiului cucerită de barbari nu ar fi putut păstra unitatea Europei fără episcopii Romei. Augustin a dat acestui Apus un sistem de gîndire bine închegat de cea mai mare importanţă spirituală (p. 337). Conştiinţa separării Bisericii de Apus de cea de Răsărit e timpurie şi a fost întărită prin diferenţa de limbă, de obiceiuri, de viaţă profană şi bisericească şi mai ales prin neputinţa acestor Biserici ca una să înţeleagă poziţia celeilalte (ibidem).

Cartea lui Chadwick se citeşte cu plăcere şi folos, fiindcă e frumos şi clar scrisă şi fiindcă autorul cunoaşte bine şi lumea creştină, şi pe cea necreştină a primelor veacuri ale erei noastre.

Ioan G. Coman

Prof. Dr. HANS SCHLOSSER (Augsburg), Prof. Dr. FRITZ STURM (Marburg), Rechtsanwalt Dr. HERMANN WEBER (Frankfurt/M.), *Die rechtsgeschichtliche Exegese. Römisches Recht — Deutsches Recht — Kirchenrecht* *, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. München (1972) 174 pp. (JUS-Schriftenreihe.)

Acest manual de exegeză în domeniul istoriei dreptului (roman, german şi canonic) nu aparţine profilului Studiilor clasice decît prin partea sa de drept roman, la care vom limita recenzia. Lucrarea însă a fost concepută ca un întreg şi cele trei părţi se completează reciproc şi cu o deosebită eficacitate.

Dreptul roman este reprezentat prin trei capitole: 1. *Observaţii generale şi introducere metodologică*, în care se face teoria exegezei, aplicată la Digeste şi se dau toate indicaţiile utile de ordin metodologic; 2. Un exemplu de exegeză privind un text din Scaevola (D 20, 1, 34 pr.); 3. Al doilea text, de data aceasta o exegeză clauzulară, din Salvius Iulianus (D 18, 1, 41, 1).

Autorii trebuiesc felicitaţi de a fi avut curajul şi abnegaţia necesară pentru punerea la punct, în totul remarcabilă, a unei astfel de lucrări. Ea se adresează, în primul rînd, studenţilor şi doctoranzilor în drept roman şi în istoria dreptului. Dar prin sistematizarea materiei, prin bogăţia referinţelor (amplu selectivă) şi prin adîncimea analizei, ei au realizat o operă ştiinţifică de mai largă audienţă.

Genul căreia îi aparţine această lucrare este ingrat. Dar nu mai puţin preţios prin serviciile pe care le poate aduce. Să nădăjduim că mulţi dintre studenţii germani şi din cei care pot folosi cartea în limba germană, vor avea lucida curiozitate (trezită de profesorii lor) de a se pleca asupra manualului de exegeză de care dispun de-acum înainte. Vor înţelege uşor necesitatea acestei direcţii de formare didactică, fie că este vorba de practicieni sau de viitori cercetători ştiinţifici.

Felul în care autorii, şi îndeosebi eminentul romanist de la Marburg, Fritz Sturm (anterior la Mainz, Heidelberg şi Lausanne, de unde a colaborat la volumul „Studii clasice" închinat memoriei lui Matei Nicolau) propune exegeza de text ca disciplină formativă pentru jurist, nu are nimic de a face cu discreditata şcoală exegetică din secolul trecut. Reînvăţînd pe studenţi să interpreteze un text de drept roman, autorul nu cere o reîntoarcere la exegetism pentru a-l aşeza sus de tot în ierarhia valorilor juridice. Dar „Cuvîntul înainte" nu ezită să se refere la analiza de text ca la o disciplină fără de care juristul şi istoricul nu vor putea niciodată studia fenomenul juridic şi nu-l vor putea mînui cu tot folosul trebuitor. Această convingere se îmbină la autori cu aceea că lucrările de istoria dreptului nu se epuizează prin simpla povestire de a doua mînă a unor istorioare. Autorii par să privească destul de favorabil o reformă didactică prin care s-ar pune, mai mult decît înainte, accentul pe aspectele economice, pe realităţile sociale. Aceasta nu-i împiedică să enunţe, ca o poziţie fundamentală, convingerea că tot prezentul, inclusiv dreptul, trăieşte din imagini de reprezentare din trecut. Constatarea nu este inexactă, în măsura în care încă nu vedem posibilă existenţa unui om care, în context de civilizaţie, ar putea trăi fără memorie şi fără trecut, asimilat şi stăpînit în mod conştient. Dar forma în care convingerea prefaţatorului este formulată concis, impune o nuanţare, socotită desigur subînţeleasă. Exegeza aplicată, din lucrare, ţine seama de această nuanţare. Exegeză adîncită, nu pentru a întoarce prezentul nostru spre trecut, ci pentru a descifra mai bine viitorul, devenind apţi să desprindem pentru acest viitor cît mai multe soluţii inedite. Abolirea trecutului depăşit sau negativ nu este o sarcină nevrednică de o adevărată exegeză istorico-juridică. În acest spirit, cele două probleme analizate sînt comparate cu poziţia actuală a dreptului german federal şi concluziile la care ajunge prof. Sturm n-au nimic dintr-o simplă şi apodictică *laudatio temporis acti*.

Aş vrea să subliniez valoarea pedagogică a observaţiilor generale şi a introducerii metodice (p. 1—26). Ea oglindeşte o concepţie personală de ansamblu asupra studiilor de drept roman pe actuala lor treaptă de dezvoltare. O poziţie moderată în problema interpolaţiilor (p.12—13). Preţioasă analiză a procesului de generalizare imprimată unor adagii ca *nemo plus iuris*... (D 50, 17, 54), de la neinterpolatul *heres non plus iuris... haberet, si hereditatem adisset* (*sic* : U. v. Lübtow), sau ca *scire leges non hoc est uerba eorum tenere, sed uim ac potestatem*, pornit de la un text care privea numai interpretarea unor *leges stipulationum* (D 1, 3, 17).

Primul text, din Digestele lui Scaeuola (c. 27), tratează ipotecarea sau zălogirea unei *taberna* : priveşte ea *taberna*, sau *merces* din prăvălia care de obicei nu era proprietatea negustorului? Scaeuola, fără motivare şi abrupt, răspunde că sînt zălogite mărfurile din momentul decesului zălogitorului. Analiza juridică este magistrală. Discuţia sensului de dat termenului de *taberna* este de o potrivă istorică şi filologică. Făcînd o luminoasă comparaţie de tehnică juridică (şi presupunînd cunoscut contextul social-economic), autorul conchide : „Speţa descrisă de Scaeuola este foarte actuală. În ciuda celor 2000 de ani de dezvoltare a dreptului, problematica a rămas aceeaşi. Soluţia este însă diferită. Normele codului civil german şi ale celui de comerţ, îndeosebi, fac posibil un pas înainte peste soluţia lui Scaeuola". Şi autorul încheie cu bine cunoscuta formulă a lui Jhering : „Prin dreptul roman, dar peste el, tot mai înainte".

Exegeza clauzulei din textul lui Iulianus priveşte valabilitatea unei vînzări avînd ca obiect o masă placată cu argint, deşi părţile o credeau de aur masiv. Actul este declarat nul şi preţul poate fi reclamat prin *condictio* (Sturm : *indebiti*). După comparaţia cu dreptul german federal, se conchide : „Analiza... duce nu numai la critica şi respingerea doctrinei dominante şi a jurisprudenţei, ci şi la recunoaşterea că există cazuri în care *error in corpore* şi *error in substantia* nu pot fi tratate diferit". Pentru autor, este o dovadă de actualitate pentru dreptul roman, care mai are ceva de spus prezentului nostru.

Nota 58 (p. 25) dă o utilă bibliografie a culegerilor de exerciţii exegetice. La nota 30 (p. 13), poate fi adăugată lucrarea prof. R. Feenstra despre *Interpretatio duplex*, mai recentă decît aceea a lui Riccobono. Autorul apreciază că în străinătate exegeza Digestelor n-a jucat

niciodată rolul pe care îl avea în Germania şi în Elveţia şi pe care îl mai are şi astăzi. Pînă la reforma din 1954, cursurile de pandecte la doctorat în Franţa şi seminariile acestui curs ca şi ale cursului de drept roman aprofundat aveau un interesant caracter exegetic, care depăşea însă fondul restrîns al Digestelor şi care era totdeauna legat de un context de organizare sintetică a tuturor textelor prelucrate exegetic.

Ca romanist român şi ca profesor la Facultatea de drept din Nisa, nu pot decît dori ca o lucrare corespunzătoare celei recenzate aici, să vadă cît de curînd lumina în literatura de specialitate, atît franceză (drept roman, drept francez, drept canonic) cît şi română [drept roman şi bizantin (laic şi canonic) şi vechi drept românesc]. Manualul colegilor germani merită din plin să stimuleze în acest fel cultivarea inteligentă şi necesară a exegezei istorico-juridice a textelor.

Valentin Al. Georgescu

FRITZ STURM, *Stipulatio Aquiliana. Textgestalt und Tragweite der Aquilianischen Ausgleichsquittung im klassischen Recht*, Verlag C. H. Beck, München (1972), 399 pp. (Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte 59. Heft.)

Această teză de abilitare ca privat-docent, prezentată în 1964 Universităţii din München, la prof. W. Kunkel, a fost revăzută şi adusă la zi în 1969. Autorul, colaborator al „Studiilor clasice, în prezent *ordinarius* pentru dreptul roman la Marburg, s-a putut folosi la revizuirea lucrării sale de experienţa şi autoritatea dobîndită ca profesor şi lector la Facultăţile de drept din Lausanne, Heidelberg şi Mainz, şi prin numeroase studii romanistice, deosebit de temeinice.

A spune că n-a urmărit să dea o monografie istorică sau că s-a dezinteresat de originile şi evoluţia instituţiei ar fi poate nejust. Dar rămîne o originalitate a sa, felul în care a înţeles să facă istoria juridică a unei instituţii de drept care continuă să trăiască viguros în drepturile moderne. Soluţia sa de strictă exegeză istorică şi de drept comparat, cu o remarcabilă erudiţie doctrinală, reţine atenţia şi poate fi considerată exemplară. Ea nu conţine implicit sau explicit vreo condamnare sau vreun dezacord privind o altă viziune istorică sociologizantă, care în ultima vreme poate fi socotită tradiţională şi „de drept comun".

În conjunctura noastră culturală şi pedagogică, învăţămîntul dreptului roman trece necontestat printr-o criză. În discuţie este pusă tocmai indispensabila lărgire a contextului socio-economic şi de mentalitate în care se dezvoltă instituţiile şi trăiesc normele juridice. Prof. F. Sturm, care a predat exegeza Digestelor la Heidelberg (vezi recenzia precedentă) şi continuă să predea, pe lîngă drept roman, discipline de drept modern, consacră, în mod deliberat şi cu rezultate interesante, celebrei *Stipulatio Aquiliana* o monografie cu un plan, în felul său, neconformist.

O introducere (p. 1–16) de drept comparat prezintă un sugestiv tablou al chitanţelor de lichidare generală a pretenţiilor existente între două părţi, în dreptul german, austriac, elveţian, francez (*quittance transactionnelle, quittance pour solde et sans réserve, reçu définitif* etc.), italian (*quietanza liberatoria*), anglo-american (*receipt in full, release*). Tabloul se încheie cu formularul stipulaţiei aquiliene din Inst. 3, 29, 2 şi D 46, 4, 18, 1 (Flor. 1.8 Inst.), care şi în dreptul bizantin va mai purta numele creatorului ei, jurisconsultul din timpul Republicii, Gaius Aquilius Gallus.

Această comparaţie grăitoare prin ea însăşi pune autorului următoarele întrebări care vor forma însuşi obiectul cercetării sale: a. Avea stipulaţia aquiliană un scop specific, sau aceleaşi scopuri ca diferitele clauze similare din drepturile moderne? b. Ce idei juridice stau la baza ei? c. Cum se explică mecanismul ei? d. Obiectul stipulaţiei şi punctul de legătură a părţilor ei neapărînd cu destulă claritate, clauza finală de transformare într-o sumă de bani a tuturor pretenţiilor existente pune o enigmă care pare aproape insolubilă. Răspunsul la aceste întrebări nu poate fi căutat decît în puţinele formulare lăsate de jurişti şi în sporadicele mărturii de alt fel păstrate de la finele Republicii.

Doctrina romanistică modernă asupra problemei este sistematizată, cu o tehnică-model, în cap. I: a. formularul, părţile şi mecanismul său; b. *stip. aq.* şi tranzacţia; c. transformările postclasice şi bizantine ale *stip. aq.*; d. *stip. aq.* în papirusurile bizantine, aceste ultime două paragrafe fiind deosebit de preţioase pentru istoricii dreptului românesc vechi care ar avea buna inspiraţie să cerceteze pentru prima oară ce a devenit în acest drept instituţia bizantină. Cap. II–V studiază pe rînd cele patru părţi ale formulei: *Quidquid te mihi... uel sub condicione* (cu analiza adîncită a expresiei *facere oportere*); *Quarumque rerum... est erit*;

Quodque tu... quominus possideas (cu studiul adîncit, p. 270—302, al termenilor *habes tenes possides* și *possideresue); Quanti quaeque... acceptum facit.*

Doctrina autoritară a lui Wlassak este judicios criticată și respinsă. Prima parte a formulei limitează efectele stipulației la *obligatio*, cu excluderea unei *actio in rem*. Partea a doua cuprinde orice relații juridice, inclusiv *actiones in rem*, ea fiind, cum credea Wlassak, miezul întregului formular, făcînd inutilă prima parte. A treia parte se referă la evaluarea în bani a unor obiecte care aparțin emitentului chitanței sau care se găsesc în posesia primitorului chitanței, și se leagă, după caz, de prima sau de a doua parte, fără să aducă nimic nou. Lingvistic, s-ar părea că *stip. aq.* a constat la origine numai din partea II a formulei, dar autorul nu consideră suficient criteriul lingvistic, și înclină, pe linia unei reflecții a lui Brissonius, că pentru considerații practice Aq. Gallus a voit să arăte oricui efectul larg și total al operației săvîrșite. În partea finală a formulei intră și *acceptilatio*, de unde concluzia : *stip. aq.* este un *„nachgeformtes Rechtsgeschäft"*, care înlătură rezultatele oricăror procese imaginabile. Efectele *stip. aq.* au fost limitate prin interpretarea jurisconsulților clasici, prin considerarea unor *iudicia bonae fidei* ca simple posturi contabile, iar o clauză de felul celei sugerate de Florentinus (D 46, 4, 18 pr) : *excepto eo quod tu mihi ex... debes*, excludea formal orice efect abuziv al lichidării.

Ca și în teza sa de doctorat despre *Abalienatio*, autorul folosește cu excelente rezultate romanistica anterioară sec. XIX. În concluzia generală (p. 381—382) este readusă în actualitate uitata doctrină a lui Etienne Pasquier, jurist francez, născut sub Francisc I și mort la 87 de ani sub Ludovic al XIII, autor al unei inedite *Interprétation des Institutes de Justinien*, publicată la Paris (1847) și reimprimată în 1970 la Geneva. Ca și Papinian, Pasquier socotea capțioasă chitanța care nu se limitează la ceea ce *cogitatum est in transactione*. Deci stip. este o chestie de fapt, nu de drept, și, dacă nu s-a indicat amănunțit ce se tranzacționează, nu servește la nimic.

Autorul rectifică întrucîtva această apreciere negativă : *Interpretatio prudentium*, scoțînd *stip. aq.* dinții ei otrăviți, îi micșora și puterea de impact. Pasquier subestima opera lui Aquilius Gallus și importanța ei pentru practica dreptului. Spiritul acut al jurisconsultului crease un instrument de securitate juridică în toate litigiile, inclusiv cele privitoare la un drept real, și aceasta cu efecte mai puternice decît un *pactum transactionis*, în sensul că tot ceea ce fusese contestat era irevocabil stins. Pentru amîndouă operațiile, în dreptul clasic mai existau condiții de utilitate. De aceea, formularul *stip. aq.* nu este numai o piesă de *„Kautelarjurisprudenz, ein Stück Vergangenheit, das römischer Traditions- und Formsinn sorgsam bewahrte"*. Demonstrația autorului este convingătoare și condusă magistral. Am fi dorit numai ca în concluzie să se facă o scurtă legătură cu primul capitol de drept comparat, consemnîndu-se poziția respectivă a sistemului roman și a celui modern.

Valentin Al. Georgescu

L'ANNÉE ÉPIGRAPHIQUE. Revue des publications épigraphiques relatives à l'antiquité romaine, fondée en 1888 par René Cagnat, dirigée de 1936 à 1964 par Alfred Merlin. Années 1969 et 1970, rédigée par Jean Gagé, Marcel Leglay, H.-G. Pflaum et Pierre Wuilleumier. Paris, Presses Universitaires de France, 1972, 271 p. in 16°.

Împrejurări asupra cărora nu ni se dau amănunte, dar pe care le putem ghici, au făcut ca fasciculul a cărui apariție o semnalez să apară cu o oarecare întîrziere și în condiții grafice mai puțin elegante decît fasciculul precedent, analizat în St. clasice XIV, 1972, p. 334—335. Diferența de calitate a hîrtiei se explică, fără îndoială, prin costul tot mai ridicat al oricărei noi tipărituri, poate și prin difuziunea defectuoasă a publicației, a cărei importanță deosebită — făcînd-o necesară tuturor bibliotecilor de specialitate — ar trebui, în condiții normale, să asigure acoperirea lesnicioasă a cheltuielilor chiar fără sprijinul providențialului Centre National de la Recherche Scientifique. Oricum ar sta lucrurile în această privință, nu putem decît să regretăm zăbava înregistrată de această dată în apariția *Anului epigrafic*, a cărui principală rațiune de a fi stă tocmai în rapiditatea cu care-și propune să pună la îndemînă, dacă nu toate, măcar principalele descoperiri de inscripții latine sau de inscripții grecești privitoare la antichitatea romană.

În raport cu numărul textelor înregistrate în fasciculul precedent — 654, dacă nu mă-nșel, — cel din fasciculul de care mă ocup e, firește, mai mare (749), chiar dacă nu dublu sau aproxi-

mativ dublu, cum ne-am fi aşteptat. Faptul ţine poate de hazardul descoperirilor, dar desigur şi de anevoinţa procurării publicaţiilor din anumite ţări mai puţin pătrunse de utilitatea unor cît mai strînse legături de colaborare — în acest domeniu şi în altele.

Trebuie spus, de asemeni, că în ansamblu materialul înregistrat de astă dată e mai puţin semnificativ decît în alţi ani. O bună parte din texte fiind de caracter funerar, iar altele puternic vătămate, documentele cu adevărat revelatoare sînt rare, chiar dacă într-o asemenea materie fiece fragment îşi are interesul lui nemijlocit sau susceptibil să se dezvăluie cîndva în viitor. În ordinea prezentării lor de editori, relev în treacăt unele inscripţii al căror cuprins le impune atenţiei cititorului.

Nr. 94—105, din împrejurimile Pompeiului, un grup de *tabulae ceratae* descoperite în 1959 şi datînd din anii 42 şi următorii. „Ceara", în acest caz, e o răşină de esenţă neprecizată, iar scrierea, ca de obicei, cursivă. E vorba de contracte de împrumut sau de garantare a unor acorduri, interesante îndeosebi pentru legăturile de afaceri dintre Pompei şi Puteoli, ca şi pentru unele date consulare.

Nr. 159 (Lucera) : în legătură cu un *numerus Cimbrorum* (prima menţiune de acest fel), editorii trimit la *Not. Dign.*, *Or.*, XL 27, care — undeva în Moesia Inferioară — pomeneşte o garnizoană de *milites Cimbriani*. Să fie oare vorba de acelaşi lucru? Cercetătorii români, în orice caz, preferă să derive apelativul de la o localitate încă neidentificată — *Cimbrianae* —, astfel numită după un *Cimber* sau *Cimbrianus* (R. Vulpe, *Hist. anc. de la Dobroudja*, p. 303; A. Aricescu, SCIV, XXIII, 1972, p. 581 urm.).

Nr. 217—240 : continuarea catalogului inscripţiilor latine din muzeul Leite de Vasconcellos (Lisabona), întocmit de Scarlat Lambrino şi publicat postum. E vorba, în primul rînd, de dedicaţii către zeul Endovellicus, dar şi de inscripţii funerare şi onorifice.

Nr. 287 (Ampurias) : fragment al unei table de bronz găsite în forul oraşului, întregit exemplar de Alvaro d'Ors, care recunoaşte în puţinele cuvinte păstrate un document oficial, poate un paragraf dintr-o lege fixînd modalităţile de încheiere a unei învoieli de patronat.

Nr. 451 (din Salzburg = Iuuaum) ne aduce pomenirea unui sclav din părţile noastre: *Dacus Cop(onii) Luciani ser(uus)*...

Nr. 583 : reia epitaful lui Ti. Claudius Maximus, publicat de Michael Speidel în 1970 şi, de-atunci, în mai multe rînduri reeditat şi comentat în revistele noastre. Lungul comentariu al lui H.-G. Pflaum urmăreşte cu atenţie cariera militară a personajului şi a succesivilor lui comandanţi, L. Paconius Proculus şi D. Terentius Scaurianus.

Nr. 633 (Nicopolis, Egipt) : lungul catalog de ostaşi publicat de Abdullatif Ahmed Aly în 1955 şi studiat în anul următor de J. F. Gilliam (Am. J. Philol., LXXVII, p. 359) se reeditează acum după revizia temeinică a lui Giovanni Forni (*Studi in memoria di Luca de Regibus*, Genova, 1959, p. 177—210).

Nr. 737 (Ouled Mimoun = Altaua) : *mensa* unui martir local, Ianuarius, şi *memoria* înălţată pentru două rubedenii ale lor de un L. Tannonius Rogatus şi de L. Honoratus. Această zidire era în acelaşi timp o *basilica dominica* şi o *conffessio* a sfîntului amintit. Documentul, din 309, dovedeşte că mormîntul martirului era totodată un loc de cult, ceea ce nu-i desigur fără interes pentru cercetătorii „martiriului" de la Niculiţel.

Inscripţiile din Dacia (nr. 543—562) sînt destul de slab reprezentate prin cîteva documente vechi revizuite de J. Trynkowski în Eos, LVI, 1966, p. 222 urm., şi de altele, noi, de pe *limes Alutanus*, editate de D. Tudor, Studii şi Materiale de muzeografie şi istorie militară, I, 1968, p. 17—29.

Din Sciţia Mică, un singur text (nr. 579), dedicaţia callatiană pentru C. Pantuleius Graptiacus întregită de mine într-un volum precedent al acestei reviste (St. clasice XII, 1970, p. 127—133).

D. M. Pippidi

AKTEN DES VI. INTERNATIONALEN KONGRESSES FÜR GRIECHISCHE UND LATEINISCHE EPIGRAPHIK, MÜNCHEN 1972. München, Beck, 1973. XV+632 p. în 8° + 8 pl. afară din text. (Vestigia. Beiträge zur Alten Geschichte, 17).

Mai curînd decît ne puteam aştepta, *Actele* celui de-al VI-lea Congres internaţional de epigrafie greacă şi latină, despre desfăşurarea căruia am avut prilejul să dau seamă în fasciculul precedent al revistei (XV, p. 185—187), au fost editate în condiţii făcute să ne umple de admiraţie şi de recunoştinţă. E meritul întregului comitet de organizare, dar mai ales al secreta-

rului său, Michael Wörrle, dacă acest record de repeziciune e în același timp o reușită exemplară sub raportul prezentării textelor și al eleganței tiparului. Chiar de nu va putea fi lesne egalată, pilda va trebui să stea de-aci înainte în atenția organizatorilor de congrese viitoare și, în primul rînd, a acelora dintre noi care vor avea să pregătească întîlnirea de la Constanța-Mamaia, în toamna anului 1977.

După alocuțiunea festivă a lui Herbert Nesselhauf și un cuvînt de pomenire a lui Günther Klaffenbach, semnat de Georges Daux, volumul se deschide cu frumosul ,,discours d'introduction" al lui Louis Robert în care, reluînd motive ale altor cuvîntări și texte publicate în ultimii ani în legătură cu rostul și starea actuală a studiilor epigrafice în lume, maestrul necontestat al acestor cercetări și, ca să zic așa, mai-marele breslei primejduite deopotrivă de eclipsa studiilor clasice în lume și de tendința astăzi generală spre ,,birocratizarea" științei, înlocuind inițiativa individuală prin organe colective uneori de pură formă, adresează colegilor de toate vîrstele avertismente și sfaturi a căror meditare — dincolo de orice consecință practică — nu poate fi decît salutară.

,,Je ne vous parlerai pas — citim, în ordinea de idei pe care o evoc — de règlements, de bureaucratisation de l'épigraphie, de sociétés, de comités permanents et de dignités, de tout le suc sécrété par la mode actuelle et qui peut dégager un parfum de Bas-Empire; cela offre tout risque de mécaniser, le plus grand bien que l'on puisse en attendre étant seulement d'être inutile sans être nuisible. Beaucoup d'entre vous connaissent mon sentiment sur ce sujet de ,,l'organisation", et spécialement de ,,l'organisation internationale". Ce qui compte, ce sont les publications menées de la façon que l'auteur estime la meilleure, c'est l'enseignement et la direction de travaux, ce sont les relations personnelles libres et indépendantes, sans intermédiaires" (p. 12).

Sau, în legătură cu viitorul studiilor de greacă și cu primejdia de a le lăsa să piară, fie și în favoarea studiilor de latină : ,,Il est de très vigoureux défenseurs du latin qui jettent le grec par-dessus bord, en dehors de l'enseignement secondaire, pour que, disent-ils, il aille rejoindre l'hébreu. Or, il n'y a pas d'épigraphie grecque sans grec, — ni d'épigraphie latine non plus, étant donné la place qu'y tiennent les historiens grecs et les inscriptions grecques de la moitié de l'Empire avec leur incomparable richesse pour les institutions de Rome et de ses administrés. Car c'est de la démagogie que de prétendre faire exécuter des travaux dits ,,de recherche" sur l'épigraphie grecque... sans la connaissance — et la connaissance exacte — de la langue grecque, et sur traductions. L'épigraphie grecque ne peut recruter convenablement ses adhérents en dehors d'une large représentation des études grecques dans le corps enseignant et elle ne peut guère vivre d'un seul personnel de recherche spécialisé. Il ne faut pas se dissimuler la gravité du péril. Peut-être, avec nos étudiants actuels, vivons-nous sur le dernier stock de jeunes hellénistes ou sur l'avant-dernier" (p. 13—14).

În cadrul solemn în care erau rostite și în auzul atîtor învățați veniți din toate țările lumii, asemenea cuvinte capătă valoarea unei puneri în gardă. Și tot ca o punere în gardă, dacă nu ca o mustrare, au a fi socotite și reflecțiile prilejuite autorului atîtor lucrări grele de erudiție și scăpărătoare de inteligență, de unele încercări mai vechi sau mai noi de a recurge — în opera de elaborare științifică — la materiale ,,prefabricate" sau la ajutorul providențial al mașinilor pe care ni le pune la dispoziție o tehnică în necontenită perfecționare. ,,A ce propos — — citim în alt loc — je dirai que ce n'est pas le moment d'imaginer que nous pourrions disposer d'une armée de travailleurs — ouvriers compétents, mais de seconde zone — qui feraient pour nous le dépouillement de la documentation épigraphique pour nourrir des machines et constituer des ,,banques de données" sur lesquelles les savants... exerceraient leur libre inspiration et leur génie propre. Les dépouillements sont une partie intégrante de notre travail scientifique et, pour ne pas égarer, ils ne peuvent se séparer d'un examen critique mené en même temps. Etablir une fiche, c'est déjà faire œuvre critique, et non ouvrage purement manuel. C'est une illusion que la documentation puisse être rassemblée sans effort personnel; toujours il y entre une part d'originalité, de choix, de critique, répétons-le, et même aussi de découverte qui jaillit en même temps. Je lisais cette phrase d'Antoine Meillet, citée récemment à l'occasion du centième anniversaire de sa naissance : ,,Apporter du neuf, ce n'est pas appliquer à des faits connus quelque idées générales ayant une apparence d'originalité, c'est interpréter d'une manière exacte et personnelle des faits recueillis de première main" (p. 14).

Alte crîmpeie sau pagini întregi s-ar mai putea cita din acest discurs-program, dacă spațiul mi-ar permite-o și dacă, în continuare, nu mi-aș impune să ofer cititorului fie și numai o informare superficială despre masa impresionantă și despre nesfîrșita varietate a contribuțiilor cuprinse în volum. În această legătură de idei, trebuie să amintesc că, așa cum arătam și în cronica din numărul precedent al revistei, o bună parte a lucrărilor Congresului s-a desfășurat în ședințe plenare, consacrate discutării unor probleme de interes major și menite să pună în lumină aportul epigrafiei la elucidarea cîtorva aspecte importante ale științei antichității : inscrip-

ţiile şi procesul de urbanizare a lumii romane; inscripţiile şi istoria dreptului antic, inscripţiile şi viaţa economică a Greciei şi a Romei, inscripţiile şi istoriografia greacă a secolelor V-IV î.e.n. Deschise prin alocuţiuni ale unor buni cunoscători ai problemelor în discuţie, — Denis van Berchem, Hans Julius Wolff, Harry W. Pleket, Franco Sartori, — fiecare din aceste şedinţe a oferit ascultătorilor mănunchiuri de rapoarte întocmite şi ele de specialişti aleşi cu grijă. O înşirare a tuturor ar fi prea lungă, şi, de altminteri, n-ar scuti pe nimeni din cei interesaţi să recurgă la citirea textelor. Mai curînd mi se pare util să arăt că în şedinţele de secţii — opt la număr — organizate după-amiaza şi grupînd comunicări legate între ele fie prin subiect (epigrafie arhaică, istorie a religiilor, istorie militară, prosopografie, metodă şi tehnică epigrafică), fie după un criteriu geografic (Spania, Africa de Nord, ţările dunărene, Grecia şi Asia Mică), s-au oglindit în chip superlativ nu numai noutatea dar şi marea varietate a descoperirilor recente de inscripţii de pe întinsul lumii antice. Pentru a putea fi cuprinse toate în volum, a fost nevoie ca autorii să le înfăţişeze într-o formă extrem de concisă, dar, fie şi în aceste condiţii, specialistul nu-i lipsit de posibilitatea de a-şi face o idee despre noutatea documentului şi valoarea interpretării.

În şedinţe de seară, oarecum în afara programului, s-au examinat, la cererea unor grupuri de congresişti, două probleme făcute să intereseze, ca să zic aşa, întreaga obşte epigrafică: iniţiativa constituirii unei *Asociaţii internaţionale de epigrafie greacă şi latină* şi posibilitatea publicării în continuare a cunoscutului *Supplementum epigraphicum Graecum*, întrerupt după apariţia celui de-al XXV-lea fascicul, prin plecarea redactorului permanent, A. G. Woodhead, şi refuzul de a-l mai finanţa din partea editorului Sijthoff. În ultima privinţă, o comisie formată din Jean Bingen, Georges Daux, Peter Herrmann, Luigi Moretti şi A. G. Woodhead a fost împuternicită să studieze posibilităţile de finanţare în viitor a publicaţiei şi să-şi fixeze atenţia asupra unui redactor dispus să-şi asume greaua sarcină. În privinţa Asociaţiei, judecată necesară de majoritatea participanţilor la şedinţă, un alt comitet, format din Lilian Jeffery, Allan Hall, Siegfried Lauffer, Georgi Mihailov şi H.-G. Pflaum, a luat asupră-şi să păşească la strîngerea adeziunilor şi să elaboreze un proiect de statut a cărui aprobare va fi supusă congresului viitor.

În şedinţa finală, după o pătrunzătoare şi spirituală expunere a lui Ronald Syme asupra inscripţiei tiburtine CIL XIV 3613 (= ILS 918), descoperită în 1764 şi pînă-n zilele noastre încă neelucidată în toate particularităţile-i cronologice şi prosopografice (Syme vede în ea un elogiu al lui L. Calpurnius Piso, consul în anul 15 î.e.n.), şi după un cuvînt de mulţumire pentru organizatori, din partea Margheritei Guarducci, şi altul de închidere, rostit de Herbert Nesselhauf, subscrisul, în numele Academiei de Ştiinţe Sociale şi Politice, a transmis congresiştilor invitaţia României ca viitoarea întîlnire a epigrafiştilor din lumea întreagă să aibă loc la Constanţa, în septembrie 1977.

D. M. Pippidi

INSCRIPTIONES GRAECAE VRBIS ROMAE curauit L. MORETTI. Fasciculus secundus, pars altera (729—1141). Studi pubblicati dall'Istituto italiano per la Storia antica, fasc. ventiduesimo, parte seconda. Roma, 1973. 258 p. in 8°, numeroase fotografii şi desene afară din text.

Despre primele două fascicule ale acestei culegeri am avut prilejul să scriu în volumu precedent al revistei, p. 304—305. În cel de faţă, se continuă editarea inscripţiilor funerare în proză, grupa cu mult cea mai numeroasă din materialul strîns de autor. Asemenea documente sînt interesante pentru limba presărată cu latinisme, pentru onomastica în care se disting lesne mai multe grupe distincte (în linii mari: greacă, romană şi orientală), în sfîrşit, dar în mai mică măsură, pentru cuprinsul felurit (indicaţii de natură prosopografică, istoric-religioasă şi, în general, culturală).

În legătură cu limba, trebuie relevat, pe lîngă numărul mare de elemente de vocabular împrumutate latinei (termeni tehnici, nume de meserii şi de demnităţi), desele transliterări de fraze latine cu greşeli de fonetică şi de ortografie, fireşti dacă ţinem seamă de condiţia socială a defuncţilor, cei mai mulţi liberţi ori sclavi, deşi nu lipsesc dintre ei şi cîţiva ,,liber profesionişti'' veniţi să moară în capitala Imperiului. Din numărul acestora din urmă, amintesc în treacăt un ,,neîntrecut interpret de tragedii'' (τραγῳδὸς ἀνίκητος: nr. 935), un ,,pitic flautist'', probabil sclav (Μυροπνούι νάνῳ χοραύλῃ: nr. 798) şi un κιθαροιδός mort tînăr (nr. 1034). Alături de ei, fie încă amintit un adolescent ,,pasionat de studii'': φιλόλογος (nr. 736). Despre acest

adjectiv, devenit pe alocuri nume propriu, cf. H.-I. Marrou, Μουσικὸς ἀνήρ, Paris, 1937, p. 197—207 şi L. Robert, Hellenica, XIII, 1965, p. 45—53).

Cît priveşte formularul funerar latin transcris cu litere greceşti, din exemplele numeroase notate în cursul lecturii, reproduc doar două, edificatoare: Γαι Κουριατι Αθισκτι φηκες Συρος (nr. 731 : *Gai Curiati Athicti fecit Syrus*) şi [κον]ιουγι καρισσιμω βενε [μερεντι] φηκιτ ... σιβι ετ σουεις [λειβερτει]ς κτλ. (nr. 980, dar vezi şi numerele 773, 774, 793, 818, 867, 1040).

Fireşte, epitafele creştine nu sînt luate în consideraţie de editor, ele fiind strînse în culegeri speciale, ca a lui Diehl şi altele. Din cele păgîne, cele mai multe vădesc un indiscutabil ataşament la religia tradiţională. Convertiţii la cultele orientale sînt puţini : un isiac (nr. 836) şi un închinător al Soarelui (nr. 1061). Un Θεὸς ἥρως (nr. 848), deşi înfăţişat călare ca nenumăraţii noştri Cavaleri traci, trebuie interpretat mai curînd ca o ipostază divină a defunctului eroizat (cf. şi nr. 697).

Interesante din punct de vedere prosopografic mi se par două sau trei stele, dintre care notez în primul rînd pe a unui C. Plinius Rufus, de condiţie libert şi de profesie actor comic (κομῳδός), îngropat de alt C. Plinius, cu cognomenul Zosimus, şi el actor comic, şi el libert al lui Pliniu cel Tînăr, care-l pomeneşte într-una din epistule (V 6). La fel epitaful fragmentar al unui *clarissim*, Pomponius Bassus, identic poate cu consulul din anii 259 şi 271, *princeps Senatus* sub Claudiu al II-lea, ,,Goticul". Mai puţin limpede e fragmentul de *cursus honorum procuratorium* publicat sub nr. 1060, care ne revelă o carieră bogată (*procurator familiarum gladiatoriarum, per Asiam, procurator ludi matutini, procurator Norici, procurator annonae Alexandriae*), dar nu ne dă posibilitatea s-o legăm de vreun individ altminteri cunoscut.

Indici bogaţi şi o tablă de concordanţă cu IG XIV încheie lucrarea, cu care editorul şi-a cîştigat un nou titlu la recunoştinţa noastră.

D. M. Pippidi

RAISSA CALZA, *Iconografia imperiale da Carausio a Giuliano (287—363)*, (Quaderni e Guide di Archeologia diretti da R. Bianchi Bandinelli, III), Roma, "L'Erma" di Bretschneider 1972. Pp. 435, Tavv. CXXXII con 491 figg. Lire 50.000.

Continua, con questo volume, la serie dei "Quaderni" ideati e diretti da R. Bianchi Bandinelli per lo studio critico dell'iconografia romana, serie iniziata brillantemente nel 1958 con l'opera di B. M. Felletti Mai sul ritratto imperiale del III secolo d.C., da Severo Alessandro a Carausio (222—285). Il presente volume parte, conseguentemente, da Carausio e arriva sino a Giuliano l'Apostata, comprendendo il complesso e discusso periodo che va dalla tetrarchia alla fine della dinastia dei secondi Flavi (287—363). L'impostazione dell'opera è, naturalmente, la stessa : dapprima i dati relativi all'aspetto fisico degli imperatori quale ci vengono offerti dalle fonti letterarie (raccolte a cura di Marina Torelli), poi una larga scelta di materiale iconografico. C'è da premettere tuttavia che il volume di R.C. si distingue dal precedente per il numero molto maggiore delle illustrazioni — quasi ogni pezzo essendo riprodotto almeno in due fotografie (faccia e profilo) — e per una più facile consultazione, grazie al riferimento, sotto ogni figura, del numero corrente della scheda di catalogo; misura tanto più necessaria per quei pezzi presi in esame più volte nella successione cronologica del libro, sia nei casi — non rari — di identificazione iconografica discussa (come ad es. i nn. 67, 123; 162, 212; 55, 102, 122), sia nel caso di gruppi (es. nn. 7, 8, 28, 47) o di cammei a più figure (es. nn. 23, 27; 24, 38), per trattare separatamente i personaggi rappresentati. Un'altra utile innovazione è di riprodurre due volte la stessa immagine (No. 180), di prospetto e di profilo, con e senza restauro, per dimostrare quanto un restauro possa alterare una scultura antica, anche artisticamente mediocre.

E' superfluo sottolineare il fatto che, nell'ambito degli studi di iconografia imperiale, il tardo antico costituisce uno dei momenti più difficili ed incerti a causa della documentazione più scarsa, dell'astrazione di molte immagini (che rende spesso difficile, se non impossibile, l'identificazione iconografica di molti imperatori), dello stadio stesso della ricerca, di tradizione più recente, che ha portato spesso a cronologie azzardate e aberranti. Ma è certo che nessuno poteva affrontare la problematica del tardo antico meglio di R.C. che da oltre vent'anni si è avventurato sul terreno che direi ,,minato" di quest'epoca, riuscendo a chiarirne momenti cruciali con una serie di articoli fondamentali; basti ricordare gli studi dedicati a due sculture della *sua* Ostia — le statue di Massenzio e di Fausta (rispettivamente in Bull. Com. LXXII,

1946—48, p. 83 ss. e B. d'Arte XXXV, 1950) — alla csd. Agrippina del Museo Capitolino (Mem. Pont. Acc. VIII, 1955, p. 108 ss.) o al csd. Licinio dell'arco di Costantino (Rend. Acc. Pont. XXXII, 1959—60, p. 156 ss.).

Per questo la scelta del materiale è minuziosa, ricca ed esauriente: accanto ai ritratti marmorei o bronzei — di proporzioni colossali, grandi al vero, mezzanelle oppure addirittura miniaturistiche come i nn. 166, 170, 194, 265—266 — sono presi in considerazione tutti quei documenti del tempo riconducibili, sia pure ipoteticamente, a iconografie imperiali: rilievi, pitture, mosaici, avori, piatti argentei, cammei, vetri, persino l'illustrazione di un calendario (No. 251), le sculture di Taq-i Busten (No. 277) — che, secondo un'ipotesi accettata dall'A., riprodurrebbero Giuliano l'Apostata nel guerriero ucciso, giacente al suolo ai piedi del re persiano — oppure disegni di opere perdute (No. 85).

Le effigi monetali, trattate in speciali paragrafi, specialmente nei casi di numerose emissioni, costituiscono la trama del lavoro, dato che costituiscono l'elemento più valido e sicuro, pur attraverso la diversità dei coni, per l'identificazione di alcuni imperatori.

Ma anche quel materiale che potremmo definire ,,negativo" dal punto di vista dell'iconografia imperiale, presentato dall'A. per semplice scrupolo di cronista e per eliminare, con pacato discorso, ipotesi avventate o insostenibili — come ad es. le pitture di Treviri (No. 95), nelle quali il Rumpf ed altri volevano riconoscere Fausta ed Elena, oppure il pavimento musivo di Aquileia (No. 96, 157) ove il Kähler ha creduto fosse rappresentata tutta la famiglia costantiniana — completa felicemente la visione di un'epoca che alla luce della moderna ricerca scientifica acquista più precisi contorni e rivela in maniera sempre più evidente le sue eccezionali possibilità creative.

Certo, in un libro così complesso e ricco di suggestioni, con un materiale che, anche se da lungo tempo noto, viene sempre rinnovato alla luce di una bibliografia aggiornata e di un giudizio critico sempre vigile, con proposte nuove che si possono considerare vere e proprie scoperte oppure semplici ipotesi di lavoro, si può a volte dissentire dall'A. Ma per non inoltrarmi in un troppo lungo discorso mi limiterò a qualche osservazione sui cammei che costituiscono un caso limite per quanto riguarda l'aberrante oscillare della cronologia (di uno, due e anche tre secoli !), in base a ondate di valutazione basate generalmente su artificiosi quanto astratti giudizi; e nell'ambito dei cammei intendo fare uno speciale riferimento al cammeo Orghidan con scena di apoteosi imperiale, n. 244, 276, che appartiene alle collezioni del Gabinetto Numismatico della Biblioteca dell'Accademia di Bucarest; le mie osservazioni derivano dunque da una conoscenza diretta del pezzo che mi permette di escludere fermamente la sua appartenenza al tardo antico, e precisamente a Giuliano l'Apostata, per motivi iconografici e stilistici.

Dobbiamo premettere che anche nel campo dei cammei R.C. tende a chiarire e precisare il loro valore documentario, relegando tra i falsi o di autenticità dubbia alcuni pezzi famosi, quali il csd. cammeo di "Traiano" dell'Ermitage No. 153, il cammeo Marlborough del British Museum No. 243, 272 e il csd. cammeo di "Licinio" No. 124; ma considera ancora autentico il grande cammeo di Haag No. 154, 171 che un'acuta analisi del Möbius (SM XVI, 1966, p. 119, fig. 5) ha puntualmente dimostrato essere un falso rinascimentale, per inequivocabili motivi stilistici e antiquari. Ma all'attento aggiornamento bibliografico di R.C. è sfuggito quest'articolo come anche quello che lo stesso A. aveva pubblicato un anno prima nella stessa rivista (SM XV, 1965, p. 99), studi che le avrebbero suggerito non solo di relegare tra i falsi il cammeo di Haag ma di riconsiderare la cronologia del grande cammeo di Berlino con scena di apoteosi No. 271 e, di conseguenza, del cammeo Orghidan No. 244, 270, stilisticamente e tipologicamente inseparabile da quello di Berlino. E' vero, la cronologia bassa (seconda metà del IV sec. d.C.) e l'identificazione con Giuliano l'Apostata dell'immagine virile dei due cammei, avanzata a suo tempo da Gerda Bruns (104 Winckelmannspr., 1948, p. 22 ss., figg. 17—20), ripresa recentemente da M. Gramatopol (Latomus XXIV, 4, 1965, pp. 870—885), con ingombrante aggiunta di errori esegetici e storici, viene accettata da R.C. con molta riserva e con le solite, precise osservazioni di carattere iconografico : infatti per il cammeo di Berlino essa mette in evidenza la ,,somiglianza solo relativa con le effigi monetali dell'imperatore", mentre per il cammeo Orghidan va oltre nel suo esame critico, insistendo sul fatto che "i tratti taglienti, la fitta barba ricciuta divisa in sezioni regolari e la lunga chioma disadorna che copre le orecchie hanno *poca affinità col volto di Giuliano* e *non trovano affinità con le effigi monetali*" (la sottolineatura è nostra). Queste nette riserve di R.C. ci sembrano un importante punto di partenza per eliminare ambedue i cammei dalla documentazione iconografica di Giuliano.

Nei due articoli s.c. il Möbius infatti datava il cammeo di Berlino in epoca severiana, identificando con Caracalla l'imperatore con il palladio — identificazione alla quale era giunto, indipendentemente, un fine conoscitore dell'iconografia imperiale quale Hans Jucker (cfr. SM XVI, 1966, p. 118) e che viene ora pienamente accettata da W. von Sidow, nel volume dedi-

cato al ritratto tardo antico — *Zum Kunstgeschichte des spätantike Porträts in 4. Jahrhundert n. Chr.*, 1969, p. 58 — apparso quasi contemporaneamente a quello di R.C. (e che R.C., come avverte nella prefazione, non ha avuto la possibilità di consultare).

Partendo dal nuovo inserimento del cammeo di Berlino in età severiana, il Möbius costituiva un gruppo di grandi cammei contemporanei, quali il discusso cammeo di Stuttgart, con coppia imperiale molto idealizzata sotto le fattezze di Iupiter e Ceres che egli interpretava Settimio Severo e Giulia Domna e il cammeo di Kassel con Giulia Domna — Vittoria (cfr. SM XVI, 1966, figg. 1—2, 4)— molto unitari per dimensioni, qualità scadente della sardonica e stile (rilievo molto alto, taglio duro e sciatto, visibile soprattutto nelle pieghe del panneggio). Il Möbius non prende in esame il cammeo Orghidan, ma la stretta affinità di questo cammeo con quello di Berlino, al quale è stato sempre associato, è tale da indurci a inserirlo, senza la minima esitazione, nel gruppo dei cammei severiani sopra citato. Non deve indurre in errore, per una datazione più tarda, la sua maggiore rozzezza, ("eseguito da un artefice inesperto", dice R.C., "dalla mano pesante e affrettata"), l'uso irrazionale della sardonica che, con le sue disordinate macchie, distrugge, invece di mettere in evidenza, il valore plastico della rappresentazione figurata, leggibile solo sul calco; differenze qualitative infatti appaiono frequentemente tra prodotti artistici contemporanei, come si può osservare, tanto per restare nell'ambito della glittica di età severiana, su due cammei con rappresentazione della famiglia di Settimio Severo riprodotti e studiati da L. Budde, in *Beiträge zur alten Geschichte und deren Nachleben* I, p. 548 ss., figg. 23—24.

L'idealizzazione e, nello stesso tempo, la sommarietà di esecuzione dell'immagine imperiale del cammeo di Bucarest, rappresentato quale Iupiter, rende difficile un'identificazione iconografica certa; però l'innegabile parentela tipologica tra la testa laureata del cammeo Orghidan e quella, pure laureata, del cammeo già ricordato di Stuttgart (cfr. specialmente la riproduzione dal calco in SM XVI, 1966, fig. 2) sembra confermare l'ipotesi del primo editore del cammeo di Bucarest (Banco, in Demarateion 1935, p. 124 ss.), che vedeva nella coppia Settimio Severo e Giulia Domna — quest'ultima iconograficamente ancora più astratta, nel suo freddo classicismo. Il profilo assai simile dello stesso imperatore su una moneta di una città, altrimenti ignota, dell'Asia Minore — Parlais (in Pisidia?) — molto idealizzato e sempre nell'ipostasi di Iupiter, con capelli lunghi e barba abboccolata (*Syll. Numm. Graec.*, IV, *Fitzwilliam Museum, Leake and general Collections*, parte VII, No. 5218) conferma solidamente quest'ipotesi.

Ai dati stilistici e tipologici sopra schizzati si deve aggiungere un dato di fatto storico, secondo me determinante, che gli specialisti della glittica sembrano avere totalmente dimenticato: i cammei infatti, quale documento ufficiale di un'arte di corte, quale mezzo diretto di propaganda imperiale, sono strettamente legati al problema della continuità dinastica; per questo il loro fiorire in età giulio-claudia, flavia, antonina e severina, da ultimo costantiniana (prima metà del IV), per restare nei limiti cronologici del presente volume. Ora, dopo la morte di Giuliano, ultimo discendente dei secondi Flavi, in quell'atmosfera ardente di accanito e feroce antagonismo religioso, chi mai — e per chi — poteva avere l'idea di far eseguire la "classica" scena di apoteosi del defunto imperatore, il quale, insieme alla sposa, entrava tranquillamente a far parte del quieto mondo dei *diui* e delle *diuae*? Non è infatti necessario sottolineare la profonda differenza che può intercorrere tra certe onoranze postume che, come ricorda R.C. (p. 372), alcune associazioni filosofiche o religiose pagane resero forse alla memoria dell'imperatore come filosofo ed eroe, elevando a loro spese statue come quella di Parigi, No. 258, e la concessione ufficiale, statale, di onori postumi, tramite una scena di apoteosi, utile solo ai fini di una continuità dinastica o, in ogni modo, per creare una parentela divina, atta ad aumentare il prestigio del regime, col precedente imperatore.

Tornando al volume di R.C. che, per il vasto materiale raccolto, costituirà per gli studiosi d'iconografia imperiale tarda un insostituibile strumento di lavoro, concluderemo il nostro discorso attirando l'attenzione anche sulle utilissime tabelle genealogiche della famiglia imperiale costantiniana (pp. 82—83), riprese opportunamente da un articolo di J. Lafaurie (Rev. Num. 1955, p. 234—235), nonché sugli indici completi — dei personaggi (cronologico e alfabetico), dei musei e delle illustrazioni.

Le fotografie, numerose, come abbiamo già detto, generalmente buone, sono a scala un po' troppo ridotta; ma questo non si deve imputare alla casa editrice, bensì al formato scelto per questa serie di quaderni.

Gabriella Bordenache

PUBLICAŢII PRIMITE ÎN REDACŢIE ÎNTRE 1 IANUARIE ŞI 31 DECEMBRIE 1973

1. *Acta Antiqua et Archeologica*, XIV, 1971; XV, 1971, 1, 2, Szeged, Univ. Attila József.
2. *Acta Classica. Proceedings of the Classical Association of South Africa*, XV, 1972, Capetown, A. A. Balkema.
3. *Acta Classica Vniuersitatis Scientiarum Debreceniensis*, VIII, 1972, Debrecen.
4. *Aeuum*, XLVI, 1972, 5–6; XLVII, 1973, 1–2, 3–4, Milano, Università Cattolica del Sacro Cuore.
5. W. Sidney Allen, *Accent and Rhythm. Prosodic Features of Latin and Greek: a Study in Theory and Reconstruction*. Cambridge, The University Press, 1973, 394 p.
6. *Der Altsprachliche Unterricht, Arbeitshefte zu seiner wissenschaftlichen Begründung und praktischen Gestalt*, XVI, 1973, 1, 2, 3, 4, 5, Stuttgart, Klett.
7. *Annuaire du Collège de France*, 72, 1972, Paris.
8. *Antichton. Journal of Australian Society for Classical Studies*, VI, 1972, Sydney University Press.
9. Apulée, *Opuscules philosophiques* (*Du Dieu de Socrate, Platon et sa doctrine, du Monde*) *et Fragments*. Texte établi, traduit et commenté par Jean Beaujeu. Paris, Les Belles Lettres, 1973, LIV + 350 p.
10. *Argentea aetas. In memoriam Entii V. Marmorale*. Genova, Istituto di Filologia Classica e Medioevale, 1973, 303 p.
11. Aristote, *Marche des animaux, Mouvement des animaux*, Index des traités biologiques. Texte établi et traduit par P. Louis. Paris, Les Belles Lettres, 1973, XX + 171 p.
12. *Atene e Roma. Rassegna trimestriale dell'Associazione Italiana di Cultura Classica*, XVII, 1972, 2–3, 4; XVIII, 1973, 1–2, Firenze, F. le Monnier.
13. *Athenaeum*, L, 1972, 3–4; LI, 1973, 1–2, Pavia, Università.
14. André Balland, Alix Barbet, Pierre Gros, Gilbert Hallier, *Fouilles de l'École française de Rome à Bolsena* (Poggio Moscini), tome II, *Les architectures* (1962–1967). Rome, École française de Rome, 1971, 394 p. + 19 pl. (Mélanges d'Archéologie et d'Histoire, Supplément 6).
15. R. H. Barrow, *Prefect and emperor. The* Relationes *of Symmachus*. Oxford, The Clarendon Press, 1973, XI + 246 p.
16. *Boletin del Instituto de estudios Helénicos*, VI, 1972, 1, Barcelona.
17. Pierre Boyancé, *Études sur la religion romaine*. Rome, École française de Rome, 1972, 440 p. + 5 pl. (Collection de l'École française de Rome, 11).
18. *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, 1973, 1, 2, 3, Paris, Les Belles Lettres.
19. Maria Capozza, *Roma fra monarchia e decemvirato nell'interpretazione di Eutropio*. Roma, "L'Erma" di Bretschneider, 1973, 187 p. (Università degli studi di Padova. Publicazioni dell'Istituto di storia antica, X).
20. *Classical Philology*, LXVIII, 1973, 1, 2, 3, 4, Chicago, The University of Chicago Press.
21. *Comicorum Graecorum Fragmenta in papyris reperta*, ed. Colinus Austin. Berlin–New York, Walter de Gruyter, 1973, XXXI + 454 p.
22. Francesco della Corte, *Opuscula* III. Genova, Istituto di Filologia Classica e Medioevale, 1972, 212 p.
23. *Cuadernos de filologia clásica*, IV, 1972, Madrid, Facultad de filosofía y letras.
24. Gernot Demuth, *Ps.-Galeni De dignotione ex insomniis* (Ausgabe mit Übersetzung und Kommentar). Göttingen, 1972, XXX + 75 p. (Diss.)
25. Heinrich Dörrie, *Der Mythos und seine Funktion in der antiken Philosophie*. Innsbruck, AMOE, 1972, 20 p. (Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft, Dies philologici Aenipontani, 2).
26. Heinrich Dörrie, *Ziel der Bildung — Wege der Bildung. Kritische Erörterungen von Cicero bis Augustinus*. Innsbruck, AMOE, 1972, 20 p. (Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft, Dies philologici Aenipontani, 1)
27. *Durius. Boletin Castellano de estudios clásicos*, I, 1973, 1. Valladolid, Departamento de filologia latina.

28. *Eos*, LX, 1972, 1, 2; LXI, 1973, 1, 2, Wroclaw — Varşovia — Cracovia, Ossolineum.
29. Walter Erath, *Die Dichtung des Lygdamus*. Erlangen, 1971, 329 p. (Diss.)
30. *Les Études Classiques*, XLI, 1973, 1, 2, 4, Namur, Facultés Universitaires N.-D. de la Paix.
31. Evripidis *Hecuba*. Edidit S. G. Daitz. Leipzig, Teubner, 1973, 102 p. (Bibliotheca Teubneriana).
32. Ana Goldiş-Poalelungi, *L'influence du français sur le roumain (Vocabulaire et syntaxe)*. Paris, Les Belles Lettres, 1973, V + 472 p. (Publications de l'Université de Dijon, XLIV).
33. *Graeco-latina et orientalia. Zbornik Filozofickej Faculty Univerzity Komenského*, I, 1969 — III, 1971, Bratislava, Slovenské pedagogické Nakladel'stvo.
34. *Greek, Roman and Byzantine Studies*, XIII, 1972, 3, 4; XIV, 1973, 1, 2, 3, Durham, Duke University.
35. *Gymnasium*, 79, 1972, 6; 80, 1973, 1, 2, 3, 4, 5, Heidelberg, Carl Winter.
36. Hephaestionis Thebani *Apotelesmaticorum libri tres*, vol. I. Edidit David Pingree, Leipzig, Teubner, 1973, 463 p. (Bibliotheca Teubneriana).
37. P. Huart, *Γνώμη chez Thucydide et ses contemporains (Sophocle — Euripide — Antiphon — Andocide — Aristophane)*. Paris, Klincksieck, 1973, 195 p. (Études et commentaires, LXXXI).
38. *Humanitas*, XVII—XVIII, 1965—1966; XIX—XX, 1967—1968, Coimbra, Instituto de Estudos Classicos.
39. *Index. Quaderni camerti di studi romanistici*, 1, 1970; 3, 1972 (Omaggio a Max Kaser), Camerino—Napoli, Edizioni Scientifiche italiane.
40. *Journal of Classical Studies*, XIX, 1971; XXI, 1973, Kyôto , The Classical Society of Japan.
41. *2nd International Humanistic Symposium (Athenes — Delphi, September 24 — October 2, 1972), Summaries*. Atena, Hellenic Society for Humanistic Studies, 1972, 64 p.
42. Jan Fredrik Kindstrand, *Homer in der Zweiten Sophistik*, Upsala, 1973, 251 p. (Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Graeca Upsaliensia, 7).
43. D. Koutsoyannopoulos-Thireos, Ἀνθρωπιστικά. Atena, Ἑλληνικὴ ἀνθρωπιστικὴ ἑταιρεῖα, 1972, 21 p.
44. Eberhard Kulf, *Untersuchungen zu Athenaios von Attaleia*. Göttingen, 1970, VII + 183 p. (Diss.)
45. Wilhelm Kühlmann, *Katalog und Erzählung. Studien zu Konstanz und Wandel einer literarischen Form in der antiken Epik*. Freiburg, 1973, VII + 392 p. (Diss.)
46. Libanios, *Discours moraux*. Introduction, texte et traduction par B. Schouler. Paris, Les Belles Lettres, 1973, 233 p. (Université de Lyon II, Institut F. Courby, E.R.A. 60)
47. *Linguistica*, XI, 1971, Ljubliana.
48. Teresa Mantero, *Amore e Psiche. Struttura di una „Fiaba di Magia"*. Genova, 1973, Istituto di Filologia Classica e Medioevale, 225 p.
49. *Musaica. Sbornik Filozofickej Faculty Univerzity Komenského*, XXIII (XII), 1972, Bratislava, Slovenské Pedagogické Nakladel'stvo.
50. *Orbis Latinus*, 1971, 3; 1973, 8, 9. Salta-Mendoza (Argentina), Seminario Metropolitano.
51. Wilhelm Ott, *Metrische Analysen zu Catull*, Carmen *64*. Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1973, 96 p.
52. Wilhelm Ott, *Metrische Analysen zu Statius*, Thebais *Buch I*. Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1973, 155 p.
53. *Pallas. Annales de la Faculté des Lettres et Sciences Humaines de Toulouse*, XX, 1973, Toulouse, Université de Toulouse—Le Mirail.
54. *Perficit*, III, 1972, 58—59—60; IV, 1973, 62, 63, 64—65, 66—67, Salamanca, Collegio San Estanislao.
55. E. Peruzzi, *Origini di Roma II. Le lettere*. Bologna, Pàtron, 1973, 211 p+XVI pl.
56. *Phoenix*, XXVI, 1972, 3, 4; XXVII, 1973, 1, 2, Toronto, The Classical Association of Canada, University of Toronto Press.
57. Plutarque, *Vies* VIII *(Sertorius — Eumène, Agésilas — Pompée)*. Texte établi et traduit par R. Flacelière et E. Chambry. Paris, Les Belles Lettres, 1973, III+315 p.
58. *Revue des Études Anciennes*, LXXII, 1970, 1—2, 3—4; LXXIII, 1971, 1—2, 3—4, Paris—Bordeaux, Les Belles Lettres, Péret et Fils. (Annales de l'Université de Bordeaux III).
59. *Revue des Études Grecques*, LXXXV, 1972, 2 (406—408), Paris, Les Belles Lettres.
60. *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*, XIX, 1972, Bruxelles, Office International de Librairie.

61. Aldo Setaioli, *Il proemio dei* Carmina *oraziani*. Firenze, Olschki, 1973, 59 p. (Accademia Toscana di scienze e lettere ,,La Colombaria", Atti e Memorie, XXXVIII).
62. A. D. Skiadas, Ὁ ποιητὴς Ἡσίοδος. Atena, Ἑλληνικὴ ἀνθρωπιστικὴ ἑταιρεῖα, 1972, 19 p.
63. SOFOCLES, *Antigona*. Introducción, version..., notes y comentarios de E. Ignacio Granero. Mendoza, Universidad Nacional de Cuyo, 1972, 166 p.
64. Klaus Strunk (ed.), *Probleme der Lateinischen Grammatik*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1973, 451 p.
65. *Studi Noniani*, II. Genova, Istituto di Filologia Classica e Medioevale, 1972, 229 p.
66. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 101, 1970; 102, 1971, Cleveland, Ohio, Case Western Reserve University.
67. V. Väänänen (ed.), *Le iscrizioni della Necropoli dell'Autoparco Vaticano*. Roma, 1973, 204 p. + LX pl. (Acta Instituti Romani Finlandiae, vol. VI).
68. K. I. Vourveris, Δύναμις καὶ πνεῦμα. Προστασία πνευματικῶν ἀνθρώπων ὑπὸ ἰσχρῶν. Atena, Ἑλληνικὴ ἀνθρωπιστικὴ ἑταιρεῖα, 1972, 13 p.
69. K. I. Vourveris, Ἡ σύγχρονος τραγικότης τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ θαύματος. Atena, Ἑλληνικὴ ἀνθρωπιστικὴ ἑταιρεῖα, 1972, 30 p.
70. K. I. Vourveris, Θέματα παιδείας καὶ ἀρετῆς. Atena, Ἑλληνικὴ ἀνθρωπιστικὴ ἑταιρεῖα, 1972, 34 p.
71 L. Vidman, *Bibliographia Studiorum Graecorum et Latinorum in Bohemoslovacia*, MCMLXX—MCMLXXI. Praha, Státní Knihovna ČSSR, 1972, 69 p.
72. VITRUVE, *De l'architecture*, tome VIII. Texte établi, traduit et commenté par Louis Callebat. Paris, Les Belles Lettres, 1973, LIV + 196 p. + V pl.
73. F. W. Walbank, *Polybius*. Berkeley — Los Angeles — London, University of California Press, 1972, 201 p.
74. Guilfridus Wetzel, *De Euripidis fabula satyrica, quae* Cyclops *inscribitur, cum Homerico comparata exemplo*. Wiesbaden, Harrassowitz, 1965, IX + 174 p.
75. *Wiener Studien, Zeitschrift für Klassische Philologie und Patristik*, N. F. 7, 1973, Wien, Böhlau.
76. XÉNOPHON, *Cyropédie*, Tome II. (Livre III-V). Texte établi et traduit par M. Bizos. Paris, Les Belles Lettres, 1973, III + 133 p.
77. XENOPHONTIS *Expeditio Cyri, Anabasis*. Edidit C. Hude. Editionem correctiorem curauit J. Peters. Leipzig, Teubner, 1972, 328 p. (Bibliotheca Teubneriana).
78. XÉNOPHON, *Le commandant de la cavalerie*. Texte établi et traduit par E. Delebecque. Paris, Les Belles Lettres, 1973, 113 p.
79. *Zeitschrift für Kulturaustausch*, 1973, 1, Stuttgart, Institut für Auslandsbeziehungen.
80. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 9, 1972, 3; 10, 1973, 1, 2, 3; 11, 1973, 1, 2, 3; 12, 1973, 1, 2, 3; 13, 1974, 1, Bonn, Habelt.
81. *Živa Antika*, XXII, 1972, Skoplje.
82. *Zprávy Jednoty Klassických filologů*, XIV, 1972; XV, 1973, 1.

SOCIETATEA DE STUDII CLASICE DIN REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

DĂRI DE SEAMĂ ALE ŞEDINŢELOR

CLIII

ŞEDINŢA DIN 11 IANUARIE 1973

Prezidează acad. AL. GRAUR, preşedinte.

Şedinţa se deschide la ora 18^{15}.

Membri prezenţi: N. I. Barbu, Gh. Cantacuzino, Gh. Ceauşescu, P. Ceauşescu, I. G. Coman, N. Corciu, M. Crişan, E. Dobroiu, I. Dumitrache, H. Dumitrescu, M. Duţescu, M. Economu, I. Fischer, C. Georgescu, Al. Giurgea, Al. Graur, Al. Horhoianu, M. Ionescu-Baldovin, Tr. Lăzărescu, D. Mincu, Margareta Nasta, Gh. Nencescu, S. Nicolau, M. Nicolaescu, R. Niculescu, N. I. Niculiţă, M. V. Petrescu, D. M. Pippidi, A. Pîrvulescu, Const. Popescu, David Popescu, Cl. Popovici, A. Predescu, M. Russu, C. Săndulescu, M. Simionescu, D. Sluşanschi, Iorgu Stoian, N. Ş. Tanaşoca, C. St. Tomulescu, C. Trentea, M. Vornicul, R. Vulpe.

Invitaţi: C. Ilioaie-Zarifopol, M. Opriş, S. Papacostea, Eugenia Popescu, R. Tanaşoca.

Necrolog. Acad. AL. GRAUR evocă figura colegilor noştri decedaţi în vara şi toamna trecută: acad. ATH. JOJA şi prof. C. TUCALIUC. Adunarea păstrează un minut de reculegere.

Alegeri de noi membri. Sînt aleşi membri ai Societăţii: Prof. CRISTINA ILIOAIE-ZARIFOPOL (recomandată de prof. E. DOBROIU şi MARGARETA NASTA) şi prof. MIRA ŞTIRBAN (recomandată de prof. E. DOBROIU şi F. ŞTEF).

Prezentări de lucrări recente. Prof. I. G. COMAN: Jean Chrysostome, *Sur l'incompréhensibilité* (ed. A.-M. Malingrey), Paris, 1972; Jean Chrysostome, *Sur la vaine gloire et l'éducation des enfants* (ed. A.-M. Malingrey), Paris, 1972; A.-M. Malingrey, *La littérature grecque chrétienne*, Paris, 1968; N. Zeegers Vander Vorst, *Les citations des poètes grecs chez les apologistes chrétiens du IIe siècle*, Louvain, 1972. N. Ş. TANAŞOCA: H. Hunger, *Aspekte der griechischen Rhetorik von Gorgias bis zum Untergang von Byzanz*, Viena, 1972; E. v. Ivánka, *Rhomäerreich und Gottesvolk*, Freiburg-München, 1968; *Hellenika*, I, II-III, Bochum, 1972. Prof. TR. LĂZĂRESCU: *Lexikon der Antike* (ed. J. Irmscher), Leipzig, 1971; *Vita Latina*, 44, oct. 1971. Prof. E. DOBROIU: D. Popescu, *Valoarea educativă a studiilor clasice*, Bucureşti, 1972. I. FISCHER: E. Cizek, *Seneca*, Bucureşti, 1972; *Proză narativă latină* (trad. I. Teodorescu, studiu introductiv M. Nichita), Bucureşti, 1972; L. Lupaş, *Phonologie du grec attique*, Haga-Bucureşti, 1972; H. Dahlmann, *Bemerkungen zu Seneca, De vita beata*, Mainz-Wiesbaden, 1972; O. Skutsch (ed.), *Ennius* (Entretiens ... Hardt), Vandœuvres-Geneva, 1972. Acad. AL. GRAUR: *Mélanges de philologie et de linguistique grecques offerts à P. Chantraine*, Paris, 1972; H. Frisk, *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, III, Heidelberg, 1972; S. Kiss, *Les transformations de la structure syllabique en latin tardif*, Debrecen, 1972.

Comunicare. GH. CEAUŞESCU, *Călătoria lui Nero în Grecia*. Călătoria lui Nero în Grecia, departe de a avea un scop pur artistic, se înscrie pe linia încercărilor împăratului de a înclina balanţa în favoarea provinciilor orientale. În anul 64 Nero renunţă în ultimă instanţă la această călătorie, deoarece şi-a dat seama că opoziţia senatorială era mult prea puternică şi, în consecinţă, se expunea la o reacţie violentă căreia nu i-ar fi putut face faţă. Abia după ce a crezut că a redus senatul la tăcere prin persecuţiile declanşate în urma descoperirii conjuraţiei lui Piso, Nero se socoteşte destul de puternic pentru a pune în practică proiectul abandonat. În cursul turneului elenic, împăratul continuă masacrul membrilor

ordinului senatorial și demonstrează, prin faptul că nu vizitează Atena și Sparta — simboluri ale Greciei clasice —, predilecția sa pentru Grecia elenistică, față de care ostilitatea propagandei senatoriale este manifestă. Totul lăsa să se înțeleagă că Nero intenționa să schimbe capitala imperiului. În pofida voinței sale împăratul trebuie să-și întrerupă călătoria, pe care voia să o continue printr-o vizită la Alexandria, deoarece situația devenise alarmantă. Senatul mai are suficiente resurse pentru a declanșa revolta legiunilor lui Vindex și Galba și a-l răsturna pe ultimul iulio-claudin.

Discuții. Pun întrebări și prezintă observații : Prof. R. VULPE, N. I. BARBU, M. CRIȘAN, D. M. PIPPIDI, D. SLUȘANSCHI, M. V. PETRESCU, P. CEAUȘESCU, TR. LĂZĂRESCU.

Prof. R. VULPE este de acord cu o interpretare politică a călătoriei în Grecia, dar nu cu toate concluziile autorului ; după d-sa, călătoria este un episod din lupta dintre Nero și senat, o încercare desperată de a găsi o soluție favorabilă puterii imperiale ; în această luptă Nero se baza și pe popularitatea de care se bucura în Grecia și în orientul elenistic.

Prof. D.M. PIPPIDI nu împărtășește ideile autorului și nu consideră adecvate metodele folosite de acesta. Opoziția tranșantă dintre o Grecie occidentală, clasică, raționalistă, și una orientalizantă nu are corespondent în realitatea istorică și este rezultatul unei simplificări depășite de stadiul actual al științei. Călătoria lui Nero se încadrează în filelenismul lui general, în intenția sa de a introduce și în civilizația Italiei spiritul agonal al Greciei, de a conferi demnitate manifestărilor artistice și artiștilor. Numai în acest sens și în cadrul luptei împotriva tradiționalismului senatorial, călătoria lui Nero are un caracter politic ; de aceea nu poate socoti că evitarea Atenei și Spartei din programul vizitelor lui Nero poate fi interpretată ca o manifestare de opoziție față de Grecia "clasică". D-sa amintește de asemenea că orice încercare de a impune modele grecești vieții romane era taxată de tradiția literară latină, de inspirație senatorială, drept un act de nebunie ; precedentul oferit de Caligula, al cărui model era regatul lagid, este edificator în această privință.

Diverse. Prof. DAVID POPESCU propune ca textul comunicărilor să fie pus în prealabil la dispoziția participanților la ședințe, pentru ca discuțiile să se poată desfășura mai puțin improvizat.

Ședința se ridică la ora 20^{50}.

CLIV

ȘEDINȚA DIN 1 FEBRUARIE 1973

Prezidează prof. N. I. BARBU, vicepreședinte.

Ședința se deschide la ora 18^{15}.

Membri prezenți: N. I. Barbu, Cl. Bojin, G. Bunescu, G. Ceaușescu, P. Ceaușescu, N. Corciu, M. Crișan, C. Drăgulescu, M. Duțescu, I. Fischer, C. Georgescu, A. Marcu, Margareta Nasta, Gh. Nencescu, M. Nicolaescu, A. Piatkowski, D. M. Pippidi, A. Pîrvulescu, Const. Popescu, David Popescu, Sebastiana Popescu, M. Simionescu, D. Slușanschi, N. Ș. Tanașoca, C. Trentea, A. Tuzu, M. Vornicul, R. Vulpe.

Invitați: Fl. Constantiniu, C. Dănciuloiu, L. Lazăr, I.S. Moldoveanu, Ș. Papacostea, E. Papuc, R. Tanașoca, Mihai Vornicul.

Alegeri de noi membri. A fost ales membru al Societății : Prof. PETRE STATI (recomandat de prof. O. TCACIUC și C. CHIRCU).

Prezentări de lucrări recente. Prof. A. PIATKOWSKI : H. A. Wolf, *Der Weg des Odysseus*, Tübingen, 1968. I. FISCHER : I. Banu, *Platon Heracliticul*, București, 1972 ; *Proceedings of*

the First International Conference on Boiotian Antiquities, Montréal, 1972; R. Berry Harlow, *Eine Dialektanalyse der koischen Asylieurkunden*, Dunedin, 1972; Plautus, *Miles gloriosus* (ed. I. Tegyey), Budapesta, 1969.

Informații. Prof. N. I. Barbu dă amănunte asupra călătoriei întreprinse de d-sa în R. F. Germania, ca profesor invitat al Universității din Mainz, unde a ținut prelegeri și seminarii, alternate cu conferințe la Universitățile din Bonn, Bochum, Freiburg și Heidelberg. D-sa scoate în mod deosebit în evidență entuziasmul pentru studiile clasice observat atît la studenți, cît și la elevii de liceu.

Comunicare. Prof. P. Ceaușescu, *Caligula și legatul lui Augustus*. Autorul și-a propus să urmărească și să explice evoluția atitudinii lui Caligula față de memoria lui Augustus, acesta din urmă fiind simbolul principatului. În lumina surselor literare, atitudinea lui Caligula, ortodoxă în faza "bună" a domniei sale, se modifică într-o atitudine ostilă fățișă, care coincide cu faza "negativă" a principatului acestuia. Totuși, sursele epigrafice și numismatice nu indică nici o modificare de felul acesta. Discrepanța dintre cele două categorii de surse este rezultatul, la nivelul ideologic, al conflictului dintre senat și împărat, în speță al conflictului privind preponderența Italiei în cadrul imperiului, consacrată de victoria de la Actium. Intenția lui Caligula de a abandona parțial formula lui August este vizibilă încă de la începutul domniei sale, în reabilitarea scriitorilor antiaugustani. Declarațiile lui Claudius relative la respectarea principiilor politice ale lui Augustus indică o victorie senatorială materializată prin confirmarea rezultatelor luptei de la Actium.

Discuții. Pun întrebări și prezintă observații: prof. D. M. Pippidi, R. Vulpe, N. I. Barbu, I. Fischer, prof. David Popescu, M. Crișan, prof. A. Piatkowski.

Prof. D. M. Pippidi, după ce se informează asupra 'semnificației, în expunerea autorului, a opoziției dintre orient și occident, dintre Italia și provincii, atrage atenția asupra faptului că nu trebuie atribuită o importanță deosebită cultului particular (și nu oficial) al zeiței Isis; de asemenea, stabilește un raport între actele publice sau particulare ale lui Caligula și sublinierea descendenței lui din Antonius, considerat și în calitatea sa de stăpînitor ptolemeic. Pe de altă parte nu i se pare că ar exista documente din care să rezulte că împăratul a încercat să opună Romei provinciile și să le acorde o importanță deosebită în stat; documentele în acest sens încep de la Claudius și își găsesc încununarea în edictul lui Caracalla.

Prof. N. I. Barbu pune în discuție noțiunea de „opinie publică" evocată de autor și arată caracterul ei complex și greu sezisabil pe baza surselor antice.

Prof. R. Vulpe explică eșecul lui Caligula prin deziluzia pe care a provocat-o senatorilor noua politică a împăratului, ostilă senatului.

I. Fischer se întreabă dacă nu cumva încercările lui Caligula de a șterge amintirea victoriei de la Actium (și, în general, a războaielor civile) nu au ca substrat evitarea folosirii de către opoziția contemporană, ca instrument de propagandă, a amintirii rivalităților trecute.

Diverse. Secretariatul dă informații asupra activității Filialelor de la Iași și Constanța. La ambele s-au întrunit Adunările generale anuale și s-au ales noi birouri. Biroul Filialei Iași este constituit precum urmează: președinte: prof. O. Tcaciuc, vicepreședinte: prof. N. Gostar; secretar: prof. Tr. Diaconescu; casier: prof. N. Baran; membru: prof. Gh. Condurache; cenzori: prof. C. Chircu și D. Erdeș. La Constanța, Biroul are următoarea componență: președinte: prof. A. Rădulescu, secretar: M. Irimia; casier: prof. I. Roșculeț; membri: prof. N. Frecea și A. Aricescu.

Ședința se ridică la ora 20^{10}.

CLV

ȘEDINȚA DIN 1 MARTIE 1973

Prezidează acad. AL. GRAUR, președinte.

Ședința se deschide la ora 18[15].

Membri prezenți: N. I. Barbu, G. Bunescu, L. Buzdugan, Gh. Ceaușescu, P. Ceaușescu, Gh. Cosoi, D. Crăciun, N. Corciu, M. Crișan, C. Drăgulescu, H. Dumitrescu, I. Fischer, C. Georgescu, Al. Graur, Al. Horhoianu, M. Marinescu-Himu, D. Mincu, Margareta Nasta, S. Nicolau, A. Piatkowski, A. Pîrvulescu, Const. Popescu, C. Săndulescu, N. I. Ștefănescu, N. Ș. Tanașoca, C. Trentea, J. Unguru, M. Vornicul, R. Vulpe, J. Zezeanu.

Invitați: P. Davidescu, G. Grecu, T. Pîrvulescu, N. Profi, E. Vulpe.

Acad. AL. GRAUR salută prezența ambasadorului Albaniei, N. PROFI.

Alegeri de noi membri. A fost ales membru al Societății: prof. C. DĂNCIULOIU (recomandat de prof. C. DRĂGULESCU și I. FISCHER).

Prezentări de lucrări recente. N.-Ș. TANAȘOCA: Orfeu, *Imnuri* (trad. de I. Acsan, cuvînt înainte de Z. Dumitrescu-Bușulenga), București, 1972; Esop, *Fabule* (trad., introd. și note de Tr. Diaconescu), București, 1972; R. Warner, *Iulius Caesar* (trad. G. Pădureleanu), București, 1973. Prof. D. CRĂCIUN: I. Acsan, *Legende mitologice*, București, 1972; E. Cizek, *L'époque de Néron et ses controverses idéologiques*, Leiden, 1972; M. Marinescu-Himu, A. Piatkowski, *Istoria literaturii eline*, București, 1972. I. FISCHER: D. M. Pippidi, *Formarea ideilor literare în antichitate*, București, 1972. Prof. A. PIATKOWSKI: I. Lucăcel, *Ionia. Orașe antice în Asia mică*, București, 1972. P. CEAUȘESCU: G. Rotondi, *Leges publicae populi Romani*, Hildesheim, 1966.

Comunicare. Prof. R. VULPE, *Considerații în legătură cu originea iliră a poporului albanez.* Albanezii sînt continuatorii direcți ai triburilor de *Illyri proprie dicti* care locuiau în antichitate pe cuprinsul patriei lor actuale și care se aflau din vechi timpuri sub influența civilizației grecești, exercitată de coloniile corcyreene de pe coasta adriatică și de populațiile vecine din Epir și din Macedonia. După intrarea lor sub dominația Romei, ilirii din Albania și-au menținut această orientare spirituală, fiind înglobați în provincia Macedonia, al cărei profund elenism a fost integral respectat de autoritatea romană. Această împrejurare a determinat esențial salvarea caracterului lor etnic, în contrast cu soarta celorlalte triburi ilirice, dinspre nord, care, cuprinse în zona de expansiune masivă a formelor latine ale civilizației, au sfîrșit prin a se romaniza cu desăvîrșire. În Albania, echilibrul care se stabilise de veacuri între penetrația valorilor elenice și conservatismul însușirilor autohtone a continuat fără nici o tulburare. Acest conservatism oțelit i-a ferit pe locuitorii Albaniei și de slavizare, căreia ilirii romanizați din nord, deja trecuți printr-o deznaționalizare, nu i-au putut rezista. Desigur, fenomenul se explică și prin condițiile de izolare din munții albanezi, unde înrîurirea slavă nu s-a produs decît într-o proporție foarte redusă. Evidenta continuitate care reiese din aceste constatări generale, de la ilirii antici la poporul albanez de azi, este excelent confirmată de arheologie, care relevă un lanț neîntrerupt de forme transmise de la o etapă a culturii locale la alta. De asemenea, tezaurul etnografic al poporului albanez păstrează caracteristice elemente de tradiție ilirică.

Dacă totuși originea poporului albanez mai constituie un prilej de controverse e din cauza aspectului lingvistic al problemei. Cum nu se cunoaște aproape nimic din limba ilirică, s-au ivit o seamă de ipoteze pur abstracte, dintre care unele caută să explice limba albaneză ca străină de vechii iliri, atribuind-o unei migrații trace dinspre est ori daco-moesice dinspre nord, deși nici un indiciu de ordin istoric sau arheologic nu lasă a se deduce asemenea intervenții etnice în Albania din antichitate pînă azi. Grupul de afinități limitate dintre limba română și cea albaneză se poate explica și altfel decît prin referire la un substrat comun traco-dac. Autorul consideră mai concordantă istoric interpretarea — tot ipotetică — a acestor afinități ca reminiscențe ilirice (adică protoalbaneze) din substratul graiului latin popular al Illyricului, care, răspîndit în toate provinciile danubiene, inclusiv în Dacia și în cele două Moesii, a fost moștenit de limba română.

Dintre diferiții factori care contribuie la definirea unui popor, cel lingvistic, deși primordial în principiu, nu poate avea cuvînt hotărîtor în cazul poporului albanez. De aceea trebuie subordonat celorlalți factori — geografic, istoric, arheologic, etnografic, antropologic, etc., mult mai sigur și mai efectiv atestați. Or, acești factori se pronunță de la sine, fără a fi solicitați,

dovedind o continuitate etnică în Albania de-a lungul ultimelor trei milenii și deci originea ilirică a poporului albanez. Lingvistica nu va avea sorți de succes în cercetările sale respective decît ținînd seama de această continuitate și acceptîndu-i consecința naturală, anume că limba albaneză trebuie să reprezinte însăși limba ilirică după o plurimilenară evoluție în condițiile specifice ale geografiei și istoriei Albaniei.

Discuții. Pun întrebări și prezintă observații : I. FISCHER, prof. N. I. BARBU, M. CRIȘAN, acad. AL. GRAUR.

Prof. N. I. BARBU scoate în evidență factorul psihic, de care trebuie să se țină seama în explicarea persistenței ilirilor în vechea lor patrie.

Acad. AL. GRAUR, după ce arată că o deznaționalizare nu poate fi decît consecința unei așezări masive de populație străină, ceea ce nu era caracteristic colonizărilor grecești, atrage atenția asupra metodelor lingvistice capabile să elucideze problema raporturilor de înrudire între limbile din Balcani.

Diverse. Secretariatul dă informații asupra activității Filialei din Constanța.

Ședința se ridică la ora 19^{45}.

CLVI

ȘEDINȚA DIN 5 APRILIE 1973

Prezidează acad. Al. GRAUR, președinte.

Ședința se deschide la ora 18^{15}.

Membri prezenți: I. Banu, Cl. Bojin, L. Buzdugan, Al. Cizek, N. Corciu, D. Crăciun, C. Dănciuloiu, E. Dobroiu, H. Dumitrescu, I. Fischer, Al. Giurgea, Al. Graur, Al. Horhoianu, Cr. Ilioaie-Zarifopol, M. Ionescu-Baldovin, A. Marcu, M. Marinescu-Himu, D. Mincu, Margareta Nasta, Gh. Nencescu, S. Nicolescu, R. Niculescu, N. I. Niculiță, M. V. Petrescu, A. Piatkowski, D. M. Pippidi, Const. Popescu, David Popescu, M. Simionescu, L. Teodosiu, C. Trentea, A. Tuzu, J. Vilan Unguru, M. Vornicul, R. Vulpe.

Invitați: M. Alexianu, C. Bordea.

Prezentări de lucrări recente. Prof. M. MARINESCU-HIMU : D. N. Andriopoulos, *The Stoic Theory of Perceiving and Knowing*, Atena, 1972 ; A. Skiadas, Ὁ ποιητὴς Ἡσίοδος, Atena, 1972 ; K. Vourveris, Ἡ σύγχρονος τραγικότης τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ θαύματος, Atena, 1972 ; K. Vourveris, Θέματα παιδείας καὶ ἀρετῆς, Atena, 1972 ; K. Vourveris, Δύναμις καὶ πνεῦμα, Atena, 1972. I. FISCHER : Didymos der Blinde, *Kommentar zum Ecclesiastes*, IV (ed. J. Kramer, B. Krebber), Bonn, 1972 ; Titus Maccius Plautus, *Cartaginezul. Teatru* III (în românește de N. Teică), București, 1972.

Comunicare. Prof. A. PIATKOWSKI, *Noțiunea de* μίμημα *la Platon.* Noțiunea de μίμημα, în sens larg, înseamnă "rezultatul, produsul acțiunii de a imita". În dialogurile platonice cuvîntul apare în diferite contexte, care se referă atît la teoria cunoașterii cît și la teoria μίμησις-ului ca activitate artistică. Pentru stabilirea valorilor semantice ale cuvîntului și a conotațiilor respective au fost examinate pasaje din *Cratylos*, *Statul*, *Legile* și *Politicul*. Comunicarea a pornit de la premisa că pentru Platon orice acțiune mimetică, indiferent dacă se interferează sau nu cu domeniul creației artistice, este o τέχνη μιμητική. Orice manifestare a unei τέχνη μιμητική care ține de creația artistică este pusă în slujba unei semnificări. În *Cratylos* 423 a b, Platon acordă o atenție deosebită sistemului de semnalizare și semnificațiilor pe care le are în vedere imitatorul. Procesul de exprimare artistică este denumit δήλωσις — proces care nu trebuie confundat cu μίμησις, după cum rezultatul final al acestui proces δήλωμα, care presupune o pluralitate de componente semnificative, nu trebuie confundat cu μίμημα. Problema fundamentală pe care o ridică estetica platonică este

aceea a măsurii în care "imitatorul" în materie de artă găseşte cele mai potrivite mijloace pentru a reda (δηλόω) "imaginea" (ὁ εἰκών) pe care o construieşte în prealabil în mintea sa. De aceea Platon denumeşte εἰκαστική acea artă care este apropiată prin expresie artistică de "imaginea" (εἰκών) unui obiect sau aspect din realitate perceput de "imitator" şi μίμησις φανταστική arta a cărei expresie rezultă dintr-o combinaţie de reprezentări (φαντασίαι). Referitor la criteriile judecăţilor de valoare a "imitaţiilor" în artă (μιμήματα), Platon distinge trei posibilităţi : (1) Criteriul recunoaşterii ; (2) Criteriul exactităţii (a gradului de apropiere cu modelul imitat în μίμησις εἰκαστική : ὡς ὀρθῶς ; (3) Criteriul realizării artistice (δήλωμα) : ὡς εὖ. Aceste criterii se aplică diferit şi diferenţiat la ramurile de activitate artistice, dintre care poezia îi apare lui Platon drept arta cea mai complicată, nevoie fiind în aprecierea ei de o disociere a componentelor ce o alcătuiesc : ritm, text, muzică (linie melodică). O altă problemă pe care o ridică cercetarea de faţă este aceea a participării unei μίμημα la "esenţe" (τὰ εἴδη) precum şi a modului de integrare a unei μίμημα într-un lanţ de μιμήματα, care toate la un loc formează un subiect (τύπος) cu o semnificaţie majoră în procesul comunicării. Spre deosebire de μιμήματα, τὰ ποιήματα (deşi sînt tot rezultatul unei "imitaţii") nu au această valoare de ordin artistic. Dispersarea pasajelor din dialogurile citate, folosirea cuvîntului cu sensuri diferite şi în contexte cu totul aparte unele de altele reprezintă o neîndoielnică dificultate în calea stabilirii statutului deţinut de cuvîntul μίμημα în estetica platonică. Cu toate acestea, cele cîteva trăsături definitorii semnalate îndeosebi pe calea confruntării cu noţiunile de δήλωμα şi ποίημα sînt certitudini verificabile — în ciuda variaţiilor de sens pe care le suferă cuvîntul.

Discuţii. Pun întrebări şi prezintă observaţii : prof. D. M. PIPPIDI, I. BANU, DAVID POPESCU, D. MINCU, acad. AL. GRAUR.

Prof. D. M. PIPPIDI, după ce se întreabă dacă se poate observa în textele platonice o deosebire între μίμημα şi μίμησις, conformă cu valorile celor două sufixe, şi dacă termenul μίμημα este folosit exclusiv pentru discutarea operelor de artă, atrage atenţia asupra necesităţii de a se urmări problema conţinutului de adevăr al termenului μίμημα (fidelitatea de care vorbeşte autoarea e raportată la aparenţe sau la esenţă ?).

Prof. I. BANU scoate în evidenţă faptul că dialogul *Kratylos* este o trecere în revistă a unor opinii, fără a se încheia cu nici o concluzie ; pe de altă parte, estetica lui Platon nu poate fi examinată în sine, ea fiind subordonată problemei centrale a platonismului, cea a raportului dintre lumea Ideilor şi lumea sensibilă, şi urmînd fluctuaţiile gîndirii platoniciene în acest domeniu.

Diverse. Acad. AL. GRAUR anunţă că Biroul Societăţii a examinat cererea primită de un grup de iniţiativă din Craiova, privind înfiinţarea unei filiale în acest oraş, hotărînd să recomande adunării aprobarea cererii. Supusă votului, constituirea Filialei Craiova este aprobată în unanimitate.

Prof. DAVID POPESCU atrage atenţia asupra unor grave greşeli de limba latină care apar în revistele noastre literare de prestigiu (o poezie intitulată *Ad improbus*, un anunţ *Pro verba* etc.) ; a urmat o discuţie liberă, hotărîndu-se ca un elev de la liceul clasic din Bucureşti să redacteze, sub îndrumarea prof. MARGARETA NASTA, un articol cu acest subiect.

Secretariatul adresează un apel membrilor Societăţii pentru sprijinirea prin daruri în cărţi a liceului clasic din Bucureşti. De asemenea aminteşte de faptul că revista Studii clasice nu poate fi obţinută decît prin abonament. În sfîrşit, dă informaţii asupra activităţii Filialei Constanţa.

Şedinţa se ridică la ora 20^{05}.

CLVII

ŞEDINŢA DIN 3 MAI 1973

Prezidează acad. AL. GRAUR, preşedinte.

Şedinţa se deschide la ora 18^{15}.

Membri prezenţi : G. Bunescu, N. Corciu, M. Crişan, H. Daicoviciu, C. Dănciuloiu, C. Drăgulescu, H. Dumitrescu, I. Fischer, C. Georgescu, Al. Giurgea, Al. Graur, M. Manolescu, M. Marinescu-Himu, D. Mincu, Gh. Nencescu, M. Nicolaescu, M. V. Petrescu, A. Piatkowski, Const.

Popescu, David Popescu, A. Predescu, M. Russu, M. Simionescu, N. I. Ştefănescu, C. Trentea, J. Unguru, M. Vornicul, R. Vulpe, J. Zezeanu.

Invitaţi : G. Gruia, D. Slănescu.

Prezentări de lucrări recente. Prof. M. MARINESCU-HIMU : F. Rodriguez Adrados, *The Greek-Spanish Dictionary, its Present State*, Madrid (1972).

Comunicare. Prof. H. DAICOVICIU, *Numele Ulpiei Traiane.* Autorul analizează inscripţiile care menţionează în timpul domniilor lui Traian şi Hadrian capitala provinciei Dacia. El ajunge la concluzia că sub Traian şi în primele luni ale domniei lui Hadrian numele era acela, simplu, de *Colonia Dacica*, pe care Hadrian îl dezvoltă apoi în numele pompos de *Colonia Vlpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*. Acest nume, utilizat integral sau prescurtat (*Colonia Sarmizegetusa*) pînă la sfîrşitul dominaţiei romane în Dacia, primeşte de la Severus Alexander epitetul de *metropolis*. Această concluzie îl obligă pe autor să dateze sub Traian o inscripţie pe care I. I. Russu (în StCl IX, 1967, p. 215) o atribuia epocii lui Commodus sau a lui Septimius Severus.

Discuţii. Pun întrebări şi prezintă observaţii : I. FISCHER, M. CRIŞAN, prof. R. VULPE, acad. AL. GRAUR.

Diverse. Secretariatul dă informaţii asupra activităţii Filialei Constanţa. Anunţă apoi că Ministerul a suprimat, cu începere de la 15 mai, subvenţia acordată Societăţii. Biroul a examinat noua situaţie în şedinţa ţinută înaintea celei de comunicări şi a luat o primă serie de hotărîri : (1) Preşedintele Societăţii va face demersuri atît la Minister, cît şi la alte foruri culturale şi politice pentru a obţine fie restabilirea subvenţiei, fie găsirea altor forme de sprijin financiar ; (2) Cheltuielile vor fi reduse la minimum, pentru a se putea asigura cît mai multă vreme retribuirea secretarei Societăţii ; Filialele nu vor mai face nici o cheltuială în afara minimului necesar organizării şedinţelor ; deplasările nu vor fi acordate decît de Biroul din Bucureşti şi se vor reduce la cele prilejuite de Adunarea Generală anuală ; (3) Se vor depune eforturi în vederea antrenării în Societate a tuturor specialiştilor în filologie clasică, istorie antică, etc., din învăţămîntul superior, institute de cercetare, învăţămînt mediu, muzee ; (4) Se va urmări încasarea neîntîrziată a tuturor cotizaţiilor restante, făcîndu-se deîndată propunerea de suspendare a membrilor neplatnici ; (5) Se instituie titlul de "membru susţinător", care se acordă tuturor membrilor care se angajează să plătească o cotizaţie anuală de peste 60 lei.

La discuţiile care au urmat au luat parte C. TRENTEA, AL. GRAUR, R. VULPE, M. NICOLAESCU. Au devenit membri susţinători ai Societăţii HORTENSIA DUMITRESCU şi C. TRENTEA.

Şedinţa se ridică la ora 19^{50}.

CLVIII

ŞEDINŢA DIN 7 IUNIE 1973

Prezidează acad. Al. GRAUR, preşedinte.

Şedinţa se deschide la ora 18^{15}.

Membri prezenţi : I. Acsan, N.I. Barbu, V. Bălăianu, G. Bunescu, L. Buzdugan, P. Ceauşescu, I. G. Coman, N. Corciu, D. Crăciun, M. Crişan, C. Dănciuloiu, C. Drăgulescu, I. Fischer, Al. Graur, M. Hetco, M. Ionescu-Baldovin, Tr. Lăzărescu, A. Marcu, M. Marinescu-Himu, Margareta Nasta, M. Nichita, S. Nicolescu, N. I. Niculiţă, D. M. Pippidi, Mihai Popa, Const. Popescu, David Popescu, Sebastiana Popescu, Cl. Popovici, A. Predescu, M. Russu, M. Simionescu, C. Stancu, Iorgu Stoian, L. Teodosiu, C. Trentea, A. Ţurcanu, M. Vornicul.

Invitaţi : E. Frumosu, Al. Săndulescu.

Necrolog Acad. Al. Graur evocă personalitatea vicepreşedintelui Societăţii, acad. C. Daicoviciu, decedat în 27 mai. Adunarea păstrează un moment de reculegere.

Alegeri de noi membri. Au fost aleşi membri ai Societăţii: prof. Constanţa Popescu (recomandată de prof. L. Teodosiu şi M. Ionescu-Baldovin), prof. Luciana Aman (recomandată de prof. L. Teodosiu şi S. Nicolescu), prof. Zoe Lungeanu (recomandată de prof. L. Teodosiu şi M. Simionescu), şi prof. Elisabeta Frumosu (recomandată de prof. M. Ionescu-Baldovin şi M. Popa).

Prezentări de lucrări recente. Prof. Tr. Lăzărescu: Tr. Lăzărescu, *Carmina Latina*, Bucureşti, 1973. Prof. I. G. Coman: T. Seviciu, *Doctrina patrologică a sf. Chiril al Alexandriei*, Timişoara, 1973; W. Martov, W. Bahner, J. Irmscher, *N. Iorga (1872—1940)*, Berlin, 1972; I. Eustratios, *Patrologia*, Salonic, 1971; H. v. Campenhausen, *Les Pères grecs*, Paris, 1967; id. *Les Pères latins*, Paris, 1967. Acad. Al. Graur; G. Babiniotis, Τὸ ρῆμα τῆς Ἑλληνικῆς, Atena, 1972.

Comunicare. Prof. N. I. Barbu, *Oraşul Roma în opera lui Cicero*. Cicero inserează ocazional relativ foarte multe amănunte despre Roma în opera sa. Oraşul Roma apare sub două aspecte: în *De lege agraria*, II, cînd Cicero, încercînd să oprească pe cetăţeni de a vota proiectul de lege agrară prezentat de Rullus, face demagogie, Roma este un oraş fără estetică, cu străzi strîmte, suspendat pe coline, care nu suferă comparaţie cu un oraş frumos, cu străzi largi, aşezat în cîmpie, cum este Capua. În alte opere (*De legibus* II, 66, *De oratore*, I, 105, etc.), Roma este capitala lumii, domiciliul imperiului, lumina globului pămîntesc, nimic nu este mai de seamă decît Roma pe tot globul etc. Aceleaşi laude sînt aduse şi locuitorilor Romei, care, între altele, au luat tot ce este bun de peste tot. Cicero atestă de asemenea că la Roma au venit mulţi locuitori din diferite părţi ale imperiului şi de aceea la Roma sînt mulţi oameni certaţi cu morala. În general, în marea majoritate a cazurilor, tabloul pe care-l face Cicero despre Roma este cît se poate de veridic şi ceea ce surprinde nu sînt exagerările cu privire la inestetismul construcţiilor, ci trăsăturile veridice care ocupă aproximativ 90 la sută din totalul informaţiilor despre Roma. Ceea ce surprinde este de asemenea mulţimea detaliilor despre Roma la un avocat şi orator ca Cicero.

Discuţii. Pun întrebări şi prezintă observaţii: I. Fischer, P. Ceauşescu, prof. D. M. Pippidi, I. G. Coman.

Diverse. Prof. C. Drăgulescu propune ca revista "Studii clasice" să reflecteze solidaritatea latiniştilor prin publicarea numelor membrilor susţinători ai Societăţii. Pe de altă parte d-sa consideră necesar ca în paginile volumului să fie prezente şi problemele învăţămîntului clasic.

Acad. Al. Graur comunică membrilor Societăţii conţinutul unei scrisori a redacţiei revistei "Eirene" (Praga) prin care aceasta solicită colaborări privind activitatea filologică din ţara noastră.

Intervin în discuţii şi I. Fischer, prof. David Popescu şi D. M. Pippidi.

Şedinţa se ridică la ora 19^{45}.

CLIX

ŞEDINŢA DIN 15 NOIEMBRIE 1973

Adunarea generală anuală

Prezidează acad. Al. Graur, preşedinte.

Şedinţa se deschide la ora 18^{20}.

Membri prezenţi: V. Arjoca, I. Banu, N. I. Barbu, V. Bălăianu, C. Chircu, Tr. Costa, D. Crăciun, M. Crişan, L. Stoianovici-Donat, C. Drăgulescu, H. Dumitrescu, I. Fischer,

I. Casan-Franga, Al. Giurgea, Al. Graur, Al. Horhoianu, M. Irimia, N. Lascu, L. Lupaş, M. Manolescu, A. Marcu, M. Marinescu-Himu, Ş. Mironescu, G. Mîrza, Margareta Nasta, Gh. Nencescu, S. Nicolau, N. I. Niculiţă, S. Gherasim-Pavelescu, A. Piatkowski, D. M. Pippidi, C. Poghirc, Aurel Popescu, David Popescu, Sebastiana Popescu, Smaranda Popescu, M. Russu, C. Săndulescu, M. Simionescu, D. Sluşanschi, C. Stancu, Iorgu Stoian, C. I. Trentea, A. Tuzu, M. Vornicul, R. Vulpe.

A trimis o adeziune scrisă la hotărîrile Adunării prof. Teodor Popescu. Adunarea fiind convocată pentru a doua oară, se consideră constituită cu orice număr de membri prezenţi.

Raportul de activitate al Biroului pe anul 1972 — 1973, prezentat de prof. D. M. Pippidi :

Tovarăşe şi tovarăşi

Întîmplări neaşteptate au întîrziat întrucîtva convocarea acestei Adunări, care ar fi trebuit să se întrunească în octombrie. E vorba, pe de o parte, de directivele Ministerului care pune în faţa Societăţilor obligaţia de a întreprinde tot ce e necesar în vederea acoperirii prin mijloace proprii a cheltuielilor; de alta, — în cadrul unor măsuri generale de îmbunătăţire a regimului presei — de statutul revistei noastre. Ne-am ostenit deci să limpezim situaţia înainte de a ne depune mandatul, din dorinţa de a nu lăsa Comitetului viitor sarcini anevoie de rezolvat şi cu speranţa că am izbutit să rezolvăm în cele mai bune condiţii problemele care ne stăteau în faţă. Fără a vă putea aduce certitudini în această privinţă, sîntem în măsură să vă dăm asigurarea că demersurile noastre — angajate pe mai multe căi — ar putea duce la rezultatul dorit, înainte de data predării materialului la Editură. Dacă această speranţă se va realiza, vestea va fi comunicată într-una din şedinţele noastre viitoare.

În aceeaşi ordine de idei, şi fără să stărui mai mult în legătură cu o problemă asupra căreia vom avea desigur prilejul să revenim în cursul discuţiei, aş vrea să amintesc că — dacă s-ar fi acceptat la vreme propunerea mai veche a Comitetului de a include în cifra cotizaţiei anuale costul unui număr de revistă, — cu alte cuvinte de a transforma pe toţi membrii Societăţii noastre în *abonaţi* (aşa cum e cazul, ca să citez numai cîteva exemple, cu membrii societăţilor de studii latine sau greceşti din Paris şi Londra, care, aderînd la oricare din aceste asociaţii, îşi asigură totodată primirea regulată a revistelor respective: *Revue des Études latines*, *Revue des Études grecques*, *Journal of Roman Studies*, *Journal of Hellenic Studies*) existenţa *Studiilor clasice* ar fi fost acum garantată, cu un sacrificiu minim din partea noastră şi cu mulţumirea de a dovedi forurilor tutelare că ataşamentul nostru faţă de cauza pentru care militâm nu-i mai mic decît al matematicienilor, de pildă, ale căror publicaţii sînt susţinute în cea mai mare parte de contribuţia membrilor Societăţii matematice şi de cititorii "Gazetei" cu acelaşi nume. E evident, oricum, că un număr dublu de abonaţi faţă de cel prezent, chiar dacă n-ar asigura integral apariţia revistei, ne-ar pune într-o poziţie morală mai bună în faţa forurilor noastre tutelare.

Sînt convins că acest aspect al situaţiei va reţine atenţia celor ce vor lua cuvîntul după mine şi că propunerea la care m-am referit ar putea fi reluată cu rezultate mai bune. Pînă atunci, îngăduiţi-mi să-mi reiau firul expunerii şi să raportez pe scurt despre obişnuitele noastre activităţi în anul ce stă să se încheie.

Nu voi zăbovi asupra şedinţelor de lucru, despre a căror normală desfăşurare sînteţi informaţi. Ca în anii precedenţi, ele ne-au oferit prilejul de a asculta comunicări interesante, despre subiecte variate, dîndu-ne şi putinţa de a ne întîlni cu regularitate, în fiece lună, şi de a întări şi pe această cale sentimentele colegiale care ne leagă. Aş vrea să relev, în această ordine de idei, numărul întotdeauna apreciabil al participanţilor la şedinţe, aş vrea de asemeni să adaug că numărul membrilor Societăţii n-a fost niciodată mai mare. Din păcate, cum am mai avut prilejul s-o spun în raportul precedent, dintr-o neglijenţă cu totul regretabilă, foarte mulţi din ei — unii recenţi, alţii mai vechi, incluzînd şi pe unii din membrii fondatori — au pierdut din vedere că trebuie să-şi achite cotizaţiile, lipsind Societatea de modesta lor contribuţie şi punîndu-ne într-o situaţie neplăcută în faţa organelor de control financiar. Din această pricină, la Adunarea precedentă, Comitetul s-a văzut silit să vă propună excluderea din rîndurile noastre a unui număr destul de mare de răi platnici. Anul acesta sîntem constrînşi la măsuri similare împotriva unei alte serii de întîrziaţi, pe care apeluri repetate n-au izbutit să-i aducă la sentimente mai bune. În schimb, am plăcerea să anunţ că, în timpul scurs de la ultima Adunare, un număr crescînd de colegi s-au

învrednicit de titlul neoficial de „membri susţinători" ai Societăţii, vărsînd, cu titlu de cotizaţie, sume sensibil mai mari decît cifra fixată într-o adunare precedentă.

Trecînd acum la capitolul publicaţiilor, amintesc în primul rînd apariţia recentă a vol. XV al revistei, în condiţii tot atît de bune ca ale oricăruia din volumele precedente. O menţiune specială se cuvine indicelui volumelor XI-XV, întocmit de Mălina Vornicul, secretara noastră, al cărei ajutor ne-a fost şi în această privinţă preţios.

În această ordine de idei, sînt bucuros să vă pot informa că *Actele* ultimei Conferinţe “Eirene”, ţinută la Cluj în octombrie trecut, sînt pe cale de a fi publicate de Editura Academiei în colaborare cu firma Hakkert din Amsterdam, sub îngrijirea secretarului nostru adjunct, tovarăşul I. Fischer. Va fi o culegere de cel mai înalt interes, aşteptată cu nerăbdare de toţi participanţii la acea memorială întîlnire, şi care va contribui, sînt convins, la întărirea bunului nume de care Societatea noastră se bucură printre toţi clasiciştii din lume.

Poate că un semn al acestei preţuiri e de văzut şi în colaborarea neaşteptată la plănuita noastră colecţie bilingvă, primită din partea colegului nostru prof. Dumitru St. Marin, de la Universitatea din Bari. Acest prieten de departe, de a cărui ultimă lucrare am avut prilejul să mă ocup în ultimul număr al revistei, şi care de o viaţă întreagă arată un interes neistovit personalităţii şi operei lui Dionys din Halicarnas (în care crede a fi identificat pe anonimul autor al tratatului *Despre sublim*), ne-a trimis, pentru colecţia proiectată, o ediţie critică, însoţită de traducere şi de un bogat comentar, a *Scrisorii către Pompeius Geminus* a dascălului grec, interesantă sub atîtea raporturi. În carenţa totală a colaboratorilor din ţară, care nu s-au grăbit să-şi ţină angajamentele, într-o vreme cînd tipărirea lucrării din serie ar fi fost lesnicioasă, această propunere de colaborare ne mişcă.

Despre o problemă mereu prezentă în preocupările noastre, de un bun număr de ani, locul latinei în programa şcolilor medii şi, îndeobşte, planul de învăţămînt al limbilor clasice în licee şi universităţi, e puţin de adăugat la cele spuse în raportul precedent. Situaţia, din păcate, nu s-a îmbunătăţit, nici nu sînt semne că s-ar putea îmbunătăţi la o dată apropiată. Aceasta nu înseamnă că am dezarmat, renunţînd pînă şi la speranţa de a determina măcar în viitor o schimbare în bine. Din însărcinarea Comitetului, tovarăşul I. Fischer a redactat în acest scop un nou memoriu documentat, completîndu-l cu propuneri concrete de ameliorare a programelor, care echivalează cu un adevărat plan de învăţămînt. Textul e cunoscut celor mai mulţi din d-voastră, şi a fost comunicat spre discuţie chiar filialelor, în dorinţa de a provoca sugestii de îmbunătăţire. Rămîne să vedem primirea pe care i-o vor face specialiştii de la Minister, deşi la prea mult nu e cazul să ne aşteptăm.

Cîtă vreme istoriei însăşi, ca materie de predare (şi mă gîndesc în primul rînd la istoria naţională) i se drămuieşte cu atîta rigoare locul în programe, ar fi din parte-ne imprudent să ne facem iluzii. Mai tîrziu, cînd mirajul tehnicist îşi va fi istovit întrucîtva valenţele, se va reveni poate la o concepţie despre educaţie în care valorile clasice să-şi regăsească drepturile . Pînă atunci, ne revine rolul modest, dar important, de păstrători ai flăcării. Să nu lăsăm să se piardă pînă şi amintirea studiilor care ne sînt dragi. Să ne păstrăm strînşi în jurul Societăţii noastre. Să facem tot ce putem pentru ca revista noastră, — bună de pe acum, — să devină şi mai bună prin eforturile noastre ale tuturor.

Tovarăşe şi tovarăşi,

prin glasul meu, Comitetul îşi face datoria să vă înfăţişeze ostenelile noastre de un an, fără exagerări de vreun fel şi fără să vă ascundă propriile-i aprehensiuni. După ce veţi asculta şi rapoartele preşedinţilor de filiale, vă rugăm să vă spuneţi cuvîntul despre toate şi să ne daţi, dacă vi se pare potrivit, cuvenita descărcare.

Raportul de activitate al Filialei Cluj, prezentat de prof. N. Lascu :

Filiala din Cluj a Societăţii de studii clasice şi-a continuat ţinerea şedinţelor de comunicări, ca şi în anii precedenţi, în colaborare cu Secţia de istorie veche a Institutului de istorie şi arheologie.

Astfel, majoritatea membrilor, mai ales cei cu preocupări din domeniul istoriei vechi şi al arheologiei, au participat regulat la şedinţele lunare ale secţiei, contribuind, cu comunicări şi intervenţii, la elucidarea unor probleme de specialitate.

Membrii Filialei au prezentat următoarele comunicări :

1. Hadrian Daicoviciu, *Numele Ulpiei Traiane* (luna ianuarie) ;

2. Ion I. Russu, *Dacia după moartea împăratului Traian* (luna aprilie);
3. Nicolae Gudea, *Observaţii privind prima fază a castrelor din Dacia* (luna iunie).

Filiala a răspuns şi de data aceasta cu plăcere la invitaţia făcută de conducerea Societăţii de studii clasice de a delega un membru care să ţină o comunicare la Bucureşti, în şedinţa din luna mai. Biroul Filialei a delegat pe tov. Hadrian Daicoviciu, care a prezentat comunicarea : *Numele Ulpiei Traiane.*

Membrii Filialei care fac parte din personalul didactic universitar au luat parte activă la sesiunea ştiinţifică a Universităţii, care şi-a desfăşurat lucrările la sfîrşitul lunii mai.

Au prezentat comunicări următorii :

1. Andrei Bodor, *Împăratul Caracalla în provinciile dunărene*;
2. H. Daicoviciu, *Caracterul statului dac*;
3. Tiberiu Weiss, *Scara de valori şi sistemul normativ al moralităţii la M. Porcius Cato*;
4. Veronica Hicea-Mocanu, *Catul LI — Sappho, fragm. 2 Diehl (Studiu comparativ)*;
5. Ioan Piso, *Războiul lui Philippus cu carpii.*

Membri ai Filialei noastre au participat, de asemenea, la sesiunile ştiinţifice organizate de unele muzee din ţară. Amintim, printre acestea, sesiunea Muzeului de arheologie din Constanţa (luna octombrie), la care N. Gudea a prezentat comunicarea : *Fortificaţii şi trupe pe limesul bănăţean al Dunării în sec. al IV-lea.*

În ajunul deschiderii sesiunii Muzeului, a avut loc în sala festivă a Consiliului Popular al municipiului Constanţa o şedinţă comemorativă dedicată tricentenarului naşterii lui Dimitrie Cantemir. La această şedinţă preşedintele Filialei a prezentat comunicarea: *Dimitrie Cantemir şi Ovidiu.*

În perioada la care se referă Raportul membri ai Filialei noastre au participat şi la unele manifestări ştiinţifice din străinătate, prezentînd comunicări sau intervenţii la discuţii.

Astfel, preşedintele Filialei a luat parte la lucrările celui de „Al IV-lea Congres naţional de studii privitoare la regiunea Abruzzo (IV-o Congresso Nazionale di Studi Abruzzesi)", organizat de Istituto di Studi Abruzzesi între 29 mai şi 1 iunie la Pescara şi Sulmona, la care a prezentat comunicarea : *Il processo di romanizzazione dell'Abruzzo riflesso nella letteratura (Sallustio e Ovidio).* De asemenea, la Colocviul „Adriatica—punte de legătură între civilizaţia greco-romană şi civilizaţiile din Balcani", organizat de Universitatea din Lecce în colaborare cu „Asociaţia Internaţională de Studii Sud-est Europene" în luna octombrie la Lecce, H. Daicoviciu a prezentat comunicarea : *Urbanizarea în procesul de romanizare a Daciei.*

Biroul Filialei a sprijinit şi în anul trecut Cercul ştiinţific studenţesc „Ovidius", de la Facultatea de filologie, prin activitatea desfăşurată de membrii colectivului de limba latină şi îndeosebi a tov. T. Weiss, în calitate de îndrumător al Cercului.

Tot aşa, Biroul Filialei, în colaborare cu colectivul nostru de limba latină, care o patronează, a dat un sprijin deosebit secţiei clasice de la liceul „Mihai Eminescu". Astfel, tov. T. Weiss a luat legătură cu direcţiunea liceului şi cu profesorii de limbi clasice, discutînd probleme ale modernizării predării prin :

— introducerea mijloacelor audio-vizuale,

— interasistenţa la ore şi discutarea eficienţei noilor metode,

— procurarea sau confecţionarea de materiale didactice,

— organizarea unui Cabinet clasic şi a unei biblioteci.

Cabinetul clasic a primit un ajutor preţios din partea regretatului C. Daicoviciu, care l-a înzestrat cu material ilustrativ destinat să-i iniţieze pe elevi în cunoaşterea vieţii romane şi, în general, a valorilor culturii greco-romane.

Prof. Ana Groza, cu concursul tov. V. Diaconu, a organizat în cadrul Cabinetului clasic o mică bibliotecă de specialitate.

Biroul Filialei a sprijinit, de asemenea, activitatea Cercului pedagogic de limba latină, condus de prof. Ana Groza. În cadrul a două şedinţe comune, tov. T. Weiss a prezentat expunerea *Euhemer şi elementele progresiste din filozofia sa*, iar tovarăşa A. Groza a vorbit despre *Preocupări pentru îmbunătăţirea predării limbii latine*, exemplificînd cu înregistrări de lecţii pe muzică.

În sfîrşit, preşedintele Filialei a ţinut o şedinţă specială cu membrii Cercului pedagogic în a doua jumătate a lunii mai, în care s-a dezbătut proiectul de memoriu al Comisiei ministeriale pentru limba latină ce urma a fi înaintat Ministerului Educaţiei şi Învăţămîntului privind îmbunătăţirea predării limbilor clasice în învăţămîntul secundar.

Raportul de activitate al Filialei Iași, întocmit de prof. O. Tcaciuc și prezentat de prof. C. Chircu[1]:

Între 15 decembrie 1972 și 14 decembrie 1973, Filiala Iași a Societății de studii clasice a ținut 5 ședințe, la care au fost prezentate următoarele comunicări:

1. La 21 ianuarie 1973, as. univ. Mihai Vasilescu, *Războiul troian și inscripțiile linearului B*,
2. La 25 februarie 1973, prof. Iosif E. Naghiu, *Traduceri din Eminescu în limba latină*;
3. La 25 martie 1973, as. univ. Niculina Toderașcu, *Descrierea unor* pocula fagina *în Bucolica III*;
4. La 25 aprilie 1973, prof. univ. Ștefan Cuciureanu și prof. Petru Stati, *Traduceri personale în versuri din odele lui Horatius*;
5. La 30 mai 1973, as. univ. Ana Cojan, *Aspecte din literatura și cultura latină după prăbușirea imperiului roman*;

În cadrul acestor ședințe s-au făcut și prezentări de cărți și reviste din domeniul filologiei clasice și din domenii înrudite de către tov. Tr. Diaconescu, Ana Cojan, N. Baran și Octav Tcaciuc.

La ședințele Filialei participă în medie între 20—30 tovarăși (cadre didactice din învățămîntul mediu și superior și studenți).

Filiala a sprijinit și activitatea cercului pedagogic al profesorilor de limbă latină și greacă din învățămîntul mediu din Iași, participînd la ședințele acestui cerc. În una din ședințe s-a dezbătut proiectul programei pentru predarea limbii latine în licee, elaborat de I. Fischer în cadrul Comisiei ministeriale pentru învățămîntul clasic.

Pentru organizarea și analiza muncii Filialei s-au ținut trei ședințe de birou.

Efectivul Filialei. La data de 15 dec. 1972, cînd s-a ținut ultima adunare generală, Filiala cuprindea 54 membri. În cursul anului 1973 au fost primiți 5 membri noi: 1) tov. Constantin Iconomu, transferat de la Filiala Constanța la Filiala Iași, 2) tov. asist. univ. Mihaela Grințescu, 3) tov. lector univ. Costică Marin, 4) prof. Chirilă Blanaru și 5) tov. prof. Natalia Nechifor.

S-a retras din Filială tov. Maria Zernoveanu.

În prezent, Filiala numără 58 de membri, dintre care 49 din Iași și 9 din diferite localități din Moldova.

Situația cotizațiilor. Din totalul de 58 membri, și-au achitat pînă la această dată cotizația pe 1973 un număr de 37 membri. Avem 11 restanțieri din 1972, 2 restanțieri din 1971 și 1 restanțier din 1970. Restanțe mai vechi de 1970 nu avem.

Raportul de activitate al Filialei Constanța, prezentat de M. Irimia:

În cadrul Filialei constănțene a Societății de studii clasice activitatea de promovare a studiilor de istorie, filologie, arheologie greco-romană este desfășurată de un număr nu prea mare, dar statornic, de iubitori ai civilizației antice. Dacă numărul membrilor societății noastre nu impresionează iar unii dintre colegii noștri, prinși de alte numeroase obligații, frecventează mai rar ședințele, iar alții practic s-au retras din asociație, putem constata că suma acțiunilor întreprinse în acest an este totuși importantă, iar calitatea lor nu a scăzut. Nucleul de bază al filialei este reprezentat de un număr de aproximativ 40 de membri, pe a căror pasiune și perseverență se sprijină întreaga activitate.

În perioada decembrie 1972 — noiembrie 1973 înregistrăm la Constanța următoarele acțiuni.

În ședința generală de alegeri din 20 decembrie 1972, tov. Andrei Aricescu a prezentat comunicarea: *În legătură cu unele traduceri și interpretări recente ale știrilor antice despre părăsirea Daciei.* Cu acest prilej autorul a corectat cîteva traduceri și interpretări recente ale unor texte antice din Iordanes, Historia Augusta și Eutropius.

În ședința din 26 ianuarie au fost prezentate comunicările:

Maria Munteanu, *Observații în legătură cu etapele procesului de romanizare în satele din Dobrogea antică* și Constantin Scorpan, *Tipuri necunoscute de opaițe romane descoperite recent în Dobrogea.* Prima comunicare, luînd în discuție mai ales izvoarele epigrafice, a constituit o importantă contribuție la cercetarea acestui fenomen complex, cu implicații deosebite în istoria patriei noastre. Cea de a doua a pus în circulație tipuri inedite de lămpi romane dintre care unele s-au păstrat o lungă perioadă de timp, transmițîndu-se și în epoca feudalismului timpuriu.

---

[1] Publicăm, la cererea Biroului Filialei, în locul raportului, cu caracter provizoriu, ținut în fața Adunării generale, darea de seamă prezentată în 14 decembrie 1973 în fața Adunării generale a Filialei.

În şedinţa din 26 februarie 1973 au fost audiate următoarele lucrări:
Gh. Papuc, *Un sarcofag de epocă romană la Tomis*;
P. Diaconu, *Invazia cumanilor din anii 1122—1123.*
Cea dintîi comunicare a prezentat descoperirea deosebit de importantă, a unui sarcofag dublu cu inscripţie şi inventar arheologic variat, bine conservat. Cea de a doua, pe baza îmbinării judicioase a izvoarelor scrise cu cele arheologice, constituie o contribuţie importantă la cunoaşterea unui moment istoric mai puţin clar din istoria noastră.

Şedinţa din 28 martie 1973 a fost dedicată marelui poet latin Publius Ovidius Naso. Cu acest prilej au fost prezentate următoarele comunicări:
Nicolae Ionescu, regretatul nostru colaborator: *Toponime ale Dobrogei în opera lui Ovidiu*;
Nicolae Frecea, *Sentimentul cetăţii în opera lui Ovidiu.*
Prima comunicare, folosind opera din exil a poetului, pune în discuţie localităţile antice şi ţinuturile din Dobrogea menţionate în ea. Cea de a doua, întocmită pe baza studiului întregii sale opere — şi cu precădere al „Fastelor" — relevă existenţa unui sentiment înălţător al cetăţii — patriotism — la Ovidiu, în strînsă legătură cu situaţia istorică în care aceste opere au fost scrise.

În ziua de 13 aprilie 1973 în cadrul Filialei noastre preşedintele societăţii, tovarăşul acad. Al. Graur, a prezentat comunicarea *Soarta imparisilabicelor latine*, lucrare de mare valoare ştiinţifică.

Tot în luna aprilie a.c. membrii Filialei au participat la sesiunea ştiinţifică organizată de Muzeul de arheologie în vederea discutării problemelor legate de viitorul muzeu de istorie medie, modernă şi contemporană a Dobrogei. Unii dintre membrii Filialei au prezentat cu acest prilej şi comunicări.

În perioada estivală activitatea Filialei noastre s-a întrerupt — o parte din membrii ei — profesorii — aflîndu-se în vacanţă, iar alţii — muzeografii — fiind plecaţi pe şantierele arheologice din judeţ.

În toamna acestui an — mai exact în luna octombrie — membrii Filialei au participat la o altă importantă manifestare ştiinţifică — sesiunea anuală de comunicări a Muzeului de arheologie Constanţa. Membrii Filialei au întocmit 17 comunicări pe teme istorice, arheologice şi filologice, ori au participat la discuţii sau ca simpli auditori.

Prin aceste două manifestări s-a realizat antrenarea membrilor Filialei la acţiunile ştiinţifice de mai mare amploare ce s-au desfăşurat în Constanţa.

Dacă în anul care a trecut am beneficiat de contribuţia mai directă a unora dintre membrii Filialei noastre cu comunicări de înaltă ţinută ştiinţifică, nu am reuşit încă antrenarea tuturor profesorilor de latină ori de istorie din oraş — care de multe ori ne ocolesc — la acţiunile Filialei noastre.

De asemenea s-au discutat puţin aspectele învăţămîntului umanistic din Constanţa, măsura în care latina, istoria veche sînt promovate în învăţămîntul nostru liceal.

Şedinţele lunare ale Filialei noastre au fost reluate prin adunarea generală de alegeri din 9 ianuarie 1973, cu care prilej au fost prezentate şi două comunicări:
R. Ocheşeanu, *Monede ptolemaice şi alexandrine descoperite în Dobrogea*;
A. Rădulescu, *Note arheologice tomitane.*
Cea dintîi s-a oprit asupra circulaţiei unor tipuri de monede mai rar întîlnite în Dobrogea şi a semnificaţiei lor; a doua valorifică ştiinţific rezultatele unor cercetări arheologice mai vechi ori mai noi din Constanţa, deosebit de importante pentru cunoaşterea evoluţiei istorice a acestei localităţi.

Cu acest prilej a fost ales şi biroul de conducere al filialei constănţene din care fac parte tovarăşii: Adrian Rădulescu — preşedinte, M. Irimia — secretar, Nicolae Frecea şi Constantin Daba — membri, Elisabeta Rucăreanu-Leondarie — casier.

În anul trecut, ca dealtfel şi în ceilalţi ani, la şedinţele Filialei au fost invitaţi uneori, în afara membrilor ei, şi alte persoane sau studenţi care şi-au manifestat interesul pentru activitatea noastră.

Acestea sînt, expuse pe scurt, principalele manifestări ale Filialei în perioada parcursă. Sperăm ca printr-o muncă mai susţinută rezultatele să fie în viitor mai vizibile, pe linia valorificării ştiinţifice a bogatului patrimoniu cultural şi istoric al Dobrogei.

Raportul de activitate al Filialei Craiova, prezentat de prof. L. STOIANOVICI-DONAT:

Filiala craioveană a Societăţii de studii clasice s-a înfiinţat la 5 aprilie 1973, cînd Biroul Societăţii, examinînd cererea comitetului de iniţiativă pentru înfiinţarea acestei filiale la Craiova, a hotărît aprobarea cererii, iar adunarea societăţii, ţinută în aceeaşi zi, a confirmat-o.

Inițiativa înființării filialei craiovene a Societății de studii clasice a fost sprijinită de tov. acad. Al. Graur, care a avut în acest scop o întîlnire cu membrii craioveni ai Societății de studii clasice, la 21 martie 1973. Cu acest prilej s-a reafirmat necesitatea înființării acestei filiale pentru desfășurarea unei mai susținute colaborări de specialitate între cercetătorii Academiei și cadrele didactice de limbă latină de la liceele și Universitatea din Craiova.

Tovarășul acad. Al. Graur i-a asigurat pe cei prezenți de posibilitatea înființării filialei craiovene, iar tov. decan al Facultății de filologie din Craiova, conf. dr. I. Trăistaru, mulțumind tov. acad. Al. Graur pentru sprijinul acordat, îl asigură că și conducerea facultății va sprijini viitoarea filială, oferindu-i un sediu pentru a-și desfășura activitatea în bune condițiuni.

La 25 mai 1973 a avut loc ședința de constituire a filialei și alegerea comitetului ei de conducere pe anul școlar în curs. Din comitet fac parte Lileta Stoianovici-Donat, președinte, Victoria Arjoca, vicepreședinte, și Katalin Dumitrașcu, secretar.

A urmat vacanța de vară, după care, activitatea propriu-zisă a filialei a început la 30 octombrie 1973, cu ordinea de zi obișnuită : prezentarea de cărți, susținerea comunicării *Homer și balada populară românească* de tov. prof. C. Poghirc, invitatul filialei, discuții și diverse.

Raport asupra gestiunii financiare, prezentat de prof. TR. COSTA :

La începutul anului 1972/1973, Societatea de studii clasice avea, reportată din anul precedent, suma de lei 1713,55 (una mie șapte sute treisprezece lei și cincizeci și cinci de bani), proveniți din cotizații.

În cursul anului 1972/1973 s-au încasat din cotizații lei 5855 (cinci mii opt sute cincizeci și cinci de lei), s-au cheltuit, prin casier, cu acte justificative, lei 165 (una sută șaizeci și cinci de lei) și s-au depus la CEC lei 3865 (trei mii opt sute șaizeci și cinci de lei). Au rămas deci lei 3538,55 (trei mii cinci sute treizeci și opt de lei și cincizeci și cinci de bani).

Soldul la CEC al Societății, la 1 decembrie 1972, era de lei 41.530,02 (patruzeci și una de mii cinci sute treizeci de lei și doi bani) ; în cursul anului 1972/1973 s-au adăugat (din subvenții, donații, cotizații, dobînzi și încasări diverse) lei 31.530 (treizeci și una de mii cinci sute treizeci de lei) și s-au cheltuit lei 32.531,80 (treizeci și două de mii cinci sute treizeci și unu de lei și optzeci de bani), soldul CEC fiind la 10 noiembrie 1973 de lei 40.528,22 (patruzeci de mii cinci sute douăzeci și opt de lei și douăzeci și doi de bani). În acest sold se află însă cuprinse și sumele datorate Ministerului Educației și Învățămîntului care nu au fost consumate la congresul de la Cluj, și anume lei 39.173 (treizeci și nouă de mii una sută șaptezeci și trei de lei), soldul CEC al Societății reducîndu-se astfel la lei 1.355,22 (una mie trei sute cincizeci și cinci de lei și douăzeci și doi de bani). Apelăm deci la membrii Societății să-și achite de urgență cotizațiile curente și mai ales restante.

Raportul Comisiei de cenzori, prezentat de prof. D. CRĂCIUN :

Verificînd raportul asupra gestiunii financiare, întocmit de prof. Tr. Costa, casierul Societății, Comisia de cenzori constată că datele acestui raport sînt în conformitate cu actele justificative anexate, iar cheltuielile au fost făcute în interesul Societății, respectîndu-se dispozițiile statutare. Comisia opinează pentru acordarea descărcării de gestiune.

Discuții. Pe marginea rapoartelor, pun întrebări, aduc completări și prezintă propuneri : prof. N. I. BARBU, I. FISCHER, prof. C. CHIRCU, DAVID POPESCU, C. TRENTEA, V. ARJOCA, D. CRĂCIUN, C. DRĂGULESCU.

Prof. N. I. BARBU informează Adunarea asupra săptămînii prieteniei italo-române desfășurate între 25 și 31 iulie la Sulmona și la Roma. Cu acest prilej, o echipă de studenți în filologia clasică au interpretat un act din piesa *Ovidiu* de V. Alecsandri în traducerea latină a d-sale. S-a putut remarca starea de spirit favorabilă învățămîntului clasic în rîndurile publicului italian. Prof. Barbu se declară, și de această dată, de acord cu propunerea prof. D. M. Pippidi de a se include abonamentul la „Studii clasice" în cotizația de membru și de a se fixa aceasta din urmă la 100 lei anual.

I. FISCHER, după ce dă cîteva detalii asupra situației financiare, amintește de două acțiuni ale Societății din ultimul an : au fost transmise liceului clasic din București circa 35 cărți provenite din donațiile cîtorva membri ai Societății (prof. N. Corciu, Maria Simionescu D. M. Pippidi, A. Graur etc.) ; face apel ca această acțiune să continue și reia o sugestie a prof. Margareta Nasta de a se cere autorilor de traduceri și de lucrări din domeniul filologiei clasice de a dona liceului cîte un exemplar din acestea. Anunță apoi că alte două texte

din proiectata colecţie bilingvă se află în curs de elaborare: *Cei şapte contra Tebei* (ed. L. Lupaş) şi *Dialogul despre oratori* (ed. D. Sluşanschi).

Prof. C. Chircu, propune înfiinţarea sistemului subscripţiei anticipate pentru editarea revistei.

Prof. David Popescu socoteşte de datoria Comisiei de cenzori de a întocmi raportul financiar.

Prof. V. Arjoca propune ca Societatea să dedice şedinţe speciale pentru profesorii de liceu. E necesară discutarea manualelor actuale şi a metodelor de alcătuire a unor manuale adecvate scopului învăţării limbii latine, ca obiect de cultură generală şi cu număr redus de ore.

Prof. D. Crăciun propune suspendarea neîntîrziată a calităţii de membru pentru neplatnici şi consideră că o cotizaţie de 100 lei anual ar putea fi acceptată de toţi membrii Societăţii.

Prof. C. Drăgulescu dă noi detalii privind situaţia limbii latine în învăţămînt; e de acord cu includerea abonamentului în cotizaţie.

În numele Biroului răspunde prof. D. M. Pippidi.

Se supune apoi Adunării **descărcarea de gestiune.** Aceasta este acordată de unanimitatea membrilor prezenţi.

Alegerea Biroului pe anul 1973—1974. Pentru conducerea lucrărilor se alege un prezidiu compus din prof. Iorgu Stoian, preşedinte, prof. C. Chircu şi Al. Giurgea, membri.

S-au făcut următoarele propuneri:

Pentru funcţia de preşedinte: acad. Al. Graur (propus de Hortensia Dumitrescu).

Pentru funcţia de vicepreşedinte: prof. R. Vulpe (propus de prof. M. Marinescu-Himu), prof. N. I. Barbu (propus de prof. D. Crăciun), prof. N. Lascu (propus de prof. David Popescu), prof. Val. Georgescu (propus de I. Fischer), prof. C. Poghirc (propus de prof. David Popescu).

Pentru funcţia de secretar: prof. D. M. Pippidi (propus de prof. R. Vulpe).

Pentru funcţia de secretar adjunct: I. Fischer (propus de prof. D. M. Pippidi).

Pentru funcţia de casier: prof. Tr. Costa (propus de I. Fischer).

Au fost aleşi:

Preşedinte: acad. Al. Graur (cu unanimitatea voturilor).

Vicepreşedinţi: prof. R. Vulpe (cu unanimitatea voturilor), prof. N. I. Barbu (cu unanimitatea voturilor), prof. N. Lascu (cu unanimitatea voturilor).

Secretar: prof. D. M. Pippidi (cu unanimitatea voturilor).

Secretar adjunct: I. Fischer (cu unanimitatea voturilor).

Casier: prof. Tr. Costa (cu unanimitatea voturilor).

Alegerea Comisiei de cenzori. S-au făcut următoarele propuneri:

Pentru funcţia de cenzor: prof. David Popescu şi E. Dobroiu (propuşi de prof. D. Crăciun).

Pentru funcţia de cenzor supleant: prof. C. Drăgulescu (propus de prof. N. I. Barbu), N. Ş. Tanaşoca (propus de I. Fischer).

Au fost aleşi:

Cenzori: prof. David Popescu (cu unanimitatea voturilor) şi E. Dobroiu (cu unanimitatea voturilor).

Cenzori supleanţi: prof. C. Drăgulescu (cu unanimitatea voturilor) şi N. Ş. Tanaşoca (cu unanimitatea voturilor).

În numele noului Birou, acad. Al. Graur arată că în împrejurările dificile pentru disciplina noastră şi pentru Societate este nevoie de solidaritatea tuturor şi de spirit combativ. În acest sens trebuie interpretate referirile la necesitatea continuităţii în conducerea Societăţii. Mulţumeşte pentru încrederea acordată şi asigură Adunarea că noul Birou va face tot ce-i va sta în putere spre a nu o dezamăgi.

Şedinţa se ridică la ora 20^{20}.

LISTA MEMBRILOR SOCIETĂŢII DE STUDII CLASICE [1]

ACSAN Ion, Calea Giuleşti 48, sc. C, et. VI, ap. 93, *Bucureşti* VII
AGRIGOROAIEI Ion, str. T. Vladimirescu Bl. Colţ, et. IV, ap. 21, *Moineşti*
ALEXANDRESCU Maria, str. A. Mureşanu 33, *Bucureşti* I
ALEXANDRESCU Petre, str. A. Mureşanu 33, *Bucureşti* I
* AMAN Luciana, str. Marin Brutaru, 8, *Ploieşti*
ANDREI Liviu, Calea Bucureşti 51, sc. C, ap. 13, *Braşov*
ANDREI Silvia, Calea Bucureşti 51, sc. C., ap. 13, *Braşov*
ARICESCU Andrei, Bul. Republicii 77, et. VII, ap. 29, *Constanţa*
ARJOCA I. Victoria, str. Brestei 48, *Craiova* 3
AVRAM Paraschiva, Liceul din *Hălăuceşti-Paşcani*, judeţul Iaşi
*BADEA I. Gheorghe, Aleea Nicolina 4, Bl. G 7, et. X, ap. 62, *Iaşi*
BANU Ion, str. Vigilenţei 6, *Bucureşti* VI
*BARAN V. Nicolae, str. Th. Văscăuţeanu 18, *Iaşi*
BARBU Liliana, str. Libertăţii 7, *Constanţa*
*BARBU I. Nicolae, Şos. Colentina 35, Bl. R 15, et. VIII, ap. 35, *Bucureşti* II
BARBU Vasile, str. Maria Rosetti 53, *Bucureşti* II
BARNEA Alexandru, Aleea Lotrioara 7, Bl. H 16 A, ap. 11, *Bucureşti* III
BAUMANN Viktor Heinrich, Muzeul „Delta Dunării", *Tulcea*
BĂLAN Zefira, Liceul „Mihai Eminescu", *Buzău*
BĂLĂIANU Viorica, Intr. Bîrsei Bl. Y 7, sc. B, et. I, ap. 7, *Bucureşti* III
BĂLTĂCEANU Maria Francisca, str. Mendeleev 32, *Bucureşti* I
BĂDULESCU-CALANGIU Anca, str. Calafat 74, *Bucureşti* II
BELU Alexandru, Universitatea din Timişoara, str. V. Pârvan 4, *Timişoara*
BENGA Silvia, str. 6 Martie 36, *Cluj-Napoca*
BERCIU Ion, str. Dobrogeanu Gherea 3, *Alba Iulia*
BITAY Ileana, str. Einstein 2, *Cluj-Napoca*
BLANARU Chirilă, str. Ciric 40 A, Bl. V 2—2, et. III, ap. 11, *Iaşi*
BODOR Andrei, str. Deva 4, ap. 5, *Cluj-Napoca*
BOJIN Claudiu, str. Lucreţiu Pătrăşcanu Bl. G 2, et. IX, ap. 274, *Bucureşti* IV
BORDEA Carmen Doina, str. Sfinţii Voievozi 29, ap. 7, *Bucureşti* VIII
BOTEZ Ana, str. Nicolina 1, Bl. F, sc. A, *Iaşi*
BOTEZ Victoria, str. Puşkin, Bl. H 3, *Iaşi*
BUCOVALĂ Mihai, Tomis Nord, Bl. V/4, sc. C, et. I, ap. 46, *Constanţa*
BUDESCU M. Béatrice, Calea Giuleşti 46, sc. B, ap. 42, *Bucureşti* VII
BUJOR Exspectatus, str. Munţii Tatra 23, *Bucureşti* VIII
BUNESCU Gabriela, str. Paris 48, *Bucureşti* I
BURSUC Iulia, str. Al. Vlahuţă 7, sc. A, *Iaşi*
*BURTEA Dumitru, str. Bucureşti 94, Bl. 213, sc. B, et I, ap. 27, *Alexandria*
BUZDUGAN Lucia, str. P. Poni 6, *Bucureşti* VIII
CANTACUZINO Gheorghe, str. Roma 28, *Bucureşti* I
CĂLINESCU Cicerone, str. Socola 5, sc. B, ap. 1, *Iaşi*
CEAUŞESCU Gheorghe, Bul. N. Bălcescu 7, *Bucureşti* I
CEAUŞESCU Petre, str. Caragea Vodă 19, *Bucureşti* I
*CHIRCU Constantin, Aleea Rozelor 20 A, *Iaşi*
CHIRIŢESCU Gheorghe, str. V. Babeş 3, *Iaşi*
CHIŞLEAG Maria, str. Lăpuşneanu 17, *Iaşi*
CIOCEA Niculina, Tomis Nord, Aleea Suceava Bl. U/1, ap. 36, *Constanţa*
CIULEI Gheorghe, str. Eftimie Murgu 47, *Oraviţa*
CIZEK Alexandru, str. Silvestru 30, *Bucureşti* II
CIZEK Eugen, str. Dr. Pasteur 21, *Bucureşti* VI
CÎRJAN Corneliu, str. Mangalia 61, Bl. SM 3, ap. 75, *Constanţa*
COCONEA Lucia, Intr. Cibinului 8, *Ploieşti*
COJA Maria, str. Cosmonauţilor 45, *Bucureşti* I

---

[1] Lista a fost încheiată la 1 martie 1974. Numele marcate cu asterisc sînt ale membrilor susţinători.

COJAN Ana, str. Vasile Lupu 128, Bl. A 2, *Iaşi*
*COMAN G. Ioan, str. Cuza Vodă 2, *Bucureşti* V
*CONDURACHE Gheorghe, str. G. Coşbuc 25, *Iaşi*
CONDURACHE Natalia, str. G. Coşbuc 25, *Iaşi*
CONDURACHI Emil, str. Stupinei 39, *Bucureşti* III
*CORCIU Nestora, Drumul Taberei 61, Bl. T D 47, et. III, ap. 20, *Bucureşti* VII
CORNEAGĂ Nina, str. Dr. Savini 7, Bl. R. 1, sc. C, ap. 3, *Iaşi*
COSOI Gheorghe, Şos. Sărăriei 48, *Iaşi*
COSTA Traian, str. Violetelor 3, *Bucureşti* I
COVACEF Petre, Aleea Romaniţei 1, Bl. D 1, sc. 3, et. IV, ap. 18, *Constanţa*
COVACEF Zaharia, Aleea Romaniţei 1, Bl. D 1, sc. 3, et. IV, ap. 18, *Constanţa*
CRAUS Demetra, str. Republicii 227, Bl. Z 1, *Bîrlad*
*CRĂCIUN Dumitru, str. Lalelelor 4, *Rîmnicul Sărat*
*CREŢIA Gabriela, Calea Călăraşi 319, *Bucureşti* IV
CREŢIA Petru, Calea Călăraşi 319, *Bucureşti* IV
CRISTESCU-OCHEŞANU Rodica, Şos. Mihai Bravu 42 — 62, Bl. P 8, sc. 1, et. VI, ap. 27, *Bucureşti* III
*CRIŞAN Maria, str. Păunaşul Codrilor 94 A, Bl. P 6, et. I, *Bucureşti* V
CUCIUREANU Ştefan, Aleea Decebal 11, sc. B, et. II, ap. 11, *Iaşi*
DABA Constantin, Tomis Nord Bl. T 5, ap. 2, *Constanţa*
DABIJA Saltas Iancu, str. Puşchin 9, *Constanţa*
DAE Mircea, str. Gării Bl. G 4, ap. 16, *Medgidia*
DAICOVICIU Hadrian, str. Emil Isac 2, *Cluj-Napoca*
DAVIDSOHN Isac, Şos. Naţională 184, Bl. A 1, sc. A, et I, *Iaşi*
DĂNCIULOIU Constantin, str. Constructorilor 31, sc. A, ap. 19, *Bucureşti* VII
DEMETER Margareta, str. Virgil Oniţiu 2, *Cluj-Napoca*
DIACONESCU Traian, str. Costache Negri 60 (Bloc), sc. A, *Iaşi*
DIACONU Petre, str. Rozelor 22, *Bucureşti* I
DIACONU Vasile, str. Emil Petrovici 11, *Cluj-Napoca*
*DOBROIU Eugen, Calea Giuleşti 46, ap. 63, *Bucureşti* VII
DOLINESCU-FERCHE Suzana, str. L. Rebreanu 17, Bl. N 4, et. IX, ap. 188 *Bucureşti* IV
DORUŢIU-BOILĂ Emilia, str. Speranţei 3, *Bucureşti* II
DRĂGULESCU Constantin, Bul. N. Bălcescu 25, et. VII, ap. 14, *Bucureşti* I
DRÎNCEANU Ileana, Piaţa Muzeului 5, *Cluj-Napoca*
DRUGĂ Maria, Liceul nr. 2, *Constanţa*
DUMITRACHE Ion, str. Victoriei 100, *Rîmnicul Sărat*
DUMITRAŞCU Emil, str. Brazda lui Novac Bl. D 34, ap. 9, *Craiova*
DUMITRAŞCU D. Gheorghe, str. Topolog 3, Bl. C/2, sc. A, et. II, ap. 9, *Constanţa*
DUMITRAŞCU Katalin, str. Brazda lui Novac, Bl. D 34, ap. 9, *Craiova*
*DUMITRESCU Hortensia, str. Arh. G. Cerchez 4, *Bucureşti* I
DUMITRESCU Vladimir, str. Arh. G. Cerchez 4, *Bucureşti* I
DUŢESCU Maria, str. Frigului 29, et. I, *Bucureşti* V
ECONOMU Maria, str. Taraś Sevcenko 23, *Bucureşti* II
EDELSTEIN Frieda, str. Reşiţa 7, *Cluj-Napoca*
*ERDEŞ Dumitru, str. Ţuţora 7, sc. B, ap. 18, *Iaşi*
FAUR Ecaterina, str. Al. I. Cuza 41, *Galaţi*
FELECAN Nicolae, str. Iza 2, *Baia-Mare*
*FISCHER I., Calea Victoriei 208, *Bucureşti* I
FLORESCU Radu, str. V. Conta 3—5, et. V, ap. 29, *Bucureşti* I
FOIT Grigore, str. Ciprian Porumbescu 2—4, *Suceava*
FRANGA-CASAN Irina, str. Izvor 43, *Bucureşti* VI
FRECEA Nicolae, str. Anton Niţescu 36, *Constanţa*
FRIŞAN Cornelia Lucia, Liceul „G. Bariţiu", *Cluj-Napoca*
FRUMOSU Elisabeta, str. Tincani 7, Bl. Z 25, ap. 30, *Bucureşti* VII
FUGARIU Florea, str. P. Poni 16, *Bucureşti* VIII
GEORGESCU Constant, str. Şoimuş 23, Bl. 2, ap. 1, *Bucureşti* IV
GEORGESCU Valentin Al., str. Claudian 20, *Bucureşti* III
GEORGESCU-CHELUŢĂ Nicolae, Muzeul de arheologie, *Constanţa*
GHEORGHIŢĂ A. Ilie, str. Sf. Atanasie 22, *Iaşi*

GHIOCEL Dumitru, str. Fr. Engels 4, *Constanța*
GIURGEA Alexandru, Bul. G. Coşbuc 60, et. II, ap. 4, *București* V
GOSTAR Nicolae, Splaiul Bahlui 18, *Iași*
GRAMATOPOL Mihai, Institutul de istoria artei, Calea Victoriei 198, *București* I
GRAUR Alexandru, Bul. Ana Ipătescu 12, *București* I
GREBĂNOSU Alexandru, Tomis III, Bl. L 6, et. II, sc. B, ap. 29, *Constanța*
GREIFENBERG Olga, str. Tinereței 12, *Bîrlad*
GRIGORESCU-NAUM Victoria, str. Al. Vlahuță 7 B, et. II, ap. 11, *Iași*
*GRINȚESCU Mihaela, Bul. Republicii 32, Bl. G 4, tronson 1, ap. 91, *Iași*
GRUIOSU Maria, str. Lomonosov 13, *Craiova*
GUDEA Nicolae, str. Bucium 5, sc. III, ap. 36, *Cluj-Napoca*
GUȚU Gheorghe, str. Caraiman 93, *București* VIII
HAVRILEȚ Margareta, str. Maria Dincă 5, *Constanța*
HETCO Maria, str. Cobălcescu 16, *București* VII
HORHOIANU Alexie, Bul. Hristo Botev 5, *București* III
ICONOMU Constantin, Cartierul Alexandru cel Bun, Bl. A 20, et. VII, ap. 6, *Iași*
ILIESCU Maria, str. Paris 51, et. I, *București* I
ILIESCU Octavian, str. Solidarității 2, Bl. M 36, sc. 1, ap. 33, *București* 60
ILIESCU Vladimir, str. Paris 51, et. I, *București* I
ILIOAIE-ZARIFOPOL Cristina, str. Taras Sevcenko 23, *București* II
IONESCU Ion, Intr. Serg. Levarda Ion 6, *București* III
IONESCU-BALDOVIN Maria, Bul. Magheru 12, *București* I
IORDACHE Roxana, str. Grădina cu cai 4, et. II, ap. 5, *București* VI
IORDAN Ivi, str. Lăpuşneanu 106, Bl. L 1, sc. D, ap. 68, Tomis III, *Constanța*
IRIMIA Mihai, Şos. Mangaliei 61, Bl. SM/3, sc.B, et. VII, ap. 75, *Constanța*
ISAC Dan, str. 1 Mai 23, *Cluj-Napoca*
*IVĂNESCU Gheorghe, str. Comandor E. Botez 16, *București* II
JACOTĂ Mihai, str. M. Eminescu 1, *Iași*
JOLONDCOVSCHI Sergiu, str. Galia 6, *Iași*
KOVÁCS Mihail, str. Ady Endre 4, *Cluj-Napoca*
LASCU Nicolae, str. Speranței 39, *Cluj-Napoca*
LÁSZLÓ Attila, str. Eternitate 84 B, Bl. Z 2, sc. D, et. IV, *Iași*
LAZAROVICI Traian, Bul. Republicii 30, *Constanța*
LAZĂR Ion, str. Ana Ipătescu Bl. B, sc. C, ap. 5, *Suceava*
LĂZĂRESCU Radu, str. Pictor Verona 19, *București* I
LĂZĂRESCU Traian, Bul. C. Brâncuși 2, Bl. A. 11, ap. 12, *București* IV
LEMBRĂU Mircea, str. Mării 3 bis, *Constanța*
LIESCU Silvia, str. Mihai Kogălniceanu 2, *Bîrlad*
LUNGEANU Zoe, str. Cătinei 11, Bl. 37 D, sc. B, ap. 34, *Ploiești*
LUPAŞ Liana, str. Știrbei Vodă 22, *București* I
LUPU Nicolae, Facultatea de istorie, *Sibiu*
MACARIE Liliana, str. Dinicu Golescu 37, ap. 50, *București* VII
MACREA Virginia, str. Emil Isac 2, *Cluj-Napoca*
MANOLESCU Maria, str. Stavropoleos 3, *București* IV
MARCU Ana, str. Brezoianu 6, *București* VI
MARIN Costică, str. Ciric 6, Bl. Z 1, sc. C, *Iași*
MARINESCU Marina, Intr. Serg. Costea Gh. 7, *București* III
*MARINESCU-HIMU Maria, Intr. Serg. Costea Gh. 7, *București* III
MATEESCU-DEMETRESCU Florica, Aleea Macaralei 7, Bl. O 25, sc. 2, et. I, ap. 21, *București* IV
MATINCA Cornelia, str. Callatis 32, *Constanța*
*MICU Ion, Bul. Oituz 18, ap. 50, *Gh. Gheorghiu-Dej*
MIHĂESCU Eugenia, str. Manole Cilibiu 3, *Roman*
MIHĂESCU Haralamb, str. I. C. Frimu 9, *București* I
MINCU Despina, str. Băiculești, vila 27, et. I, ap. 3, Cartier Pajura, *București*
MIRONESCU Şerban, str. Galați 23, et. V, ap. 34, *București* II
MÎRZA Gabriela, str. Becației 6, Bl. V 7, sc. B, et. X, ap. 106, *București*, IV
MOCANU-HICEA Veronica, Fac. de Filologie, str. Horea 31, *Cluj-Napoca*
MOROGAN Elena Maria, Bul. Dinicu Golescu 23—25, et. I, ap. 9, sc. A, *București* VII

Muche Ion, str. 1907 16 Bl. M/1, sc. A, et. I, ap. 4, *Constanța*
Munteanu Maria, Bul. Al. Lăpușneanu 110, *Constanța*
Mușu Gheorghe, str. Liviu Rebreanu 3, Bl. M. 53, sc. 3, *București* IV
Naghiu Iosif, Liceul din *Săveni*, Județul Botoșani
* Nasta Margareta, str. Maria Rosetti 31, *București* II
Nasta Mihail, str. Maria Rosetti 31, *București* II
Naum A. Teodor, str. Pavlov 43, *Cluj-Napoca*
Nechifor Natalia, Splaiul Bahlui 26, sc. B, etc. II, ap. 11, *Iași*
Negreanu-Groza Any, str. Dobrogeanu Gherea 15, *Cluj-Napoca*
Nencescu Gheorghe, Aleea Crăiești 6, Bl. D 41, sc. B, ap. 23, *București* VII
Nestor Ion, str. 13 Decembrie 1, *București* I
Nichita Ioana, str. Lt. col. Paul Ionescu 4, *București* VIII
Nichita Mihai, str. Lt. col. Paul Ionescu 4, *București* VIII
Nicolae Valentin, str. Moise Nicoară 38, Bl. C 1, ap. 71, *București* IV
Nicolaescu Maria, str. Tudor Arghezi 5, *București* I
Nicolau Dumitru, Șos. Filimon Sîrbu 54, Bl. A/4, ap. 2, *Constanța*
*Nicolau Stella, Aleea Dumbrăvița 3, et. VI, ap. 73, *București* VII
*Nicolescu Stela, Bul. Republicii 130, Bl. A 2, sc. E, ap. 65, *Ploiești*
Niculescu Radu, str. Dumitrache Banu 23, *București* II
Niculiță I. Nicolae, str. D. Racoviță 41, *București* III
Noană Florica, Liceul din *Puiești*, Județul Vaslui
Noica Constantin, str. Drumul Taberei 66, Bl. OS 6, ap. 56, *București* VII
Noica Simina, str. Stupinei 32, *București* III
Ocheșeanu Radu Viorel, Aleea Romaniței 3, Bl. D. 3, sc. 2, et. II, ap. 15, *Constanța*
Olaru Gheorghe, str. Doina 18, *Craiova*
Panaitescu Adrian, str. Turda 3 bis, *Constanța*
Papadima Ștefania, str. Av. Sănătescu 38, *București* I
Papanagă-Gafencu Tatiana, str. N. Gane 2, *Iași*
Papuc Gheorghe, str. Progresului 1, Bl. N/1, sc. D, et. I, ap 68, *Constanța*
Pavelescu-Gherasim Stela, Bul. Republicii 110, *București* III
Pătruț Malvina, str. Filimon Sîrbu 4, *Cluj-Napoca*
Petre Aurelian, str. Stupinei 39, *București* III
Petre Zoe, str. Stupinei 39, *București* III
Petrescu Maria Valeria, str. Plantelor 58, *București* III
*Piatkowski Adelina, Intr. Orizontului 1, *București* III
*Pippidi D. M., Bul. Ana Ipătescu 15 A, *București* I
Piso Ioan, Str. Albac 8, ap. 21, *Cluj-Napoca*
*Pisoschi Gabriela, str. Lomonosov 67, *Craiova*
Pitic Gheorghe, Liceul din *Vicovul de Sus*, Județul Suceava
Pîrlog Maria, str. Narciselor 6, sc. A, ap. 104, *Timișoara*
Pîrvulescu Adrian, Calea Griviței 136, sc. B, et. III, ap. 40, *București* VIII
Poenaru Bordea Gheorghe, Bul. Leontin Sălăjan 37, Bl. E 1, sc. 2, et. X, ap. 88, *București* IV
Poghirc Cicerone, Calea Moșilor 171, et. III, ap. 4, *București* III
Poghirc Elisabeta, Calea Moșilor 171, et. III, ap. 4, *București* III
Pop Lygia, str. Ștefan Furtună 107, *București* VII
Popa Ana, str. Bronzului 6, *București*
Popa Elisabeta, str. Ovidiu 3, *Constanța*
Popa Felicia, str. I. Vulcan 24, *Cluj-Napoca*
Popa Mihail, str. Ciurea 14, Bl. Y 1, sc. E, ap. 4, *București* III
Popa Sava, Liceul din *Vlădeni*, Județul Iași
Popa-Bran Romulus, str. Mircea cel Bătrîn 152, Bl. E 1, sc. B, et. II, ap. 51, *Constanța*
Popa-Tomescu Teodora, str. Litoralului 9, *București* II
Popeea Alexandru, str. A. Nițescu 2, *Constanța*
Popescu Aurel, str. Pictor Stahi 18, *București* VII
Popescu Constantin, str. Cuza Vodă 114, *București* V
Popescu Constanța, str. Păcii 1, *Fetești-Gară*, Județul Ialomița
*Popescu David, str. Elena Cuza 26, *București* V
Popescu Emilian, Aleea Bucșenești 4, Bl. Z 7, ap. 42, *București* VII
Popescu Ion, str. Dr. Ghiulamila 21, *București* VI
Popescu Magdalena, str. Bîrsănești 51, *București* V
Popescu C. Nicolae, str. 23 August 40 A, *Gura Humorului*, Județul Suceava

Popescu Sebastiana, str. Tunari 32, *Bucureşti* II
Popescu Smaranda, str. Krupskaia 3, et. III, sc. B, ap. 12, *Ploieşti*
*Popescu N. Teodor, str. Duiliu Zamfirescu 3, et. 1, ap. 6, *Oradea*
Popescu-Dinischiotu Ioana, str. Judeţului 13, sc. 2, et. IV, ap. 50, *Bucureşti* II
Popescu-Soare Elena, Intr. Ion Şulea 4, Bl. I 18, sc.A, ap. 1, *Bucureşti* IV
Popilian Gheorghe, Calea Bucureşti A 8, sc. 1, et. V, ap. 19, *Craiova*
Popovici Clemenţa, str. Judeţului 15, Bl. 17, sc. 4, et. III, ap. 117, *Bucureşti* II
Porumbescu V. Marin, str. Tomis 6, et. III, *Constanţa*
*Predescu Ana, str. Stegarului 6, *Ploieşti*
Protase Dumitru, str. Republicii 12, *Cluj-Napoca*
Rados Andreas, Piaţa Unirii 2, sc. C, et. IV, ap. 22, *Iaşi*
Radu I. Constantin, Aleea V. Micle 10, *Iaşi*
Rădulescu Adrian, Bul. Republicii 49, Bl. D, sc. B, et. I, ap. 17, *Constanţa*
Roşculeţ Ion, str. Călăraşi 46, *Constanţa*
Roşu Lucian, Şos. Viilor 98, Bl. III B, sc. C, ap. 67, *Bucureşti*
Rucăreanu-Drăgan Elisabeta, str. 13 Decembrie 37, *Constanţa*
Russu I. I., str. Prahova 11, *Cluj-Napoca*
Russu Marioara, str. Oborul Nou 13, Bl. P 10, Sc. 2, et. IX, ap 539, *Bucureşti* III
Sanie Silviu, Inst. de istorie şi arheologie ,,A. D. Xenopol", Bul. K. Marx 16, *Iaşi*
Săndulescu Constantin, str. Dr. Clunet 8, *Bucureşti* VI
Săndulescu Natalia, Drumul Taberei 29, Bl. F 13, sc. 3, et. I, ap. 47, *Bucureşti* VII
*Scarlat C-tin, Muzeul Marinei, *Constanţa*
Scorpan Constantin, Aleea Crinului 2, Bl. B/3, et. II, ap. 50, *Constanţa*
Scripcă Petre, Aleea Decebal 22, sc. A, ap. 2, *Iaşi*
Sfeteţu Paula, str. Republicii 11, et. V, ap. 36, *Galaţi*
Simion Gavrilă, Muzeul regional ,,Delta Dunării", *Tulcea*
*Simionescu Maria, str. Poştei 14, *Ploieşti*
Sîrbu Gheorghe, str. Mintuleasa 20, *Bucureşti* III
Slave Elena, str. Dr. Drăghiescu 16, *Bucureşti* IV
Sluşanschi Dan, str. Iuliu Roşca 11, *Bucureşti* VI
Spiridon-Capoianu Maria, str. Eugen Botez 5, *Bucureşti* II
Stancu Constantin, str. Mică 13, *Ploieşti*
*Stati Petre, Cartier Alexandru cel Bun, Bl. S 1, et II, *Iaşi*
Stati Sorin, str. Plantelor 33, *Bucureşti* III
Stavru Cornel, Bul. Al. Lăpuşneanu 114, Bl. X/1, ap. 1, *Constanţa*
Stănescu Eugen Silviu, Bul. Republicii 77, ap. 20, *Constanţa*
*Stoian Iorgu, str. Terasei 1, Bl. D 1, sc. 2, ap. 23, Berceni Sud, *Bucureşti* V
*Stoianovici-Donat Lileta, Intr. Dacia 4, *Bucureşti* I
Ştef-Vanţ Felicia, str. Conductei 21, Bl. 60, ap. 11, *Bucureşti* VII
Ştefan Alexandra, Inst. de arheologie, str. I. C. Frimu 11, *Bucureşti* I
Ştefan Gheorghe, str. Toamnei 69, *Bucureşti* II
Ştefănescu I. Nicolae, str. 11 Iunie 47, *Bucureşti* V
Ştefăniu Aurelia, str. Tatarași 58, *Iaşi*
Ştirban Mira, str. Cetăţii 30, *Sibiu*
Tanaşoca N. Şerban, str. Alex. Sahia 36, *Bucureşti* II
*Tcaciuc Octav, Aleea Rozelor 20 A, *Iaşi*
Teodosiu Lelia, str. Stadionului 18, *Ploieşti*
Teegarten Angela, str. Brazda lui Novac Bl. H3, sc. 1, et. I, ap. 4, *Craiova*
Teodorescu Marietta, Facultatea de filologie, str. V. Pârvan 4, *Timişoara*
Tîţu-Băluţă Mariana, Magistrala Nord-Sud 15, ap. 121, *Bucureşti* V
Toderaşcu-Zamfir Niculina, str. Th. Văscăuţeanu 12, *Iaşi*
Tohăneanu Gheorghe, str. Tuşnad 14, *Timişoara*
Tomulescu C. Stelian, str. V. Conta 7, *Bucureşti* I
Topliceanu Gabriel, str. Galilei 18, *Cluj-Napoca*
Toth Ecaterina, Bul. Lenin 132, *Cluj-Napoca*
Trandafir Gh. Lucia, Calea Bucureşti Bl. E 5, sc. 2, ap. 7, *Craiova*
*Trentea Constantin, str. Sebastian 108, *Bucureşti* VI
Tudor Dumitru, Cal. Dorobanţi Bl. 2, sc. D, et. I, ap. 93, *Bucureşti* I
Tuzu Anghel, str. Georges Bizet 2, sc. A, ap. 6, *Bucureşti* II
Ţaţomir Nicolae, str. Palade 14, *Iaşi*
Ţurcanu Adina, str. Transilvaniei 30, ap. 29, *Braşov*
Udrescu Mihaela, str. Delineşti 4, ap. 66, *Bucureşti* VII

UNGURU-VILAN Mara Janina, str. Tudor Ştefan 5, *Bucureşti* I
VASILESCU Mihail, str. Republicii 32 A, Bl. G 4, tronson 1, ap. 55, *Iaşi*
VASILESCU Teodora, str. Kogălniceanu 8, sc. A, et. V, ap. 25, *Bucureşti* VI
VASILESCU Toma, Aleea Bucşeneşti 9, Bl. E 7, ap. 11, *Bucureşti* VII
VERNEA Dumitru, str. Cuza Vodă 20, ap. 29, *Constanţa*
VINTILĂ Onica, Liceul nr. 1, *Cluj-Napoca*
VOINEA M. Constanţa, str. M. Kogălniceanu 16, *Craiova*
VOINEA-ILARION Elvira, str. Ralet 9, *Iaşi*
VOINESCU Nichifor, str. M. Kogălniceanu 34, *Iaşi*
VORNICU-CALANGIU Mălina, str. Calafat 74, *Bucureşti* II
VRACIU Ariton, str. Victor Babeş 8, Bl. 1, sc. A, et. II, ap. 7, *Iaşi*
VULPE Alexandru, str. Dăniceni 3, *Bucureşti* I
VULPE Radu, str. Dăniceni 3, *Bucureşti* I
* WALD Lucia, str. Gării de Nord 2, *Bucureşti* VIII
WEISS Tiberiu, str. Soporului 70, ap. 3, *Cluj-Napoca*
WINKLER Iudita, str. Reşiţa 7, *Cluj-Napoca*
WISOŞENSKY Willy, str. Victoriei 135, Comuna *M. Kogălniceanu*, Judeţul Constanţa
ZANGOR Doina Rodica, str. Arcului 18, *Ploieşti*
ZEZEANU Jeana, str. Cluj 31, *Bucureşti* VII
ZUNIS Vasilis, Drumul Taberei 120, Bl. O. D. 1, sc. B, et. IV, *Bucureşti* VII

ALFRED ERNOUT

(1879–1973)

Pleiada de elevi ai lui Antoine Meillet, care, împreună cu maestrul lor, au adus lingvisticii franceze gloria mondială, se stinge treptat. A venit acum rîndul lui Alfred Ernout: ajuns la o vîrstă înaintată, el şi-a continuat pînă în ultimul moment munca rodnică pe ogorul filologiei clasice. A fost, în primul rînd un filolog. Şi nu atît pentru că a publicat ediţii de texte (Lucreţiu, Petroniu, Plaut, Sallustiu etc.), cît pentru că vasta sa operă lingvistică, de primul rang, a fost bazată pe filologie.

Într-adevăr, ceea ce l-a caracterizat în special a fost informaţia de o exactitate maximă. Cînd o lucrare a ieşit din mîna lui, putem fi siguri că tot ce e citat, tot ce e prezentat ca fapt concret a controlat şi reprodus fără cusur. Desigur, aceasta nu înseamnă că nu-i preţuim ideile, raţionamentele, departe de aşa ceva. Dar ideile n-ar avea valoare dacă n-ar fi bazate pe date controlate.

Iată, de exemplu, Dicţionarul etimologic al limbii latine, publicat de Ernout şi Meillet, în prima ediţie, acum 42 de ani: pînă astăzi nu i-a găsit nimeni vreo lipsă în informaţie. Fără îndoială, de etimologii a răspuns în primul rînd Meillet, dar toată partea de informaţie asupra formelor şi sensurilor cuvintelor latine, asupra derivatelor şi a compuselor a fost în grija lui Ernout.

Era extrem de exigent faţă de sine însuşi, ceea ce îl îndreptăţea să fie la fel şi faţă de alţii. Se înţelege că, în diverse ocazii, s-au găsit oameni nemulţumiţi de această însuşire, mai ales cînd ascuţişul criticii se adresa şi muncii lor. Dar ştiinţa în ansamblu n-a avut nici un motiv să fie nemulţumită.

Trebuie să recunosc că eu însumi, în anii studenţiei, nu l-am apreciat la justa lui valoare. Cu toate acestea, am cerut să facă parte din juriul care s-a pronunţat asupra tezelor mele de doctorat şi îmi aduc aminte că am precizat motivul: după referatul lui, aveam să fiu sigur de lipsurile lucrărilor, care dealtfel erau gata tipărite. În adevăr, a subliniat unele inexactităţi de fapte din teza principală, adăugînd observaţia: „ai neglijat filologia, care se răzbună!". Tocmai de la această scenă am început să apreciez mai bine meritele lui reale.

Nu cred că e necesar să amintesc aici lucrările pe care le-a publicat, căci în general cei interesaţi le cunosc. Mă mulţumesc să constat că a lăsat în filologia clasică un nume care nu va fi uitat niciodată.

Al. Graur

Redactor : STELLA NICOLAU
Tehnoredactor : MAGDALENA IACOB

Bun de tipar 24 IV 1975. Tiraj 850. Hîrtie scris I A tratată cu 83% grad alb de 70 g/m². Format 16/70 × 100.
Coli de tipar 26. *Planşe 7.*
C.Z. pentru biblioteci mari 908.5(37/38) (05).
C.Z. pentru biblioteci mici 908.5.(37/38).

c. 488 – I. P. „INFORMAŢIA", str. Brezoianu nr. 23 – 25
Bucureşti

Lei 34